“HISTORIJSKI POGLEDI” 8

Izdavač:
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Za izdavača:
Prof. dr. Izet Šabotić

Redakcija:
Prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Emily Greble, dr. sc. Marko Attila Hoare, doc. dr. Mariyana Stamova, dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Adnan Velagić, prof. dr. Denis Bećirović, prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Filip Škiljan, doc. dr. Sibel Akova, doc. dr. Zećir Ramčilović, dr. sc. Šefko Sulejmanović

Glavni i odgovorni urednik:
Prof. dr. Sead Selimović

Urednik:
Prof. dr. Izet Šabotić

Sekretar Redakcije:
Mr. Jasmin Jajčević

Lektor:
Hatidža Fetahagić, prof.

Korektor:
Mr. Jasmin Jajčević

Prevod na engleski jezik:
Mr. Adnan Tinjić

Dizajn korica:
Mr. Adnan Tinjić

Štampa:
“OFF-SET” d.o.o Tuzla

Za štampariju:
Sadika Murić

Tiraž:
150 primjeraka

Časopis izlazi dvaput godišnje

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu glavnog i odgovornog urednika (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije, nego su isključivo autora.

“HISTORICAL VIEWS” 8

Publisher:
Center for Research of Modern and Contemporary history Tuzla

For Publisher:
Prof. dr. Izet Šabotić

Editorial board:
Prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Emily Greble, dr. sc. Marko Attila Hoare, doc. dr. Mariyana Stamova, dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Adnan Velagić, prof. dr. Denis Bećirović, prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Filip Škiljan, doc. dr. Sibel Akova, doc. dr. Zećir Ramčilović, dr. sc. Šefko Sulejmanović

Editor-in-chief:
Prof. dr. Sead Selimović

Editor:
Prof. dr. Izet Šabotić

Secretary of the Editorial board:
Mr. Jasmin Jajčević

Lector:
Hatidža Fetahagić, prof.

Proof Reader:
Mr. Jasmin Jajčević

English Translation:
Mr. Adnan Tinjić

Design cover:
Mr. Adnan Tinjić

Printed by:
“OFF-SET” d.o.o Tuzla

For printing office:
Sadika Murić

Edition:
150 copies

The journal is published twice a year

All manuscripts are to be sent to the editor-in-chief e-mail address (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

The views expressed in papers published in this journal are not at the same time the views of the Editorial board, they are exclusively the author.

UDK/UDC 94 **ISSN 2637-1502 (Print)**
pogledi.cimoshis.org **ISSN 2712-0651 (Online)**
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

HISTORIJSKI POGLEDI

HISTORICAL VIEWS

8

HISTORIJSKI POGLEDI/HISTORICAL VIEWS
GOD. V, BR. 8/VOL. V, NO. 8, 1-495, TUZLA 2022.

SADRŽAJ // CONTENTS

PREDGOVOR.....9

FOREWORD.....11

I ČLANCI // ARTICLES

Dr. sc. Ramiza SMAJIĆ
Iseljavanje kršćana iz Bosanskog ejaleta (1683-1718) // Emigration of Christians from the Bosnian Eyalet (1683-1718)……17

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ
Raskršća i pribježišta: Bosanskohercegovački muhadžiri u Sandžaku (1878-1912) // Crossroads and Shelters: Muhajirs from Bosnia and Herzegovina in Sandžak (1878-1912)……44

Burhan ČELEBIĆ, *diplomirani arheolog*
Umjetnost i tipologija ženskih nišana sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore // Art and typology of Women's sights of northern and northeastern Montenegro.....93

Dr. sc. Zsolt András UDVARVÖLGYI, dr. sc. Zoltán BOLEK
Episodes in the life of the Bosnian Muslim Community in Hungary (1920-1945) // Epizode u životu Bosanske muslimanske zajednice u Mađarskoj (1920-1945)……112

Doc. dr. Zećir RAMČILOVIĆ
Revizionizam i (zlo)upotreba historije od strane Bugarske prema Sjevernoj Makedoniji i njenoj integraciji u Europsku uniju // Revisionism and (evil) the use of history by Bulgaria towards Northern Macedonia and its integration into the European Union……134

Doc. dr. Mariyana STAMOVA
Albanci na Balkanu tokom Drugog svetskog rata // The Albanians in the Balkans during World War II……152

Prof. dr. Aleksandar MANOJLOVSKI
Sjećanja sarajevskog jevreja Benjamina Samokovlije – Damjana o njegovom učešću u narodnooslobodilačkom i antifašističkom ratu u Jugoslaviji (1941-1945) // Memories of Sarajevo Jew Benjamin Samokovlija - Damjan about his participation in the National liberation and anti-fascist war in Yugoslavia (1941-1945)……165

Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ, doc. dr. Ermin KUKA
Jugoslavenski komunisti između mira i razdora // Yugoslav Communists between peace and dispute……189

Prof. dr. Adnan VELAGIĆ
Uloga Italije u junskom ustanku 1941. godine na području Hercegovine // The role of Italy in the june uprising of 1941 in the region of Herzegovina……208

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
Genocid(i) u Drugom svjetskom ratu – Ka konvenciji o genocidu (ishodišta, definiranje, procesuiranja) // Genocide(s) in World War II – Towards the Genocide Convention (origins, definition, processing)……239

Doc. dr. Izet HADŽIĆ, Ahmed HADŽIĆ, BA
Zločini i stradanje stanovništva na širem području Tuzle u Drugom svjetskom ratu (1941-1945) // Crimes and Suffering of the population in the wider area of Tuzla in the Second World War (1941-1945)……274

Marko MATOLIĆ, BA
Boravak 18. Hrvatske NOU brigade u Posavini u veljači i ožujku 1944. godine s posebnim osvrtom na njezino djelovanje na području današnjih općina Orašje i Domaljevac-Šamac // The stay of the 18th Croatian NOU brigade in Posavina in february and march 1944 with special reference to its activities in the area of the present municipalities of Orašje and Domaljevac-Šamac……302

Dr. sc. Nehrudin REBIHIĆ
Bošnjačka književnost u obzorima Vladimira Jurčića: Rekonstrukcija neobjavljene knjige Muslimani u hrvatskoj književnosti // Bosnian literature in Vladimir Jurčić's horizons: Reconstruction of the unpublished book Muslims in croatian literature……317

Dr. sc. Hikmet KARČIĆ
Percepcija stvaranje 'Muslimanske države' u presretnutim telefonskim razgovorima između srpske političke elite 1991-1992. // Perception of the creation of a 'Muslim state' in intercepted telephone conversations between the serbian political elite 1991-1992……350

Dr. sc. Jasmin HODŽIĆ
Stavovi srpskih političara o jeziku u Bosni i Hercegovini 1991–1995. // Attitudes of serbian politicians about the language in Bosnia and Herzegovina 1991-1995……370

Dr. Samuel ADU-GYAMFI, mr. Abass MOHAMMED, Jennifer AGO OBENG, Solomon OSEI-POKU, mr. Henry TETTEY YARTEY
COVID-19 in Africa: An Economic and Social Interpretation (2019-2022) // COVID-19 u Africi: Ekonomsko i socijalno tumačenje (2019-2022)……..388

Mr. sc. Esko MURATOVIĆ
O statusu vrednosnih sudova u filozofskoj istoriji filozofije H. Grasije // On the status of securities in the philosophical history of philosophy H. Grasija…….416

II PRIKAZI // REVIEWS

Dr. sc. Nada TOMOVIĆ
Ibrahim Halil Sedes, Osmanski vojni pohod na Crnu Goru 1876-1878, priredio: Šerbo Rastoder, IHDAS, Almanah, Novi Pazar, Podgorica 2022, 390 str……443

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Sead Selimović, UBIJENI I PROTJERANI: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod uticajem rata protiv Bosne i Hecegovine, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2022, 446 str……447

III IZVJEŠTAJI // CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Izvještaj sa okruglog stola Tuzlanska Kapija – ubijanje mladosti 1995. Nekažnjeni ratni zločin, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Tuzla, 23. maj 2022. godine……455

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
Izvještaj sa okruglog stola Heroine odbrane Bosne i Hercegovine, Kalesija, 20. septembar 2022. godine……461

IV AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA // ACTIVITIES OF CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

Aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2021. godini // Activities of Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla in 2021……471

POPIS PUBLIKACIJA // LIST OF PUBLICATIONS……487

UPUTE SARADNICIMA // INSTRUCTION FOR AUTHORS……489

PREDGOVOR

I ako su se događaji iz Drugog svjetskog rata zbili prije 80 godina i danas je ta tematika aktuelna i pobuđuje pažnju historijske nauke. Na to ukazuje i činjenica da je u skorije vrijeme provedeno nekoliko zahtjevnih istraživanja, koja su rezultirala značajnim historijskim publikacijama. U povodu 80. godina od početka Drugog svjetskog rata, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je organizirao Međunarodnu naučnu konferenciju posvećenu ovoj tematici. Rezultati navedene Konferencije čine osnovni sadržaj ovoga 8 (osmog) po redu časopisa *Historijski pogledi.* Smatramo da je pred čitaoce jedno zanimljivo i sadržajno štivo od 17 članaka, nekoliko prikaza i izvještaja.

Osim tematike vezane za Drugi svjetski rat u ovom broju časopisa u nekoliko radova zastupljena je zanimljiva historijska tematika vezana za ranije periode bosanskohercegovačke prošlosti. Upravo časopis počinje sa iznimno važnim prilogom vezanim za iseljavanje kršćana iz Bosanskog ejaleta u vremenu i neposredno nakon Velikog Bečkog rata (1683-1718), u kojem su na osnovu izvora prvoga reda doneseni detaljni podaci o procesu i načnu samog iseljavanja, te broju i mjestima u kojima je naseljeno kršćansko stanovništvo iz Bosanskog ejaleta u navedenom vremenu. U posebnom radu su iznesene veoma važne činjenice vezane za sudbini bosanskohercegovačkih muhadžira u Sandžaku u vremenu (1878-1912). Ukazano je na uzroke i posljedice tih migracija po bosanskohercegovačko društvo, te predočena surova sudbina koja je pratila bosanskohercegovačke muhadžire u sandžaku. Zanimljiv istraživački sadržaj odnosi se na umjetnost i tipologiju ženskih nišana sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore.

Tematika Drugog svjetskog rata otvorena je zanimljivim i za bosanskohercegovačku historiografiju novim sadržajem vezanim za egzistiranje muslimanske zajednice u Mađarskoj (1920-1945). U samom radu, na osnovu validne historiografske osnove doneseni su dragocijeni podaci o naznačenoj temi. I rad o ulozi Italije u junskom ustanku 1941. godine na području Hercegovine, donosi nam jedno novo gledište na ovaj period Drugog svjetskog rata na području ove regije. Stajališta u radu su rezultat konsultovanja brojne relevantne literature i novih historijskih izvora prvoga reda. Zanimljivi historijski sadržaji vezani za Drugi svjetski rat prezentovani su i drugim radovovima, tretirajući raznovrsnu tematiku nacionalne i regionalne provenijencije. Da i nakon 80. godina od početka Drugog svjetskog rata postoje brojna otvorena pitanja i različito gledanje ovog perioda prošlosti. Pokušaj revizionističkog sagledavanja i zloupotreba historije, ukazuje rad vezan za revizionističke poduhvate od strane bugarske historiografije prema događajima iz ovog perioda prošlosti Sjeverne Makedonije. O položaju Albanaca na Balkanu tokom Drugog svjetskog rata veoma zanimljivo piše koleginica iz Bugarske, pri čemu se iznose nova i objektivna stajališta o ovoj historijskoj tematici. Temeljit i sadržajan pravno-historijski osvrt dat je na temu: Genocid(i) u Drugom svjetskom ratu-ka

Konvenciji o genocidu (ishodišta, definiranja, procesuiranja), pri čemu je ukazano na posljedičnost počinjenih zločina, njihovo sankcionisnje te je povučena paralela zločina počinjenih u Drugom svjetskom ratu sa zločinima i genocidom počinjenim nad Bošnjacima Srebrenice 1995. godine. Zanimljivo je tretirana tematika vezana za zločine i stradanja stanovništva na širem području Tuzle u Drugom svjetskom ratu. Kroz poseban historijski sadržaj predstavljen je boravak 18. Hrvatske NOU brigade u Posavini u proljeće 1944. godini. U posebnom sadržaju data su promišljanja vezana za djelovanje i uticaj jugoslovenskih komunista u ovom važnom historijskom periodu. Jedan rad književno-historijskog sadržaja vezan je za osvrt na muslimansku književnost koja je nastajala u vrijeme uspostave vlasti i egzistiranhja NDH.

Nekoliko radova u ovom broju časopisa *Historjiski pogledi*, odnose se na noviju bosanskohercegovačku prošlost. Tako je veoma detaljno, sa puno zanimljivosti, korištenjem historijskih izvora koji se odnose na presretnute telefonske razgovore između srpskih političara u vremenu 1991-1992. godine, tretirana važna tematika iz ovog perioda bosanskohercegovačke prošlosti. U posebnom radu na zanimljiv, veoma analitičan način, prezentovana je tematika koja se odnosi na stavove srpskih političara o jeziku u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1991-1995. godina itd.

U ovom broju časopisa *Historijski pogledi* predstavljena su i približena naučnoj javnosti dva važna historiografska sadržaja: *Osmanski vojni pohod na Crnu Goru 1876-1878*. i *Ubijeni i protjerani: Promjena u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod uticajem rata protiv Bosne i Hercegovine*. Riječ je o dva naučno-istraživačka projekta koja se odnose na iznimno važnu historijsku tematiku bosanskohercegovačke i prošlosti okruženja.

Ovaj broj časopisa je obogaćen i sa dva izvještaja, jedan se odnosi na okrugli sto *Tuzlanska Kapija – ubijanje mladosti 1995. Nekažnjeni ratni zločin,* a drugi *Heroine odbrane Bosne i Hercegovine*, te izvještajem koji se odnosi na Aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije u 2021. godini.

Držimo, da prezentovani sadržaji u časopisu *Historijski pogledi* br. 8. daju osvrt na važnu historijsku tematiku vezanu za Drugi svjetski rat, da su u dobroj mjeri inovativni, zasnovani na bogatoj historiografskoj osnovi te predstavljaju značajan doprinos historijskoj nauci u Bosni i Hercegovini.

Stoga očekujemo da će i ovaj broj časopisa pobuditi interes, prije svega historijske, ali i šire javnosti. Za ovakvu strukturu časopisa *Historijski pogledi* br. 8. zahvalnost dugujemo autorima priloga, kao i uredništvu časopisa.

Zahvaljujemo se svim autorima radova, saradnicima, kolegama, prijateljima i donatorima koji su zaslužni za štampanje osmog broja *Historijskih pogleda*. Pozivamo kolege historičare, te naučnike i stručnjake iz srodnih nauka na saradnju, da svojim člancima iz moderne i savremene historije daju doprinos izlaženju narednih brojeva časopisa *Historijski pogledi*.

Uredništvo

FOREWORD

Even if the events of the Second World War took place 80 years ago, the topic is still relevant today and attracts the attention of historical science. This is also indicated by the fact that several demanding researches have recently been conducted, which resulted in significant historical publications. On the occasion of the 80th anniversary of the beginning of the Second World War, the Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla organized an International Scientific Conference dedicated to this topic. The results of the aforementioned Conference form the basic content of this 8th (eighth) journal of *Historical Views*. We believe that the readers have an interesting and meaningful reading of about 17 articles, several presentations and reports.

In addition to topics related to the Second World War, several articles in this issue of the journal present interesting historical topics related to the earlier periods of Bosnia and Herzegovina's past. The journal begins with an extremely important contribution related to the emigration of Christians from the Bosnian ejalet in the period and immediately after the Great Vienna War (1683-1718), in which, based on first-order sources, detailed data on the process and the beginning of the emigration itself, as well as the number and places which were inhabited by the Christian population from the Bosnian Eyalet in the mentioned time. In a special paper, very important facts related to the fate of Bosnian immigrants in Sandžak during the period (1878-1912) were presented. The causes and consequences of these migrations for the Bosnian society were pointed out, and the cruel fate that followed the Bosnian muhajirs in Sandžak was presented. Interesting research content refers to the art and typology of women's sights in northern and northeastern Montenegro.

The theme of the Second World War was opened up with new content related to the existence of the Muslim community in Hungary (1920-1945) which is interesting for Bosnian historiography. In the paper itself, based on a valid historiographical basis, valuable data on the indicated topic were brought. And the work on the role of Italy in the June uprising of 1941 in the territory of Herzegovina, brings us a new point of view on this period of the Second World War in the territory of this region. The positions in the paper are the result of consulting numerous relevant literature and new historical sources of the first order. Interesting historical content related to the Second World War was also presented in other papers, treating various topics of national and regional provenance. Yes, even after 80 years since the beginning of the Second World War, there are many open questions and different views of this period of the past. An attempt at revisionist perception and abuse of history is indicated by the work related to revisionist endeavors by Bulgarian historiography according to the events of this period of the past of North Macedonia. A colleague from Bulgaria writes very interestingly about the position of Albanians in the

Balkans during the Second World War, presenting new and objective viewpoints on this historical topic. A thorough and comprehensive legal-historical review was given on the topic: Genocide(s) in the Second World War - according to the Convention on Genocide (origins, definitions, prosecutions), where the consequences of the crimes committed, their sanctions were pointed out, and a parallel was drawn with the crimes committed in the Second World War with the crimes and genocide committed against the Bosniaks of Srebrenica in 1995. The topic related to the crimes and suffering of the population in the wider area of Tuzla during the Second World War is interestingly treated. Through special historical content, the stay of the 18th Croatian NOU Brigade in Posavina in the spring of 1944 is presented. In a special content, there are reflections related to the activity and influence of the Yugoslav communists in this important historical period. One work with a literary-historical content is related to a review of Muslim literature that was created at the time of the establishment of the government and the existence of the NDH.

Several articles in this issue of the journal *Historical Views* refer to the recent past of Bosnia and Herzegovina. It is very detailed, with a lot of interest, using historical sources related to intercepted telephone conversations between Serbian politicians in 1991-1992. year, treated an important topic from this period of Bosnia and Herzegovina's past. In a special paper, in an interesting, very analytical way, the topic related to the attitudes of Serbian politicians about the language in Bosnia and Herzegovina in the period from 1991-1995 was presented. years etc.

In this issue of the journal *Historical Views*, two important historiographic contents are presented and brought to the attention of the scientific public: *The Ottoman military campaign in Montenegro 1876-1878.* and *Killed and Expelled: Changes in the Ethnic Structure of the Population of the Bosnian Podrinje from 1991 to 2013 Under the Influence of the War Against Bosnia and Herzegovina*. These are two scientific-research projects related to extremely important historical topics of Bosnia and Herzegovina and the past environment.

This issue of the journal is enriched with two reports, one related to the round table *Tuzla Gate - killing of youth in 1995. An unpunished war crime*, and the other *Heroines of the Defense of Bosnia and Herzegovina*, and a report related to the *Activities of the Center for the Research of Modern and Contemporary History in in 2021*.

We believe that the contents presented in the journal *Historical Views* no. 8. give an overview of an important historical topic related to the Second World War, that they are innovative to a good extent, based on a rich historiographical basis and represent a significant contribution to historical science in Bosnia and Herzegovina.

Therefore, we expect that this issue of the journal will arouse the interest of the historical public as well as the general public. For this kind of

structure of the journal *Historical Views* no. 8. We owe thanks to the authors of the contributions, as well as to the editorial staff of the journal.

We thank all the authors, contributors, colleagues, friends and donors who are credited with printing the eight issue of *Historical Views*. We invite fellow historians, as well as scientists and experts from related sciences to cooperate, to contribute their articles from modern and contemporary history to the publication of the next issues of the journal *Historical Views*.

Editorial Board

I

ČLANCI // ARTICLES

Dr. sc. Ramiza SMAJIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
E-mail: ramiza.smajic@iis.unsa.ba; ramizas@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1683/1718" (093)
314.314.1:27(497.6)"1683/1718"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.17

ISELJAVANJE KRŠĆANA IZ BOSANSKOG EJALETA (1683-1718)

Apstrakt: *Kraj XVII i početak XVIII st. su obilježile radikalne promjene na demografskoj karti Bosanskog ejaleta kao serhata Osmanske države. Pored masovnih migracija muslimanskog stanovništva sa izgubljenih osmanskih teritorija prema unutrašnjosti Bosanskog ejaleta, odvijali su se i kontinuirani pokreti kršćanskog stanovništva u suprotnom pravcu. U radu se prate kretanja nekih grupa kršćana, pretežno onih koji se odazivaju na biskupski poziv na naseljavanje opustjelih područja oko Pečuha, Segedina, Baje i okoline, ali i migracije drugog nemuslimanskog stanovništva prema mletačkoj teritoriji, kao i seobama u „Carske zemlje" uslijed različitih političkih, ekonomskih i drugih faktora. Dok je mletačka vlast, novčano i investiturama poticala harambaše na dovođenje porodica u Dalmaciju, a austrijska dobijala predstavke svećenika bosanskih samostana o teškom položaju katolika, i osmanska vlast je kroz cijelo to vrijeme poduzimala aktivnosti da zaustavi prebjege, pa se u radu opisuju neki od postupaka i samih situacija. Pojedini autori pretjeruju kad govore da je iz Bosne otišlo, npr., između 100 i 200 hiljada katolika. U radu se može vidjeti da prema nekim izvještajima prije 1683. godine u Bosni živi 74 hiljade katolika, a pola stoljeće kasnije 25 hiljada. To je prihvatljiv broj katolika iseljenika u odnosu na pretjerivanja nekih ljetopisaca. Bitan dio rada čine i saznanja dobijena iz izvora ko, ustvari, čini nemuslimane koji iz unutrašnjosti i sa granica Bosanskog ejaleta odlaze preko granice. Osmanski izvori i katolike i pravoslavce nazivaju najčešće nazivom „kefere" (zbirna imenica koja označava općenito nemuslimansko stanovništvo). Za osmansku administraciju je najvažnije da se radi o kategoriji nemuslimana u cilju oporezivanja prema toj kategoriji. Zbog takve situacije je teško prema osmanskim izvorima dati definitivan broj katolika ili pravoslavaca u određenom periodu. U radu donosimo ograničenu analizu slučaja prema nekim neobjavljenim izvorima, pa se može vidjeti koliko je kršćana, nosilaca domaćinstva, ostalo na određenom području. Često se, međutim ne može znati da li su u pitanju pravoslavci ili katolici, jer među njima nema svećenih lica. I imena su često problem, jer su patronimici rijetki, a imena se mogu vezati za nomenklaturu koja je zajednička i za katoličanstvo i za*

pravoslavlje. Iz biskupskih i fratarskih izvještaja se vidi da se u tom periodu dešavaju i pokrštavanja muslimana, pa među migrantima prema sjeveru, npr., ima i hiljade novih kršćana. Gradovi Požega, Osijek i Brod su, također, ostali bez muslimanskog stanovništva i u njih dolaze stotine katolika iz Sarajeva, Kreševa, Modriče, Vrhbosne. Matične knjige bilježe njihovo porijeklo, posebno u prvim godinama XVIII stoljeća. Pravoslavno i katoličko stanovništvo iz Hercegovačkog sandžaka naseljava se pretežno na prostoru Boke Kotorske. Opširni katastarski popis iz 1701. godine pokazuje da među ljudima ima puno onih koji dolaze iz mjesta koja nisu na udaru ratnih aktivnosti. Pravoslavno stanovništvo iz Bačke i Baranje ide prema Slavoniji i Srijemu, ali isto tako i na osmanski teritorij. Na prostor Dubrovačke Republike ratni izbjeglice iz Bosanskog ejaleta su najčešće Vlasi i to naročito u periodima Morejskog rata (1684-1699) i Mletačko-osmanskog (1714-1718). Osmanske vlasti su tražile da im se isporuče ti ljudi, a dubrovačke vlasti su formalno bili saglasni, ali su često pomagali ljudima da tu ostanu ili da morskim putem odu dalje.

Ključne riječi: *Osmanlije, Bosanski ejalet, muslimani, kršćani, migracije, 17-18. st.*

EMIGRATION OF CHRISTIANS FROM THE BOSNIAN EYALET (1683-1718)

Apstract: *The end of the 17th and the beginning of the 18th century was marked by radical changes on the demographic map of the Bosnian Eyalet as a serhat of the Ottoman state. In addition to mass migrations of the Muslim population from the lost Ottoman territories towards the interior of the Bosnian Eyalet, there were also continuous movements of the Christian population in the opposite direction. The paper follows the movements of some groups of Christians, mainly those who respond to the bishop's call to settle the desolate areas around Pécs, Szeged, Baja and the surrounding area, but also the migration of other non-Muslim populations towards the Venetian territory, as well as migrations to the „Imperial lands" due to various political, economic and other factors. While the Venetian government encouraged, with money and investiture, the people to bring families to Dalmatia, and the Austrian government received petitions from the priests of Bosnian monasteries about the difficult situation of Catholics, the Ottoman government throughout that time undertook activities to stop defections, therefore, the paper describes some of the procedures and the situations themselves. Some authors exaggerate when they say that, for example, between 100 and 200 thousand Catholics left Bosnia. The paper shows that according to some reports, 74 thousand Catholics lived in Bosnia before 1683, and 25 thousand half a century later. This is an acceptable number of emigrant Catholics compared to the exaggerations of some chroniclers. An important part of the work is the knowledge obtained from*

sources, who actually are the non-Muslims that go across the border from the interior and from the borders of the Bosnian Eyalet. Ottoman sources usually refer to both Catholics and Orthodox by the name „kefere" (a collective noun denoting the non-Muslim population in general). For the Ottoman administration, the most important thing is that it is a category of non-Muslims in order to tax them according to that category. Due to such a situation, it is difficult to give a definitive number of Catholics or Orthodox in a certain period according to Ottoman sources. In the paper, we provide a limited analysis of the case according to some unpublished sources, so it can be seen how many Christians, heads of the household, remained in a certain area. Often, however, it is not possible to know whether they are Orthodox or Catholics, because there are no priests among them. Names are often a problem, too, because patronymics are rare, and names can be tied to a nomenclature common to both Catholicism and Orthodoxy. From the episcopal and friar reports, it can be seen that in that period, the conversion of Muslims also took place, so among the migrants to the north, for example, there were thousands of new Christians. The cities of Požega, Osijek and Brod also lost their Muslim population and hundreds of Catholics from Sarajevo, Kreševo, Modriča and Vrhbosna are coming to them. Registry books record their origin, especially in the first years of the 18th century. The Orthodox and Catholic population from the Herzegovina Sandžak settles mainly in the Boka Kotorska area. An extensive cadastral census from 1701 shows that among the people there are many who come from places that are not affected by war activities. The Orthodox population from Backa and Baranja goes to Slavonia and Srijem, but also to Ottoman territory. On the territory of the Republic of Dubrovnik, war refugees from the Bosnian ejalet are most often Vlachs, especially during the periods of the Moravian War (1684-1699) and the Venetian-Ottoman War (1714-1718). The Ottoman authorities demanded that these people be delivered to them, and the Dubrovnik authorities formally agreed, but they often helped the people to stay there or to go further by sea.

Key words: *Ottomans, Bosnian Eyalet, Muslims, Christians, migrations, 17-18. c.*

Prvi masovniji odlasci kršćana iz Bosanskog ejaleta

Nakon osmanlijskog poraza pod Bečom 1683. godine, potom gubitka Budima i Pešte 1686, kao i Pečuha, Šikloša, Baje i Segedina, tamošnje preživjelo muslimansko stanovništvo se u sukcesivnim talasima i usputnim zaustavljanjima na muhadžirskom putu kretalo dublje u unutrašnjost Bosanskog ejaleta. U isto

vrijeme dolazi i do migriranja kršćana, među prvima Bunjevaca i Šokaca iz Dalmacije i Bosne u Bačku.[1]

Bunjevci se jula 1687. godine prijavljuju zapovjednicima habsburške vojske u Baranji i tu su zabilježeni kao „katolički Raci".[2] U zapisu nema dodatnog pojašnjenja koji su to katolički Raci, ali je 1. septembra uslijedila bilješka Dvorskog ratnog vijeća iz koje se zaključuje da je riječ o 1.500 sposobnih muškaraca. Njima se dopušta da ostanu, ali ih se poziva i da dovedu i druge prebjege sa neprijateljskog prostora. U istom zapisniku stoji i bilješka o Dominiku (Duji) Markoviću i Juri Vidakoviću koji kao dva zapovijednika „racke vojske" traže tvrđave i zemljište za svojih 5.000 ljudi sa kojima su došli „iz Turske", a zauzvrat obećavaju da će se boriti pod zapovjedništvom njemačkog generala. Otprilike u isto vrijeme, Martonoša i Novak Petrović na oslobođeni prostor su preveli 4.892 Srba, zbog čega Ivan Ivanić gornji zapis povezuje sa njima. R. Skenderović, pak, uzima u obzir mjesta koja se spominju u zapisu, Suboticu, Baju i Segedin, koji asociraju na prostor teritorijalne rasprostranjenosti Bunjevaca iz Dalmacije. Sam navod da je riječ o „Racima iz Turske" nameće realnu pretpostavku da bi trajni smještaj i zemlju tražili ljudi izdaleka, a ne iz obližnje Bačke gdje to ljudi imaju. Tvrdnja o postojanju veza Bunjevaca u Bačkoj sa onima iz Dalmacije odranije čini se posve realnom, pogotovo u odnosu na ranije talase zbjegova i aktivnost franjevaca. Prirodna je ljudska reakcija da u danima nevolje, a ratne prilike su takvi dani, prvo krenu tamo gdje imaju nekog svoga. Zaključak bi bio da su se novi doseljenici iz Dalmacije priključili 1686./7. starim doseljenicima.[3]

Nemuslimansko stanovništvo s područja koja su oduzeta Osmanskoj državi priključivalo se snagama Svete lige, ali su mletački i bavarski zapovjednici ulagali napor u podbunjivanju i doseljavanju onih kršćana koji su ostali na teritoriju pod jurisdikcijom Osmanlija. Među onima koji su pospješivali doseljavanje bosanskih katolika u Baranju između 1686. i 1703. godine, bio je pečuški biskup Ignacije M. Radonay. Taj korpus je bio potreban da bi na vraćenim biskupskim i kaptolskim imanjima djelomično pojačao radnu snagu, te

[1] O njima kao narodu u Lici i Krbavi, biskup Martin Brajković piše da ih ima oko hiljadu, da su najvrsniji vojnici tvrde šije, kako ne trpe nikakvih novina ni od klera ni od plemićkih službenika. Kaže da ih nazivaju i uskocima otkako su prije osamdeset godina uskočili u primorska mjesta Krmpote i Sv. Juraj, te da imaju mnogo stoke i obilje zemlje. (https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/lika/lika_1_mail_r_325.pdf). Biskup Brajković iznosi kako su oni „zaboravili svoje bijedno stanje pod turskim jarmom". Poznato je da su Bunjevci bili uključeni u poluvojne redove, martolose i akindžije, u Osmanskoj državi. Bili su katolici, govorili novoštokavski, ikavicu, imali knežinsku organizaciju.

[2] Uzevši u obzir tok ratnih operacija te godine, kao i to da su mjesta poput Subotice bila tek mala utvrda na osjetljivoj prvoj liniji, R. Skenderović je razmotrio mogućnost da li su doseljenici iz Dalmacije mogli biti tu već 1686. godine. U prilog toj mogućnosti je išao podatak iz Ljetopisa subotičkog franjevačkoga samostana da su se subotički Dalmatinci sklonili bili u Segedin, proveli tamo šest sedmica, a nakon progona Osmanlija vratili u Suboticu. Robert Skenderović, *Povijest podunavskih Hrvata (Bunjevaca i Šokaca) od doseljavanja do raspada Austro-Ugarske Monarhije*, Subotica-Slavonski Brod 2017, 82, 83 (dalje: R. Skenderović, *Povijest*).

[3] R. Skenderović, *Povijest*, 83, nap. 293, 86

sa doseljenicima na prostoru Pečuške Biskupije brojčano pojačao katolički živalj.[4] Prema istraživanju sela naseljenih bosanskim katolicima u okolici Pečuha, Đ. Šarošac donosi sljedeću listu imena prvih naseljenika u selima opustjelim nakon progona muslimanskog stanovništva:

Selo ATA

Godine 1691. u tada napušteno selo Ata došlo je sedam osoba iz Bosne. Do 1718. godine se spominju sljedeće kuće domaćina:[5]

1695 – Božo Šimič, Stanislav Milinković, Ivan Draškovič, Ostoja Jankovič, Ostoja Radojevič.

1696 – Ostoja Bošnjak, Božo Šimič, Ignjatija Radovac, Negodan Radovanovič, Ivan Draškovič.

1701 – Božo Srimacz, Vikadin Živkovič, Ignatia Radovanovič, Veseli Jankovič, Ostoja Radivojevič, Milenko Jankovič, Stojan Šimič.

Selo KUKINJ:

Stanovništvo iz Bosne, i to iz okolice Mostara, po porijeklu „bošnjačkog" jezika. Godine 1696. u selu je osam porodica s osam ženske i 11 muške djece.

1695-1696 - Stipan Ivaniš, Ivan Stipanov sin, Martin Čobanovič, Stipan Orić, Tomo Antolović, Šimun Jakovčin, Mišo Kovač, Martin Bošnjak, Matija Kapetanovič, Matija Fertaljacz, Matija Poštanacz, Šimun Hegedušić.

1711-1712 - Judaš Joza, Šimun Ištokovič, Đuro Jurati, Živko Taradija, Matija Pavlović, Religni Hasitos, Petar Čobanovič, Ivo Veliki, Blaško Kovač, Marjan Kolesarič, Matija Fejerfalaz, Jakob Srimacz, Martin Ferkovič, Tomo Antolović, Šimun Bošnjak, Stipo Ivanovič, Marko Bošnjak, Živko Šajtakovič, Luka Lončar, Đuro Lončar, Iva Lončar, Marijan Srimacz.

1713 - Mija Lončar, Marinko Srimacz, Jakša Srimacz, Ivan Lončar, Srimacz Živko, Đuro Lončar, Mato Ferkovič, Živko Čordaš, Pavo Bošnjak, Marin Ištokovič, Marko Bošnjak, Blaš Kovač, Stipan Ivanović, Šimun Bošnjak, Tomo Lončar, Janko Horvath, Petar Čobanič, Mišo Cienara, Ivan Veliki, Martin Mali, Živko Taradija, Đuro Istokovič, Marko Pavlović, Marko Fejifalacza, Tomo Fejifalacza, Luka Lončar, Andria Istokovič.

1715 - Ivan Veliki, Tomo Antolović, Pero Čobanovič, Šimo Bošnjak, Živko Taradžia, Stojan Šumadia, Blaž Kovač, Marinko Kolesarovič, Mato Palaič, Mato Fejerfalas, Andria Ištokovič, Marinko Srimac, Jakša Srimac, Ivan Lončar, Đura Lončar.

Selo NIJEMET:

1695 - Martin Križič, Avran Andrić, Marko Buzadžija, Radojica Andušić, Tomo Šimić, Mihajlo Kundarić, Ivan Kekasović, Marjan Bertalović,

[4] Đuro Šarošac, *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*, Budapest 1991, 17

[5] Imena i prezimena su prenesena sa dijakritičkim znacima i u obliku kako stoje u izvoru.

Ilija Ivanović, Pavle Antolović, Ivan Gorjanac, Marko Bordašinković, Martin Pavlović, Luka Ivanović

1696 - Pavo Bošnjak, Vitus Bošnjak, Marjan Bošnjak, Marin Buzaja Tomo Šimić, Iva Kundra, Ivo Gorjanac, Grgo Štefić, Mijo Vašić, Grgo Lovrić

1715 - Pavo Bošnjak, Ivan Gorjanović, Mijo Antović, Marin Bošnjak, Tomo Šimič, Marin Matić, Grgo Lovrić, Ilija Kovač, Mijo Salantia, Grgo Stimanović, Mijo Lukačević, Ivan Vandarić

1700 - Ivan Kečkatić, Antun Krištović, Luka Šokčević, Mijo Mrak, Đuro Gergetič, Đuro Jurišak, Antun Peterac
Luka Starčević, Petar Kump, Ivan Bošnjak, Martin Petrica.

Selo POGAN:

Opustjelo nakon odlaska Osmanlija. Izvori govore da je 1701. selo podijeljeno na dio u kojem žive Raci/Srbi, a u donjem Hrvati. U kasnijim izvorima se kaže da tu žive katolici i „Iliri".

1695 - Todor Pogančanin, Sito Lak, Sava Kuraičeivić, Vuk Prodan, Luka Ivanović

1696 - Lučanin Ćiro, Todor Pogančanin, Srimacz Czinia, Podan Orovicza, Mihalj Horvaćanin.

1700 - Ćiro Lučania, Todor Pogančanin, Mihal Bogadič, Šimo Sremacz, Pavo Oroviczian, Miha Horvatjanin.

1711-1712 - Nikola Bošnjak, Stipan Majuracz, Đuro Dragovacz, Bošnjak, Luka Horvath, Nikola Bošnjak, Stipan Majuracz, Đuro Dragovacz Bošnjak, Luka Horvath, Ivan Ždral, Miha Horvathluk, Ivan Ždral, Miha Horvathluk.

1715 - Nikola Bošnjak, Nikola Bošnjak, Stipan Majuracz, Đuro Dragovacz, Bošnjak, Luka Horvath, Ivan Ždral, Miha Horvathluk, Stipan Majuracz, Đuro Dragovacz, Bošnjak, Nikola Bošnjak, Stipan Majuracz, Đuro Dragovacz, Bošnjak, Luka Horvath, Ivan Ždral, Miha Horvathluk, Luka Horvath, Ivan Ždral, Miha Horvathluk.

Selo SALANTA:

Godine 1695. dolaze doseljenici iz Bosne.

1695 - Grgo Štefić, Mihajlo Vlasić, Ivan Antolović, Mijo Lukačević.

1696 - Pavle Vid, Martin Bošnjak, Ivan Grijanec, Marko Buzadija, Toma Šilić, Iva Kundar, Grgo Stepić, Mijo Vasić, Đuro Lovrić.

1711-1712 - Stipa Đurok, Nikola Bošnjak, Antun Bošnjak, Ivšeta Antolovič, Đuro Semelčić, Ivan Kolar, Nenad Branić, Josip Bošnjak, Martin Čordaš, Mato Antolovič, Antolovič, Đuro Štivič, Šimun Bošnjak, Pavo Bošnjak, Ivala Ivančić, Marko Santalia.

Selo SEMELJ:

1695 - Ivan Hatarić, Andria Mikić, Vidak Gergulović, Mato Fraković, Josip Hadžia, Miho Marušić, Radica Raičković, Jakob Ivanović, Antun Pillančić,

Stipan Šilo, Martin Sabair, Miho Šajnović, Stipo Sečovič, Đuro Bogdanović, Luka Sinjarčović, Ivan Laši, Bertin Martinović, Mato Čobrac, Đuro Uzu, Ivan Hadnađ, Grgo Živković.

1700 - Šima Svetković, Grgo Ivan, Josip Kovačević, Martin Babin, Ivan Pavičić, Jakob Ivić, Mihat Oršulić, Đuro Berdanović, Mato Terpalić, Mato Pismostrani, Vidak Vrašić, Ivan Oluvić, Ivan Čabraić, Raduicza Uza, Grgo Stazić, Bariša Lumenić, Martin Sabarić, Antun Pavlančić.

1711-1712 - Šima Svetković, Grgo Ivan, Josip Kovačević, Martin Babin, Ivan Pavičić, Jakob Ivić, Mihat Oršulić, Đuro Berdanović, Mato Terpalić, Mato Pizmostrani, Vidak Vrašić, Ivan Oluvić, Ivan Čabraić, Raduicza Uza, Grgo Stazić, Bariša Lumenić, Martin Sabarić, Antun Pavlančić.

1715 - Ivan Jakobovič, Luka Matošević, Mato Semelac, Miat Oršokič, Đuro Orondovič, Đuro Bogdanovič, Nikola Ivanković.

Selo SUKA:

Šarošac prenosi riječi Dušana Popovića da se iz imena stanovnika 1695. može čitati da su katolici i da su svi iz Bosne. Godine 1701. doseljava se još devet hrvatskih porodica s devetoro muške i petero ženske djece.

1695 - Filip Jančiković, Tomo Stevanović, Matija Larić, Ilija Milanković, Stevan Ivanović, Marko Bošnjak, Filip Ivanović, Andria Lotarac, Matija Filipović.

1696 - Martin Filip, Andria Lotarac, Filip Bošnjak, Matia Kiš, Matia Veliki, Tomo Filja, Pavo Salanti, Filip Salanti, Đuro Bošnjak.

1700 - Andria Lotarović, Andria Filipović, Filip Bošnjak, Elia Ročanin, Martin Mali, Martin Filipović, Tomo Kadia.

1701 - Mia Milanković, Andria Lotarac, Miko Vargha, Mikola Horvath, Đuro Horvath, Janko Borošič, Mato Kiš, Ilija Babinčanin, Marko Bošnjak, Mato Bizo, Stipan Bošnjak, Tomo Vargha, Mita Božanović, Filip Jančikovič, Filip Martin, Đuro Mlinovič.

1709 - Mia Milanković, Andria Lotarac, Miko Vargha, Mikola Horvath, Đuro Horvath, Janko Borošič, Mato Kiš, Ilija Babinčanin, Marko Bošnjak, Mato Bizo, Stipan Bošnjak, Tomo Vargha, Mita Božanović, Filip Jančikovič, Filip Martin, Đuro Mlinovič.

1711-1712 - Nikola Horvath, Iva Perašič, Stipo Bošnjak, Mato Perašić, Stipo Kadia, Mato Filipovič, Đuro Mlinarič, Pavo Bošnjak, Mato Kiš.

1715 - Janko Kristič, Mato Nađ, Ivan Filip, Pavo Bošnjak, Stipo Katič, Mato Mali, Grgo Bošnjak, Filip Mato, Ilia Bošnjak, Nikola Bošnjak, Đuro Mlinarić.

Selo SUKIT: [6]

1695 - Pavo Gregić, Stipan Martin, Iva Matijaš, Tomo Štivić, Andria Hegeduš, Stepan Malik.

1700 - Tomo Sasulić, Martin Stipanović, Pavo Gergić, Jovan Matiaš, Mišo Bošnjak, Mato Stipanović, Andraš Hegeduš.

1701 - Pavo Bošnjak, Mato Bošnjak, Luka Bošnjak, Mato Stepan, Miko Sremac, Tomo Štifuti, Andraš Hegeduš, Jančika Matyas.

1709 - Janoš Hegeduš, Šamu Hegeduš, Pavo Bošnjak, Ilia Čordaš, Mato Brenavac, Pavo Vuković, Luka Koblar, Stipo Bošnjak.

1711-1712 - Marko Bunjevac, Janoš Hegeduš, Luka Bošnjak, Stipo Stipanovič, Stipan Šiklošac, Elias Govedar, Tomo Srimac, Andria Bunjevac, Tomo Stipanovič, Mato Srimac, Pavo Vuk, Andro Bošnjak.

Selo UDVAR:

Napušteno odlaskom Osmanlija, a 1695. godine naseljeno je pet porodica i jedno dijete.

1695 - Matišta Udvarica, Bogdan Đuričovič, Božo Stojanović, Đuro Božanović, Marko Bošnjak.

1696 - Nikola Oršolić, Nikola Orakovičanin, Đuro Božanović, Bogdan Oranovičanin, Marko Bošnjak, Branja Bošnjak.

1699 - Nikoma Bošnjak, Miška Bošnjak, Bogdan Bošnjak, Bernard Bošnjak, Marko Bošnjak, Mato Salančanin, Đuro Bošnjak.

1701 - Nikola Bošnjak, Martin Oranović, Bogdan Orahovičan, Marko Bošnjak, Mato Salanćanin, Đuro Bošnjak.

1711-1713 - Đuro Božanović, Miška Oravčanin, Tomo Bosanović, Miška Oršulić, Bogdan Oravčanin, Nikola Balatinac.

1715 - Pavo Božanovič, Mitar Oršulić, Miška Oršovičanin, Luka Orovičanin, Blažica Andrič, Tomo Božanovič, Nikola Ostopanac, Đuro Delić, Buzadžija Miška, Nikola Balatinac, Petar Stazič, Đurka Horvath.

Pošto je osmansko zapovjedništvo nastojalo da spriječi takve prebjege, kako austrijske snage istočno, tako i mletačke snage i neke neregularne jedinice su počele da vrše upade isključivo s ciljem izvođenja stanovništva na svoj teritorij.

Fra Andrija Šipračić, prema Događajnici A. Nikića, 1689. godine izvodi 2.700 katolika iz Bosne u Slavoniju, a već za 1690. godinu navodi kako je isti Šipračić iselio iz Bosne u Slavoniju oko 100.000 katolika.[7] U pitanju je greška, Robert Skenderović na temelju knjige Emerika Pavića navodi prihvatljive podatke o tome da je Šipračić (fra Andrija iz Dubočca) prešao na habsburško tlo 1686. godine i izveo iz Dubočca 2.700 vjernika, a 1696. godine pisao izvješće

[6] Za Hegeduše u izvorima stoji napomena da su Mađari, ali kad su doselili tu, prozvali su ih Hrvatima.

[7] Andrija Nikić, *Događajnica Bosne i Hercegovine od 614.-1918*, Mostar 2003, 279. (dalje: A. Nikić, *Događajnica*).

Rimu kako je iz Bosne do tada otišlo više od 100.000 katolika.[8] Bijeg franjevaca iz samostana Gradovrh kod Tuzle 1688. godine, a potom i njihovo napuštanje Tuzle 1690. godine, najvjerojatnije potaknut ranijim dogovorima, trebalo je da bude poticaj katoličkom stanovništvu za napuštanje prostora pod osmanskom kontrolom.[9] Već ranije su Mato Nakić, Mato Živković, Filip i Marko Sunarić, Ivan Prosdačić, Marko Buljević i Rade Noličić bili vođe dijela grupe od 3.000 ljudi koji su se našli blizu granice između Šibenika i Klisa, bježeći iz Bosne 1684. godine. Dok pukovnik Ivan Radoš iz Kaštela javlja mletačkim vlastima za njih i preporučuje da ih vlasti prihvate i naoružaju, Muhamed-beg Durakbegović iz Livna i Pašić Radasličić ih odvraćaju od bijega i pozivaju da dođu u Sinj. Neki su i otišli, iznoseći pritužbe na zulum pograničnih vlasti zbog kojih žele da pređu na mletački teritorij.

Pošto Mleci u to doba ulaze u Svetu ligu (1684.), osmanska vlast iz Livna šalje čete koje napadaju izbjeglice pod Klisom i primoravaju 200 porodica na povratak. Dok su Sinjani zauzeti odbranom Sinja, Ilija Perajica i krajišnici za Mlečane uspijevaju izvući iz Cetine oko 600 vojno sposobnih ljudi, 30.000 glava sitne stoke i 10.000 volova. On je, ustvari, izveo 1.600 osoba, za što je dobio platu serdara od 10 dukata. Ljudi su bili smješteni oko Trogira, potom oko Šibenika i Zadra. Godine 1685., dugopoljski župnik Ivan Filipović je iz Sinja izveo oko 200 porodica s oko 200 ljudi sposobnih za vojsku, koji su smješteni između Solina i Poljica, na zemlji Zelif-age.[10]

Bosanski paša Osman-aga se spustio početkom 1685. godine u Cetinu da bi zaustavio bježanje stanovništva, ali je već bilo kasno. Krajišnici su bili već snaga na koju su Mlečani mogli računati. Uslijedilo je razdoblje u kojem oni vrše provale u Livanjsko polje, pale kuće, pljačkaju skladišta, oslobađaju zarobljene. Bosanski alaj-beg Filipović i zvornički paša Bastić zbog njih nisu u stanju opraviti oštećene kuće i kule.

Talasi migracija do 1690. godine

Nakon konačnog pada Sinja 1686. godine, Mlečani iz više razloga potiču krajišnike da ozbiljnije i češće upadaju na područja pod osmanskom upravom. Jedan od ciljeva je bio i da se zaokupe osmanske snage od prodora Neretvom, preko Imotskog, da bi tako sebi mogli olakšati osvajanje Novog do kojeg će doći naredne godine. Zbog toga naročito Antonio Zeno šalje krajišnike u akciju prema Livnu, Glamoču, Duvnu, Uskoplju.[11] U jednom od tih napada, onom na Duvno,

[8] R. Skenderović, *Povijest*, 79, 80.
[9] Milenko Filipović, Propast franjevačkog manastira Gradovrha kod Tuzle i poreklo ikone 'Crne Gospe' u franjevačkom manastiru u Baču, *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, 1960, 89-94.
[10] Josip Soldo, Etničke promjene i migracije u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća, *Zbornik Cetinske krajine*, 1, Sinj 1979, 91 (dalje: J. Soldo, *Etničke promjene*).
[11] J. Soldo, *Etničke promjene*, 92.

poginuo je Stojan Janković 23. avgusta 1687. godine. Iako Bašagić griješi u podatku da je 1688. godine Stojan Janković sa svojim uskocima izveo 400 katoličkih porodica na mletački teritorij, i to na poziv bosanskih franjevaca, očito je da se radi o dešavanjima u tim godinama.[12]

Masovniji odlazak naroda iz Hercegovine odvijao se Neretvom preko Vrgorca, Makarske, Imotskog, Sinja do Zadra.[13] I prije organiziranih grupnih prebjega, iz Bosne su pojedinci dospijevali na mletački teritorij i dobijali investiture. Među prvima su to bili Livnjaci Franjo Mačukat i njegova braća Jakov i Mate, Jure Porče, zlatar Marko Zlatarić.[14]

Prve grupne investiture su bile potvrđene 1688. godine braći Miji, Pavlu i Tadiji Vučkoviću iz Duvna, obitelji Bilandžića i Budimira. Iz Livna je bila prva grupa doseljenika od 27 porodica koje su vodili braća Milanović, Pavao, Božo i Grgur. U Zenovom izvještaju se navodi kako je Pavao bio vojnik u Durakbegovoj kuli u Livnu i da je u sinjsku tvrđavu predao mužar, brončani top i sokola koje je odnio iz te kule s pedeset svojih ljudi.[15]

Godine 1687, na Žankovu glavicu stižu i harambaša Nikola Janković (Žanković) iz Duvna, Petar Krilić i Andrija Dragašević iz Livna s 27 obitelji, a u Brnaze harambaša Marko Mastelić s 24 porodice. Iz Rame dolazi harambaša Jure Radanović Kalođero sa 70 porodica, iz Duvna Jerko Božinović sa njih 10. Tomaševići i Budimiri iz Duvna dobijaju zajedničku investituru sa Vučkovićima u Hrvacama, ali će se vremenom razići. Harambaše Jadrijević i Bogdanović iz Livna dobijaju zemlju u prekocetinskim selima.

Sa harambašom Mijom Mušterićem iz Bosne stižu 24 porodice sa sljedećim prezimenima: Babić, Bilić, Buljević, Grgić, Ivičić, Jezrević, Knežević, Krinović, Malovan, Mihaljić, Pindelj, Pletikosić, Radanović, Stanić, Sterić, Stipanović, Šarić, Vujinović.[16] U Hrvace će neretvanski serdar Mate Bebić dovesti 12 porodica, a harambaša Dmitar Božinović iz Duvna 25. Do kraja XVII stoljeća na tom području se spominju porodice Kekezović, Marasović i Filjević (u Livnu su to Filovići). Harambaša Vukadin Lalković dovodi u Bitelić i katoličkih i pravoslavnih porodica: Đape, Đapić, Đurišić, Juričić, Kasnić, Kašić, Kunić, Matijević, Mirčetić, Nikolić, Pešić, Petković, Rapa, Rapović, Risto, Stanić. Iz Bosne se u Ruminu nastanio i Jadre Branković, dok se Marijan Križanović iz Duvna naselio u Turjacima. Iz Duvna je i grupa od 30 porodica koje je doveo harambaša Jure Doturović.

[12] Safvetbeg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463-1850)*, Sarajevo 1900, 82

[13] J. Soldo, *Etničke promjene*; Nevenka Bezić-Božanić, Stanovništvo Sinja u Lovrićevo doba, *Zbornik Cetinske krajine*, 1, Sinj 1979, 125-154.

[14] Ostalo je zabilježeno da je Franjo sa sobom ponio prilično novca, te da su mu neka trojica iz Kaštel-Starog to ukrali. Braća su dobila tri kuće podno sinjske tvrđave i bavili se trgovinom, poslije prešli u Split. J. Soldo, *Etničke promjene*, 94.

[15] J. Soldo, *Etničke promjene*, 94

[16] *Isto*, 95

Nakon što su zadarski i šibenski krajišnici napali Varcar Vakuf, franjevci samostana Rama su poslali Zeni oktobra 1687. godine svećenika da dogovori njihov izlazak s narodom u Cetinu. Sve je bilo dogovoreno, pa su krajiške čete na čelu s Božom Milkovićem izvršile upad, omogućivši tako seobu. A. Nikić u svojoj *Događajnici* navodi za 1687. godinu da su „35 ramskih franjevaca, pred turskim nasiljem, s katoličkim pučanstvom iz Rame, Kupresa, Glamoča, Duvna, Rakitna i Doljana, prešli pod mletačku zaštitu i sklonili se u Cetinsku krajinu, sagradivši samostan u Sinju, gdje je oko čudotvorne slike Gospe Sinjske nastalo glasovito svetište Majke Božije."[17] Već 4. novembra Zeno obavještava mletačku vladu o tome. Uslijedio je prelazak dvadesetak porodica iz Rakitnog, kao i nešto pravoslavaca iz Uskoplja vođenih protom Đorđem koji je već ranije imao dogovore s Mlečanima. Prema Zenovom izvještaju, za prva dva mjeseca seobe, u Krajinu je pristiglo preko 500 vojno sposobnih osoba i 150 konjanika. Naredba Cornara da se prave popisi svih koji dolaze iz Bosne je bila ozbiljna, što se vidi iz toga kako je definirana: da se vidi „koliko su stari i koliko ima došljaka za dati im misto di će se seliti i di će živjeti".[18] Soldo navodi sljedeće porodice iz ramske župe koje su zavedene u matičnim knjigama sinjske župe 1699-1729. godine:

U Sinju: Beratović, Radojević, Franković, Matić, Nikolić, Rajčević.

U Lučanima: Batarello, Đipalo, Stupalo (Stupar), Vučemilo.

U Brnazima: Malbašić, Marić, Vukasović.

Nije baš sigurno ramsko porijeklo za Gabričeviće na Vojniću, Bikiće u Zagori, Bulajiće, Žuljeviće u Hrvacama, Grubišiće.[19]

Sumirajući stanje do 1689. godine, J. Soldo prema izdatim investiturama zaključuje da je u Lučane, Hrvace, Bitelić, Glavice, Brnaze, Turjake i Košute sigurno stiglo 352 porodice s oko 3.800 članova, dok će se za masu pojedinačnih dolazaka teško ikad saznati.[20]

Seoba katolika iz Hercegovine 1693. godine

Godinu ranije vršili su se pregovori kolonela Jure Crnice i Vinka Bujovića iz Perasta s Nikolom Prološčićem iz Goranaca kod Mostara, koji dobija 1.000 reala da pređe s narodom u Dalmaciju. Ugovor Bujović sklapa i s Jurom Cvetkovićem iz Goranaca i Pavom Cebićem iz Brotnja, Lalićem i Matom Vučićem iz Blata, Pavom Jeličićem iz Prokna, da pređu sa porodicama na mletački teritorij radi čega im je dato 100 reala.[21] Iako seoba zvanično počinje kad harambaša Ivan Mamić iz Mostarskog blata, sela Mamića, odvodi kršćanske

[17] A. Nikić, *Događajnica,* 277.

[18] Sama naredba na bosančici je sačuvana i u Arhivu Franjevačkog samostana u Sinju ima njezin prijevod, ali popis nije pronađen, zbog čega postoje i razilaženja oko broja porodica koje su izašle iz Rame.

[19] J. Soldo*, Etničke promjene*, 93.

[20] *Isto*, 97.

[21] *Isto*, 101.

porodice u Dalmaciju, uz pomoć fra Franje Radnića iz Brotnja, značajniji odliv katolika iz tog područja (Blato, Brotnje, Goranci) događa se 1694. U aprilu te godine opći providur Dalmacije, Daniel Dolfin, „radi osobitih zasluga, koje su franjevci Bosne Srebreničke stekli tim što su mnogo naroda preveli iz turske zemlje pod mletačku vlast“ određuje da bosanski franjevci isključivo nadalje vode dušebrižničku službu među novim podanicima.[22] Providur već narednog mjeseca potvrđuje da su serdari, kapelan i harambaše doveli oko 5.000 ljudi na mletačko područje koji će ne samo braniti tvrđave Vrgorac i Zadvarje nego ići tamo kud vlada to bude tražila. Mjesečne plate je odredio serdarima, kapelanu i harambašama, kao Mamiću i Radniću koji su ranije stigli. Narodne vođe iz tog vala su bili:

Serdari

Jure Dugaršević iz Gornjeg Brotnja, Jure Prološčić i Jure Zovković iz Goranaca, Jakov Vukojević iz Mostarskog blata, Jure Jeličić iz Brotnja;

Kapelan: Franjo Marinović.

Harambaše

Iz Goranaca: Duje Cvitković, Josip Delić, Ilija Glavurdić, Šimun Hrgović, Mijo Kiosić, Abram Knezović, Križan Sesardić, Mijo Tokić, Grgur Vukojević;

Iz Blata: Ivan Biliotović, Stjepan Bronzar, Kresić, Ivan Radić;

Iz Brotnja: Stjepan Demirić (Drmač), Miho Dogančić, Mijo Duhaković, Ilija Đuričić, Ilija Grbišić, Jakov Jeličić, Ilija Jurišić, Jozić Mihatović, Nikola Prološčić, Ivan Šalinović, Vid Žigo.

Osim 2.000 ljudi za koje opći providur Dolfin priznaje da su ih smjestili u Potravlje, Satrić, Zasiok, Muć, Bitelić, Dabar i Grab, dio je otišao prema Kotarima. U matičnim knjigama Sinjske župe samo su upisane porodice Abram, Jeličić, Marković, Aničić iz okoline Mostara, ljudi harambaše Šipića iz Rakićana i ljudi harambaše Jurčevića, vjerojatno iz okoline Duvna.[23]

Odjeci seobe nakon austrijskog prodora do Sofije

Tokom prodora austrijskih snaga na liniji od Save sa sjevera, pa do Makedonije i Bugarske, 1688. i 1689. godine, njima se pridružuje dio srpskog, makedonskog i arnautskog stanovništva. Naredne, 1690. godine, car Leopold I upućuje proglas kršćanima na Balkanu kojim ih poziva na borbu protiv Osmanlija.[24] Nakon dobrih rezultata vojnih operacija prethodnih godina po Ugarskoj, Slavoniji i Bosanskoj krajini, Austrija je već bila usmjerila pažnju na Srijem, Bačku, Erdelj, Srbiju sve do Bugarske. Stanovništvo tih krajeva je nesumnjivo imalo interesa i nadu s kojom je gledalo u dolazak carskih trupa.

[22] A. Nikić, *Događajnica*, 281.
[23] J. Soldo, *Etničke promjene*, 102.
[24] Tade Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, I, Zagreb 1891, 154.

Nakon zauzimanja Beograda tokom septembra i oktobra 1688. godine, to je bilo već sasvim očito, kao i kod Smedereva i Užica.[25] Aleksa Ivić navodi broj od 6.000 ljudi iz Užica koji su usmjereni preko Save da planski nasele opustjele krajeve Srijema i Slavonije.[26] Ključnu ulogu u poticanju nemuslimanskog stanovništva na pobunu, na prostoru Srbije i Makedonije imali su pravoslavni svećenici, dok su franjevci bili zaduženi za podsticanje arnautskog katoličkog stanovništva. U toku protuudara osmanske vojske, kad oni 1690. godine potiskuju austrijske trupe iz Srbije, srpski patrijah Arsenije III Čarnojević posebno je od koristi Austrijancima. On potiče Srbe na bijeg s osmanskog područja na ono pod austrijskom kontrolom.[27]

Jednako kako je neujednačeno i jednostrano predstavljan odlazak stanovništva za Savojskim 1697. godine, o čemu će tek biti govora, i Velika seoba Srba će ustaljeno biti predstavljana kroz brojke koje su općenito iracionalne za kraj XVII stoljeća, a pogotovo kroz problem sastava tog stanovništva koje odlazi prema Slavoniji, Baranji, Beču. Sjeveroistočne granice Bosanskog ejaleta u to doba, u vrijeme i prve i druge faze Velike seobe, bile su usred ratnog vihora. Stanovništvo duž granice sa Srbijom, i to s obje strane granice, i bosanske i srpske, odlazilo je jednako kao i ono s juga, s Kosova, iz Bugarske i dr, bježeći ispred invazije oporavljene osmanske vojske.[28] V. Gavrilović zaključuje da izvori govore o 30.000-40.000 ljudi uz patrijarha Čarnojevića, ne računajući hiljade ljudi koji su se zadržavali na putu prema Budimu i Komoranu, nastanjivali po Bačkoj, Srijemu, istočnoj Slavoniji, Baranji i duž Dunava. Realnom brojkom izbjeglih Srba za njega je ona za koju približno govori Ilarion Ruvarac: 70.000-80.000.

Na primjeru Popisa Sentandreje i Tabana iz 1697. godine vidi se da dominiraju prezimena proistekla iz nadimka: po etničkom porijeklu – Rac, Bugarin, Arnaut; po mjestu prethodnog boravka – Požarevčanin, Užičanin,

[25] Krajem 1688. godine, Carsku dvorsku komoru u Beču obavještava Dvorski ratni savjet da Smederevo treba da bude predstraža na Dunavu, te da ga je potrebno dodatno utvrditi uz pomoć stanovništva kojeg treba iskoristiti u vojne svrhe. HKA, Hoff. Ungarn, r. No 325, October 1688, fol. 230.

[26] Aleksa Ivić, *Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16, 17. i 18. stoleća*, Subotica 1923, 126, 275, 489.

[27] Zanimljivu analizu takvih događanja praćenih kroz historiografije balkanskih i evropskih historiografija donosi Nuri Bexheti, *Der „Große Türkenkrieg" und die Albaner. Die militärische Präsenz der Balkanvölker am „Großen Türkenkrieg" 1683-1699*, Saarbrücken 2009.

[28] U manjku podataka iz izvorne građe, preuzimane su sukcesivno informacije iz literature starijeg datuma i na taj način krajnje preuveličavao broj migranata, te uglavnom ujednačeno i ispolitizirano predstavljala etnička pripadnost raseljenog i doseljenog stanovništva. Objelodanjivanjem arhivske građe iz Beča i analizom imenovanja naroda koji je u skupinama dolazio prema Beču, nesumnjivo je da se spominju Rašani, Bugari, Dalmatinci, Jermeni… Poseban znak pitanja ostao je kod pominjanja „katoličkih Raca" mimo pravoslavnih, zbog čega će kardinal Leopold Kolonić 1706. godine umanjivati zasluge patrijarha, tvrdeći kako su se pozivu cara Leopolda upućenom kršćanima na Balkanu najviše odazvali prvenstveno katolici. Slavko Gavrilović, Ivan Jakšić, *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početka XVIII veka*, knj. I, Beograd 1987, 52; Isti, *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početka XVIII veka*, knj. II, Beograd 1990, 687-688.

Ćiprovčanin, Prizrenac; po zanatu kojim su se bavili – ćurčija, kujundžija, kolar, kapamadžija, ekmedžija. Primjetan je veliki broj tih zanatlija u odnosu na to da po popisu Taban i Sentandreja imaju 742 odrasle osobe i 716 njihovih sinova i kćeri.[29]

Iako nismo sigurni jesu li stigli u prvim godinama seobe u Srijem ili u valu dvadesetih godina XVIII stoljeća, u popisu Srijema iz 1736. godine nadimci oporezovanih glava govore o njihovom porijeklu. Tako se između Leskovčana, Valjevčana, Mačvana, spominju i dva Zvorničana, Birčanin, dvadeset Hercegovaca i devetnaest Crnogoraca.[30]

Pravoslavno stanovništvo je u više navrata tokom XVII stoljeća iz graničnih prostora pod osmanskom upravom znalo bježati na austrougarski teritorij. Primjetno iseljavanje se dogodilo prema Lici i Krbavi i 1700. godine kada i Leopold I naređuje hrvatskom Saboru da u Slavoniji odredi mjesta u kojima bi se naselilo srpsko stanovništvo.[31] To je razdoblje kad se može konstatirati prisutnost istog roda pravoslavaca s obje strane granice, osmanske i austrijske. Stalno se prebacivalo preko granice, ali u oba pravca. Oko 1689. godine, kada Osmanlije gube Liku, s njima će preko Une, u unutrašnjost zapadne Bosne prelaziti i dosta pravoslavaca, dok će njihova mjesta zauzimati njihovi sunarodnici koji su prebjegli Austrijancima.[32]

Na opustjele krajeve na ponovo osvojenim srpskim prostorima Osmanska država naseljava muslimane izbjegle s prostora južne Ugarske.[33]

Seobe u „Carske zemlje“

Osmanski izvori po svom sadržaju u statističkom smislu nude konkretne podatke za visine poreza, plata, broja poreskih obveznika, zimmija i sl., ali jedan od pratećih problema u analizi stanovništva prema njima jeste česta administrativna upotreba zajedničkih naziva za nemuslimane. Zbog takve situacije je teško prema tim izvorima dati bilo kakav okviran i definitivan broj pojedinačno katolika ili pravoslavaca u određenom razdoblju. Upravo ovakvi problemi nameću kompariranje izvora i međusobnu dopunu podataka u cilju procjene približnog broja. Dosadašnja ogromna razilaženja u pogledu broja katolika koji su odlazeći prema Slavoniji, Ugarskoj i Dalmaciji pratili povlačenje Eugena Savojskog 1697. godine iz Bosanskog ejaleta su uglavnom proizlazila iz

[29] Vladan Gavrilović, Primeri migracija srpskog naroda u ugarske provincijalne oblasti 1699-1737, *Istraživanja,* br. 25, Novi Sad 2014, 140; Ivan Jakšić-Karolj Jenei, Građa za istoriju Srba u Ugarskoj posle Seobe 1690. godine, *Spomenik SANU*, br. C, XXII, Beograd 1981, 91-143; Fedora Bikar, *Sentrandreja u ogledalu prošlosti*, Novi Sad 2003, 37.

[30] Dušan J. Popović, *Srbi u Sremu do 1736/37*, Beograd 1950, 155-236.

[31] Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda od najstarijih dana do 1. decembra 1918*, prva knjiga (do 20 feb. 1790), Zagreb 1920, 316.

[32] Stjepan Pavičić, Seobe i naselja u Lici, *ZNŽO*, knj. 41, Zagreb 1962, 88, 149, 167-171, 188, 198.

[33] Oko 800 arnautskih porodica je dovedeno u palanke između Niša i Beograda da čuvaju određene dionice puta od hajduka.

korištenja jednovrsnih izvora ili nepoznavanja brojčanog stanja stanovništva u godinama prije.[34] Na oprez kod broja izbjeglih u izvješćima poziva i Robert Skenderović, podsjećajući da su u ratnim vremenima savremenici skloni pretjerivanjima.[35]

Polazišni prostori seobe su bili sjeverni krajevi Bosanskog ejaleta, u neposrednoj blizini granice i s brojnijim katoličkim stanovništvom, ali su istraživanja u XX stoljeću pokazala da je otišlo dosta katolika i iz unutrašnjosti Bosanskog ejaleta. Ljudi su očito mislili da će im biti bolje pod „svojima", a i situacija na terenu tih godina se za Slavoniju već procjenjivala kao mirnija. Katolici su iselili iz župa: Dubočac (2.700), Velika župa Derventska (2.300), Majevac (1.500), Modriča (6.500), Seočanica (4.500), Kuzmadanje (5.300). Za razliku od Lašvanina koji u svom *Ljetopisu* ne spominje ove detalje,[36] ili Benića koji u *Ljetopisu* sutješkog samostana navodi samo da je za vrijeme Jakova Tvrtkovčanina iz župa tog samostana i nekih drugih bilo odvedeno mnogo kršćana u carske zemlje,[37] posebno ističući Sarajlije koji su otišli za Savojskim nakon „poroba sarajevskog" 19. oktobra 1697,[38] Mandić je jedan od autora koji stoji iza puno većeg broja iseljenih. Naime, osim dvadesetak tisuća katolika sjeveroistočne Bosne, on u iseljeno katoličko stanovništvo tih godina ubraja i one iz južnih i jugozapadnih krajeva Bosanskog ejaleta, Rame i Duvna (5.000) i Mostara, Blata i Broćna (6.000).[39] Kroz literaturu se, također, prilično potencira i iseljavanje iz Srednje Bosne.[40]

Koliko ne stoje navodi o 100-200.000 katolika koji su otišli iz Bosne očito je ako se uzme u obzir sljedeće:

- Prema izvještaju Ogramića u Bosni živi oko 74.000 katolika, a dvadesetih godina XVIII stoljeća katolika ima oko 25.000 što je broj koji je posve u skladu s navedenim iseljavanjem.[41]
- Autori koji govore o 100 i više tisuća katolika koji su emigrirali manipulišu neodređenim brojem katolika s područja inače rijetko naseljenog Livna, Glamoča, Trebinja i Grahova, te s prostora između

[34] Broj se uglavnom kreće između 100 i 200 tisuća. M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca*, *II*, 176–177. (dalje: M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca*); Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, *I*, Sarajevo 1912, 227. (dalje: J. Jelinić, *Kultura i bosanski franjevc*i); Dominik Mandić, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini*, 230–231. (dalje: D. Mandić, *Katolička crkva*); te češće 40 tisuća. Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade I*, Sarajevo 1911, 113. (dalje: M. Prelog, *Povijest Bosne I*).

[35] R. Skenderović, *Povijest,* 79.

[36] Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo 1981.

[37] Očito se radi o sjevernim dijelovima Bosne koji su pripadali sutješkom samostanu. Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo-Zagreb 2003, 109–110. (dalje: B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*).

[38] „Tada su s princom otišli mnogi Latini iz Bosne, a osobito Sarajlije i među njima gospoda Brnjakovići." B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, 54

[39] D. Mandić, *Katolička crkva*, 231.

[40] M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca, II*, 177–180.

[41] M. Prelog, *Povijest Bosne I*, 146; M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca, III*, Zagreb 1887, 51.

Vrbasa i Une, isto tako slabo naseljenog ili s pretežno pravoslavnim stanovništvom.

- Ako se ima u vidu da je od deset franjevačkih samostana u Bosni sedam napušteno do kraja XVII stoljeća, a aktivno ostali da djeluju samo Fojnica, Kreševo i Kraljeva Sutjeska, s pet crkvi (tri uz ove samostane i dvije u Varešu i Podmilačju), vrlo lako je uvidjeti da u prosječnom broju nemuslimanskog stanovništva izvori kršćanske i osmanske provenijencije međusobno ne proturiječe. Podaci iz nahija na potezu između ova tri samostana na području srednje Bosne početkom XVII stoljeća (Visoko s Kreševom, Fojnicom, Busovačom i Kiseljakom, Dubrovnik, Lašva, Brod i Bobovac s Kraljevom Sutjeskom) govore o 1203 kuće nemuslimana što bi pomnoženo s prosječnim brojem članova domaćinstva ukupno činilo do 9.500 stanovnika.[42] Prema podacima s kraja XVII stoljeća, neposredno prije provale Eugena Savojskog u Bosnu, taj broj je uočljivo veći i ide negdje do 12.000.[43]

Povrh toga, ako uzmemo u obzir da osmanski izvori pod nemuslimanima podrazumijevaju i katolike i pravoslavce, kao i da pojedini autori pod kršćanima podrazumijevaju isto ili samo katolike, onda je jasno da se nikako ne može govoriti o vanredno većem broju otišlih katolika. Detaljnijim pregledom izvještaja kao i dokumenata u knjizi fra Emerika Pavića, Skenderović zaključuje da je ukupno tokom Bečkog rata moglo biti oko 70.000 katolika koji su izašli sa prostora današnje Bosne i Hercegovine.[44]

Govor o broju nemuslimanskog stanovništva sa migracijama obilježenog kraja XVII stoljeća uglavnom je bio uvjetovan poznatim detaljima stanja prije i stanja poslije, pa se to odrazilo i na metodološki pristup autora pri pisanju monografija određenog područja. Dionica od 10 posljednjih godina XVII stoljeća najčešće ne donosi detalje aktuelnog stanja nemuslimana po selima i kasabama na osmanskoj strani. Primjerice, obrađujući Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austrougarske uprave, Ante Škegro sumira bogatu literaturu, brojne vizitatorske izvještaje, ali praktično nema podataka za nemuslimane na tom prostoru u godinama njihovih najvećih pomjeranja.[45] Za svojevrsan prikaz pogodan za ipak ograničenu analizu slučaja nemuslimanskog stanovništva, ovdje koristimo neobjavljene izvore koji se odnose na sela i kasabe na migracijskoj trasi kroz taj dio srednje Bosne i današnje Hercegovine. Riječ je o popisima nemuslimana koji su predviđeni za oporezivanje, što govori o tome da se radi o stanovništvu koje ostaje nadalje na tom prostoru, konkretno nahiji Prozor,

[42] Adem Handžić, O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća, *Studije o Bosni, historijski priloi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul 1994, 244.
[43] BOA, MAD, 1214.
[44] R. Skenderović, *Povijest,* 80.
[45] Ante Škegro, *Uskoplje I: Uskoplje od prapovijesti do kraja austro-ugarske uprave*, Hrvatska uzdanica, Uskoplje 1996.

kasabama Prusac [Akhisar], Veliki Vakuf [Vakf-i Kebir], Gornji Vakuf [Vakf-i Bala], Prozor i dijelu pripadajućih im sela.[46]

U navedenom popisu svi nabrojani su nazvani „nemuslimanima“, i to riječju „kefere“ (zbirna imenica koja označava nemuslimansko stanovništvo), a na nekoliko mjesta gdje pisaru ili onom ko daje podatke (knez, primićur) nije bilo poznato ime oca, navedeno je istom riječju da je „sin nemuslimana“. Kod pet osoba uz ime stoji da su sinovi zimmija. Realno gledano, osmanskoj administraciji je bilo najvažnije da se radi o kategoriji nemuslimana. Uobičajeno za izvore osmanske provenijencije iz ovog perioda, i u ovom popisu patronimici su krajnje rijetki. Lična imena su takva da se mogu vezati za nomenklaturu kršćanskih svetaca, blaženika ili biblijskih ličnosti (Ivan/Jovan, Petar, Nikola, Pavle...), kao i narodnih imena (Milija, Radojica, Đuro, Cvjetko/Cvitko/Cvetko). Nema niti jednog svećenog lica. U popisu se pojavljuje Jevrej, i to tek jedan za kojeg je naglašeno da je iz Sarajeva, ali je sad tu popisan kao nemusliman predviđen za plaćanje džizje. Naglašeno je da se radi o džizji po najnižoj stopi.

Pored kujundžija, zlatara, kod nekoliko lica stoji da su po zanimanju mlinari, a to opet može sugerirati da su u pitanju domaći stanovnici, pošto su mlinovi na tim mjestima poznati još od prvih osmanskih osvajanja. Propratna odrednica „hajmanegan“ (stočari) uz dva nemuslimana u Gornjem Vakufu i tri u Velikom Vakufu upućuje na to da se radi o vlaškom stanovništvu, a to što je navedeno da su mostarski i konjički, pokazuje da nisu od lokalnih Vlaha. Kad je riječ o vlaškom stanovništvu Uskoplja u najširem smislu, ono na to područje dospijeva već pri prvim osvajanjima, kao pomoćne osmanlijske jedinice koje čuvaju granicu osmanskog teritorija i po potrebi vrše upade, osiguravajući prodor glavnini vojske.[47]

Pored pomenutog velikog nesrazmjera tvrdnji i podataka, nekako po strani je ostala tema broja i sudbine muslimanskog stanovništva koje migrira prema sjeveru. Izvještaji govore da se s katolicima u Slavoniju iselio i određeni broj muslimana koji su nakon toga bili pokršteni. „Napokon tu se priznaje“, nalazimo kod Batinića, „da su njihovim nagovorom prešli na cesarske strane i mnogi muhamedanci, a sam fra Jakov Tvrtkovčanin, bivši sutješki gvardijan, krstio je 370 osoba ostala pako, ali braća, manje više, dotle su bila obratila silu nevjernika i razkolnika.”[48] Kod Jelenića se razlikuje samo broj pokrštenih muslimana, prema izvještaju pisanom 22. januara 1700. u Đakovu: „Kapetan Sekula i biskup Olovčić posvjedočiše 1700, da je fra Jakov Tvrtkovčanin, dok je bio u Sutjesci kao gvardijan, obratio i pokrstio 337 muslimana.[49]

Odlazak značajnog broja sarajevskih nemuslimana nakon provale Savojskog pominjan je često, ali u natuknicama poput one B. Benića ili M. Filipovića o tome kako je među pravoslavnim obiteljima koje su otišle i ona čiji

[46] BOA, MAD.d., 1213, T 1106, Ca 17.
[47] J. Soldo, *Etničke promjene*, 232.
[48] M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca II*, 176.
[49] J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, 179; J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebreničke*, Mostar 1927, 3-4; B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, 110.

je predstavnik Hadži-Gavro Tadić Humković bio u to vrijeme najugledniji pravoslavac u Sarajevu.[50]

Kad je riječ o sarajevskom katoličkom stanovništvu, o njihovom životu prije godina iseljavanja može se ponešto ocijeniti prema pojedinačnim dokumentima koji se danas čuvaju u arhivu Fojničkog samostana i u arhivskim fondovima Gazi Husrev-begove biblioteke. Već je bilo govora o tome da je 1683. godine izdata bujuruldija da se od crkvi Fojnice, Kreševa, Sutjeske, Visokog i Olova ništa ne traži i da se imaju štititi od obijača.[51] Svećenici samostana u Fojnici, Kreševu, Visokom i Sutjesci pišu predstavku 1686. godine, na što dobijaju i ferman koji im garantira slobodu obilaska vjernika od čije milostinje žive, te da su oslobođeni svih poreza i nadalje.[52] Pored ovakvih uzastopnih žalbi i narednih godina na koje se reagiralo uvijek pozitivno, ima i podataka o situacijama iz života običnog naroda, poput informacija o vjenčanjima i visinama miraza. Može se primijetiti da su supružnici često bili jedno sa prostora Osmanske države, Bosanskog ejaleta, a drugo sa prostora Dubrovačke Republike. Tako, npr, 1690. godine Lovro Stjepanović prima 200 dukata miraza za Mariju, kći Ivanovu s otoka Lapuda. Te iste godine Mijo Filipović iz Sarajeva je primio u Dubrovniku miraz od 150 dukata za buduću suprugu Niku.[53]

Godine 1691. osam franjevaca i sarajevski župnik pisali su Kongregaciji za propagandu vjere u Rimu o teškim prilikama katolika u Bosni, o tome kako nema u Bosni ni biskupa ni provincijala, kako je ostalo samo 26 svećenika i tri brata laika koji drže pet samostana u srednjoj Bosni i pet drugih u opljačkanim i srušenim pograničnim područjima.[54]. Pored toga što tih godina svećenstvo vodi borbu i svojim vezama i preko Kongregacije za propagandu vjere da se odustane od patrijarhove jurisdikcije nad njima u Sarajevu, u korespondenciji sa Propagandom govori se o bolnom životu župnika, pošto su kršćanska sela udaljena jedna od drugih, pa siromašni župnici pješače i po 20 i 30 milja dnevno, a „Turci mnoge ubiju u tim pustim šumama“. Posebno se ističe međusobna

[50] B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, 54; Milenko S. Filipović, Etnička prošlost našeg naroda u okolini Visokog (u Bosni), *Etnološka rasprava*, Beograd 1928, 77.
[51] AFS u Fojnici, III, br. 481; J. Matasović, br. 701, 182.
[52] AFS u Fojnici, III, br. 496; Josip Matasović, br. 717, 183.
[53] PAD, Liber Dotium, sv. 17, f. 59; PAD, Liber Dotium, sv. 17, f. 57. Prema: Andrija Nikić, *Katolici u Sarajevu do 1918*, Mostar 2002, 97. (dalje: A. Nikić, *Katolici*). Godine 1692. Andrija Marjanović iz Sarajeva ženi Mariju, kćerku Mije Bona Gozze. PAD, Pacta matrimonialia, sv. 13., f. 76 rv. Prema: A Nikić, *Katolici,* 98. Trend ženidbi van Bosne je trajao i dalje. Tako Ivan Pavlović iz Sarajeva prima 1703. godine miraz u visini od 400 zlatnih dukata. PAD, Liber Dotium, sv. 18, 5v; Pacta Matrimonialia, sv. 14, f. 11v. Stjepan Matijević, poznati sarajevski trgovac na razmeđi stoljeća, vjenčao se 1704. godine sa Perom, kćerkom Jurja Miroslavića iz Dubrovnika. Umro je već četiri godine kasnije, a dan prije smrti je ostavio oporuku u kojoj se pored uobičajenih ostavinskih korisnika, rješavaju i potraživanja i dugovanja kolegama. Među njima su navedeni Ilija i Stjepan Tizze iz Mostara, Šimun Tomić, pomoćnik Valentina Stjepanovića „Bosnese“, Tomo „Bosnese Budimglia“ itd. PAD, Testamenta Notariae, sv. 73, f. 115; A. Nikić, *Katolici,* 107, 108.
[54] Fra Ljubo Lucić, Franjevačka prisutnost u Sarajevu, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo 1997, 247; Andrija Nikić, *Regesta Kongregacije „De propagande fide. Nova et vetera*, 1998, 275.

povezanost katolika u Sarajevu, ali se iznose i pritužbe da im se ne da putovati.[55] J. Džambo donosi dnevničke zapise Eugena Savojskog iz Sarajeva, iz oktobra 1697. U njima, između ostalog, opisuje kako je jedinice rasporedio na visove u samoj blizini grada odakle je poslao pljačkaška odjeljenja. Pred veče je započeo paljevinu i dalje opisuje naredni dan, 24. oktobra: *Naše patrolne jedinice, koje su progonile neprijatelja, donijele su sa sobom plijena i dovele mnogo žena i djece, nakon što su pobili više Turaka. Cjelokupni kršćani dolaze u grupama, traže zaštitu i mole za dozvolu da smiju sa svojim stvarima doći u tabor, budući da žele napustiti zemlju i poći za nama. Ja se također nadam da ću sve kršćane, koji se nalaze u zemlji, moći odvesti preko Save.*[56]

Radom baziranim na najstarijoj brodskoj matici (1701-1735) župe Presvetog Trojstva kao izvoru, R. Skenderović je rasvijetlio naseljavanje i identitet jednog dijela sarajevskih katolika u Brodu na Savi, analizom njihovih bračnih veza, potomstva i kumstva. Periodizacija je sačinjena prema dva velika rata koja su činjenično izazvala iseljavanje i naseljavanje (1683-1699. i 1716-1718), te uzimajući u obzir da se radi i o početku upisa u brodsku maticu. Prema podacima iz tog izvora, u matici se nalazi 49 zapisa sarajevskih katolika za prvi period i 11 za drugi. Što se tiče krštenja djece kao djece Sarajlija, njih je u prvom periodu 29, a u drugom 7. Nakon 1725. godine više nema pomena Sarajlijama u matici. Skenderović donosi sliku prilika u kojim su se našli slavonski gradovi Požega, Osijek i Brod, ostavši bez većinskog muslimanskog stanovništva s osmanskim povlačenjem. Za razliku od situacije u Osijeku gdje izvori govore o velikom broju zarobljenih domaćih „Turaka“, većinom žena i djece koji će kasnije biti pokršteni, u izvorima vezanim za Požegu nalaze se vijesti o doseljenicima iz Bosne. Prema izvješću komorske komisije iz 1702. godine, u Požegi pored 170 domaćih „očeva obitelji“ živi i „mnogo većinom iz Sarajeva iz Bosne“ doseljenih udovica.

U matičnoj knjizi krštenih požeške katoličke župe sv. Duha s početka XVIII stoljeća su zavedeni: Toma Sarailia (15. novembra 1700), Lucas a Saraevo (21. marta 1705), Marinus de Saraevo (12. marta 1707), Josephus de Saraevo (13. aprila 1707) i Georgius de Saraevo (18. oktobra 1708)[57] Uzevši u obzir broj Sarajlija u Brodu i malu požešku koloniju sarajevskih katolika, R. Skenderović zaključuje da se u Brodu praktično nastanilo najviše sarajevskih katoličkih obitelji, petina od njih stotinu koliko se uglavnom uzima da ih je bilo krajem XVII stoljeća. S obzirom na tituliranje sa „Dominus“, „Domina“ i mrežu kumstava, očito je da su ove obitelji ili dio njih postali dio elite u Brodu koji je kao i svi drugi veći gradovi u Slavoniji odlaskom muslimana ostao bez vodećeg gradskog kruga. U bilješkama o roditeljstvu i kumstvu pored Sarajeva kao mjesto njihovog porijekla su spomenuti i Kreševo, Vrhbosna, Modriča. Kao krstitelji se

[55] A. Nikić, *Katolici*, 100-101.

[56] Jozo Džambo, Iz prve ruke o vojnom pohodu Eugena Savojskog na Bosnu 1697, *Bosna Franciskana*, VI/1998, sv. 9, 137-148.

[57] Robert Skenderović, Zapisi o doseljenim sarajevskim katolicima u najstarijoj brodskoj matici (1701-1735), *Scrinia Slavonica*, vol. 10, No. 1, Slavonski Brod 2010, 147.

često pojavljuju franjevci iz Sarajeva i Vrhbosne, što nije čudno iz dva razloga: prvo, najveći dio Slavonije je pripadao Bosanskoj biskupiji, ostali Zagrebačkoj i Pečuškoj, pa je Zagrebačka birala franjevce za svoje namjesnike; i drugo, franjevci su često dolazili iz najbogatijih trgovačkih obitelji koje su potpomagale redovnike, pa je bilo prirodno da učestvuju na krštenjima svojih zemljaka.

Iseljavanje kršćana nakon 1699. godine

Iako je primjetno najmasovnije bilo doseljavanje muslimanskog stanovništva na prostor Bosanskog ejaleta u godinama nakon sklapanja Karlovačkog mira, bilo je i nemalog iseljavanja pravoslavnog i katoličkog stanovništva u tom prvom razdoblju iz Bosanskog ejaleta, konkretnije iz Hercegovačkog sandžaka. Mlečani su još 1690. godine bili zauzeli Vrgorac, a 1694. Gabelu, Trebinje i Popovo Polje. Nakon što su prema odredbama Karlovačkog mira Mlečani zadržali u Dalmaciji teritorij samo do linije koja spaja Knin, Vrliku, Sinj, Zadvarje, Vrgorac i Gabelu na Neretvi i teritorij unutar jednog sata hoda oko tih mjesta, bilo je situacija poput one da je 208 porodica iz Trebinja i Zubaca (njih 178), Popovog polja (12), i okolnih mjesta (18) krenulo za njima. Većina od tih 1.530 ljudi se naselila na prostoru Boke Kotorske. Po katastru iz 1704. godine novodoseljenog stanovništva u hercegnovska sela: Mokrine, Kameno, Žlijebi, Mojdež, Ratiševina, Susćepan i Drenovnik, Trebešin, Topla, Podi i Brajkovina, Meljine, Kazimir, Sasović, Kuti, Presjeka, Lastva, Rujevo, Boljenovići, Miočevići, Kumbor, Djenovići, Baošići, Bijela, Kruševice, Repaji i Jošice, bilo je 87 domaćinstava sa 127 ljudi od oružja, 5 staraca, 122 žene, 86 djevojčica, 75 dječaka, što je ukupno njih 415.[58] Ne treba zaboraviti da u takvim poratnim situacijama često mnogi nisu ni bilježeni. Došlo je do prenaseljenosti. Useljavanje je bilo toliko primjetno da dalmatinski generalni providur Alvize Moćenigo naređuje da se ubuduće ne primaju izbjeglice s teritorija Bosanskog ejaleta, jer ni starosjedioci nemaju zadovoljavajućih uvjeta za život, a ne još i ljudi koji bi dalje dolazili.[59]

Zajednički stav različitih autora koji su pratili neke skupine u graničnom području jeste da su veze s mletačkom Dalmacijom postale nakon Bečkog rata (1683-99) teške i opasne. Katoličko stanovništvo Hercegovačkog sandžaka, kao najisturenijeg pozorišta demografskih potresa u tom razdoblju, Crkva je prepustila duhovnoj brizi biskupa i vikara „osmanlijske Bosne“, konkretnije fratrima samostana Kreševo. Mostar je u to vrijeme bio jedna od šest župa zapadne Hercegovine, ali njegov župnik odavno već nije u Mostaru, nego je u stalnom kretanju. „Stan mu je gdje dođe i gdje je sigurno: Cim, Goranci i konačno od

[58] Gligor Stanojević, Katastri Herceg Novog i Risna iz 1704. godine, *Spomenik SANU*, CXXV, Beograd, 1938.
[59] Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd 1970, 417 (dalje: G. Stanojević, *Jugoslovenske*).

1697. Gornji Gradac, gdje je izgrađen skromni župni stan.“[60] U opširnom katastarskom popisu iz 1701. godine se vrlo lahko primjećuje da među velikim brojem ljudi koji napuštaju svoje mjesto stanovanja (koje često i nije direktno na udaru ratnih aktivnosti) ima naročito katolika koji odlaze da se nastane na mletačkim posjedima. U defteru se naglašava kako se njihova zemlja dodjeljuje drugim korisnicima. Mora se primijetiti i da je u defteru zabilježeno puno vjerskih objekata, mali broj uništenih džamija i dosta sačuvanih crkvi.[61]

U prvih 15 godina XVIII stoljeća kršćanska raja iz pograničnih krajeva kontinuirano bježi preko granice, i to naročito iz kadiluka Hercegovine i Bosanske krajine. Izvori, doduše, bilježe i povratke dijela izbjeglica, ali puno češći su dokumenti o dodjeli na uživanje njihove napuštene zemlje agama i posadnicima okolnih tvrđava i sl.[62]

Vladimir Ren u knjizi *Tko su šokci?* posebno obrađuje šokačke rodove koji se iseljavaju u posljednjem desetljeću XVII stoljeća. Tako npr, izdvaja rod Ivakić koji je šokački i porijeklom iz Mrkonjić-Grada. Taj rod se proširio sve do Vukovara. Rod Kozarac koji su prezime dobili po Kozarcu (uz koji će se razviti Prijedor), početkom XVIII stoljeća su iz Bosne otišli u Vinkovce. Rem piše i o katolicima koji su se naselili uz Dravu, podizali naselja, a bavili se poljoprivredom.[63]

Oko Žankove glavice u Sinju bila je zemlja bogatog alajbega Sultanovića, dok su kuće bile na samoj glavici. Nedaleko od Sinja, uz rijeku Cetinu, Sultanović je imao svoj čiftluk. To imanje su dobili fratri iz Rame da tu sagrade crkvu i samostan.[64]

Situacija na ugarskom teritoriju pred i za vrijeme Rakocijevog ustanka nije dobra ni za izbjeglo srpsko stanovništvo. Izvori bilježe kretanje pravoslavnog stanovništva iz Bačke i Baranje u Slavoniju, Srijem, ali isto tako i na osmanski teritorij. Zapovjednik u Sigetu, general Johan Jozef Huin dobija pismo baranjskog episkopa Nikanora Milentijevića 1711. godine kojim ga informiše da su se tamošnji Srbi razbježali najviše u Slavoniju, a neki čak prelaze na „tursku stranu“.[65]

Nastavak mletačkog poticanja iseljavanja nemuslimana iz Bosanskog ejaleta na mletački teritorij do 1718. godine

Na već ranije viđen način Mlečani su na područja Kliškog i Hercegovačkog sandžaka i 1714. godine slali svoje emisare koji su trebali da potaknu domaće nemuslimansko stanovništvo da prebjegnu na mletački teritorij.

[60] *Kršćanski puk i franjevci u Hercegovini*, Mostar 1977, 28.
[61] BOA, TTD No 861.
[62] ANUBiH, MD, 1709. (fotokopije).
[63] Vladimir Rem, *Tko su Šokci?*, Vinkovci, 1993, 26.
[64] J. Soldo, *Etničke promjene*, 85.
[65] Hofkammerarchiv, Wien, Acta Expeditorum, 1711, Juny, No 120, fol.1.

U tim radnjama su imali pomoć od svećenika, posebno gvardijana samostana u Zaostrogu, Makarskoj i Križu koji su lično obilazeći imotski kraj nagovorili čak i tamošnje fratre na prebjeg i nekih 300 do 400 ljudi. Opreznost i bojazan da bi lokalnim vlastima suviše upao u oči tako masovan odlazak, fratre su ipak zadržali još neko vrijeme. Inače, dubrovačka građa bilježi 1715. godine prebjege brojnih morlačkih porodica na teritorij Republike Sv. Marka i Dubrovnika.[66] Svećenik Andrija Šimunović iz Gradca piše 25. januara 1715. godine kako je pola ljudi iz njegove dijeceze napustilo svoje posjede i prebjeglo Mlečanima.[67] Koliko je masovan bio prebjeg govori podatak iz izvještaja kotorskog vanrednog providura Sebastijana Vendraminija po kojem je s teritorija Osmanske države na mletački teritorij za tri mjeseca prešlo 10.632 čovjeka, od kojih njih 2.510 sposobnih za borbu.[68]

Nakon jačeg vala prebjega prvih mjeseci 1715. godine, dolazi do usporavanja seobe raje, prvenstveno zbog raspoređivanja osmanske vojske duž granice. Ipak, ni do naredne godine se nije zaustavio taj proces iseljavanja. Kad mletačka posada napušta Gabelu i Čitluk, dio stanovništva odlazi za njima i to brodovima, pretežno prema Istri.[69]

Migracije kršćanskog stanovništva 1716. – 1718. godine

Prema Krunoslavu Tkalcu, u periodu između 1675. i 1739. godine, Bosnu je napustilo oko 200.000 Šokaca koji su naselili Slavoniju, Baranju, Bačku i Banat, a u periodu 1716. do 1718. general Petraš je povukao sve preostale katolike, bosanske Šokce iz okoline Zvornika.[70]

Makarski biskup Bjanković piše 6. septembra 1716. godine da je u podbiokovski kraj stiglo 600 ljudi iz Bosne gdje je već bilo utočište našlo oko 12.000 katolika izbjeglih iz Hercegovine i zapadne Bosne.

U opisu A. Nikića u *Događajnici* stoji kako je val iseljavanja u Slavoniju 1717. godine prouzrokovao neuspjeli pohod generala Petraša na Zvornik, na što „Turci u opustjela sela naseliše grčkoistočnjačke kmetove, koji od tada na tim prostorima predstavljaju većinu.“[71]

Nakon što je mirovnim ugovorom između Osmanske države i Mletačke Republike Imotski pripao Mlečanima, muslimansko stanovništvo je prognano, jednim dijelom i pokršteno.

[66] DAD, Prepiska 18-183, 3348, dok. 10, 21.I 1715.
[67] DAD, Prepiska 18-183, 3348, dok. 12.
[68] Arhiv SANU, Zaostavština Jovana N. Tomića, sign. 8711/VII a/97, red. br. dok. 1288, Izvještaj, Kotor, 29. II 1715..
[69] DAD, Prepiska, 18-184/1, 3349, fasc. I, dok. 79, 4. III 1716.
[70] Krunoslav Tkalac, Porijeklo i kretanje Šokaca iz Bosne prema sjeveru preko Save i Dunava, u: *Županijski zbornik*, br. 3, Županja, 80.
[71] A. Nikić, *Događajnica*, 308.

Jedan crkveni izvor za to razdoblje bilježi put porodice Berić. „Praotac Berislav živio je u Bosni u Lomoviti. Unuk njegov Radojko preseli se u Sjenicu blizu manastira Kosanice gdi mu je sin Boža monahom postao. Odtud posle izbegne zbog nasilija turskog l[eta] 1716 sa svojom porodicom i stani se u Banatu sa stokom svojom na unki gdi sada selo Margita leži. Nenad takođe unuk Berislava preseli se iz Bosne u Mačvu odkud njegov unuk Mirko, Sretenov sin dođe u Pančevo s nekim kaluđerom gdi se posle nađe slučajno s porodicom. Kći Mirkova Margita pala je kao žrtva Turkom na unki u stanu Radojkovom mrtva i od njenog imena dobilo je selo prozvanja Margita.“[72]

Primjer masovnijeg prelaska s teritorija osmanske države na mletačko područje prije Požarevačkog mira je naseljavanje Imotskog polja od stanovnika Mostarskog Blata, Goranaca i Broćana, avgusta 1717. godine.[73] Preciznije, ovdje se radi o 240 porodica, a glavni posrednik kod osmanskih vlasti je bio Mate Halilović.[74]

Na dubrovačko područje su ratne izbjeglice, u najvećem broju Vlasi, stizali u toku Morejskog rata (1684-1699) i mletačko-osmanskog (1714-1718). Omjer se može uočiti prema sumarnom popisu iz 1688. godine kada je u Župi bilo nastanjeno ukupno 803 Vlaha, a 30 godina kasnije, svaka kuća uz Postranju je imala jednu vlašku porodicu izbjeglu sa hercegovačkog prostora.[75] Kad je u pitanju bila odbjegla raja sa područja osmanske uprave, dubrovačka vlada je formalno pokazivala stav da isporučuje te ljude, iako po izvorima vidimo da im je često i pomagala da tu ostanu ili iz Dubrovnika morskim putem odu dalje.[76] To se dešavalo češće sredinom XVIII stoljeća. Osmanske vlasti su pribjegavale čak i otimanju tih ljudi koji su našli utočište na dubrovačkoj teritoriji, a ako to ne bi uspjeli, onda su znali pritisnuti porodicu ili cijelo selo naplaćujući porez za odbjegle.[77]

[72] Radi se o bilješci svećenika Ilije sa sredine XIX stoljeća (Slavko Gavrilović, Zapis o rodu Berića, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, sv. 50, Novi Sad 1994, 197-198

[73] G. Stanojević, *Jugoslovenske*, 451.

[74] Gligor Stanojević, Dalmacija za vrijeme mletačko-turskog rata 1714-1718, *Istorijski glasnik*, 1-4, Beograd 1962, 40.

[75] DAD, 17, 2052, 71; DAD, 18, 3350, 84.

[76] Petar Kusija je čak oružjem obranio Vlahe izbjegle iz Krajkovića u Rijeku Dubrovačku 1916. godine (AT, B, 131, 129).

[77] DAD, 18, 3347a, 30, 31. O tom slučaju Stjepana Damjanovića koji je pobjegao iz Sedlara u Popovom polju u selo Ljubač u Dubrovačkoj Republici vidjeti: Hamdija Hajdarhodžić, Prilog proučavanju prilika u Popovom polju početkom 18. vijeka, *Prilozi IIS*, 9/1, Sarajevo 1973, 330-332.

Zaključak

Na demografske promjene i migracije kao njihovu najeksplicitniju realizaciju utiču različiti prirodni i društveni faktori. Najčešći uzroci promjenama jesu vojnopolitički događaji i epidemije bolesti, ali je višestoljetna konstanta pojava povećanog ili smanjenog priraštaja stanovništva, siromašenja, imovinskog diferenciranja, samovolje lokalnih ili viših organa vlasti, izbjegavanja krvne osvete, glad, ubistva, svađe... Uvezana problematika migracija izazvanih ratovima, nestašicama i bolestima, ekonomskih pokazatelja u određenom razdoblju (problemi vezani za krize prometa, porezi po nižoj stopi za graničare i sl) dovodi do poremećaja u državnim finansijama, do rasta cijena i siromašenja stanovništva. Kako se povećavaju troškovi odbrane i ratova, rastu i uvode se i novi porezi, carine itd. Raspoloživa arhivska građa otkriva niz pojedinosti iz društvene, ekonomske i vjerske svakodnevnice doseljenog stanovništva. Tragom popisa, predstavki i odgovora na predstavke, saznajemo o njihovom radu, mogućnostima privređivanja, standardu, porodičnim i prijateljskim vezama i sl. To su pokazatelji koliko i kako se to stanovništvo uklapalo i prilagođavalo u novim okolnostima, a potom i asimiliralo.

Tridesetogodišnji period nakon osmanskog poraza pod Bečom 1683. godine obilježila su dugotrajna migracijska kretanja različitog intenziteta. Osmanska država u tom periodu prvi put u svojoj historiji zauzima odbrambeni položaj. Povlačenje i gubitak teritorija izazvao je masovne migracije muslimanskog stanovništva prema Bosanskom ejaletu. Primjeri koje smo izdvojili, i pored ograničenih i opsegom neujednačenih uzoraka arhivskih dokumenata, ipak svjedoče o stalnim kretanjima ljudi po cijelom Bosanskom ejaletu. Iako obimom manja, slična situacija se događa i sa kršćanima koji iz Bosanskog ejaleta odlaze na mletački ili ugarski prostor, u sela opustjela nakon odlaska muslimana. Neki iz Bosne dolaze sa svojim prezimenom, ali u zemlji domaćina dobijaju prezime „Bošnjak“ prema prostoru iz kojeg dolaze. U radu se inače hronološki prate migracije kršćanskog stanovništva u okviru društvenopolitičkih prilika. Veliki dio tih kretanja su potaknute migracije. Među onima koji su poticali doseljavanje bosanskih katolika u Baranju između 1686. i 1703. godine, bio je pečuški biskup Ignacije M. Radonay. Taj korpus je bio potreban da bi na vraćenim biskupskim i kaptolskim imanjima djelomično pojačao radnu snagu, te sa doseljenicima na prostoru Pečuške Biskupije brojčano pojačao katolički živalj. Austrijske i mletačke snage, kao i neke neregularne jedinice su vršile upade isključivo s ciljem izvođenja stanovništva na svoj teritorij. Osmansko zapovjedništvo u Bosanskom ejaletu je nastojalo da spriječi takve prebjege.

U historiografiji su postojala ogromna razmimoilaženja u pogledu broja stanovnika koji su napustili Bosanski ejalet. U radu se kroz nekoliko migracijskih talasa u periodu 1683-1718. razjašnjavaju neke kolizije u broju migrantskih porodica i njihovog identiteta.

Summary

Demographic changes and migrations, as their most explicit realization, are influenced by various natural and social factors. The most common causes of changes are military-political events and disease epidemics, but the phenomenon of increased or decreased population growth, impoverishment, property differentiation, arbitrariness of local or higher authorities, avoidance of blood feuds, famine, murders, quarrels, etc. is a constant for centuries. The related problem of migrations caused by wars, shortages and diseases, economic indicators in a certain period (problems related to turnover crises, taxes at a lower rate for border guards, etc.) leads to disruptions in state finances, to rising prices and impoverishment of the population. As the costs of defense and wars increase, so do and are introduced new taxes, customs duties, etc. The available archival material reveals a number of details from the social, economic and religious daily life of the settled population. Following census, petitions and responses to petitions, we learn about their work, economic opportunities, standards, family and friendship ties, etc. These are indicators of how much and how this population fit in and adapted to new circumstances, and then assimilated.

The thirty-year period after the Ottoman defeat at Vienna in 1683 was marked by long-term migration movements of varying intensity. In that period, the Ottoman state took a defensive position for the first time in its history. The retreat and loss of territory caused mass migrations of the Muslim population towards the Bosnian Eyalet. The examples we have singled out, despite the limited and non-uniform sample of archival documents, still bear witness to the constant movement of people throughout the Bosnian Eyalet. Although smaller in scope, a similar situation also occurs with Christians who leave the Bosnian Eyalet for Venetian or Hungarian territory, to villages deserted after the persecution of Muslims. Some Christians from Bosnia come with their own surname, but in the host country they get the surname „Bosniak“ according to the area they come from. In the paper, the migrations of the Christian population are tracked chronologically within the framework of socio-political circumstances. A large part of these movements are induced migrations. Among those who encouraged the immigration of Bosnian Catholics to Baranja between 1686 and 1703, was the bishop of Pecs, Ignacije M. Radonay. This corps was needed in order to partially strengthen the labor force on the returned episcopal and chapter estates, and to numerically strengthen the Catholic life with the settlers in the area of the Pécs Diocese. Austrian and Venetian forces, as well as some irregular troops, made incursions with the sole aim of taking the population to their territory. The Ottoman command in the Bosnian Eyalet tried to prevent such defections.

In historiography, there were huge discrepancies regarding the number of inhabitants who left the Bosnian Eyalet. In the paper, through several waves of migration in the period 1683-1718, some collisions in the number of migrant families and their identity are clarified.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Beč, Austrija (HKA, Hoff.Ungarn, r. No 325, October 1688, fol. 230; HKA, Acta Expeditorum, 1711, Juny, No 120, fol.1.
2. Beograd, Srbija (Arhiv SANU, Zaostavština Jovana N. Tomića, sign. 8711/VII a/97, red. br. dok. 1288, Izvještaj, Kotor, 29.II 1715).
3. Dubrovnik, Hrvatska (DAD, 18, 3347a, 30, 31; DAD, Prepiska 18-183, 3348, dok. 10, 21.I 1715; DAD, Prepiska 18-183, 3348, dok. 12; DAD, 17, 2052, 71; DAD, 18, 3350, 84; DAD, Prepiska, 18-184/1, 3349, fasc. I, dok. 79, 4. III 1716, PAD, Liber Dotium, sv. 17, f. 59; PAD, Liber Dotium, sv. 17, f. 57; PAD, Pacta matrimonialia, sv. 13, f. 76 rv; PAD, Liber Dotium, sv. 18, 5v; Pacta Matrimonialia, sv. 14, f. 11v; PAD, Testamenta Notariae, sv. 73, f. 115).
4. Fojnica, Bosna i Hercegovina (AFS, III., br. 481).
5. Istanbul, Turska (BOA, MAD, 1214; BOA, MAD.d., 1213, T 1106, Ca 17; BOA, TTD No 861).
6. Sarajevo, Bosna i Hercegovina (ANUBiH, MD, 1709, fotokopije).

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Benić Bono, *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo-Zagreb 2003.
2. Gavrilović Slavko, Jakšić Ivan, *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početka XVIII veka*, knj. II, Beograd 1990.
3. Gavrilović Slavko, Jakšić Ivan. *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početka XVIII veka*, knj. I, Beograd 1987.
4. Jakšić Ivan, Jenei Karolj, Građa za istoriju Srba u Ugarskoj posle Seobe 1690. godine, *Spomenik SANU*, br. C, XXII, Beograd 1981.
5. Lašvanin Nikola, *Ljetopis*, Sarajevo 1981.
6. Matasović Josip, *Fojnička regesta*, Spomenik SKA, LXVII, Beograd 1930.
7. Nikić Andrija, *Regesta Kongregacije „De propagande fide. Nova et vetera"*, 1998.
8. Stanojević, Gligor. Katastri Herceg Novog i Risna iz 1704. godine, *Spomenik SANU*, CXXV, Beograd 1938.

Knjige/Books:

1. Bašagić Safvetbeg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463-1850)*, Sarajevo 1900.
2. Batinić Mijo Vjenceslav, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, *II, III*, Zagreb 1887.
3. Bexheti Nuri, Der *„Große Türkenkrieg" und die Albaner. Die militärische Präsenz der Balkanvölker am „Großen Türkenkrieg" 1683-1699*, Saarbrücken 2009.
4. Bikar Fedora, *Sentrandreja u ogledalu prošlosti*, Novi Sad 2003.

5. Filipović Milenko S, *Etnička prošlost našeg naroda u okolini Visokog (u Bosni)*, Etnološka rasprava, Beograd 1928.
6. Ivić Aleksa, *Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16, 17. i 18. stoleća*, Subotica 1923.
7. Jelenić Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, I, Sarajevo 1912.
8. Jelenić Julijan, *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebreničke*, Mostar 1927.
9. *Kršćanski puk i franjevci u Hercegovini*, Mostar 1977.
10. Mandić Dominik, Katolička crkva u Bosni i Hercegovini za turskih vremena, Poseban otisak iz *Novog života*, god. II, sv. 5-6, Rim 1963.
11. Nikić Andrija, *Katolici u Sarajevu do 1918*., Mostar 2002.
12. Pavičić Stjepan, *Seobe i naselja u Lici*, ZNŽO, knj. 41, Zagreb 1962
13. Popović Dušan J, *Srbi u Sremu do 1736/37*, Beograd 1950.
14. Prelog Milan, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade* I, Sarajevo 1911.
15. Rem Vladimir, *Tko su Šokci?,* Vinkovci 1993.
16. Skenderović Robert, *Povijest podunavskih Hrvata (Bunjevaca i Šokaca) od doseljavanja do raspada Austro-Ugarske Monarhije*, Subotica-Slavonski Brod 2017.
17. Smičiklas Tade, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, I, Zagreb 1891.
18. Stanojević Gligor, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd 1970.
19. Šarošac Đuro, *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*, Budapest 1991.
20. Šišić Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskog naroda od najstarijih dana do 1. decembra 1918, prva knjiga (do 20 feb. 1790)*, Zagreb 1920.
21. Škegro Ante. *Uskoplje I: Uskoplje od prapovijesti do kraja austro-ugarske uprave*, Hrvatska uzdanica, Uskoplje 1996.

Članci/Articles:

1. Bezić-Božanić Nevenka. Stanovništvo Sinja u Lovrićevo doba, *Zbornik Cetinske krajine*, Sinj 1979, 125-154.
2. Džambo Jozo. Iz prve ruke o vojnom pohodu Eugena Savojskog na Bosnu 1697, *Bosna Franciskana*, VI/1998, sv. 9, 137-148.
3. Filipović Milenko S, Propast franjevačkog manastira Gradovrha kod Tuzle i poreklo ikone „Crne Gospe“ u franjevačkom manastiru u Baču, *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, 1960, 89-94.
4. Gavrilović Slavko, Zapis o rodu Berića, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, sv. 50, Novi Sad 1994.
5. Gavrilović Vladan, Primeri migracija srpskog naroda u ugarske provincijalne oblasti 1699-1737, *Istraživanja*, br. 25, Novi Sad 2014, 139-148.
6. Hajdarhodžić Hamdija, Prilog proučavanju prilika u Popovom polju početkom 18. vijeka, *Prilozi IIS*, 9/1, Sarajevo 1973, 330-332.
7. Handžić Adem, O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća, Studije o Bosni, *Historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul 1994.
8. Lucić fra Ljubo, Franjevačka prisutnost u Sarajevu, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo 1997.
9. Skenderović Robert, Zapisi o doseljenim sarajevskim katolicima u najstarijoj brodskoj matici (1701-1735), *Scrinia Slavonica*, vol. 10, No. 1, Slavonski Brod 2010.
10. Soldo Josip, Etničke promjene i migracije u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća, *Zbornik Cetinske krajine*, 1, Sinj 1979, 81-133.
11. Stanojević Gligor, Dalmacija za vrijeme mletačko-turskog rata 1714-1718, *Istorijski glasnik*, 1-4, Beograd 1962.
12. Tkalac Krunoslav, Porijeklo i kretanje Šokaca iz Bosne prema sjeveru preko Save i Dunava, *Županijski zbornik,* br. 3, Županja, 77-80.

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1878/1912" (093)
314:314.1(497.6:497.16:497.11 Sandžak)"1878/1912"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.44

RASKRŠĆA I PRIBJEŽIŠTA: BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUHADŽIRI U SANDŽAKU (1878-1912)

Apstrakt: *Brojni historijski procesi „dugog trajanja“ prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. To se odnosi i na složeno pitanje deosmanizacije Balkana,“razmeđa svjetova”, čija je politička geografija izlagana radikalnim prekrajanjima, donoseći znatne etničke promjene i izmještanja. Njegov multietnički i vjerski kolorit remetio je računice nametnutim i prostim kategorizacijama. Migracije su radikalno mijenjale demografsku kartu balkanskog etnički izmiješanog, nestabilnog prostora - “pojasa trenja” u kojem su se odigravali krupni politički događaji i ratovi, gdje je trajno izražen fenomen seoba, migracija, egzodusa, preseljavanja, raseljavanja i naseljavanja. Svi narodi imaju zasebne priče i datume u svojoj memoriji, pamte iz vlastite perspektive drugačije događaje i datume, apostrofiraju različite uloge, ovjekovečuju spomenike, saživljavaju različite uzroke i posljedice. Historija svakog naroda je doista historija procesa dugog trajanja. Poznavanje svjetske/evropske prošlosti bitno je za cjelovitije shvatanje kompleksnih procesa, poređenja i stavljanje nacionalnih i regionalnih historija u širi kontekst koji pruža sadržajnije odgovore. Osmanska historija Balkana iziskuje racionalne rekonstrukcije, složene i asimetrične slike prošlosti, obuhvatanje iznijansiranih historijskih pojava, kritičku i argumentiranu reinterpretaciju, oslobođanje od pseudomitskih i pseudohistorijskih mreža i natega. Ono što postoji od nje čini selektivnu, podijeljenu historiju. Niz istraživača i dalje tretira prošlost Balkana sa usko nacionalnih polazišta, ignorizirajući historiju i dostignuća drugih etničkih grupa i multinacionalnih društava i država kojima su nekada pripadali. U dominantnim hrišćanskim balkanskim narativima opstala je skoro statična negativna slika o Osmanlijama, lišena pozitivnih atributa. Historija Balkana nije potpuna, niti se može tumačiti bez izučavanja i uvažavanja udesa muslimana, čiji je brutalni progon sa tog prostora započeo još krajem XVII stoljeća. Ta historija je mahom prezentirana uz minimiziranje i marginaliziranje muslimanske komponente. Sudbinu Bošnjaka ne treba zato promatrati izolirano, već i u*

širem regionalnom okviru, kontekstu sudbine i drugih muslimanskih zajednica na Balkanu. Dramatična zbivanja 1875-1878, deosmanizacijski procesi koji su im prethodili, odluke Berlinskog kongresa 1878, kao i prateća teritorijalna razgraničenja, umnogome su izmijenili mozaičnu geopolitičku, vjersku i etničku sliku Balkana, pogotovo brojnost i teritorijalni raspored muslimanskog stanovništva. Protjerivanja i iseljavanja muslimana uticala su na tektonske promjene etničko-vjerske strukture. Emigracija Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine pokrenuta 1878, sastavni je dio kontinuitranog procesa širokog iseljavanja muslimana s Balkana. Ona predstavlja masovni i dugi iseljenički pokret izazvan djelovanjem niza političkih, društvenih, ekonomskih i drugih bitnih faktora. Iseljavanja Bošnjaka, kao i drugih muslimana različitog etničkog i lingvističkog porijekla sa Balkana, u razne krajeve Osmanskog carstva, imale su niz posljedica koje su se ispoljavale u svim ravnima njihovih životnih tokova. Znatan broj muhadžira iz Bosne i Hercegovine nakon 1878. došao je, u nekoliko etapa, i u Sandžak, jedan od muhadžirskih centara u balkanskom dijelu Osmanskog carstva, i sam izložen brojnim problemima i iskušenjima. Nakon balkanskih ratova (1912-1913) snažan talas iseljavanja i progona muslimana iz novih, oduzetih balkanskih osmanskih provincija, zahvatio je i bošnjačko stanovništva u Sandžaku, kao i tamošnje muhadžire iz Bosne i Hercegovine, prema udaljenim anadolskim krajevima Osmanskog carstva. Prelomne događaje je nužno prikazivati s pozicija svih protagonista, kao i iz perspektive običnih ljudi.

Ključne riječi: *Osmansko carstvo, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, muhadžiri, Sandžak.*

CROSSROADS AND SHELTERS: MUHAJIRS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA IN SANDŽAK (1878-1912)

Abstract: *Numerous „long-term" historical processes transcend local frameworks and regional boundaries. This also refers to the complex issue of the de-Ottomanization of the Balkans, the „border of the worlds", whose political geography has been subjected to radical changes, bringing significant ethnic changes and displacements. Its multi-ethnic and religious color disrupted calculations with imposed and simple categorizations. Migrations radically changed the demographic map of the ethnically mixed, unstable area of the Balkans - a „zone of friction" in which major political events and wars took place, where the phenomenon of migration, migration, exodus, resettlement, displacement and settlement was permanently expressed. All nations have separate stories and dates in their memory, they remember different events and dates from their own perspective, apostrophize different roles, perpetuate monuments, experience different causes and consequences. The history of any nation is indeed the history of a long-lasting process.*

Knowledge of the world/European past is important for a more comprehensive understanding of complex processes, comparisons and placing national and regional histories in a broader context that provides more meaningful answers. The Ottoman history of the Balkans requires rational reconstructions, complex and asymmetric images of the past, inclusion of nuanced historical phenomena, critical and reasoned reinterpretation, freedom from pseudo-mythical and pseudo-historical networks and tensions. What exists of it constitutes a selective, compartmentalized history. A number of researchers continue to treat the past of the Balkans from a narrowly national starting point, ignoring the history and achievements of other ethnic groups and the multinational societies and states to which they once belonged. In the dominant Christian Balkan narratives, an almost static negative image of the Ottomans, devoid of positive attributes, persisted. The history of the Balkans is not complete, nor can it be interpreted without studying and appreciating the fate of the Muslims, whose brutal persecution from that area began at the end of the 17th century. That history is mostly presented while minimizing and marginalizing the Muslim component. The fate of Bosniaks should therefore not be observed in isolation, but also in a wider regional framework, in the context of the fate of other Muslim communities in the Balkans. The dramatic events of 1875-1878, the de-Ottomanization processes that preceded them, the decisions of the Berlin Congress in 1878, as well as the accompanying territorial demarcations, greatly changed the mosaic geopolitical, religious and ethnic picture of the Balkans, especially the number and territorial distribution of the Muslim population. Expulsions and emigration of Muslims affected the tectonic changes of the ethnic-religious structure. The emigration of Bosniaks from Bosnia and Herzegovina, initiated in 1878, is an integral part of the continuous process of widespread emigration of Muslims from the Balkans. It represents a massive and long emigrant movement caused by the action of a number of political, social, economic and other important factors. The emigration of Bosniaks, as well as other Muslims of different ethnic and linguistic origins from the Balkans to various parts of the Ottoman Empire, had a number of consequences that were manifested in all levels of their life courses. After 1878, a considerable number of emigrants from BiH came, in several stages, to Sandžak, one of the emigrant centers in the Balkan part of the Ottoman Empire, itself exposed to numerous problems and temptations. After the Balkan Wars (1912-1913), a strong wave of emigration and persecution of Muslims from the new, confiscated Balkan Ottoman provinces affected the Bosniak population in Sandžak, as well as the Muhajirs there from Bosnia and Herzegovina, towards the distant Anatolian regions of the Ottoman Empire. Breakthrough events must be shown from the positions of all the protagonists, as well as from the perspective of ordinary people.

Key words: *Ottoman Empire, Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, Muhajirs, Sandžak.*

Osnov međunarodne politike ostao je isti još od vremena Tukidida koji je ustvrdio da jaki rade šta hoće, a slabi ono što moraju. U politici nema milosti, ni ravnopravnosti, ukazivao je Milovan Đilas, „ima sporazuma u kojima uvek neko dominira i ima velikodušnosti iz proračuna“. Objektivni ciljevi i stanje snaga reguliraju međudržavne odnose. Najstarije korišćeno sredstvo moći je upotreba sile. Svako ko razmišlja o historiji i politici, zna za ulogu koju nasilje oduvijek ima „u ljudskim poslovima“. Veliki historijski procesi nerijetko su pogađali slabije države i male narode.[1] Vojna sila je sredstvo politike. „Gola sila“, u krajnjoj liniji, upakovana u razne ambalaže, regulira odnose među državama i narodima.[2] Na međunarodnoj sceni silom se naziva „sposobnost političke jedinice da nametne svoju volju drugim jedinicama“.[3] Pojam i status velike sile određuje brojnost naroda i ekonomska moć u dato vrijeme.[4]

Stara carstva devetnaestog stoljeća su svoju legitimnost temeljila na dinastičkoj lojalnosti, a ne na etnicitetu.[5] Podjela Evrope na Istok i Zapad je „relativno kasni izum“ filozofija XVIII stoljeća odgovornih za „konceptualnu preorijentaciju Europe na osovini Istok Zapad. Istok je poistovjećivan sa zaostalošću, nedostatkom prefinjenih društvenih odnosa, s iracionalnim i praznovjernim kulturama.[6] Riječ Balkan ušla je u širu upotrebu u Evropi tek u prvoj polovini XIX stoljeća. Tada se prvi put javila potreba za posebnom definicijom ovog prostora.[7] Balkan je bio predmet mrzovoljnih odnosa evropskih sila, a tokom XIX stoljeća i prezrivih tumačenja opšteg historijskog i kulturnog zaostajanja. On je 1875-1914. obilježen i stvarnim i izmišljenim karakteristikama prostora, prožetog niskim strastima i najgorim političkim karakteristikama.[8] „Velika istočna kriza” 1875-1878. bila je laboratorij, gdje je

---

1 M. Žužek, *Politikološki aspekti etničkih konflikata u savremenom svetu – od Drugog svetskog rata do početka XXI veka*, doktorska disertacija, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad 2016, 16.

2 Dž. Naj, *Kako razumevati međunarodne sukobe*, Beograd 2006, 16-18. Ištvan Bibo 1946. piše da je nemoguće zamisliti da „u procesu sklapanja jednog mirovnog ugovora ne prevagnu stanovišta sile“, već principijelna gledišta“ – prema: I. Bibo, *Beda malih istočnevropskih država*, Novi Sad 1996, 110.

3 „Diplomatija i rat su samo oblici koji se uzajamno dopunjuju, s tim što jedan ili drugi preovlađuje, ali ni jedan se ne povlači potpuno pred onim drugim, osim u krajnjim slučajevima bilo apsolutnog neprijateljstva, bilo potpunog prijateljstva ili udruživanja“ – prema: R. Aron, *Mir i rat među nacijama*, Sremski Karlovci-Novi Sad 2001, 77, 83.

4 *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd 2018, 134.

5 M. Mazower, *Mračni kontinent: europsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2004, 51.

6 M. Todorova, Konstrukcija zapadnog diskursa o Balkanu, *Etnološka tribina*, br. 19, Zagreb 1996, 28.

7 P. Simić, Balkan i balkanizacija – jedan vek kasnije*, Balkanske sinteze*, br. 3, Niš 2014, 15-17.

8 Paradigma „Istočnog pitanja“ doprinosila je i da lokalni incidenti steknu opšte značenje. Zloćudnost balkanskih poriva bila je tek „dekor koji je doprinosio egzotici osnovnih struja

diplomatija oprobala recepte koje je objelodanila svijetu 1815. u Beču. Na Berlinskom kongresu 1878. „Istočno pitanje" - „nadmetanje oko podele osmanlijske teritorijalne baštine", revizijom odluka Sanstefanskog ugovora regulirano je uravnoteženjem interesa evropskih sila na Balkanu.[9] Njegovim odlukama je „Боснийский вилайет де-факто перестал быть частью Османской империи" (К. В. Мельчакова). Evropa je suzbila Rusiju da ne „rešava vekovno istočno pitanje kao specijalno svoje pitanje, bez obzira na interese drugih sila".[10] Skup u Berlinu je ojačao diplomatski modalitet sporazumijevanja velesila, opasnost velikih ratova izbjegnuta je u nekoliko narednih decenija.[11] Oto fon Bizmark (Otto von Bismarck), njemački kancelar, predsjedavajući ovog skupa, izrazio je u završnom obraćanju, nadu da će sloga u Evropi biti trajna, da će „osobni i srdačni odnosi koje smo uspostavili međusobno tokom našeg zajedničkog rada učvrstiti i ojačati dobre odnose među našim vladama".[12] Svaka sila u Berlinu se „osiguravala za budućnost i nijedno rješenje nije smatrala trajnim". Velesile su, svaka za sebe, dogovorom „krojile" Balkan. „Balkanizacija" je provođena „odozgo".[13] Balkanski nacionalizmi su odlukama Berlinskog kongresa teško mogli steći „konačno zadovoljenje". Oni se šire, traže nove prostore.[14] Ključni princip skupu u Berlinu je bio, pak, taj da se na Balkanu ne stvori regionalna sila.[15]

istorije" – vidi: N. Samardžić, Balkanska kriza i Prvi svetski rat 1875-1914: opšti pogled, u: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje-Podgorica 2015, 46-50; D. I. Bjelić, Balkan „*ne* vredi ni pedlja evropske granice", *Diwan*, br. 13-14, Gradačac 2004, 91-101; D. Stojanović, *Balkanizacija istorijskog sećanja*, https://pescanik.net/balkanizacija-istorijskog-secanja/.

[9] M. Imamović, Berlinski kongres i južnoslavenski prostor*, Pregled*, br. 10-11, Sarajevo 1978, 1191.

[10] V. Popović, *Evropa i srpsko pitanje u periodu oslobođenja 1804-1918*, Beograd 1940, 130.

[11] M. Ekmečić, *Ogledi iz istorije,* Beograd 2002, 402-403, Isti, Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine*, Prilozi*, br. 18, Sarajevo 1981, 92, 96-97; J. Aleksić, *Život i delo Milorada Ekmečića (1928-2015),* doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica 2021, 280-283.

[12] J. Udovički, *Spone i sukobi,* „Republika", br. 188, Beograd, 1-15. maj 1998; Z. Janković, *Srbija na Berlinskom kongresu,* „Vreme", br. 910, Beograd, 12. juni 2008.

[13] Opšir. П. А. Искендеров, Берлинский конгресс – первый опыт „балканского миротворчества", u: *Россия и Болгария: к 125-летию русско-турецкой войны 1875–1878 гг,* Москва 2006, 121-132.

[14] M. Lalkov, Razmišljanja o polemičkom članku Marka Doga „Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana", *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 3, Beograd 1996, 265.

[15] „Обретение самостоятельности балканскими державами сопровождалось повышением их воинственности в отстаивании претензий, в том числе территориальных. Полуостров заслужил нелестную славу „порохового погреба Европы" - prema: В. Н. Виноградов, Восточный вопрос утрачивает приоритет в европейских международных отношениях, u: *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг),* Москва 2017, 13; upor. M. Ančić, *Što „svi znaju" i što je „svima jasno": historiografija i nacionalizam*, Zagreb 2008, 185.

Velike sile su, nakon Krimskog rata (1853-1856), uspostavile neku vrstu međunarodnog fiskalnog protektorata nad osmanskom državom, ograničavajući njen suverenitet. Ukupan državni dug Osmanskog carstva, prema podacima Donalda C. Blaisdella, iznosio je 1875. dvjesta miliona funti sterlinga. Osmanska zaduživanja su u velikoj mjeri išla u vojne svrhe. Diplomate velikih sila su, zbog tih dugova, kontrolirale prihode ove države, što je olakšavalo da se, uz ekonomski vrši i politički pritisak.[16] Raspadanje Osmanskog carstva otvorilo je „Istočno pitanje" u kojem su se i balkanski hrišćanski narodi našli u središtu pozornosti velesila. O ovom „pitanju" raspravljano je kao o onom koje će odrediti geopolitički, konfesionalni i ekonomski status bivših osmanskih posjeda.[17] Za balkanske zemlje to je značilo preuzimanje zapadnog koncepta nacije, ali i revidiranje muslimanstva na sada nemuslimanskim područjima.[18] U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti nadasve je bilo recept za nasilje. Rodžers Brubejker **(**Rogers Brubaker) zapaža da je osnovna karakteristika procesa *ethnic unmixinga* na Balkanu radikalno simplificiranje etničke demografije tog regiona - stvaranjem relativno homogene populacije gdje je velika heterogenost bila norma. Osmansko carstvo se posljednjih decenija XIX stoljeća nalazilo na Balkanu pred pitanjem odbrane od pretenzija novih država.[19] Ratovi 80-ih godina najviše su doprinijeli promjeni vjerske i nacionalne strukture Balkana. Međunarodno priznanje novih država bilo je potvrda odustajanja od načela

[16] R. Ljubojević, Balkansko pitanje u vreme Berlinskog kongresa*, Nacionalni interes*, br. 2, Beograd 2021, 207. Osmanska država je pretvorena u proizvođača sirovina za evropske sile i u tržište za njihove industrijske proizvode. Opisujući poslove u toj državi habsburški baron Gislingen (Wladimir Giesl von Gieslingen) piše da su se diplomate u svojim dužnostima osjećali kao „Kuratoren der Türkei" („staratelji Turske") – vidi: D. Fundić, *Austro-Ugarska i oblikovanje Albanije (1896-1914),* doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2018, 38-39.

[17] „Боснийский вилайет во всех отношениях являлся чрезвычайно отсталым, не случайно он имел негласный статус «захолустья всей Европы» - prema: К. В Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.,* Москва 2019, 295.

[18] A. Matošević-T. Škokić, *Polutani dugog trajanja: balkanistički diskursi,* Zagreb 2014, 15. Lord Beaconsfield, britanski delegat na Berlinskom kongresu, suprotstavljao je na tom skupu slavensku rasu u Bosni i Hercegovini muslimanima, „dok je ogromna većina muslimanskog stanovništva na tom području istog etničkog porijekla i istog maternjeg jezika kao i preostalo slavensko stanovništvo" – prema: V. Degan, Međunarodno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije, *Prilozi*, br. 8, Sarajevo 1972, 68.

[19] Б. Јелавич, *Историја на Балканот,* II, Скопје 1999, 92; К. В. Мельчакова, Проблемы турецкого управления в Боснии, Герцеговине и Старой Сербии глазами русского дипломата, историка и путешественника А. Ф. Гильфердинга, *Электронный вестник, Выпуск* № 50, Факультет государственного управления Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова, Москва 2015, 209.

legitimiteta, koje su osporile revolucije iz 1848. godine.[20] Do Berlinskog kongresa muslimanska manjina u hrišćanskoj državi nije tolerirana.[21] Od VII do XVII stoljeća Evropa se označavala kao „kršćanski svijet". U sve rasnijem vokabularu XIX stoljeća, „Turci" su bili „Azijati" „nomadi i „Varvari" koji vladaju nad zemljama koje su bile „kolevka evropske civilizacije". Nikada nisu prihvaćeni kao Evropljani.[22] O pitanju gdje počinje i završava Orijent vođene su u Evropi česte rasprave. Odgovor je bio različit u raznim historijskim trenucima.[23] „Historijski pojmovi" nemaju samo saznajnu ulogu. Njihove borbene verzije imaju mobilizacijsku i društveno-integrativnu funkciju, homogeniziraju za ili protiv.[24] Misija odbrane hrišćanstva je, zapaža Marija Todorova, jedan od najvažnijih elemenata mentalne mape koja se u različitim periodima selila s jednog kraja Evrope na drugi. Britanska javnost, kao i dio britanske političke elite, smatrala je da je sramota da kršćanima, posebno onim evropskim, s većim civilizacijskim potencijalom od njihovih „gospodara", vladaju „dekadentni muslimanski azijski Turci".[25] Na Balkanu diskurs o

[20] N. Samardžić, *Balkanska kriza i Prvi svetski rat 1875-1914: opšti pogled*, 49. Teritoriji država nastalih na evropskom dijelu Osmanskog carstva nisu bili rezultat autohtonih procesa nacionalne integracije, već volje velikih sila. Svaki ozbiljniji balkanski sukob rješavan je, podsjeća Mladen Ančić, za međunarodnim pregovaračkim stolom.

[21] M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 300; M. Ekmečić, Revolucija i romantizam*, Letopis Matice srpske*, sv. 5, Novi Sad 2004, 654; M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Zagreb 2003, 125; opšir. S. Bandžović, Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu*, Almanah*, br. 35-36, Podgorica 2006, 155-192.

[22] Upor. M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, 13; F. Karčić, *Pravno-historijske studije*, Sarajevo 2016, 166. U evropskoj vizuelnoj kulturi XIX stoljeća bio je prilično ukorijenjen način prikazivanja „krvoločnosti Turaka" i muslimana u ratovima. U oblikovanju tog tipa historijske imaginacije ključnu je ulogu odigralo francusko slikarstvo prve trećine tog stoljeća. Ovakav način tretiranja 'Turaka' u vizuelnom jeziku 1870-ih baštine i neki srednjoevropski slikari koje privlači ustanak Srba u Bosni. Rasističke, antiislamske i antiosmanske ilustracije imale su nakon 1878. u BiH za svrhu opravdavanje okupacije, odnosno 'civilizatorske' misije Austro-Ugarske, te dominacije nove vlasti – vidi: D. Damjanović, Austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine gledana očima hrvatskog slikara: prijelaz Save kod Broda Ferdinanda Quiquereza, *Radovi* Instituta za *povijest umjetnosti*, br. 41, Zagreb 2017, 200-202.

[23] Na karti Bliskog istoka iz 1911, kao njegova najzapadnija tačka označena je Banjaluka, a kao najistočnija Konja u Osmanskom carstvu – vidi: K. E. Fleming, Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija, *Filozofija i društvo*, XVIII, Beograd 2001, 25; M. Subotić, *Na drugi pogled: prilog studijama nacionalizma,* Beograd 2007, 11.

[24] T. Kuljić, Pojmovna istorija- izvori, teorija i kritike*, Tokovi istorije*, br. 2, Beograd 2017, 198.

[25] Ta brojna i uticajna grupacija nije bila baš načisto, konstatira Edin Radušić, da za muslimane, ne samo muslimansku vlast, ima mjesta u Evropi. Slično je bilo i sa ostalim kršćanskim državama koje su ulazile u red velikih evropskih sila – prema: E. Radušić, *Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Sarajevo 2019, 43; također vidi: Isti, *„Bosnian horrors": antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878*, Sarajevo 2019, 80-84.

antemurale christianitatis ima dugu tradiciju. „Istočno pitanje", u kojem se ispoljavao duh netrpeljivosti prema muslimanima i islamu, najprije je moralo da umre u dušama ljudi, da bi njegova historiografija postala cjelovita nauka.[26] Historija je višeznačna, obuhvata viđenja pobjednika i poraženih. Nužno je suočavanje i sa kazivanjima žrtve. Progonitelji teže da svoje „djelo" svedu u podnošljive numeričke granice.[27]

Muslimanska historija je od početka bila vezana za ideju seobe (hidžra). Ova riječ je označavala unutarnju seobu od griješenja prema pokornosti Bogu ali i spoljnu seobu – iz zemlje nasilja prema zemlji slobode vjere i zaštite drugih osnovnih ljudskih vrijednosti. Kroz najveći dio te historije, hidžra je označavala seobe muslimana sa izgubljenih teritorija prema muslimanskim teritorijama.[28] Muslimansko stanovništvo Balkana, koje je do 1877-1878. činilo većinu u mnogim područjima, podijeljeno je u tom vremenu u različite nemuslimanske države.[29] Osmanska diplomatija se pokazala nesposobnom, kako ocjenjuje Fikret Karčić, da pruži efektivnu zaštitu muslimanima koji su ostali na izgubljenim teritorijama. Bošnjaci su i u Bosni i Hercegovini ostavljeni da se sami nose s novim upravljačima.[30] Sve teritorije, osim donekle Bosne i Hercegovine, koje je osmanska država izgubila, ostale su bez muslimana, ili je njihov broj radikalno umanjen, s tendencijom daljeg reduciranja.[31] Kad jednom migriranje krene, ono dalje potiče vlastiti tok.[32] Veliki priliv muhadžira podsticao je promjene u društvenoj i profesionalnoj strukturi, demografiji države. Balkanski muhadžiri naseljavani su u vilajetima

[26] M. Ekmečić, Rezultati jugoslovenske istoriografije o Istočnom pitanju 1875-1878*, Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1977, 55.

[27] D. Marinković, *Kratka istorija etničkog čišćenja,* „Književna reč", br. 500, Beograd, januar 1998, 54-55.

[28] U pravničkom diskursu to je tretirano kao seoba iz „Kuće rata" (Dar al-harb) na islamsku teritoriju (Dar al-islam). „Kuća islama" bio je sinonim za „Kuću mira", jer je islam označavao sigurnost – prema: F. Karčić, *Sezona seoba na Sjever,* „Oslobođenje", Sarajevo, 10. oktobar 2015, 36.

[29] Opšir. C. J. Shaw-E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, Cambridge University Press 1977, 115-117, J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992, 147; J. McCarthy, *Deat and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922,* New Jersey 1996; Isti*, Ölüm ve sürgün: Osmanlì Müslümanlarinìn etnik kìyìmì 1821-1922,* Ankara 2012; A. Toumarkine, *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkanique en Anatolie (1876-1913),* Istanbul 1995, 28-47.

[30] F. Karčić, *Bošnjaci i izazovi modernosti: kasni osmanlijski i habsburški period*, Sarajevo 2004, 79.

[31] M. Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861-1880,* Beograd 2004, 43.

[32] S. P. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998, 246.

centralne i zapadne Anadolije, u Siriji, na Kipru, Arabiji.[33] Oko centralnih anadolskih gradova izrastali su kvartovi, poput bosanskog kvarta u Ankari, ili onih u Čorumu, izgrađenih 1881-1892. godine.[34]

Proces iseljavanja Bošnjaka iz Bosanskog vilajeta uzeo je zamah nakon 1878, kada je ovu osmansku pokrajinu, na osnovu mandata Berlinskog kongresa, nakon slamanja bošnjačkog otpora, potpomognutog učešćem Bošnjaka iz Sandžaka, okupirala Austro-Ugarska.[35] U vrijeme skupa u Berlinu u službenu terminologiju uveden je za Bosnu dvočlani naziv Bosna i Hercegovina.[36] U objavama bošnjačkog vodstva, koje se suprotstavilo svojim snagama okupaciji, spominjala se samo Bosna kao „draga domovina", dok o osmanskoj državi i sultanu nije bilo spomena, čime se htjelo pokazati da se ova zemlja sama brani.[37] Habsburške procjene da se Bosna može osvojiti s „dva odreda vojske i uz vojni orkestar" pokazale su se promašenim. Glavni dio otpora skršen je kada je okupaciona vojska 19. avgusta zauzela Sarajevo. U tom osvajanju ona je, prema sopstvenim podacima, imala 57 mrtvih i 314 ranjenih vojnika.[38] Vladislav Skarić je napisao: „Sarajevo je palo, ali je palo junački".

---

[33] S. Rizaj, O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879), u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1876. godine*, knj. II, Sarajevo 1977, 191-195.

[34] Upor. D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd 199, 110; K. Beydilli, Od Kučuk Kajnardže do propasti, u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo 2004, 122; F. Žoržon, Poslednji trzaji (1878-1908), u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002, 657-658.

[35] Simon Joanović, austrougarski konzul, ustvrđuje da su se Sandžaklije 1878. smatrale pozvanim da organiziraju otpor. Hakki Smail-beg Selmanović-Taslidžak, koji je bio na čelu Narodnog odbora, i pljevaljski muftija Mehmed Nuradin Vehbi-efendija Šemsekadić, jedan od vodećih komandanata, rukovodili su pokretom otpora; opšir. H. Ćurić, Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića u otporu protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine od 1878, u: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1979; S. Joanović, Novopazarski sandžak 1878-1900*, Novopazarski zbornik*, br. 8, Novi Pazar 1984; S. Bandžović, Pljevaljski muftija Šemsekadić u otporu austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine i zaposjedanju Novopazarskog Sandžaka*, Novopazarski zbornik*, br. 15, Novi Pazar 1991, 100-110; E. Pelidija, Učešće Bošnjaka iz Sandžaka u odbrani Bosne i Hercegovine od austrougarske okupacije, u: *Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka*, Sarajevo 1996, 120-123; A. Avdić, Sandžaklije u otporu austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine (1878) i njihovo raspoloženje prema zaposijedanju Novopazarskog sandžaka (1879), *Almanah*, br. 77-78, Podgorica 2018, 171-184; E. Rahić, Odnos Novopazarskog sandžaka prema odbrani Bosne i Hercegovine 1878. godine i ustanak 1882. godine, *Tutinski zbornik*, br. 6, Tutin 2020, 109-128.

[36] M. Imamović, Politički identitet Bosne i Hercegovine i njene granice, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, god. XLVI, Sarajevo 2004, 282.

[37] M. Rizvić, *Bosna i Bošnjaci: jezik i pismo*, Sarajevo 1996, 48.

[38] General Josip Filipović, glavnokomandujući okupacionih trupa, informirao je cara o prethodnim okršajima: „Iz svake kuće, iz svakog prozora, iz svake pukotine na vratima pucano je na naše čete: Šta više i same žene učestvovale su u tome... Naš gubitak nije nažalost neznatan"; opšir. H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, Sarajevo 1991, 35-36; N. Koštović, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*, Sarajevo 1995. Filipoviću je trebalo tri mjeseca, više od 300.000 vojnika i 76

Gubici su bili znatni, „do 400 osoba platilo je životom". Nakon prestanka borbi, „dobar broj Sarajlija" se uputio put Mokrog i Prače, prema Sandžaku i dalje.[39] Mada se broj izbjeglica nastalih iz redova bošnjačkih boraca ne može ustanoviti, to je „bio početak kasnije akcije za iseljavanje" Bošnjaka.[40]

Više izraz spontanosti nego organiziranosti, trostruko manjeg borbenog sastava i neuporedivo slabije vojne, tehničke i materijalne spreme, otpor okupaciji je doživio poraz.[41] Po stranim izvorima, u „logoru pobjednika bilo je veliko i razdragano veselje, a tupo očajanje kod onih koji su sve izgubili. Po uličicama su ležala tijela palih, prijatelja i neprijatelja, jedna uz druge". Mnogi branitelji su odbacili ili sakrili oružje, te ostali u gradu kao „nezainteresirani posmatrači".[42] Novinar i putopisac Henrik Rener (Heinrich Renner) konstatira da su se Bošnjaci junački borili „protiv carske vojske na mnogim mjestima, otpor je ipak savladan", te da za Bosnu i Hercegovinu „otpočinje novo doba".[43] Iz okvira „osmanske Evrope" Bosna i Hercegovina prelazi u kontekst „centralne Evrope" (Fikret Karčić). Nakon zauzeća Sarajeva, kao i po drugim gradovima, počeo je s djelovanjem prijeki sud *(Standgericht),* uspostavljen početkom avgusta 1878, nakon bošnjačkog napada i uništenja jednog husarskog eskadrona kod Maglaja.[44] U nekoliko dana devet Bošnjaka je obješeno. Muhamed ef. Jamaković, jedan od bošnjačkih vođa, osuđen je na smrt vješanjem i pogubljen 24. avgusta. Ostali pohvatani prvaci osuđeni na smrt strijeljanjem, pogubljeni su nekoliko dana kasnije. Nekoliko stotina

borbi, bojeva i bitaka u kojima je stradalo 178 oficira i 5020 austrougarskih vojnika da slomi otpor. Još tokom trajanja operacija u Habzburškoj monarhiji počelo je veličanje ratnih napora i uspjeha okupacione vojske. Njeni vojni stručnjaci su operaciju okupacije BiH brzo počeli predavati u vojnim školama i uvrštena je u knjigu o velikim ratovima XIX vijeka koja se izučavala na Ratnoj akademiji u Beču – vidi: R. Subić, *Austro-Ugarska i Hrvati u Bosni i Hercegovini (1903-1914)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2021, 25.

39 H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, IV, 112-115.

40 Veliki dio Bosne i Hercegovine je 1875-1878. opustošen u ratnim zbivanjima: „Kako je Sarajevo zbog ustanka na Romaniji bilo osigurano odbrambenim pojasom, kuće ispod tog područja ne samo da su bile napuštene nego i spaljene, a ostatak sravnjen sa zemljom zbog boljeg vidika. Tako je pored gradske jezgre, koja je stradala u borbama prilikom osvajanja grada, sada bila dodatno razorena i opustošena također bliža okolica. U Banjaluci koja je već u borbama 14. avgusta bila teško stradala, izbio je požar, podmetnut od strane kršćanskog stanovništva i prouzrokovao teške štete" – nav. prema: F. Hauptmann, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918), u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo 1987, 104-106.

41 E. Redžić, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1993, 42.

42 Prema: W. Schachinger, *Bošnjaci dolaze: elitne trupe u K. u. K. armiji: 1878-1918,* Lovran 1996, 11-12.

43 H. Renner, *Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko,* Sarajevo 2007, 32.

44 M. Imamović, *Historija Bošnjaka,* Sarajevo 1997, 352.

zarobljenika poslato je u zatvor Olomuc.[45] General Filipović je muslimane nazivao „divljom i poživotinjenom gomilom“. Njegovi vojnici su prvih dana okupacije upadali u muslimanske kuće i dućane i uzimali sve što im se svidjelo.[46] Oštrina primjenjenih zakona, smrtne presude, požari i smrti uzrokovane u osvajanju grada, nisu okupacionoj sili mogli donijeti naklonost Bošnjaka.[47] Rješenjima Berlinskog kongresa Bosna i Hercegovina je došla u položaj, „kakav dotle nauka o državnom i međunarodnom pravu nije poznavala“. Od 1878. do aneksije 1908. državno-pravni status Bosne i Hercegovine je bio «правовой аномалией», formalno je bila pod osmanskim suverenitetom, ali je realnu vlast imala Austro-Ugarska.[48]

U Austro-Ugarskoj su se mijenjale tokom XIX stoljeća percepcije u pogledu Osmanskog carstva i o muslimanima na Balkanu.[49] Dolazak ove evropske sile u Bosnu i Hercegovinu je za većinu Bošnjaka bio šok. U Sarajevu je bilo starih Bošnjaka i Bošnjakinja koji više nisu izašli iz svojih domova, da ne bi vidjeli „prokletog Švabu” koji je srušio „ponositi prag osmanski”. Neke žene su odredile da im se, nakon smrti, tijelo ne nosi pred džamiju, već ravno na groblje.[50] Mnogi Bošnjaci su se odlučili da idu „onamo gdje još sultan vlada”.[51] Plašio ih je život u „hrišćanskom moru”. U prvim godinama okupacije

[45] Nakon proglašanja amnestije u novembru 1878. ovim zatvorenicima je dozvoljeno da se vrate u Sarajevo; opšir. R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada,* Sarajevo 2006, 79.

[46] S. Vulić, *Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine i prve godine uprave (1878-1882),* doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2021, 236-237.

[47] R. Petrović, Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu), *Prilozi*, br. 14-15, Sarajevo 1978, 397; B. Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800-1878),* doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Banja Luka 2019, 1410-1412.

[48] H. Šneler, *Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine*, Beograd 1893, 4; А. И. Филимонова, *Босния и Герцеговина*, u: *Югославия в XX веке: Очерки политической истории,* Москва 2011, 157.

[49] Stoljećima je Osmansko carstvo smatrano neprijateljem. Habzburški vladari propagirali su svoju ulogu zaštitnika hrišćanske Evrope i hrišćana na Balkanu pod osmanskom vlašću. Habsburškom carstvu je priključenjem BiH, dodat još jedan etnički i vjerski entitet - muslimani – vidi: T. Scheer, Habsburška okupaciona politika prema crnogorskim Albancima, Muslimanima i Turcima tokom Prvog svjetskog rata, u: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, 88.

[50] H. Kreševljaković, *Izabrana djela,* IV, 114.

[51] I. Kemura, Proces uključivanja Bošnjaka u zapadnoevropske civilizacijske tokove, u: *Bosna i svijet*, Sarajevo 1996, 155-156; General Josip Filipović je mislio da je islam u Bosni i Hercegovini „neminovno osuđen da iščezne, u dodiru s katoličkom vjerom, koju sada bolje zastupaju i propovijedaju obrazovaniji i vještiji misionari nego što su bili jadni franjevci, koji su dosad bili jedini njeni stubovi”. Zdekauer, ataše bečkog Ministarstva vanjskih poslova, tvrdio je da se s Bošnjacima „može izaći nakraj jedino pomoću tjelesnih kazni, batina ili vješanja” – prema: M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj,* Sarajevo 1981*,* 293.

„hiljade ih je emigriralo iz Bosne“.[52] Neki autori 1936. iznose da je ono „najvrednije od muslimana odselilo“, nije bilo „voljno živjeti u novom ropstvu“.[53] Preko diplomatsko-konzularne službe ministarstva spoljnih poslova Austro-Ugarske „pratila je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu dalje kretanje muhadžira po turskom carstvu“.[54]

Problem emigriranja Bošnjaka iz Bosnu i Hercegovinu i njihovih pribježišta, bitan je i za širu, balkansku historiju.[55] Balkan ima, zapaža Marija Todorova, zemljopisnu i povijesnu konkretnost. Iseljavanje, kao radikalan odgovor novoj vlasti, bio je kontinuran proces. Obuhvatio je sve slojeve bošnjačkog stanovništva, bez obzira što su vlasti u Bosni i Hercegovini siromaštvo navodile kao najčešći uzrok emigracije.[56] Muhadžirske pokrete su pojačavali i vladini agenti koji su išli po Bosni i Hercegovini i govorili da će sultan pokloniti doseljenicima novac i imanja u Aziji.[57] Nova uprava u početku nije ništa poduzimala da iseljavanje Bošnjaka zaustavi, ali je kasnijim mjerama, iz vlastitih interesa, nastojala da ga bar umanji.[58] Kada su ove migracije

[52] Upor. V. Ćorović, Muslimansko pitanje*, Budućnost*, sv. 1, Sarajevo 1919, 3-5; J. V. A. Fine, JR-R. J. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, Sarajevo 1995, 85; M. Imamović, Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslavenskim zemljama, *Glasnik*, Rijaset IZ u SFRJ, br. 6, Sarajevo 1991, 683.

[53] Prema: E. Veladžić, *Bošnjačka vjerska inteligencija austrougarskog perioda*, Sarajevo 2021, 87.

[54] Posebno su evidentirani „istaknutiji narodni prvaci iz odličnijih bosansko-hercegovačkih porodica, koji su se pokazali kao otvoreni protivnici okupacije i zbog toga morali da beže iz zemlje“ – prema: M. Kostić, Iz istorije kolonizacije Južne Srbije krajem prošlog veka*, Glasnik Skopskog naučnog društva*, knj. 12, Skoplje 1933, 238.

[55] M. Dogo, *Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 312; opšir. B. Şen, Empires from the Margin: Bosnian Muslim Migrants between the Ottoman Empire and the Austro-Hungarian Empire – Petitions of the Returnees, *Balkanistic Forum*, Vol. 3, Blagoevgrad 2015, 13-27.

[56] R. J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914,* Zagreb-Sarajevo 2000, 44. Postoji niz različitih procjena o broju iseljenika. Statistika iseljavanja uvedena je tek 1883. godine. Vlast nije objavljivala brojeve iseljenika iz raznih, najviše političkih razloga. Iz Bosne i Hercegovine se 1878-1918. iselilo, kako pokazuju njeni službeni podaci, oko 63.000 muslimana. Prema Đorđu Pejanoviću, iselilo se 1878-1912. oko 140.000 muslimana. Vojislav Bogićević predočava brojku od 150.000, a Sulejman Smlatić iznosi da se 1878-1912. iselilo oko 160.000 muslimana. Mustafa Imamović ukazuje da se broj tih iseljenika 1878-1918. kretao oko 180.000 – prema: S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku,* Sarajevo 2006, 160.

[57] Đ. Mikić, Uticaj austrougarske okupacije na karakter socijalno-političkih prilika u Bosanskoj krajini u periodu 1878-1895. godine*, Istorijski zbornik*, br. 4, Banja Luka 1983, 86-87.

[58] U Izvještajima o upravi u Bosni i Hercegovini za 1906. navodi se da je samo 1882, nakon uvođenja Vojnog zakona, iz Bosne i Hercegovine iselilo oko 8.000 „duša”. Zemaljska vlada je zato 11. 10. 1883. uvela stroge norme za dobijanje dozvole za iseljenje. Svim kotarskim uredima upućen je raspis s jasnim uputama šta sve iseljenik mora osigurati da bi dobio dozvolu za iseljenje: „Radi toga privezana je dozvola za iseljavanje za dokaz, eda li je molitelj za seobu ispunio možda svoju dužnost prema državi ili privatnijem osobama i eda li ima potrebitih

odjeknule Evropom i zaprijetile prestižu Austro-Ugarske, ona ih je počela stišavati.[59] Plašila se i mogućnosti da bi masovnim iseljavanjima Bošnjaka bila poremećena etnička i konfesionalna ravnoteža u Bosni i Hercegovini u korist srpskog elementa.[60] Krajem XIX i početkom XX stoljeća, muslimani u Bosni i Hercegovini i na Balkanu osjećali su se ostavljenim i opkoljenim. Muhsin Rizvić je ustvrdio da je kod Bošnjaka period 1878-1882. bio „vrijeme muka", da u tom vremenu nisu napisali bilo koju risalu, knjigu koja je u Bosni i Hercegovini datirana za te četiri godine. Od 1882. islamsku diskurs se svodio kod niza autora na dilemu otići (hidžra) naspram diskursa ostati (vatan).[61] Dok su mnogi imami i hatibi smatrali da se treba seliti, jer je Bošnjacima ugrožena vjera, život, dostojanstvo, čast, imetak, neki intelektualci i alimi su, pak, pokušavali odvratiti narod od iseljavanja.[62] U cjelini gledano bošnjačko vodstvo nije se zauzelo „izrazito i otvoreno u pitanju hidžreta, koji se onda bijaše razmahao i koji osjetljivo pogodi našu zajednicu".[63] Iseljavanje je sagledavano kao vjersko, odnosno islamsko pitanje. Rasprave o tome davale su različite

sredstava za put. Svaki iselitelj, morao je potpisati zapisnik, po kojem se na to upozorava, da u slučaju seobe gubi svoje zavičajno pravo, da se smatra kao inozemac i da se samo na naročitu, otprije zamoljenu dozvolu smije opet u svoj zavičaj vratiti" – prema: M. Kujović, O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave: prilog historiji migracija u sjeveroistočnoj Bosni*, Gračanički glasnik*, br. 22, Gračanica 2006, 72.

59 V. Bogićević, „Džulusi – humajun hazreti šerifi", *Godišnjak Društva istoričara BiH*, god. XVII, 1966-1967, Sarajevo 1969, 320; A. J. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990, 265-268.

60 M. Imamović, *Historija Bošnjaka,* 372.

61 E. Karić, Vidovi islamskog diskursa u BiH od druge polovine XIX stoljeća do danas – historijski pregled, u: *Islamski diskurs u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2011, 18.

62 O. Lavić, Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz BiH za vrijeme austro-ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996, 129. Hafiz Muhamed ef. Hadžijahić objavio je 1884. više članaka protiv iseljavanja u osmansko-bosanskom listu „Vatan" ističući: „Ako čovjek ostavi svoju domovinu, u kojoj se je rodio te joj vazduh i vodu obikao... narušava s jedne strane svoje zdravlje, s druge pak otešćava pribavljanje svojih potreba. Rezultat toga je propadanje a posljedica ovoga kajanje". Hadži Muhamed Teufik Azapagić, tuzlanski muftija i kasnije reisu-l-ulema, napisao je 1886. raspravu „Poslanica o hidžri" na arapskom jeziku, prvenstveno namijenjenu ulemi. Potom je prevedena na turski jezik i objavljena u „Vatanu". Hidžra, po njemu, „u naše vrijeme je kao proizvod koji ne rezultira ničim osim teškoćama za pojedinca i zajednicu, kao i uništenje imetka i onoga što je stečeno i čadora za utočište, pa kuda poći u tamu noći sa ovim teškoćama i gdje smiraja naći na valovima te poremećenosti" - opšir. I. Kemura, Dva patriotska apela bosanskih muslimanskih prvaka iz prvih godina austro-ugarske okupacije*, Glasnik, VIS*, br. 9-10, Sarajevo 1970, 1-8; F. Karčić-M. Jahić, Jedna važna fatva o pitanju iseljavanja bosanskih muslimana u vrijeme austrougarske uprave*, Prilozi*, br. 27, Sarajevo 1991, 41; F. Karčić, *Naš prilog svjetskoj literaturi o migracijama muslimana*, „Oslobođenje", Sarajevo, 19. januar 2019; N. Rebihić, Između orijentalizma i okcidentalizma: narativi o iseljavanju Bošnjaka u Tursku u bošnjačkoj književnosti prve polovine 20. stoljeća, *DHS-Društvene* i *humanističke studije*, br. 12, Tuzla 2020, 31-33.

63 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 370.

odgovore.[64] Opadanje procenta Bošnjaka u stanovništvu Bosne i Hercegovine trajalo je do kraja druge decenije XX stoljeća.[65]

Bošnjački muhadžiri su se nakon 1878, u više talasa, rasipali preko Sandžaka, Kosova, Makedonije, krajeva današnje Albanije, Epira sve do Janjine, kao i po rumelijskim oblastima. Britanski konzul javljao je iz Beograda početkom oktobra 1878. svojoj vladi da se u Srbiji nalazi, na proputovanju, znatan broj bosanskih izbjeglica, mahom žena i djece, ističući da će, ako im se ne pomogne, većina njih umrijeti.[66] Prema britanskim izvorima krajem 1878. iz Bosne i Hercegovine je krenulo 50.000 ljudi za Istanbul.[67] U Makedoniji se početkom 1879. nalazilo 50.000-60.000 porodica muhadžira, „što iz Bugarske, što iz Bosne".[68] Po makedonskim gradovima „настанаа мухаџирски маала, како и бројни мухаџирски села, за што зборуваат и голем број на топоними".[69] Dio muhadžira iz Bosne i Hercegovine došao je i u Sandžak, jedan od muhadžirskih balkanskih centara u XIX stoljeću. Po novopazarskom kraju su naseljavani i muhadžiri iz Smederevskog sandžaka nakon 1804, 1833. i 1862. godine.[70] Na Balkan 60-ih godina pristiže i na desetine hiljada Čerkeza

---

[64] E. Karić, Islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini XX stoljeća, *Godišnjak, BZK „Preporod"*, Sarajevo 2004, 172; također vidi: D. Novaković, *Položaj* Islamske verske zajednice u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave*, Tokovi istorije*, br. 3-4, Beograd 2002, 19-23; E. Islamović, O društveno-političkoj uvjetovanosti obrazovanja u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, *Pregled*, br. 5-6, Sarajevo 2007, 88-92.

[65] I. Bošnjović, Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, *Ljudska prava*, br. 3-4, Sarajevo 2003, 81; opšir. S. Bandžović, Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, Godišnjak, BZK „Preporod"*, Sarajevo 2006, 322-343.

[66] B. Şimşir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, Ankara 1989, 629.

[67] B. Şimşir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 714-715.

[68] B. Şimşir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 737; А. Н. Сквозников, *Македония в конце XIX- начале XX века – яблоко раздора на Балканах,* Самара 2010, 38-39; opšir. К. Богоевски, Мухаџирите во Скопскиот санџак по 1877 година, *Историја*, бр. 1-4, Скопје 1999, 15-26; М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија во годините на големата источна криза (1875-1881),* Скопје 1993; Ista, Доселувањето на босанските Мухаџири во Македонија во годините на Големата Источна криза (1875-1881), u: *Бошнаците на Балканот,* Скопје 2003, 67-82; N. İpek, Kosova Vilayeti Dahilinde Gerçekleşen Göçler, *History Studies*, Cilt 2, Sayı 1, Samsun 2010, 69-70; Р. Шкријељ, *Мухаџирската криза и населување на Бошњаците во Македонија (1875-1901)*, Скопје 2006.

[69] З. Рамчиловиќ, Територијална разместеност на Бошњаците во Република Македонија, *Географски разгледи*, 43, Скопје 2009, 105; opšir. М. Пандевска, Населувањето на мухариците во Скопје и неговата околина како резултат на Големата источна криза (1875-1881), u: *Скопје помеѓу античкото и модерното време,* Скопје 2009, 91-106; Д. Ѓоргиев, Мухаџир махала у Скопљу крајем XIX века*,* u: *Prostorno planiranje u Jugoistočnoj Evropi (do drugog svetskog rata),* Beograd 2011, 493-507; Б. Ристовска-Јосифовска, Миграционните процеси през Руско-турската война (1877-1878) (История през запазените спомени), u: *Динамика на културните процеси: трансфер и памет*, София 2017, 198-200.

[70] P. Vlahović, Etnički procesi i etničke odrednice Muslimana u Raškoj oblasti, u: *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji,* Beograd 1993, 162.

protjeranih sa Kavkaza. Oni su „разбросанными по всем странам Османской империи“.[71] U Novom Pazaru ih je bilo 20-30 kuća. Zbog nesnalaženja i stalnih bolesti mahom su napustili ovaj grad i otišli na Kosovo. U njihove oronule kuće naselili su se docnije neki muhadžiri iz Bosne.[72] Muhadžiri iz Crne Gore i Hercegovine dolaze u Sandžak od šezdesetih godina XIX stoljeća. Osmanske vlasti su pripremale Novi Pazar, Sjenicu i Pljevlja za prijem izbjeglica u slučaju srpskog i crnogorskog napada.[73] Veliku grupu muhadžira iz Bosne i Hercegovine doveo je, nakon sloma otpora 1878, muftija Šemsekadić u Sandžak.[74] Vijesti o prestanku borbi u Bosni i Hercegovini, a posebno o padu Višegrada, u Novom Pazaru izazvale su potres, jer su na odbranu ovog grada, nekada dijela Sandžaka, Bošnjaci gledali kao na sopstvenu. Pokušavali su potom da od Novog Pazara stvore novo središte otpora protiv austrougarske sile.[75] Ejup Mušović navodi da je nakon dolaska muhadžira Novi Pazar postao „stecište osionih i arogantnih ljudi“.[76]

Bošnjaci u Sandžaku nevoljno su odvojeni od Bosne i Hercegovine.[77] Prilike u Sandžaku bile su do 1878. slične onima u Bosanskom vilajetu, čiji je bio sastavni dio stoljećima.[78] Austro-Ugarska je „Novopazarskom

---

[71] „С Северо-Западного Кавказа в пределы Османской империи за период с 1857-го по 1877 г. – 1 млн 400 тыс. человек“ - opšir. С. Г. Мирзоева, Последствия Кавказской войны: черкесы на Балканском полуострове в 60-е гг. XIX в, u: *Кавказская война: события, факты, уроки,* Нальчик 2014, 104-117.

[72] T. Đorđević, Čerkezi u našoj zemlji*,* u: *Naš narodni život*, knj. 3, Beograd 1984, 155.

[73] *Освободительная борьба народов Босниии и Герцеговины и Россия 1850-1864, Документы*, Москва 1985, 258.

[74] Upor. B. Hrabak, Arbanasi i njihova liga prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Prilozi*, br. 16, Sarajevo 1979, 46; V. Šalipurović, *Ustanak u zapadnom delu Stare Srbije*, Titovo Užice 1968, 138; S. Bandžović, *Pljevaljski muftija Šemsekadić u odbrani Bosne i Hercegovine i Sandžaka (1878-1879)*, „Has“, br. 24, br. 25-26, Novi Pazar, septembar-decembar 1996.

[75] B. Hrabak, *Arbanasi i njihova liga prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine*, 46-47.

[76] Prema: P. Vlahović, Islamizacija: Muslimani i Bošnjaci u naučnom delu Ejupa Mušovića, *Savindan,* br. 26, Prijepolje, 27. januar 2016, 25.

[77] E. Pelidija, *Bošnjaci u inozemstvu*, VKBI, Sarajevo 1996, 12; F. Friedman, Islam kao nacionalni identitet: bosanskohercegovački muslimani slavenskog porijekla (s osvrtom na muslimane Novopazarskog sandžaka), *Forum Bosnae*, br. 18, Sarajevo 2002, 91. Granica koja je razdvajala Bosnu od Rumelije, nalazila se u blizini sela Mali Svinjar kod Kosovske Mitrovice - prema: M. Hadžijahić, O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, do okupacije 1878, *Prilozi*, br. 18, Sarajevo 1981, 211.

[78] Bosanski vilajet je 70-ih godina XIX stoljeća činilo sedam sandžaka (Travnički, Bihaćki, Banjalučki, Zvornički, Hercegovački, Novopazarski i Sarajevski), sa centrom u Sarajevu. Novopazarski sandžak je 2. februara 1877. izdvojen iz Bosanskog i priključen Kosovskom vilajetu. Novopazarski sandžak su činile kaze: Novi Pazar, Bijelo Polje i Bihor, Berane, Mitrovica, Rožaje, Pljevlja, Kolašin, Prijepolje s nahijom Priboj i Nova Varoš; opšir. H.

konvencijom" 21. aprila 1879. stekla pravo da stacionira garnizone u Priboju, Prijepolju i Pljevljima što je izazvalo uznemirenje stanovništva u Sandžaku, te je dolazilo i do niza lokalnih incidenata. Porta je uvjeravala Bošnjake da se, sem dolaska austrougarskih četa u tri grada, ništa bitnije neće mijenjati, te su izbjegnuta dalje napetosti.[79] Bosanski begovi, koji su došli kao muhadžiri u Sandžak i na Kosovo, tražili su da se poduzmu sve mjere da Sandžak ne doživi sudbinu Bosne i Hercegovine. Uticaj bosanskih muhadžira bio je najveći u Novom Pazaru i u pograničnim mjestima.[80] Zaposjedanje dijela Sandžaka praćeno je pripremama za otpor stanovništva okupacionoj sili. Pokušaji da se stvori zajedničko političko polazište muslimanskog i pravoslavnog stanovništva nisu uspjeli. Različiti politički ciljevi nisu omogućavali stvaranje takve zajedničke snage. Pored toga, svi vanjskopolitički potezi bili su već povučeni. Evropska politika, štiteći habsburške interese, nije dozvoljavala dalje dramatiziranje događaja.[81]

Sandžak je, od saobraćajnog čvora jednog dijela Carstva, postao nakon 1878. pogranična oblast. Novi Pazar, čija se ekonomska moć bazirala na tranzitu, koji je do tada išao preko njega u pravcu istok-zapad i obratno, našao se u mrtvom uglu, na krajnjem zapadnom dijelu države. Prestao je biti „ključ Bosne" i posrednik u saobraćaju između Sarajeva, Soluna i Istanbula. Uspostavom carinske granice prema Osmanskom carstvu, zaustavio se uticaj sarajevske trgovine na Sandžak u korist solunskog tržišta.[82] Otvaranjem novih

Šabanović, *Bosanski pašaluk,* Sarajevo 1982, 232-234; A. Aličić, *Uređenje Bosanskog elajeta od 1789. do 1878. godine,* Sarajevo 1983, 61, 84, 122.

79 Austrougarske vojne vlasti uputile su, u ime bošnjačkih prvaka iz Bosne i Hercegovine koji su se pokorili novoj upravi, apel Bošnjacima u Sandžaku, u kome se navodi: „Znajte, braćo, da smo mi pouzdano doznali, da će car odista posesti samo ova mesta na levoj obali Lima, na koji mu daje pravo ugovor uglavljen s padišahom (neka nam živi hiljadu godina!). Ali tim se neće ni malo povrediti pravo našeg naroda. Mošeje će biti svetinja, koran nepovređen, imanje nedodirnuto; vi ćete imati vaše sudije i nositi oružje vaše. Poreze plaćaćete po starom načinu i niko se neće mešati u vaša prava i povlastice. Pa i zemlja, koja će se posesti, ostaće u svakom pogledu jedna s otadžbinom našeg naroda; car ne želi aneksiju, niti će se takva aneksija ni sada ni docnije preduzeti" – prema: Đ. Mikić, Politika Austrougarske u Sandžaku (1878–1918), *Glasnik*, br. 7, Banjaluka 2015, 105.

80 B. Hrabak, Prizrenska liga i Stara Raška, *Novopazarski zbornik*, br. 22, Novi Pazar 1998, 90; opšir. S. Bandžović, Muhadžiri iz Hercegovine u Sandžaku nakon 1878. godine, *Hercegovina*, br. 13-14, Mostar 2001, 137-168; Isti, Bošnjački muhadžiri u Makedoniji krajem XIX i tokom XX stoljeća, *Almanah*, br. 21-22, Podgorica 2003, 175-203, Isti, Bosanskohercegovački muhadžiri u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji (1878-1912)*, Tutinski zbornik*, br. 3, Tutin 2002, 127-173.

81 K. Isović, Austro-ugarsko zaposjedanje Novopazarskog sandžaka*, Godišnjak*, Istorijsko društvo Bosne i Hercegovine, god. IX, Sarajevo 1957, 136-137.

82 Dž. Juzbašić, O Sarajevu kao saobraćajnom centru u doba austrougarske uprave*,* u: *Prilozi za historiju Sarajeva*, Sarajevo 1997, 281.

saobraćajnica koje su ga zaobišle, našao se skoro u bespuću.[83] Gradovi su počeli naglo siromašiti. U Novom Pazaru, Sjenici, Bijelom Polju, Pljevljima i Novoj Varoši postojalo je do tada razvijeno srpsko građanstvo: trgovci, zanatlije i inteligencija, sastavljena mahom od popova i učitelja. U Novom Pazaru su se isticali mnogi srpski trgovci.[84] Trgovci iz Novoj Varoši do 1875, nakon Sarajeva, Banjaluke, Mostara, Tuzle, Livna i Brčkog, su najbrojniji i najbogatiji u Bosanskom vilajetu. Bili su to pretežno srpski trgovci Borisavljevići, Cucići, Stevovići, Kuburovići i drugi. Dubrovčani su godišnje ovdje kupovali po 7.000-8.000 volova i krava. Vuna, mlječni proizvodi, krupna i sitna stoka i koža izvoženi su u Austro-Ugarsku i Srbiju.[85] Nekoliko srpskih trgovačko-posjedničkih porodica iz Nove Varoši i Priboja imali su više čitluka u devet sela novovaroškog sreza od ijednog age Bošnjaka.[86] Slobodno se trgovalo sa Dubrovnikom, Skadrom, Solunom, Sofijom, Istanbulom. Bilo je dosta bogatih bošnjačkih (Bajrovići, Hadžiatlagići, Korijenići, Drnde, Šećeragići, Dolmagići, Agovići, Spahići, Ćatovići, Ljumići i drugi) i srpskih veletrgovaca (Đenisijevići, Bajići, Janićijevići, Veseljčići, Stevovići, Borisavljevići). Kada su Srbi u pribojskom kraju, potpomognuti iz Srbije, podigli ustanak, Priboj je popaljen, a neka sela u okolini opustošena. Krajem 1875. sav prostor između Višegrada i Sjenice je popaljen. Osmanske vlasti su ugušili pobunu, ali se njene posljedice nisu mogle brzo otkloniti.[87] Ulaskom Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu privredne prilike su pogoršane u Sandžaku. Austro-Ugarska je zatvorila promet i zavela velike carine. Iz Beča, Budimpešte, Trsta i Sarajeva izvožena je u Sandžak kahva, šećer, petrolej, špirit, pivo, brašno, željezo, bakar, manufakturna i kožna galanterija. Izvoz je

[83] Šezdesetih godina XIX stoljeća dubrovački trgovci su iz Sandžaka godišnje odvodili u Dalmaciju i po 15.000-20.000 grla stoke. Novi Pazar je „bio skladište za robu iz Dubrovnika i jedno veliko napredno mjesto", upor. S. Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knj. III, Zagreb 1928, 111; K. N. Kostić, *Naši novi gradovi na jugu,* Beograd 1922, 33; B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak u poslednjoj godini osmanlijske vlasti,* Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XII, Prijepolje 1988, 173-206; V. Čulafić, *Stari putevi, hanovi i hanska privreda u Sandžaku,* Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XII, Prijepolje 1988, 173-206.

[84] M. Kostić, O brojnom, socijalno-ekonomskom i političkom stanju Srba pod Turcima u Novopazarskom Sandžaku posle Berlinskog kongresa (1878), *Istorijski časopis*, knj. XIV-XV, Beograd 1965, 403.

[85] D. Pejatović, *Vatre iz doline*, Prijepolje 1983, 20-21; A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Beograd 1996, 76-80; N. Pepić, Nova Varoš u salnami Kosovskog vilajeta za 1896. godinu, Novopazarski zbornik, br. 41, Novi Pazar 2018, 115.

[86] D. Pejatović, *Agrarna i etnička karta Bistrice 1912.,* Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XX, Prijepolje 2003, 106.

[87] V. Šalipurović, Putopisi Teodora Ipena - Novi Pazar i Kosovo, II, *Mostovi*, br. 36, Pljevlja 1977, 97.

išao preko Sarajeva, a manjim dijelom preko Soluna.[88] Zbog nepovoljnog stanja za trgovinu i zanatstvo, srpsko građanstvo se iseljavalo u Srbiju.[89] Pojedini bogatiji Bošnjaci odlazili su iz Sandžaka u unutrašnjost države, a neki su napuštali seoske posjede, nastanjujući se po gradovima ili njihovoj okolini.[90] Austro-Ugarska je pravila planove o izgradnji željezničke prige koja bi spojila Sarajevo i Kosovsku Mitrovicu, uz procjene da će to dovesti do „približavanja Istoka Zapadu".[91]

Političke borbe oko Sandžaka, značajnog strateškog područja „dodira Istoka i Zapada", nastavljene su i nakon Berlinskog kongresa. U bečkim krugovima se govorilo da je Sandžak za Bosnu isto što i Bosfor za Crno more, jer se jedino preko Sandžaka Austro-Ugarska mogla probiti na Istok.[92] Srbija i Crna Gora su bile zainteresirane da ga osvoje kako bi se preko njega neposredno povezale. Srbi su govorili da je Sandžak za osmansku državu slijepo „crijevo", a za Srbiju „pupak", odnosno „umetnuta zemlja" između Srbije i Crne Gore s jedne i Austro-Ugarske, s druge strane.[93] Srbija je naoružavala pravoslavno stanovništvo u pograničnim oblastima Sandžaka, kao i u Makedoniji i na Kosovu, gdje su bili aktivni i srpski komitski odredi. Pripremanje „srpske četničke akcije u Staroj Srbiji i Makedoniji tokom 1897. godine izvedeno je u najstrožoj tajnosti".[94] Srpski učitelji i profesori po Sandžaku, kao plaćeni službenici Srbije, provodili su njenu politiku, čak i onda

[88] Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 456.

[89] R. Petković-Popović-V. Šalipurović, *Srpske škole i prosveta u zapadnim krajevima Stare Srbije u XIX veku,* Priboj 1970, 15-16.

[90] Lj. Gigović, Geopolitički i geostrateški značaj Raške oblasti, *Vojno delo*, br. 1, Beograd 2010, 119.

[91] Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i povlačenje austrougarske vojske iz Sandžaka zaustavila je ove planove – vidi: M. F. Petrović, Saobraćajne prilike i trgovina u Pljevljima i okolini 1860-1941*, Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 6, Pljevlja 2007, 97.

[92] P. Petrović, *Raška: antropogeografska proučavanja,* Beograd 1984, 193.

[93] Đ. Jelinić, *Novopazarski Sandžak i politička ravnoteža na Balkanu*, Beograd 1910, 1; J. Cvijić, Govori i članci*,* u: *Sabrana djela*, knj. 3, tom I, Beograd 1987, 119; S. Terzić, Stara Srbija u srpskim nacionalnim ciljevima na početku velike istočne krize (1875-1878), u: *Ibarska vojska u srpsko-turskim ratovima od 1876. do 1878. godine*, Čačak 1997, 15-25; opšir. А. Тимофеев Юрьевич, *Старая Сербия в политике Белграда (1878 - 1912 гг.), Научная* библиотека диссертаций и авторефератов, Москва 2002.

[94] U. Šešum, Planiranje srpske četničke akcije u Staroj Srbiji i Makedoniji 1897. godine, *Istorijski časopis*, knj. LXVII, Beograd 2018, 282; opšir. S. Simić, *Srpska revolucionarna organizacija: komitsko četovanje u Staroj Srbiji i Makedoniji 1903-1912,* prired. J. Bajić, Beograd 1998.

kad su lokalni interesi nalagali suprotno ponašanje.[95] Srpski i crnogorski informatori iz Sandžaka su izvještajima o nezavidnom stanju u njemu, htjeli prikazati i sebe, uzdižući svoje djelovanje u takvim uslovima.[96] Izvještaji povjerenika i obavještajaca iz Sandžaka dostavljani su srpskim carinarnicama preko plaćenih kurira.[97] Pravoslavno stanovništvo u Sandžaku se, po tradiciji, smatralo Srbima ali ne i Srbijancima sve do 1912. godine.[98] U srpskoj političkoj misli i nacionalno-kulturnom djelovanju bilo je uočljivo slabo poznavanje krajeva južno i jugozapadno od granica Kneževine, pa onda Kraljevine Srbije. To je proisticalo i iz oscilacija u istraživanju i političkoj pažnji u srpskoj sredini, ali je bilo i posljedica nerazvijenosti društva u cjelini.[99] Nacionalni pokret je odgajanje političke svijesti, a ne proces stvaranja naroda. On ima svoju socijalnu i kulturnu dinamiku, ne javlja se u zajednici koja nema razvijene građanske klase i inteligencije.[100] Politika Crne Gore krajem XIX stoljeća bila je mahom usmjerena prema „turskim oblastima", na pljevaljsku, bjelopoljsku, beransku i gusinjsku kazu.[101] Albanci su također svojatali Sandžak, proglašavajući ga, zajedno s Kosovom, za „Gornju Albaniju".[102] Austro-Ugarska je „preko" Bosne i Hercegovine ponovo zakoračila na Balkan. Težila je da, nakon okupacije Bosne i Hercegovine, zauzme i Sandžak –

[95] Upor. V. Šalipurović, *Raonička buna,* I, Sjenica 1969, 30-31; V. Stojančević, *Srbi i Arbanasi 1804-1912*, Novi Sad 1994, 199-201; J. Lopičić Jančić, Konzulat Kraljevine Srbije u Prištini 1899-1912. godine, *Nacionalni interes*, br. 3, Beograd 2017, 266, 273.

[96] Slično je bilo i na Kosovu. Milan Rakić, sekretar srpskog konzulata (1906-1907) u Prištini piše Ministarstvu inostranih dela Srbije: „Nemojte verovati referatu gospodina Spalakovića (diplomata Miroslav Spalajković – prim. S. B) koji vam je pre pet dana poslao da je na Kosovu ubijeno 50 Srba. Nije ubijeno ni 5, nego gospodin Spalaković hoće da na taj način prikaže sebe u kakvoj situaciji i koliko on radi za srpski narod da bi posle postigao neki položaj" – prema: M. Krasnići, *Bez pravednog, nema trajnog rešenja*, u: *Srpsko-albanski dijalog*, Beograd 1997, 75.

[97] Arhiv Srbije u Beogradu (dalje: AS), Fond arhive Ministarstva inostranih dela Kraljevine Srbije (dalje: MID), Političko-prosvetno odeljenje (dalje: PPO), 1904, f. 1, br. 350.

[98] D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988, 102.

[99] S. Terzić, Stara Srbija – nastanak imena i znanja o njoj, *Istorijski časopis*, knj. XLII-XLIII, Beograd 1997, 109. Od 1827. nazivom „Stara Srbija" Srbi označavaju prostor Kosova, Sandžaka, južnog Pomoravlja i sjevernog Povardarja. Termin „Južna Srbija" uveden je nakon 1912. kada su u sastav Srbije ušli Makedonija, Kosovo, dijelovi Metohije i Sandžaka. Pod „Severnom Srbijom" podrazumijevala se dotadašnja teritorija Srbije; opšir: D. Petrović, *Sandžak: (prema) Raška oblast,* „Has", br. 70, Novi Pazar, 17. februar 1999.

[100] M. Ekmečić, Dostignuća i nedostaci u istraživanju istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875, u: *Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875,* Sarajevo 1987, 28.

[101] Ž. M. Andrijašević, Neki podaci o zagraničnoj politici Crne Gore (1878-1912), *Istorijski zapisi*, br. 1-3, Podgorica 2003, 8-9.

[102] Upor. B. Hrabak, Novopazarski Sandžak između Austro-Ugarske i Arbanasa, *Užički zbornik*, br. 21, Užice 1992, 35; P. Bartl, *Albanci*, Beograd 2001, 94; A. Avdić, Novopazarski Sandžak u svetlu događaja velike istočne krize (1875-1878), *Novopazarski zbornik*, br. 8, Novi Pazar 1984, 133-141.

„odbrambeni bedem za utvrđenje Bosne i Hercegovine", kao strateški faktor u njenoj politici držanja otvorenih vrata prema Istoku upravo kroz taj prostor, kao i zbog onemogućavanja spajanja Srbije i Crne Gore.[103] Misao o austrijskom prodiranju prema Solunu za protutežu ruskom zauzimanju Istanbula izrekao je još 1850. jedan bečki diplomata.[104]

Petar Vlahović smatra da je Sandžak bio sklonište značajnog broja muhadžira „muslimana srpske krvi i jezika". Njihovo naseljavanje je, po njemu, ubrzalo „unekoliko proces islamizacije i pregrupisavanja muslimanskog življa".[105] Sličnu tezu je zastupao i Ejup Mušović, ustvrđujući, da je dolazak muhadžira donio i određene novine, „među njima i nešto primetniju islamizaciju".[106] Vlast je nastojala da i u Sandžaku zadrži muhadžire iz političkih i vojnih razloga.[107] Mahom osiromašeni, dolazili su u krajeve izložene stagnaciji. Slični problemi pratili su i muhadžire pristigle na Kosovo, u Makedoniju i druge osmanske oblasti.[108] Prema Nazif-paši, kosovskom valiji, u

---

[103] Upor. K. Isović, Austro-ugarsko zaposjedanje Novopazarskog Sandžaka 1879. godine, *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, god. IX, Sarajevo 1958, 111; H. Kapidžić, Pripreme za austrougarsko prodiranje u albansko etničko područje iz Novopazarskog Sandžaka, *Radovi Filozofskog fakulteta*, VI, Sarajevo 1971, 415-430; S. Joanović, Novopazarski sandžak (1878-1900), dio IV, *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985, 141; F. Kanic, *Srbija*, II, Beograd 1985, 52; Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu,* Beograd 2002, 149; Đ. Mikić, *Politika Austrougarske u Sandžaku (1878–1918),* 97-100.

[104] G. Vukadinović-V. Grujić, Balkan kao podsvest Evrope, *Vojno delo*, br. 3, Beograd 2010, 364.

[105] P. Vlahović, *Etničke prilike u prijepoljskom kraju*, Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića", IV, Prijepolje 1976, 173-174; Isti, *Sandžak između prošlosti i sadašnjosti,* „Zlatarske novine", Nova Varoš, 7. novembar 1991; Isti, Prijepoljski kraj u istoriji i tradiciji, *Mileševski zapisi*, br. 2, Prijepolje 1996, 189.

[106] Radi se o preuzetim tezama I. Kosančića iz njegovog djela *Novopazarski Sandžak i njegov etnički problem* (Beograd 1912); upor. E. Mušović, *Islamizacija u Novopazarskom Sandžaku,* Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića", VII, Prijepolje 1979, 112; Isti, Islamizacija u Novopazarskom Sandžaku, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Titograd 1981, 16; P. Vlahović, *Etničke prilike u prijepoljskom kraju*, 174. Slavenko Terzić u „Politici" od 6. septembra 1993. piše o Sandžaku pri kraju osmanske uprave: „Poslednjih godina turske vlasti usledilo je masovno proterivanje čifčija - Srba zavisnih seljaka sa imanja koja su obrađivali. Ima više primera nasilne islamizacije, posebno žena, silovanja i drugih oblika svakodnevnog ponižavanja". Logično bi bilo, po takvom sudu, da se svi ti *„nasilno islamizovani"* nakon 1912. masovno i dobrovoljno vrate „pravoj vjeri", ali o tome nema nikakvih potvrda.

[107] M. Lutovac, Etničke promene u oblastima Stare Raške, *Glas SANU*, 20, Beograd 1978, 221.

[108] Upor. А. Апостолов, Колонизација на мухаџирите во Македонија и растројство на чифчиските односи од крајот на XIX век до 1912. године*, Гласник*, бр. 1-2, Скопје 1960, 118; S. Rizaj, Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX veka*, Vranjski glasnik*, knj. VIII, Vranje 1972, 99-101; N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo 2000, 274-275; T. Kraljačić, *Iseljavanje Muslimana iz Bosne i Hercegovine u Albaniju za vrijeme austrougarske uprave*, u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji,* Titograd 1991, 585-590.

Kosovskom vilajetu bilo je oko 100.000 muhadžira.[109] Svijet do tada nije vidio veće bijede i sirotinje: „Na pustim ledinama kraj gradskih naselja muhadžiri su umirali od gladi i zime". Rijeka muhadžira se razlila po pasivnim mjestima, utrinama, krčevinama. Vlasti su ih samo mogle kolonizirati. Pogodne zemlje nije bilo mnogo. Od koloniziranja su bili izuzeti i vakufski posjedi. Preostalo je da se naseljavaju po pašnjacima i utrinama, gdje muhadžiri nisu mogli opstati. Bila je to posna, loša planinska zemlja.[110] Begovi po Sandžaku mahom nisu dozvoljavali koloniziranje svojih posjeda. Neki Srbi-čifčije su, u novopazarskom selu Alulovićе, u dosluhu sa svojim agama, napravili plan da otjeraju muhadžire. Dogovorili su se da, prilikom mljevenja žita za muhadžire, stave kreč u brašno. Od takvog žita muhadžiri su dobijali stomačne tegobe. Kako se izvor bolesti nije mogao otkriti, mislilo se da im klima u tom selu ne odgovara, pa su otišli ka Kosovu.[111] Branislav Nušić, srpski konzul u Prištini, pisao je o nastanjivanju muhadžira u Feriz-beju (Uroševcu) i Mitrovici, „valjda zato što se tu još osećaju u Bosni".[112]

Hercegovački i nikšićki muhadžiri naselili su se i po selima na Pešteri. Nastanili su se i u selu Kanjevina kod Sjenice, gdje od 1878. žive porodice Kadrića (Rustanovića), Hodžića, Ciljevića, porijeklom iz Gacka, zatim u selima Trijebine, Suhi Do kod Tutina, Trnavi kod Novog Pazara.[113] Većina muhadžira iz Nikšića podigla je svoje mahale (muhadžirske mahale) po sandžačkim gradovima.[114] U Novom Pazaru su lokalne vlasti, nakon nekih sukoba domaćeg stanovništva s muhadžirima, kada je nastradao i gradski kajmekam 1878, dozvolile nikšićkim muhadžirima da se nastane na južnoj periferiji grada. Oni

[109] К. Битоски, *Македонија во времето на големата источна криза (1875-1881)*, Скопје 1982, 186-189.

[110] V. Šalipurović, *Raonička buna*, II, Priboj 1970, 14. Stojan Novaković je pisao da su „bedan svet ti muhadžiri ili begunci" – prema: S. Novaković, *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu,* Beograd 1906, 11-12; opšir. S. Bandžović, Muhadžiri iz Crne Gore i BiH u Sandžaku nakon 1878. godine, *Glasnik*, Rijaset IZ BiH, Sarajevo 1999, br. 3-4, 261-276, br. 5-6, 441-456.

[111] E. Mušović, *Stanovništvo sjeničkog i tutinskog kraja*, Beograd 1989, 53.

[112] B. Nušić, *Kosovo,* Beograd 1986, 248, 286. U Mitrovici su naseljeni Atići iz Tuzle, Tahmičići i Bajtali iz Sarajeva, Bulje, Čulumi, Dedovići, Karahasanovići, Kadribegići, Krame, Čerkezi i Isanovići iz Foče, Kazagići iz Goražda, Sulejmanovići iz Bihaća, Jašarevići iz Višegrada, Vražalice iz Rogatice, Hodžići i Jusufovići iz istočne Bosne - prema: R. Kurtanović, Bošnjaci porijeklom iz Bosne i Hercegovine u Kosovskoj Mitrovici od vremena austro-ugarske okupacije do danas, u: *Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka*, 265-266.

[113] E. Mušović, Crnogorski muhadžiri i njihova kretanja*, Istorijski zapisi*, br. 1-2, Titograd 1986*,* 153-155*;* Isti*, Muslimani Crne Gore od pada Zete (1499)*, Novi Pazar 1997, 145-146; P. Ž. Petrović, *Raška: antropogeografska istraživanja*, II, Novi Pazar 2010, 38-39.

[114] S. Bandžović, Tokovi i i posljedice deosmanizacije Balkana u XIX stoljeću: nikšićki i kolašinski muhadžiri u Sandžaku*, Novopazarski zbornik*, br. 44, Novi Pazar 2021, 41-77.

su na Hadžetu formirali svoju mahalu i u njoj podigli džamiju.[115] U sjeničkom kraju naseljavale su se mahom muhadžirske porodice iz Hercegovine, Nikšića i Gornjeg Kolašina.[116] U Sjenici je formirana i Muhadžir-mahala. Muhadžiri su ostajali na imanjima pešterskih begova u Suvom Dolu, Boljarima, Boroštici, Biocu, Ramoševu. Pored muhadžira iz Bosne i Hercegovine pristizali su i muhadžiri iz krajeva koji su pripali Crnoj Gori. Oni su naseljavali sela od Bara preko Trijebina, zaključno sa Dugom Poljanom i dijelom same Sjenice.[117] U tutinskom kraju naseljavali su se muhadžiri iz Crne Gore i Hercegovine.[118] Pojedine age i begovi su nerado prihvatali muhadžire, i pored pritisaka vlasti, jer nisu htjeli da obrađuju zemlju, radije su držali na posjedima pravoslavne nego muslimane, jer su im ovi bili podložniji i bolje obrađivali zemlju.[119] Vlasti su 1883. pokušale da nasele muhadžire po beranskoj nahiji, ali pravoslavno stanovništvo to nije dozvolilo.[120]

Situacija u Sandžaku je bila „uopšte puna mnogih elemenata nemira“.[121] Muhadžiri su naseljavali pašnjake i utrine, čime je bila smanjena

---

115 E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara,* Beograd 1978, 89-90; Isti, *Sandžačke migracije i imigracije u XIX veku,* Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“, V, Prijepolje 1978, 207-218.

116 Tu su bili Bajrovići, Buljukbašići, Vrcići, Guzonjići, Kadrići (Rustanovići), Zimonjići, Zvizdići, Krvavci, Ljuce, Salkovići, Trbovići, Ćosovići, Fazlagići, Habeši, Hasanbegovići, Hrkalovići, Hodžići, Ciljevići, Džekovići, Mušovići, Čokovići, Hadžovići, Šačići i drugi. Po okolini su se naselile porodice Alibašića, Alića, Atovića, Bašovića, Brunčevića, Vranjakovića, Durakovića, Kaljića, Kapetanovića, Kozica, Kolića, Lukača, Međedovića, Mujovića, Smailagića, Serhatlića, Haskovića, Hadžiajlića, Hadžibegovića, Hadžibulića, Šahovića i druge; opšir. M. Nedeljković, *Krst i polumesec - najstrašnija srpska razdeoba*, Beograd-Bijelo Polje 1993, 74; S. Selimović, Neke karakteristike porekla i migracione dinamike stanovništva na području Sjenice, *Novopazarski zbornik*, br. 24, Novi Pazar 2000, 133; E. Mušović, Pešter i njegovo stanovništvo u prošlosti, *Glasnik*, EI, god. XXIX, Beograd 1980, 82; M. Šačić, *Kolašinci,* Beograd 2000, 115; R. Kurtanović, *Brnjica otrgnuta od zaborava*, Sarajevo 2004, 71; I. Kubat-S. Čampara, *Genocid nad Bošnjacima u istočnoj Hercegovini,* Sarajevo 2015, 221-222.

117 E. Mušović, *Stanovništvo*, u: *Sjeničko-pešterska visoravan*, Beograd 1989, 25-26.

118 Po tutinskom kraju naseljene su porodice Alića, Alomerovića, Babića, Gološa, Drndara, Čokrlija, Fakića, Hadžibulića, Hasića, Kajovića, Kalića, Karadana, Kolašinaca, Kolića, Kriještoraca, Kučevića, Lukača, Martinovića, Mecinovića, Pepića, Šahovića i druge; opšir. E. Mušović, *Tutin i okolina,* Beograd 1985, 56-57.

119 M. Lutovac, *Bihor i Korita*, Beograd 1967, 41.

120 *Istorija srpskog naroda*, knj. VI, tom I, Beograd 1983, 270; opšir. S. Bandžović, *Muhadžirski pokreti iz Crne Gore (1877-1914),* Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića”, XXI, Prijepolje 2005, 211-248.

121 „U Srbiji su duž granice naseljeni Crnogorci doseljenici, na turskoj strani prema njima su naselja muhamedskih iseljenika iz Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine, sve su to ratoborni i na boj naviknuti ljudi osobito Kolašinci Arnauti iz Niškog sreza, koji su uz to kivni na hrišćane osvajače, koji su ih iz njihova zavičaja isterali. I svi drugi gradovi i krajevi u Sandžaku imaju mnogo muhadžira“ – prema: M. Kostić, Iz istorije Srba Novopazarskog Sandžaka posle Berlinskog kongresa 1878*, Glasnik Skopskog naučnog društva*, knj. 21, Skoplje 1940, 104.

ispaša i gajenje stoke u tim krajevima. Nisu imali mnogo izbora, osuđeni na puko preživljavanje. Bez nekog imetka, zavisili su isključivo od vlasti. Umjesto ranijih karaula na putevima i prilazima varoši, vlast je omogućavala formiranje muhadžirskih naselja.[122] Muhadžiri su, kao čifčije, obrađivali i vakufska dobra.[123] Dio muhadžira iz Kolašina i Potarja našao je utočište u bjelopoljskom kraju. Muhadžiri su naseljavani na čitlucima u Zatonu, Rasovu, Bistrici i Suvom Dolu.[124] Gornji Bihor je bio pun izbjeglica iz Nikšića, Gornjeg Kolašina i Bosne i Hercegovine. Po stranim izvorima „to je goroštačka rasa vrlo lijepo razvijena i gorda sa svoje ljepote... vrlo neznalačka, vrlo fanatična, koja voli razbojništvo, ne odvaja se nikad od svog oružja, nepovjerljiva prema strancima i prema vlastima, od kojih je uvijek daleko živjela".[125] Srpski i crnogorski izvori, povodeći se za svojim nacionalnim i državnim ciljevima, nisu iskazivali posebno razumijevanje za položaj muhadžira. Srpska vlada je prateći, preko svoje obavještajne mreže, naseljavanje muhadžira po Sandžaku, vodila računa da se srpski seljaci ne iseljavaju masovnije u Srbiju, da njihovi posjedi ne bi pripali „Turcima".[126]

U Pljevljima je živjelo oko 50 muhadžirskih porodica iz Nikšića. Ovi muhadžiri su se veoma spretno i marljivo bavili raznim vrstama manjih poslova. Uz to oni su, prema austrougarskim ocjenama, „prepredeni, raspusni, lično hrabri i skloni grupnim borbama".[127] U gradskoj četvrti Hamidije ševar

[122] *Novi Pazar i okolina,* Beograd 1969, 264-265.

[123] Upor. S. Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, I, Beograd 1953, 284; V. Šalipurović, *Raonička buna*, I, 16; P. Vlahović, Selo u oblastima Stare Raške krajem XX i početkom XX veka, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, Prijepolje 1994, 128.

[124] R. Hajdarpašić, Sandžak – stjecište izbjeglica*, Almanah*, br. 37-38, Podgorica 2007, 136-137.

[125] S. Adrović, *Gornji Bihor,* Berane 1995, 75; upor. P. Vlahović, Osvrt na etnološka proučavanja prijepoljskog kraja, *Mileševski zapisi*, br. 1, Prijepolje 1995, 15-16.

[126] AS, MID, PPO, 1900, f. 3. Srpska politika je iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine smatrala štetnim po srpske interese. Postojala je bojazan da će ispražnjene naseobine u Bosni i Hercegovini vlasti popuniti germanskim kolonistima, te tako potisnuti muslimane, za koje se smatralo da bi formiranjem srpski orijentisane intelektualne elite vremenom stekli srpsku nacionalnu svijest. Srpska politička elita je seobu muhadžira smatrala opasnom i zbog njihovog naseljavanja u krajevima Sandžaka u kojima je pravoslavno stanovništvo bilo kompaktnije, jer je smatrala da naseljavanje bosansko-hercegovačkih iseljenika u tim oblastima za cilj ima istiskivanje srpskog življa – prema: U. Šešum, Politika mladoturaka prema doseljavanju muhadžira iz Bosne i Hercegovine u Osmansko carstvo 1908–1912. i reakcija srpske vlade na iseljenički pokret muslimana*, Istorijski časopis*, knj. LXX, Beograd 2021, 446.

[127] G. Tomović, Detaljni opis sandžaka Plevlje 1899. godine*, Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 6, Pljevlja 2007, 41. Prema osmanskim izvorima muhadžira muškaraca bilo je 1880. u kazi Pljevlja 95, kao i u kazi Prijepolje, u Sjenici 656, a 7 u Novoj Varoši, 796 u Bijelom Polju, 27 u Beranama, 148 u Trgovištu, 758 u kazi Novi Pazar – Broj muhadžira muškaraca u Kosovskom vilajetu je tada iznosio 40985 - vidi: M. Gostović, *Salname Kosovskog vilajeta* 1879-1900, završni rad, Filozofski fakultet, Novi Sad 2019, 71.

mahali smještaj su našli neki muhadžiri iz Nikšića i Bosne. Krajem aprila 1882. duž Tare, prema Pljevljima, nalazilo se oko 300 muhadžira iz Bosne i Hercegovine. Od polovine juna do kraja avgusta iste godine u Sandžak je pristiglo „oko hiljadu izbjeglica".[128] Muhadžiri iz Bosne su se naseljavali najviše u novovaroškom i pribojskom, a oni iz Hercegovine u prijepoljskom i pljevaljskom kraju. Njihova naselja su nicala uz putne pravce Priboj-Pobjenik-Šerbetovac-Babine-Jabuka-Kamena Gora-Pavino Polje, kao i na putnom pravcu Babine-Stolac-Dušmanići-Prijepolje. U predjelu Babina nikla su naselja na Šerbetovcu, Borovači, Stocu. Muhadžiri na Šerbetovcu, njih 20 porodica iz okoline Gacka, brzo su uspostavili kontakte sa mještanima. Neki su muhadžiri vršili pojedine zanatske usluge, drugi su kupovali stoku. U svom naselju su izgradili tri kafečajnice, u kojima se, pored kahve i duhana, moglo kupiti i duhana, šećera, eksera, potkovica za konje. Zbog nedostatka obradivog zemljišta krčili su okolne šume.[129] Muhadžiri koji su u Bosnu i Hercegovinu prodali svoju zemlju, s dobijenim novcem i malom uštedom mogli su u Sandžaku lako kupiti novu zemlju".[130] Neki su muhadžiri bili u lošem materijalnom stanju, „mnoge je satirala glad i boleštine", lutali su „po varošima moleći milostinju, obilazeći oko vakufa i džamija tražeći pomoć".[131] U prijepoljski kraj 1883. dolazi 12 muhadžirskih porodica, a 20 u bjelopoljsku kazu.[132] Te godine su hercegovački muhadžiri u Sandžaku tražili od vlasti Kosovskog vilajeta da se omogući da u Sandžak dođu i ostali članovi njihovih

---

128 D. Kujović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore nakon Berlinskog kongresa (zapažanja o Pljevljima kao jednom od iseljeničkih pravaca tog vremena)*, Glasnik Zavičajnog muzeja, knj. 10-11, Pljevlja 2015, 95.

129 J. Brašanac, *Sela babinske površi od bune 1875. do konačnog oslobođenja od Turaka 1912. godine*, Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1998, 186.

130 M. Kostić, *Iz istorije kolonizacije Južne Srbije krajem prošlog veka,* 329.

131 V. Šalipurović, *Babinska buna kao klasni seljački pokret protiv feudalnog čifčijskog poretka*, Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića", III, Prijepolje 1976, 294; *Novovaroški kraj kroz istoriju: od neolita do 1941,* Nova Varoš 1991, 152; V. Subotić, *Stari Vlah u ustanku 1875-1878. godine. Karakteristike ustaničkih borbi*, Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVII, Prijepolje 1997, 316-317.

132 M. Kostić, Pregled bosanskohercegovačkih muhadžira i njihovih prvaka po Kosovskom vilajetu 1883. godine*, Istorijski časopis*, br. 1, Beograd 1948, 253. U kazi Sjenica bilo je oko 45 porodica iz Hercegovine, (najviše iz Gacka), u kazi Nova Varoš 50 porodica najviše iz Donje Tuzle, a u kazi Novi Pazar 50 porodica iz Hercegovine. Mnogi su u Sandžak tada došli bez iselkjeničke dokumentacije, što upućuje na njihovo učešće 1882. u neuspješnom Hercegovačkom ustanku. Salih-age Forte, jedan od vođa ovog ustanka je nakon njegovog sloma, preko Crne Gore došao u Sandžak s tri sina, dok mu je pet kćeri ostalo u selu Sopilju kod Nevesinja. On se naselio u selu Gujiće, na Donjoj Pešteri, u tutinskom kraju. Sa Salih-agom su došla još dvojica vođa ustanka: Mehmed-Mujo Kurtović i Omer-aga Šačić, obojica iz Uloga (Nevesinje), koji su se naselili u Bijelim Vodama i Žabrenu, na Pešteri – vidi: M. Šačić, *Omeraga Šačić i Salihaga Forta u Hercegovačkom ustanku 1882. godine*, Beograd 1997, 69-70; 93-99.

porodica.[133] Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine je najvećim dijelom išlo preko Pljevalja, gdje su se mnogi muhadžiri i zadržavali. Kako je pljevaljska čaršija bila popunjena čitavom širinom grada sjever-jug, to su nastale manje čaršije u središtima skoro svih većih mahala.[134] Dio muhadžira se, razočaran, vratio iz Makedonije i naselio po Sandžaku. Tako je došla i porodica Zvizdića iz Gacka. Malarija ih je u Makedoniji prisilila da je, nakon nekoliko godina, napuste i dođu u Sjenicu, u Muhadžir-mahalu.[135] Kod rijeke Uvca podignute su, na teret vlasti, 53 kuće za bosanske muhadžire i 23 za one iz Nikšića i Kolašina.[136] Jedan od razloga za ostanak muhadžira po Sandžaku je bio i taj, pored etničke i jezičke srodnosti s lokalnim bošnjačkim življem, da budu bliže Bosni, u nadi da će austrougarska okupacija biti privremena, da će Bosna i Hercegovina opet biti pod osmanskim suverenitetom.[137]

U aprilu 1890. iz Sjenice je preseljeno 80 porodica, pristiglih iz Hercegovine i Kolašina, u Maleš, gdje im je vlast obećala dati zemlju, sjeme i stoku. Tu su došli u sukob s Bugarima, pa je bilo mrtvih na obje strane.[138] Krajem aprila 1892. u Pljevlja je stiglo 15 porodica iz mostarskog okruga. Pošto tu nije bilo raspoloživog zemljišta upućeni su ka Novom Pazaru.[139] U izvještajima srpske javorske carinarnice 1890. isticano je da Austro-Ugarska snažno pokreće „muhamedanski element iz Bosne i Hercegovine u Novo-Pazarski sandžak, a sa druge strane Kolašinci izmiču se od Crnogorske granice, te se i oni amo nastanjuju, a srpskome elementu dolazi duša u konopac i više

133 T. Gündüz, *Alahimanet Bosno: migracije Bošnjaka na teritoriju Osmanskog carstva 1879-1912*, Istanbul 2016, 170; opšir. K. H. Karpat, The migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878-1914: an account based on Turkish sources, u: *Ottoman Bosnia: A History in Peril,* Madison 2004, 121-154.

134 E. Cvetić, *Novopazarski Sandžak,* Jagodina 1912, 30.

135 A. Vrcić, Dolazak hercegovačkih muhadžira u Sjenicu posle Berlinskog kongresa i pogrom Zvizdića na Pašinu brdu*, Zbornik Sjenice*, br. 11, Sjenica 2000, 84.

136 R. Škrijelj, Sjenica i njeno okruženje na koncu XIX stoljeća*, Zbomik Sjenice*, br. 12-13, Sjenica 2001/2002, 35-36, 41; S. Selimović, Neke karakteristike migracionih i demografskih kretanja na Sjeničko-pešterskoj visoravni u toku XIX, XX i do početka XXI veka, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 10, Pljevlja 2015, 157-158.

137 Bogumil Hrabak, pak, smatra, da osim što je Sandžak bio dio osmanske Bosne, nema „druge veze između sandžačkih Muslimana s bosanskim Muslimanima... ostale veze istorija osporava jer nikakvog doseljavanja bosanskih muslimana nije bilo“ – prema: B. Hrabak, Muslimani ili Bošnjaci u Staroj Raškoj (Novopazarskom sandžaku)*, Novopazarski zbornik*, br. 21, Novi Pazar 1997, 273.

138 A. Avdić, Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine), *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985, 148; M. F. Petrović, *Dokumenta o Raškoj oblasti 1890-1899,* Beograd 1997, 109-110.

139 Opšir. S. Bandžović, Muhadžiri u Sandžaku nakon 1878. godine, *Mak*, br. 25, Novi Pazar 1999, 54-65.

mu na ovaj način nije moguće živeti. Navala Turaka iz Bosne i Hercegovine i Kolašina je tako velika da se već nemaju đe smeštati". U aprilu 1890. došlo je do sukoba kolašinskih muhadžira na Kopaoniku s tamo naseljenim Crnogorcima zbog otimanja stoke.[140] U izvještajima javorske carinarnice iz septembra 1892. stoji da je Porta naredila da se napuštena i neobrađena zemlja dodjeljuje muhadžirima iz Bosne i Hercegovine, da je tu naredbu objavio i novovaroški kajmekam, pa su „Muadžeri Turci, koji su se doselili naročito iz Nikšića, učinili pravi grabež od sviju nepokretnih imanja koja su ostala od raznih Srba koji su, od vremena naših sa Turskom ratova pa do sad prebegli u Srbiju".[141] Kada je 1896. došlo do osmansko-grčkog konflikta oko Krita, u Sandžaku se prijavilo oko 8.000 dobrovoljaca. Među njima su bilo i muhadžira iz Bosne i Hercegovine. Oni su, radi popune redifskih bataljona, upućeni u Kosovsku Mitrovicu.[142]

Početkom XX stoljeća, prema ruskim izvorima, stanovništvo Kosovskog vilajeta „составляло 980 тыс. душ. Из них – „более 530.000 мусульмане и 440.000 христиане. Большинство мусульман составляют албанцы (от 385.000 до 430.000 душ), остаток же – турки и мусульмане - босняки".[143] Nastanjivanje muhadžira izazivalo je različite reakcije. Muhadžiri u Manguri, u novovaroškom kraju, na utrinama i pašnjacima, bez alata i stoke, živjeli su oskudno. Srbi iz okolnih sela im nisu pomagali „nego su im smetali i kad god mogli napadali ih". Neki su zato išli dalje, dok su drugi, koji su imali nešto novca, otvarali hanove.[144] Iz sjeničkog kraja slati su izvještaji 1901. da Srbi bježe u Srbiju „od zuluma aga, koji su mahom muadžeri iz Nikšića i sarajevske okoline".[145] Zbog glasina 1902. da Porta planira da bošnjačke muhadžire preseli iz Male Azije u Sandžak prema bosanskoj granici, austrougarsko ministarstvo spoljnih poslova naložilo je svom poslaniku u Istanbulu da intervenira kod Porte, ukazujući da bi to značilo povredu

[140] A. Avdić, Hajdučka i komitska delatnost u Sandžaku, *Novopazarski zbornik*, br. 11, Novi Pazar 1987, 147; Isti, Prilog proučavanju iseljavanja Srba iz Novopazarskog Sandžaka od 1850-1912. godine, *Novopazarski zbornik*, br. 13, Novi Pazar 1989, 116.

[141] A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, 151; M. F. Petrović, *Dokumenti o Raškoj oblasti 1890-1899*, 221-222.

[142] S. Joanović, Novopazarski sandžak 1878-1900*, Novopazarski zbornik*, br. 11, Novi Pazar 1987, 132.

[143] Ю. П. Аншаков, Российская дипломатия *о* положении славянского населения Старой Сербии *(*1902-1912 гг*), Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, т. 16, № 3, Самара 2014, 170.

[144] Upor. *Novovaroški kraj,* 153; N. Rakočević, Stanje na crnogorsko-turskoj granici uoči Balkanskog rata (1908-1912), *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Titograd 1962, 494.

[145] V. Šalipurović, *Raonička buna*, I, 68.

prijateljskih odnosa Monarhija i Osmanskog carstva.[146] Zbog nesnalaženja i nezavidnih uslova života u ovom carstvu, u Bosni i Hercegovini se 1882-1905. vratilo 2.027 osoba koje su imale status iseljenika i 617 u statusu bjegunaca. Zemaljska vlada je početkom 1902. uputila dopis kotarskim uredima da saslušaju povratnike o razlozima povratka i da joj dostavljaju zapisnike s tih saslušanja.[147] Povratnici su izjavljivali da im u Maloj Aziji, osim neznanje jezika, nije odgovarala klima – „hava", da su dobijali neplodnu zemlju, male i neuslovne kuće, da su mnogo radili za male dnevnice, da su za povratak dobijali novčanu pomoć od austrougarskih konzulata u Istanbulu, Izmiru, Skoplju, Nišu i Beogradu. Neki su se i pješice vratili u Bosnu i Hercegovinu.[148]

Osmanske vlasti su 1904-1906. naseljavale muhadžire oko nemirnih pravoslavnih sela pljevaljskog, pribojskog, novopazarskog, sjeničkog i prijepoljskog kraja, udaljenih od nadzora.[149] Stanovništvo Nove Varoši se u početku protivilo njihovom naseljavanju. U jesen 1907. u ovo mjesto je došao Mehmed Husni-beg, okružni načelnik iz Sjenice. Kritikovao je one koji su se protivili zbrinjavanju muhadžira. Potom je otpočela gradnja muhadžirskih naselja i u ovom kraju. Ivan Kosančić iznosi da se po Sandžaku „protežu gusta naselja muhadžirska između Kamene Gore, Zvijezde i Babine, na granici pljevaljske i prijepoljske kaze, zatim u novovaroškoj kazi na Manguri, ispod Tikve na Krivoj Kaldrmi, kod sela Draževića i u Međugorju. Zatim rastureno je dosta muhadžirskih naselja po Rogozni i po Deževi". Vlasti iz Sjenice i Nove Varoši su slali izvještaje nadležnim organima da se muhadžirima dodjeljuje državna, carska zemlja, jer se seoske utrine i pašnjacima po zakonu nisu smjeli

[146] T. Kraljačić, Stav srpske vlade prema iseljavanju Muslimana iz Bosne i Hercegovine u posljednjoj deceniji XIX vijeka*, Godišnjak Društva istoričara BiH*, god. XXXIX, Sarajevo 1988, 138.

[147] Odgovori koje su povratnici davali tokom tog ispitivanja imali su za primarni cilj da im se omogući da budu prihvaćeni od vlasti. Izjave koje su davali pod strahom i pritiskom sadržavale su zato standardne navode da je osmanska država bila „loša", da su se domaći stanovnici prema muhadžirima „ophodili loše" – vidi: T. Gündüz, *Alahimanet Bosno: migracije Bošnjaka na teritoriju Osmanskog carstva 1879-1912,* 222-227. Iz Ankare su, nadležne osmanske vlasti, pak, ukazivale da je do avgusta 1900. tu bilo 1.469 lica iz Bosne i Hercegovine smještenih u 283 kuće. Troškovi po jednom muhadžirskom domaćinstvu za izgradnju kuće, kupovinu jednog para volova, poljoprivredne opreme, hrane, te žitarica namijenjenih za sjeme, iznosili su oko 5.900 i kusur groša – vidi: *Osmanska dokumenta Orijentalne zbirke Arhiva „Ras" u Novom Pazaru*, Novi Pazar 2018, 84-85.

[148] M. Kujović, *O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave: prilog historiji migracija u sjeveroistočnoj Bosni,* 73. U Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, u fondu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, nalazi se 296 takvih zapisnika u posebnoj fascikli pod naslovom „Saslušanje iseljenika u Turskoj".

[149] Upor. I. Grbić, Seljački ustanak u Sandžaku 1904. g*, Pregled*, sv. 191-192, Sarajevo, novembar-decembar 1940, 591-594; *Istorija srpskog naroda,* knj. VI, tom I, 270-271; B. Kljajević, Pljevaljski kraj i njegov značaj u seobama stanovništva, *Brezničk zapisi*, br. 6, Pljevlja 1995, 99-102.

dodjeljivati.[150] Muhadžiri su nakon 1908. nastanjeni po novim naseljima na Tikvi, Krivoj Kaldrmi, Manguri, Međugorju, u Druglićima, Draževićima, Bistrici, Bosanju, Jovovcu, Plužnji, Čuvar-kuću i Goleškom brdu u okolini Nove Varoši, Priboja i Prijepolja, te u Bučju, Bremenici, Oćevini, Borovači, Golom Brdu, Malom Brdu, Boljaniću i Potpeću u pljevaljskom kraju.[151] Teško stanje dodatno je komplicirala „ljuta glad koja se javila kao posledica slabe žetve i nemaštine".[152] Naseljavanjem muhadžira zatvorene su ispaše za pojedina sela. Muhadžiri su u Druglićima zatvorili ispašu za selo Pčelice, a u Jelama i Bukovcu za sela: Goleša, Dobrilovići i Požegremca u pribojskom kraju. U prijepoljskom kraju neke posljedice po stočarstvo imalo je nastajanje muhadžirskih naselja u Šerbetovcu i Paljici, kao i u pljevaljskom kraju u Borovači, Brvenici, Golom Brdu, Malom Brdu, Kovaču, Boljanićima, Oćevini, Potpeću i drugim mjestima.[153] Petar Kosović, direktor srpske gimnazije u Pljevljima, izvjestio je u februaru 1908. srpsko ministarstvo inostranih djela da se muhadžiri iz BiH naseljavaju u okolini Nove Varoši, da se vlast „živo dala na posao da tamo između tih srpskih sela naseljava nekakve propalice turske, muhadžire iz raznih krajeva".154 Tokom maja on predočava da sjenički paša i novovaroški kajmekam naseljavaju muhadžire po Sandžaku. U selu Manguri naseljeno je 10-12 kuća iz Hercegovine, u Vilovi 40 kuća iz Rožaja, u Tikvi dvije kuće muhadžira iz Bosne, u Draževićima jedna porodica, u selu Jovcu devet kuća. Na kraju izvještaja je ukazao da je dolazilo do sukoba između muhadžira i Srba-starosjedelaca, te da je u njima poginuo i neki muhadžir Adem iz Prijepolja.155 Raški carinarnici su u februaru 1908. informirali

150 V. Šalipurović, *Raonička buna*, II, Priboj 1970, 14-15.

151 U. Šešum, Uticaj seoba muhadžira na promenu etničke i verske strukture naselja severne i zapadne Stare Srbije (1878-1910), *Srpske studije*, knj. 5, Beograd 2014, 133.

152 A. Rastović, Prilike u zapadnom delu Raške oblasti početkom dvadesetog veka (političko–diplomatski izveštaji), *Mileševski zapisi*, br. 9, Prijepolje 2012, 174.

153 I. Kosančić, *Novopazarski Sandžak i njegov etnički problem,* Beograd 1912, 64-65. Prema Kosančiću (pseudonim Dimitrija-Mite J. Dimitrijevića), od aneksije je u pljevaljskoj kazi naseljeno 190, a u prijepoljskoj 56 porodica. U pljevaljskom mutesarifluku naseljeno je za tri godine 240 porodica. Više od 2/3 muhadžira je bilo iz BiH, najradije su dolazili u Sandžak. Oni su „doprineli da se na štetu našu sasvim poremeti ravnoteža i u onim krajevima i mestima, gde smo sa muslimanima mnogobrojno bili jednaki ili u neznatnoj većini... Opasnosti se po naš tamošnji narod stiču s mnogo strana. Spoljna opasnost je dovoljno poznata, a unutrašnje su opasnosti ove: brojno i ekonomsko jačanje muslimana; sužavanje srpskih kompleksa i gubljenje kompaktnosti u njima; neprekidno priticanje muhadžira u Sandžak, a slabo obnavljanje naše rase; ekonomsko propadanje Srba po gradovima, a ni senke od kakve svojine Srba (čipčija) po selima; obesrbljavanje gradova, njihove okoline i svih važnijih komunikacija".

154 AS, MID, PPO, 1908, br. 49.

155 M. F. Petrović, *Dokumenti o Raškoj oblasti 1900-1912,* Beograd 1995, 190.

nadležne o naseljavanju „Turaka" iz Bosne na Rogozni, u blizini Novog Pazara.[156]

Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. izazvala je novi bošnjački migracijski talas: „Ovi bosanski muhadžiri će naći svoje saplemenike, ranije iseljene, ne samo po evropskoj, već i po azijskoj Turskoj" – pisao je Jovan Cvijić.[157] Nakon aneksije, do austrougarske uprave je stiglo 50.000 molbi za izdavanje dozvola za putovanje. Za godinu dana samo iz sjeverozapadne Bosne se iselilo oko 10.000 ljudi.[158] U Sandžaku je aneksija BiH izazvala uznemirenje. Obavještajna služba Austro-Ugarske je navodila da se još u maju 1908. u Sandžak prebacivalo oružje iz Srbije.[159] Na akt aneksije u Sandžaku je odgovoreno bojkotom austrougarske robe. Bošnjački seljaci iz pljevaljskog kraja napali su grupu austrougarskih vojnika i oficira. Oni su, bježeći, spas potražili po nekim seoskim kućama.[160] Bošnjaci i Srbi su, vođeni svojim interesima, imali nekoliko zajedničkih skupova. Najveći je održan 19. oktobra 1908. u Sjenici.[161] Usvojena je rezolucija kojom je traženo od Porte „30 000 savremenih pušaka za narodnu vojsku i sa njima municije". U nju bi stupili muslimani i hrišćani da se bore kako bi se povratila Bosni i Hercegovini: „Sve je gotovo da uzme pušku i pođe na Bosnu. Bilo ih je na hiljade". Muhadžiri iz Bosne i Hercegovine, naseljeni u Kosovskoj Mitrovici, uputili su 16. novembra telegram velikom veziru da deputacija, koja je iz Bosne i Hercegovine pošla u Beč da izjavi vjernost, nije imala mandat da zastupa Bošnjake.[162] Iz Skoplja su pristizale informacije o spremnosti tamošnjih bošnjačkih muhadžira da

[156] AS, MID, Političko odeljenje (dalje: PO), 1908, f. 5, pov. br. 334.

[157] J. Cvijić, O iseljavanju bosanskih muhamedanaca*, Srpski književni glasnik*, Vol. 24, Beograd 1910.

[158] Z. Ramčilović, Demografske promjene nakon Berlinskog kongresa (1878) u Bosni i Hercegovini*, Historijski pogledi*, br. 2, Tuzla 2019, 80.

[159] M. Ekmečić, Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991, 21.

[160] Odatle su uspjeli da se povežu sa osmanskim vlastima, da dobiju uniforme osmanske vojske i da, preodjeveni, dođu do Pljevalja – vidi: M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore,* Sarajevo 1996, 225.

[161] Ю. П. Аншаков, *Российская дипломатия* о *положении славянского населения Старой Сербии* (*1902-1912 гг*), 179; V. Dedović, Reakcija stanovništva Beranske nahije na aneksiju Bosne i Hercegovine, *Baština*, sv. 50, Leposavić 2020, 331; Isti, *Protesti Srba u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori i Osmanskom carstvu protiv aneksije Bosne i Hercegovine, Srpske studije*, br. 12, Beograd 2021, 191-192.

[162] Đ. Mikić, Austro-Ugarska i Novopazarski sandžak u aneksionoj krizi*, Novopazarski zbornik*, br. 4, Novi Pazar 1980, 29; B. Hrabak, Novopazarski sandžak u poslednjoj etapi otomanske vladavine (1908-1912), u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, 84-90; N. Tomović, Novopazarski sandžak u aneksionoj krizi 1908-1909. godine, *Novopazarski zbornik*, br. 35, Novi Pazar 2012, 114-115.

organiziraju svoje čete i dođu u Bosnu i Hercegovinu.[163] Muhadžiri su formirali i nekoliko dobrovoljačkih četa.[164] Reakcija javnosti u Srbiji i Crnoj Gori na čin aneksije bila je žestoka.[165] Srpska vlada je pravila 1909. planove za stvaranje „organizacije srpskog naroda u Sandžaku". Tim projektom nije bila zaobiđena ni „opasnost od naseljavanja muhamedanaca iz Bosne i Hercegovine u ove krajeve. Ovi iseljenici, kojima turske vlasti čine sve moguće olakšice, prete, da sasvim prorede srpski živalj, koji se jedno zbog nerodnih godina, drugo zbog nezgodnog agrarnog položaja i sam iseljava iz ovih krajeva".[166] Do realizacije ovog projekta zbog smirivanja aneksione krize nije došlo, ali su obavještajne aktivnosti nastavljene.[167]

Austro-Ugarska je, shodno dogovoru sa Portom, povukla vojne snage iz Sandžaka. Bošnjaci su s negodovanjem primili vijesti o ovoj nagodbi. Donekle se, pak, razlikovao stav Bošnjaka u Sjenici i Novom Pazaru, od stava onih u Pljevljima, Prijepolju i Priboju. Prvi su osjećali veću odbojnost prema Austro-Ugarskoj od onih u mjestima gdje je bila stacionirana njena vojska i gdje je bošnjačka elita pokazivala izvjesnu naklonost prema ovoj monarhiji.[168] Iako je došlo do pada tenzija, Austro-Ugarska nije odustajala od puta na Istok („sandžačka željeznica"), a Srbija i Crna Gora se nisu odrekle pretenzija prema Sandžaku.[169] Na glasine da se ove dvije države spremaju da zauzmu Sandžak, delegacije Bošnjaka iz Sandžaka odlaze u Sarajevo tražeći da se on pripoji Bosni i Hercegovini.[170] Milovan Milovanović, srpski ministar vanjskih poslova, zbog aneksije Bosne i Hercegovine, tražio je od Rusije bezuspješno pomoć u

---

163 Đ. Mikić, Bosna i Hercegovina između Austro-Ugarske i Turskog Carstva u aneksionoj krizi 1908/1909, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine,* 196.

164 V. Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije u Polimlju i Raškoj 1903-1912*, Nova Varoš 1972, 261-262.

165 B. Milošević, *Aneksija Bosne i Hercegovine*, Novi Sad 2020, 12.

166 AS, MID, PPO, 1909, br. 122; opšir. V. Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije,* 270-281; D. Pejatović, *Osvrt na nekoliko pitanja iz projekta za stvaranje organizacije srpskog naroda u Novopazarskom Sandžaku 1909. godine,* Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVI, Prijepolje 1995, 349-359.

167 Srpska vojna obavještajna služba je razvijala mrežu svojih povjerenika na teritoriji Osmanskog carstva i Austro-Ugarske – vidi: A. Životić, Odbrambene pripreme vlade Stojana Novakovića 1909*,* u: *Stojan Novaković: povodom sto sedamdeset pet godina od rođenja*, Beograd 2018, 154; U. Šešum, Četnici u Prvom balkanskom ratu 1912. godine*, Srpske studije*, br. 3, Beograd 2012, 67-68.

168 Đ. Mikić, Prilog pitanju o odnosu mladoturaka prema Bosni i Hercegovini u aneksionoj krizi, *Istorijski zbornik*, br. 1, Banjaluka 1980, 61.

169 Upor. Bd, *Novopazarski Sandžak*, „Cetinjski vjesnik", br. 31, Cetinje, 8. oktobar 1908; N. Martinović, Novopazarski Sandžak u aneksionoj krizi*,* u: *Velike sile i Srbija pred Prvi svetski rat*, Beograd 1976, 547-548.

170 B. Hrabak, *Osmanlijsko Carstvo mladoturaka i Srbija 1908-1912. godine*, Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića", III, Prijepolje 1976, 328-329.

ostvarivanju teritorijalne kompenzacije u Sandžaku. Dobio je odgovor da se o tome ne može ni misliti.[171] Srbija je dalje pomagala komitske pokrete Srba na osmanskoj teritoriji, ubacivala oružje, organizirala tamošnje Srbe u borbi protiv vlasti „ali da se to radi organizovano i oprezno". Oružje se prebacivalo preko raške, javorske i mokrogorske carinarnice, a njime se švercovalo duž cijele granice prema Srbiji - od Drine do Raške.[172] Crna Gora je pokazivala interes za slične akcije u beranskom, bjelopoljskom i pljevaljskom kraju.[173] Naoružavanje pravoslavnog stanovništva izazivalo je revolt kod muslimana, koji su to doživljavali kao izdaju.[174] Todor Stanković, srpski diplomata, obilazeći Pljevaljski sandžak, zaključio je tada da se „ne možemo mnogo žaliti na zulume nad našim sunarodnicima. Tamo je još narod zaštićen od zlih ljudi".[175] S povlačenjem austrougarske vojske iz Pljevalja započelo je i djelimično iseljavanje tamošnjih Bošnjaka ka Bosni i Hercegovini. Do polovine juna 1909. iselilo se oko 150 porodica iz Pljevalja, kao i neke iz Bijelog Polja i Sjenice nakon dobijanja vize u austrougarskom konzulatu u Kosovskoj Mitrovici.[176] Neke austrougarske diplomate su, nakon povlačenja carskih trupa iz Sandžaka, ukazivale da je „administrativno i vojno vladanje Novim Pazarom" neuporedivo teže nego Bosnom i Hercegovinom.[177]

Muhadžiri iz Bosne su se naseljavali najviše u novovaroškom i pribojskom, a muhadžiri iz Hercegovine u prijepoljsko-pljevaljskom kraju. U Sandžak su, nakon aneksije Bosne i Hercegovine, počele pristizati nove grupe muhadžira. Upravnik javorske carinarnice Mil. Kostić obavještavao je vlasti u Beogradu krajem maja 1909. da „doseljenici muslomani koji dolaze iz Bosne jednako otimaju srpska zemljišta, a naročito na to im idu i pomažu sudovi".[178] Petar Kosović je u junu 1909. izvještavao o muhadžirskoj bijedi u Pljevljima: „Sve je to puka sirotinja, koja je nekako mogla živjeti, dok su Austrijanci ovde držali svoje garnizone, nalazeći koliko-toliko rad i zarade. Toga je sada nestalo

[171] K. Milutinović, Aneksija Bosne i Hercegovine i socijalna demokratija, *Socijaldemokrat,* br. 10-11, Sarajevo 2002, 178. Srbija i Crna Gora su tada bile spremne da plate nadoknadu Porti za ustupanje Sandžaka – vidi. V. Dedović, *Reakcija stanovništva Beranske nahije na aneksiju Bosne i Hercegovine,* 334.

[172] A. Avdić, Političke prilike u Novopazarskom Sandžaku krajem XIX i početkom XX veka*, Novopazarski zbornik*, br. 3, Novi Pazar 1979, 64.

[173] V. Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije,* 360; Č. Lučić, Previranja u Raškoj oblasti krajem 19. i početkom 20. vijeka, *Istorijski zapisi*, br. 3, Podgorica 1997, 160-161; V. Zarković, Rad srpske diplomatije na zaštiti Srba u Staroj Srbiji u poslednjoj deceniji XIX veka*, Baština*, sv. 30, Leposavić 2011, 113-114.

[174] V. Stojančević, *Srbi i Arbanasi 1804-1912*, Novi Sad 1994, 190-191.

[175] T. Stanković, *Putne beleške po Staroj Srbiji 1871-1898,* Beograd 1910, 201.

[176] AS, MID, PPO, 1909, I-17.

[177] Đ. Mikić, *Politika Austrougarske u Sandžaku (1878–1918),* 115.

[178] B. Peruničić, *Zulumi aga i begova u Kosovskom vilajetu,* Beograd 1989*,* 541.

i oni došli dotle da krepavaju od gladi. Stoga su neki od njih čim je trava nikla i gora ozelenila pokušali da se nasele na pojedinim mestima u okolini. To je uzbudilo naše seljake, kojima je i ovako težak život, pa su se žalili mesnoj vlasti da se ti muhadžiri uklone", zaključujući da vlasti to nisu dozvoljavale bez odobrenja.[179] U novembru 1909. Petar Kosović iznosi da su vlasti u Pljevljima planirale da nasele „triestinu kuća muhadžira ovde u okolini, u blizini i između srpskih sela Oćevine i Kakmuža. Taj je kraj čisto srpski, pa bi se htelo, po svoj prilici da se radi kontrole nasele ti muslimani".[180] Prokopije Šiljak, upravitelj osnovnih škola u Pljevljima, 3. decembra 1909. je javljao: „Muhadžerima se počelo nemilice i neštedemice deliti zemljište. Od sela Komina pa do Tikove ima punih dva sahata. To je zemljište do sada bilo obraslo omanjom rastovom i cerovom šumom, i služilo je za ispašu stoke iz obližnjih sela. Na tom prostoru sada ima dvadeset muhadžerskih udžera i kućica. Svaki od njih krči i prisvaja sebi zemljište. U Brvenici, mestu između naših sela: Oćevine, Kakmuža, Lađane, Šljivanskog i Pliješevine, nameravaju takođe podignuti dvadeset svojih kuća. Kad su naši seljani iz pomenutih sela uložili protest kod vlasti i pozvali se na ranije rešenje u idaru, paša im je rekao: „njima je to car dao, pa im i ućumut dao, a ko im bude smetao taj će platiti i lire i biće uhapšen".[181] Krajem 1909. trebalo je u pljevaljskom kraju naseliti još 130 porodica iz BiH, ali se od toga odustalo jer su čifluci planirani za njih, bili oskudni. Sreten Vukosavljević 1910. navodi da su se muhadžiri naseljavali pored važnijih puteva „kao handžije, kafedžije, koji, u isto vrijeme rade i zemlju".[182] Ahmed Šerif, novinar osmanskog časopisa „Tanin", boravio je polovinom 1910. u Novom Pazaru. Zabilježio je da tu većinu stanovništva čine Bošnjaci, a da iza njih dolaze Srbi, Jevreji i imigranti: „Jevreja nema više od trideset kuća i oni se, kao i u svakom drugom mjestu, bave trgovinom, tako da su najvrijedniji. Također su mnogo radni Srbi i doseljenici iz Bosne i drugih mjesta. Drugi su, u pravom smislu te riječi, lijeni. Kao da svoje živote prose od tuđeg rada".[183]

---

179 M. F. Petrović, *Dokumenti o Raškoj oblasti 1900-1912,* 236; vid. i dokumente br. 169, 186, 214, 215, 221.

180 AS, MID, PPO, 1909, br. I/17.

181 AS, MID, PPO, 1991, br. 120; M. F. Petrović, *Dokumenti o Raškoj oblasti 1900-1912,* 254-255.

182 Prema: N. Rakočević, *Sandžak na stranicama „Cetinjskog vjesnika" od mladoturskog ustava jula 1908. do balkanskog rata,* Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića", VI, Prijepolje 1978, 141.

183 S. Ibrić, Novi Pazar 1910. godine u opisu turskog novinara Ahmed Šerifa*, Novopazarski zbornik*, br. 37, Novi Pazar 2014, 115. Novi Pazar je 1910.-1911. pogodila epidemija kolere. Za te dvije nepune godine umrlo je oko dvije hiljade ljudi: „To je bila brza smrt. Čovek se razboli danas u podne, a do predveče umre". Bošnjaci su, moleći se Bogu za pomoć i spas, napravili i dvije džamije u toj nadi, jednu u Lugu, drugu u Potok mahali, koje su u narodu prozvane „kolerine džamije" – vidi: M. Radović, *Efendijina sećanja i kazivanja,* Novi Pazar 1998, 30.

Načelnik užičkog okruga informira u aprilu 1910. nadležne u Beogradu da je u Druglićima, u novovaroškom kraju, na crkvenoj zemlji naseljeno pet muhadžirskih porodica: „Tako pre mesec dana doseljeno je 4 do 5 familija muhadžira i oni su počeli da seku crkvenu šumu, da je krče i da u njoj kuće grade".[184] Josif Jevđović, upravitelj osnovnih škola u Prijepolju, u novembru obavještava srpsku vladu: „Ovde neprestano u masama dolaze iseljenici (muhadžeri) iz Bosne. Sud ih naseljava na najboljim mestima i to po centrima naših starosedeoca. Svim iseljenicima sud je u svemu na ruci. Podižu im kuće, a daje im se gotovih novaca. Njihovo naseljavanje vrši se po naročitom planu. Većini naših starosedeoca biće onemogućen opstanak, a to se i hoće. Starosedeoci se žale protiv ovakvih postupaka prema njima, ali ništa ne pomaže".[185] Todor Mihailović, učitelj iz Nove Varoši upozoravao je u novembru na mogućnost da taj kraj dobije mnoštvo „nezvanih gostiju – muhadžira".[186] Pogranični crnogorski organi izvještavali su vladu na Cetinju u januaru 1911. da se „Muslimani *muhadžiri* neprestano doseljavaju iz Bosne i Hercegovine u Novopazarski Sandžak. Bogataši pljevaljske okoline age i begovi neprestano prodavaju svoje nepokretne čitluke *muhadžirima*. Srbi koji imaju kredita natiječu se kupovati aginska imanja što agama ne godi".[187] U drugom izvještaju stoji da „povodom doseljavanja muhadžira muhamedanaca iz Bosne" među Srbima vlada ogorčenje.[188] Prokopije Šiljak iz Pljevalja 28. aprila izvještava vladu u Beogradu da „muhadžeri neprestano izbijaju. I pored onoga što je poslanik Vasfi-bej obećao da se ovde neće ništa davati muhadžerima, ipak se daje i naseljavaju ih. Zbog njihovog naseljavanja došla su mnoga naša sela u vrlo nezgodan položaj. U selu Oćevini biće nemoguće i samoj našoj školi opstati, jedno što su zauzeli zemljište do same škole i oko škole, drugo što su zauzeli zemljište između srpskih sela (Kakmuža, Šljivanskog, Pliješevine) koja su slala decu u tu školu, te je nemoguće deci prolaziti kraj njihovog sela".[189] Srbi su strahovali da će vlasti muhadžirima dodijeliti zemlju oko manastira

[184] *Novovaroški kraj,* 184.

[185] AS, MID, PPO, 1910, br. 26.

[186] AS, MID, PP, 1912, br. 92; D. Antić, Uzroci slabljenja demografske pozicije Srba u Staroj Srbiji na pragu XX veka*, Teme*, br. 4, Niš 2015, 1454.

[187] Upor. T. Bošković, *Iseljavanje srpskog stanovništva iz Raške oblasti (Sandžaka) u Crnu Goru od 1900. do 1912. godine*, Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVII, Prijepolje 1997, 285-286; J. Bojović, Šaransko-jezerski bataljon u oslobođenju pljevaljskog kraja 1912. godine, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, 214. Bojović citira isti dokument, s tom razlikom da je kod njega termin „muhadžir" zamijenjen terminom „mudžahedin". Branislav Giligorijević također piše o naseljavanju *mudžahedina* u Staroj Srbiji i Makedoniji - vidi: B. Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević,* knj. 1, Beograd 1996, 89-90.

[188] T. Bošković, *Iseljavanje srpskog stanovništva iz Raške oblasti (Sandžaka) u Crnu Goru od 1900. do 1912. godine,* 286; J. Bojović, *Šaransko-jezerski bataljon u oslobođenju pljevaljskog kraja 1912. godine,* 214.

[189] AS, MID, PPO, 1912, I-17.

Svete Trojice, Banje, Dovolje, Sveto Aranđela i Mileševe. Imućniji muhadžiri kupovali su zemlju od Srba i Bošnjaka.[190] Neki aga Korjenić iz Pljevalja prodao je 14 kuća u Glisnici muhadžirima.[191] Oni su kupili u pljevaljskom kraju i dva čitluka od Omer-bega Selmanovića. Srpski konzulat iz Prištine javljao je u avgustu vladi i Beogradu da „muhadžeri iz Bosne neprestano dolaze i naseljavaju se po merajama (utrinama) i stočnim ispustima, Pljevaljske, Prijepoljske, Pribojske i Novovaroške kaze. Kako skoro svi starosedeoci po kazama žive najviše od stoke njima će uskoro biti onemogućen dalji opstanak na tome zemljištu, jer neće imati gde da izgone stoku na pašu".[192] U oktobru su slati novi izvještaji o pristizanju muhadžira u pljevaljsku kazu, uz procjene da će biti naseljeni između Kruševa, Šuma, Ljuića i Dragoša, da „ima neka moćna ruka koja protežira muhadžire".[193] Milan Rakić, srpski konzul u Prištini, izvještava u oktobru da muhadžiri stalno pristižu u pljevaljski kraj, da se naseljavaju po čitlucima u okolini manastira Dovolje.[194] Sava Branković, carinik na Javoru, izvještavao je 1. decembra da se vlasti „i suviše angažuju za naseljavanje muhadžira iz Bosne, što se najbolje vidi iz parnica, koje se u ovom vremenu vode između turskih vlasti i Srba sopstvenika imanja... U kratko Turci sistematski rade, da Srbe iz Sandžaka rasele, a na njihova mesta nasele svoje doseljenike iz Bosne, te na taj način da onaj ostatak Srba koji ostane u Sandžaku, kao manjinu privežu za sebe i nateraju na bezuslovnu poslušnost i ropsku potčinjenost Turcima".[195]

Muhadžiri su uticali i na običaje u Sandžaku. Narodne pjesme, koje su donijeli, prihvatane su i od lokalnog bošnjačkog stanovništva.[196] U krajevima gdje su bili kompaktniji - u Priboju, Prijepolju i Novoj Varoši, njihov uticaj je

190 M. Borisavljević, *Agrarna reforma u Novo-Pazarskom Sandžaku (Staroj Rasiji-Raškoj)*, Beograd 1928, 5.

191 AS, MID, PPO, 1911, br. 510.

192 AS, MID, PPO, 1912, br. 92. U ovom konzulatu osmanske vlasti vidjele su „samo agenciju koja priprema zavere da jednog dana otvori srpskoj vojsci granicu". Konzuli su predlagali opskrbu Srba oružjem, „organizovanje ubistava najokorelijih zlikovaca" – protivnika Srba – prema: M. Stijović, Prilog odnosima srpskih konzula u Prištini sa osmanskim vlastima na Kosovu i Metohiji*, Istorijski časopis*, knj. LXVIII, Beograd 2019, 333-334.

193 AS, MID, PO, 1911, f. 4; M. Rakić, *Konzulska pisma 1905-1911*, Beograd 1985, 294.

194 Dejan Antić smatra da je nasilje bilo „glavno obeležje muslimanske kolonizacije izvornih srpskih oblasti"- prema: D. Antić, *Uzroci slabljenja demografske pozicije Srba u Staroj Srbiji na pragu XX veka*, 1455-1456.

195 AS, MID, PPO, 1912, br. 487.

196 R. Djedović, Gračanica u narodnim pjesmama i sevdalinkama*, Gračanički glasnik*, br. 19, Gračanica 2005, 65. To je bio slučaj i sa starom narodnom pjesmom *„Urodile sitne trninice"* iz gračaničkog kraja.

bio izraženiji.[197] Sreten Vukosavljević ih je opisivao kao „zdrave, krepke i plodne", ubojite i osione, „nasrtljive na svaku stranu". Petar Vlahović je ustvrdio da je nestajanju plemenske organizacije u prijepoljskom kraju doprinosilo više činilaca: „turski feudalni sistem, česta useljavanja i iseljavanja, a posebno priliv muhadžira koji je tekao neprekidno od kraja XVIII sve do prvih decenija XX veka".[198] Simon Joanović, austrijski konzul, vidio je ovako stanje u Sandžaku nakon dolaska muhadžira: „Muslimani su nesumnjivo gospodari u zemlji. Njima pripadaju potomci starih begovskih porodica koji sačinjavaju zemaljsko plemstvo, većina gradskog stanovništva i po čitavoj zemlji nastanjene izbjeglice iz Bosne i Crne Gore. Oni se strogo pridržavaju propisa Kurana, čak su skloni vjerskom fanatizmu i kao pravi muslimani neprijatelji svake novine. Muhamedanci, dakle, sačinjavaju konzervativan, i usled toga antikulturalan element u zemlji koji je prilivom izbjeglica iz Bosne i Crne Gore posle 1878. stekao pojačanje koje nije za potcjenjivanje".[199] Prema Meri E. Daram (Mary Edith Durham) prvih godina XX stoljeća, skoro cijeli Sandžak, od Mitrovice do granice s Austrijom bio je naseljen „Slovenima koji govore srpski, ali su većinom muslimanske vere", da „veliki broj njih potiče od ljudi koji su 1878. godine protjerani iz Crne Gore i Srbije, pa zato nisu naklonjeni ni jednoj od ove dve zemlje".[200] Jevto Dedijer navodi da je muslimanski živalj u Sandžaku bio znatno mirniji od muhadžira Kolašinaca, Nikšićana i Korjenića: „Prema starijem muslimanskom stanovništvu, koje se obično naziva Bošnjacima, ovi izgledaju divljačniji, prskaviji, nestalniji i sposobniji za četničku akciju i pljačku".[201] Prema Sretenu Vukosavljeviću odnosi u Sandžaku između pravoslavnih i muslimanskih seljaka su bili dobri dok nisu pristigli muhadžiri iz oblasti koje su pripale Crnoj Gori. „Turska agrarna gospoda" ometala je naseljavanje muhadžira jer od njih, „pošto su bili muslimani, nisu imali koristi".[202] Petar Vlahović piše da su se muhadžiri, pristigli u Novi Pazar, odvajali u odnosu na tamošnje muslimane: „Naime,

[197] E. Mušović, Nikšićani i Kolašinci u Sandžaku, *Novopazarski zbornik*, br. 7, Novi Pazar 1983, 96-97.

[198] P. Vlahović, Osvrt na etnološka proučavanja prijepoljskog kraja, *Mileševski zapisi*, br. 1, Prijepolje 1995, 13; opšir. S. Bandžović, Sjenički kraj krajem XIX i početkom XX stoljeća u svjetlu opštih zbivanja u Sandžaku, *Zbornik Sjenice*, br. 11, Sjenica 2000, 13-59.

[199] „Ostalo autohtono muslimansko seosko stanovništvo i bosanski emigranti toliko su zagriženi za propise Kurana i izopačenosti islama koje rađa i gaji muslimanska sveštenička kasta tako da ih moramo ubrajati u neprijatelje svake hrišćanske kulture, pa i naše" - prema: S. Joanović, *Novopazarski sandžak 1878-1900. godine*, dio IV, 128.

[200] N. Petković, *Britanci o Srbiji od 1900. do 1920. godine*, Beograd 1996, 16; također vidi: Š. Rastoder, Struktura stanovništva Novopazarskog Sandžaka uoči Balkanskih ratova 1912/1913. s posebnim osvrtom na područje današnje opštine Petnjica*, Glasnik Bihora*, br. 1, Petnjica 2016, 99-125.

[201] Upor. J. Dedijer, *Nova Srbija,* Beograd 1913, 289; *Novovaroški kraj,* 153.

[202] S. Vukosavljević, *Istorija seljačko društva*, I, Beograd 1953, 55.

stariji muslimanski sloj u novopazarskoj okolini predstavljao je u prošlosti vrstu aristokratije, posebno po gradovima, a uz to je zauzimao gotovo sva počasna mesta i zvanja. Međutim, useljenici („muhadžiri“) u odnosu na pomenute bili su slabijeg imovnog stanja“. Zato su se morali privikavati obradi zemlje, a uz to i pojedinim zanimanjima koja su tada smatrana počasnim, kao što su, bili „sarački, potkivački i berberski zanat”.[203] U Prijepolju su muhadžiri obučavali domaće Bošnjake nekim zanatima, koju su do tada držali Srbi. Do 1914. svi berberi i nanuldžije bili su Bošnjaci, kao i dva od tri sarača i dva od tri časovničara. Bilo ih je i u drugim zanatima i trgovini.[204] Bilo je dosta muhadžira koji su postali trgovci.[205] U Sjenici su se porodice Zvizdića, Hadžića, Ćemalovića i druge, posvetile trgovini. U Novoj Varoši se dio muhadžira bavio zanatima i nadničarenjem. Nekolicina je otvorila trgovine i ta se grupa vremenom uvećavala.

Naseljeno je 1908-1911. oko 150 porodica zapadno od Lima, 110 u donjem dijelu Limske doline i oko 50 u oblasti Nove Varoši. Doseljenici su mahom bile zanatlije, a među onima iz Hercegovine bilo je i trgovaca. Muhadžiri su u poljima sastavljali „nova sela zasebno grupisana, obično vrlo bednog izgleda, najčešće vrlo izdignuta i bez vidnog dodira sa ostalim stanovništvom”.[206] U pribojskom kraju naseljene su porodice: Praše, Musabegovići iz Čajniča, Maglajlije i Lagumdžije iz Rudog, Peštovići i Topalovići iz Sarajeva, Polimci iz Polimlja, Čizmići iz Župe kod Višegrada, Ljuce, Hadžihamzići i Rožajci iz Nikšića, Baždarevići, Marići i Veletovci iz Višegrada.[207] Vlasti su otkupljivale zemlju u sedam sela pljevaljske kaze za muhadžire. Do 1912. naseljeno je 246 porodica u pljevaljskoj i prijepoljskoj kazi, od čega 190 u pljevaljskoj kazi: u Bučju 28, Brvenici 30, Kominima sedam, na Borovači 10, Golom Brdu 11, Malom Brdu osam, Kovaču u Boljanićima 10, u Oćevini jedna, Potpeću dvije, Pljevljima 40, po drumovima (handžije) sedam i u Druglićima 30 porodica. U prijepoljskoj kazi je naseljeno

---

203 Prema: *Novi Pazar i okolina*, Beograd 1969, 391-392.

204 M. Radović, *Promena u zanimanjima stanovništva opštine Prijepolje od početka ovog veka,* Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića, IV, Prijepolje 1976, 59.

205 „Po gradovima su muhamedanci, a naročito muhadžiri — doseljenici iz Bosne i Hercegovine, mahom trgovci i u glavnome trgovina je u njihovim rukama. Starosedioci muhamedanci su čiflik sajbije i žive od prihoda sa svojih čiflika, a ima ih i zanatlija kao: sarača, berbera, nalbanta itd. Ostali su zanati u rukama pravoslavnih Srba... Sa Rogozne, Novog Pazara i Sjenice izvozi se dobar sir u velikoj količini, u kacama od po 50 oka. Izvoze ga na konjima do Mitrovice, a otud železnicom za Solun, Carigrad, Aleksandriju i druga mesta, gde ga sem Turaka i stranci vrlo rado troše, pod imenom „Fromage de Bosnie“„ – prema: T. Stanković, *Putne beleške po Staroj Srbiji 1871-1898*, 200-201.

206 G. Gravier, *Novopazarski Sandžak*, (preštampano iz Književnog glasnika, Beograd 1913), Novi Pazar 1977, 10-12; B. Hrabak, *Novopazarski sandžak u poslednjoj etapi otomanske vladavine (1908-1912)*, 108.

207 A. Bejtić, *Priboj na Limu pod osmanlijskom vlašću 1418-1912*, Sarajevo 1945, 30.

56: u Jovovcu 10, okolini Prijepolja 15, Plužju (više Tolaca) 10, Priboju šest, Čuvakući (više Priboja) tri i na Goleškim Brdima 10 porodica. U novovaroškoj kazi bilo je 30-40 porodica naseljenih na Manguri, osam pod Tikvom, pet u Krivoj Kaldrmi kod sela Draževića. Po Rogozni i Deževi naseljeno je 26 porodica.[208] U Sjenici i Novom Pazaru bilo je, prema I. Kosančiću, 60-70 muhadžirskih porodica. U avgustu 1912. sveštenik Simo J. Šiljak, u izvještaju Jovanu S. Plamencu, crnogorskom ministru unutrašnjih djela, iznosi da je politika koloniziranja stvorila u pljevaljskoj nahiji muhadžirske naseobine: u Kruševu 11 čitluka, Katunu tri, Bučju 35 (novo selo), Brvenici 26, Šumilici jedan, Brvenici šest i Pljevljima (Rizvaniji, Hadži Zakiriji, Hamdiji, Podgori i Boljanićima) 36 čitluka. Vlast je kupila „od propalih Turaka" i razdijelila muhadžirima zemlju u Židovićima, Vidrama, Poblaću, Boljanićima, Brvenici, Oćevini i Rascu za sumu od 3.703 lire i 213 groša.[209] Po srpskim izvorima iz 1913. u pljevaljskom srezu je, osim onih iz Crne Gore i Hercegovine, bilo 400, u prijepoljskom 1.200 i novovaroškom srezu 600 muhadžira iz Bosne.[210] U Sandžaku su bile brojne porodice doseljene nakon 1878. iz Bosne i Hercegovine.[211]

[208] Upor. I. Kosančić, *Novopazarski Sandžak i njegov etnički problem*, 65-66; V. Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije,* 304; T. Stanković, *Putne beleške po Staroj Srbiji,* 179, 184.

[209] T. Bošković, *Iseljavanje srpskog stanovništva iz Raške oblasti (Sandžaka) u Crnu Goru od 1900. do 1912. godine*, 287; N. Rakočević, *Stanje na crnogorsko-turskoj granici uoči Balkanskog rata (1908-1912),* 494; R. Raspopović, Prilike u pljevaljskom kraju uoči oslobođenja 1912. godine, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, br. 1, Pljevlja 1999, 189.

[210] AS, MID, PPO, 1913, f. XV, No. 40.

[211] To su, između ostalih, i ove porodice: Zejnelovići i Mahmutovići u Voljevcu i Radojevoj Glavi kod Bijelog Polja (iz Bosne), Bošnjaci u Novoj Varoši i Varevu (iz Bosne), Gološi u Noćajama (iz Hercegovine), Delimeđci, odnosno Husići u Delimeđu (iz Bosne), Demovići u Novom Pazaru, Rvatskoj i Goduši (iz Bosne), Ikovići u Novom Pazaru (iz Bosne), Jandrići u Novom Pazaru (iz Hercegovine), Kriještorci u Novoj Varoši, Prijepolju i Tutinu (iz Hercegovine), Kurahovići u Novom Pazaru (iz Gacka ili Bugojna), Kurtovići u Novom Pazaru (iz Hercegovine), Grudići i Malmudirovići u Novom Pazaru (iz Bihaća), Komserovići u Novom Pazaru (iz Travnika), Hadžimujovići i Harčinovići u Novom Pazaru (iz Gračanice), Mehovići u Trnavi (iz Korjenića kod Goražda), Mustafići u Novoj Varoši i Novom Pazaru (iz Sarajeva, gdje su se prezivali Slinići), Pašovići u Novom Pazaru (iz Livna i Foče), Planići u Novom Pazaru (iz Hercegovine), Redžepefendići u Novom Pazaru (iz Bihaća), Rustemovići u Novom Pazaru (iz Stoca gdje su se prezivali Pitići, došli iz Foče 1882.), Tabakovići u Novom Pazaru (iz Rogatice), Hajradinovići u Bogačiću, Dubinju, Sjenici i Novom Pazaru (iz Bosne), Hasanbegovići u Novom Pazaru (iz Gacka), Hrnjaci u Trnavi, Lozni i Novom Pazaru (iz Hercegovine), Ciljevići u Sjenici (iz Bosne), Čivići u Novom Pazaru (iz Travnika); opšir. M. Nedeljković, *Krst i polumesec - najstrašnija srpska razdeoba,* Beograd-Bijelo Polje 1993, 72-74; S. Pačariz, *The migrations of Bosniaks to Turkey from 1945 to 1974: the case of Sandžak*, Sarajevo 2016, 56-57.

Muslimani su činili većinu po varošima u Sandžaku.[212] Hrišćana je, prema osmanskoj statistici, bilo 11% u Novom Pazaru, 16,1% u Sjenici, 19,3% u Prijepolju, 18,1% u Pljevljima, 24,8% u Beranama i 31,8% u Novoj Varoši.[213] Muslimani u Gornjem Polimlju, u dolini Lima i Tare, kao i znatan dio u Sandžaku, mahom su slavenskog porijekla.[214] Svoj su jezik zvali bošnjačkim ili „naškim", a sebe Bošnjacima.[215] Austrougarski diplomata Ipen (Theodor Ippen) 1892. ustvrđuje da stanovništvo u Sandžaku najvećim dijelom pripada „bosanskom plemenu", kako je veliki broj „slovenskih muslimana koji su se od 1878. godine uselili delom iz Bosni i Hercegovini a naročito iz Crne Gore".[216] Lubor Niderle (Niederle) je muslimane slavenskog porijekla u Sandžaku, na Kosovu i Metohiji nazivao Bošnjacima.[217] Prema Ivanu Kosančiću muhadžiri u Sandžaku čine „jednu etničku celinu sa muslimanima, kojih je najveći deo, isto tako, muhadžir iz Bosne i Hercegovine".[218] Jevto Dedijer 1912. zapaža da muslimani „čine većinu u varošima Stare Raške... Po načinu govora, po svojim običajima, a naročito po svom mentalitetu, oni čine jednu celinu s bosanskim muslimanima".[219]

Balkanski ratovi (1912-1913) označili su kraj međunarodnog sistema zasnovanog na odlukama Berlinskog kongresa koji je od 1878. uređivao spoljnu politiku. Ovi ratovi su doveli do golemih demografskih promjena na

---

212 Shodno idejama Jovana Cvijića, kao i sličnih stavova intelektualne elite, u Kraljevini Srbiji je, pak, vladalo mišljenje da u Sandžaku većinu stanovništva čine Srbi porijeklom s Kosova i Metohije, Crne Gore i Hercegovine, a da su muslimani „islamizirano autohtono srpsko stanovništvo" – prema: V. Vučković, *Pravni položaj krajeva prisajedinjenih Srbiji posle balkanskih ratova 1912-1913,* doktorska disertacija, Pravni fakultet, Beograd 2013, 13.

213 G. Gravier, *Novopazarski Sandžak,* 15-18. Prema Gravjeu u Novom Pazaru je 1911. bilo 13.847 stanovnika (12.304 muslimana, 1.543 nemuslimana); u Pljevljima 8.090 (6.552 muslimana, 1.448 nemuslimana); u Sjenici 3.882 (3.256 muslimana i 626 nemuslimana); u Prijepolju 3.895 (3.296 muslimana i 599 nemuslimana); u Novoj Varoši 2.707 (1.842 muslimana i 859 nemuslimana); u Beranama 2.244 (1.687 muslimana i 560 nemuslimana).

214 Upor. M. Dašić, Oslobodilački pokret u Donjim Vasojevićima 1861. i 1862. i njegov odjek u Sandžaku*, Vranjski glasnik*, knj. XIIV-XV, Vranje 1982, 108-109, nap. 7; S. Šćepanović, Porijeklo kolašinskih Muslimana*, Almanah*, br. 5-6, Podgorica 1999, 63; M. Imamović, *Historija Bošnjaka,* 11-12.

215 M. Lutovac, *Ibarski Kolašin,* Beograd 1954, 107; Isti, *Rožaje i Štavica: antropogeografska ispitivanja*, Beograd 1960, 348.

216 Upor. V. Šalipurović, Putopisi Teodora Ipena - Novi Pazar i Kosovo, *Mostovi*, br. 35, Pljevlja 1977, 106; T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo 1987, 272.

217 F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji,* Sarajevo 1991, 84.

218 I. Kosančić, *Novopazarski Sandžak i njegov etnički problem,* 63.

219 J. Dedijer, *Nova Srbija,* 289; upor. E. Cvetić, *Novopazarski Sandžak,* 21; A. Jovićević, *Plavsko-gusinjska oblast*, Beograd 1921, 512; J. Jovanović, *Južna Srbija od kraja XVIII veka do oslobođenja*, Beograd 1938, 43.

Balkanu. U Srbiji i Bugarskoj štampa je bila 1912. jedan od ključnih faktora u stvaranju psiholoških preduslova za rat. Mladoj generaciji koja je vladala srpskom štampom, iznad svega je trebala „Velika Srbija" – pisao je Lav Trocki (Лев Д. Троцкий), izvjestitelj ruske štampe 1912. o zbivanjima na balkanskim ratištima, ocjenjujući tu štampu kao netalentiranu, polupismenu, prostu, koja „truje pokvarenošću duhovni život Srbije".[220] Četnički odredi su se, prije rata 1912, redovno prebacivali preko granice, gdje su dijelili oružje stanovništvu i sukobljavali se sa osmanskom vojskom i žandarmerijom.[221] Tokom balkanskih ratova došlo je do prvih „etničkih čišćenja velikog stila" u evropskoj historiji XX stoljeća. Zbila su se samo pet godina nakon usvajanja Haške ratne konvencije (1907).[222] „Istočno pitanje" je bilo tek maska za neke strateške, osvajačke i nacionalističke ciljeve, a ti ratovi samo „hipokritsko rješenje" tog pitanja. „Marburger Zeitung" iznosi 19. oktobra 1912. da „svakopristojan u Evropi saosjeća sa Turcima".[223] Balkanski saveznici su 1912. imali oko 700.000 vojnika nasuprot 320.000, koliko su brojale osmanske snage. U ratu (8. oktobra 1912 - 23. aprila 1913), započetom kršenjem međunarodnog prava i postojećih sporazuma, Osmansko carstvo, oslabljeno ratom za Tripolitaniju, doživjelo je niz poraza.[224] Nacional-šovinističke strasti našli su izraz u ubijanju,

[220] L. Trocki, *Srbija, jesen 1912.,* feljton, „Danas", Beograd, 4. juni 1998; opšir. Л. Троцкий, *Перед историческим рубежом. Балканы и Балканская война*, Санкт-Петербург 2011.

[221] B. Milosavljević, Balkanski ratovi*, Letopis Matice srpske*, br. 3, Novi Sad 2013, 257.

[222] Cilj konvencije je bio da se svaka forma rata uklopi u neka pravila, pa je jasno povučena razlika između boraca i civila. Ta su pravila na Balkanu brzo prekršena – vidi: H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka,* Beograd 2008, 238-239; D. Stojanović, *Ulje na vodi*, Beograd 2010, 263-264. S kakvom se naivnošću evropska *belle epoque* suočila s ratnim zbivanjima na Balkanu ilustrira M. Todorova riječima Meri Daram, publicističke svjedokinje tih ratova, kratko prije izbijanja „Velikog rata": „Rat je nešto tako opsceno, tako obeščašćujuće, nešto što ne donosi ni iskre iskupljenja, da je gotovo nemoguće da ikada više izbije kakav rat u zapadnoj Evropi".

[223] Upor. Dž. Sokolović, Balkanski ratovi, evropske vrijednosti i teorijske kontroverze, *Godišnjak, BZK „Preporod"*, Sarajevo 2014, 36; T. Šer, *Prvi balkanski rat u viđenjima austrougarske štampe na nemačkom jeziku*, u: *Balkanski ratovi 1912/1913: nova viđenja i tumačenja*, Beograd 2013, 284.

[224] Pjer Loti (Pierre Loti – pravo ime: Louis Marie-Julien Viaud), francuski intelektualac, braneći Osmanlije „napuštene, prevarene od svih, pokradene", optuživao je Evropu za saučesništvo u komadanju osmanske države. Ona je u teškom položaju, ističe Loti, „jer su jednodušno odbačeni i prezreni ugovori... ta Turska kojoj su tri nedjelje ranije sva ministarstva pravde svečano obnovile data obećanja o teritorijalnom integritetu" bila je napuštena, a Evropa prvenstveno „zaokupljena podjelom onoga što je od nje ostalo" – prema: A. Vileže, Pjer Loti i balkanska Evropa*, Stvaranje*, br. 8-10, Podgorica 1995, 938-939. Na navode Lotija, koji je balkanske države uporedio s hijenama zbog toga što napadaju osmansku državu dok je u ratu s Italijom, beogradska „Politika" 11. oktobra 1912. objavljuje: „Zar Turska koja je obesvetila sve, pa čak i grobove isečenih i unakaženih žena i devojaka nije hijena, nego su to balkanski hrišćani koji, zahvaljujući jedino gubljenju nacionalne svesti i podviga u Zapadnoj Jevropi, već nekoliko puta pokušavahu da iz tamnice turskih podignu glave Bogu i Božjoj pravdi u susret, ali bez uspeha čak i onda kada su pun uspeh pokazivali?" – prema: D. Aleksić, Mobilizatorska uloga

progonu, pljački i paljenju kuća muslimana. U tome nije zaostajala nijedna od vojski balkanskih država.[225] Odobrenje da posjete poprište sukoba dobijali su uglavnom samo novinari „prijateljskih država", dok su drugi bili u pozadini, gdje su informacije primali od službenih organa. Lav Trocki, opisivao je stradanje muslimanskog stanovništva: „Ведь по этим местам прошел страшный смерч... Турки, убегая, жгли и резали. Местные христиане, где имели перевес, при приближении союзнических армий жгли и резали. Солдаты добивали раненых, поедали и уносили все, что могли. Четники по их пятам грабили, насиловали, поджигали. И, наконец, вместе с армией передвигались «по освобожденной» земле эпидемии тифа и холеры".[226] Historiografija se mora „pokloniti pred patnjom ljudi" (B. Prpa).

Mase muhadžira sa sjevera pohrlile su ka Istanbulu, „jad i nesreće su preplavile ulice".[227] U britanskom parlamentu čuli su se protesti protiv zločina i lažnih nosilaca „kulture" i slobode, kao i iskazi da je saglasnost da se sa muhadžirima postupa kao i sa onima iz 1878. godine „užasna sramota i blamaža za civilizirane države".[228] Problem za balkanske pobjedničke države je bio taj što su njihovi narodi bili u manjini u osmanskoj Evropi, gdje su muslimani činili 51% stanovništva. Progoni muslimana bili su širokog obima: „Во рамките на документаристиката на Србија, Бугарија, Грција, па дури

lista Politika na početku Prvog balkanskog rata*, CM: Communication and Media*, br. 42, Beograd 2018, 64.

[225] Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912-1913, *Znakovi vremena*, br. 11, Sarajevo 2001, 174. *Srbi i Albanci: pregled politike Srbije prema Albancima od 1878. do 1914. godine*, I, Ljubljana 1989, 22-31. Nikola Pašić, predsjednik srpske vlade, trudio se da čitavu priču o nedjelima srpske vojske predstavi međunarodnoj javnosti kao plod strane propagande. Ruski šef diplomatije Sazonov (Сергей Д. Сазонов) je, preko srpskog poslanika u Petrogradu, stalno upozoravao Pašića da srpska vlada mora da demantira svaki pojedinačni slučaj zločina – prema: V. Jovanović, „Rekonkvista Stare Srbije": o kontinuitetu teritorijalne i demografske politike na Kosovu, u: *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd 2015, 99.

[226] Početkom 1913. on piše o zavjeri ćutanja u Rusiji i - „всей нашей патриотической печати" – „Нового времени", умеренной „Русской Москвы", „Русского слова", „Речи", и „эта круговая порука молчания делает всех вас попустителями и моральными соучастниками зверств, которые пятном бесчестья ложатся на всю нашу эпоху". Trocki tako kritikuje uredništvo „Речи": „Почему вы молчите о зверствах союзников на всем пути их следования не только над безоружными, пленными и раненными турецкими солдатами, но и над мирным мусульманским населением?" – prema: Р. П. Гришина, Военные корреспонденты Васил Коларов и Лев Троцкий о Балканских войнах 1912–1913 гг, u: *Славяне и Россия: славянские и балканские народы в периодической печати,* К 90-летию со дня рождения А. А. Улуняна, Москва 2014, 298-299, 302.

[227] J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb 1979, 525.

[228] S. Korkut, Dvije preuzete rezolucije*, Socijaldemokrat*, br. 5, Sarajevo 2001, 150. „Marburger Zeitung", časopis koji je izlazio u Marburgu (današnji Maribor u Sloveniji), otvoreno je u oktobru 1912. pisao: „svaka časna osoba u Evropi saosjeća se sa Turcima" – prema: T. Scheer, *Habsburška okupaciona politika prema crnogorskim Albancima, Muslimanima i Turcima tokom Prvog svjetskog rata,* 93.

и Македонија ова или се занемарува или воопшто не се споменува“.[229] Muslimansko stanovništvo bilo je izloženo brojnim nedaćama. Kolone novih i starih muhadžira iz Sandžaka, s Kosova i iz Makedonije krenuće prema anadolskim krajevima.[230] Balkanski ratovi „terali“ su bosanskohercegovačke muhadžire dalje, „pa je velik deo njih, za vreme rata izlažući se najgorim opasnostima, produživao put u Anadol dalje“.[231] Iz Sandžaka, Kosovske Mitrovice, Skoplja i drugih mjesta 500 bosanskih porodica muhadžira, naseljenih prije i poslije 1908, dobilo je početkom 1914. pasoše za iseljenje, a prevoženi su prugom Užice-Niš-Sofija.[232] Iseljavanje iz Sandžaka odvijalo se „по копнен и морски пат. Од Санџак преку Бар и Македонија, а понатаму како и Бошњаците и другите муслимани од Македонија најчесто преку пристаништето во Солун“.[233] Dio Bošnjaka iz pljevaljskog kraja, htio je da se iseli u Bosnu i Hercegovinu, ali mu to nije dopušteno. Milorad Jovanović, načelnik prijepoljskog okruga, pisao je srpskom ministru unutrašnjih djela: „Crna Gora se nalazi u težem položaju prema muslimanima u njenom delu Sandžaka nego mi prema našim... Uticaj bosanskih muslimana, osvestio ih je, dao im izvesnog političkog smisla, ali ni malo nije ublažio njihovu mržnju prema nama. Nesumnjivo je da se radom njihovim uprava iz Sarajeva, najverovatnije posredno, preko onih musl. prvaka koji su paktirali sa bos. vladom... Njihovo modernije shvatanje pol. borbe ogleda se i u njihovoj živoj akciji protiv iseljavanja muslimana“.[234]

---

[229] С. Стојановски-Ј. Ананиев, Балканските војни – сто години потоа: користење на историјата во функција на политичката мобилизација на Балканот, u: *Балканот: луѓе, војни и мир,* Скопје 2015, 428.

[230] M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore,* Sarajevo 1996, 244; opšir. S. Bandžović, Sandžak u balkanskim ratovima (1912-1913), *Tutinski zbornik*, br. 4, Tutin 2003, 51-102. U dijelovima Sandžaka bošnjačko stanovništvo je pružilo otpor srpskoj i crnogorskoj vojsci. On je posebno došao do izražaja u Novom Pazaru. O nekim zarobljenicima iz ovog grada koji su dovedeni u Kraljevo 15/28. oktobra 1912. bilježi rezervni narednik Stanoje Mijatović: „Ovde je iz Novog Pazara doterano trideset zarobljenih turskih vojnika (većinom naših Bosanaca). Oni su nam pričali o prilikama u turskoj vojsci (to jest ako su im pričanja istinita)“. Srpska vojska je u osvajanju Novog Pazara imala 116 poginulih i 435 ranjenih podoficira i vojnika, a odbrana grada 300 poginulih i 700 ranjenih – prema: V. Sekulić, Oslobođenje Kosovske Mitrovice u prvom balkanskom ratu*, Baština*, sv. 17, Leposavić 2004, 161; opšir. S. Bandžović, Birinci Balkan Harbi Sonrasi Sirbistan Ve Karadağ'a Birakilan Bölgelerdeki Müslüman Nüfusun Türkiye've Göçü*,* u: *Muhacirlerin Izinde – Boşnaklar'in Trajik Goç Tarihinden Kesitler,* Ankara 2003, 49-71.

[231] M. Kostić, *Iz istorije kolonizacije Južne Srbije krajem prošlog veka,* 239.

[232] B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine,* Vranje 1988, 80; S. Bandžović, Iseljenički pokreti na Balkanu krajem XIX i početkom XX stoljeća, *Almanah*, br. 3-4, Podgorica 1999, 138-140.

[233] З. Рамчиловиќ, Балканските војни 1912-1913 година и последиците од нив, со посебен акцент врз Бошњаците во Македонија, *Гласник*, бр. 1-2, Скопје 2015, 143.

[234] „I naši i crnogorski muslimani u Sandžaku gravitiraju prema Bosni, zbog toga, što ovaj kraj i jeste deo Bosne a i zbog toga što se naši muslimani osećaju osamljeni, jer ne mogu da stupe u

Ishod rata 1912. izazvao je različite reakcije među narodima i strankama u Bosni Hercegovini.[235] Dok su iz srpskih stranaka slati pozdravni telegrami u Beograd povodom izbijanja srpske vojske na Jadran, dotle su u muslimanskom javnom mnjenju preovladavali izrazi solidarnosti s Portom.[236] Proces iseljavanja Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine je splasnuo nakon osmanskog poraza 1912, u ratu u kojem je Osmansko carstvo izgubilo skoro sve balkanske teritorije, uključujući i Sandžak. Osmanska država koja je bila u bosanskohercegovačkom susjedstvu, preko Drine, Uvca i Metaljke, potisnuta je skoro do Istanbula. Njena propast na Balkanu izmijenila je i Bošnjake u Bosnu i Hercegovinu i njihov odnos prema vlastitoj nacionalno-političkoj poziciji.[237] Oni su, ustvrdio je Franc Vajnvur (Franz Weinwur), svjesni razmjera stradanja muslimana na Balkanu 1912-1913, strahujući za vlastitu sudbinu, po prvi put, okrenuli svoje simpatije Monarhiji od koje su očekivali zaštitu.[238] Beč je, pak, shvatio da je osmanskim porazom prevagnuo princip nacionalnog osamostaljivanja i da je Austro-Ugarska sljedeća na udaru.[239]

Beogradska „Politika“ je u oktobru 1912. veličala djela savezničke vojske, a omalovažavala osmanski režim: „Pošto su razbile legendu o turskom junaštvu, balkanske države imaju sad da dokažu, da su Turci bili nesposobni da za čitava stoleća zasnuju režim, koji će njihovi činovnici zasnovati za nekoliko

kontakt sa staro-srbijanskim musl. stanovništvom s kojim nisu isto ni po duhu ni po jeziku. Zbog toga i gravitiraju prema većim muslimanskim celinama u Bosni. Političkim i nacionalnim držanjem bosanskih muslimana u mnogome se određuje držanje i naših muslimana u Sandžaku“ – prema: M. Petrović, Istorijski izvori o Prijepolju i Srednjem Polimlju krajem XIX i početkom XX veka, *Mileševski zapisi*, br. 2, Prijepolje 1996, 244-245.

235 Nakon ispraćaja 300 vojnika kao dobrovoljaca u osmansku vojsku oktobra 1912., javno odlaženje u dobrovoljce u BiH postalo je protivzakonito. Već 14. oktobra zabranjeno je svako okupljanje dobrovoljaca. Od tog vremena oni su prelazili granicu samo ilegalno – vidi: *Balkanski ratovi*, Zagreb 2007, 107.

236 Čak ni „privrženi Srbi-Muslimani, odani stvari balkanskog saveza, nisu mogli zadržati svoje suze kada su Bugari u ožujku 1913. od Turaka preoteli Drinopolje (Edirne) prvu tursku prijestolnicu u Evropi“ – prema: I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji,* Zagreb 1988, 301. Muslimani u Bosni i Hercegovini su, zbog osmanskih poraza, bili deprimirani i zbunjeni. U nekim izvještajima upoređivan je položaj u kome su se oni našli s „ovcama koje je vuk natjerao u tor Monarhije“ – vidi: Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 460-462; F. Karčić, Odjek balkanskih ratova u Bosni i Hercegovini: promjena paradigme bošnjačkog vođstva, u: *Naučni skup Historija države i prava BiH*, Tuzla 2017, 44-45.

237 M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955-1967,* Sarajevo 1996, 62-63.

238 Cit. prema: H. Kamberović, *Sjaj i bijeda bosanskih begova*, „Strogo pov.”, br. 10, Sarajevo, februar 2005, 47.

239 J. Gajić, *Pripreme za Veliki rat*, „Politika“, Beograd, 27. februar 2014; Đ. Mikić, Stogodišnjica iznimnih mera u Bosni i Hercegovini 1913. i Bosanski sabor*, Glasnik*, br. 6, Banjaluka 2014, 269; J. Augstein, *Mesečari iz 2014.,* Peščanik.net, 18. mart 2014., http://pescanik.net/2014/03/mesecari-iz-2014.

nedelja“.[240] Kada je Osmansko carstvo izbačeno s Balkana, mnogi su na Zapadu to, pak, doživjeli kao konačan izgon „azijske“ sile iz Evrope, „te pobjedu vjerske i rasne snage kršćanstva“.[241] Raspaljeni nacionalizmi, velikoimperijalni snovi, opijeni ratnim uspjesima, miješanja sa strane, sipali su ulje na vatru na kojoj su sagorjevali ostaci balkanskog pobjedničkog savezništva i uticali na izbijanje novog rata.[242] Rat između balkanskih saveznika u junu 1913. nije nikog iznenadio. Zapadni poznavaoci prilika, u ushićenju zbog njihovih pobjeda u Prvom balkanskom ratu, zaboravili su da su taj rat započeli upravo oni.[243] Nakon ratova (1912-1913), nastao je termin „balkanizacija”, simbolizirajući parcelizaciju većih političkih cjelina na manje i međusobno konfrontirane oblasti, povratak primitivizmu i plemenskom promišljanju.[244] Vlade balkanskih država nastojale su kreirati monolitne nacije što je ostavljalo malo prostora za postojanje etničkih, jezičkih i vjerskih manjina.[245] Prirodnost nacije „nije u posebnoj krvi, nego u dugovečnosti procesa izgradnje svesti o zajedničkoj pripadnosti“ (Milorad Ekmečić).

---

240 D. Aleksić, *Mobilizatorska uloga lista Politika na početku Prvog balkanskog rata,* 72-73.

241 M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, 14.

242 *Istorija srpskog naroda,* knj. VI, tom I, Beograd 1983, 193; Ž. Obradović-J. Bazić, Društveno-politički uzroci i posledice angažovanja velikih sila na Balkanu, *Nacionalni interes*, br. 3, Beograd 2021, 18.

243 U ljeto 1914. objavljen je Izvještaj Međunarodne komisije o istrazi uzroka i vođenju balkanskih ratova (1912-1913). U ovom izvještaju Karnegijeve fondacije za mir (Carnegie Endwoment for International Peace, *Report for the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkans Wars*, Washington D. C. 1914), navedena su brojna kršenja međunarodnih konvencija i opisani ratni zločini. Bio je to pionirski dokument koji je evidentirao mnoga kršenja međunarodnih konvencija. Izbijanje Prvog svjetskog rata zasjenilo je ovaj izvještaj - vidi: T. Ponoš, Povijesni i društveni kontekst u kojemu se počinju procesuirati ratni zločin*i,* u: *Procesuiranje ratnih zločina - Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Zagreb 2014, 13-14; D. Stojanović, *Ulje na vodi*, 264; P. Simić, Balkan i balkanizacija u XX i XXI veku: izveštaj Karnegijevih komisija za Balkan iz 1914. i 1996. godine, u: *Veliki rat – nedovršena prošlost*, Beograd 2016, 13-31. Jedan britanski diplomata sastavio je 1913. izvještaj o Balkanu za Karnegijevu fondaciju i zaključio ga riječima da jedino što na Balkanu „postoji od evropske kulture i jedina sklonost ka evropskoj civilizaciji koja je na njemu primetna posle vekova i vekova provedenih pod azijatskim vizantinizmom jeste svest o nacionalnom”. Ove riječi napisane su nekoliko mjeseci pred početak svjetskog rata. Balkanski nacionalizam važio je tada kao jedino što na Balkanu makar i podsjeća na Evropu – prema: M. Todorova*,* Šta je istorijski region? - premeravanje prostora u Evropi, *Reč*, br. 73/19, Beograd 2005, 91.

244 „Balkanizam” je postao „sinonim za nered, nasilje i nesreću”, a „balkanska krvoločnost... očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorenjena u psihi“ stanovništva - vidi: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 207.

245 Opšir. В. Ортаковски, *Малцинства на Балканот,* Скопје 1998, 203; С. Киселиновски-И. Ставови-Кавка, *Малцинствата на Балканот (XX век),* Скопје 2004, 67; K. Karpat, Građanska prava muslimana Balkana, u: *Muslimani Balkana: „Istočno pitanje“ u XX. vijeku*, Tuzla 2001, 117; Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu,* 160-161.

S balkanskim ratovima okončan je proces eliminiranja osmanske uprave na većem dijelu Balkana, započet 1877-1878, transformirajući pritom muslimane od brojčano dominantnog faktora u pasiviziranu manjinu nad kojom su stajali nekadašnji sultanovi hrišćanski podanici. Fragmentiranje teritorija koje su naseljavali muslimani i pojava užeg definiranja identiteta, dovela je do diskontunuiteta i parceliziranja historije i njihove svijesti.[246] Muslimani su bili gubitnici u formiranju novih granica na Balkanu, prava su im zanemarivana, za njih nije važio princip samoodređenja.[247] Posljedice udara kojima su bili izloženi, dugo nisu istraživani. Treba se suočiti i s kazivanjima žrtve, bez obzira na „staru mudroliju" da u raspravi oko mêđa „najispravnije" prosuđuje onaj u čijim je rukama mač. Podjela na historijske i nehistorijske narode rezultat je uticajnog ideološkog izobličenja.[248] Historija je višeznačan proces. U historiografski obrađenoj prošlosti, ispunjenoj burnim događajima i promjenama, uglavnom se ne vide ni obični ljudi, nošeni ili bacani od posljedica tih potresa: „Iz te dve perspektive istorija ne može izgledati isto, a osvetljena sudbina „malih"' čini da oni prestaju biti mali".[249]

---

246 S. Bandžović, *Parçalanan Coğrafya, Tarih ve Bilinç,* „Perspektif", İslam Toplumu Millî Görüş, Aylık Haber-Yorum Dergisi, Nr./Sayi 241, Kerpen ((Deutschland) mayis 2015, 32-35. Sakib Korkut je 1913, reagirajući na rezolucije „akademičara" (studenata Bošnjaka na Zapadu), na njihov stav „da sa neuspjehom Turske carevine u Balkanskom ratu, nije spojen neuspjeh islama, a pogotovo ne bosansko-hercegovačkih muslimana", kao i da „muslimanska akademska omladina drži da nade i ideali bosansko-hercegovačkih muslimana ne smiju biti izvan granica njihova naroda", odgovarao: „Gornji citati ne znače ni više ni manje, nego li 'mudru' pouku da naš milet treba da napusti vezu sa hilafet islamijom, i poprimivši ideal nacionalizma svrati pogled samo na se i svoje saplemenike. Poraz, pa i (me'azellah) nosilice hilafeta, istrebljenje muslimana sa Balkanskog poluostrva, klanje islamske nejačadi, žena i staraca, pljačkanje njihova imetka i rušenje džamija, nasilno prekrštavanje i ostali belaji naše braće u Rumeliji – sve se to nas ne treba ticati, sve to treba da za nas budu trice i kučine – i tako rezonuju naši omladinci, naša samozvana „uzdanica" – dovoljno je i potrebno da pobjeđuju 'junački' balkanski „Slaveni", sa krstom u jednoj, a glavnjom u drugoj ruci... Držim da nam ni grčki patrijarh ne bi preporučio drukčijih osjećaja". Korkut je optuživao „akademičare" da su se odnarodili, da nemaju „simpatije prema braći, ogrezloj u nevinoj krvi, proljevenoj za svoju domovinu i svoju uzvišenu vjeru" i da nemaju „ni truna islamskog osjećaja" – vidi: A. Hasanović, Rasprave o vjerskom i nacionalnom identitetu u časopisima štampanim arebicom*, Glasnik arhivá i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLII, Sarajevo 2012, 223; Isti, Arebička štampa o balkanskim ratovima*, Novi Muallim*, br. 74, Sarajevo 2018, 98-99.

247 Od 1,445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413,992 se, predočava Džastin Makarti (Justin McCarthy), iselilo u toku i nakon balkanskih ratova. Od tog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. tek 38 odsto – prema: J. McCarthy, Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva*,* u: *Muslimani Balkana: „Istočno pitanje" u XX. vijeku,* Sarajevo 2014, 52-53.

248 Svojstvo „historijskog" naroda je pripisivano onome što je bilo u horizontu evropske historiografije – vidi: S. Ćirković, *Živeti sa istorijom,* Beograd 2020, 324-326.

249 G. Miloradović, Pisani tragovi usmene istorije, u: *Mali čovek i velika istorija: istraživanja društvene istorije*, Valjevo 2002, 2.

Zaključak

Sve što se zbilo ima više perspektiva. Univerzalnog pamćenja nema. Historija je sva u neslaganjima, živi i u savremenosti, stalno se problematizira i preispituje. Poznavati i razumjeti (svoju) prošlost „znači poznavati i prihvaćati sebe“ (Gordan Ravančić). Sadržaji i konotacije prošlosti mijenjaju se kroz vrijeme, koje ima prema sebi „i istoriju“. Prostor prevladavanja prošlosti zna biti „iseckan na parcele“. Važno je osjećanje za složenosti života i historije. Višedimenzionalna društvena realnost uvijek se, i pored svih istraživačkih pregnuća, opaža filtrirana i u odsječcima. Nijedna interpretacija, „bila teorijska ili ne, ne može odslikati minulu stvarnost u njenoj celokupnoj kompleksnosti“ (Jirgen Koka). Treba uvažavati i primjenjivati različite razmjere, upućuje Sima Ćirković, u opisivanju i analiziranju društvenih zbivanja. Te razmjere se ne smiju miješati, svako uopštavanje je neizbježno i izobličavanje.

Duga historija potiskivanja etničkih različitosti u evropskim državama dovela je mnoge etničke skupine na margine društva, unoseći u manjinsko-većinske odnose dosta gorčine. Širom Evrope, tokom XIX stoljeća, prihvaćeno je „poimanje nacije kao etničke zajednice. Milioni i milioni ljudi su ovu odluku platili izgnanstvom, progonima i smrću“. Berlinski kongres je 1878. promovirao „fantaziju univerzalnosti i racionalnosti međunarodnog autoriteta“ kroz međunarodno preusmjeravanje težnji pojedinačnih država. Suštinska ambivalencija ovog naloga postala je očigledna tokom pogroma i progona „drugih“ krajem XIX i početkom XX stoljeća. Klasična balkanska država, nastale raspadanjem Osmanskog carstva, temeljila se na prevlasti jedne etničke skupine, odnosno nacije. Preostali muslimani na Balkanu našli su se, nakon odluka Berlinskog kongresa i komadanja „osmanskog Balkana“ u defanzivi, pod dojmom novouspostavljenog odnosa snaga i rasporeda moći, osjećaja ostavljenosti i opkoljenosti. Heterogeni slojevi stanovništva nemaju istu sposobnost brzog orijentiranja i reorganiziranja. Uvijek je samo mali dio masa svih profila agilan, zapazio je Rene Lovrenčić, bori se i postiže promjenu svog položaja ili opšteg stanja, dok drugi dio stoji po strani, „prepuštajući se stihiji trajanja“. Relacije tih dijelova društva mijenjaju se nekad postupno, nekad brzo. One imaju važne konsekvence u historijskim tokovima. Nužna je zato i „perspektiva odozdo“, uz traganje za „kockicama mozaika nestalog života“. Deosmanizacija Balkana ima demografske, kulturološke, socijalne, vojne i političke komponente. Dugotrajni muhadžirski fatum Bošnjaka treba promatrati u kontekstu historije i drugih muslimanskih zajednica na Balkanu. Proučavanje te drame, posebno prelomnog, dramatičnog napuštajanja izvorne sredine i dolaska u nova pribježišta, otkriva i marginalizirane svjetove porodica i društvenih grupa, izazove i iskušenja između adaptacije i nostalgije, individualne i grupne sudbine i iskustva u krizama i egzistencijalnoj borbi. Razne migratorne pojave (izbjeglištva, evakuacije, deportacije, egzila, nasilnog protjerivanja, međudržavne razmjene stanovništva), po svom sadržaju čine, pokazuju brojni primjeri iz historije, jake potrese u životu pojedinca i porodica,

širih društvenih zajednica. Složeni društveno-historijski procesi i prelomne epohe, kao i brojni segmenti koji u njima čine sastavni dio života ljudi, predmet su višedimenzionalnih proučavanja. Da bi se tumačila prošlost nužno je sagledavati širu sliku. Samo iz interdisciplinarnih studija, preko multiperspektivnog metoda može se doći do jasnije slike prošlosti i racionalnijeg odnosa prema njoj.

Summary

Everything that happened has multiple perspectives. There is no universal memory. History is all about disagreements, it lives on in modern times, it is constantly problematized and re-examined. Knowing and understanding (one's) past „means knowing and accepting oneself“ (Gordan Ravančić). The contents and connotations of the past change through time, which has „history too“. The space of overcoming the past can be „cut into parcels“. A feeling for the complexities of life and history is important. Multidimensional social reality is always, despite all research efforts, perceived filtered and in sections. No interpretation, „whether theoretical or not, can reflect the past reality in its entire complexity“ (Jürgen Koka). Sima Ćirković points out that different scales should be respected and applied in describing and analyzing social events. These proportions must not be confused, any generalization is inevitable and distortion.

The long history of suppression of ethnic differences in European countries has brought many ethnic groups to the margins of society, bringing a lot of bitterness into minority-majority relations. Throughout Europe, during the 19th century, the „concept of the nation as an ethnic community“ was accepted. Millions and millions of people paid for this decision with exile, persecution and death“. In 1878, the Congress of Berlin promoted „the fantasy of universality and rationality of international authority“ through the international redirection of the aspirations of individual states. The essential ambivalence of this order became evident during the pogroms and persecution of „others“ in the late 19th and early 20th centuries. The classic Balkan state, created by the disintegration of the Ottoman Empire, was based on the dominance of one ethnic group, or nation. The remaining Muslims in the Balkans found themselves, after the decisions of the Berlin Congress and the fragmentation of the „Ottoman Balkans“ on the defensive, under the impression of the newly established balance of power and the distribution of power, the feeling of being left behind and surrounded. Heterogeneous layers of the population do not have the same ability to quickly orientate and reorganize. Rene Lovrenčić noted that only a small part of the masses of all profiles is always agile, fighting and achieving a change in their position or general condition, while the other part stands aside, „surrendering to the element of duration“. The relations between these parts of society change sometimes

gradually, sometimes quickly. They have important consequences in the course of history. That's why a „perspective from below“ is necessary, along with the search for „the mosaic cubes of a missing life“. De-Omanization of the Balkans has demographic, cultural, social, military and political components. The long-term muhaji fate of Bosniaks should be seen in the context of the history of other Muslim communities in the Balkans. The study of that drama, especially the breaking, dramatic leaving of the original environment and arrival in new refuges, also reveals the marginalized worlds of families and social groups, challenges and temptations between adaptation and nostalgia, individual and group destiny and experience in crises and existential struggle. Various migratory phenomena (refugees, evacuations, deportations, exiles, forced expulsions, interstate population exchanges), in terms of their content, numerous examples from history show, strong shocks in the lives of individuals and families, wider social communities. Complex socio-historical processes and turning points, as well as numerous segments that form an integral part of people's lives, are the subject of multidimensional studies. In order to interpret the past, it is necessary to look at the bigger picture. Only from interdisciplinary studies, through a multi-perspective method, can one get a clearer picture of the past and a more rational attitude towards it.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. A. Aličić, *Uređenje Bosanskog elajeta od 1789. do 1878. godine,* Sarajevo 1983.
2. Đ. Jelinić, *Novopazarski Sandžak i politička ravnoteža na Balkanu*, Beograd 1910.
3. E. Mušović, *Stanovništvo sjeničkog i tutinskog kraja*, Beograd 1989.
4. E. Mušović, *Tutin i okolina,* Beograd 1985.
5. E. Veladžić, *Bošnjačka vjerska inteligencija austrougarskog perioda*, Sarajevo 2021
6. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Beograd 1996.
7. I. Kosančić, *Novopazarski Sandžak i njegov etnički problem,* Beograd 1912.
8. J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva,* u: *Muslimani Balkana: „Istočno pitanje“ u XX. vijeku,* Sarajevo 2014.
9. K. Beydilli, *Od Kučuk Kajnardže do propasti*, u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo 2004.
10. K. E. Fleming, *Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija*, Filozofija i društvo, XVIII, Beograd 2001.
11. M. Dogo, *Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995,
12. M. F. Petrović, *Dokumenta o Raškoj oblasti 1890-1899,* Beograd 1997.
13. M. F. Petrović, *Dokumenti o Raškoj oblasti 1900-1912,* Beograd 1995.
14. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.
15. *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti= Vilajeti i Kosovës në dukumentet arkivore Osmane,* hazırlayanlar H. Yıldırım Ağanoğlu, Sebahattin Bayram, Yılmaz Karaca, Ahmet Semih Torun, Mümin Yıldıztaş, İstanbul 2007.
16. P. Petrović, *Raška: antropogeografska proučavanja,* Beograd 1984.
17. R. J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914,* Zagreb-Sarajevo 2000.

18. S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876-1923),* Sarajevo 2013.
19. S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i muhadžirska pribježišta u Sandžaku (1878-1912)*, u: *Osmanska dokumenta Orijentalne zbirke Arhiva „Ras“ u Novom Pazaru*, Novi Pazar 2018.
20. Şimşir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, Ankara 1989.
21. T. Gündüz, *Alahimanet Bosno: migracije Bošnjaka na teritoriju Osmanskog carstva 1879-1912*, Istanbul 2016.
22. T. Stanković, *Putne beleške po Staroj Srbiji 1871-1898,* Beograd 1910.
23. Yıldırım H. Ağanoğlu, *Kosova Vilayeti Salnamesi (Üsküp, Priştine, Prizren, İpek, Yenipazar, Taşlıca) 1896 (Hicri 1314),* İstanbul 2000.
24. Б. Јелавич, *Историја на Балканот,* II, Скопје 1999.
25. В. Н. Виноградов, *Восточный вопрос утрачивает приоритет в европейских международных отношениях*, u: *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг.),* Москва 2017.
26. Л. Ю. Пахомова, *Балканский лакмус. Австро-венгерская политика в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1878–1908),* Москва 2021.
27. М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија во годините на големата источна криза (1875-1881),* Скопје 1993.
28. Р. П. Гришина, *Военные корреспонденты Васил Коларов и Лев Троцкий о Балканских войнах 1912–1913 гг*, u: *Славяне и Россия: славянские и балканские народы в периодической печати,* К 90-летию со дня рождения А. А. Улуняна, Москва 2014.
29. Р. Шкријељ, *Мухаџирската криза и населување на Бошњаците во Македонија (1875-1901)*, Скопје 2006.

Članci/Articles:

1. A. Avdić, Novopazarski Sandžak u svetlu događaja velike istočne krize (1875-1878), *Novopazarski zbornik*, br. 8, Novi Pazar 1984.
2. A. Hasanović, Rasprave o vjerskom i nacionalnom identitetu u časopisima štampanim arebicom, *Glasnik arhivá i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLII/2012, Sarajevo 2012.
3. Č. Lučić, Previranja u Raškoj oblasti krajem 19. i početkom 20. vijeka*, Istorijski zapisi*, br. 3, Podgorica 1997.
4. Đ. Mikić, Austro-Ugarska i Novopazarski sandžak u aneksionoj krizi*, Novopazarski zbornik*, br. 4, Novi Pazar 1980.
5. Đ. Mikić, Politika Austrougarske u Sandžaku (1878–1918), *Glasnik*, br. 7, Banjaluka 2015.
6. F. Karčić, Odjek balkanskih ratova u Bosni i Hercegovini: promjena paradigme bošnjačkog vođstva, u: *Naučni skup Historija države i prava BiH*, Tuzla 2017.
7. Hrabak, *Novopazarski Sandžak u poslednjoj godini osmanlijske vlasti,* Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića”, XII, Prijepolje 1988.
8. I. Avdić, Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine), *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985.
9. I. Şen, Empires from the Margin: Bosnian Muslim Migrants between the Ottoman Empire and the Austro-Hungarian Empire – Petitions of the Returnees, *Balkanistic Forum*, Vol. 3, Blagoevgrad 2015.
10. M. Kostić, Iz istorije kolonizacije Južne Srbije krajem prošlog veka*, Glasnik Skopskog naučnog društva*, knj. 12, Skoplje 1933.
11. M. Kostić, Pregled bosanskohercegovačkih muhadžira i njihovih prvaka po Kosovskom vilajetu 1883. godine*, Istorijski časopis*, br. 1, Beograd 1948.

12. M. Kujović, O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave: prilog historiji migracija u sjeveroistočnoj Bosni*, Gračanički glasnik*, br. 22, Gračanica 2006.
13. N. İpek, Kosova Vilayeti Dahilinde Gerçekleşen Göçler, *History Studies*, Cilt 2, Sayı 1, Samsun 2010.
14. N. Rebihić, Između orijentalizma i okcidentalizma: narativi o iseljavanju Bošnjaka u Tursku u bošnjačkoj književnosti prve polovine 20. stoljeća, *DHS-Društvene* i *humanističke studije*, br. 12, Tuzla 2020.
15. O. Lavić, Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz BiH za vrijeme austro-ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996.
16. P. Simić, Balkan i balkanizacija – jedan vek kasnije*, Balkanske sinteze*, br. 3, Niš 2014.
17. P. Simić, Balkan i balkanizacija u XX i XXI veku: izveštaj Karnegijevih komisija za Balkan iz 1914. i 1996. godine, u: *Veliki rat – nedovršena prošlost*, Beograd 2016.
18. R. Petrović, Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu), *Prilozi*, br. 14-15, Sarajevo 1978.
19. S. Bandžović, Bosanskohercegovački muhadžiri u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji (1878-1912), *Tutinski zbornik*, br. 3, Tutin 2002.
20. S. Joanović, Novopazarski sandžak (1878-1900), dio IV, *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985.
21. S. Rizaj, O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879), u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1876. godine*, knj. II, Sarajevo 1977.
22. T. Kraljačić, Stav srpske vlade prema iseljavanju Muslimana iz Bosne i Hercegovine u posljednjoj deceniji XIX vijeka*, Godišnjak Društva istoričara BiH*, god. XXXIX, Sarajevo 1988.
23. U. Šešum, Politika mladoturaka prema doseljavanju muhadžira iz Bosne i Hercegovine u Osmansko carstvo 1908–1912. i reakcija srpske vlade na iseljenički pokret muslimana*, Istorijski časopis*, knj. LXX, Beograd 2021.
24. U. Šešum, Uticaj seoba muhadžira na promenu etničke i verske strukture naselja severne i zapadne Stare Srbije (1878-1910), *Srpske studije*, knj. 5, Beograd 2014.
25. V. Šalipurović, Putopisi Teodora Ipena - Novi Pazar i Kosovo, II, *Mostovi*, br. 36, Pljevlja 1977.
26. З. Рамчиловиќ, Балканските војни 1912-1913 година и последиците од нив, со посебен акцент врз Бошњаците во Македонија, *Гласник*, бр. 1-2, Скопје 2015.
27. Ю. П. Аншаков, Российская дипломатия *о* положении славянского населения Старой Сербии *(*1902-1912 гг*), Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, т. 16, № 3, Самара 2014.

Burhan ČELEBIĆ, diplomirani arheolog
Bijelo Polje, Crna Gora
E-mail: bcelebic@hotmail.com

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC: 94(497.16)"14/19" (091)
902:718(-055.2):72.04(1-17:1-18:497.16)"14/19"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.93

UMJETNOST I TIPOLOGIJA ŽENSKIH NIŠANA SJEVERNE I SJEVEROISTOČNE CRNE GORE

Apstrakt: *Istraživanje i proučavanje nišana nije novina na balkanskom prostoru. Prva važna istraživanja na ovom polju obavila su kod nas dva bosansko-hercegovačka istraživača, a to su Mehmed Mujezinović i Šefik Bešlagić. Ta istraživanja su sprovedena obavljala u Bosni i Hercegevini kroz tri ravni - istorija, epigrafika i umjetnost. Pored ova dva velikana imamo i neke druge istraživače koji su se bavili nišanima kao što su Ćiro Truhelka, Antun Hangi, Seid Mustafa Trajlić, Alija Nametak, Alija Bejtić, Džemal Čelić. Često su ti i mnogi drugi autori muške nišane svrstali u ulemanske, derviške, šehidske, pašinske, aginske, hadžijske, činovničke itd. To su, u prvom redu, činili zbog njihove bogate dekoracije, koja je različita poput oružja koje je čest motiv na tim nišanima - štit, mač, luk, topuz. Nije teško razlikovati nišane muškaraca od nišana sahranjenih žena. Muški nišani svojim dimenzijama podsjećaju na srednjovjekovne stećke, s tom razlikom da su uzglavni zastupljeni sa gužvama. Ženski nišani su znatno drugačiji: manji, skromniji i jednostavniji, većinom u obliku okrnjenog štita, rjeđe, po čeonim ivicama, ukrašeni cvjetnim motivima, lišćem i granama drveća. Pored ovih ornamenata primjećujemo i neke koji odražavaju i simbolizuju žensku ljepotu i eleganciju. U ovom dijelu čitaocima treba pomenuti da bi i ženski nišani mogli da se karakterišu na bolji način, odnosno da dobiju svoje karakteristične oblike. Naprimjer, do sada je svaki ženski nišan tretiran u širem obuhvatu i najednostavnijem smislu kao nišan umrle žene. Svakako, bilo je i onih istraživača koji su nišane razvrstavali na stele i ženske kape. Sve to skupa ukazuje na činjenicu da je podjela unutar kruga ženskih nišana siromašna i da to dozvoljava produbljivanje i klasifikaciju na nov i primjeren način. U tom smislu mišljenja smo da bi među ženskim nišanima mogli napraviti jednu novu podjelu polazeći prvenstveno od njihovog spoljašnjeg izgleda. Takvo polazište daje nam za pravo da ih možemo razvrstati na ženske nišane u obliku stele, ženske nišane u obliku stubova sa ženskom kapom i ženske nišane sa solufama. Ali, i za ovu podjelu bi se moglo konstatovati da je siromašna i nesveobuhvatna, jer se i ženski nišane mogu posmatrati i objašnjavati i iz ugla društvenog položaja i pripadnosti. Veliki i dobro ukrašeni nišani pripadaju*

bogatim ženama a oni manjih dimenzija i sa manje ukrasnih ornamenata, siromašnijim osobama. Kao što su aginski i pašinski nišani veoma bogato ukrašeni i velikih dimenzija, pojedini ženski nišani bi se mogli svrstati u sličnu kategoriju. Međutim, to nemožemo da dokažemo jer bi u tom slučaju morali sprovesti arheološka istraživanja uz čiju bi pomoć bilo moguće doći do detaljnijih saznanja koja bi omogućila bolje osvjetljavanje pripadnosti umrle osobe određenom društvenom staležu. Sa druge strane i oblici mogu da nam pomognu da ženske nišane hronološki smjestimo u odgovarajući vijek. Stele kao najstariji oblik počele su se koristiti u nešto starijem periodu izrade ženskih nišana, već u drugoj polovini XV vijeka i u upotrebi su sve do danas. Ovi nišani, na početku bez arapskih epitafa, sa ornamentima koji su zastupljeni na stećcima, klesani su najčešće u Bosni i Hercegovini pa i na nešto širem području. Ženski nišani su u XVII vijeku dobili još jedan veoma različit oblik na način da je na stubastom nišanu postavljena ženska kapa koja počinje da dobija arapski epitaf. Kod ovih nišana gornji dio je u obliku obrnutog fesa, dok u donjem dijelu dobijaju ogrlicu koja nam pomaže u identifikovanju ovih nišana. Imamo i nišana sa soluflucima koji simbolizuju ženske zulufe i njihovu ljepotu. Ovim smo u kratko prikazali umjetnost i tipologiju nišana od XV pa sve do XX vijeka. Ima i nišana koji ne odgovaraju ovim tipovima, ali smo i njih ipak prikazali u ovom radu.

Ključne riječi: *Plav, Rožaje, Petnjica, Bijelo Polje, Pljevlja, Stela, nišani sa rozetom i soluflucima, ženska kapa.*

ART AND TYPOLOGY OF WOMEN'S SIGHTS OF NORTHERN AND NORTHEASTERN MONTENEGRO

Abstract: *Research and study of sights is not new in the Balkan area. The first important research in this field was carried out by two Bosnian-Herzegovinian researchers, namely Mehmed Mujezinović and Šefik Bešlagić. Those researches were carried out in Bosnia and Herzegovina through three levels - history, epigraphy and art. In addition to these two great men, we also have some other researchers who worked on sights such as Ćiro Truhelka, Antun Hangi, Seid Mustafa Trajlić, Alija Nametak, Alija Bejtić, Džemal Čelić. Often, these and many other authors classified men's sights into ulema, dervish, martyr, pashin, agin, hajji, clerical, etc. They did this, first of all, because of their rich decoration, which is as different as the weapons that are a frequent motif on those sights - shield, sword, bow, mace. It is not difficult to distinguish the sights of men from the niches of buried women. Men's sights are reminiscent of medieval tomb in their dimensions, with the difference that the headboards are represented with creases. Women's sights are significantly different: smaller, more modest and simpler, mostly in the form of a truncated shield, less often, on the frontal edges, decorated with floral motifs, leaves and tree branches. In addition to these ornaments, we also notice some that reflect and symbolize female beauty and*

elegance. In this section, it should be mentioned to the readers that women's sights could also be characterized in a better way, that is, they could get their own characteristic shapes. For example, until now every female sights has been treated in a broader scope and in the simplest sense as a sights of a deceased woman. Certainly, there were those researchers who classified the sights into stelae and women's caps. All this points to the fact that the division within the circle of women's sights is poor and that this allows deepening and classification in a new and appropriate way. In this sense, we are of the opinion that a new division could be made among women's sights based primarily on their external appearance. Such a starting point gives us the right to classify them into women's sights in the form of a stele, women's sights in the form of pillars with a women's cap and women's sights with solufs. But, even for this division, it could be stated that it is poor and not comprehensive, because women's sights can also be observed and explained from the point of view of social position and affiliation. Large and well-decorated nishans belong to rich women, while those of smaller dimensions and with less decorative ornaments belong to poorer people. Just as the Agin and Pašina sights are very richly decorated and of large dimensions, some women's sights could be classified in a similar category. However, we cannot prove this, because in that case we would have to conduct archaeological research, with the help of which it would be possible to obtain more detailed information that would enable better illumination of the deceased person's belonging to a certain social class. On the other hand, shapes can also help us to chronologically place women's sights in the appropriate century. Steles, as the oldest form, began to be used in a slightly older period of making women's sights, already in the second half of the 15th century, and are still in use today. These niches, initially without Arabic epitaphs, with ornaments that are represented on tombs, were carved mostly in Bosnia and Herzegovina and in a somewhat wider area. In the 17th century, women's nishan got another very different form, in the way that a woman's cap was placed on the columnar sights, which began to receive an Arabic epitaph. With these sights, the upper part is in the shape of an inverted fez, while the lower part has a collar that helps us identify these sights. We also have a sight with solufluks that symbolize women's zulufs and their beauty. With this, we have briefly presented the art and typology of sights from the 15th to the 20th century. There are sights that do not correspond to these types, but we have presented them in this work.

Key words: *Plav, Rožaje, Petnjica, Bijelo Polje, Pljevlja, Stela, sights with rosette and soluflukes, women's cap.*

Uvodna razmatranja

Nišanima nazivamo uspravno stojeće kamene spomenike iznad grobova kod muslimana. Naziv je preuzet iz turskog i persijskog jezika, a uz to ima još

neka druga značenja (meta, mladež, orden, dar...). Za razliku od hrišćana, kod muslimana nema zajedničkih grobnica, a svaki grob se obilježava sa dva nišana, jednim kod glave, a drugim kod nogu umrlog.[1] Po dolasku Turaka u naše krajeve započelo je klesanje i postavljanje nišana, čiji su oblici bili raznovrsni. Postoje stele koje u svom gornjem dijelu završavaju kao krov na dvije vode. Drugi vid nišana su četvorostrani stubovi, koji u gornjem dijelu posjeduju turban, bašluk ili saruk. Na mnogim stubovima isklesane su raznovrsne kape. Po zavojima turbana i po kapama raspoznajemo profesije umrlih. Znatan broj nišana se, osim po oblicima, razlikuje i po svojim dimenzijama: jedni su tanji, drugi deblji, neki su niski, a neki visoki. Uzimajući u obzir klesarsku obradu, razlikujemo veoma rustične, ali i vrlo pravilno i precizno oblikovane nišane. U tom pogledu izražene su razlike i karakteristike pojedinih krajeva. Najstariji muslimaski nišani iz druge polovine XV i iz XVI vijeka, karakteristični su po svojim relativno velikim dimenzijama i po reljefnim motivima koji su direktno prenešeni sa stećaka,[2] među kojima se posebno ističu predstave tj. astralni motivi (polumjesec, zvijezda i sunce), oružja (štit, mač, luk, topuz), jabuke ili bordure, ptice i druge životinje, ruke ili šake, sve do ljudske figure. Početkom XVII vijeka, sa učvršćivanjem osmanske vladavine u ovim krajevima, nišani su počeli da dobijaju raznovrsne detalje među kojima su prednjačili turbani, koji su ukazivali na ekonomsko-društveni status umrlog.[3] Tokom prve polovine XIX vijeka nišani su počeli da se kategorizuju u jedan oblik tj. fes i to je trajalo do kraja osmanske vladavine. Njihov oblik biće dominantan i u komunističkom vremenu.[4]

Ženski nišani, poput muških, imali su svoj razvojni put. Od druge polovine XV vijeka pa do danas oni su mijenili svoje oblike. Najprije su ženski nišani bili često u obliku stele a rjeđe u obliku stubova.[5] Početkom XVII vijeka pojavljuju se promjene kod muških i ženskih nišana. Ženski nišani dobijaju izdužene stele, presječene i prelomljene lukove, a nerijetko i stele izvedene u obliku okrenutog štita.[6] Pored stela na ženskim nišanima je započelo i klesanje različitih turbana, kao kod muških nišana, što je uticalo na dobijanje različitih turbana, a ubrzo i ženskih ukrašenih kapa, koje su, najčešće, bile izvedene u obliku izduženog cilindiričnog fesa koji je nekada ukrašen. Na takvim kapama susrijeće se isklesani okrugli dio koji podsjeća na mudževeze kod muških nišana

[1] Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo, Veselin Masleša 1974, 10-11. (dalje: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*); Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, ANUBIH*, Knjiga 30, Sarajevo 1978, 11. (dalje: Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*).

[2] Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, İstanbul 2021, 20-25. (dalje: N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*).

[3] N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 41.

[4] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, 15; Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, *Takvim za 2011. godinu*, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2011, 176-177. (dalje: M. Sušić, *Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima*).

[5] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 11.

[6] Redžep Škrijelj, Umjetnost islamske epigrafike Peštera, *Novopazarski zbornik*, br. 43, Novi Pazar 2020; Zaim Azemović i Zećir Luboder, *Urezano u kamenu i pamćenju*, Rožaje 2007, 27.

U dijelu vrata ženski nišani često imaju sljedeće dekoracije; ogrlice, cik-cak linije i okrugla ispupčenja koja se povijaju okolo vrata nišana.[7]

Dekoracije tj. ornamentika je najčešće istaknuta na pljosnatim nišanima. Oni su u gornjem dijelu izvedeni sa soluflucima i rozetom, a ispod sa floralnim motivima i cik-cak linijama koje su isklesane oko natpisa.[8] Ovi nišani imaju sličnosti sa stelama, ali su rađeni u nešto debljim formama. Ženski nišani sa različitim kapama u donjem dijelu su u obliku stuba i podsjećaju na izgled muškog nišana.[9]

Ženski nišani između XV i XX vijeka

Dolazak islama i proces njegovog primanja od strane zatečenog stanovništva, nije uticao na zatiranje narodnih običaja i navika. Upravo zbog toga neki elementi srednjovjekovne kulture i danas postoje u našem svakodnevnom životu. Lokalna tradicija obrade kamena iz predosmanskog doba, prenijela se i na izradu nišana iz vremena najranije osmanlijske faze, a to je druga polovina XV i XVI vijeka. Najstariji nišani u Bosni jasno poručuju da se pod uticajem klesarske tradicije stećaka razlikuju po svojim formama i oznakama od osmanlijskih nišana tog doba u drugim krajevima svijeta.[10] To je uočljivo u preuzetom obliku nišana, ali i u samom ukrašavanju ili natpisima na srednjovjekovnoj bosančici. Dolazak novog kulturnog uticaja sa Istoka veoma je teško i sporo potiskivao stare forme i običaje.[11] Tradicija izrade starih formi nišana održavala se sve do prvih decenija XVII vijeka. Nišani iz ranog osmanskog doba podsjećaju na uspravne stećke. Što se tiče reljefnih motiva starih nišana na našem području, oni upravo predstavljaju direktan uticaj stećaka i prenos sa njih onoga što je smatrano za lijepo i potrebno da se nađe na nišanu. Osim figuralnih oblika na njima se mogu vidjeti dekorativni ukrasi u obliku cvijetnih vijenaca, spirala, cik cak ukrasa i slično.[12] Često se i danas nišani iz najranije faze mogu vidjeti u blizini, ali i u samoj nekropoli stećaka, što govori u prilog činjenici da se nastavio kontinuitet života, ali i sahranjivanje umrlih na istom mjestu. Naša terenska istraživanja u bjelopoljskom, petnjičkom, beranskom, rožajskom i novopazarskom kraju, potvrdila su da

[7] Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Sarajevo, Veselin Masleša 1977, 79.

[8] Burhan Čelebić, Materijalna i umjetnička obilježja bjelopoljskih nišana (kraj XVIII - početak XX vijeka), *Islamski eoigrafski spomenici bjelopoljskog kraja,* knj. I*,* NVO KALEM, Bijelo Polje 2021, 104-105.

[9] N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 45-46; Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Državna štamparija, Sarajevo 1939, 25.

[10] Mensur Malkić, Stećci i nišani, *Takvim za 2009. godinu*, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2008, 221. (dalje: M. Malkić, *Stećci i nišani*).

[11] N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 22.

[12] Mersada Nuruddina Agović, *Šehidski i drugi bošnjački nišani, Svjetski bošnjački kongres*. Posted 18.03.2013. Dostupno na: http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/. (*Pristup*: 12.09.2021.)

postoje nekropole stećaka udaljene svega nekoliko kilometara od savremenih mezarja, čime se dokazuje ono o čemu su govorili bosansko-hercegovački istraživači, prije svega o kontinuitetu u sahranjivanju umrlih.[13] Druga važna činjenica jeste da pojedini lokaliteti posjeduju najstrarije nišane koji su u obliku stuba, ali na njima ne vidimo pomenute reljefe. Malkić kaže da su stela i stub kao sestra i brat koji rastoše u porodici nišana. Stele (*Prilog* br. 3, 8, 13), oblika uspravnih ploča, nekada se završavaju ravnom ili zaobljenom površinom, ali najčešće kao krov na dvije vode. One se razlikuju od stubova, kao četvorostranih i ispravnih prizmi, koje se u gornjem dijelu pretvoraju u piramidu i završavaju polukuglom, ili se pretvoraju u valjkasti vrat okrunjen turbanom sa šiljastim završetkom - mudževezom".[14]

Nišani najstarijeg vremena su sa natpisima na basančici. Oni posjeduju dosta zajedničkih karakteristika sa stećcima a malo zajedničkoga sa nišanima kasnijeg vremenskog perioda. Radi se o jednom te istom pismu i o istim oblicima slova tog pisma. I u natpisima stećaka i u natpisima nišana zastupljen je isti izvorni narodni jezik. Zajednički su im karakteristični jezički izrazi, kao što su: ASE, ASIE, SIE, BAŠTINA, BILEG i druge. Kod pisanja i klesanja natpisa na nišanima primijenjen je potpuno isti tehnički postupak.[15]

Jedan stari nišan iz rane faze na lokaciji Šatorovići kod Rogatice – Bosna i Hercegovina, na jednoj široj vertikalnoj strani ima izvedenu figuru žene pokrivene maramom i obučene u ukrašenu košulju (*Prilog* br. 1). Na licu su označene oči, nos i usta, dok ruke nisu naznačene. Iznad glave je isklesan razgranati biljni ukras, a ispod figure su dvije spirale od kojih se spuštaju obične vrpce. Pored toga na ostalim stranama se primjećuju ornamentni frizovi i polumjesec, dok podnožni nišan ima ornamente polujabuke i tri koncetrične kružnice. Pomenuti stub je dimenzija 150 x 35 x 26 cm.[16] Ovaj nišan je jedan primjer ženskog nišana koji potiče iz najranijeg osmanskog periodu, zbog čega je u obliku stuba sa podnožnim nišanom. Figure ljudskih likova nijesu toliko česte, a ženski lik je veoma rijedak među ovim nišanima.

[13] Burhan Čelebić, O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine, *Istorijski zapisi,* br. 1-2*,* 2021, 153-176; Mirko Barjaktarović, O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju, *Glasnik Etnografskog Muzeja*, br. 22-23, Beograd 1960, 220. Šefik Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971, 427, 435; Burhan Čelebić, Nadgrobni spomenici iz Osmanskog perioda u Petnjičkom kraju, *Glasnik Bihora*, br. 6, Petnjica 2021; Burhan Čelebić, O islamskim epigrafskim spomenicima Berana, *Tokovi,* br. 1/2, Berane 2021; Burhan Čelebić, Materijalna i umjetnička obilježja bjelopoljskih nišana (kraj XVIII - početak XX vijeka), *Islamski eoigrafski spomenici bjelopoljskog kraja,* knj. I, NVO KALEM, Bijelo Polje 2021, 98-99; Burhan Čelebić i Erdžan Fetahović, Pregled Muslimanskih Nišana rožajskog kraja, *Rožajski glasnik,* br. 3, Rožaje 2021, 13-26; Burhan Čelebić, Tipologija i Ornamentika Novopazarskih nišana u svijetlu novih istraživanja, *Novopazarski zbornik,* br. 44, Novi Pazar 2021, 93-95.

[14] N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 22-24; M. Malkić, *Stećci i nišani*, 221.

[15] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*,77.

[16] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 32, sl. 40; Ćiro Truhelka, Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne, *Glasnik Zemaljskog Muzeja VII*, Sarajevo 1895, 335, sl. 20; N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, sl. 23.

Na stećcima je evidentirano mnogo figura ljudi, dakle ljude vidimo u scenama lova, kola i turnira, a vidimo ih i u drugim raznovrsnim scenama, sa životinjama ili bez njih. U ovim scenama primjetni su parovi ljudi, muškaraca, žena, a ponekad i djece. Relativno je velik broj predstava muškaraca kod nišana i na stećcima.[17] Takvi nišani sa figuralnim predstavama kao što je ovaj iz Rogatice, pokazitelj su da su cijenjene žene i u tom vremenskom periodu dobijale velike i ukrašene nišane. Na drugoj strani stele su još bile atraktivne i klesale su se u ovim krajevima. Prostor Crne Gore je siromašan u pogledu ženskih nišana iz najranije faze. Njih jedino ima u Tuzima i to svega nekoliko, ali njihova hronologija je kasnija od bosansko-hercegovačkih. Po svom postanku oni se mogu vezivati za početak XVII vijeka ili nešto ranije, i za njih možemo kazati da su siromašno isklesani (*Prilog* br. 2, 3).[18]

Nišani nastali početkom XVII vijeka počeli su da se klešu u radionicama domaćih majstora klesara. Na njima su redovno bili orijentalni epitafi što je značilo da se bosančica kao pismo sve više povlačila iz upotrebe.[19] Od ovog vremena jasno se razlikuju muški od ženskih nišana, što nije bio slučaj sa domaćim spomenicima prethodne, najstarije epohe. Grobovi žena označavaju se sa nišanima manjih stela ili, pak, sa nišanima koji na završetku imaju kapu, koja je često i ukrašena.[20]

Kroz ovaj vremenski period ženski nišani su izrađivani u pljosnatom obliku i to najčešće sa oblikom ženske kape ili sa bogato ukrašenom kapom na nišanu (*Prilog* br. 5, 6), koja se nosila u prošlim stoljećima.[21] To je ženski fes sličan muškom u njegovoj obrnutoj formi, koji je u svom gornjem dijelu proširen, a u donjem sužen. I ovaj ženski oblik gornjeg dijela nišana asocira na živi lik. Ovu vrstu ženskih nišana u narodu su nazivali djevojački nišani, iako su se pojavljivali kao ženski nišani uopšte.[22] Na vrhu ženskih nišana bila je isklesana okrugla ženska kapa, a ponekada je vrh oblikovan u trouglastu formu ili u vidu zašiljenog luka (*Prilog* br. 9, 11, 12).[23]

Ženski nišani koji nijesu u formi ženske kape ili stele, uglavnom se dijele na gornji dio nišana ispod kojeg se javljaju soluflici (*Prilog* br. 4, 10) nekada sa rozetom, dok je stan nišana ukrašen sa floralnim motivima i cik cak linijama, kao

[17] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 51.

[18] Burhan Čelebić, *Kultura i umjetnost starih nišana iz Tuzi,* ženske nišane u starom groblju u Tuzima najčešće susrijećemo u obliku stele sa isklesanim njedrima i ogrlicama, okruglim ispupčenjima što nas opet veže za nišane iz rane faze ali oni imaju sličnost i sa malisorskim stelama pa su možda dobili koju dekoraciju. Vidi: Ali Bardhi, i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzima*, Tika, Tuzi 2020, 84.

[19] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, 14; Džemal Čelić, Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom nasljeđu bosansko-hercegovačkih muslimana, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo 1991, 348.

[20] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, 14; N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 41.

[21] N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 45.

[22] M. Sušić, *Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima,* 176.

[23] N Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 46; M. Malkić, *Stećci i nišani*, 222.

i dno nišana.[24] Osim ovih nišana imamo ženskih nadgrobnika koji imaju različite forme od gore pomenutih .

Hotoz ili boğtak tradicionalna je turska ženska kapa, pravljena od kože ili platna. Vodi porijeklo iz Kine. Kako pokazuju drevni kineski zapisi i crteži na kamenu, kapa potiče iz praistorije. Iz Kine se proširila na pokrajinu Ujgur, što je današnji Turkestan. Na tlu Male Azije spominje je Ibn Batuta, najpoznatiji arapski srednjovjekovni putopisac. U vrijeme osmanskih osvajanja, Osmanlije su nošenje ove kape proširili dijelom Osmanskog carstva. Kao odjevni element gradskog stanovništva, s raskošnom i spektakularnom dekoracijom od zlata, srebra i dragog kamenja, oko sredine XV vijeka hotoz je postao prepoznatljivo i prestižno obilježje najodličnijih i najbogatijih osmanskih gospođa.[25] Nišani ovakog izgleda su u donjem dijelu u obliku stuba, a u dijelu bašluka sa nekom pljosnatom kapom koja je pri vrhu izdužena (*Prilog* br. 7).

Drugi oblik je stela sa kapom, koja ne završava kao krov na dvije vode, već je odozgo ravna, a ispod toga sa strana napravljena dva luka koji su sa strana nišanu napravili pljosnatiji i uži oblik sa stana nišana.[26]

Umjetnost i tipologija

Nišani južnog Sandžaka, tj. sjeverne Crne Gore su poslije osmanske vladavine često skrnavljeni. U prilog toj činjenici jedan primjer nam je naveo prof. Halil Markišić, koji nam je saopštio da je nekada u Plavsko-gusinskom kraju bilo dosta nišana, ali su oni od početka XX vijeka, zbog ratova i nebrige, počeli da se uništavaju. Mnogi od tih nišana su izvađeni iz zemlje i bačeni u Lim. Zbog toga, sada u ovom kraju, gdje živi veliki broj muslimana, nema više od 20 nišana, a samo jedan ženski nišan sa soluflicima i rozetom je primjer sačuvanog nišana.[27] Ista situacija se dešavala i u drugim krajevima - u Rožajama, Petnjici, Beranama,

[24] Najljepši je koloristički ukras na njima crna sa žutom bojom, a najljepši su oni ženski nišani sa "solufama". Solufe su fine vanredno ukusne, pravilne plastične rezbarije na kamenu, koje sigurno potiču od drvenih originala, jer potsjećaju na tokarsku umjetnost istoka. I ornamenti su pretežno orijentalni, ali ima ih medju njima i narodnih ornamenata. Orijentalni motivi na nišanima su raznoliki i gotovo nepregledni, a među njima vlada uglavnom arabeska. Narodni su motivi naprotiv uvijek geometrički, a to su: kružnice, sestari (Zirkelsterne), zmijice (Wellen), cikcak, mreže i još mnogo toga. Dr. Petar Knoll, O Muslimanskoj Umjetnosti u Bosni, *Most*, broj 112-113, 23-24-nova serija, Mostar 1999. Tekst je preuzet iz zagrebačkog časopisa *Književnik,* br. 2, 1929. Dostupno na: (https://www.most.ba/02324/000.htm). Preuzeto: 20.12.2020.)-(17:45).

[25] Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, İstanbul 2021, 105.

[26] Vahid Alađuz, *Stari bosanski nišani Općine Hadžići*, Hadžići 2019, sl. 370, 392, 393; Yayla Yasin – Ensar Alemdar – Nesip Pepić – Halil Ibrahim Erol – Mehmet Tuncer – Yakup Yilmaz*, Nišani u haremima novopazarskih džamija,* RumeliYA, Istanbul 2020, nišan br. D6.

[27] Halil R. Markišić, *Kulturno-istorijsko nasljeđe Plavsko-Gusinjskog kraja*, Almanah, Podgorica 2012, 95-108; Halil R. Markišić, *Kulturne znamenitosti Gusinja*, NVO "Priroda i Baština", Rožaje 2015, 198-202; Halil R. Markišić, *Islamska epigrafika u Plavu i Gusinju,* NVO "Priroda i Baština", Rožaje 2016, 31-74.

Pljevljima i Bijelom Polju, ali, uprkos tome preostali nišani još uvijek omogućavaju da se može dati opis njihove umjetnosti, pa i sama tipologija.

U pomenutim gradovima možemo najčešće da vidimo ženske nišane u obliku stele. Nakon njih prisutni su i nišani sa ženskom kapom, ukrašenom ili ne, ili u dijelu vrata sa ogrlicom. Najmanje ima nišana sa soluflicima i rozetom. U daljem tekstu pristupićemo objašnjavanju stele, ženske kape i solufluke sa rozetom.

Stela: Kako smo već pomenuli stele su korišćene za nišane iz rane faze, a to su oni nišani koji potiču iz druge polovine XV i XVI vijeka. Od početka XVII pa sve do polovine XX vijeka, stele su na području sjeverne Crne Gore korišćene gotovo u svakom gradu.[28] Bešlagić o stelama ima sljedeće mišljenje: *one su uspravne ploče koje se nekada završavaju ravnom ili zaobljenom površinom, ali najčešće kao krov na dvije, a potom na tri vode. Više puta su one gore nešto šire nego dolje, a ima i obrnutih slučajeva.*[29] Mišljenja smo da su one stele koje su jednostavnije, manje i bez natpisa i ukrasa, pripadale osobama skromnog društvenog položaja. Bogatiji nišani imaju velike natpise, ornamente poput rozete, cvijeća i ibrika.[30] Prema našem razumijevanju stele bi se tipološki mogle podijeliti isto kao i muški nišani prema završnim djelovima, u četiri oblika, a oni su sljedeći; Na dvije vode (b, e, f), sa zaobljenim (a, b), šiljastim (c, d) i trouglastim završecima (a). Ovi nišani su u donjem dijelu pljosnati ali stalno nijesu u istoj tipološkoj karakteristici pa smo i njih odvojili u tri oblika - Jednake (g, h), uže (a, b, c, d, e, f) i zaokružene strane prema dolje (a, d).

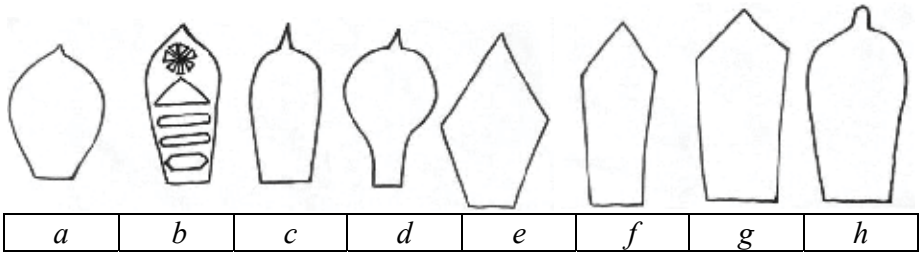

a	*b*	*c*	*d*	*e*	*f*	*g*	*h*

[28] Zaim Azemović i Zećir Luboder, *Urezano u kamenu i pamćenju*, Rožaje 2007, 27; Halil R. Markišić,, *Islamska Epigrafika u Plavu i Gusinju,* NVO "Priroda i Baština", Rožaje 2016, 33-34; B. Čelebić, (Prirednik), *Islamski epigrafika bjelopoljskog kraja,* 104-105; Burhan Čelebić, *Nadgrobni spomenici iz osmanskog perioda u Petnjičkom kraju, Glasnik Bihora*, br. 6, Petnjica 2021; B. Čelebić i E. Fetahović, *Pregled Muslimanskih nišana rožajskog kraja*, 23.

[29] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 12; M. Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, 176; Alija Bejtić, Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju*, broj 3-4, Orijentalni institut, Sarajevo 1953, 285.

[30] Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo 1906, 223; Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosnu i Hercegovini,* Državna štamparija, Sarajevo 1939, 31; N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 71-72. B. Čelebić, *Tipologija i ornamentika Novopazarskih nišana u svijetlu novih istraživanja*, 93-95.

Ženska kapa: Ovaj oblik je korišćen najčešće u Pljevljima ali ga ima i u Bijelom Polju gdje možemo vidjeti na nekoliko nišana. Ovi nišani su poslije stela najbrojniji ali po izgledu oni potiču iz XVII vijeka. Podatak možemo potvrditi sa jednim nišanom koji ima fino ukrašenu žensku kapu i natpis sa sve četiri strane. Taj nišan se nalazi u Prijepolju, u haremu Ibrahim-pašine džamije.[31] Nišan potiče iz 1630-te godine.[32] Ukršen je djevojačkom kapom, i njegov izgled upućuje na zaključak da bi ovom tipu mogli pripadati i nišani iz Pljevalja nastali, najvjerovatnije, u XVII vijeku.

Ženske kape po svojim formama dijele se u četiri grupe. Po oblicima kapa i ornamentima sačinili smo sljedeću tipologiju; ženska kapa u obliku fesa i ornamentom cvijeta na čelu (d), ženska kapa u obliku fesa sa okruglim i trouglastim ornamentima u dijelu vrata (c), ženska kapa u obliku fesa i predhodnim ornamentima i jednim ispupčenjem na vrhu kape koji je nalik mudževezi (b) i ženska kapa u gornjem dijelu proširenija, a u donjem suženija (a).[33] Sve ove ženske kape su postavljene na četvorostrane stubove. Takva dva primjera imamo i među bjelopoljskim ženskim kapama koje su postavljene na pljosnatim nišanima.[34]

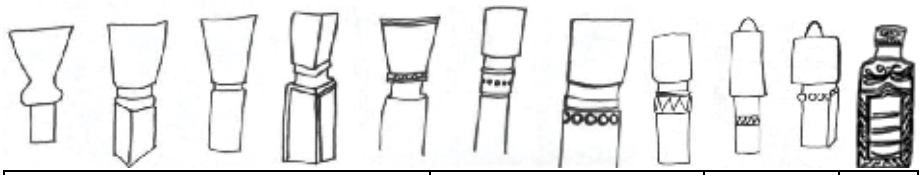

Solufluci i rozeta: Treći oblik ženskih nišana su solufluci, a to je, kako smo već pomenuli, ženski nišani veoma fino ukrašeni koji zapravo dočaravaju žensku ljepotu. Ovaj tip se javlja najčešće početkom XIX vijeka gotovo u svakoj opštini današnje sjeverne Crne Gore.[35] Djelovi ženskog nišana su: gornji dio nišana, solufluci, stan nišana sa obaveznom pletenicom i dno nišana. Gornji dio nišana je najčešće u obliku luka, polomljenog ili ravno presječenog, u vidu lepeze koja obično završava rozetom. Solufluci su u vidu grančica koje obavijaju nišan i čine granicu između gornjeg dijela i stana nišana. Na zadnjoj strani nišana solufluci se spajaju sa pletenicom koja se spušta vertikalno niz stan. To asocira na upletenu žensku kosu po čemu su dobili ime. Stan ženskog nišana ima isti oblik kao i stan muškog nišana. Na prednjoj strani je natpis, a bočne i zadnje strane su

[31] Neobjavljena istraživanja Burhana Čelebića (15.11.2021).
[32] Nadir Dacić, *Spomenici Islamske kulture i islamska zajednica Prijepolja*, Prijepolje 2008, 84.
[33] Neobjavljena istraživanja Burhana Čelebića (15.11.2021).
[34] B. Čelebić, (Prirednik), *Islamski epigrfaski spomenici bjelopoljskog kraja*, 193-194.
[35] B. Čelebić, (Prirednik), *Islamski epigrfaski spomenici bjelopoljskog kraja*; B. Čelebić i E. Fetahović, *Pregled muslimanskih nišana rožajskog kraja*; Halil R. Markišić, *Islamska epigrafika u Plavu i Gusinju,* NVO "Priroda i Baština", Rožaje 2016, 33.

ispunjene ornamentalnim ukrasima: vegetabilnim, geometrijskim i stilizovanim, kao i vjerno predstavljenim predmetima. Od predmeta najčešće su predstave posuđa i nakita. Dno (donji dio) nišana je isto kao i kod muškog nišana.[36]

Ove ženske nišane možemo odvojiti u dvije grupe tj. nišani sa soluflucima i rozetom (a) i nišani sa soluflucima koja je veoma ukrašena bez rozete (b). Ovi tipovi u sebi isto imaju neke male različite karakteristike kao što su rozete nalik točku, ili sa nekoliko završenih krakova a mogu da se primijete i stilizovane rozete. Najbitnije je pomenuti za ove nišane da su rađeni na poljosnatoj površini i to im je veoma bitna karakteristika za razliku od ostalih gore pomenutih nišana.

a	b

Nišani sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore

Stari ženski nišani sa područja sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore pripadaju periodu s početka XIX vijeka.[37] Uz navedeno potrebno je reći da su nišani sa područja Pljevalja oni koji po svom postanku pripadaju drugoj polovini XVII i početku XVIII vijeka. U ostalim gradovima nijesmo mogli evidentirati starije nišane uprkos tome što su natpisi na njima dešifrovani. Epigrafski natpisi uglavnom počinju sa frazom „Huve'l Baki', što predstavlja pohvalu i veličanje Allaha tj. Boga, a nakon toga slijedi fraza „el-merhume vel magfure", gdje se za umrlu osobu traži milost nakon čega dolazimo do fraze gdje se umrloj osobi pominje imez, i na tom mjestu najčešće stoji riječ „bint" što znači kćerka, uz koju

[36] H. R. Markišić, *Islamska Epigrafika u Plavu i Gusinju*, 33-34; M. Čaušević, *Umjetnost Bašluka*, 72-76. Isto o nišanima, vidi: Džemal Čelić, Islamska Umjetnost, *Umjetničko blago Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo 1987, 104; Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, *Most*, časopis za obrazovanje, godina XXXI, broj 195, Mostar 2006. Dostupno na (http://www.most.ba/106/072.aspx) preuzeto s (32.11.2021.)-(23:31).

[37] Burhan Čelebić, (Prirednik), *Islamski epigrafski spomenici bjelopoljskog kraja*, Knj. I, NVO Kalem, Bijelo Polje 2021, 173, 177, 191, 193, 194, 197, 198, 199, 206, 209, 210, 211; B. Čelebić i E. Fetahović, *Pregled muslimanskih nišana rožajskog kraja*, 11-13; Halil R. Markišić, *Islamska epigrafika u Plavu i Gusinju,* NVO "Priroda i Baština", Rožaje 2016, 33; B. Čelebić, *Nadgrobni spomenici iz Osmanskog perioda u Petnjičkom kraju*; Zaim Azemović i Zećir Luboder, *Urezano u kamenu i pamćenju*, Rožaje 2007, 33, 34, 36, 39, 40, 41, 49, 50, 51, 58, 61, 85.

se pominje ime oca i na kraju slijedi poziv za učenje el-fatihe za dušu umrle osobe. Na mnogim nišanima se daje i godina kada je određena osoba preselila.[38] Ove tipove nišana smo evidentirali u svakom gradu sjeverne Crne Gore i ukupno smo pronašli 143 nišana. Trebamo napomenuti da se još uvijek može pronaći još nišana koji pripadaju navedenim tipovima i to naročito na seoskom području sjeverne Crne Gore.

Da bismo pomenute nišane što bolje objasnili, kazaćemo i sljedeće:

- **Plav:** U ovom kraju je do sada pronađen samo jedan nišan sa rozetom i soluflucima bez natpisa koji se nalazi u haremu Šabovića džamije.[39] Pomenuti nišan bi svojim izgledom mogao da pripada nišanima iz XIX vijeka.
- **Rožaje:** U ovom kraju ima mnogo više ženskih nišana nego u Plavu. Ukupno ih je evidentirano 44. Od pomenutih nišana 24 imaju epigrafski natpis, od kojih je najstariji iz 1795. godine.[40] Ostali ženski nišani većinom pripadaju početku XIX vijeka. Ovi nišani imaju najčešće oblik stele, a drugi najčešći oblik je rozeta sa soluflucima. Stele su najčešće u obliku na dvije vode gdje se pojavljuju stele sa zaobljenim, šiljastim završecima. U donjem dijelu ove stele su jednake, uže i zaokružene strane prema dolje.
- **Petnjica:** Ovo mjesto, bolje reći mezarja u samom mjestu i okolini, su siromašna po pitanju ženskih nišana tako da smo uspjeli da evidentiramo ukupno četiri stele bez natpisa i ukrasa.[41] Stele su uglavnom u obliku na dvije vode sa jednakim stranama prema dolje.
- **Bijelo Polje:** U ovom kraju ima ukupno 30 nišana od kojih 13 imaju epigrafski natpis. Najstariji ženski nišan potiče iz 1860-61 godine, a ostali su još mlađi i uglavnom su rađeni poslije osmanske vlasti do 1960-tih godina.[42] U bijelopolsjkom kraju imaju tri različita oblika ženskih nišana a to su stele, rozete sa soluflucima i ženske kape koje su postavljene na pljosnatim nišanima.[43] Ovi nišani sa ženskom kapom liče na fes ali ispred fesa imaju isklesani cvijet. Stele su uglavnom svedene na dvije vode gdje se pojavljuju one sa zaobljenim i šiljastim završecima. U donjem dijelu ove stele su jednake, uže i zaokruženih strana prema dolje.
- **Pljevlja:** U ovom kraju ima ukupno 65 nišana od kojih 7 ima epigrafski natpis. Najstraiji ženski nišani, sudeći prema izgledu, mogli bi da pripadju prvoj polovini XVII vijeka. Nešto dalje od Pljevalja, u gradu Prijepolje,

[38] Derya Mantu – Ugur Mantu, Epigrafika bjelopoljskih nišana, *Islamska Epografika bjelopoljskog kraja*, knj. I, NVO KALEM, Bijelo Polje 2021, 134-140.
[39] Halil R. Markišić, *Islamska epigrafika u Plavu i Gusinju,* 33.
[40] Z. Azemović i Z. Luboder, *Urezano u kamenu i pamćenju*, 41.
[41] Burhan Čelebić, Nadgrobni spomenici iz osmanskog perioda u petnjičkom kraju, *Glasnik Bihora,* br. 6, Petnjica 2021.
[42] B. Čelebić, (Prirednik), *Islamski epigrfaski spomenici bjelopoljskog kraja*, 199.
[43] B. Čelebić, (Prirednik), *Islamski epigrfaski spomenici bjelopoljskog kraja*, 193-194.

kako smo već pomenuli, postoji nišan u haremu Ibrahim pašine džamije koji potiče iz 1630-te godine i u obliku je djevojačke kape.[44] Mi smo u Pljevljima u groblju koje se prostire niže od bolnice, pronašli dosta ženskih, djevojačkih kapa, ali ti nišani nemaju natpis iako imaju slične odlike kao i nišan iz Prijepolja, za koji smo već konstatovali da je jedini nišan sa natpisom u obliku ženske ili djevojačke kape u Prijepolju. Ovi ženski nišani imaju oblik fesa. Taj fes se nekada ka donjem kraju sužava a ka gornjem dijelu je nešto širi. Nekada samo izduženi fes dobija ornamentiku u dijelu vrata sa ogrlicom koja se smatra da je djevojačka kapa, a nekada ima i ornamente cik-cak linija.[45] Ima ženskih kapa koje uz izduženi fes dobijaju neki okrugli dio koji podsjeća na mudževezu. Na ostalim nišanima tipa stele samo u pojedinim slučajevima su zastupljeni ukrasi sa trouglastim završecima i zaokružene strane prema dolje. Rozete sa soluflucima imaju tipično isti oblik kao i u ostalim gradovima sjeverne Crne Gore.

Zaključak

Ženski nišani sa područja sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore hronološki se uglavnom mogu datiramo za drugu polovinu XVII do druge polovine XX vijeka. Češće ovi nišani nemaju epitafe, ali oni koji imaju, hronološki se preciznije mogu odvojiti od drugih. Vremenom se tipologija ženskih nišana uglavnom razvrstali u tri tipa tj. stele, ženske kape i rozete sa soluflucima. Stele su najstariji oblici koji hronološki XV vijeku. Radi toga na ovim najstarim nišanima možemo da primijetimo pored rijetkih epitafa na bosanačici i ornamnetiku koja je zastupljena na stećcima. Biljni, astralni i likovi su bili najčešći ornamenti na nišanima. Stele takođe imaju različite završetke u obliku na dvije vode, luka ili prelomljenog luka. Ovo nam pokazuje koliko je kod nas, u Crnoj Gori, oblika zastupljeno na stelama i da su naše stele veoma bogate u smislu tipoloških karakteristika. Međutim, u našim krajevima najstarija stela pripada kraju XVIII vijeka tj. 1795. godini, što pokazuje da bi trebalo izvršiti više terenskih istraživanja kako bismo dobili novije podatake. Ostali oblici ženskih nišana takođe imaju svoje karakteristike za koje smo se potrudili da ih obijsanimo u ovom radu, a to su djevajčki nišani i ženski nišani djevojaka ili žena iz bogatih porodica i obrnuto, siromašnih porodica. Ovakvi ženski nišani imaju ukrašene kape i u obliku su obrnutih fesova u dijelu vrata sa cik-cak linijama i ogrlicama. Interesantno je da neke od ovih ženskih kapa imaju blaga ispučenja na vrhu kape i liče na mudževeze. Svakako, mudževeza nam pokazuje neku vrstu sličnosti između ženskih i muških nišana prije svega da su se i neki oblici koristili na ovim

[44] N. Dacić, *Spomenici Islamske kulture i islamska zajednica Prijepolja*, 84.
[45] Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Sarajevo, Veselin Masleša 1977, 79.

nišanima. Ovi nišani potiču još iz XVII vijeka ili nešto kasnije jer npr. u Pljevljima nemamo pronađeni epigrafski natpis da bi ustanovili hronološki pregled. Taj nedostatak nadomješta nišan u haremu Ibrahim pašine džamije u Prijepolju. Na ovom nišanu je uklesana godina 1630-ta i možemo da predpostavimo da i naši nišani iz Pljevalja hronološki pripadaju ovom tipu. Rozete sa soluflucima potiču iz XIX vijeka što su najmlađi nišani sa pljosnatim postoljem. Ovi nišani imaju fino ukrašene rozete na uzglavnom nišanu, najčešće na gornjem dijeli stele. Solufluci i rozete imaju i geometrijske ukrase sa strana. Dosadašnjim istraživanjima pronašli smo 143 ženska nišana sa pomenutim ornamentima i epitafima. Ovi ženski nišani sa sjevera i sjeveroistoka Crne Gore pripadaju periodu XVII vijeka i aktivno su se klesali sve do pada osmanske vlasti odnosno do 1912. godine. Ženski nišani svojim oblicima imaju tipološke karakteristike sa nišanima južne Srbije tj. sjevernog Sandžaka. Međutim, nišani iz južne Crne Gore imaju slične oblike sa stelama s tim što su ženske kape malo drugačije i mlađe a ornamenti ogrlica isto stoje kao motiv i na ovim nišanima. Na kraju, imajući u vidu istraživanja bosansko-hercegovačkih nišana koji su veoma lijepo ukrašeni sa mnogo različitim tipoloških karakteristika, lakše možemo donositi zaključke o ženskim nišanima sa područja sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore.

Summary

Chronologically, women's sights from the area of northern and northeastern Montenegro can mostly be dated to the second half of the 17th to the second half of the 20th century. More often, these niches do not have epitaphs, but those that do, chronologically can be more precisely separated from others. Over time, the typology of women's sights has generally been classified into three types, i.e. steles, women's caps and rosettes with soluflukes. Steles are the oldest forms that chronologically date back to the 15th century. Therefore, on these oldest sights, we can notice, in addition to rare epitaphs in Bosnian, the ornamentation that is represented on tombs. Plant, astral and figures were the most common ornaments on the sights. The stelae also have different endings in the form of a bivalve, an arch or a broken arch. This shows us how many forms are represented on stelae here in Montenegro and that our stelae are very rich in terms of typological characteristics. However, in our region, the oldest stele belongs to the end of the 18th century, i.e. 1795, which shows that more field research should be carried out in order to obtain more recent data. Other forms of women's sights also have their own characteristics, which we tried to explain in this paper, namely maiden niches and women's sights of girls or women from rich families and vice versa, poor families. Such women's nishans have decorated caps and are in the form of inverted fez in the neck area with zigzag lines and necklaces. It is interesting that some of these women's caps have slight ridges on the top of the cap and look like mujevezas. Certainly, mujeveza shows us some kind of

similarity between female and male nišans, first of all, that some shapes were also used on these sights. These sights date back to the 17th century or a little later, because e.g. in Pljevlja, we have not found an epigraphic inscription to establish a chronological overview. This deficiency is replaced by a sight in the harem of Ibrahim Pasha's mosque in Prijepolje. The year 1630 is engraved on this sights, and we can assume that our nišan from Pljevlja chronologically belong to this type. Rosettes with solufluks originate from the 19th century, which are the youngest sights with a flat base. These sights have finely decorated rosettes on the main sight, most often on the upper part of the stele. Solufluks and rosettes also have geometric decorations on the sides. Through research so far, we have found 143 female niches with the aforementioned ornaments and epitaphs. These women's sights from the north and northeast of Montenegro belong to the period of the 17th century and were actively carved until the fall of the Ottoman rule, i.e. until 1912. Women's sights have typological characteristics with the shapes of the sights of southern Serbia, i.e. of northern Sandžak. However, the sights from southern Montenegro have similar shapes to the stelae, with the fact that women's hats are slightly different and younger, and the ornaments of necklaces are the same motif on these sights. In the end, bearing in mind the research of Bosnian-Herzegovinian niches, which are very beautifully decorated with many different typological characteristics, we can more easily draw conclusions about women's sights from the area of northern and northeastern Montenegro.

Tipologija i ornamentika

Gradovi	Stela	Soluflice sa rozetom	Ženska kapa	Ženska kapa sa ogrlicom i cik cak linijama	Ženska kapa sa cvijetom	Natpis
Plav	---	1	---	---	---	---
Rožaje	22	22	---	---	---	24
Petnjica	4	---	---	---	---	---
Bijelo Polje	24	3	---	---	2	13
Pljevlja	12	6	12	35	---	7
Ukupno	62	32	12	35	2	44

Prilozi

Prilog 1. *Ženski nišan iz Šatorovića kod Rogatice – BiH (Foto: N. Klinčević).*

Prilog 2. *Ženski nišan iz starog groblja kod Tuzi – Crna Gora (Foto: B. Čelebić).*

Prilog 3. Ženski nišan iz starog groblja kod Tuzi – Crna Gora (Foto: B. Čelebić).

Prilog 4. *Ženski nišan iz Kovaćevca kod Glamoča – BiH (Foto: N. Klinčević. sl. 53).*

Prilog 5. *Ženski nišan iz harema vekil-Harčove džamije u Sarajevu - BiH (Foto: N. Klinčević, sl. 49).*

Prilog 6. Ženski nišan iz harema vekil-Harčove džamije u Sarajevu - BiH (Foto: N. Klinčević, sl. 50).

Prilog 7. *Ženski nišan iz harema Bakr-babina džamije u Sarajevu – BIH (Foto: N. Klinčević, sl. 143).*

Prilog 8. *Ženski nišan iz BiH (Foto: N. Klinčević).*

Prilog 9. *Ženski nišan iz groblja ispod bolnice kod Pljevalja – Crna Gora (Foto: B. Čelebić).*

Prilog 10. *Ženski nišan iz Kučanskog groblja kod Rožaja – Crna Gora (Foto: B. Čelebića).*

Prilog 11. *Ženski nišan iz groblja Gasilhane kod Bijelog Polja – Crna Gora (Foto: B. Čelebića).*

Prilog 12. *Ženski nišan iz harema Husein-pašine džamije kod Pljevalja – Crna Gora (Foto: B. Čelebića).*

Prilog 13. *Ženski nišan iz Kučanskog groblja kod Rožaja – Crna Gora (Foto: B. Čelebića).*

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Alađuz, V, *Stari Bosanski nišani Općine Hadžići*, Hadžići 2019.
2. Azemović, Z, i Z. Luboder, *Urezano u Kamenu i Pamćenju*, Rožaje 2007.
3. Bardhi, A. i B. Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzi*, Tika, Tuzi 2020.
4. Bešlagić, Š, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
5. Bešlagić, Š, „Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini“, *ANUBIH*, Knjiga 30, Sarajevo 1978.
6. Čelebić, B. (Prirednik), *Islamska Epografika bjelopoljskog kraja* knj. I, NVO KALEM, Bijelo Polje 2021.
7. Dacić, N, *Spomenici Islamske kulture i islamska zajednica Prijepolja*, Prijepolje 2008.
8. Hangi, A, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo 1906.
9. Klinčević, N, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, İstanbul 2021.
10. Markišić, H. R, *Islamska Epigrafika u Plavu i Gusinju,* NVO “Priroda i Baština”, Rožaje 2016.
11. Markišić, H. R, *Kulturne znamenitosti Gusinja*, NVO “Priroda i Baština”, Rožaje 2015.
12. Markišić, H. R, *Kulturno-istorijsko nasljeđe Plavsko-Gusinjskog kraja*, Almanah, Podgorica 2012.
13. Mujezinović, M, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo, Veselin Masleša 1974.
14. Mujezinović, M, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Sarajevo, Veselin Masleša 1977.
15. Nametak, A, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Državna štamparija, 1939.
16. Yayla, Y. – Alemdar, E. – Pepić, N. – Erol, H. I.– Tuncer M. – Yilmaz, Y*, Nišani u haremima Novopazarskih džamija,* RumeliYA, Istanbul 2020.

Članci/Articles:

1. Agović, N. M, Šehidski i drugi bošnjački Nišani, *Svjetski bošnjački kongres*. Posted 18.03.2013. Dostupno na: http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/. (Pristupio 12.09.2021).
2. Barjaktarović, M, O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju, *Glasnik Etnografskog Muzeja*, br. 22-23, Beograd 1960.
3. Bejtić, A, Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju*, broj 3-4, Orijentalni institut, Sarajevo 1953.
4. Čaušević, M, Umjetnost bašluka, *Most*, časopis za obrazovanje, godina XXXI, broj 195, Mostar 2006.
5. Čelebić, B, Materijalna i umjetnička obilježja bjelopoljskih nišana (kraj XVIII - početak XX vijeka), *Islamska Epografika bjelopoljskog kraja,* knj. I*,* NVO KALEM, Bijelo Polje 2021.
6. Čelebić, B, Kultura i umjetnost starih nišana iz Tuzi, *Istorijski Zapisi,* br. 3-4, Podgorica 2022 (Predato redakciji za objavljivanje).
7. Čelebić, B, Nadgrobni spomenici iz Osmanskog perioda u Petnjičkom kraju, *Glasnik Bihora*, br. 6, Petnjica 2021. (predato za štampu).
8. Čelebić, B, O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine, *Istorijski zapisi,* br. 1-2, Podgorica 2021.
9. Čelebić, B, O islamskim epigrafskim spomenicima Berana, *Tokovi,* br. 1/2, Berane 2021.

10. Čelebić, B, Tipologija i Ornamentika Novopazarskih nišana u svijetlu novih istraživanja, *Novopazarski zbornik,* br. 44, Novi Pazar 2022.
11. Čelebić, B, i E. Fetahović, Pregled Muslimanskih Nišana rožajskog kraja, *Rožajski glasnik,* br. 3*,* Rožaje 2021 (predato za štampu).
12. Čelić, Dž, Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom nasljeđu bosansko-hercegovačkih muslimana, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo 1991.
13. Knoll, Dr. P, O Muslimanskoj Umjetnosti u Bosni", *Most*, broj 112-113 (23-24-nova serija), Mostar 1999.
14. Malkić, M, Stećci i nišani, *Takvim* za 2009. godinu, Rijaset islamske zajednice u Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2008.
15. Mantu, D, U. Mantu, Epigrafika bjelopoljskih nišana, *Islamska Epografika bjelopoljskog kraja,* knj. I*,* NVO KALEM, Bijelo Polje 2021.
16. Škrijelj, R, Umjetnost islamske epigrafike Peštera, *Novopazarski zbornik,* br. 43, Novi Pazar 2020.
17. Truhelka, Ć, Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne, *Glasnik Zemaljskog Muzeja VII*, Sarajevo 1895.

Dr. sc. Zsolt András UDVARVÖLGYI, *historian, sociologist*
University of Miskolc, Faculty of Humanities
Institute of Applied Social Sciences, Hungary
E-mail: udvarvolgyizsolt@gmail.com
Dr. sc. Zoltán BOLEK, *historian*
President of the Hungarian Islamic Community, Hungary
E-mail: zoltanbolek@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6:439)"1920/1945" (093)
2-9:28-72(497.6:439))"1920/1945"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.112

EPISODES IN THE LIFE OF THE BOSNIAN MUSLIM COMMUNITY IN HUNGARY (1920-1945)

Abstract: *In this study we present an important and interesting period in the history of Islam in Hungary in the 20th century, the past of the Islamic community in Budapest between the two world wars, which was mainly composed of Bosniaks. Special emphasis will be placed on the life of the community's imam, Husein Hilmi Durić[1], 'Grand Mufti' of Buda and former Military Imam, his domestic and international activities on behalf of the community, and the Hungarian supporters, friends and helpers of the Bosniaks. There is also a brief description of a few other members of the community. The Hungarian Islamic Community[2], founded in 1988 and still functioning as an established church[3] in Hungary, claims as its legal predecessor the Independent Hungarian Autonomous Islamic Religious Community of Buda, named after Gül Baba, which operated de facto between 1931 and 1945. In our study, we describe in detail how Bosnian soldiers who fought valiantly in the Austro-Hungarian monarchy's army in the First World War found their way to Hungary after the war, how they found a new home, mostly in Budapest, how they started their lives again, choosing mostly Hungarian wives and quickly learning Hungarian language and customs. But soon the practice of Islam became indispensable for them, and that is why the first Islamic community in Hungary was founded in 1931. The adventurous life of the community's leader, Husein Hilmi Durić, is described in detail, along with his extensive activities in Hungary and his domestic and international contacts.*

[1] Husein Hilmi Durić (1887-1940) K. und K. military officer, Military Imam, Bosnian Muslim religious leader, Grand Mufti of Buda.
[2] 'Magyar Iszlám Közösség' [Hungarian Islamic Community], accessed February 14, 2022, http://magyariszlam.hu/mikmagyar/news.php.
[3] 'Bevett egyházak Magyarországon' [Established churches in Hungary], accessed February 14, 2022, https://egyhaz.me.gov.hu/.

Similarly, we describe the activities of influential Hungarian supporters of the community (e.g. Andor Medriczky, Gyula Germanus, István Bárczy) who selflessly helped Bosnian Muslims to practice their faith in Hungary. We look at the two major trips of the community leaders to the Middle East and India to strengthen Islam in Hungary and to raise funds for the planned mosque in Buda, which never materialised. Durić's special relationship with the Albanian King Zogu, his travels to Tirana and his programmes are also discussed in more detail. Nor can we ignore the unfortunate fact that in the 1930s and 1940s, during the Christian Nationalist Horthy era, many people did not look kindly on the activities of Bosnian Muslims living in Hungary. We then turn to the life and activities of another community leader, Mehmed Resulović, as a fencing master. We will also outline how an average Bosniak lived, what he did, how he spent his everyday life, how he dressed and how he entertained himself in Hungary in the 1930s and 1940s, far from his homeland. We also discuss, of course, how some of them became involved in Hungarian politics, as members of far-right organisations and movements, possibly because they were invited to join these circles by their former Hungarian officers and comrades in arms of First World War. Finally, we outline the life of an average Bosnian Muslim, Hasan Jamaković, who had a typical career in Hungary.

Key words: *Bosniak, Husein Hilmi Durić, Andor Medriczky, Islam, Community, Budapest, WWI, türbe of Gül Baba.*

EPIZODE U ŽIVOTU BOSANSKE MUSLIMANSKE ZAJEDNICE U MAĐARSKOJ (1920-1945)

Apstrakt: *U ovoj studiji predstavljamo važan i zanimljiv period u historiji islama u Mađarskoj u 20. stoljeću, prošlost islamske zajednice u Budimpešti između dva svjetska rata, koju su uglavnom sačinjavali Bošnjaci. Poseban akcenat će biti stavljen na život imama zajednice Huseina Hilmija Durića, 'velikog muftije' budimskog i bivšeg vojnog imama, njegove domaće i međunarodne aktivnosti u ime zajednice, te mađarske simpatizere, prijatelje i pomagače Bošnjaka.. Tu je i kratak opis još nekoliko članova zajednice. Mađarska islamska zajednica, osnovana 1988. godine i koja još uvijek funkcionira kao osnovana crkva u Mađarskoj, za svog pravnog prethodnika tvrdi Nezavisnu mađarsku autonomnu islamsku vjersku zajednicu Budim, nazvanu po Gül Babi, koja je de facto djelovala između 1931. i 1945. godine. U našoj studiji, detaljno opisujemo kako su bosanski vojnici koji su se hrabro borili u vojsci Austro-Ugarske monarhije u Prvom svjetskom ratu nakon rata našli put do Mađarske, kako su pronašli novi dom, uglavnom u Budimpešti, kako su ponovo započeli život, birajući uglavnom žene Mađarice i brzo učeći mađarski jezik i običaje. Ali ubrzo je praktikovanje islama postalo za njih neophodno, pa je zato*

1931. godine osnovana prva islamska zajednica u Mađarskoj. Detaljno je opisan avanturistički život vođe zajednice Huseina Hilmija Durića, uz njegove opsežne aktivnosti u Mađarskoj. i njegove domaće i međunarodne kontakte. Slično, opisujemo aktivnosti utjecajnih mađarskih pristalica zajednice (npr. Andor Medriczky, Gyula Germanus, István Bárczy) koji su nesebično pomagali bosanskim muslimanima da prakticiraju svoju vjeru u Mađarskoj. Gledamo na dva velika putovanja vođa zajednice na Bliski istok i Indiju kako bi ojačali islam u Mađarskoj i prikupili sredstva za planiranu džamiju u Budimu, što se nikada nije ostvarilo. Detaljnije se govori i o Durićevom posebnom odnosu sa albanskim kraljem Zoguom, njegovim putovanjima u Tiranu i njegovim programima. Ne možemo zanemariti ni nesretnu činjenicu da su 1930-ih i 1940-ih, u vrijeme kršćanskog nacionalističkog Horthyja, mnogi ljudi nisu blagonaklono gledali na aktivnosti bosanskih muslimana koji su živjeli u Mađarskoj. Zatim se osvrćemo na život i aktivnosti drugog vođe zajednice, Mehmeda Resulovića, kao majstora mačevanja. Istaknut ćemo i kako je živio, čime se bavio prosječan Bošnjak, kako je provodio svakodnevni život, kako se oblačio i zabavljao u Mađarskoj 1930-ih i 1940-ih godina, daleko od svoje domovine. Razgovaramo, naravno, i o tome kako su se neki od njih uključili u mađarsku politiku, kao članovi ekstremno desnih organizacija i pokreta, vjerovatno zato što su ih u te krugove pozvali njihovi bivši mađarski oficiri i ratni saborci iz Prvog svjetskog rata. Na kraju, ukratko prikazujemo život prosječnog bosanskog muslimana Hasana Jamakovića, koji je imao tipičnu karijeru u Mađarskoj.

Ključne riječi: *Bošnjak, Husein Hilmi Durić, Andor Medriczky, Islam, zajednica, Budimpešta, Prvi svjetski rat, türbe Gül Babe*.

Introduction

The emergence of Islam in the Carpathian Basin dates to the era of Hungarian conquest (895 AD). In the past millennium or so, there have almost been Muslims living in Hungary, who have professed their faith, sometimes legally, sometimes tolerated it, sometimes forbidden. In the Árpád era (1000-1301) they lived in large numbers, but later until the Ottoman conquest (1526-1699) only traders passing through or living here permanently formed the nucleus of the Islamic community in Hungary. The history of Islam in Hungary between the two world wars has been researched by few people, including the authors of this article, and some of articles[4] have been published since the late 1980s about

[4] György Lederer, 'A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez' I-II. [To the recent history of Islam in Hungary], *Keletkutatás [Orientalism],* Autumn (1988), 29-49, Spring (1989), 53-72; György Lederer, 'Islam in Hungary', *Central Asian Survey,* 11 (1992), 1-23; Zsolt Udvarvölgyi, *'A magyar iszlám vallásszociológiája', M.A. Thesis* [The sociology of religion of Hungarian Islam] (Budapest: Eötvös Loránd University, 1998), Electronic version, accessed February 14, 2022, https://terebess.hu/keletkultinfo/udvarvolgyi1.html; Zsolt Udvarvölgyi, *'Az iszlám*

Muslims living in Hungary, mainly of Bosnian origin, about the Grand Mufti Husein Hilmi Durić, who was active in Budapest, and about the Independent Hungarian Autonomous Islamic Religious Community of Buda, named after Gül Baba[5]. In recent years, however, we have resumed our research in this direction and have discovered new sources, making the overall picture even more complex and colorful.

We were mainly interested in what happened to the Bosnian, Albanian and Turkish World War I. veterans, their family members and later their descendants who were stranded in Hungary after the Trianon peace treaty (1920). The Hungarian Islamic Community, which was registered on 15 August 1988 and is still a recognised church, considers itself the legal successor of the organisation led by Durić, and in its application for registration it also referred to the Hungarian Act XVII of 1916 on the recognition of the Islamic religion.[6] In the activities, international and domestic relations, and publications of the Hungarian Islamic Community, one of the most important Islamic churches in Hungary, there is a strong reference to the history of Islam in Hungary, for example, the current headquarters of the organisation in 14th district of Budapest, Hungary, is called the *'Gyula Germanus Islamic Cultural Centre, Husein Hilmi Durić Mosque'*.

The early years of Bosniaks in Hungary after WWI

Their past, their origins, their Islamic faith, their role in World War I, and their engagement in the 'National Army' led by Miklós Horthy[7] and in the West Hungarian uprising determined the fate of the Muslims who were stranded in Hungary after 1918, and their future orientation in Hungarian politics. They were clearly right-wing, nationalist, loyal to the entrenched Horthy administration and deeply anti-Serb. Many of them also shifted to the extreme right, but, as far as we know, they had no sympathies with the Arrow Cross movement and did not become members of the Arrow Cross party. Many of them had ties to Pál Prónay[8] as their former commander, or to Iván Héjjas[9], with whom they also fought, either

Magyarországon' [Islam in Hungary] (Budapest: adamobooks.com, 2009), accessed February 14, 2022, https://adamobooks.com/termek-Az-iszlam-Magyarorszagon-4.html; Zoltán Bolek, *'Iszlám Enciklopédia'* [Islamic Encyclopaedia], Budapest: Magyar Iszlám Közösség, 2005; Zoltán Bolek,*'A Monarchia muszlimjai. Avagy elfelejtett muszlim háborús hőseink'* [The Muslims of the Monarchy. Or as our forgotten Muslim war heroes], Budapest, Magyar Iszlám Közösség, 2016; Zoltán Bolek, *'Az utolsó dzsihád'* [The last jihad], Budapest, Magyar Iszlám Közösség, 2020.

[5] Gül Baba (d. 1541), 'Father of roses', Ottoman Bektashi dervish, poet.

[6] 1916. évi XVII. törvénycikk az iszlám-vallás elismeréséről. [Act XVII of 1916 on the recognition of the Islamic religion], accessed February 14, 2022, https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91600017.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38.

[7] Horthy, Miklós (1868-1957), naval officer, Counter Admiral, Vice Admiral, politician, governor of the Kingdom of Hungary (1920-1944).

[8] Prónay, Pál (1874-1946?), military officer, Lieutenant Colonel, leader of 'Lajtabánság', politician.

[9] Héjjas, Iván (1890-1950), military officer, one of the leaders of the 'Ragged Guard', politician, MP.

in the mountains of northern Albania or later other fronts of the World War I, and then in the Burgenland (*'Őrvidék'*) in 1921. Because their soldiering was so defining for them, most of them believed that they would one day be needed again in Hungary's defense. Therefore, many of them joined paramilitary units, and most of them participated in extreme right-wing associations such as the 'Turanian Table Societies', the 'Turanian Alliance' or the 'Turanian Hunters'. They also tried to practice their Islamic faith, and soon two Muslim groups - in incessant rivalry with each other - emerged in our country: one grouped around Abdul Latif[10], a Turkish former World War I 'Imam Hodja' of Turkish origin who had been 'forgotten' in our country, although they were mainly believers of Turkish origin who were stuck here. The other was a group of mainly Albanian, Bosnian and Hungarian Muslims, grouped around Husein Hilmi Durić, former World War I. 'k. und k.'[11] Major and Military Imam. In our opinion, Durić' 1933 St. Stephen[12]'s Day speech, which will be discussed later, is a faithful reflection of the political thinking of the Muslim community in Hungary at that time, which did not deviate at all from the beliefs of the man in the street.

We also consider it important to further examine Durić' career, although this is covered in detail in an excellent study by György Lederer.[13] Moreover the so-called *'Medriczky dossier'*[14] in the Budapest City Archives is a good contribution to this research. Most of the press sources cited in our study were found here. Andor Medriczky[15] was a Budapest City Hall official, a law graduate, who returned to Hungary from Turkey in 1929, where, according to his own account, he had been on a 'study trip'. Looking at his work as an author, he was primarily concerned with tourism in Budapest and the possibility of expanding it, especially the thermal baths. He was fascinated by the Islamic religion and Kemal Atatürk's reforms. But he knew that he could not count on Ankara's support in embracing Muslims at home. From the outset, he helped Bosnian Muslims, recruiting prestigious, influential Hungarian supporters to help the small community that was forming. Durić' Hungarian patriotic 'image' was created by his Christian patrons, led by Medriczky. We should also mention Dr. István Bárczy[16], who later, in 1932, became the chairman of the so-called 'Gül Baba Cultural Committee', which was in favour of Bosnian Muslims. Former Mayor of Budapest Bárczy was already in retirement, having retired from the Budapest City Hall in 1926. The press coverage of Muslims in Hungary was provided by the journalist Béla Viraág[17] in the popular local patriotic bi-weekly *Buda Diary*

[10] Abdul Latif (1886-1946), Turkish lector, imam, hodja, leader of the Turkish Muslim community in Budapest.
[11] German: kaiserlich und königlich [Imperial and Royal]
[12] Stephen I (or: King Saint Stephen), first King of Hungary (1000/1001-1038), founder of the State.
[13] Lederer, *A magyarországi*, I-II.
[14] Budapest City Archives BFL XIV:24. 'Medriczky-dossier' In later references: M.
[15] Medriczky, Andor (?-?), lawyer, writer, civil servant, historian.
[16] Bárczy, István, Dr (1866-1943), lawyer, politician, MP, mayor of Budapest (1906-1918), minister of justice (1919-1920).
[17] Viraág, Béla (Virág), (1863-1936), journalist, editor, founder of a newspaper.

(*'Budai Napló'*). Other contributors to the early Muslim Bosnian-Hungarian organization were retired general Tivadar Galánthay Glock[18] (a great friend and helper of the Turks in the war), the mufti's dress designer and many other prominent supporters. The new Mufti's Muslim aides were Mehmed Resulović[19], Ismail Mehmedagić[20], Atif Dsinić, Mustafa Topćagić, Haidar Hajdić, Avdo Ozmanbasić and Abid Ćatić[21].

In the *Buda Diary* of 2 August 1931, on page 3, there was a report about the establishment of the new Muslim congregation by the Durić, entitled *'The establishment of the autonomous Hungarian Islamic religious community'*. The founding took place at 11:00 a.m. sharp, and it referred to Article XVII of the 1916 Law. The article also recalled the 'late' Franz Joseph's Muslim subjects in Bosnia and his *'Decree Nr 1424-1910'* of 17 February 1910, countersigned by the Hungarian Prime Minister, which dealt with the status of Muslims in Bosnia. At 11.30 a.m., the assembled Muslims were led into a hall where Durić addressed them, asking for Allah's blessing on their future activities. Dr. Árpád Kiss lidértejedi[22], an ecclesiastical lawyer was present as an invited guest to formalise their formation, and Mustafa Aga was the meeting's chairman. Naturally, Durić became the chairman and mufti of the congregation.[23] Before all this, the 'Hungarian Muslim Cultural Committee' met on 30 July 1931, where they decided on the next year's hadj, the congregation to be established and its headquarters, which was to be Durić' future residence namely a suite in the Esplanade Hotel in Buda. The committee informed and welcomed Prince Arslan Shakib[24], who was then the most famous and respected Muslim leader in the world, by telegram.[25] On 14 September 1931, after the official establishment of the congregation, Durić delivered a commemorative speech to his followers and other invited guests at the Gül Baba türbe on the life of the saintly dervish. (According to the *Buda Diary*, this speech was also highly appreciated by Balkan Muslims.[26]) However, a debate and a fierce press controversy soon ensued as to who is the leader of the Muslims in the country. In its issue of 27 September 1931, *Pester Lloyd*, German-language daily newspaper in Hungary, named Abdul Latif, of Turkish origin and nationality, as the leader instead of Durić, which it corrected in its issue of 30 September.[27]

[18] Galánthay Glock, Tivadar (1872-1956), Major General, MP, academy teacher, painter, developer of an independent shorthand system, historian.
[19] Mehmed Resulović (1902-1983), military officer, fencing master, sport trainer.
[20] Ismail Mehmedagić (?-?), military officer, imam, muezzin, deputy mufti.
[21] Abid Ćatić (1895-1977), soldier, private civil servant, one of the leader of the Community.
[22] lidértejedi Kiss, Árpád (?-?), lawyer.
[23] M. *Buda Diary [Budai Napló],* August 2, 1931, 3-4.
[24] Arslan Shakib (1869-1946), Lebanese prince, politician, writer, historian.
[25] M. *Buda Diary [Budai Napló],* August 2, 1931, 3.
[26] M. 'Mass pilgrimage to Buda', *Buda Diary [Budai Napló],* October 3, 1931, 3.
[27] M. 'Islam in Buda', *Buda Diary [Budai Napló],* October 6, 1931, 1.

On 6 December 1931 Durić started his cultural mission at the Esplanade Hotel, where Turkish food was served to the guests after the performance. The guests included big businessmen, military officers, other Budapest potentates and Muslim members of the community. Durić's lecture explored the historical links between Hungary and Islam, and at the end of the evening, as a curiosity, the audience was treated to a violin performance by the Turkish Topći Mustafa aga.[28] On 24 February 1932, Hungary was also abuzz with news of events in Spain, and this reached the Durić's congregation. So much so that on the same day, the *Buda Diary* published a letter of thanks from Count Ferenc Hunyady, Member of Parliament, written because the Mufti of Buda had written an open letter against the persecution of Spanish Christians.[29]

The following is a quote from Durić's famous and powerful St Stephen's Day speech, delivered on 20 August 1933 to his Bosnian supporters and Hungarian guests at his residence:

> *'A millennium ago, the will of Allah, the Almighty and Merciful, bestowed upon the Hungarian race a great prince: the wise Saint Stephen, who created the Hungarian state, which has weathered the storms of a millennium, because the state of the great king was founded on the one God. (...) This country, of which we Hungarian Muslims are members, is not to be feared if it does not depart from the traditions of its first wise king. We will also shake off the shackles of Trianon, forged by human short-sightedness and wickedness! Allah has ordained freedom and not imprisonment for the Hungarian nation. We Slavic-speaking, but Hungarian-feeling, Hungarian Muslims are also members of the ancient Turan-Iranian common people, for a thousand years our ancestral land was the ornament and jewel of the crown of St. Stephen, we love our Hungarian homeland to our last breath, and if necessary, as we showed in the world war, we will defend it with our lives and blood. The Quran commands us to love God and our country, and we follow Allah's commandments. The faith of the living, mighty, merciful, one true God is threatened by the hordes of Satan, who want to make the people irreligious, godless, immoral, homeless, substituting machines for God, dishonesty for morality, instead of love for one's neighbour and special esteem, they proclaim inequality, instead of honour, they proclaim dreary material interests, they disrupt the traditions of family life, they incite children against parents, they disrupt the respect of authority and want to set up the kingdom of the Moscow "Dajjal" (Antichrist). They demolish mosques, churches, prayer houses, schools and build altars to immorality and blasphemy. Whether this satanic onslaught comes from the East or the West, Islam has vetoed it! We must rally around God to overthrow the power of Satan and his armies of helpers and lead the people back to the path of godliness, reverence, honour, patriotism and mercy. Without God and*

[28] M. *Buda Diary [Budai Napló],* December 7, 1931, 3.
[29] M. 'Islam for Christianity', *Buda Diary [Budai Napló],* February 24, 1932, 1.

> *against God, there is no life, no progress, no happiness! It is in Hungary's vital interest to embrace Islam in the great struggle that is about to take place, because if all those who believe in God unite, the empire of St Stephen will not be a passing phenomenon in history but will spread once again between the Carpathians and the Adriatic. We, Hungarian Muslims, bow in reverence to St. Stephen, the "peygamber" (prophet) of the Hungarian nation, and together with our Hungarian Christian brothers and sisters, we sing: "Where are you, King Stephen? A Hungarian in mournful attire desires thee. Weeping before thee!" Amin.'*[30]

In this speech, condensed, among other things, the loyalty of the Bosnian community to the Hungarian state, the idea of Turanism, irredentism, support for revisionism, hatred of atheistic communism - and its earthly incarnation, the Soviet Union - and the urge to fight against it.

If we look back a little from the speech to the beginning, we can see that after the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy, more Bosnian soldiers and civilians remained in post-Trianon Hungary. So did Husein Hilmi Durić, who moved permanently from Vienna to Hungary in 1920. According to his autobiography in the *Medriczky dossier*[31], he was born on 11 November 1887 in the town of Krupa in Bosnia, and his father (Mahmud Aga Durić) was the town mayor and a wealthy landowner. He graduated with distinction from secondary school (*Darul Muallimin*) and went on to obtain higher Muslim theological qualifications in Cairo and Constantinople. In addition to Hungarian and Bosnian, he is reported to have been fluent in German and Turkish, as well as Arabic and Persian. In 1910 he became director of archives at the National Museum of Bosnia. In 1914, at the outbreak of the First World War, he was called up for military service and served as a military imam in the mixed (but predominantly Muslim) Bosnian regiment. According to his autobiography, he visited all the theatres of war where the Monarchy's troops fought. In 1915, in the southern theatre of operations (at Sabać), he was badly shot in the lungs and injured his left knee. In the summer of 1915, having recovered from his wound, he was called up again as a reserve field imam and was given the rank of 'Mohammedan Chief Military Imam', a position confirmed by the Monarchy's Ministry of War and by Emperor Franz Joseph. This rank was at that time equivalent to the rank of captain. He was appointed major at the end of the World War. He also taught Muslim religious studies to his students at the Vienna Cadet School and the *Theresianum* in Vienna. At the collapse of the Monarchy, his 75-year-old father, the mayor of Bosna Krupa (for 45 years), was shot dead by the Serbs and the family land (1,040 acres) was confiscated, along with their house. In 1919, Durić married the daughter of Elek Hindy-Szabó, the older Ida, a colonel of the army, and in October 1920, resigned to the situation in Bosnia, they moved to Budapest.

[30] M. *Buda Diary [Budai Napló],* August 25, 1931, 1.
[31] M.

It was then (i.e, after the massacres by the Horthy-supporting detachments in *Siófok* and *Orgovány*) that Durics joined the Prónay detachment, together with eighty-five others. Here, in addition to his First World War medals, he was awarded the bronze commemorative medal of the West Hungarian uprising, three thousand of which were minted in the short-lived *'Lajtabánság'* by the 'head of state', Pál Prónay. He obtained Hungarian citizenship in February 1927 in Kecskemét. It may seem strange, since he lived in Budapest, in Molnár Street. But his financial situation did not allow him to pay the much higher tax in Budapest instead of the Kecskemét tax, and he also made many friends in the Prónay and Héjjas families in Kecskemét, who were predominantly farmers. He himself explains the matter in the following way, in a protocol recorded in the office of the chief notary of the city of Kecskemét on 2 March 1926 Durić, a resident of Budapest, appeared and made the following statement:

> *'I have applied to the city of Kecskemét for the prospect of being admitted to the municipal ties, because in Budapest, where I live, I have to pay a huge amount of money as a fee in this matter, which, although I can support myself, I cannot afford. I chose the town of Kecskemét because I fought with my sons in Western Hungary and have good friends among them. In Bosnia I have 1,040 acres of land and a house, but I would face the death penalty if I went back. Therefore, I wish to become a Hungarian citizen. I respectfully request that my application be granted. At present I am employed as a guard at the Capital, and I can only take up a permanent position after I have been granted citizenship.'*[32]

Husein Hilmi Durić, an impoverished military officer who played a founding role in the modern history of Islam in Hungary, became an *'effendi'* and within a few years a world traveler and a *'Grand Mufti of Buda'*, who was featured on the front page of several newspapers. His fate also marked the fate of the Muslim community in Hungary at the time. The Grand Mufti was chasing a great dream - never to be realised - of establishing an Islamic centre under his leadership on the side of the Gül Baba türbe. Over the years, he learned to speak Hungarian better and better, became a popular and sociable man, and his speeches were always characterised by the irredentist and 'Turanian' tone of the time.[33]

Conflicts, journeys, failures

Several publications of the Christian churches tried to attack Durić. For instance, *Reformed Life ('Református Élet')* asked in its article: '*Who invited the effendi to Budapest?*'[34] The semi-official mouthpiece of the congregation, the

[32] Lederer, *A magyarországi*, I, 41.
[33] *Ibid*.
[34] Lederer, *A magyarországi*, II, 56.

Buda Diary, reacted to these accusations on 21 September 1931, under the title *'Christians in Islam'*: 'The cooperation of Muslims and Christians in the committee and in the leadership of the recognized Islamic religious community has given rise to criticism from those who are not familiar with the relations. This cooperation is neither contrary to the laws and traditions of the Quran nor to the injunctions of the caliphs. The fifth surah of the Quran contains the following statement: "Moreover, you will find that for these believers (Muslims) they feel. The greatest friendship is felt by those who speak thus: We are Christians."'[35] The article then goes on to discuss the Islamic religion's recognition of Jesus Christ, the Virgin Mary, and gives a historical summary of the cooperation between Muslims and Christians.

Since their establishment, Husein Hilmi Durić and his congregation have received a steady stream of congratulatory letters and telegrams from the Islamic world, which they have tried to publish in the press to prove their popularity. Their Hungarian Christian supporters saw a tourist trade option in the small Muslim community. The Hungarian Muslim community had already been invited to Jerusalem, to the congress of the pan-Islamic movement, where Durić with Hajji Mehmed Dzhemaluddin Ćausević travelled in November 1931. This congress also had some Hungarian-related resolutions. Thus, Durić was given the title of *'Grand Mufti'* and was included in the list of Grand Muftis of the Islamic world, while the congress also decided - in principle - that a pilgrimage site should be established in Buda at the türbe, with a religious centre.[36]

On 5 July 1932, Gyula Germanus[37], an orientalist, linguist, literary historian, professor and traveller, who had just returned from India where he converted to Islam in 1930, was invited to the meeting of the *Hollós Mátyás Society* and reported that 'the East had noticed the Muslims' organisation in Hungary'.[38] On 28 October 1932, a delegation led by Durić visited Jenő Kozma[39], Member of Parliament, and was invited to be the patron of the Muslim community in Hungary.[40] The relationship with the politician was maintained, as shortly afterwards Durić was invited to the MP's birthday dinner in December 1932, along with several of his associates.[41] It was at this time that the Hungarian Muslim community expressed its joy at the news that Emir Arslan's Syria would be freed from French occupation.[42] (Which did not happen.)

[35] M. 'Christians in Islam', *Buda Diary [Budai Napló],* August 21, 1931, 1.
[36] Lederer, *A magyarországi*.
[37] Germanus, Gyula, Hajji Abdul-Karim (1884-1979), orientalist, writer, university professor, traveller, MP. In 1930 he converted to Islam in Delhi, India. The first Hungarian to make a pilgrimage to Mecca (hajji)
[38] M. *Buda Diary [Budai Napló]*, July 6, 1932, 2.
[39] Kozma, Jenő (1879-?), lawyer, politician, MP.
[40] M. *Buda Diary [Budai Napló]*, November 2, 1932, 1.
[41] M. *Buda Diary [Budai Napló]*, December 7, 1932, 2.
[42] M. *Buda Diary [Budai Napló]*, December 7, 1932, 2.

Durić later decided to try to win over the Albanian King Zogu[43] as a supporter of his "native Islam", and in December 1932 he set off for Tirana via Vienna and Trieste. He was reportedly greeted with great respect by the Muslims at every stopover. (Durić had been substituted in the community by Ismail Mehmedagić during this period.[44]) King Zogu accepted the invitation to become the patron of Muslims in Hungary, although, as we shall see, he did little for the Bosnian-Hungarian Muslim community until his downfall. He did give Durić a medal *('Commander's Order of the Order of the Beg Skander, with diamond stars'*) but nothing else. The Grand Mufti was received several times by the Albanian King Zogu, and before his return home, a solemn farewell service was held as part of the ceremonial farewell. At this farewell ceremony, which is further proof of the seriousness with which the Durić were taken, ministers of the Albanian government and leaders of the economic and religious life were present. King Zogu and the Albanian Bektashi Order offered thousands of gold *pengő*[45] for the construction of the mosque and medrese in Buda, which would be paid out when the foundation stone was laid. Durić was also presented with a fancy turban by the head of the Bektashi Order. At the same time, it was announced that fifty Muslim Albanian students would come to study in the new medrese, and the government indicated its intention to establish diplomatic relations with the country.[46]

Hungarian Muslims have also featured prominently in the Arab world press. For example, in the 23 February 1932 issue of the Baghdad newspaper *'Sirat al Mustaqim'* (the official organ and largest daily newspaper of the Kingdom of Iraq), three lengthy articles dealt with the Hungarian Muslim community. We would like to quote from one of the leading articles:

> *'It is two hundred and fifty years since the muezzin was not uttered in Buda Castle, but the Hungarian Muslims have maned themselves and with the help of Imam Husein Hilmi effendi, a highly respected figure in the Eastern Muslim world, and some of his Hungarian friends, have restored Hungarian Islam. Hussein Hilmi effendi, who had been elected Grand Mufti, wrote to all the Muslim powers of the world and they informed their people of this welcome and momentous historic event.' (...) 'The most revered leader of the world of Islam, His Highness the Emir of Islam, Emir Sektib Arslan, has accepted the supreme protectorate of Hungarian Islam.' (...) 'His Highness Ibrahim, the Sultan of Johore, promised Emir Arslan the help of the Muslims of India and he also accepted the patronage.' (...) 'King*

[43] Zogu I of Albania (1895-1961), Albanian politician, prime minister, president of the republic, king (1928-1939).
[44] M. *Buda Diary [Budai Napló]*, December 15, 1932, 3.
[45] Pengő: Hungarian currency (1927-1946).
[46] M., Lederer, *A magyarországi*.

Feisal, the ruler of Iraq and Mesopotamia, also called on his subjects to participate in the Gül Baba operation. '[47]

It is striking that almost all Muslim authorities of the time were invited to defend the cause of Hungarian Islam, and most of them gladly accepted, but no one made a financial contribution to the building of the mosque, apart from promises and polite words. All this diplomatic hustle and bustle was done to secure the financial backing, because Durić had no money for the grandiose plans. They were amply supplied with good words and encouragement by the Islamic world and their patrons at home.[48]

On 24 February 1932, also in the *Buda Diary*, an interview with the Grand Mufti was published on the front page, entitled *'An afternoon at the Buda Muftis'*. The article recalled Durić's military past and his participation in the West Hungarian uprising. He presented the bronze medal he received for his participation in the uprising with the sentence *'Uncle Pali*[49] *gave it to me!'*. The Grand Mufti estimated the Muslim community in his country, made up of ethnic Albanians, Bosniaks, Macedonians and Turks, at 3,000. He also counted the number of Muslim heroes buried in the cemetery in Rákoskeresztúr, mentioning 2,129 graves. *'...teaches our Muslims in Hungary eternal loyalty'*, the article concluded.[50] In June 1932, King Zogu's personal envoy, Dr. Erebara Ali Bey[51], visited Hungary and attended several official meetings and had personal talks with Durić, but apart from promises, the Muslims in Hungary received nothing more than that. The year 1932 seemed to be a boom year for Muslim diplomacy in Budapest, for in August Prince Shekib Arslan himself visited the city. The prince was also the president of the *'Comité Syrio-palestinien*', an organisation that worked alongside the League of Nations. The distinguished guest gave publicity to Muslims in his country in his magazine *'La Nation Arabe'*. From here we know that Mehmed Resulović, one of the leaders of the community, spoke at the European Congress of Muslims in Geneva in October 1935.[52] The prince attended many official meetings and spent much of his time with Durić. According to the *Buda Diary*, this was his fifth visit to Hungary. Financially, this visit did not bring the expected results for the Hungarian Muslim community, although the prince was not stingy with his promises.[53] On 22 November 1932, the Chief Mufti was given an important task. By '*Decree No. 199. 550/1932, X. ü. o.'*, the Mayor of Budapest entrusted Husein Hilmi Durić with the supervision and care of the graves of the Muslim dead in the cemeteries of the capital.[54]

[47] M.
[48] Lederer, *A magyarországi*.
[49] Prónay, Pál.
[50] M. *Buda Diary [Budai Napló]*, February 24, 1932, 1-2.
[51] Erebara, Ali Bey (?-?), Albanian general, politician.
[52] M.
[53] M.
[54] M. *Buda Diary [Budai Napló]*, December 15, 1932, 2.

At the end of 1932, life around the Grand Mufti of Buda was again lively: he had a meeting in Rome with the head of the Senussiya Sufi Order, and from there he travelled to Tirana, where he met King Zogu again at Christmas, and presented him with a silver ornamental sword (it belonged to István Bárczy, who offered it to him). On the sword was a dedication in Hungarian and Arabic. In Albania, on Ramadan, he met the head of the Bektashi Order, who admitted Durić into the order and showered him with gifts. In Hungary, Ramadan was celebrated separately by Bosniaks and Hungarians and by Turks, led by their Imam Abdul Latif. In the 28 January 1933 issue of *Pest Diary (Pesti Napló)*, the newspaper wrote: *'Durić held Ramadan services at his home. The grey-haired Abdul-Latif, Grand Imam, preached the truths of Allah in the Mosque street. Which of them is the true Imam, perhaps only Allah knows.'*[55] The rift between the two communities grew deeper and deeper, with the leaders often attacking each other and their followers in various media outlets, in an un-Muslim-like manner. Public opinion mostly smiled cynically at the bickering, but Durić's past and his Hungarian citizenship gave him greater support. In all cases, Durić and his associates invoked the laws of 1895 and 1916, according to which only Hungarian citizens could be heads of churches, and the undoubtedly important fact that he had been elected by the full consensus of Muslims living in Hungary, whether Bosniaks or Albanians, all of whom - the majority - were Hungarian citizens. At the same time, the Durić rejected the claim that Muslims of Hungarian citizens were divided into two camps. In February 1932, the Durić celebrated *'Seker Bayram'*, the Islamic fest marking the end of Ramadan, the holy month of fasting.

The celebration took place at the Esplanade Hotel, where a suite was reserved for the Durić to receive foreign guests in a dignified manner. The ceremony was attended by several well-known figures from the local scene. It is worth noting that Professor Gyula Germanus, who was already a Muslim at the time, was also present, advocating the Bosnian community and giving a lecture to the gathering. The community, of course, also sacrificed a lamb and prayed together. All this was done at the Gül Baba türbe. The *Pest Diary*, daily newspaper reported the event under the title *'The Bayram celebration of the Hungarian Muslim Community'*, with pictures.[56] The Grand Mufti of Buda waited in vain for the promised financial aid from abroad, and the year 1932 was also a year of promises (as we will see, this was the case in later years as well). In 1933, the contemporary press once again reported abundantly on all the celebrations of the Hungarian-Bosnian Muslims, and the *Buda Diary* sang the praises of the arriving high-ranking visitors. This year, the celebration of the beginning of Ramadan caused a row between the Bosnian and Hungarian community led by Durić and the Turkish Muslims around Abdul Latif. The years flew by and none of the grand plans materialised.

[55] M.
[56] M.

In 1934, Durić and Ismail Mehmedagić visited Egypt, Syria and Palestine. In Jerusalem, they received strong promises from the head of the Pan-Islamic Congress, Grand Mufti Hajji Amin al-Husseini[57] (later an ally of Adolf Hitler) but failed to get support from anyone. For the second time, they went on a bigger mission: In 1935, they embarked on another fund-raising trip on the Alexandria-Jerusalem-Damascus-Bombay-Hyderabad route. During their expedition, which lasted several months, they gave numerous lectures, the Hungarian Islamic cause were widely covered in local newspapers, and they were received by local dignitaries. In Iraq they were hosted by the King, in Hyderabad by the *Nizam*. But on their return, they had nothing to show for it except promises. 'We had no material success in Arabia.' - Mehmedagić wrote in his diary.[58] In fact, the intrigues of the Turkish imam at home, Abdul Latif, contributed to the failure of their journey. Relying on promises, Durić had told the press beforehand that enough money would be sent by the Muslim rulers of the East to build the Islamic centre. We know that he had to take out loans for his travels, and when he returned home, he had serious settlement problems with his creditors.[59]

In 1935 they tried again to get help for the planned Islam centre, this time writing a letter to the then Hungarian Prime Minister, Gyula Gömbös[60]. The letter was signed by Medriczky, Bárczy and György Petrichevich[61]. We would quote from it:

> *'The recognition of the autonomous community of the Hungarian Muslims by the Hungarian authorities has not yet been possible for various reasons, and this circumstance paralyses all their capacity for action and creates various difficulties. It is also worth mentioning that the representative office of a foreign state in Budapest has been fighting hard for years to suppress this movement at the request of the clergyman of a Turkish citizen living in the country. The specific aspirations of Hungarian Muslims currently are twofold: Using the notoriously high level of sacrifice and solidarity of the orthodox Islamic world for religious purposes, they want to create the financial means to acquire ownership of the property around the tomb of Gül Baba, partly for religious purposes, They will also be able to establish a religious boarding school and a school for orthodox Muslim college students and a mosque worthy of the majestic panorama of Budapest, as well as to initiate religious academic work, for example by publishing a translation of the Quran in Hungarian. At the same time as they seek to collect voluntary donations for this purpose after securing the moral support of the most prominent Muslim personalities in the Islamic world, they also hold projected visual propaganda*

[57] Mohammed Amin al-Husseini (1897-1974), imam, grand mufti of Jerusalem.
[58] M.
[59] M.
[60] Gömbös, Gyula (1886-1936), military officer, General, politician, MP, Minister of Defence, Prime Minister of the Kingdom of Hungary (1932-1936).
[61] Petrichevich, György (1880-1949), military officer, Colonel.

lectures in most cities of Islam during the fundraising tour, they will also invite Muslims to Hungary who they believe will benefit from their visit in cultural, economic or tourist terms. It is now becoming timely to organise and carry out this collection in the East. We therefore respectfully request Your Excellency to grant permission to the elected "pastors" of the Hungarian Muslims, the Mufti of Buda, Hilmi Durić Hussein, a Hungarian citizen, and the Mehmed Resulović, also a Hungarian citizen, and a Hungarian military officer and sports instructor, to collect voluntary donations from Muslims abroad for the realisation of the above-mentioned aims of the Hungarian Muslim congregation and to pay these amounts into the bank account of the Gül-Baba Committee. (. ..) We considered it necessary to establish the Gül-Baba Committee, which would exercise a certain degree of political and moral supervision over the movement. For its part, the Gül-Baba Committee wishes to and will ensure that the funds collected are used only for the reimbursement of actual expenses incurred during the period of collection. (...) Your Excellency Prime Minister! In view of the fact that the whole movement cannot be called an everyday movement in any respect, neither in terms of its aim nor its means, and also in view of the fact that its effectiveness is within the widest possible limits, we respectfully request Your Excellency to grant the above-mentioned permission for a period of three years without any special restrictions, in view of the moral weight of the distinguished personalities participating in the Gül Baba Committee..."[62]

Unfortunately, Gömbös' reply, if any, has not yet come to our attention. After many failures and unsuccessful attempts, Durić again turned to the Albanian King Zogu, who was also chosen as the patron of Hungarian Islam. As a gift, he also brought the King a silver plaque depicting the mosque to be built. According to the Buda Diary, Durić blessed the marriage of King Zogu and Countess Geraldine Apponyi[63], as Durić was also - allegedly - appointed by the Albanian king as his "Court Mufti". With the fall of the King and the invasion of Fascist Italy, the daring Hungarian Muslim hopes of the Albanian connection were dashed.

Andor Medriczky, tirelessly, but with less conviction due to the many disappointments he had experienced, continued to agitate for tourism and relations with the East, but Durić's name was hardly mentioned. He must also have resented him because the Grand Mufti had joined the far-right National Front, which Medriczky could not have been thrilled about, as his worldview was closer to that of the liberal Bárczy. The *Seker* and *Kurban Bayram* were still celebrated by Muslims - Bosnian-Hungarians and Turks separately - and in the 1930s, there were a series of 'educational' writings about the closeness of Christianity and Islam, and the fact that the latter is not the same as the Turks, as most people believe. Articles have urged that a mosque should be built next to the

[62] M., Lederer, *A magyarországi*.
[63] Countess Geraldine Apponyi (1915-2002), Queen of the Albanians.

Gül Baba türbe or, if that is not feasible, at least that the inappropriate Wagner Castle around it should be restored or demolished.

Durić died of lung disease on 3 February 1940 at the New St John's Hospital. He was 52 years old and passed away relatively young. His widowed wife, Ida Hindy Szabó, was in financial difficulties, despite coming from a very wealthy family before the war. They lived in Vienna until 1920, and she was a nurse in charge at the front three times, where she was wounded in the left hand by a fragment of an incoming shell on 12 August 1915, while working in the war hospitals of the Vienna clinics. The widow applied to Mrs Miklós Horthy, wife of the Governor Miklós Horthy for Christmas relief in 1941.[64] Durić' obituary can be read in the *Buda Chronicle* of 7 February 1940. They praised his personality, his participation in all kinds of community activities and his support for the development of tourism:

> *'He was not an ordinary man. He was driven by great concepts and generous ideas. And when he set his mind to something, he carried it through. He knew no difficulties or obstacles. He travelled twice to the East to promote his great ideas for Buda through his personal agitation and the magical propaganda of his word: the construction of the Gül Baba Mosque, the establishment of a Muslim college and a cultural centre in Buda. He has been to the courts of Arab princes and kings, toured Egypt and India, urged and agitated everywhere, and achieved sums in millions will be available for these purposes once... This "once", this was the source of all his bitterness, his struggle, and his goal. The hopeless struggle of the "Don Quixotes" in the windmill is always tragic but also comic. It is, however, absolutely honourable.'*[65]

About other members of the Community

We have also researched the lives of several Bosniaks who have settled in our country, and their possible political or economic involvement. In 1931, several Bosniaks were involved in a confused, complicated and provocative coup attempt in Budapest, and later in a political trial, and - in our opinion - we should not be surprised. After all, Trianon treaty, the break-up of the Austro-Hungarian Empire, was also a blow to the Muslims who were trapped here. They were not allowed to return to their motherland, Bosnia-Herzegovina, because there, after 1920, Bosniaks and Croats loyal to the Monarchy were persecuted by the authorities of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and later of the Kingdom of Yugoslavia. Land and property confiscations were the order of the day, and several death sentences were handed down against former Bosnian officials appointed by the Monarchy. For Bosniaks in Hungary, returning home

[64] M.
[65] M. *Buda Chronicle [Budai Krónika]*, February 7, 1940, 1.

was risky, with long prison sentences and possibly death. In Hungary in 1931 there were several Bosnian defendants (Abdullah Enderić, Abid Ćatić, Salko Mulić) in the criminal case of the so-called *Vannay-Schill* coup attempt.[66] The political views and involvement of the Bosniak community were shaped by their past. Almost without exception, they were grouped around various parties on the domestic right at the time and were also called 'Bosniak groups' or 'Bosnian hunters'. Their strength was not negligible, as they could number in the hundreds. They were men of cohesion, solidarity, fighting spirit and martial strength, who were not afraid of their own shadow and who remained loyal to their new chosen homeland. They were also mostly anti-communist, and hundreds of them took part in the creation of the so-called National Army. Even those who had previously fought in the Red Army of the Hungarian Soviet Republic. Their shattering of faith in the Communist Party may have been motivated by the withdrawal from the 'Highlands' (*'Felvidék'*). In the light of later data and conversations, they believed that after the occupation of the 'Highlands', they would fight to help both repel the Romanian troops and restore the territory of the old Hungary. They were disappointed. A few Bosniaks in the late 1930s and early 1940s went as far as the far right (e.g, the National Front).

The fact that most of the members of the Bosnian-Hungarian community became craftsmen and traders[67] points towards the creation of a peaceful civil life. Almost all Bosniaks, Albanians and many Turks had acquired Hungarian citizenship by the end of the 1930s. Those who still had a trade or small business before the war tried to continue their lives. They asked for and received help from their former military superiors in obtaining their official papers, and in the meantime, they went to the authorities to get their documents in order. All the while, they believed that one day Bosnia and Herzegovina might once again be part of a common homeland. In terms of their occupation, they were generally confectioners and shopkeepers, such as candy sellers; but they also owned bakeries; or retailers, such as pipe sellers, grocers, coffee shop owners and gardeners. Often, they were just vendors on the move, walking around the public square with a box hanging around their neck. We also know of people who have used their combat experience, such as fencing masters. We must mention the person of Mehmed Resulović, the community's notary and Durić's secretary, who was an excellent fencing master and sports instructor. He was born on 31 January 1902, and in 1939 he took part in the invasion of the Highlands as an apprentice fencing master. Between the two wars he was one of the best left-handed fencers in the country. He graduated from the Hungarian Royal Toldi Miklós Honvéd Sports Teacher and Fencing Master Training Institute. After 1945 he taught fencing at the Red Flag Sports Club. He left Hungary after the 1956 Revolution

[66] Budapest City Archives BFL VII. 5. c. 15207/1931.
[67] Budapest City Archives BFL IX. 'A budapesti kereskedelmi testület iratai 1906-1948.' 'A Budapesti Kávés Ipartársulat iratai 1875-1922.' [Documents of the Budapest Trade Board 1906-1948, Documents of the Budapest Coffee Industry Board 1875-1922]

and War of Independence. He worked as a fencing coach in Vienna and then in the Federal Republic of Germany until his death in 1983.[68]

The Bosnian veterans lived their lives in the capital or in large rural towns. They also often went to fairs in rural towns to make sweets, Turkish honey and candies. They had already abandoned the fez and baggy trousers in their clothing, but the fez was certainly taken out of the wardrobe for religious festivals. This can be seen in old photographs and film footage. In their homes, they kept Bosnian photos, made Bosnian coffee and drank - often from the *findsac* they had brought from home. Very few chose to live in villages. Almost all of them had Hungarian wives, but there were also Bosnian families. The Bosniaks in the capital often visited each other, but they also met in the restaurants to exchange ideas, where the main topic was current politics and nostalgia. They were fully accepted by Hungarian society at the time, even though they were Muslims and spoke Hungarian with an accent. This was not a problem in a cosmopolitan city like Budapest, where you could find, for example, market-going Swabian (German) women, Jewish merchants, Bulgarian gardeners, dressed in national costumes, with socks on their heads, in the Buda district. The Bosniaks tried to integrate, and this was tolerated by Hungarian society. Their religion was seen as a curiosity, and for the vast majority this was not ridiculous, alarming, or repulsive. Muslim confectioners not only had Bosnian customers, but most of them were Hungarian, they had a good reputation and were not expensive. Many pipers made their own, carving the pipe stems into the tins. During the economic crisis, they tried to help each other out and asked their former military superiors to intervene on their behalf. This they always received, as they were a solid base - they had already proved this in 1921 - which could form an experienced team ready for war in any future military operation in Hungary.

Summary

To summarise our writing, we briefly present a typical career, a short biography of a Muslim Bosnian industrialist, Hasan Jamaković, who, according to the Industrial Association, 'worked as an industrialist, became independent in 1931, lived in Budapest, born in Sarajevo in 1894. He is a skilled, educated craftsman, and has a good name in the trade. He fought on the Russian and Italian fronts from 1914-18, was wounded four times, and was decorated with the small silver and bronze.' They were almost all like this, hard-working, industrious, family-loving veterans who lived their faith and never forgot their roots, the true pillars of Hungarian Islam between the two world wars.[69] We believe that the members of the Bosnian community have come to appreciate their new homeland,

[68] Mehmed Resulović [Rachulovics Mechmed, Reszulovics Mehmed], accessed February 14, 2022, https://www.magyarszablya.hu/galeria/album/mesterek_eletrajza/slides/rachulovics_mehmed.pdf
[69] Magyar Ipar Almanachja 1929-1932. II. rész. Az iparos társadalom (Névjegyzék). [Hungarian Industry Almanac 1929-1932. Part II. The society of craftsmen (Register)] 318.

Hungary, and have tried to become useful members of society. Today's Hungarian Islamic Community rightly looks to them as an example to follow. In conclusion, we would like to point out that the leaders and members of the Community could always count on the support and assistance of their Hungarian officers and comrades-in-arms from the First World War, which came in handy when acquiring Hungarian citizenship, finding a job, and practicing the Islamic faith in calm circumstances. What is the reason for this? The First World War ended in 1918, and on 4 June 1920, Treaty of Trianon mutilated the thousand-year-old borders of historic Hungary. Austria also lost territory in the Treaty of Saint-German-en-Laye, but received the Őrvidék/Burgenland, part of Hungary, as "compensation". Since 1881, soldiers from Bosnia and Herzegovina have also served in the army of the Austro-Hungarian Monarchy, initially in four infantry regiments and field hunter battalions, as well as in several other joint military units, in mixed units. In 1908, the province was annexed by the Austro-Hungarian Monarchy and was given a separate constitution. In the First World War, Bosnian soldiers fought so heroically that in 1914 they were described by Emperor and King Franz Joseph I himself as the bravest soldiers of all. After 1918, however, many of them had no intention of returning to the newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Thus hundreds, perhaps thousands, were stranded in Hungary. Their loyalty to their new, chosen homeland was manifested by their participation in the so-called West-Hungarian Uprising, which broke out in 1921. They were Muslims, as were the Albanians who later joined the fighting and fled to Hungary at the call of Ivan Héjjas. Those who stayed in Hungary hoped that the old borders would one day be restored. Many of them were attached to Pál Prónay as their former commander, or to Iván Héjjas, with whom they had also fought together in the mountains of northern Albania. Because their former military life had been so formative for them, they believed that they would one day be needed again in Hungary's army. The group, made up mainly of Albanian, Bosnian and Hungarian Muslims, gathered around Husein Hilmi Durić. From the fighting in Western Hungary, the heroic actions of two Bosnian machine-gunners, Abdurrahman and Mehmet, Albanian insurgent Atif and Bosnian platoon leaders Olčan, Denčič and Hassán, should be mentioned. There is even a heroic death of the insurgency, that of Ahmed, a Bosnian vendor from the 3rd Infantry Regiment of Bosnia and Herzegovina, who died in battle on 5 September 1921 in the battle of Kirchschlag.[70]

The Community's activities in Hungary did not pass without a trace. Durić died in 1940, and in 1946 his great rival, the leader of the Turkish community in Hungary, Abdul Latif 'Imam-Hodja', a Turkish language lecturer at the University of Budapest, died, and many others lost their lives in the Second World War. The Communist establishment did not tolerate the free practice of Islam in

[70] Zoltán Bolek, *'Bosnyákok és albánok a nyugat-magyarországi felkelésben 1921.'* [Bosniaks and Albanians in the West-Hungarian Uprising 1921], Budapest, Magyar Iszlám Közösség, 2021.

Hungary, which was banned from 1947 to 1988. However, there are recollections of elderly Bosniaks going up to the around of Gül Baba türbe in Buda to pray, even during the dark fifties of the Rákosi era, the period of the harshest communist repression. Unfortunately, they passed away in the 1960-1970s due to old age.[71] In their place came new Muslims to Hungary, mostly university scholarship students from various Arab countries, but their history and practice of Islam belongs to the pages of another chronicle.

Zaključak

Da rezimiramo naše pisanje, ukratko predstavljamo tipičnu karijeru, kratku biografiju muslimanskog bosanskohercegovačkog industrijalca Hasana Jamakovića, koji je, prema navodima Industrijskog udruženja, 'radio kao industrijalac, osamostalio se 1931. godine, živio u Budimpešti, rođen u Sarajevu 1894. Vješt je, obrazovan zanatlija i ima dobro ime u zanatu. Borio se na ruskom i italijanskom frontu od 1914. do 1918., četiri puta je bio ranjavan, odlikovan malim srebrom i bronzom.“ Gotovo svi su bili takvi, vrijedni, marljivi veterani koji su voljeli porodicu, koji su živjeli svoju vjeru. i nikada nisu zaboravili svoje korijene, prave stubove mađarskog islama između dva svjetska rata. Vjerujemo da su pripadnici bosanske zajednice počeli cijeniti svoju novu domovinu, Mađarsku, i pokušali postati korisni članovi društva. Današnja mađarska Islamska zajednica s pravom gleda na njih kao na primjer koji treba slijediti. U zaključku želimo istaći da su čelnici i članovi Zajednice uvijek mogli računati na podršku i pomoć svojih mađarskih oficira i saboraca iz Prvog svjetskog rata, što im je dobro došlo prilikom sticanja mađarskog državljanstva, pronalaženje posla i prakticiranje islamske vjere u mirnim okolnostima. Šta je razlog tome? Prvi svjetski rat je završio 1918. godine, a 4. juna 1920. Trianonski ugovor je osakatio hiljadugodišnje granice istorijske Mađarske. Austrija je također izgubila teritoriju Ugovorom iz Saint-German-en-Layea, ali je dobila Őrvidék/Burgenland, dio Mađarske, kao “kompenzaciju”. Od 1881. godine vojnici iz Bosne i Hercegovine služe i u vojsci Austro-Ugarske Monarhije, u početku u četiri pješadijska puka i poljskim lovačkim bataljonima, kao i u nekoliko drugih zajedničkih vojnih jedinica, u mješovitim jedinicama. 1908. godine, pokrajina je pripojena Austro-Ugarskoj monarhiji i dobila je poseban ustav. U Prvom svjetskom ratu bosanski vojnici su se borili tako herojski da ih je 1914. godine sam car i kralj Franjo Josip I opisao kao najhrabrije vojnike od svih. Međutim, nakon 1918. mnogi od njih nisu imali namjeru da se vrate u novoformiranu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Tako su stotine, možda hiljade, nasukane u Mađarskoj. Njihova odanost novoj, izabranoj domovini očitovala se u učešću u tzv. Zapadnougarskom ustanku, koji je izbio 1921. Bili su muslimani, kao i Albanci koji su se kasnije

[71] György Lederer, ’A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez’ I-II. [To the recent history of Islam in Hungary], *Keletkutatás [Orientalism],* Autumn (1988), 29-49, Spring (1989), 53-72.

uključili u borbe i pobjegli u Mađarsku na poziv g. Ivan Héjjas. Oni koji su ostali u Mađarskoj nadali su se da će se stare granice jednog dana vratiti. Mnogi od njih su bili vezani za Pál Pronaya kao svog bivšeg komandanta ili za Ivana Héjjasa, sa kojim su se također borili zajedno u planinama severne Albanije. Budući da im je dotadašnji vojnički život bio tako formiran, vjerovali su da će jednog dana ponovo biti potrebni u mađarskoj vojsci. Grupa, sastavljena uglavnom od albanskih, bosanskih i mađarskih muslimana, okupljena je oko Huseina Hilmija Durića. Iz borbi u zapadnoj Ugarskoj treba spomenuti herojske akcije dvojice bosanskohercegovačkih mitraljezaca, Abdurahmana i Mehmeta, albanskog ustanika Atifa i bosanskohercegovačkih voda Olčana, Denčiča i Hassana. Ima čak i herojske pogibije ustanika, Ahmeda, bosanskog trgovca iz 3. pješadijskog bosanskohercegovačkog puka, koji je poginuo u borbi 5. septembra 1921. u bici kod Kirchschlaga.

Aktivnosti Zajednice u Mađarskoj nisu prošle bez traga. Durić je umro 1940, a 1946. umro je njegov veliki rival, vođa turske zajednice u Mađarskoj Abdul Latif 'Imam-Hodja', predavač turskog jezika na Univerzitetu u Budimpešti, a mnogi drugi su izgubili život u Drugom. Svjetski rat. Komunistički establišment nije tolerisao slobodno praktikovanje islama u Mađarskoj, koje je bilo zabranjeno od 1947. do 1988. Međutim, postoje sećanja kako su stariji Bošnjaci išli na molitvu oko Gül Baba türbea u Budimu, čak i tokom mračnih pedesetih godina. Rakosijevo doba, period najžešće komunističke represije. Nažalost, preminuli su 1960-1970-ih godina zbog starosti. Na njihovo mjesto u Mađarsku su došli novi muslimani, uglavnom studenti univerziteta iz raznih arapskih zemalja, ali njihova historija i praksa islama pripadaju stranicama druge hronike.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Budapest City Archives BFL IX. 'A budapesti kereskedelmi testület iratai 1906-1948.' 'A Budapesti Kávés Ipartársulat iratai 1875-1922.' [Documents of the Budapest Trade Board 1906-1948., Documents of the Budapest Coffee Industry Board 1875-1922]
2. Budapest City Archives BFL VII. 5. c. 15207/1931.
3. Budapest City Archives BFL XIV:24. 'Medriczky-dossier' [Content: Andor Medriczky's notes and documents: photographs, engravings, business cards, invitations, letters, proposals, newspaper clippings in Hungarian and Arabic].
4. Magyar Ipar Almanachja 1929-1932. II. rész. Az iparos társadalom (Névjegyzék). [Hungarian Industry Almanac 1929-1932. Part II. The society of craftsmen (Register)].

Knjige/Books:

1. Bolek, Zoltán, *'A Monarchia muszlimjai. Avagy elfelejtett muszlim háborús hőseink'* [The Muslims of the Monarchy. Or as our forgotten Muslim war heroes], Budapest, Magyar Iszlám Közösség, 2016.
2. Bolek, Zoltán, *'Az utolsó dzsihád'* [The last jihad], Budapest, Magyar Iszlám Közösség, 2020.

3. Bolek, Zoltán, *'Bosnyákok és albánok a nyugat-magyarországi felkelésben 1921.'* [Bosniaks and Albanians in the West-Hungarian Uprising 1921], Budapest, Magyar Iszlám Közösség, 2021.
4. Bolek, Zoltán, *'Iszlám Enciklopédia'* [Islamic Encyclopaedia], Budapest: Magyar Iszlám Közösség, 2005.

Članci/Articles:

1. Lederer, György, 'A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez' I-II. [To the recent history of Islam in Hungary], *Keletkutatás [Orientalism],* Autumn (1988), 29-49., Spring (1989), 53-72.
2. Lederer, György, 'Islam in Hungary', *Central Asian Survey,* 11 (1992), 1-23.

Internet:

1. Mehmed Resulović [Rachulovics Mechmed, Reszulovics Mehmed], accessed February 14, 2022, https://www.magyarszablya.hu/galeria/album/mesterek_eletrajza/slides/rachulovics_mehmed.pdf.
2. Udvarvölgyi Zsolt, *'Az iszlám Magyarországon'* [Islam in Hungary] (Budapest: adamobooks.com, 2009), accessed February 14, 2022, https://adamobooks.com/termek-Az-iszlam-Magyarorszagon-4.html.
3. Udvarvölgyi, Zsolt, *'A magyar iszlám vallásszociológiája', M.A. Thesis* [The sociology of religion of Hungarian Islam] (Budapest: Eötvös Loránd University, 1998), Electronic version, accessed February 14, 2022, https://terebess.hu/keletkultinfo/udvarvolgyi1.html.

Doc. dr. Zećir RAMČILOVIĆ
Institut za nacionlnu historiju – Skoplje, Sjeverna Makedonija
E-mail: zecir.ramcilovic@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.7:497.2)"405" (093)
930:327(497.7:497.2)"405" (091)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.134

REVIZIONIZAM I (ZLO)UPOTREBA HISTORIJE OD STRANE BUGARSKE PREMA SJEVERNOJ MAKEDONIJI I NJENOJ INTEGRACIJI U EUROPSKU UNIJU

Apstrakt: *Historija je jedna od društvenih nauka, koja je istovremeno i humanistička jer ne nudi samo znanje o prošlosti, već preko izučavanja historiskih procesa i pojava utiče na stvaranje predstave za današnje pojmove i društvene procese. Historija je temelj na kom se gradi i formira ličnost svakog pojedinca, posebno u obrazovanju gdje historija modelira čovjeka o njegovom saznanju o sebi i drugima. Na žalost u većem ili manjem broju u svim balkanskim hitoriografijama prisutna je određena mitologizacija historije, reintrepretacija činjenica u zavisnosti od potrebe obično vlasti ili određenih struktura i centara moći, te nametanje istine o kojoj se ne smije disktutirati, odnosno onog što piše u udžbenicima. Zbog toga pomenute strukture prave namenski krize, a zatim ih menadžiraju, a po potrebi ih i riješavaju. Menjaju se društveno-politički odnosi i najčešće osim malog kruga ljudi koji imaju interes, obični ljudi i društvo u cijelni ima dugoročno štetne posljedice koje često mogu izaći van kontrole. Zato je historija postala moćno oružje koje vrlo često se koristi za manipualciju i ostvarivanje različitih, uglavnom političkih ciljeva. Zbog toga je teško biti historičar na Balkanu! Sasvim je normalno i logično da historičari polemišu i da se ne slažu o određenim historijskim procesima i pojavama, već je problem kada radi gore navedenog historičari postaju instrument za ostvarivanje određenog cilja i ideologije. Jedan od takvih primjera je Sjeverna Makedonja koja upravo zbog (zlo)upotrebe historije i historijskog revizionizma trpi posljedice u svom razvoju, položaju u svijetu i ostvarivanju svojih strateških ciljeva. Ovo je posebno izraženo blokiranjem Sjeverne Makedonije za početak pregovora za članstvo u EU od strane Bugarske zbog historije i procesa u prošlosti koji nisu saglasni sa t.z. bugarskim historijskim narativom. Argumentom sile, a ne činjenicama koristeći svoju bolju međunarodnu poziciju Bugarska stvara i nameće narativ o bugarskom identitetu makedonskog naroda, a makedonski jezik za dijalekt bugarskog jezika, uz relativizaciju tadašnjeg bugarskog učešća u fašističkoj*

koaliciji, te negaciju okupatorskog režima i okupaciju današnjeg prostora Sjeverne Makedonije. Ovo je krajnje neprimjerno da jedna država intervenira na ovaj način na historiju i historijske činjenice druge države. Bilateralni sporovi nisu novost za Evropu, ali način i pritisak koji Bugarska vrši na Sjevernu Makedoniju je moralno i pravno neopravdan, u kom kumuje upravo veliki dio historičara koji postaju instrument određenih struktura. Pored analize spornih stavova i pozicija kao rezultata historijskog revizionizma bugarskih institucija i „historičara", u radu se može vidjeti da razvoj odnosa dveju država je u direktnoj korelaciji sa promjenama vlasti i vladajućih struktura, odnosno njihovih ideologija i potreba. Rješenje sporova vezanih za prošlost su mogući samo uz primijenu savremenih pristupa i depolitiziranja historije i njene uloge u savremenim društvu.

Klučne riječi: *Sjeverna Makedonija, Bugarska, historija, makedonski narod, makedonski jezik.*

REVISIONISM AND (EVIL) THE USE OF HISTORY BY BULGARIA TOWARDS NORTHERN MACEDONIA AND ITS INTEGRATION INTO THE EUROPEAN UNION

Abstract: *History is a social science, which is concurrently humanistic since it offers not only knowledge about the past, but through the study of historical processes and phenomena influences the creation of a representation of today's concepts and social processes. History is the foundation on which the personality of each individual is built and formed, particularly in education where history models the mankind about their knowledge of themselves and others. Unfortunately, in more or less all Balkan historiographies there is a certain extent of history mythologizing, reinterpretation of facts depending on the needs of usually the government or certain structures and centers of power, and the imposition of truth that should not be discussed, or what is written in textbooks. That is why the mentioned structures create purposeful crises, and then they manage them and, if necessary, resolve them. Socio-political relations are changing and most frequently, apart from a small circle of people who have an interest, ordinary people and society as a whole suffer from long-term harmful consequences that can often get out of control. That is why history has become a powerful weapon that is very often used to manipulate and achieve various, mostly political goals. That is why it is difficult to be a historian in the Balkans! It is quite normal and logical for historians to argue and disagree about certain historical processes and phenomena, but the problem is that because of the above mentioned, historians become an instrument for achieving a certain goal and ideology. One such example is North Macedonia, which suffers consequences in its development, position in the world and realization of its strategic goals precisely because of the (mis)use of history and historical*

revisionism. This is particularly pronounced by the blocking of North Macedonia to start the negotiations for EU membership by Bulgaria due to the history and processes in the past that are not in line with the so-called Bulgarian historical narrative. Using an argument of force, not facts, using its better international position, Bulgaria creates and imposes a narrative on the Bulgarian identity of the Macedonian people, and the Macedonian language for the Bulgarian dialect, with the relativization of the then Bulgarian participation in the fascist coalition, and the negation of the occupying regime. This is utterly inappropriate for one state to intervene in this way on the history and historical facts of another state. Bilateral disputes are not new to Europe, but the way and pressure that Bulgaria is exerting on North Macedonia is morally and legally unjustified, in which a large part of historians are co-sponsors, becoming an instrument of certain structures. In addition to the analysis of controversial attitudes and positions as a result of historical revisionism of Bulgarian institutions and „historians", the paper shows that the development of relations between the two countries is directly correlated with changes in government and governing structures, i.e, their ideologies and needs. The resolution of disputes related to the past is possible only with the application of modern approaches and depoliticization of history and its role in modern society.

Key words*: North Macedonia, Bulgaria, history, Macedonian people, Macedonian language.*

Prolog

Republika Makedonija svoju nezavisnot proglašava nakon uspješnog referenduma 8. septembra 1991 godine. U narednom periodu počinje mukotrpna borba za njeno međunarodno priznavanje i integriranje u međunarodnim organizacijama. Prva država koja je priznala nezavisnost i samostalnost Makedonije bila je Republika Bugarska, 15. januara 1992. godine, čime i započinju oficijelni odnosi između dveju država. U prvom trenutku Bugarska je dobila simpatije kod makedonskih građaana, ipak postoje i drugi razlozi za ovaj potez bugarskih vlasti. Smatram da je prvenstveno cilj priznanja bio da se Makedoniji omogući brže međunarodno priznanje i odvajanje od Srbije, te oslobađanje od daljeg uticaja i pritiska Beograda. Ovim se ispratila i jasna poruka Sbiji i Grčkoj i nekim njihovim planovima u vezi nove države, kakva je bila inicijativa grčkog premijera Micotakisa iz 1991 godine za održavanje trilateralnog sastanka Grčke, Srbije i Bugarske o budućnosti Makedonije, koju je upravo Bugarska odbacila. *Duboko se vjeruje da 1992. i*

1993. ministri vanjskih poslova Jugosalvije i Grčke su diskutirali za moguću podjelu Bivše jugoslovenske Republike Makedonije.[1]

Na ovaj način Bugarska je postala prvi savezinik Makedonije. Da ta namjera nije bila iskrena i da je imala drugi cilj, vidjelo se i tada na političkom planu uz kontinuirano iskazivanje nacionalističkih pretenzija prema Makedoniji, odnosno makedonskoj historiji, makedonskom identitetu i makedonskom jeziku. Neposredno nakon priznanja Makedonije u intervju za njemački „Zidojče cajtung" bugarski predsjednik Želju Želev je naglasio da *Bugari priznaju makedonsku državu, ali ne i makedonsku naciju*.[2] Ali i mnogi drugi bugarski zvaničnici su imali negatorske i asimilatorske stavove i pretenzije prema Makedoncima i novoj državi. *Bugari ne insistiraju na promjenu sadašnjih granica i neće učestvovati u konflikte naših susjeda, ali Bugari preko granice treba da priznaju i da budu ponosni na svoju historiju bez da se plaše od toga što su Bugari.*[3] *Makedonija je najromantičniji dio bugarske historije*.[4] Subjektvini pristup, nepoznavanje i nevjerovanje u već silno formirani makedonski identitet i posebnost makedonskog naroda stavlja tačku na pokušaj Bugarske za uslovno rečeno „dobrovoljnu bugarizaciju" Makedonaca.

Proces negiranja makedonskog identiteta se nastavlja, ali više na unutrašnjem planu jer je i sama Bugarska devedesetih godina bila u krizi i u nezavidnoj situaciji na međunarodnom planu. Najkrupniji formalni iskorak u razvoju bilateralnih odnosa dveju država je potpisivanje Deklaracije za dobrosusjedstvo, prijateljstvo i saradnju, 22. februara 1999.[5], od tadašnjih predsjednika vlada, Ljubča Georgievskog i Ivana Kostova koji je dao nadu da će se prevazići nesprazumi, a historija biti ostavljena historičarima.

Nakon prijema Bugarske u NATO, 29. marta 2004, a zatim 1. januara 2007. i u EU Bugarska ponovo počinje (zlo)upotrebu historije i proces kontinuirane, nekada više, nekada manje izražene negacije makedonskog identiteta koji prelazi u nametanje pozicija tzv. „bugarske historijske istine", manje silom argumenata, više silom moći i pozicije u međunarodnim organizacijama. Već 2006. stižu i prve formalne naznake da će Bugarska koristiti svoju poziciju i postavljati uslove za euroatlantsku integraciju Makedonije. Bugarski predsjednik Georgi Prvanov izjavljuje da je *dadeni kredit bezuslovne podrške za članstvo Republike Makedonije u EU i NATO već iscrpljen*. Nasuprot tome, političke promjene od 2006. kada u Makedoniji na

[1] James Pettifer, *Former Yugoslav Macedonia – The Shades of Night?,* Conflict Studies Research Centre, Surrey, UK, July 2001, 9.

[2] Мишо Докмановиќ, *Сами на своето: кратка историја на македонската независност (1990-1993*), Фондација „Фридрих Еберт", Скопје 2021, 272.

[3] Izjava Aleksandra Jordanova, ambasadora R. Bugarske u Republici Makedoniji, na proslavi povodom „100 godina VMRO", Blagoevgrad, 1993. Неделно списание Старт, 2 ноември 2001.

[4] Izjava bugarskog predsjednika Petra Stojanova na parlamentarnoj skupštini Saveta Evrope. A1 ТВ, 24. април 1997.

[5] Zajednička Deklaracija iz 1999. je potvrđena zajedničkim memorandumom potpisan u Sofiji 22. januara 2008.

vlast dolazi desničarska VMRO DPMNE, a od 2009. u Bugarskoj na vlast dolazi GERB, obe stranke su dio Evropske narodne partije (EPP) očekuje se period bolje suradnje i počinje sa raditi na Dogovoru o prijateljstvu i dobrosusjedstvu. Ipak, retorika Sofije je postala sve žešća, posebno kada dio vlasti u Bugarskoj postaje i ultranacionalistička stranka VMRO BND. U tom periodu naučne institucije poput Bugarske akademije nauka (BAN) i visokoobrazovnih i naučnih instiutcija iz oblasti historije i jezika, podržani medijima uporno rade na izradi tekstova kojim se vrši historijski revizionizam. Relativizira se fašizam tadašnje Bugarske za vrijeme Drugog svjetskog rata, okupacije njihovih susjeda, uključujući i prostor današnje Republike Sjeverne Makedonije, tada Kraljevine Jugosalvije, a promovira i mnogo značajnije mjesto se daje njihovoj antifašističkoj borbi. Stvara se narativ o bugarskom identitetu građana Makedonije, a makedonski jezik i oficijelno ga proglašavaju dijalektom bugarskog jezika itd. Dok, aktuelna vlast u Bugarskoj predvođena Bojkom Borisovim zbog ekonomske krize, porasti korupcije i kriminala uz pomoć nacionalizma gleda da se održi na vlasti, u Makedoniji se dješava promjena vlasti.

Republika Makedonija nakon nekoliko godina izolacije i zatvorenosti države na međunarodnom planu uz velike mueđuetničke tenzije i probleme kod kuće doživljava promjenu vlasti. Međunarodna zajednica silno podržava formiranje Vlade koju predvodi Zoran Zaev, 31. maja 2017. Jedan od prvih koraka na međunarodnom planu Vlade koju predvodi SDSM nakon 11 godišnje vlasti VMRO DPMNE, bio je susret premijera Makedonije i Bugarske 20. juna 2017. u Sofiji. Nakon sastanka je bilo izjavljeno da se intenzivno radi na postizanju već pomenutog Dogovora o prijateljstvu. Što se ubrzo i desilo, kada su 9. jula 2017., oba ministarstva obavjestila da je postignut kompromis. „Dogovor o prijateljstvu, dobrosujedstvu i saradnji između Republike Makedonije i Republike Bugarske“[6] konačno je potpisan 1. avgusta 2017. u Skoplju, nakon čega su premijeri Zaev i Borisov zajednički obilježili Ilinden u Kruševu. Skupština Republike Makedonije je ratifikovala dogovor 15. januara 2018.[7] Pored već pomenutih Zajedničke deklaracije i Dogovora o prijateljstvu, koji u svojoj suštini otvaraju i neka druga pitanja koja su poslužila za (zlo)upotrebu historije u političke svrhe, Republika Sjeverna Makedonija i Bugarska međusobno su potpisale i ratifikovale 34 dogovora i još 55 dogovora i dokumenata koji ne podleže ratifikaciji.[8]

[6] Договор за пријателство, добрососедство и соработка меѓу Република Македонија и Република Бугарија.
https://vlada.mk/sites/default/files/dogovori/Dogovor_Za_Prijatelstvo_Dobrososedstvo_Sorabotka_Megju_Republika_Makedonija_I_Republika_Bugarija.pdf. (Pristup 20.10.2021).

[7] Гласање Број: 0003; 2018/01/15; 12:17.
https://www.sobranie.mk/materialdetails.nspx?materialId=16686e6f-da8c-4c9f-9db1-f6554c7e9acf. (Pristup na 25.10.2021.)

[8] Билатерални односи со Република Бугарија (последно ажурирани на 23 ноември 2020).
https://sofia.mfa.gov.mk/mk/page/72/bilateralni-odnosi-so-republika-bugarija. (Pristup na 26.10.2021.).

Dogovor o prijateljstvu, dobrosujedstvu i saradnji između Republike Makedonije i Republike Bugarske

Dogovor o prijateljstvu, dobrosusjedstvu i saradnji je napisan na pet stranica i ima 14 članova. U njemu uglavnom su obaveze zajedničke za obe strane sa kojim će se uspostaviti bolja i intenzivnija saradnja, na svim poljima, posebno ekonomska saradnja. Takođe, Bugarska i Makedonija će se podržavati na međunarodnom planu, a Bugarska će podržati integraciju Makedonije u NATO i EU. Član ugovora koji je značajan za temu rada, su stavovi 2 i 3 člana 8, koji glasi:

Član 8.

1. Dvije Ugovorne strane će podsticati aktivnu i neprekidnu saradnju u oblastima kulture, obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite i sporta.

2. U roku od najkasnije tri mjeseca nakon stupanja na snagu ovog ugovora, kako bi produbile međusobno povjerenje, dvije Ugovorne strane će osnovati Zajedničku multidisciplinarnu ekspertsku komisiju za historijska i obrazovna pitanja, na paritetnoj osnovi, kako bi doprinijele objektivno i na osnovu autentičnih i na dokazima zasnovanih historijskih izvora, naučno tumačenje historijskih događaja. Komisija podnosi godišnji izvještaj o svom radu vladama Ugovornih strana.

3. Dvije Ugovorne strane će uzajamnom suglasnošću organizovati zajedničke proslave zajedničkih historijskih događaja i ličnosti, u cilju jačanja dobrosusjedskih odnosa u duhu evropskih vrijednosti.

Ovaj član je još tada otvorio mnoge polemike u stručnoj i široj javnosti, u političkim krugovima, a sami Ugovor bio je povod i za podnošenje interpelacije ministra Nikole Dimitrova o kojoj se raspravljalo na 13 sjednici Skupštine Republike Makedonije.[9]

Na prvi pogled nema ničeg spornog što će prema stavu 2, Ugovorne strane osnovati Zajedničku multidisciplinarnu ekspertsku komisiju za historijska i obrazovna pitanja, ali strahovanja od (zlo)upotrebe pozicije i međunarodne nadmoći Bugarske prema Makedoniji su se pokazala opravdanim. Žao mi je što sam bio u pravu i kao zastupnik u Skupštini Republike Sjeverne Makedonije upozorio na ovu skrivenu namjeru u svom govoru na plenarnoj sjednici. *Obavezujemo se da formiramo zajedničku multidisciplinarnu ekspertsku komisiju za historijska obrazovna pitanja i ta Komisija će razgledavati udžbenike i pritom bez obzira koji primjer da uzmem, a primjera je mnogo, dovoljno je reći da za veliki dio tih pitanja i mi makedonski historilčari imamo različne stavove. To je i normalno i svakako da*

[9] Стенографски белешки од Тринаесетата седница на Собранието на Република Македонија, одржана на 11. септември 2017. година, Собрание на РСМ., Скопје, 12.09.2017, 11-67.

će imati još više razlika sa bugarskim historičarima koji budu bili dio te Komisije. Ali sada sa ovim ugovorom njihovi argumenti će biti jači, ne zbog historisjkog i naučnog aspekta, već sa ovim članom Republika Bugarska će svakog momenta u procesu naše integracije u EU i NATO moći da izmjeni ili izbriše određeni nastavni sadržaj. Sa ovim članom mi sami smo dali legalan argument i instrument drugoj strani za uslovljavanje Republike Makedonije na putu prema Evropskoj Uniji i NATO-u.[10]

Komisija će podnositi godišnji Izvještaj o svom radu vladama, a dvije strane uz uzajamnu saglasnost obilježavaće zajedničke historijske događajei ličnosti.

Dogovor o prijateljstvu, dobrosujedstvu i saradnji je predstavljao najkrupniji iskorak i odnosima Makedonije i Bugarske. Nastao je optimizam, a Bugarska je konitnuirano davala bezrezervnu podršku članstvu Makedonije u NATO i EU, što zbog spora sa Grčkom i nije imalo neki ozbiljniji značaj. Sa potpisivanjem Prespanskom dogovora 2018. i ustavnih promjena sa kojima se riješava višedecenijski spor sa Grčkom i odstranjuju se prepreke za euroatlantsku integraciju Makedonije, u Bugarskoj odnos prema Makedoniji počinje da se mjenja, odnosno pogoršava. Makedonija se optužuje da krade i falsifikuje bugarsku historiju, a da su Makedonci i makedonski jezik bugarskog porijekla.

Svaki ugovor, zavisi prije svega od volje i dobrih namjera dveju strana, potpisnica istog. Savršeni ugovor ne postoji. Ukoliko bi ugovor baziran na historijskim pitanjima bio preduslov za riješavanje nekog bilateralnog ili multilateralnog spora onda isti ne bi imao uspjeha. Sa takvim preduslovom nikada ne bi bila formirana i sama Evropska Unija. Sasvim legitimno tvrdim da nije nam potrebno da imamo sa nekim „zajedničku historiju“ kao preduslov da gradimo bolje odnose i saradnju, te bolju budućnost. Pokazalo se da i sami koncept „historijske istine“ je neodrživ i moramo raditi više na multiperspektivizmu na evropskim principima u kom historija ne bi imala primarni značaj kao što ga ima u slučaju Bugarske i Sjeverne Makedonije, te integracije Sjeverne Makedonije u EU.

Historija postaje najvažnija (sporedna) stvar u Sjevernoj Makedoniji i Bugarskoj

Sjeverna Makedonija: *Ja nemam zajedničku historiju sa Bugarskom”; „Oni ne mogu nas blokirati, koliko mi možemo čekati; Bugari su Tatari”; „Imamo zajedničku historiju i sa drugim državama; Možemo zajedno slaviti Ilinden kao zajednički vjerski praznik; Nama naša nacionalna historija, vama*

[10] Обраќање на пратеник Зеќир Рамчиловиќ по петтата точка на Тринаесетата седница на Собранието на РМ. Стенографски белешки од Тринаесетата седница на Собранието на Република Македонија, одржана на 11 септември 2017 година, Собрание на РСМ., Скопје, 12.09.2017., с.37-38.

vaša; Ilinden je makedonski!; Bugarski fašistički oslobodioci; Bugari su nosili vodu u Drugom svijetskom ratu, ništa posebno; Tozi (Taj) fašist nije fašist…. Dio je naslova i stavova u makedonskim portalima.

***Bugarska*:** *Nedamo našu historiju; Izmišljeni lopovi kradu nam historiju; Makedonizam je veštačka ideologija, stvorena od Kominterne; Nije naučnik onaj koji tvrdi da su Makedonci poseban narod; U Bugarskoj zapaljene makedonska i srpska zastava; Sve što je potrebno za majku Makedoniju nije teško. VMRO zna.; Skoplje će biti Skopie….* Dio je naslova i stavova u bugarskim portalima.

I pored činjenice da su Sjeverna Makedonija, kao i Hrvatska bile jedine koje su učestvovale na Evropskom prvenstvu u fudbalu 2021 godine, euforija fudbalom je kratko trajala. Ako za fudbal se kaže da je najvažnija sporedna stvar na svijetu, uz revizionizam i (zlo)upotrebu historije u političke svrhe historija postaje najvažnija sporedna stvar u Bugarskoj i Sjevernoj Makedoniji. U Bugarskoj glavna preokupacija je bila kako pobjediti na izborima, a u nedostatku kvalitetne ponude najčešće se tražila pobjeda na plećima Sjeverne Makedonija uz kontinuirano veto za početak pregovora Sjeverne Makedonije sa EU. Radovi, intervjua, komentari i tvitovi javnih ličnosti, političara, naučnika, historičara, lingvista…, su preokupirale narod.

Po svemu sudeći Bugarska se spremala za ovaj scenario, za razliku od Sjeverne Makedonije. Poslednjih godina po preporukama BAN-a i drugih naučnih institucija je objavljeno na stotine radova i dokumenata od kojih su neki postali državni dokumenti izglasani konsenzusom u bugarskom parlamentu. Ovo je dopunski otežalo rad Zajedničke Komisije od historičara i stručnjaka u domenu obrazovanja iz obje zemlje koje trebaju preispitati dugu listu pitanja koja su predmet razdora i podjela među dva naroda i njihovih država.

Zajednička multidisciplinarna komisija, kao obaveza Ugovora o prijateljstvu je formirana početkom jula 2018. Prvi rezultati njenog rada su prezentovani u februaru 2019, kada je preporučeno zjaedničko obilježavanje Sv. Klimenta, Sv. Nauma i Cara Samoila, a zatim prihvaćeno od dveju država. Stvari su zapele diskusijama o Goce Delčevu, kada pod pritiskom javnosti i centara moći u Bugarskoj, članovi Komisije iz Bugarske podležu, a zatim direktno nameću svoje stavove kao jedino ispravne čime se početni optimizam sveo na rijetka zasedanja i duge razgovore bez značajnijih rezultata do danas.

Bugarske institucije nisu ništa ostavile slučaju i nisu čekali na rad Komisije i njihove rezultate. Od mnogih, tri dokumenta u tom pravcu su najznačajnija, a koja se tiču zlo(upotrebe) historije u političke ciljeve i historijskog revizionima interpretacije Drugoga svjetskog rata. To su: „Okvirna pozicija o proširenju EU i proces stabilizacije i pridruživanja: Republika

Sjeverna Makedonija i Albanija"[11], „Deklaracija Narodne Skupštine Republike Bugarske u vezi proširenja Evropske Unije i procesa stabilizacije i asocijacije Republike Severne Makedonije i Republike Albanije"[12] i „Memorandum za objašnjavanje odnosa Republike Bugarske i Republike Sjeverne Makedonije u procesu pridruživanja Skoplja u EU."[13]

Kao u Okvirnoj poziciji, tako i u Deklaraciji razlog za donošenje istih između ostalog i u uvodu je navedeno: *Konstatujući da je prepisivanje i prisvajanje historije jednog djela bugarskog naroda nakon 1944. godine među stubovima antibugarske ideološke konstrukcije jugoslovenskog totalitarizma.* U ovoj rečenici direktno se negira Makedonski narod, za kojeg se kaže da je *jedan dio bugarskog naroda,* koji je upravo u toj bivšoj Jugoslaviji nakon antifiašističke borbe ostvario svoj viševjekovni san za svoju državu i afirmirao svoj nacionalni i kulturni identitet. U Okvirnoj poziciji, Bugarska direktno nalaže revidiranje historije i od Sjeverne Makedonije traži *preuzimanje sistemskih mjera za odstranjivanje sa naznaka i natpisa na spomenicima, pločama i zgradama tekstove koji otvoreno podstiču mržnju prema Bugarskoj, na primjer onih koji sadrže kvalifikacije kao što je bugarski fašistički okupator*. Ovo se odnosi i na druge historijske periode koji su jako značajni, ali nisu relevantni za period Drugog svjetskog rata.

U Memorandumu koji je naredne 2020. poslat u 26 glavnih gradova EU koji pojašnjava stav Bugarske o raznim historijskim pitanjima iza kojeg su stale sve političke stranke i BAN, ponovo su ključni tzv. *etnički i jezički inžinjering koji se dogodio* u Sjevernoj Makedoniji. *Pristupni put Sjeverne Makedonije pruža dragocjenu priliku njenom vođstvu da raskine sa ideološkim nasljeđem i praksom komunističke Jugoslavije. Proces proširenja ne smije legitimirati etnički i jezički inžinjering koji se odvijao u bivšim autoritarnim režimima*, navodi se u bugarskom Memorandumu.

Ovo je krajnje neprimjerno da država intervenira na ovaj način za historiju i historijske činjenice druge države. Bugarska direktno i otvoreno vrši pritisak na svoje historičare i institucije, kao i na Zajedničku komisiju, jer stavovi države i javnosti na žalost postaju jači od argumenata. Najbrutalniji zahtjev od šireg značaja koji se može preslikati i u drugim državama koje su bili dio antifašističke koalicije je da Sjeverna Makedonija prestane koristiti izraz *fašistička okupacija* kada pominje Bugarsku u svojim udžbenicima

[11] Рамкова позиция относно разширяване на ЕС и процеса на стабилизиране и асоцииране: Република Северна Македония и Албания, Министерски Съвет Република България, София, 09.10.2019.

[12] ДЕКЛАРАЦИЯ на Четиридесет и четвъртото Народно събрание на Република България във връзка с разширяването на Европейския съюз и Процеса на стабилизиране и асоцииране на Република Северна Македония и Република Албания, София, 10.10.2019, Държавен вестник, брой 81/2019 г.

[13] Разяснителен Меморандум за отношенията между България и РС Македония относно присъединяването на Скопие към ЕС, София, 17.09.2020.

historije i da ukloni sve takve navode sa spomenika iz Drugog svjetskog rata u zemlji.

Ovim se želi relativizirati činjenica da je tokom Drugog svjetskog rata Kraljevina Bugarska bila dio sila Osovine i da je zauzela prostor današnje Sjeverne Makedonije. Već se želi predstaviti kao oslobodioc na ovom prostoru,[14] a da je nakon toga od strane Jugosalvije napravljen, kako kaže *etnički i jezički inžinjering*. Ako Bugarska nije okupirala ovaj prostor, nameće se pitanje protiv koga su se borili Makedonci i ostali građani u antifašističkoj borbi u Drugom svijetskom ratu. Makedonska historija ovaj period naziva *bugarskom fašističkom okupacijom* potkrepljen historijskim činjenicama o okupatorskom režimu i metodama nad civilnim makedonskim stanovništvom što je dokumentirano u mnogim historijskim izvorima.[15] Na ovaj način direktno se negira antifašistički pokret Makedonaca i njihova borba za slobodu i državu. Relativizuju se značaj, smisao, obuhvat borbe protiv fašizma, i sledstveno tome dovode u sumnju njene pobude i ciljevi. Između ostalog u javnom diskursu, poput izjava vicepremiera Karakačanova se minimizira i uloga tadašnje Bugarske u holokaustu makedonskih Jevreja,[16] i da on govori jezikom nacističke propagande.[17]

Kao što sam naveo postoje dokumenti gdje u slučaju ubistava nemačkih ili bugarskih vojnika i zvaničnika, bugarska vojska za odmazdu pali, pljačka, a raseljavala, internirala i streljala civile i zarobljenike u makedonskim selima.

[14] Neki od primjera na koje se poziva dio bugarskih historičara su irelevantni: *U Ohridu i danas se raskazuje kao vic, kako žitelji sela Velgošti 1941. nisu jeli jabuke, iako je voćarsko selo. Zbog nedostatka cvijeća oni su polomili procvetale jabukove grane i sa njima prostrle nekoliko kilometara put Resen – Ohrid,odakle je dolazila bugarska vojska.* ili *U Prilepu se stariji čovjek bacio pod točkove jednog tenka, koji ja za sreću uspio da zastane pred da ga pregazi. – Zašta da živim više? – rekao je stariji čovjek, - dočekao sam bugarsku armiju. Drugo na ovom svijetu odavno više ne želim.* Божидар Димитров, *Десетте лъжи на македонизма*, Анико, София, 2000, 41.

[15] *Историја на македонскиот народ*, Кн. 3, Институт за национална историја, Нова Македонија, Скопје 1969; *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава: Од крајот на Првата светска војна до создавањето на национална држава*, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје 1981; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom II, knj. 2, dok. 1; Georgi Dimitrov, *Govori, članci i izjave*, Kultura, Beograd 1947; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojnoizdavacki zavod, Beograd 1970; Dimitrije Kulić, *Bugarska okupacija 1941-1944*, Пrosveta, Niš 1970; Boro Mitrovski, Venceslav Glišić, Tomo Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945: Bugarska okupatorska vojska (april 1941 . 9. septembar 1944),* Međunarodna Politika, Beograd 1971; Жамила Колономос, д-р. Вера Весковиќ – Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945),* Зборник на документи, I, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1980, 19-26.; Мирослав Стоиљковић, *Бугарска окупаторска политика у Србији (1941/1944),* Институт за савремену историју, Београд 1989.

[16] U avgustu 2020, bugarska jevrejska organizacija „Šalom“ optužuje Karakačanova za negiranje holokausta i promovisanje novih formi antisemitizma.

[17] „Йерусалим поуст“: Каракачанов говори с езика на нацистката пропаганда, 11.08.2020, https://frognews.bg/novini/djeruzalem-post-karakachanov-govori-ezika-natsistkata-propaganda.html. (Pristup na 27.10.2021).

Postoje naredbe od fašističke vlade u Sofiji da na javnim mjestima likvidiraju zarobljene partizane, kako bi se zaplašilo stanovništvo. Ljudi su bili podložni svim vrstama diskriminacije i nasilja, pa čak su i prezimena koja su završavala na –ić, bila nasilno mijenjana, a postoje i primjeri gdje su ljudi iz tih razloga i napustali rodna ognjišta i naseljavali se u djelove koji su bili pod njemačkom okupacijom. Učestvovali su i u Holokaustu, kada je marta 1943, pohapšeno 7.315 Jevreja iz makedonskih gradskih sredina koji su uz asistenciju bugarske policije odvedeni u koncentracioni logor Treblinka i druge logore u Poljskoj. Na prostoru današnje Sjeverne Makedonije bilo je raspoređeno više od 40.000 bugarskih vojnika i policajaca za održavanje reda, koja brojka je prevelika ukoliko bi bila „oslobodilačka" i prihvaćena od lokalnog većinskog makedonskog stanovništva.

U krajnjem slučaju Bugarska je u svojim zahtjevima i kontradiktorna, jer bi ona htjela biti osloboditelj Makedonije 1941, dok je bila dio fašističkog pakta, ali i da je Bugarska istovremeno i oslobodioc Makedonije od fašista četiri godine kasnije kada se priključuje antifašističkom pokretu. Bugarska u Drugom svjetskom ratu bila je saveznik fašističkih sila i sa njima je učestvovala u agresiji na Kraljevinu Jugoslaviju i u podjeli njene državne teritorije, te da su zločini okupacionih trupa poznati i istraženi. Bugarska je samo na kraju rata nepunih osam meseci bila dio antifašističkog fronta. Sve ostalo je klasičan revizionistički pristup bugarskih vlasti i historičara u tumačenju Drugog svjetskog rata i sukoba fašizma i antifašizma, a revizionizam neizbežni pratioc savremenih interesa u suočavanju sa prošlošću.

Kako u Okvirnoj Poziciji i Deklaraciji, u kojim Makedonci su *jedan dio bugarskog naroda*, tako i u Memorandumu se negira makedonski identitet, a *Proces proširenja ne smije legitimirati etnički i jezički inžinjering…* U Memorandumu u djelu za jezik doslovice stoji: *Makedonski jezik ili etnička pripadnost nisu postojali sve do 2. avgusta 1944. Njihovo stvaranje dio je sveukupne izgradnje zasebnog nebugarskog identiteta, čiji je cilj bio prekid veza između stanovništva tadašnje SRM i Bugarske.* Dalje stoji da makedonski jezik je zapadnobugarski dijalekt bugarskog jezika. Ne samo za jezik, već i Makedonci kao narod su uz pomoć jugoslovenskog *inžinjeringa* nastali na zasedanju ASNOM-a 2. avgusta 1944., negirajući sve autohtone makedonske nacionalne pokrete i ustanke iz prošlosti za autonomiju i nezavisnost. Ne samo stručnjacima, već i običnom narodu je jasno da narodi, nacije i jezici ne nastaju na zasedanju ili sa odlukom. Zasedanje ili takve odluke su samo posljedica procesa prije.

Glavne bitke oko prošlosti nisu zbog nje same i historijskih istina, već su uvijek u funkciji današnjih bitaka političkih elita i drugih centara moći. Bugarska uz pomoć historije blokira početak pregovara za članstvo u EU više puta. Nakon najava za novi veto, predsjednik makedonske vlade Zoran Zaev u nekoliko navrata pokušao je „odobrovoljiti" bugarske vlasti kako bi Sjeverna Makedonija započela pregovore. Posebno je intervju za bugarsku agenciju „Bgnes" uzburkalo javnost ne samo u Sjevernoj Makedoniji, već i u cijelom

regionu.[18] Po pitanju Drugog svjetskog rata, predsjednik Vlade Zaev je rekao da *na početku bila je jedna administracija. Zatim se Bugarska priključila antifašizmu, borila se za slobodu, za demokratiju i bila dio antifašističkog fronta.* Naveo je da su bugarske i makedonska trupe zajedno oslobodile Skoplje i druga mjesta, a da: *smo nasledili vrijeme koje nije bilo u prilog našem prijateljstvu.* U nadi da izbjegne blokadu Bugarske, premijer Zaev je djelomično podržao zamjenu teza, sa kojom Bugarska umanjuje makedonsku antifašističku prošlost, a sa druge strane se vrši otvorena relativizacija fašizma, pa i njegova rehabilitacija. Takođe, koliko god bivša Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija imala mana, i makedonskoj široj i stručnoj javnsoti je više nego jasno da je makedonski narod u jedinstvenom antifašističkom pokretu jugoslovenskih partizana i zajedničkoj borbi za slobodu u toj državi posle rata doživio nacionalnu ravnopravnost, potvrdio i afirmisao makedonski suverenitet, te nacionalni, jezički i kulturni identitet.

Zabrinjavajuće je što nije bilo reakcija historičara ili javnih ličnosti iz regiona, a i vrlo malo iz Sjeverne Makedonije na već pomenute Deklaraciju i Memorandum, te druge zahtjeve oficijalne Sofije i njihovih akademija i instituta, do izjave premijera Zaeva. Tada imamo reakcije na bugarski historijski revizionizam i na radikalni nacionalizam Bugarske, ne samo u Sjevernoj Makedoniji, regionu, već i u samoj Bugarskoj što je ohrabrujuće. Ali još više zabrinjava što Evropska Unija dopušta ovakavu manifestaciju nacionalizma i neofašizma.

Pomenuo bih i reakcije mnogih evropskih historičara (Florian Bieber, Ulf Brunnbauer i dr) koji su iskazali neslaganje sa bugarskim pokušajima (zlo)upotrebe historije u političke svrhe. Vjerujem da one mogu uticati na političke elite i da je trenutno stanje opasno ne samo za EU integraciju S. Makedonije, već i za cijeli region. Oglasila se i grupa historičara iz postjugoslavenskih zemalja, a na osnovu stavova iznetih u Deklaraciji „Odbranimo historiju“[19] pismom[20] u kom *Pozivamo evropske institucije i*

[18] https://360stepeni.mk/video-intervju-na-zaev-za-bgnes-isprativme-dokument-deka-nemame-teritorijalni-pretenzii-nema-da-se-meshame-vo-vnatreshnite-raboti-i-deka-nemame-pobaruvana-za-maltsinstva/ (Pristup na 27.10.2021).

[19] Deklaraciju „Odbranimo historiju“ možete naći na i potpisati istu: http://www.krokodil.rs/2020/06/objavljena-je-deklaracija-odbranimo-istoriju/ (Pristup na 15.10.2021).

[20] Pismo historičara:

„Sukobi oko historije i historijskih simbola ponovo su glavno političko pitanje u Jugoistočnoj Evropi. Poslednjih meseci bugarska vlada je zapretila da će blokirati početak pregovora između Brisela i Skoplja, pozivajući Severnu Makedoniju da prihvati „historijsku istinu“ da njen makedonski identitet i jezik imaju bugarske korene i da su makedonsku naciju stvorili Tito i Komunistička internacionala.

Na osnovu stavova iznetih u Deklaraciji „U odbranu historije“, mi, potpisnici ovog pisma, izražavamo protest i osudu ovog slučaja historijskog revizionizma i zloupotrebe historije u političke svrhe. Verujemo da je takav pristup opasan ne samo za historiju kao humanitarnu disciplinu, već i za demokratiju i prosperitet regiona, ali i za samu Evropsku uniju. Nametanje „historijske istine“ je neprihvatljivo i opasno. Stvaranje makedonske nacije ne razlikuje se od

zemlje da odgovore na iskrivljavanje historije, poštujući osnovne principe Evropske unije koji su danas ugroženi na Balkanu i u Evropi, poput raznolikosti, antifašizma i demokratije. Dalje navode da: *Nametanje „historijske istine" je neprihvatljivo i opasno. Stvaranje makedonske nacije ne razlikuje se od načina na koji su stvorene sve druge nacije, a pravo na samoopredeljenje je osnovno ljudsko pravo.*

Veoma značajno je Obraćanje[21] grupe od 26 bugarskih historičara koja kritikuje Memorandum i stavove u njemu, za kojeg tvrdi da *ne odražava*

načina na koji su stvorene sve druge nacije, a pravo na samoopredeljenje je osnovno ljudsko pravo.

Zato molimo historičare iz Severne Makedonije i Bugarske, ali i svih zemalja regiona da budu profesionalci i da se suprotstave zloupotrebi svoje naučne discipline. Pozivamo političare da vode odgovornu politiku, da ne podržavaju historičare koji izazivaju nacionalističke sukobe i da ne vrše pritisak koji dovodi do falsifikovanja prošlosti. Pozivamo evropske institucije i zemlje da odgovore na kršenja historije, poštujući osnovne principe Evropske unije koji su danas ugroženi na Balkanu i u Evropi, poput raznolikosti, antifašizma i demokratije. Evropska unija stvorena je kao lek za loša iskustva iz prošlosti i zato ne smemo dozvoliti da iskrivljenja historije unište principe na kojima se zasniva ideja ujedinjene Evrope.

Mi, potpisnici ovog pisma, podržavamo intelektualce i historičare u Severnoj Makedoniji i Bugarskoj koji se otvoreno protive političkim pritiscima i bore se za zaštitu svoje profesije i profesionalnih standarda. Samo solidarno možemo prevazići ozbiljne prepreke koje su pred nama! „

Dr. Dubravka Stojanović, Univerzitet u Beogradu; Dr. Husnija Kamberović, Univerzitet u Sarajevu; Dr. Tvrtko Jakovina, Sveučilište u Zagrebu; Dr. Božo Repe, Univerzitet u Ljubljani; Dr. Adnan Prekić, Univerzitet Crne Gore; Dr. Snježana Koren, Sveučilište u Zagrebu; Dr. Milivoj Bešlin, Univerzitet u Beogradu; Dr. Damir Agičić, Sveučilište u Zagrebu; Dr. Branimir Janković, Sveučilište u Zagrebu; Dr. Momir Samardžić, Univerzitet u Novom Sadu; Dr. Olga Manojlović-Pintar, Institut za noviju historiju Srbije, Beograd; Hrvoje Klasić, Sveučilište u Zagrebu; Dr. Radina Vučetić, Univerzitet u Beogradu; Dr. Srđan Milošević, historičar, Beograd; Dr. Aleksandar R. Miletić, historičar, Institut za noviju historiju Srbije, Centar za historijske studije i dijalog, Beograd; Veljko Stanić, historičar, Beograd; Petar Žarković, historičar, Beograd; Dr Dragan Markovina Split, Hrvatska.

[21] OBRAĆANJE Bugarski historičari i naučnici iz oblasti humanističkih i društvenih nauka u vezi sa Memorandum za objašnjavanje odnosa Republike Bugarske i Republike Sjeverne Makedonije u kontekstu proširenja EU

Nedavno je kopredsjedavajući Zajedničke bugarsko-makedonske multidisciplinarne stručne komisije za historijska i obrazovna pitanja Angel Dimitrov rekao da bugarski Memorandum s objašnjenjima o odnosima Bugarske sa Republikom Sjevernom Makedonijom, koji je poslat svim državama članicama EU, odražava dostignuća „bugarska historijske nauke". Ponovo se prije nekoliko dana u bugarskim medijima požalio član pomenute komisije Ivan Ilčev da nas „Evropa ne razumije".

Međutim, duboko smo uvjereni da Memorandum ne odražava dostignuća više bugarskih historičara u posljednjih nekoliko decenija. Ne vidimo ni kako Evropa može da razume teze nekih institucionalno uticajnih bugarskih naučnika koji ne govore niti jezikom savremene historiografije, niti jezikom savremenih humanističkih i društvenih nauka. Uz ovo, Bugarski Memorandum ne odražava „principe i vrijednosti na kojima je izgrađena Evropska unija" i u čiju podršku se poziva.

Zato bismo željeli, uz opštu naučnu ekspertizu stečenu godinama i specifična znanja o prošlosti Makedonije, bugarsko-makedonskim odnosima, prirodi historijskih narativa, stvaranju nacija i nacionalnih ideologija itd, da izjavimo:

principe i vrijednosti na kojima je izgrađena Evropska unija. Takođe, ne prihvataju tezu o t.z. „inžinjeringu“: *Ne smatramo da se proces formiranja*

Ne slažemo se samo da se Republika Sjeverna Makedonija predstavlja kao zemlja koja se „ne može suočiti sa svojom prošlošću“.
Ne smatramo da je jedini historiografski problem „ideološko naslijeđe“ „komunističke Jugoslavije“. Problem je i dominacija zastarjelog, romantičnog i mitološkog historiografskog mišljenja u samoj Bugarskoj.
Ne smatramo da se proces formiranja makedonske nacije, uz sve svoje specifičnosti, bitno razlikuje od načina na koji se formiraju druge nacije, niti smatramo da se može svesti na formulu Memoranduma o „etničkom i jezičnom inženjeringu“. Protivimo se pojednostavljenom predstavljanju makedonske nacije kao ploda „jugoslovenske propagande“. Naivno zvuče koncepti poput „objektivnih kriterija vezanih za identitet osobe“: identitet nije „prirodna“ karakteristika koja se genetski prenosi, već društveno konstruirana kategorija.
Prijedlozi Memoranduma o identitetu „ogromne većine“ slovenskog stanovništva Makedonije su historijski naivne i ne odgovaraju dostignućima moderne historiografije, društvenih i humanističkih nauka. Oni su podložni zastarjelom razumijevanju „nacionalne historije“ koje se čini neadekvatnom za kritičke historijske nauke danas.
Svjesni smo da su svi standardizirani jezici u nekom smislu vještački, utoliko što književna norma uvijek se mješa sa govornim dijalektima i određuje koji su njihovi elementi „pravilni“, a koji „nepravilni“.
Za nas su tvrdnje o datumu rođenja nacije i jezika naučno neodbranjive i suprotne su dostignućima istorijske nauke, kao i društvenih i humanističkih nauka uopšte.
Iako prihvatamo koncept „zajednička historija“, protivimo se njegovim elementarnim tumačenjima, kao i njegovoj upotrebi za nametanje jedinstvenog narativa – u ovom slučaju zvaničnog bugarskog narativa o prošlosti.
Takođe smatramo da je tvrdnja o zajedničkoj historiji do 1944. godine, nedvosmisleno tumačena kao bugarska, neuverljiva. Istovremeno, vjerujemo da bi koncepti kao što su „spodeljena historija“ i „isprepletena historija“ mogli obogatiti naše razumijevanje prošlosti.
Posebno je smiješan broj žrtava jugoslovenskog komunističkog režima u Makedoniji koji se spominje u Memorandumu. To prevazilazi sve razumne parametre i ponekad kompromituje razumno bugarsko insistiranje na pridržavanje tumačenju prema činjenicama i dokumenatima.
Smatramo da je potrebna suštinska promjena paradigme u historijskom razmišljanju, za šta je krajnje vreme da budu otvoreni i bugarski mediji.
Stefan Dečev, historičar, Jugozapadni univerzitet, honorarni predavač na Sofijskog Univerziteta; Čavdar Marinov, historičar, Institut za filozofiju i sociologiju Bugarske akademije nauka; Aleksandar Vezenkov, historičar; Maria Todorova, historičar, Univerzitet Urbana-Champaign iz Illinoisa, SAD; Dimitar Bechev, politikolog, Institut za ljudske nauke, Beč; Rumen Dakalov, historičar, Novi bugarski univerzitet; Svetla Ivanova, historičar, Sofijski univerzitet, Nikolaj Aretov, historičar književnosti; Elitsa Stanoeva, historičar, Evropski univerzitet, Firenca; Kiril Drezov, politikolog, Univerzitet Kiel, Velika Britanija; Julia Zlatkova, historičar, Balkanološki institut, BAS; Krasimira Daskalova, historičar, Sofijski univerzitet; Teodora Dragostinova, historičarka, Državni univerzitet Ohajo, SAD; Olga Arnaudova, lingvist, Univerzitet Ottawa, Kanada; Keta Mircheva, slobodni historičar; Aleksandar Kjosev, historičar kulture, Sofijski univerzitet; Albena Hranova, historičarka kulture, Univerzitet u Plovdivu; Desislava Lilova, historičarka kulture, Sofijski univerzitet; Miladina Monova, socijalni antropolog, Institut za filozofiju i sociologiju Bugarske akademije nauka; Ivaylo Dichev, kulturni antropolog, Sofijski Univerzitet; Krasen Stančev, ekonomista i filozof, Univerzitet u Sofiji, Institut za tržišnu ekonomiju; Vasilka Tankova, historičar; Nikolaj Marinov, politikolog, Univerzitet u Hjustonu, SAD; Iliana Krapova, Univerzitet u Veneciji, Italija; Deyan Kyuranov, politikolog, Centar za liberalne strategije; Ruža Smilova, politikolog, Sofijski univerzitet; Mihail Ivanov, savetnik predsjednika Želju Želeva za nacionalna pitanja. https://www.dnevnik.bg/file/4122707.docx. (Pristup: 15.10.2021).

makedonske nacije, uz sve svoje specifičnosti, bitno razlikuje od načina na koji se formiraju druge nacije, niti smatramo da se može svesti na formulu Memoranduma o „etničkom i jezičnom inženjeringu“.. Ono što postoji i u dogovoru, kao termin „zajednička historija“, ova grupa historičara je smatra prihvatljivom, ali da ne bude nametnut samo *zvanični bugarski narativ o prošlosti.*

Evropska Unija nije prihvatila zahtjeve Bugarske da njeni uslovi budu dio pregovarajućeg okvira i Izvještaja Evropske Komisije za Sjevernu Makedoniju, uključujući i poslednji,[22] za sada. Ipak, smatram da Evropska Unija mora jasnije i otvorenije da reaguje na ovakve otvorene revizionističke, nacionalističke i mogu reći ekspanzionističke postupke Bugarske. Pitanje i odgovor jednog jednostavnog pitanja daje smjer djelovanja EU i međunarodne zajednice. Pitanje je: Zašto Republika Bugarska nije blokirala ulazak Republike Sjeverne Makedonije u NATO, koji se desio u istim okolnostima i u skoro istom vremenskom periodu kada se blokira početak pregovara sa EU?

Zaključak

Činjenica je da bilateralni sporovi nisu novost za Evropu. Ali, način i pritisak koji Bugarska vrši na Sjevernu Makedoniju je moralno i pravno neopravdan. Pored ostalih zahtjeva, najkraće rečeno, Sjeverna Makedonija treba prihvatiti da su Makedonci i makedonski jezik historijski bugarski, odnosno bugarskog porijekla. Zamislite jednu hipotetičku situaciju. Da Hrvatska stavi veto na pristupne pregovore Srbije, Crne Gore sve dok ove dve zemlje ne prihvate da je njihov jezik dijalekt hrvatskog jezika. U daljem procesu, kada Bosna i Hercegovina bude trebala da pregovora za članstvo da Hrvatska isto traži i od Bosne. (Ne)realno!!! Ukoliko to Hrvatska ne traži od Srbije, a Srbija sljedeća postane članica EU, onda Srbija blokira Bosnu i Hercegovinu ukoliko neprihvati da je bosanski jezik dijalekt srpskog jezika ili u najmanju ruku traži promjenu naziva bosanskog u bošnjački jezik, jer Srbija i sada upotrebljava taj nepravilan naziv. (Ne)realno!!!

Vjerujem da je rješenje spora oko prošlosti moguća uz primijenu savremenih pristupa i depolitiziranja historije i njene uloge u savremenim društvu. U tom pravcu mislim na multiperspektivni pristup u historiji u obrazovanju, tačnije u udžbenicima historije koji su i glavni predmet rasprave u Zajedničkoj Komisiji. Multiperspektivni pristup omogućava da se historijska činjenica prikazuje iz najmanje dve različite perspektive. Pogrešno je nametanje samo jedne perspektive, odnosno izvora koji uslovno rečeno odgovaraju jednoj strani pomoću kojeg je stvorila vlastiti historijski narativ. Tako da, razilaženja

[22] North Macedonia 2021 Report, SWD(2021) 294 final, European Commission, Strasbourg, 19.10.2021.

mogu biti prevaziđena ukoliko se u nastavi historije u Sjevernoj Makedoniji uključi i bugarski narativ, odnosno činjenice koje ga podržavaju, a u nastavi historije Bugarske se uključi makedonski narativ i činjenice koje ga podržavaju. Iz razgovara sa članovima makedonskog djela komisije ovaj multiperspektivni pristup je za njih prihvatljiv, ali bugarski dio komisije insistira, odnosno nameće samo svoj narativ kao jedino ispravnu historijsku istinu. Bugarska i Sjeverna Makedonija nemaju istu pregovaračku poziciju i moć s obzirom na trenutnu postavljenost koju ima Bugarska kao članica EU. Evropska Unija mora naći mehanizam da ne dozvoli da ovakva pitanja koja omalovažavaju i vrijeđaju jedan narod i njihovu državu, vrijeđaju osjećanja i puka su suprotnost evropskim vrijednostima i principima odlučnije djeluje i utiče za početak pristupnih pregovora, a zatim i članstvo Sjeverne Makedonije.

Summary

It is a fact that bilateral disputes are not new to Europe. Still, the manner and pressure that Bulgaria is exerting on North Macedonia is morally and legally unjustified. Among other demands, in short, North Macedonia should accept that Macedonians and the Macedonian language are historically Bulgarian, i.e., of Bulgarian origin. Imagine a hypothetical situation. That Croatia vetoes the accession negotiations between Serbia and Montenegro until these two countries accept that their language is a dialect of the Croatian language. In the further process, when the country of Bosnia and Herzegovina needs to negotiate membership, Croatia will ask Bosnia to do the same. (Un)real!!! If Croatia does not ask Serbia to do so, and Serbia next becomes an EU member, then Serbia will block Bosnia and Herzegovina if it does not accept that Bosnian is a dialect of Serbian or at least seeks to change the name of Bosnian to Bosnian, because Serbia still uses that incorrect name. (Un)real!!!

I believe that the resolution of the dispute over the past is possible with the application of modern approaches and depoliticization of history and its role in modern society. In this direction, I mean the multi-perspective approach in history in education, more precisely in history textbooks, which are also the main subject of discussion in the Joint Commission. A multi-perspective approach allows a historical fact to be presented from at least two different perspectives. Imposing only one perspective is wrong, that is, sources that conditionally correspond to one side with which it created its own historical narrative. Thus, the differences can be overcome if the Bulgarian narrative, i.e., the facts that support it, are included in the teaching of history in North Macedonia, and the Macedonian narrative and the facts that support it are included in the teaching of Bulgarian history. From the talks with the members of the Macedonian part of the commission, this multi-perspective approach is acceptable to them, but the Bulgarian part of the commission insists, that is, imposes only its narrative as the only correct historical truth. Bulgaria and

North Macedonia do not have the same negotiating position and power given Bulgaria's current position as an EU member. The European Union must find a mechanism not to allow such issues that belittle and insult one nation and their country, insult feelings and are the mere opposite of European values and principles.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. North Macedonia 2021 Report, SWD(2021) 294 final, European Commission, Strasbourg, 19.10.2021.
2. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom II, knj. 2, dok. 1, Georgi Dimitrov, *Govori, članci i izjave*, Kultura, Beograd 1947.
3. *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава: Од крајот на Првата светска војна до создавањето на национална држава*, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје 1981.
4. Жамила Колономос, д-р. Вера Весковиќ – Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945),* Зборник на документи, I, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1980.
5. Обраќање на пратеник Зеќир Рамчиловиќ по петтата точка на Тринаесетата седница на Собранието на РМ. Стенографски белешки од Тринаесетата седница на Собранието на Република Македонија, одржана на 11 септември 2017 година, Собрание на РСМ., Скопје, 12.09.2017., с.37-38.
6. Рамкова позиция относно разширяване на ЕС и процеса на стабилизиране и асоцииране: Република Северна Македония и Албания, Министерски Съвет Република България, София, 09.10.2019.
7. Стенографски белешки од Тринаесетата седница на Собранието на Република Македонија, одржана на 11. септември 2017. година, Собрание на РСМ., Скопје, 12.09.2017, 11-67.

Službeni listovi, novine/ Official papers, newspapers:

1. Izjava Aleksandra Jordanova, ambasadora R. Bugarske u Republici Makedoniji, na proslavi povodom „100 godina VMRO“, Blagoevgrad, 1993. Неделно списание Старт, 2 ноември 2001.
2. ДЕКЛАРАЦИЯ на Четиридесет и четвъртото Народно събрание на Република България във връзка с разширяването на Европейския съюз и Процеса на стабилизиране и асоцииране на Република Северна Македония и Република Албания, София, 10.10.2019, Държавен вестник, брой 81/2019 г.

Knjige/Books:

1. Čulinović Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojnoizdavacki zavod, Beograd 1970.
2. Kulić Dimitrije, *Bugarska okupacija 1941-1944*, Прosveta, Niš 1970.
3. Mitrovski Boro, Glišić Venceslav, Ristovski Tomo, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945: Bugarska okupatorska vojska (april 1941 . 9. septembar 1944),* Međunarodna Politika, Beograd 1971.

4. Pettifer James, *Former Yugoslav Macedonia – The Shades of Night?,* Conflict Studies Research Centre, Surrey, UK, July 2001.
5. Димитров Божидар, *Десетте лъжи на македонизма*, Анико, София 2000.
6. Докмановиќ Мишо, *Сами на своето: кратка историја на македонската независност (1990-1993*), Фондација „Фридрих Еберт", Скопје 2021.
7. *Историја на македонскиот народ*, Кн. 3, Институт за национална историја, Нова Македонија, Скопје 1969.
8. Стоиљковић Мирослав, *Бугарска окупаторска политика у Србији (1941/1944),* Институт за савремену историју, Београд 1989.

Internet:

1. Izjava bugarskog predsjednika Petra Stojanova na parlamentarnoj skupštini Saveta Evrope. A1 TB, 24. април 1997.
2. Договор за пријателство, добрососедство и соработка меѓу Република Македонија и Република Бугарија. https://vlada.mk/sites/default/files/dogovori/Dogovor_Za_Prijatelstvo_Dobrososedstvo_Sorabotka_Megju_Republika_Makedonija_I_Republika_Bugarija.pdf. (Pristup 20.10.2021).
3. Гласање Број: 0003; 2018/01/15; 12:17. https://www.sobranie.mk/materialdetails.nspx?materialId=16686e6f-da8c-4c9f-9db1-f6554c7e9acf. (Pristup na 25.10.2021.)
4. Билатерални односи со Република Бугарија (последно ажурирани на 23 ноември 2020).
5. https://sofia.mfa.gov.mk/mk/page/72/bilateralni-odnosi-so-republika-bugarija. (Pristup na 26.10.2021.).
6. Разяснителен Меморандум за отношенията между България и РС Македония относно присъединяването на Скопие към ЕС, София, 17.09.2020.
7. „Йерусалим поуст": Каракачанов говори с езика на нацистката пропаганда, 11.08.2020, https://frognews.bg/novini/djeruzalem-post-karakachanov-govori-ezika-natsistkata-propaganda.html. (Pristup na 27.10.2021).
8. https://360stepeni.mk/video-intervju-na-zaev-za-bgnes-isprativme-dokument-deka-nemame-teritorijalni-pretenzii-nema-da-se-meshame-vo-vnatreshnite-raboti-i-deka-nemame-pobaruvana-za-maltsinstva/ (Pristup na 27.10.2021).
9. Deklaraciju „Odbranimo historiju" možete naći na i potpisati istu: http://www.krokodil.rs/2020/06/objavljena-je-deklaracija-odbranimo-istoriju/ (Pristup na 15.10.2021).
10. https://www.dnevnik.bg/file/4122707.docx. (Pristup: 15.10.2021).

Doc. dr. Mariyana STAMOVA
Institut za balkanistike sa Centrom za trakologiju
Bugarska akademija nauka, Bugarska
E-mail: marianastamova@yahoo.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497:496.5)"1941/1945" (093)
323:327:355.4(497:496.5)"1941/1945"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.152

ALBANCI NA BALKANU TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA

Apstrakt: *Nakon završetka Prvog svjetskog rata, neke zemlje na Balkanu ostale su nezadovoljne statusom quo postignutim Versajskim sistemom mirovnih ugovora. Albanski pokret za teritorijalnu i etničku Albaniju nije u potpunosti realizovao – Kosovo i Metohija je ostalo u Kraljevskoj Jugoslaviji, osnovanoj 1918. godine, koja je iz Prvog svetskog rata izašla kao država pobednica. Brojna albanska populacija je ozbiljan problem za Kraljevinu Jugoslaviju. Jedan od krivaca, prema nekim istraživačima, su politički krugovi Beograda u međuratnom periodu. Nacionalno, kulturno, ekonomski i politički, Albanci su u ovom periodu u najgorem položaju od bilo koje druge nacionalne manjine u kraljevskoj Jugoslaviji. Evo nekoliko primjera koji potkrepljuju gore navedeno. U periodu između dva svetska rata, albanska manjina u Jugoslaviji nije imala nijednu školu na maternjem jeziku, niti je imala jedno kulturno, prosvetno ili ekonomsko društvo. Nezadovoljstvo Albanaca sa Kosova i Metohije raste politikom kolonizacije srpskog stanovništva iz drugih delova zemlje. Ova politika represije nad albanskim stanovništvom na Kosovu i Metohiji izazvala je njegovo brojno iseljavanje u Albaniju. Veliki deo progresivne emigracije, u liku Hasana Prištine, Bedri Pejanija, Ibrahima Đakova i drugih, izuzetno je neprijateljski raspoložen prema jugoslovenskoj državi. To su albanske i italijanske vlade vješto iskoristile da razbiju Jugoslaviju godinama kasnije. S tim u vezi, veoma je važno da italijanska obaveštajna služba angažuje kosovsku emigraciju kako bi ostvarila punu italijansku kontrolu nad Albanijom i oslabila poziciju Jugoslavije na jugu. U predstojećoj novoj vojnoj konfrontaciji na međunarodnom planu, koja bi nesumnjivo pogodila i ovaj region Evrope, Albanci vide pravu priliku da ostvare svoje nacionalne ciljeve. Nesumnjivo je da je i albanska teritorija uključena u geostrateške planove velikih zemalja za izvođenje vojnih operacija na Balkanu i sprovođenje njihovih daljih planova. S tim u vezi, cilj Italije da od Albanije napravi mostobran na Balkanu za kontrolu more uza i Bliskog istoka jeste da podrži težnje albanskih nacionalista nakon njihove duge borbe za*

stvaranje države koja ujedinjuje sve Albance. Statuskvo na Balkanu postignuto Versajskim sistemom mirovnih ugovora bilo je napušteno tokom Drugog svetskog rata. Od balkanskih država Albanija je prva osetila plodove „novog poretka" Hitlera i Musolinija jer je smatrala da je ostvarila svoje nacionalne ideale, upravo ujedinjenjem albanskog naroda i uspostavljanjem albanskog identiteta na Balkanu. Kapitulacijom Jugoslavije 7. aprila 1941. stvorena je nova teritorijalna situacija za sile Osovine i njihove satelitske saveznike. Podela Jugoslavije jedan je od uslova za realizaciju „novog poretka" u jugoistočnoj Evropi. Uveren da dolazi vreme kada će uz pomoć Italije i Nemačke, Kosovo i Metohija, zapadna Makedonija, istočni delovi Crne Gore itd. ući u granice Albanije, Kosovski odbor sa vodeće ličnosti albanskog nacionalizma, kao što su Bedri Pejani, Rexhep Mitrovica, Ibrahim Đakova i Rexhep Krasniqi, podigli su političke koncepte za etničku i teritorijalnu Albaniju poznate iz međuratnog perioda.

U ovim godinama „Velika Albanija" je bila ratno stvorenje, koje nije dobilo međunarodno priznanje. Kraj rata takođe je stavio u pitanje ideju o nacionalnom ujedinjenju albanskog naroda. Albanskoj državi su ponovo uspostavljene granice nakon završetka Prvog svjetskog rata; veliki dio albanskog stanovništva ostavljen je izvan ovih granica.

Ključne riječi: *Balkan, Versajski sistem, Drugi svjetski rat, Albanija, „Velika Albanija", Hitler, Mussolini*.

THE ALBANIANS IN THE BALKANS DURING WORLD WAR II

Abstract: *After the end of the First World War, some countries in the Balkans remained dissatisfied with the status quo achieved with the Versailles system of peace treaties. The Albanian movement for territorial and ethnic Albania failed to fully realize - Kosovo and Metohija remained in the Royal Yugoslavia, established in 1918, which emerged from the First World War as a victorious state. The large Albanian population is a serious problem for the Kingdom of Yugoslavia. One of the culprits, according to some researchers, is Belgrade's own political circles in the interwar period. Nationally, culturally, economically and politically, the Albanians in this period are in the worst position of any other national minority in the royal Yugoslavia. Here are a few examples to support the above. In the period between the two world wars, the Albanian minority in Yugoslavia did not have a single school in their mother tongue, nor did it have a single cultural, educational or economic association. Dissatisfaction among Albanians from Kosovo and Metohija is growing with the policy of colonizing the Serb population from other parts of the country. This policy of repression against the Albanian population in Kosovo and Metohija provoked his numerous emigration to Albania. Much of the progressive emigration, in the person of Hassan Prishtina, Bedri Peyani,*

Ibrahim Gjakova and others, is extremely hostile to the Yugoslav state. This was cleverly used by the Albanian and Italian governments to break up Yugoslavia years later. In this regard, it is very important for Italian intelligence to engage Kosovo emigration in order to achieve full Italian control over Albania and weaken Yugoslavia's position in the south. With the impending new military confrontation on the international field, which would undoubtedly affect this region of Europe as well, Albanians see a real opportunity to achieve their national goals. Undoubtedly, the Albanian territory is also included in the geostrategic plans of the major countries for conducting military operations in the Balkans and implementing their further plans. In this regard, Italy's goal of making Albania a bridgehead in the Balkans for control of the Straits and the Middle East is to support the aspirations of Albanian nationalists after their long struggle to create a state that unites all Albanians. The status quo of the Balkans, reached by the Versailles system of peace treaties, was destroyed in the course of the Second World War. From all the Balkan states Albania was the first to experience the new order of Hitler and Mussolini and with their help accomplished its national program, precisely c the unification of the Albanian people and establishment of an Albanian identity in the Balkans. With the capitulation of Yugoslavia on April 7, 1941, a new territorial situation was created for the Axis forces and their satellite allies. The partition of Yugoslavia is one of the conditions for the realization of the „New Order" in Southeast Europe. Convinced that the time was coming when, with the help of Italy and Germany, Kosovo and Metohija, western Macedonia, the eastern regions of Montenegro, etc. would enter Albania's borders, the Kosovo Committee with leading figures of Albanian nationalism, such as Bedri Pejani, Rexhep Mitrovica, Ibrahim Gjakova and Rexhep Krasniqi, have elevated political concepts for ethnic and territorial Albania familiar from the interwar period.

In these years „Greater Albania" was a wartime creature, which did not get international recognition. The end of the war also put to rest the idea of a national unification of the Albanian people. The Albanian state again had its boundaries established after the end of the World War I; a large part of the Albanian population was left outside of these borders.

Key words: *The Balkans, Versailles system, Second World War, Albania, „Greater Albania", Hitler, Mussolini*.

Zakasnelom stvaranju nezavisne albanske države tokom 1912. godine u poređenju sa ostalim balkanskim državama, prethodio je pokret albanske prerodbe krajem XIX i početkom XX veka. U njegovoj osnovi kriju se istorijski koreni programskog maksimuma albanskih prerodbenika koji su preko Programa Prizrenske lige (1878–1881) i Peči (1889) plasirali ideju o

ujedinjenju svih Albanaca u ranijim vilajetskim okvirima[1]. Istovremeno, posle kratkog zatišja u albanskom pokretu za nezavisnost, pojava takozvane „Mladoturske" revolucije u Osmanskoj imperiji 1908. godine, dala je novi pottik njegovom daljem razvitku. Bitoljski kongres u novembru 1908. god. pretstavnika svih delova albanskih zemalja i albanskih kolonija u inostranstvu, obnavlja ideju za nezavisnost Albanije u takođe u granicama Skadarskog, Kosovskog, Bitoljskog i Janinskog vilajeta.

U uoči Prvog balkanskog rata oktobra 1912. god. Komitet za odbranu Albanaca formiranog u Skopju 1910. god. šalje apel svim Albancima da se suprotstave deobi teritorija Otomanske imperije u kojima su ulazile i teritorije naseljene većinom albanskim življem u korist ostalih balkanskih država[2]. Izlaz iz te neizvesne situacije stvorene uspesima Balkanskog saveza tokom oktobra i novembra 1912. god. albanski prvenci rukovođeni Ismailom Kemalijem nalazili su u stalnim konsultacijama sa političkim krugovima Beča i Rima. Tek kada su dobili neophodne garancije Austro-Ungarske i Italije, 28. novembra 1912. god. u Valoni, pred 83 delegata sa svih strana zemlje, Ismail Kemali je podigao zastavu nezavisnosti, t. zv. „zastavu Skenderbeg".

Nezavisnost Albanije priznata je na međunarodnoj konferenciji u Londonu 29. jula 1913. god, a kasnije potvrđena na konferenciji poslanika „Velikih sila" u Fiorentini 17. decembra 1913. god. Preporukom Versajske mirovne konferencija, sazvane da bi se ozvaničio kraj Prvog svetskog rata između pobednika i pobedenih, 9. novembra 1921. god. provodi se sledeća konferencija poslanika „Velikih sila" u Londonu. Tada je konačno potvrđeno postojanje albanske države.

Ali time ipak albanski pokret o stvaranju teritorijalne i etničke Albaniju nije realizirao svoje ranije zamisli. Kosovo i Metohija su ostali u okviru Kraljevine Jugoslavije, stvorene 1918. godine. Severni Epir je ostao u okviru Grčke. U periodu između dva rata često je dolazilo do velikog antagonizma. Jugoslavija je sebe smatrala kao pobednicom u Prvom svteskom ratu, pa se tako i ophodila prema susednim zemljama, naročito prema Italiji koja je pokazivala pretenzije prema Albaniju. Priznavanjem pune italijanske dominacije na osnovu političkih i vojnih sporazuma iz druge polovine 30-tih godina, Italija je pripremala teren za stvarnu okupaciju Albanije[3]. Istovremeno albanska vlada sa krajem Zoguom, pored reformi koje sprovodi na unutrašnjem planu, vodi politiku o ostvarivanju prava albanske maninje van njenih teritorija, t. j. u Jugoslaviji. Emigracijom Zogua iz Albanije 6. aprila 1939. god, samo dan pre

[1]Južna Albanija sa Epirom i Janinu; Severna i Sredna Albanija sa Skadarom, Tiranom i Elbasanom; Makedonija sa Debrom, Skopjem, Gostivarom, Prilepom, Velesom, Bitoljom i Ohridom; Kosovo sa gradovima Peč, Đakovicom, Prizrenom, Mitrovicom, Preševom, Novim Pazarom, Prištinom, Gnilanjem, Kumanovom i Sjenicom.

[2] Balkanski savez u kojemu su članice bile Srbija, Crna Gora, Grcija i Bugarska imao je svoje interese, pa tako su u Skadru ušle vojske Crne Gore, srpska je vojska preko Kosova, Makedonije i srednje Albanija usmerena ka Draču, dok su Grci zauzeli Girokastro.

[3] Бранко Коматина, *Југословенско-албански односи 1979–1983*, Београд 1995, 14.

okupacije, okončan je jedan period karakterističan u kome su se vodile neuspešne reforme orientalske uprave u Albaniji i zamena sa zapadnim reformama[4].

Italijanska invazija u Albaniju sprovođena 7. aprila 1939. god. direktno se povezuje sa tadašnjim aktuelnim planom o stvaranju „Novog poredka" germanskog lidera Adolfa Hitlera i italijanskog Benita Musolinija u Evropi i u sveti[5]. Taj dugo pripremani korak Italije, pored vojnostrateških imao je ekonomske svrhe. Dva lidera su se dogovorila da Italija preduzme inicijativu delovanja u Sredozemnom Moru[6].

U pravcu vojnih i političkih priprema, 16. aprila 1939. god. italijanski parlament u Rimu doneo je zakon kojim je kraljska titula „Kralja Italije i imperator Etiopije" Viktor Emanuel III, prihvatio predlog iz Tirane da bude i „Kralja Albanije". Svoje kraljevske prerogative u odnosu na Albaniju Viktor Emanuel III ostvarivao je preko svoga vice kralja sa sedištem u Tirani. Na tu je poziciju postavljen Frančesko Jakomini[7]. Tako je pored pesrsonalnog saveza počeo proces administrativnog ujednačavanja i na privrednom, političkom i vojnom planu, čime se albanskoj nezavisnosti stavlja kraj. Izgradnja „Novog poredka" nadopunjava se 21. aprila 1939. god. kada se formira i albanska fašistička stranka. Juna 1939. priprema se i donosi novi ustav. Sva prava i ukupna vlast prenesena je u rukama kralja, dok Albanija kao državu dobija status konstitucionog člana monarhije Savojske dinastije[8].

Italijanska cilj kojom je Albanija trebala da bude most na Balkanu za kontorolu zaliva i Bliski Istok bila je i cilj nastojanja albanskih nacionalista na planu ideje stvaranja velike Albanije. Nadali su se da bi ta ideja mogla ujediniti sve Albance i time konačno rešiti albansko pitanje. Italijanski minister spoljnih poslova grof Čano je 21 aprila 1939. god. u svom dnevniku pisao da bi se italijanska politika trebala baviti i pitanjem Kosova i Metohije, a time bi se podupreo iredentistički problem na Balkanu[9].

Postojanje mnogobrojnog albanskog stanovništva bio je veliki problem Kraljevine Jugoslavije. Preme nekim autorima krivci za taj problem su bili sami rukovodeći krugovi u Beogradu u period između dva rata. U nacionalnom, kulturnom, političkom i ekonomskom smislu, Albanci u tom period su se nalazili u najtežem stanju od svih ostalih nacionalnih manjina Kraljevine Jugoslavije. Tu se mogu navesti nekoliko primera koji to mogu da potvrde.

[4] Ђорђе Борозан, Југославија и Албанија у Двадесетом Вијеку, у: *Југословенска држава 1918–1998*, ИСИ, Београд 1999, 208.
[5] Stavro Skendi*, Albania (East – Central Europe under the Communist)*, London 1957, 9. (dalje: S. Skendi*, Albania*).
[6] Смиља Аврамов*, Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд 1992, 199. (dalje: С. Аврамов*, Геноцид у Југославији*).
[7] *Isto*, 200.
[8] S. Skendi*, Albania*, 18.
[9] Милутин Фолић, Окупациони систем и колаборација на Косову и Метохији 1941–1945, у: *Други свјетски рат – 50 година касније*, ЦАНУ, том I, Подгорица 1995, 562. (dalje: М. Фолић, *Окупациони систем*).

Naime u period između dva svetska rata albanska nacionalna maninja nije imala nijednu školu na svom maternjem jeziku, nije postojalo čak nikakvo kulturno-umetničko društvo Albanaca. Nezadovoljstvo Albanaca na Kosovu i Metohiji povećavale su se politikom kolonizacije srpskog stanovništva sa ostalih krajeva zemlje. Ali i politika represija sprema albanskom stanovništvu na Kosmetu primoravala Albance da traže izlaz u emigracijama. Ta emigracija, koja je o sebi govorila da je napredna emigracija, uglavnom je bila neprijateljski nastroena prema jugoslovensku monarhiju, pa su Italijani i Albanci u samoj Albaniji vešto koristili u antijugoslavensku propagandu i ne samo u tom periodu. U vezi s time je bio značajan i angažman kosovske emigracije sa strane italijanskih obaveštajnih službi kako bi postigla potpuni kontrolu nad Albanijom, ali i kako bi se oslabila jugoslovenska pozicija na jugu[10]. Ozakonjenjem italijanskg prisustva na Balkanu preko prisustva u Albaniji, povećane su nade albanski upravljačkih krugova u Tirani kako i među emigrantskim krugovima sa Kosova i Metohije o stvaranju „Velike Albanije", gde su ušle kako je već pomenuto i Severni Epir (na albanskom Čamerija), Zapadna Makedonija, Istočni deo Crne Gore, kao i Kosovo i Metohija.

Kapitulaciom Jugoslavije aprila 1941. god. posle napada sila Osovine, stvorena je nova teritorijalna situacija. Podelba Jugoslavije bila je jedan od uslova realizacije „Novog poretka" jugoistočne Evrope[11]. Ubeđeni da je nastupio čas kada će, uz pomoћ Italije i Nemačke, planirane teritroija da uđu u sastavu „Velike Albanije", svi Albanci su uglavmo stali na strani okupatorskih snaga. Vodeća lica albanskog nacionalizma kao na primer Bedri Pejani, Rexep Mitrovica, Ibrahim Đakova i Rexep Krasnići istakle su poznate političke koncepcije o stvaranju etničke Albanije[12]. Istovremeno predvodnik i vidni pretstavnik „velikoalbanske kauze" Mustafa Kruja[13] u kraljevskoj akademiji u Rimu propagirajući „prirodni i istorijski karakter Velike Albanije", istakao je da će posle pobede sila osovine i uspostavljanjem fašističkog poretka, Musolini i Hitler će osigurati nacionalnu slobodu albanskom narodu i obezbediti stvaranje nacionalne države i da će sa najvećim etničkim granicama biti u sastavi Italije.

Katolička crkva se takođe aktivno uključila u propagiranju „Velike Albanije". U knjizi „Albanija i Albanci", Marin Sirdani podržava stanovište Mustafe Kruje, da „Velika Albanija" može postati realnost jedino voljom Musolinija i Hitlera. Takođe tvrdi da etnička Albanija mora obuhvatiti četiri

[10] Živko Avramovski, Prilog pitanju italijansko-albanske iredentističke propagande na Kosovu i Metohiji u vreme Minhenske krize i okupacije Albanije, *Istorijski glasnik*, broj 2–3, Beograd 1964, 123–124.

[11] Драган Ненезић, Југословенске области под фашистичком Италијом 1941–1943. Планови и последице у: *Други свјетски рат – 50 година касније*, ЦАНУ, том I, Подгорица 1995, 503.

[12] Ђорђе Борозан, *Велика Албанија. Порijекло – идеје – пракса*, Београд 1995, 316–317. (dalje: Ђ. Борозан, *Велика Албанија*).

[13] Član rukovodstva Kosovskog komiteta od decembra 1941. do januara 1943 premijer kvislingške vlade Albanije.

turska vilajeta – Janinski, Skadarski, Bitoljski i Kosovski, dok bi se Crna Gora morala svesti na one granice koje je imala do Berlinskog kongresa[14].

Tokom cele 1941. god. albanska i italijanska štampa popularizirali fašističku Italiju kao oslobodioca i ujediniteqa svih Albanaca. Slavljena je kao oca novostvorene „Velike Albanije". Zatim su 21–22. aprila vlade Italije i Nemačke potpisale „Bečki sporazum" o deobi teritorija ranijih Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Grčke. Kosovo je bilo podeljeno na tri zone.

Talijani su dobili najveći deo: Prizrensku kotlinu, Metohiju, centralni deo Kosova, delovi Nerodimlja i Gornog Pomoravlja. Nemci su okupirali Kosovsku Mitrovicu, Vučitrn i Podujevo. Bitno je da su stavili ruki na rudniku „Trepča". Bugari su uspostavili vlast u Kačaniku, Sariničkoj župi, a sa Talijanima su podelili deo Nerodimlja i Gornog Pomoravlja[15]. Pod italijanskom vlasću potpale su zapadni regioni Makedonije sa gradovima Tetovo, Kičevo, Gostivar, Debar i Struga u kojima bilo dosta albanskog življa[16].

Malo više od dva meseca nakon što je albanska vojska okupirala delova Makedonije, Crne Gore, Kosova i Metohije i Severnog Epira, proklamacijom Musolinija od 29. juna 1941. god., sva prava koja su proizlazila iz voene okupacije prenesene albanskoj vladi u Tirani[17]. Već 12. avgusta 1941. ta je proklamacija bila potvrđena Ukazom br. 246 italijanskog kralja Viktora Emanuela III. Njime je potvreno da se Albanija ili takozvana „Velika Albanija" postavlja u ulozi protektorata u kojemu su ušle Kosovo i Metohija, zapadni deo Makedonije sa Tetovom, Gostivarom, Kičevom, Debrom i Strugom, Crna Gora sa oblastima oko Bara i Podgorice i Sandzak[18]. Tako je italijanski okupator na svoju stranu pridobio Albance, deklarirajući se kao njihovog spasioca i realizator albanske ideje o ujedinjenu Albanaca na Balkanu u jednoj državi.

U administrativnom smislu, politička vlast i upravljanje regionima data je „Visokom komesarijatu za Kosovo, Debar i Strugu". Rukovodio ga je Fejzi Alizioti u ulozi ministra u kvislingške albanske vlade. Zvanični su jezici bili albanski i italijanski. Do meseca avgusta 1941. u novim t. zv. „oslobođenim oblastima", t. e. oblastima bez same Albanije, sa strane albanskih kvislinga formirane su tri prefekture (okružne oblasti). To su Prizrenska, Prištinska i

[14] М. Фолић, *Окупациони систем*, 562.

[15] Бранко Бошковић, Страдања и прогони срба и црногораца са Косова и Метохије током другог свјетског рата, у: *Други свјетски рат – 50 година касније*, ЦАНУ, том I, Подгорица 1995, 588–589.

[16] Ђ. Борозан, *Велика Албаниja*, 309. Videti još: Томе Батковски, *Великоалбанската игра во Македонија (Илегални здруженија-вооружени одметнички групи, илегални организации и илегални групи, создадени од позициите на албанскиот национализам во Македонија во периодот 1945–1987 година)*, Скопје 1994, 36. (dalje: Т. Батковски, *Великоалбанската игра во Македонија*).

[17] С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*, 200. Videti još: Ђорђе Борозан, Западна Македонија, Косово и Метохија у концептима територијалне и етничке Албаније, *Војно дело*, бр. 3, Београд 1998, 53. (dalje: Ђ. Борозан, *Западна Македонија*).

[18] М. Фолић, *Окупациони систем*, 561. Videti još: Шпиро Лагатор, Квислиншке војне формације у Црној Гори 1941–1945, u: *Други свјетски рат – 50 година касније*, ЦАНУ, , том I, Подгорица 1995.

Debarska prefektura. Kasnije, 22. septembra 1941. god. formirana je i Pećka prefektura. Sama prefektura imale je zadatak da rukovodi adminastracijom i sudovima, prosvetom, kulturom i drugim društvenim stvarima, kao i privredomPored vojne i policiske vlasti koje je rukovodila italijanska vlast, u februaru 1943. god. kod kvestura zakonom je formirana i žandarmerija sa funkcijom administrativne i političke policije, koju su do tada obavljali kraljevski karabineri. Na pozicijama oficera, podoficera i žandarma postavljani su uglavnom Albanci[19].

U delovima okupirane sa strane Nemačke na Kosovu Nemačka je organizirala svoju vlast uredbom od 6. avgusta 1941. godine. Predviđeno je da se Kosovsko-mirtrovački okrug sastoju od sledeće srezove: Kosovska Mitrovica, Novi Pazar, Vučitrn i Podujevo. Ali, u decembru 1941. kvislingška vlada Milana Nediha, usvojila novu uredbu o podeli Srbije, koja je predvidela malo drugačiju administrativnu deobu na srezove, okruge i opština. Tako je raniji Mitrovački srez podeqen na Vučitrnski, Novopazarski, Podujevski i Raški srez. U uvim srezovima vlast, osim u Raškom srezu, imali su Albanci. Nemci su takođe žandarmerisku vlast formirali od Albanaca sa komandantom Bajazitom Boletinijom, koji je uzet kao istaknuti pretstavnik „velikoalbanske" kauze. Čak na uniformi tih žandarma bio je utisnut grb sa likom Skenderbega, srednjevekovnog albanskog vođu. U nemačkoj službi delovalo je oko 1000 žandarma dobrovoljaca-Albanaca[20].

Posle kapitulacije Jugoslavije aprila 1941., interesantan „rat" na Kosovu se je voćen oko rudnika „Trepča". Albanci nisu prihvatali da Kosovsko-mitrovački okrug bude sastavni deo okupirane Srbije. U vezi sa time posle kapitulacije Jugoslavije, grupa od 60 Albanaca na čelu sa Bedrijem Pejaniem razmestila se u Kosovskoj Mitrovici. Prema srpskim istraživačima, među njima većinom su bili pretstavnici Kosovskog komiteta i nekoliko emigranata koji su između dva rata radili na realizaciju plana za „Veliku Albaniju". Od kraja aprila do početka avgusta oni su uspeli da organizuju albansku kvislingšku vlast i žandarmeriju u Kosovskoj Mitrovici. Ali nemačka vojna uprava, da bi istisnula Italiju iz toga regiona, povezala se srpskim kvislingškim snagama i na taj način osigurala eksploataciju rudnika „Trepča", potrebna za nemačke vojne ciljeve. One su iskorišćavali 33% neophodnih potreba olova, cinka i dr. rude[21].

Ideju o „etnički čistom" Kosovu sa Albancima zastupali su kao Italija tako i Nemačka. Naravno da je to bio pored Albanaca bio i njihov interes i cilj. Ta je politika bila rezultat i same geografske postavenosti Kosova, ali pre svega njegovo bogatstvo rudnim blagom. Da bi ostvarila svoje ciljeve Italija vešto koristila ulogu Albanaca i da bi ostvarila uticaj na Moravsko-Vardarsku dolinu i dominaciju na strategijskom putu ka Solunu. Međutim, takve megalomanske zahteve nisu bile prihvatene sa strane Nemačke. Interesi Berlina su bili

[19] М. Фолић, *Окупациони систем*, 564–565.
[20] *Isto*, 566.
[21] *Isto*, 566–567.

drugačiji, pa su Nemci sprečavali te ambicije Rima. Sa druge strane Albanci su radili na svoje ambicije uz pomoć Italije i Nemačke. Nadali su se da mogu ostvariti svoje ambicije pomeranja granica ka Skopju, Vranju i Novom Pazaru[22].

Osim albanskog pokreta o stvaranju „Velike Albanije", pod zakrila sila Osovine, u tim godina pojavilo se još jedan pokret između Albanaca, koji takođe ima svoje nacionalističke ideje i tendencije a to je pokret „Bali Kombetar". Ono je bilo usmeren na tom cilju ali i proti fašističkih okupatora, naravno i protiv narodnooslobodilačke borbe, odnosno pokreta NOB-e. Nalazio je podršku i u nekim zapadnoevropskim državama koji su i ranije bili uz te organizacije.

Organizaciju „Bali Kombetar" (Nacionalni Front) koja je stvorena krajem 1942. g. rukovodili su Mithad Frašeri, Skender Mučaj, Hasan Dosta i Vasili Andoni. Balistička organizacija, „Bali Kombetar", kako su če će zvali ovu organozacju, stupila je u kontakte sa britanskom obaveštajnom službom od koje je bila podržana da stvori mrežu organizacije u samoj Albaniji i u delovima okupirane Jugoslavije pod italijanskom vlašću. Balisti su pokušali da se pretstave kao jedini legitimni pokret među Albancima sa obe strane jugoslovensko-albanske granice, pa su se obraćali svim Albancima bez razliku na njihova politička ubeđenja i religiske pripadnosti, pozivali na suprotstavljanju okupatorskim vlastima i na stvranju velike Albanije u tim „etničkim" granicama[23].

Druga organizacija otpora protiv fašima u Albaniji bio je oslobodilački pokret, t. e. „Nacionalno-oslobodilački pokret" (NOP), koga su vodili komunisti. Na stvaranju Komunističke partije Albanije (KPA) 8. novembra 1941. god. u Tirani vidnu ulogu su imali oba emisara Josipa Broza Tita u Albaniji, članovi oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, odnosno Miladin Popović i Dušan Mugoša[24]. Neki albanski istraživači smatraju da iza fasade NOP-a Jugoslavije, komunisti su cinično pripremali gradjansku revoluciju za socijalno oslobođenje. Ipak u razvitku tog komunističkog pokreta na teritorijima ranije kraqevine Jugoslavije, svoje su mesto, bez sumnje, imale i oblasti sa albanskim življem. Na tim teritorijama stvorena su tri komiteta KPJ – za Kosovo i Metohiju (koju su Albanci nazivali Dukađin), za Makedoniju i za Crnu Goru, Boku i Sanžaka. Mada sa mnogo peripetija oni su odigrali vodeću ulogu u nacionalno-oslobodilačom pokretu tih oblasti[25].

O razvoju događaja na frontovima, odnosno o sudaru snaga Osoveine sa snagama sojuznika 1943. godina se pokazala kao veoma značajna. Za Italiju i italijanske voene sile nastupile su teški momenti njihovog opstanka na Balkanu. Tako, posle kapitulacije Italije 8. septembra 1943. god, Nemačka je

[22] Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, 329–331.
[23] Т. Батковски, *Великоалбанската игра во Македонија*, 39–40.
[24] S. Skendi, *Albania*, 19–20.
[25] Lefter Nasi, The Special Features and Results of the Anti – fascist National Liberation War in Kosova, in: *The Truth on Kosova*, Tirana 1993, 199.

reokupirala ranije „italijanske" teritorije u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji. Toa su bile one teritorije koje su sačinjavale t. zv. „Veliku Albaniju"[26].

Međutim na Kosmetu, zapadnoj Makedoniji i istočnoj Crnoj Gori situacija se nije bitno promenila. Nemaka na reokupiranim teritorijama je produžila svoju politiku sprema stvaranju i postojanju „Velike Albanije" sve do kraja rata. Ostala su nemačka obećanja o ostvarenju nacionalnih interesa Albanaca, čime je ona štitila svoje interese i tako održavala njihovu lojalnost.

Posle desanta američko-englekih trupa na Siciliju od 10. do 17. jula 1943. g. saveznici su narodnoslobodilačkom pokretu, preko britanske vojne misije u Tirani, naložili pritisak na „Bali Kombetar" da se između njih uspostavi saradnja protiv fašističkog okupatora. Pretstavnici obe organizacije su 2. avgusta 1943. g. u mjesto Mukaj, blizu Tirane, posle kompromisa kojg so napravili, obe strane su se saglasile da ujedine dejstva o stvaranju zajedničkih komiteta, formirajući i tzv. „Komitet o nacionalnom spasu Albanije"[27]. Jugoslovenski emisari međutim su u tome verovali pa su oštro kritikovali albanske delegate govoreći da su oni potpali pod uticajem nacionalista i odbacivali su stvaranje komiteta kao vrhovnu vlast u borbi za nacionalno oslobođenje. Već u septembru 1943. god. albanski komunisti su prihvatili odluke jugoslovenskih komunista i počeli napade protiv „Bali Kombetara".

Kao jedno od najdelikatnijih pitanja o privlačenju albanskog naroda za učestvo u naroidnooslobodilačkom ratu Jugoslavije pa i Albanije, u toj fazi razvitka borbe ostalo je nacionalno pitanje. U svojoj nacionalnoj politici KPJ ističe ne samo socijalno već i nacionalno oslobođenje, ramnopravnost naroda i njihovo pravo na samoopredelenje[28]. Kritikujući ujedinjenje Albanije uz pomoć pomenutih sila fašizma, kao i projekte „Bali Kombetara", „Legaliteta" i „Druge Prizrenske lige", koje su se stalno pozivale na etničku i veliku Albaniju, Enver Hoxa, iznosi koncepciju KPA za Albaniju posle rata sa sledećim zaključkom: „Mi nismo ni za veliku ni za malu Albaniju, već smo jedino za Albaniju koja kao državu i naciju predstavlja jedinstvenu celinu"[29].

U analizi britanske ambasade u Beogradu od 7. aprila 1945. godine konstatovano je i sledeće: „Čini se da rukovodstvo NOB u Albaniji priznaje da je Kosovo i Metohija deo jugoslovenskog NOP-a, jer je u letu 1944. god. Enver Hoxa otvoreno priznao da je Kosmet, tačnije narodnooslobodilačka vojska Kosova i Metohije deo NOP-a Jugoslavije, te da Kosmet pripada sferi Titovih uticaja"[30].

[26] Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, 342.
[27] S. Skendi, *Albania*, 21.
[28] Ali Hadri, Nacionalni i politički razvitak albanaca u Jugoslaviji, *Pregled*, br. 4, Sarajevo 1970, 495.
[29] Ђ. Борозан, *Западна Македонија*, 55. Videti još: Марияна Стамова, Албанският проблем на Балканите: Исторически корени и съвременни измерения, в: *Етномалцинствени проблеми в югоизточна Европа през 90-те години на XX век и евроатлантическата интеграция на България*, Албатрос, София 2001, 108.
[30] Janko Pleterski, Narodnooslobodilačka Borba na Kosovu i Pitanje Antifašizma, u: *Kosovo: Prošlost i Sadašnjost*, Beograd 1989, 115.

Posle uspostavljanja vojne saradnje izmedju narodnooslobodilačkih frontava, maršal Tito i Envera Hoxe od leta 1944. godine, imali su zajednička dejstva, a naročito u ostvarivanju vojnog plana na Kosmetu, kada su srpske formacije dejstvovale u Prištin i u Gnilanju, dok albanske jedinice u Đakovici i u Prizrenu. Posle teških bitaka sa jedinicama otstupajuće nemačke vojske na severu tokom oktobra i novemra 1944. g, krajem novembra Kosovsko-Metohijska oblast je celosno oslobođena. Oslobođenjem Tirane takođe u novembru 1944. god. Maršal Tito i jugoslovenska štampa su pozdravili „vojnu saradnju jugoslovenske i albanske armije u borbi protiv fašističkih osvajača”[31].

Zaključak

Statuskvo na Balkanu postignuto Versajskim sistemom mirovnih ugovora bilo je napušteno tokom Drugog svetskog rata. Od balkanskih država Albanija je prva osetila plodove „novog poretka” Hitlera i Musolinija jer je smatrala da je ostvarila svoje nacionalne ideale. U tom pravcu u toku rata kosovski problem je dobio radikalno rešenje stvaranjem „Velike Albanije”. Taj se problem instititucionalizovao kada su Alabanci Kosova aktivno učestvovali u tadašnjem jedinstvenonom albanskom korpusu. U okviru sprovođene politike o etnički čistim teritorijama, denacionalizacijom i iseljavenjem drugih pripadnika nacija osim Albanaca izgrađivala se i koncepcija „teritorijalne i etničke Albanije”. U tim godinama ona je međutim bila kvazi država stvorena sticajem samih ratnih događaja koja nije bila medjunarodno priznata a nju su negirali i neke albanske političke stranke i pokreti.

Uspostavljanjem novog mirovnog sistema po 1945. godine albanska država je ponovo u granicama uspostavljene krajem Prvog svetskog rata, kada deo albanskog stanovništva je opet ostao izvan granica komunističke Albanije. Tako su napori o sačuvanju nezavisnosti i teritorijalnog integriteta Albanije, odbijanjem vlade SAD i Velike Britanije da priznaju režim u Tirani, neophodnost od pomoći i koordinaciju dejstava sa Jugoslovenskom narodnom armijom Josipa Broza za pobedu nad balističkim antikomunističkim pokretom i prozapadno nastroenim formacijama, prinudili su Albansku KP na čelo sa Enverom Hoxom odmah posle završetka Drugog svetskog rata da ne stavlja na dnevni red i da ne podiže veoma aktuelno pitanje kome će pripadati Kosovo i Metohija kao i pitanje većih prava albanske manjine u „Titovoj Jugoslaviji”.

[31] CIBAL, F. O. 371/48 090, Southern (Albania), 1945, *Albanian-Yugoslav Relations*, 11.

Summary

With the capitulation of Yugoslavia on April 7, 1941, a new territorial situation was created for the Axis forces and their satellite allies. The division of the territory of the Kingdom of Yugoslavia is one of the conditions for the realization of the „new order" in Southeast Europe. This is the time in the case from the capitulation of Yugoslavia to the signing of the German-Italian agreement at the end of April 1941 for the division of its territory, in which, according to Yugoslav researchers, the idea of creating an „ethnic Albania" through the assistance of the governments of Rome and Berlin. Convinced that the time is coming when, with the help of Italy and Germany, Kosovo and Metohija, Western Macedonia, the eastern regions of Montenegro, etc. will enter Albania's borders, active participation in the ranks of the occupying forces in the so-called „April war" in 1941 took representatives of the Kosovo Committee. The leading figures of Albanian nationalism in the person of Bedri Pejani, Recep Mitrovica, Ibrahim Djakova, Recep Krasniqi and others, raised the political concepts of ethnic and territorial Albania known from the interwar period. After the capitulation of Italy in 1943, Germany occupied the Italian territories of Yugoslavia, Greece and Albania, which became part of „ethnic Albania". However, the situation in Kosovo and Metohija, western Macedonia and eastern Montenegro has not changed significantly. And Germany's policy toward „Independent Albania" until the end of World War II was based on promises to satisfy all its national interests. After all, the so-called „Greater Albania" or „ethnic" Albania is just a wartime education that ended with the end of World War II. Albania returns under the decisions of the London Peace Treaty of 1913 and the Paris Peace Conference of 1919.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unublished sources:

1. CIBAL (International Information Centre for Balkan Studies – Sofia), F. O. 371/48 090 (Foreign Office), Southern (Albania), 1945, *Albanian-Yugoslav Relations*.

Knjige/Books:

1. Skendi, Stavro, *Albania (East – Central Europe under the Communist)*, London 1957.
2. Аврамов, Смиља, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд 1992.
3. Батковски, Томе, *Великоалбанската игра во Македонија (Илегални здруженија-вооружени одметнички групи, илегални организации и илегални групи, создадени од позициите на албанскиот национализам во Македонија во периодот 1945–1987 година)*, Скопје 1994.
4. Борозан, Ђ, Југославија и Албанија у Двадесетом Вијеку, у: *Југословенска држава 1918–1998*, ИСИ, Београд 1999.
5. Борозан, Ђорђе, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, Београд 1995.

6. Коматина, Бранко, *Југословенско-албански односи 1979–1983*, Београд 1995.

Članci/Articles:

1. Avramovski, Živko. Prilog pitanju italijansko-albanske iredentističke propagande na Kosovu i Metohiji u vreme Minhenske krize i okupacije Albanije, *Istorijski glasnik*, broj 2–3, Beograd 1964.
2. Hadri, Ali. Nacionalni i politički razvitak albanaca u Jugoslaviji, *Pregled*, br. 4, Sarajevo 1970.
3. Nasi, Lefter. The Special Features and Results of the Anti – fascist National Liberation War in Kosova, in: *The Truth on Kosova*, Tirana 1993.
4. Pleterski, Janko. Narodnooslobodilačka Borba na Kosovu i Pitanje Antifašizma, u: *Kosovo: Prošlost i Sadašnjost*, Beograd 1989.
5. Борозан, Ђ. Западна Македонија, Косово и Метохија у концептима територијалне и етничке Албаније, *Војно дело*, бр. 3, Београд 1998.
6. Бошковић, Бранко. Страдања и прогони срба и црногораца са Косова и Метохије током другог свјетског рата, у: *Други свјетски рат – 50 година касније*, ЦАНУ, том I, Подгорица 1995.
7. Лагатор, Шпиро. Квислиншке војне формације у Црној Гори 1941–1945, у: *Други свјетски рат – 50 година касније*, ЦАНУ, том I, Подгорица 1995.
8. Ненезић, Драган. Југословенске области под фашистичком Италијом 1941–1943. Планови и последице у: *Други свјетски рат – 50 година касније*, ЦАНУ, том I, Подгорица 1995.
9. Стамова, Марияна. Албанският проблем на Балканите: Исторически корени и съвременни измерения, в: *Етномалцинствени проблеми в югоизточна Европа през 90-те години на XX век и евроатлантическата интеграция на България*, Албатрос, София 2001.
10. Фолић, Милутин. Окупациони систем и колаборација на Косову и Метохији 1941–1945, у: *Други свјетски рат – 50 година касније*, ЦАНУ, том I, Подгорица 1995.

Prof. dr. Aleksandar MANOJLOVSKI
Institut za nacionalnu historiju – Skoplje, Sjeverna Makedonija
E-mail: aleksandar.manojlovski@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:930(497:497.6)"1941/1945" (093)
32:323:355.4(-051 Samokovlija B.)(497:497.6)"1941/1945" (091)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.165

SJEĆANJA SARAJEVSKOG JEVREJA BENJAMINA SAMOKOVLIJE – DAMJANA O NJEGOVOM UČEŠĆU U NARODNOOSLOBODILAČKOM I ANTIFAŠISTIČKOM RATU U JUGOSLAVIJI (1941-1945)

Apstrakt: *Benjamin Samokovlija (Sarajevo, 31.III.1918 - Skoplje, 28.II.1996), potiče iz jevrejske porodice. Petog aprila 1941. godine mobilisan je u redove vojske Kraljevine Jugoslavije. U drugoj polovini avgusta 1941. Benjamin je stupio u redove Narodnooslobodilačke vojske i Narodnooslobodilačkog rata. Učestvovao je u brojnim borbama u antifašističkom ratu za oslobođenje Jugoslavije. Nakon Četvrte neprijateljske ofanzive Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije koja se odigrala u prvoj polovini 1943. godine, Samokovlija je zajedno sa dijelom svoje partizanske jedinice zarobljen od strane Nijemaca i zatvoren u Zenici. Nakon mjesec dana boravka u zeničkom zatvoru, grupa od 600 zatvorenika, među kojima i Samokovlija, prebačena je u koncentracioni logor u Solunu. U oktobru 1943. godine, preko veze EAM-a, Benjamin Samokovlija je uspeo da pobegne i pridruži se ELAS-u. U redovima grčkih partizana ostao je do kontakta sa makedonskim partizanima iz Prve makedonsko-kosovske brigade na teritoriji egejskog dela Makedonije u periodu od druge polovine decembra 1943. do januara 1944. godine. III bataljona i rukovodio je agitpropom bataljona, odakle je kasnije prebačen u redove II, V i X brigade, kao komesar bataljona i učestvovao u borbama za oslobođenje Makedonije.*

Na samom početku Drugog svetskog rata 1941. godine Benjamin Samokovlija je izgubio mnoge članove uže porodice, uključujući roditelje i suprugu. Kao neposredni svjedoci mjera koje su njemačke okupatorske vlasti, njihovi saradnici i vlasti NDH preduzimale za fizičko i ekonomsko uništavanje Jevreja u Bosni i Hercegovini, njegove tri sestre su se uključile u Narodnooslobodilački rat. Njegova najstarija sestra Laura ubijena je 1945.

Benjamin Samokovlija je nosilac više vojnih i državnih odlikovanja. Tokom svog mandata, vodio je niz državnih preduzeća. Posebno je važno istaći da je manje od dvije decenije bio predsjednik Jevrejske zajednice u Republici

Makedoniji, gradeći čvrste prijateljske odnose sa drugim vjerskim zajednicama u zemlji.

Ključne riječi: *Benjamin Samokovlija, Jevrej, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, Narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji, Srbija, Solun, Makedonija, Skoplje, Jevrejska zajednica.*

MEMORIES OF SARAJEVO JEW BENJAMIN SAMOKOVLIJA - DAMJAN ABOUT HIS PARTICIPATION IN THE NATIONAL LIBERATION AND ANTI-FASCIST WAR IN YUGOSLAVIA (1941-1945)

Abstract: *Benjamin Samokovlija (Sarajevo, 31.III.1918 - Skopje, 28.II.1996), comes from a Jewish family. On April 5, 1941 he was mobilized in the ranks of the army of the Kingdom of Yugoslavia. In the second half of August 1941, Benjamin joined the ranks of the National Liberation Army and the People's Liberation Army. He took part in numerous battles in the anti-fascist war for the liberation of Yugoslavia. After the Fourth Enemy Offensive of the Supreme Headquarters of the People's Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia which took place in the first half of 1943, Samokovlija together with part of his partisan unit were captured by the Germans and imprisoned in Zenica. After a month in the Zenica prison, a group of 600 prisoners, including Samokovlija, were transferred to the Thessaloniki concentration camp. In October 1943, through an EAM connection, Benjamin Samokovlija managed to escape and join ELAS. He remained in the ranks of the Greek partisans until the contact with the Macedonian partisans from the First Macedonian-Kosovo Brigade on the territory of the Aegean part of Macedonia in the period between the second half of December 1943 and January 1944. He was admitted to the III Battalion and was in charge of the agitprop of the battalion, from where he was later transferred to the ranks of the II, V and X brigades, acting as a battalion commissioner and participating in the battles for the liberation of Macedonia.*

At the very beginning of World War II in 1941, Benjamin Samokovlija lost many of his immediate family members, including his parents and wife. As direct witnesses to the measures taken for the physical and economic destruction of the Jews in Bosnia and Herzegovina by the German occupying authorities, their collaborators and the authorities of the Independent State of Croatia, his three sisters joined the People's Liberation War. His eldest sister Laura was killed in 1945.

Benjamin Samokovlija is the holder of several military and state decorations. During his tenure, he ran a number of state-owned enterprises. It is particularly important to emphasize that for less than two decades he served as

President of the Jewish community in the Republic of Macedonia, building strong friendly relations with other religious communities in the country.

Key words*: Benjamin Samokovlija, Jew, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, People's Liberation War in Yugoslavia, Serbia, Thessaloniki, Macedonia, Skopje, Jewish community*.

Benjamin Samokovlija je rođen u Sarajevu 31. marta 1918. godine kao drugo dijete u porodici. Potiče iz jevrejske šestočlane porodice, pored roditelja Ašera i Cipure Samokovlije, imao je i tri sestre, Lauru, Rahelu i Bjanku.

Njegov dom se nalazio u strogom centru grada, pored pijace na kojoj se nalazio i Opštinski dom. Njegova porodica je živjela samostalno. Otac mu je bio uspješan trgovački putnik, putovao je puno prodajući tekstilnu robu.[1] Majka mu je bila domaćica i glavni nosilac svega u domu, *Ona je za sve se grižela, za nas sviju jer tata je bio stalno na putu. Tako da je ona vodila računu o našem odgoju, za škole naše, za učenje, za sve*.[2] Što se tiče jezika koji se koristio u njegovom domu, Benjamin Samokovlija ističe da se govorilo isključivo srpski jezik, iako navodi da su svi članovi porodice govorili i španski jezik, odnosno ladino jezik, koji su rijetko koristili, *...od vremena do vremena, ili kada nam dođu neki gosti, neki prijatelji, naročito stariji ljudi, pa bi snjima na španski bi malo udarili jeli. Ali uglavnom naš jezik edinstveni je bio u Bosni koji se govorio*.[3]

Što se tiče praktikovanja jevrejske religije u njegovom domu, Benjamin navodi: *Kod kuće smo običai poštivali, praznike smo slavili. Nismo bili naročito, kako da kažem, pobožni, ali opet jevrejstvo smo sačuvali, tako da smo znali sve o jevrejstvo.* U njegovom domu su se poštovali, obilježavali i slavili jevrejski običaji i praznici, a sinagoga se posjećivala samo za vrijeme praznika.[4]

Za sebe i svoje dve sestre ističe da su sve bile članice jevrejskih omladinskih organizacija u Sarajevu,[5] gdje su imale mnogo aktivnosti, *... gde smo učili smo razne običaje, gde smo se lijepo igrali, lijepo slagali. Također, kad su bili ljetne sezone, ondak smo išli kao jevrejska omladina na razna letovanja svi zajedno. I da Vam kažem, imali smo jedan lep život, nezaboravan život. Lijepi*

[1] Očevim stopama, Benjamin Samokovlija upisao se u tekstilnu školu. Nakon diplomiranja, sa 18 godina, Benjamin se odmah zaposlio.

[2] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723. Dana 28. novembra 1995. godine u Skoplju, Republika Makedonija, Olivera Hristova (novinarka u dokumentarnom programu Makedonske televizije) intervjuisala je Benjamina Samokovliju, u okviru projekta dokumentovanja svedočenja preživjelih holokausta i boraca otpora koji su se borili tokom Drugo svjetskog rata, kao dio zajedničkog projekta Memorijalnog centra Holokausta u Sjedinjenim Američkim Državama i Jevrejske zajednice u Republici Makedoniji. Provjereno dana 01.10.2022. godine.

[3] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723. Provjereno dana 1.10.2022. godine.

[4] *Isto*.

[5] Најмалата сестра се уште не била доволно возрасна да биде вклучена во активностите на еврејските младински организации. *Isto*.

su to bili dani tamo.[6] Za sebe kaže da je bio član jevrejske organizacije Hašomer Hacair, ocenjujući je kao glavnu organizaciju, *Čitavo vreme sam bio član, i veoma aktivan bio. I to je bilo jedno vrijeme interesantno društvo. Bavilo se svakavim stvarima. Tu smo dosta stvari učili, i jezik smo učili, hebrejski jezik... Na ljetovanja smo išli i slično. Uglavnom je jedna veoma kulturna ustanova je to bila Hashomer Hacair*.[7]

Sredinu u kojoj je prošao svoju mladost u Sarajevu, Benjamin opisuje kao veoma dobru i kulturnu.[8] O prijateljstvu u mladosti govori isključivo u superlativu, ističući postojanje izuzetnog međusobnog poštovanja, *Društvo naše bilo je svakojako. Tu su bili i muslimani, i Srbi i mi. I veoma smo se ljepo slagali. ... Bilo nam je lepo to čitavo naše vreme dok nije došao taj rat.*[9]

Prije Drugog svjetskog rata u Kraljevini Jugoslaviji bilo je registrovano 117 jevrejskih opština, od kojih je 105 bilo članica Saveza jevrejskih vjerskih opština Jugoslavije, a 12 članica Udruženja jevrejskih ortodoksnih opština. U Kraljevini Jugoslaviji 1938. godine bilo je registrovano ukupno 71.342 Jevreja.[10] Prije početka rata 1941. godine na teritoriji Bosne i Hercegovine bilo je registrovanih 20 jevrejskih vjerskih opština. O brojnom stanju njenog članstva u dostupnoj naučnoj literaturi postoje različita mišljenja. Prema podacima sa kojima trenutno raspolažemo, smatramo da je broj jevrejske populacije bio oko 14.000 lica. Procjenjuje se da je oko 80% njenog članstva živjelo u Sarajevu.[11]

Premijer Dragiša Cvetković i ministar inostranih poslova Aleksandar Cincar-Marković su 25. marta 1941. godine, zajedno sa predstavnicima Njemačke, Italije i Japana u palati Belvedere u Beču, potpisali takozvani „Bečki protokol“[12] o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.[13] Uz Protokol o pristupanju

[6] *Isto*.
[7] *Isto*.
[8] *Isto*.
[9] *Isto*.
[10] Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1987, 18. (dalje: A. Pinto. *Jevreji Sarajeva i BiH*).
[11] A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i BiH*, 18; Elma Softić-Kaunitz. Mjesto susreta. Doprinos jevrejskog kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva „La Benevolencija“ očuvanju međureligijskog dijaloga u Bosni i Hercegovini tokom rata 1992-1995, *Jevrejski glas*. Glasilo Jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine, broj 76. Hešvan 5778. Sarajevo, oktobar 2017, 21-22.
[12] Ferdo Čulinović. *Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas*. Zagreb 1968, 346-347.
[13] Protokol koji su potpisali njemački ministar inostranih poslova Joakim fon Ribbentrop, ministar inostranih poslova Italije grof Galeaco Čiano i japanski poslanik Ošima sa jedne strane, kao i jugoslovenski ministar predsjednik Cvetković i jugoslovenski ministar inostranih poslova Cincar-Marković sa druge strane, o pristupanju Jogoslavije trima velesila od 27. septembra 1940. između Njemačke, Italije i Japana glasi: *Vlade Njemačke, Italije i Japana s jedne strane i Vlada Jugoslavije s druge strane, sa svojim potpisanim punomoćnicima, potvrđuju ovo: Član 1. Jugoslavija pristupa Paktu koji je potpisan u Berlinu 27. septembra 1940. godine.*. Dr. Ferdo Čulinović. *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Vojnoizdavački zavod. Beograd 1970, 39. (dalje: Dr. F. Čulinović. *Okupatorska podjela Jugoslavije*); *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, II tom (1919-1945). Priredio Momir Stojković, JP Službeni list SRJ, SJU “Međunarodna politika”, Beograd 1998, dok. 327, 470.

Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu bile su potpisane i sljedeće note: poštovanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta Jugoslavije; odustati od uslova za prolazak trupa i za transport vojne opreme preko teritorije Jugoslavije; da se Njemačka i Italija odreknu zahtjeva za vojnu pomoć od Jugoslavije, kao i posebna tajna bilješka o obećanju Njemačke da će Jugoslaviji dati Solun.[14]

Uslovi koje su potpisali predstavnici Kraljevine Jugoslavije bili su za njih povoljni: njemačke trupe neće prolaziti kroz njihovu zemlju i neće se tražiti teritorijalni ustupci. Hitler je čak obećao da bi Jugoslavija nakon poraza, od Grčke, na kraju eventualno mogla dobiti i Solun. Pozadina tako velikih obećanja bila u tome što je i za napad na Grčku (vojni plan „Marita“) i za napad na SSSR (vojni plan „Barbarosa“) Hitleru bila od posebnog značaja Jugoslaviju da bude na njenoj strani ili da bude neutralna. Međutim, prihvatanje Bečkog protokola, jugoslovenska vlada na čelu sa Cvetković-Maček, je pristupila silama Osovine bez odobrenja naroda.[15] Sledećeg dana, 26. marta, premijer Cvetković i ministar inostranih poslova Cincar-Marković vratili su se u prestonicu. Prihvatajući ovaj diktat Osovine, vlada Cvetković-Maček predala je zemlju Osovini. Mnoge činjenice navode na zaključak da su vlade Rima i Berlina imale razloga vjerovati da je nakon potpisivanja „Bečkog protokola“ Kraljevina Jugoslavija bila potčinjena njihovom diktatu, tj. da će to biti područje njihove dominacije u budućnosti.[16]

Međutim, ovu iluziju Osovine ubrzo je razbio jugoslovenski 27. mart. Događaji koji su usledili pokazali su da vlada Cvetković-Maček ne može da nametne jugoslovensku politiku koja je bila potpuno suprotna osnovnim stavovima i interesima zemlje i naroda. U ponoć 27. marta, kao odgovor na potpisivanje Sporazuma o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, grupa sastavljena od kopnenih i vazdušnih vojnih snaga, antinjemački i antifašistički orijentirana, okupila se oko komandanta vazduhoplovstva generala Dušana

[9] Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*. Školska knjiga. Zagreb 1958, 132-137; Ferdo Čulinović. *Jugoslavija između dva rata*, knjiga 2. Historijski institut JAZU, Zagreb 1961, 171-194; Dr. Dušan Lukač. *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, drugi deo 1937-1941. Vojnoizdavački zavod. Beograd 1982, 478.

[15] Leften Stavrijanos. *Balkan posle 1453. godine*. Equilibrium, s engleskog preveo Veselin Kostić. Beograd 2005, 722. (Dalje: Leften Stavrijanos. Balkan posle 1453…,).

[16] Prema Cianovim bilješkama, Hitler je za *"Bečki protokol"* rekao da je *pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu bilo od najveće važnosti s obzirom na buduće njemačke vojne operacije u Grčkoj i kasnije napad na Sovjetski Savez*. Licemjerno držanje Kraljevine Jugoslavije značilo je ostavljanje otvorene čitave strane njemačkoj vojsci u dubini od 350 km. S druge strane, neprijateljska akcija od strane Jugoslavije poslužila bi kao povod za intervenciju Turske, koja bi mogla ugroziti razvoj vojnih operacija na Balkanu. *Tajni arhivi grofa Ciana (1936-1942),* Zora, Zagreb 1952, 454.

Simovića,[17] tačnije oko njegovog pomoćnika, generala Borivoja Mirkovića[18], i izvršila državni puč. Oni su srušili vladu Dragiše Cvetkovića, uhapsili sve ministre uključujući i premijera Cvetkovića,[19] koji su te noći bili u Beogradu i tražili poništenje potpisanog Sporazuma.[20] U ranu zoru, princ Pavle pod pritiskom naroda i pučista dao je ostavku na položaj namesnika.[21] Istog dana, prije ponoći, princ Pavle Karađorđević sa porodicom napusta Beograd i odlaze za Atinu. Mladi Petar Karađorđević je proglašen punoletnim i krunisan za kralja Petra II Karađorđevića. On je odmah objavio da preuzima vlast u svoje ruke, a generalu Simoviću „povjerio mandat" da formira novu vladu, koja je sebe nazvala „Vlada narodnog jedinstva".[22] U roku od sat i po, pučisti su zauzeli sve vladine zgrade, radio stanice i kasarne. Vlast je preuzela vojna vlada. Na njenom čelu bio je general Dušan Simović, koji je predvodio puč.[23] Javno mišljenje bilo je odlučno protiv kapitulaciji pred silama Osovine, a ova situacija je jasno odražavala raspoloženje naroda protiv Njemačke. Vojni udar je bio objektivno usmjeren protiv Njemačke u cjelini i svakako je ojačao poziciju Britanije na Balkanu. Svijet je sa oduševljenjem bio iznenađen burnom reakcijom u Jugoslaviji. Sam tok događaja 27. marta označio je neminovnu njemačku odluku o vojnoj agresiji na Kraljevinu Jugoslaviju.

[17] Dušan Simović, general i političar. Rođen 1882. godine u Kragujevcu. Učestvovao je u Balkanskim ratovima i u Prvom svjetskom ratu. Između dva svjetska rata bio je načelnik Generalštaba i komandant Ratnog vazduhoplovstva. Kada je grupa oficira 27. marta 1941. srušila vladu Cvetković-Maček, on je postao novi premijer. Ali nova Simovićeva vlada nije bitno promenila politiku prethodnog režima i taktizirala sa silama Osovine, izjavljujući da prihvata Sporazum o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Emigrirao je sa kraljem Petrom II tokom Aprilskog rata. Ostao je na čelu emigrantske vlade do 1942. godine. Godine 1944. izjasnio se za Sporazum Tito-Šubašić, a u maju 1945. vratio se u zemlju. Umro je 1962. godine u Beogradu. *Opća enciklopedija jugoslovenskog leksikografskog zavoda*. Tom 7. Zagreb 1981, 422.

[18] Bogdan Krizman, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941-1943. Dokumenti*. Arhiv Jugoslavije, Globus. Beograd/Zagreb 1981, 5. (dalje: B.n Krizman, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941-1943*).

[19] Slobodan Nešović, *Svet o nama 1941 – 1945,* Tom I, "RAD", Beograd 1983, 35. (dalje: S. Nešović. *Svet o nama 1941 - 1945*. Tom I).

[20] *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941-1945. Документи и материјали*. Савезно Министранство за иностране послове и Војноисторијски институт, Министерство за иностраних послова Руске Федерације, Београд 1996, док. бр. 7, 20. (dalje: *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941-1945*).

[21] On se suglasio pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Takav čin izazvao je revolt u narodu, kao i među većim djelom vojnog vrha. Тодор Чепреганов. *Судиот на британските и германските интереси на Балканот во текот на Втората светска војна*, Институт за национална историја. Скопје 2000, 96.

[22] *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941-1945*, док. бр. 8, 21-22; док. бр. 12, 27-29; S. Nešović, *Svet o nama 1941 - 1945*, Tom I, 34.

[23] Zanimljivo je uočiti razlike u stavovima vodećih pučista eminentnih historičara koji se bave ovom problematikom. Tako na pr. Leften Stavrianos u svom dijelu „Balkan posle 1453. Godine" kaže da je Dušan Simović bio taj koji je predvodio prevrat, dok Bogdan Krizman u svom dijelu „Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941-1943.", kaže da je prevrat vodio do samog kraja Borivoj Mirković. On tvrdi da je Simović stigao na samom kraju događaja, kada je manje-više sve bilo gotovo. B. Krizman, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941-1943*, 5.

Jugoslavenska teritorija bila je vojno podijeljena na 6 armijskih i 16 divizijskih okruga. Snage Jugoslavenske vojske 27. marta 1941. brojale su oko 600.000 vojnika, ili 1/3 ukupnog broja planiranog za mobilizaciju, s mogućnošću mobilizacije za još toliko za operativne i oko 500.000 za rezervne jedinice.[24] Glavni generalšatb suočen s očitim stanjem vojske, 27. marta predložio je raspisivanje opšte vojne mobilizacije punoljetnog stanovništva, kao prvu mjeru koju je Jugoslavenska vojska predvidjela za presretanje očekivane vojne agresije. Međutim, nova jugoslavenska vlada je takav prijedlog odbila, bojeći se da će takva odluka Njemačkoj dati povod za vojni napad. Ovakav prijedlog opšte mobilizacije dalo je još nekoliko vojnih generala koji su bili svjesni da vojska mora biti u što boljoj situaciji prije mogućeg vojnog napada, koji je očigledno slijedio kao rezultat aktualnih dješavanja.[25]

Jugoslovenska politička elita ulagala je velike napore da što više prikrije stvarnu opasnost od vojne invazije najveće vojne sile na vlastitu državu, Njemačke, s obzirom na ratno stanje u Evropi i dijelu Balkana 1940. godine, o čemu svjedoči i niz političkih odluka donesenih u periodu od samo nekoliko dana.[26]

Umjesto opšte mobilizacije, Ministarstvo Vojske i Mornarice je 27. marta izdalo naredbu o aktiviranju vojnih jedinica koje su uključivale: trupe koje zatvaraju granicu, jedinice sigurnosti unutar teritorije, garnizonske trupe, jedinice policije i jedinice za rušenje i ometanje.[27] Tri dana kasnije, 30. marta, izdata je naredba za opštu mobilizaciju, a prvi dan aktiviranja ovog naređenja bio je 3. april 1941. godine.

Opšta mobilizacija je izvršena po mirnodopskim propisima, pri čemu njeno izvođenje je usporeno. Mnoge vojne jedinice koje su trebale biti aktivirane naredbom od 27. marta, do 6. aprila nisu bile cijelosno popunjene prema njihovom formacijskom sastavu.[28] 1. aprila 1941. godine izdato je naređenje da se Štab Jurišne komande pretvori u Štab četničke komande, da se njegov štab iz Novog Sada premesti u Kraljevo i da se počne sa pripremanjem četničkih jedinica po principima četničkog ratovanja.[29] Na sjednici Vlade koju je 3. aprila 1941. godine na prijedlog Bogoljuba Ilića, a da bi se sprečilo masovno iseljavanje iz grada, podnet zahtjev da se donese zabrana iseljavanja iz Beograda, kako se ne

[24] Велимир Терзић, *Југославија у Априлском рату 1941*. Графички завод-Титоград 1963, 358; Vlado Strugar. *Jugoslavija 1941-1945*. Treče izdanje. Partizanska knjiga. Ljubljana, Monos, Beograd 1978, 12.

[25] Branko Petranović. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. Vojnoizdavački I novinski centar. Beograd 1992, 90-91. (dalje: B. Petranović. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*).

[26] B. Petranović. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 89.

[27] *Isto*, 91.

[28] Мр. Драган Тешић, Војска Краљевине Југославије 1939-1941 године, *Други свјетски рат - 50 година касниј*е. Радови са научног скупа, Подгорица, 20-22 септембар 1995. Црногорска Академија Наука и Умјетности, Српска Академија Наука и Умјетности. Подгорица, 149; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 91.

[29] B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 91.

bi stvarala panika među stanovništvom.[30] Niz ovakvih nepromišljenih odluka bile su inicirane ili izglasane od jugoslovenske vlade u danima pre početka nemačke vojne invazije i njenih saveznika na Kraljevinu Jugoslaviju.

Upoređujući podatke kojima raspolažemo, Benjamin Samokovlija je jedan od ljudi koji su bili obuhvaćeni prvim pozivom za mobilizaciju pojedinih vojnih jedinica. *Da znam samo to da sam bio pozvan, mobiliziran i kada treba da se javim. Tu sam jedno 7-8 dana se spremao*, rekao je Samokovlija u intervjuu. O ozbiljnosti situacije u kojoj se nalazila država, Benjamin Samokovlija koji je tada imao 23 godine, a verujemo i dobar dio njegovih vršnjaka, nisu ni bili svijesni. *„Uopšte nisam slutio ništa“*, kaže Samokovlija, *nit mislio sam ništa. To je, se nekako bilo kako da vam kažem „ad hok“ jedna stvar. ... I mogu vam reći da nisam uopšte mislio da će to biti posljednji moj susret sa roditeljima i sve ostalo, da se više nikada neću vratiti u to moje Sarajevo. Najbolji primjer vam je to kada sam se pakovao, šta ću da nosim, došao sam do toga da ću i aparat da nosim, i fotografski aparat sam ponio sa sobom. To nema da zaboravim. Šta mi je trebalo? A nisam mislio da će do toga nešto doći, da nema povračaja tu. To je najbolji primer. Tako da, niko nije pomislio na to sve kako će da se svrši.*[31]

U danima uoči mobilizacije u vojsku Kraljevine Jugoslavije organizovani su sastanci napredne jevrejske omladine i u okviru jevrejskog društva Hašomer Hacair, na kojima su prezentovani pravci djelovanja i idejni planovi. Između ostalog, vođe sastanka dali su učesnicima smjernice sa kojim se tražilo, da čim im se pruži povoljna prilika da napuste svoje vojne položaje i formiraju svoje vojne jedinice. *Međutim, pre što smo otišli*, ističe Samokovlija, *imali smo sastanak isto tako u Hašomer Hacairu, a isto tako i među omladinom, naprednom omladinom, gdje su nam rekli da ako budemo otišli u vojsci, da gledamo što pre da pobegnemo, da se izvučemo, kako bi mogli naše jedinice neke da stvorimo da bi se borili za nešto napredno. Nešto je bilo već ondak počelo. I tako smo dobili jeli directive da se što pre povučemo iz vojske.*[32] Zbog nedostatka informacija, ne možemo tačno utvrditi ko stoji iza ovakvih inicijativa među jevrejskom omladinom.

Benjamin Samokovlija bio je mobilisan 05. aprila 1941. godine u vojsci Kraljevine Jugosalvije.[33] *Mobilizacija je bila. Jas sam se javio. U kasarni su nas primili i ondak su nas ne odnjeli dalje u jedan grad ... tamo smo se već sprijateljili sa ljudima i već su se javljali pojedinci....*[34] U javnosti su već kružile informacije

[30] *Isto*, 89.
[31] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723. Provjereno 01.10.2022. godine.
[32] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.
[33] Архив на Македонска Академија на Науките и Уметностите. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. Архивска единица 132. 1976. Јануар 27, Скопје. *Биографија на Бенјамин Самоковлија - Дамјан (lično napisana). Rukopis, mašinopis 4 lista*. (dalje: Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132).
[34] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723; Ime grada se ne pominje u njegovim memoarima. Za vreme intervjua, Benjamin Samokovlija je imao 77 godina; Yale Storm. *The Expulsion of the Jews: Five Hundred Years of Exodus*. Publisher, S.P.I. Books, New York 1992, 18. (dalje: Y. Storm, *The Expulsion of the Jews: Five Hundred Years of Exodus*).

o napadu na Kraljevinu Jugoslaviju. Prisutno mobilisano stanovništvo je definitivno bilo zabrinuto, među njima je bilo i ljudi koji su međusobno razgovarali o napuštanju vojnih redova *...drugovi moramo da bježimo, to biti će rata ovdje...*, informira nas Samokovlija. Vojna jedinica, u kojoj je bio i on, dobila je naređenje da se premesti na drugu lokaciju *...u neko selu, iz kasarne*. Prilikom njenog premeštanja, Samokovlija navodi da je njegova jedinica bila nenaoružana. Po dolasku na novu lokaciju, ističe da je na tom mjestu stigla *...veza koja nam je rekla tu i tu ćete se odvojiti, i begajte od njih i idite u ovaj pravac. I tako je i bilo.*[35]

Odvajajući se od vojne jedinice, Samokovlija i još jedan vojnik uputili su se na planinu Ozren gdje su slučajno sreli grupu vojnika i oficira koju je predvodio poručnik Ratko Martinović.[36] O njihovom prvom susretu Samokovlija navodi *...naišo je jedan oficir i pitao nas gdje idemo? Rekli smo mu da smo se izvukli iz vojske i sad idemo prema Srbiju da vidimo gdje ćemo i šta ćemo. Dobro, idemo zajedno. I išli smo sa njime.*[37] Benjamin Samokovlija zajedno sa grupom vojnika i oficira predvođeni poručnikom Martinovićem,[38] se uputila prema Kokinom Brodu u Srbiji.[39]

Vojna jedinica Kraljevine Jugoslavije u kojoj je Samokovlija regrutovan, 12. aprila 1941. godine, predala se Nemcima u Gračanici, Boska, Bosna i Hercegovina.[40]

Njemačka agresija na Kraljevinu Jugoslaviju počela je u ranim jutarnjim satima 6. aprila 1941. godine bez prethodne objave rata.[41] Napadu su prethodila surova vazdušna bombardovanja od Jurišne grupe „*Wehrmacht Derap*", koja je

[35] Y. Storm**,** *The Expulsion of the Jews: Five Hundred Years of Exodus,* 18.

[36] Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132.

[37] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.

[38] Ratko Martinović ((Banja Luka, 16. maj 1915 - Beograd, 9. maj 1993). Kapitulacija vojske Kraljevine Jugoslavije zatekla ga je kao potporučnika u 33. pješadijskom puku Vrbaske divizije, koja se raspala kod Doboja. Po završetku Aprilskog rata, zajedno sa još nekoliko vojnika, odlučio je da se povuče iz Bosne i Hercegovine i krene ka Srbiji, kako bi se uključio u borbu protiv Nemaca. 21. aprila 1941. godine kod Han Pijeska susreo se sa Dragoljubom Dražaom Mihailovićem, koji je predvodio veliku grupu oficira, podoficira i vojnika. Dana 24. aprila Ratko Martinović je prešao Drinu, ušao u Srbiju i uputio se prema Ravnoj Gori. U grupi pukovnika Draže Mihailovića ostao je do sredine avgusta iste godine. Ne slažući se sa njegovim stavom o borbi protiv okupatora, Martinović napušta Ravnu goru i priključuje se Valjevskom partizanskom odredu. Rat završava u činu pukovnika. Nakon oslobođenja izvršavao je visoke vojne funkcije i unapređen je u general-pukovnika. Ратко Матиновић, *Од Равне горе до Врховног штаба*. Издавачка радна организација „РАД". Београд 1979, 5-12. (dalje: Р. Матиновић. *Од Равне горе до Врховног штаба*).

[39] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.

[40] Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132.

[41] Iako su bile široko rasprostranjene poverljive informacije da se Nemačka sprema da izvrši invaziju na Jugoslaviju, jugoslovenska kraljevska vlada nije bila voljna da tu informaciju prihvati kao istinitu. Jedan od brojnih primjera je poverljiva informacija koju je 5. aprila dobio britanski vojni ataše u Beogradu od potpukovnika K. S. Klarka u kojoj se navodi da je njemački napad neizbežan. B. Krizman. *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941-1943*, 9; Mihajlo Marić. *Kralj i vlada u emigraciji*. Epoha-Zagreb 1966, 40-41 (dalje: M. Marić, *Kralj i vlada u emigraciji*).

poljetela sa romanskog ostrova Gol na Dunavu.[42] Oko pet sati ujutro, eskadrile njemačkih „*Luftwaffe*" žestoko su bombardovale aerodrome u Skoplju, Nišu, Zagrebu, Brežici i Ljubljani.[43] Vojni aerodromi, kasarne i željezničke stanice su gotovo potpuno uništene, a saobraćaj u većem delu teritorije Kraljevine Jugoslavije bio onemogućen. Ti vazdušni udari su posebno pogodili jugoslovensku kraljevsku vojsku jer ona tada nije bila u potpunosti mobilisana, a njen najveći dio bio je koncentrisan na sjeveru.

Njemačka vojska je izvršila invaziju na Jugoslaviju počevši od dva svoja, veoma udaljena koncentracijska prostora: sa područja Čekovec - Grac u Štajerskoj i iz Zapadne Bugarske. Nakon prelaska štajerske granice, njemačke snage iz Štajerske napale su smjeru prema Zagrebu, a 12 njemačka armija je izvršila napad sa teritorije Bugarske u smjeru zapadno i sjeverozapadno od bugarsko-jugoslovenske granice. Istovremeno je italijanska vojska napala u smjeru prema Ljubljani i Hrvatskoj duž Jadranskog mora.[44]

Glavni grad Beograd, iako je 3. aprila bio proglašen otvorenim gradom, bila je izložen jednom od najžešćih i najbrutalnijih njemačkih vazdušnih napada ikada izvedenih u jednom danu na jedan grad. Ljudske zagube se procjenjuju na 15.000 do 25.000 žrtava.[45]

Njemačka nadmoć u zraku otvorila je put za brzu i odlučnu operaciju motoriziranih divizija. Iz različitih pravaca usmjerili su se prema četiri jugoslovenska korpusa na sjeveru. 2 njemačka armija je od 6. do 10. aprila uspela da preuzme kontrolu nad nizom važnih tačaka otpora u sjevernoj Hrvatskoj i Sloveniji, a 10. aprila prešla u opštu ofanzivu, ne nailazeći na ozbiljniji otpor jugoslovenske vojske, koja je bila unutrašnjo slaba i uzrujana.[46]

Dana 7. aprila izdata je Naredba za opštu vojnu mobilizaciju Vojske Kraljevine Jugoslavije, zajedno sa proglasom Vrhovnog komandanta čime je zvanično objavljen rat silama Osovine. Izdata naredba o mobilizaciji nije postigla nikakav rezultat jer je vojna agresija na teritoriju Kraljevine Jugoslavije bila već počela.[47]

Dana 10. aprila 2. njemačka armija je ušla u Zagreb. Iste večeri grupa pripadnika Hrvatske fašističke organizacije, koju je predvodio penzionisani austrougarski generalštabni pukovnik Slavko Kvaternik, u ime vođe fašističkih hrvatskih „*ustaša*" Ante Pavelića, koji je boravio u Italiji, proglasila je na zagrebačkoj radijo stanici stvaranje marionetske *Nezavisne države Hrvatske*.[48]

[42] M. Marić, *Kralj i vlada u emigraciji*, 36.
[43] *Isto*, 37.
[44] Aleksandar Papagos. *Grčka u ratu 1940-1941*. Vojno delo. Beograd 1954, 324-325. (dalje: A. Papagos. *Grčka u ratu*).
[45] L. Stavrijanos. *Balkan posle 1453*, 723.
[46] To je prvenstveno zbog nepripremljenosti Vrhovne vojne komande da se brani, nedostatka modernog naoružanja, uspjeha ustaške propagande i buntova koje je ista organizovala, kao na primjer u Bjelovaru, Mostaru i Sremskoj Mitrovici. M. Marić. *Kralj i vlada u emigraciji*, 59.
[47] B. Petranović. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 92.
[48] M. Marić. *Kralj i vlada u emigraciji*, 55; L. Stavrijanos. *Balkan posle 1453*, 724; *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996. II tom (1919-1945*, doc. 335, 489-490; Dušan Plenča. *Međunarodni*

Mađarska se 11. aprila pridružila Nemačkoj u ratu protiv Jugoslavije. U noći između 10. i 11. aprila mađarski regent Miklоš Horti izdao je proklamaciju povodom rata protiv Jugoslavije, zasnovan na pseudopravnim argumentima i lažnim motivima za ovo mađarsko ponašanje. Mađarska vojska je prešla granicu između Dunava i Tise, kao i na području Baranje zapadno od Dunava, i ušla u Jugoslaviju.[49]

U Srbiji su njemačke jedinice najpre zauzele Niš, Paraćin i Ćupriju, da bi 12. aprila uveče neprijateljske prethodnice ušle u napušteni Beograd. Do 13. aprila Njemačka je zauzela Vojvodinu, Sloveniju, Hrvatsku i zapadnu Bosnu duž linije Karlobag – Gospić – Bihać - Kostajnica.[50]

U međuvremenu, ostale njemačke divizije napredovale su još brže kroz slabu odbranu Kraljevine Jugoslavije, ne nailazeći na ozbiljniji otpor. Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske pokazala se nespremnom za odbranu zemlje i nije uspela da ostvari rukovođenje nad vojnim trupama pod svojom komandom. Direktive i naredbe koje je izdavala bile su sa velikim zakašnjenjem, a često nisu odgovarale stvarnom stanju na frontu. Od 14. do 17. aprila došlo je do potpunog raspada Jugoslovenske vojske na svim frontovima. Poraz je pomogla i peta kolona. Njemačke armije su brzo napredovale, jugoslovenska vlada je bila u bekstvu. Zemlja je bila u potpunom haosu, dezorganizaciji i nacionalnoj izdaji.

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, na čelu sa Josipom Brozom Titom, formirao je 15. aprila 1941. Vojni komitet, koji je nezavisno od prethodnih odluka jugoslovenske vlade imao za cilj da odredi način i vođenje Narodnooslobodilačke borbe. Na savjetovanju CK KPJ održanom od 3. do 6. maja 1941. u Zagrebu, zaključeno je da su samo jugoslovenski komunisti sposobni da preuzmu dalje vodstvo jugoslovenskog naroda i da nastave da pozivaju i organizuju lica koja vole svoju domovinu, predani svom narodu u borbi protiv okupatora i kolaboracionista.[51]

odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata. Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke. Beograd 1962, 50.

[49] Dr. F. Čulinović. *Okupatorska podjela Jugoslavije*, 13; B. Petranović. *Revolucije i pokreti*, 44; A. Papagos. *Grčka u ratu*, 324-325.

[50] M. Marić. *Kralj i vlada u emigraciji*, 58.

[51] Ivan Jelić. Majsko savjetovanje rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu 1941. god. (Prilog razmatranju nekih pitanja). *Časopis za suvremenu povijest*, 16 (3). Zagreb 1984, 1-18.

Po dolasku u Kokin Brod, Benjamin Samokovlija zajedno sa grupom vojnika i oficira na čelu sa poručnikom Martinovićem[52] se uputio na Ravnu goru gdje *smo našli štab Draže Mihailovića*.[53]

Dana 11. maja 1941. godine na Ravnoj gori u Zapadnoj Srbiji formiran je štab general-pukovnika Dragoljuba Draže Mihailovića sa grupom od 26 oficira, podoficira i vojnika u cilju povezivanja pojedinaca i grupa koji su bili spremni da nastave otpor protiv okupatora.[54]

Za njegov prvi susret sa Ravnogorskim štabom, Benjamin je rekao: *Susret je bio, šta da vam kažem. On je očekivao da će doći ljudi* [misli se na D. Mihailovića, n.z.] ... *Imao je svoj štab... Kako to mi nismo znali* pita se Benjamin, *...dosta mu je dolazilo ljudi radi saradnje, radi dogovora i svega toga.*[55] O utisku koji je stekao o Draži Mihailoviću, tokom boravka u Ravnogorskom štabu kaže: *To je jedan čovjek koji se pravio mnogo važan, a ništa nismo videli da nešto naprijed išao, da je organiziro nešto i sve to. Samo je vodio pregovore i tražio pare. I dolazili su mu masa ljudi jeli, na te razgovore jeli. U njega su imali veliko povjerenje, to je čudo jedno. On na primjer, je već odma bio se odlučio da sa četnicima sarađuje i sebe je proglasio generalom. Međutim je došao jedan njegov prijatelj i kad mu je rekao, kaže ti nisi general, ja mogu biti general, ja sam general imenovan, ti nikad nisi imenovan, i ostavi meni to da ja to organizujem. Ne može. Nije dao. On je to sve dalje vodio. Povezao se sa Beogradom, sa fašistima dole, i isto tako i sa onom vladom koja je bila izvan Srbije. Tako da, oni su mu slali novac, šta sve nije bilo tu, i svega i svačega. Dolazili su posle i Njemci, i ko sve nije dolazio na razgovore i pregovore. Ali, on nije rat vidio. Imao je dvoje djece, sina i ćerku koji su bili u Beogradu u kućnom*

[52] Martinović u svojim memoarima prenosi podatke o razgovoru koji je vodio sa Samokovlijom: „Crnopurasti vojnik Benjamin progura se do mene, ali uviek bi nam neko smetao, a on nije hteo da iko čuje šta hoće sa mnom da razgovara.
Tek na jednom sastanku odvojio sam se malo u stranu i pozvao Benjamina da mi donese cigarete ako ima. Znao sam da toga u komori ima. Kad sam zapalio, pitao sam ga šta je hteo da mi se požali? Benjamin se još malo ustručavao, a onda, kao da skida veliki kamen sa vrata, reče: "Gospodine poručniče, video sam i čuo da vi ne simpatišete Ljotića", zastao je, a ja ga podržah, dodavaši onako kako sam mislio: "Ljotić bi htio biti jugoslovenski Hitler.“ „Vidite, gospodine poručniče", produži Benjamin, „ja sam Jevrejin i još Njemci nisu okupirali cijelu Jugoslaviju, a mene je već razoružao poručnik Lenac. Odredio me za kuvara i prijeti mi da će me prvom zgodom oterati.“ Pa, šta ti ja tu mogu pomoći? Molio bih vas da budem u vašoj grupi.“ Zamislio sam se dugo, gledajući u prazno u budućnost koju nisam mogao znati. Benjamin požuri da ga ne bi neko pitao što je razgovarao sa mnom." Р. Матиновић. *Од Равне горе до Врховног штаба*, 92.

[53] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.

[54] Др Славољуб Цветковић. Југословенско-совјетски односи 1939-1941. године. *Други свјетски рат - 50 година касније*. Радови са научног скупа, Подгорица, 20-22 септембар 1995. Црногорска Академија Наука и Умјетности, Српска Академија Наука и Умјетности. Подгорица, 121 (dalje: *Други свјетски рат - 50 година касније*); ***Danas postoje nedoumice i neslaganja oko tačnog datuma dali je prva grupa oficira na Ravnu goru stigla 8, 11 ili 13 maja. Jedan od četvoro vojnika koi su pristigli na Ravnu goru bio je i Benjamin Samokovlija. Според исказите на Бенјамин во неговото интервју, воениот штаб веќе бил формиран.***

[55] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.

pritvoru. Su ih držali fašisti. I tu je on mnogo žalio što ih nema, a mi smo tamo čekali šta će biti.[56]

Tokom svog boravka u Ravnogorskom štabu, zbog ukupne antisemitske politike koja se vodila prema jevrejskom stanovništvu od samog početka rata u Jugoslaviji, Benjamin Samokovlija strahovao je od mogućih posledica zbog svog porijekla. *Pa ja sam bio u strahu, prvo kao Jevrejin jelte, a drugo ne znam šta će to sve biti, hoće li će biti rata i neće li biti rata*....[57]Ali, srećom, zbog ukupne antisemitske politike vođene u Jugoslaviji, njegova nacionalna pripadnost mu nije stvarala probleme tokom boravka u Ravnogorskom štabu. Posle izvesnog vremena, Samokovlija je postavljen za kuvara u Štabu od strane Draže Mihailovića. Za svoju novu dužnost navodi da mu posao nije bio težak, ... *Produkte sam imao svaki dan, koliko želim. Svaki dan donosili seljaci iz raznih sela, i on je veoma dobro živjeo tu. Svega i svačega je imao. Tako tu nije bilo nikakvih muka*.[58]

Prve kontakte sa partizanima u Ravnogorskom štabu, Benjamin Samokovlija informira da ih je imao sa izvesnim ... *Jovanovićem iz Valjevskog partizanskog odreda* koji je imao zadatak da uspostavi kontakt i stvori prostor za zajedničku saradnju sa Dražom Mihailovićem. Pored ovih smjernica, Jovanović je imao zadatak i da unutar Štaba *stvori organizaciju naprednih drugova*. Ovu obavezu preuzeo je poručnik Martinović, a Samokovlija kao kuhar u Štabu, dobio je zadatak *da sledim ko dolazi i eventualne razgovore.*[59] Njegova nova dužnost kao kuhar Štaba i te kako mu je omogućila da uspješno obavi postavljeni zadatak. *Ja sam sve znao šta on radi*, kaže Samokovilia. *pošto tamo gdje je bila kujna, do kujne je bila njegova soba, i preko vrata se sve slušalo kako galami, kako se dogovara i sve te stvari. Tako da napredni naši drugovi koji su isto održavali s njime vezu, su dolazili često, ja sam njih obavještavao kakva je situacija*.[60]

U periodu od juna do jula 1941. godine, Ravnogorski štab je posetio Rodoljub Čolaković koji je bio ispraćen po direktivi Glavnog Štaba NOV-a i POJ-a *na razgovore o saradnji i tom prilikom sam imao razgovor sa drugom Čolakovićem koji je mi je rekao da držim vezu sa dr.[ugom] Martinovićem koji je naš čovjek*.[61] O ovim događajima svjedoči i sam Martinović: *Benjamin se nekoliko puta obazre oko sebe pa mi tiho, gotovo šapatom reče: Razgovarao sam sa doktorom Jovanovićem, koji mi je rekao da vama mogu da verovati jer i vi želite u borbu. Zamislio sam se da bih se setio kada je mogao doktor Jovanović razgovarati sa Benjaminom i jedva se setih.* Takođe u drugom prilikom Jovanović je rekao Benjaminu: *Ti si, druže Jevrejin, čuvaj se, tebi ovde nije mjesto* i dodao da treba da se povežem sa Martinovićem.[62]

[56] *Isto*.
[57] *Isto*.
[58] *Isto*.
[59] Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132.
[60] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.
[61] Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132.
[62] Р. Матиновић. *Од Равне горе до Врховног штаба*, 244.

Benjamin Samokovlija ostao je u Ravnogorskom štabu do druge polovine 1941. godine, kada je grupa *naprednih drugova iz Bosne tražila da idemo u Bosnu*. Njihov zahtjev *Draža Mihailović da pusti Bosance da idu u Bosnu i tamo da se bore...* prenio je poručnik Martinović. *On je to prihvatio*, kaže Samokovlija, *...i ostavio je nas 20-30 [lica] je bilo tu, pustio nas je da si idemo*.[63]

Pre odlaska sa Ravne Gore, sredinom avgusta, Benjamin Samokovlija je imao sastanak sa poručnikom Martinovićem na kojem ga je Samokovlija zamolio da ga povede sa sobom. *Benjamin, koji je bio kuvar u „gornjem štabu" i kojem su već ranije oduzeli pušku samo zato što je Jevrejin, razume se, pod izgovorom da kuvaru puška nije potrebna, znao je dosta o svemu šta se radilo na Ravnoj Gori...*.[64] Ipak, njegova molba nije bila uvažena.

Benjamin Samokovlija je 20. avgusta 1941. zajedno sa ostalim članovima grupe napustio Ravnogorski štab i uputio se u Krupanj, gdje su učestvovali u borbama za njegovo oslobođenje. Odatle su krenuli u Loznicu.[65] Negdje usput, nemamo podatak gdje tačno, Samokovlija i grupa su uspjeli da se priključe partizanima. Dana, 1. septembra 1941. godine učestvovali su u borbi za oslobođenje Loznice.[66] Martinović u svojim sjećanjima opisuje posljednji susret koji je imao sa Samokovlijom u Loznici, gdje, između ostalog, kaže: *Tada nije insistirao da ostane sa mnom jer ga je vukla želja da bude negde bliže Sarajevu. Nadao se da će naći nekoga od porodice. Nisam ga ni ja zadržavao i tako smo se rastali. Od tada je Benjamin doživeo mnogo teške trenutake.*[67]

Nakon oslobođenja Loznice, Benjamin Samokovlija se zajedno sa partizanskim odredom uputio ka rudniku Zajača gde je zajedno sa Mačvanskim partizanskim odredom,[68] učestvovao u rušenju objekata rudnika[69] *...a od tamo smo dalje vodili jošneke borbe. U ono isto vreme kad smo bili tamo, održano je*

[63] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.

[64] Р. Матиновић. *Од Равне горе до Врховног штаба*, 196.

[65] U blizini Krupnja njihovom odredu se pridružio Vlado Zečević. Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132.

[66] Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132; https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723

[67] Р. Матиновић. *Од Равне горе до Врховног штаба*, 311.

[68] Prilikom susreta sa Mačvanskim odredom, Benjamin Samokovlija se sreo i sa jednim od vođa ustanka u Srbiji 1941. godine, narodnim herojem Živoradom Žikicom Jovanovićem - Špancem (1914-1942). Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е.132; https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.

[69] Zanimljivo je da je Benjamin, pre uništavanja pogona u rudniku Zajača, zajedno sa mačvanskim partizanima pravio bombe od vodovodnih cijevi i eksploziva. Р. Матиновић. *Од Равне горе до Врховног штаба*, 312.

savetovanje, prvo savetovanje partizana na Stolicama.[70] Za vrijeme savjetovanja u Stolice,[71] Benjamin je dobio zadatak da bude dio obezbeđenja.[72]

Iz rudnika Zajača Benjamin Samokovlija je poslat kao kurir u Ljuboviju.[73] Ali na putu ga je presrela *četnička zaseda*. Bio je zarobljen i fizički mučen. *Na ispitivanju su tvrdili da sam poručnik Martinović i da to priznam. I pored svih mučenja da priznam, dva sata su me držali u klečećem položaju i sa bodežom pod grlo. Srećom, javio se jedan oficir i potvrdio da ja nisam Martinović,* kojeg je u međuvremenu bio *osuđen na smrt od D[raže] M [ihajlovića]*.[74]

O ovom događaju piše i Martinović: *U Ljuboviji je neko tužio Samokovliju četnicima da je on poručnik Martinović, vjerovatno zato što je i on već imao malu crnu bradu. Pošto su ga tukli da bi priznao da je poručnik Martinović, četnici su ga vezali i stavili mu bodež pod grlo, preteći da će ga zaklati. Sasvim slučajno je naišao neki četnički oficir koji me je poznavao i rekao im da vezani nije poručnik Martinović*.[75]

Nakon njegovog oslobođenja, Samokovlija se uputio u Srebrenicu gdje se sastaje sa Ratkom Dugonićem, koji ga je postavio da radi u „*pozadini*“ sa Vaskom Miskinim-Crnim.[76] Nakon povlačenja iz Srebrenice, Samokovlija u Bosni, ulazi u redove Vlaseničkog odreda, koji kasnije prerasta u Bosansku brigadu i učestvuje u raznim bitkama na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Sa početkom četvrte neprijateljske ofanzive NOVJ, Benjamin sa svojom jedinicom se uputio ka Neretvi.[77] *Na Nertvi su bile velike borbe... I posle svega toga što je bilo, jedna moja desetina sa koja sam ja bio, bila je zarobena od strane Nemaca*.[78] Vojnu jedinicu u kojoj je učestvovao i Samokovlija bila je zarobljena od njemačke vojske i odvedena u zatvor u Zenici. Za dane provedene u zatvoru, Samokovlija je svedočio da su bili prilično mučeni: *Dosta su nas*

[70] Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132; https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.

[71] Savjetovanje u Stolice, kojim je predsjedavao Josip Broz Tito, održano je 26. septembra 1941. godine. Na savjetovanju između ostalog je zaključeno: da se pristupi izgradnji jače vojne organizacije putem formiranja odreda i bataljona, zatim organizovanje štabova, regulisanje snabdijevanja vojske, zbrinjavanje ranjenika, uspostavljanje slobodne teritorije i izgradnja novih organa vlasti, odnosno narodnooslobodilačkih odbora. Do tada Glavni štab NOV-a i POJ-a imenovan je u Vrhovni štab. Svi borci su dobili jedinstveno ime, partizani, a vojni odredi, partizanski odredi. *Enciklopediski leksikon*. *Mozaik znanja*. Istorija. Interpres, Beograd 1970, 604. (dalje: *Enciklopediski leksikon. Mozaik znanja*).

[72] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.

[73] Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132.

[74] *Isto*.

[75] Р. Матиновић. *Од Равне горе до Врховног штаба*, 312.

[76] *Isto*.

[77] Bitka na Nertvi, poznata i kao Bitka za ranjenike, jedna je od najznačajnijih bitaka tokom NOB-a, vođena od 20. januara do 3. aprila 1943. godine. *Enciklopediski leksikon. Mozaik znanja*, 79-80.

[78] Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132.

gjavili i ishrana je bila mnogo slaba, tako da smo se dosta namučili bili.[79] Tu je bio zatočen oko mjesec dana, kada je stigla naredba o slanju 600 zatvorenika u koncentracioni logor u Solunu. U upravnim knjigama zatvora u Zenici Benjamin Samokovlija upisan je pod imenom Damjan Popović.[80]

Logor u Grčkoj ***u koji je Benjamin Samokovlija transportiran bio je „Pavle Melas" u blizini Soluna, vodjen od Nemaca.*** Po dolasku, grupe zarobljenika su *„raspoređeni u raznim četama"* da izvršavaju izdata naređenja. *„Svaki dan smo išli na rad na obali, gdje smo istovarali brodove i utovarali ako je trebalo"*.[81]

Govoreći o danima provedenim u kampu u Solunu, Benjamin Samokovlija je posebno zahvalan na odnosu lokalnih Grka prema njima: *Grci kad su pitali, ko ste vi? „Srbos", Srbi smo. I stvarno su nas veoma ljepo primili. Svaki put kad smo dolazili tamo, na jednom mjestu su nam ostavljali za jedenje raznih stvari, neki i novac su nam ostavljali. I tako da, ne bih se sad žalio da smo gladovali u Solunu. Veoma su nas tamo pazili i dobro nam je bilo.* Nešto što posebno ističe u njegovom izlaganju je pažnja i odnos grčke djece prema njima. *Naročito moram reći da djeca su bjili fantastična koja su išlu u školu, i kada bi nas vidjeli, tamo gdje radimo, vadi užinu i daje nam užinu. ... I kažem mu, to je za tebe, ti moraš da jedeš. Ne, kaže. Ja kući imam dosta, ti nemaš ništa. To tebi treba*.[82]

Jedan neobičan događaj u Solunu u oktobru 1943. promenio je njegovu životnu sudbinu. Logorska grupa, u kojoj je bio i on, po naređenju uprave logora, poslata je na grčko groblje u Solunu da iskopa grobove za sahranu mrtvih nemačkih vojnika sa fronta, kako bi im odali poslednju počast. Ali zbog poznavanja njemačkog jezika, Benjamin Samokovlija je dobio zadatak da postavi crne draperije sa unutrašnje strane prozora crkve u čijem ataru se nalazilo i groblje. Dok je obavljao svoju dužnost, kačen na merdevinama, u crkvu *Dolazi jedna grupa starijih ljudi. Govore njemački. I slušam ih jeli, i kad najadnom, jedan ozbiljniji čovjek vikne: Ti si Jevrej. Ja sam se pravio kao da ništa nisam čuo. Ja radio sam dalje. Međutim, on je prišao tamo na skelama gde sam stajao i drmnuo me. Jas sam se okrenuo, i on mi kaže, ti si Jevrej. Ja kažem, ne. Razumiješ li? Jas sam ciganin iz Srbije. To nije tačno. To mora da vidimo, razumiješ li, ti si Jevrej? Onako ljutito. I okrenuo se na ljevo krug, i izašli su napolje*.[83] Ozbiljnijij čovek ko je tvrdio da je Benjamin bio Jevrejin, kasnije ispostavilo se da je bio Kurt Valdhajm.[84]

[79] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723; Р. Матиновић. *Од Равне горе до Врховног штаба*, 311-312.
[80] Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132.
[81] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.
[82] *Isto*.
[83] *Isto*.
[84] Y. Storm. *The Expulsion of the Jews: Five Hundred Years of Exodus*, 18; Kurt Josef Waldheim (St. Andrew-Werdern, kod Beča, Austrija, 21. decembar 1918 - Beč, 14. jun 2007) bio je austrijski političar, doktor prava i diplomata. Bio je ministar vanjskih poslova Austrije od 1968. do 1970. godine. Bio je četvrti generalni sekretar Ujedinjenih nacija od 1972. do 1981. i na toj funkciji je

Odmah po povratku u logor, Benjamina Samokovliju bio je pozvan od jednog od komandanata logora i obavestio ga da je *došlo je naređenje za tebe koji si tumač bio tamo, od sutra ujutro te pošaljemo u štab kod Njemace.* Novonastala situacija dočekana je sa nevjericom. Ukazivanja koje je dobio od poznavalaca unutrašnje situacije u logoru su bila: *...meni su rekli da moram pobjeći*. On ih je prihvatio. Sledećeg dana uspjeva da izađe iz logora sa prvom grupom koja je poslata da radi na obali. *Usput, tamo gdje smo kupovali neke stvari, bio je jedan Grk.* Benjamin Samokovlija je imao saznanja o ovom čovjeku da održava veze sa pripadnicima Nacionalnog oslobodilačkog fronta - EAM. *Zamolio sam ga da treba da me poveže sa organizacijom jer sam znao da on održava te veze. On davao nam je para i sve toga. Rekao mi je, budi bez brige.* Grčka veza kojoj se Samokovlija obratio za pomoć bila je izuzetno ekspeditivna. *Došao je čovjek i rekao sam mu, moram da bježim i hoću kod vas u partizane u ELAS-u. Bez brige. Posle došao je i rekao mi je, biće jedan sveštenik na 10 metara odavde i kad ga budeš vidio, on ide napred, ti pozadi njega da ideš i nigdje de ne pomjeraš. I tako je bilo. Ja sam išao iza njega, i posle jedno 2 kilometra što sam ovako prošao, me predao. Bila je jedna grupa i tako sam došao u ELAS [Grčka narodnooslobodilačka armija], u grčke partizane. To je moj početak bio sa njima. Kod njih mi je veoma lepo bilo. ... I sa njima sam išao u borbama. U koncentracionom logoru u Solunu sam bio do oktobra 1943. kada sam pobegao preko veze EAM-a*.[85]

U jedinicama ELAS-a, Samokovlija ostaje do prelaska u redove Prve makedonsko-kosovske udarne brigade,[86] koja je nakon napuštanja slobodne teritorije u Zapadnoj Makedoniji, 14. decembra 1943. godine, preko Kajmakčalana prešla u egejski dio Makedonije i uspostavila saradnju sa grčkim partizanima.[87] U brigadi je primljen u III bataljon kod VukA Turkovića i Predraga Ajetića, i bio je zadužen za agitprop bataljona. Iz ove brigade je kasnije prebačen u II, V i X brigadu, kao komesar bataljona i učestvovao je u borbama

bio dva mandata. Beogradske *Večernje novosti* su prve u svijetu objavile detalje o njegovoj vojnoj službi u Jugoslaviji i Grčkoj u tekstu *Ratni zločinac iz dosijea F-25572*, gdje se ispostavilo da se Valdhajm ipak vratio na Balkan nakon ranjavanja u Rusiji, i da ga je zbog učešća u bici na Kozari, zajedno sa još 25 njemačkih oficira, odlikovao Ante Pavelić, poglavnik NDH. Otkriveno je i da je pripadao jedinici Hitlerovog Vermahta koja je tokom Drugog svijetskog rata na Sjenjaku u Pljevljima počinila ratne zločine nad srpskim civilima. Državna komisija za ratne zločine FNRJ osudila ga je za ratne zločine 17. decembra 1947. godine. Simon Vizental je dodao da je tokom deportacije trećine solunskih Jevreja u Aušvic, Valdhajm bio pozicioniran na oko 8 kilometara od Soluna, tako da je sigurno znao za taj čin.
https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D1%80%D1%82_%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%B4%D1%85%D0%B0%D1%98%D0%BC. Provjereno dana 1.10.2022. godine.

[85] Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132; https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.

[86] Prva makedonsko-kosovska udarna brigada formirana je 11. novembra 1943. godine u selu Slatina, Debarca.

[87] Pretpostavljamo da se Benjamin pridružio brigadi u periodu od decembra 1943. do januara 1944. godine.

za oslobođenje Makedonije.[88] Borbe za oslobođenje grada Kičeva sa Desetom makedonsko-kosovskom udarnom brigadom opisuje kao borbe u kojima su se suočili sa mnogim poteškoćama.[89]

Benjamin Samokovlija još na samom početku Drugog svjetskog rata 1941. izgubio je veliki dio svoje uže porodice. Supruga s kojom je bio oženjen prije mobilizacije, zajedno sa njegovim roditeljima odvedeni su u logor Jasenovac odakle se nikad nisu vratili.[90] Nakon tako strašnih događaja, njegove tri sestre se priključuju Narodnooslobodilačkom pokretu. Njegova najstarija sestra Laura učestvuje u borbama za oslobođenje Kupresa. Nakon oslobođenja u borbama sa zaostalim ustaškim bandama gine 1945. godine. Druge dvije sestre, Rahela i Bjanka, preživjele su rat i nositeljice su partizanskih spomenica.[91] *O porodici ništa nisam znao. Samo sam znao za sviju šta se dešava. Da su svi pokupljeni i da su pobijeni. Al nisam znao tačno koji su od mojih. Međutim mogu to reći veći sada, od mojih prvo je odveden otac, ondak je odvedena majka. Posle nje sestre su mi pobegle u partizani. Sve tri su bile u partizanima. ... Jas sam bio oženjen. ... Šest meseci sam bio u braku sa mojom soprugom, a nju sam ostavio sa mojim roditeljima. I nju su isto odveli kad su i njih odveli u Jasenovcu, i tamo je zaklali.* Mnogi članovi njegove šire porodice dijelili su sudbinu njegovih bližnjih, *„Nema. Ništa nije mi od familije ostalo. Nikoga nemam.“*, rekao je Samokovlija u njegovom intervjuu.[92] Najviše vijesti o nemilim događajima o stanovništvu, borbama, njihovim najmilijima itd., partizani su dobijali od kurira koji su pristizali u partizanske odrede: *Bilo je veza dosta dobrih. ... U ono vrijeme se dosta pričalo za sve, ne samo za Jevreje, već i Srbi kako stradaju, i muslimani kako stradaju. I morali smo vjerovati u sve to, jer smo vidjeli šta oni sve rade*.[93]

Sudbina Jevreja u Bosni i Hercegovini je u velikoj mjeri identična sudbini jevrejskog stanovništva u drugim krajevima na teritoriji Kraljevine Jugoslavije i u Evropi. Fizičko uništenje jevrejske populacije jedno je od najtragičnijih poglavlja XX stoljeća koje su nacistički i fašistički režimi njemačkih agresora, njihovih satelitskih saveznika i kvinslinga upisali u novu opštu povijest, kao jednu od najvećih ljudskih tragedija.[94]

[88] Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132.
[89] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.
[90] U biografiji koju je Benjamin svojeručno napisao 1976., nalazimo podatke koji se ne poklapaju u potpunosti sa izjavama iz njegovog intervjua. Naime, on u svojoj biografiji navodi da je njegov otac 1941. godine odveden iz Sarajeva u Jasenovac i odmah ubijen, a njegova majka, kao saradnik partijske organizacije u Sarajevu, bila je odvedena u Bosansku Gradiškaku 1942. godine gdje je i ubijena. Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132.
[91] *Isto*; https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.
[92] *Isto*; Oko 1.000 bosanskih Jevreja odvedeno je 1. septembra 1941. u logor u Krušnici kod Travnika. Mjesec dana kasnije, 15. i 16. novembra, oko 3.000 bosanskih Jevreja odvedeno je u koncentracioni logor Jasenovec. Do kraja 1942. godine ustaše su odvele 8.500 sarajevskih Jevreja u koncentracione logore na teritoriji NDH ili ih deportovale u logore širom Evrope. A. Pinto. *Jevreji Sarajeva i BiH*, 187.
[93] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.
[94] Masovno fizičko i psihičko maltretiranje i materijalno-ekonomsko pljačkanje jevrejskog stanovništva u Bosni i Hercegovini počinje ulaskom njemačke okupatorske vojske na teritoriju

Tokom vojnih akcija u Prvoj makedonsko-kosovskoj brigadi, u partizanskim redovima, sudbonosni putevi spojili su Benjamina Samokovlija sa partizanskim borcem Natalijom Spirkovskom iz Prilepa, koja mu je kasnije postala životna saputnica.[95] U braku imaju dvoje djece, Lauru i Branimira Samokovliju.

Nakon oslobođenja teritorije Makedonije, Benjamin Samokovlija pozvan je da organizuje postojeću tekstilnu industriju u gradu Bitolju, da pusti u rad postojeće manje fabrike koje su bile u privatnom vlasništvu i da otvori i organizuje nove fabrike konfekcije za potrebe vojske i drugo. Po njegovim riječima, *Tada su zapravo postavljeni prvi temelji industrije* poslijeratne Makedonije. Nakon obavljanja zadatih dužnosti i predaje istih pogona civilnoj upravi, Benjamin Samokovlija je naredbom prebačen u Skoplje, gdje je naznačen za načelnika obavještajne službe VIII divizije Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ). Stekao vojni čin, rezervni kapetan I klase.[96] Stekao je i vojni čin, rezervni kapetan I klase.[97]

Benjamin Samokovlija je u svom radnom vijeku vodio više državnih preduzeća. Nosilac je više vojnih i državnih odlikovanja. Godine 1948. odlikovan je *Ordenom zasluga za narod III reda*; 4. novembra 1963. odlikovan je *Medaljom za hrabrost*, zatim 1970. je odlikovan *Ordenom za vojne zasluge sa srebrnim mačevima* od strane predsjednika SFRJ, Josipa Broza Tita. Dana 31. marta 1977. godine bio je odlikovan ordenom *Bratstva i jedinstva sa srebrnim vijencem*; bio je odlikovan i *Ordenom Republike sa srebrnim vijencem* i *Medaljom Države Izrael*. Posebno je važno istaći da je nepune dvije decenije izvršavao funkciju

Kraljevine Jugoslavije. Nemci su 16. aprila 1941. godine počeli pljačkati jevrejsku imovinu u Sarajevu. Veliki sefardski hram u Sarajevu među njihovim je prvim metama. U okviru hrama su bile smještene i prostorije opštinskog vijeća, velika biblioteka, arhiv i muzej. Sarajevska štampa je 24. aprila objavila odluku o pripajanju teritorije BiH novostvorenoj tzv. Nezavisnoj državi Hrvatskoj. U sarajevskom naselju Vraca 1. avgusta 1941. godine strijeljani su prvi Jevreji. 1. septembra iste godine izvršena su prva dva transporta u kojima je oko 1.000 ljudi (muškaraca, žena i djece) odvezeno u logor Krušica kod Viteza. 15. i 16. novembra 1941. oko 3.000 ljudi odvedeno je u logor Jasenovac. Od ukupno oko 10.500 Jevreja koje je rat zatekao u Sarajevu, od njih oko 9.000 je odvedeno u ustaške ili njemačke logore do avgusta 1942. godine. Od toga se samo 40 vratilo nakon završetka rata. U periodu kada se odvijala sistematska i unaprijed određena likvidacija jevrejskog stanovništva, paralelno su donošeni zakonski akti kojima je konfiskovana njihova pokretna i nepokretna imovina. Tokom rata iz grada Sarajeva ustaške vlasti poslale su 28 grupa Jevreja u logore smrti. Dana 23. avgusta 1942. godine, Ustaška nadzorna služba, Zaštitno redarstvo grada Sarajeva, obavijestila je svoje pretpostavljene u Zagrebu: *Jučer popodne u 17 sati ispraćeni su i preostali Jevreji sa područja grada Sarajeva u saborni logor Lobor grad.* Od oko 14.000 Jevreja registrovanih u Bosni i Hercegovini, oko 1.600 je preživjelo rat. A. Pinto. *Jevreji Sarajeva i BiH*, 186-187; Esad Cengić, Sarajevski jevrei. *Zbornik 4: Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1979, 230; Sabina Subašić-Galijatović, Stradanje Jevreja Bosne i Hercegovine tokom holokausta. *Anali Pravnog Fakulteta*, Univerziteta u Zenici, god. V. 13, Issuse 25, Zenica 2020, 63.

[95] https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723.

[96] Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132; Р. Матиновић. *Од Равне горе до Врховног штаба*, 247.

[97] Архив на МАНУ. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. А.Е. 132

predsjednika Jevrejske zajednice u Republici Makedoniji, gradeći čvrste prijateljske odnose sa drugim vjerskim zajednicama u zemlji. Govorio je četiri strana jezika, španski, francuski, njemački i italijanski jezik.[98]

Umro je 28. februara 1996. godine u Skoplju.

Zaključak

Jevrejska zajednica u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata doživela je najtragičniji i najmračniji period u sopstvenoj istoriji. Period u kojem je zbog nacističko-rasističke „ideologije" stradalo četiri petine jugoslovenskih Jevreja. Kataklizma koju su pripadnici jevrejske zajednice u Jugoslaviji prošli tokom rata ukazuje na specifičnosti nacističkog genocida počinjenog u Jugoslaviji nad Jevrejima.

Međutim, postoje i svetle stranice u istoriji jevrejske zajednice iz tog perioda iz kojih se vidi da Jevreji u Jugoslaviji, nisu čekali pasivno da budu uništeni. Značajan broj njih uključio se u Narodnooslobodilačku i antifašističku borbu u okviru opšteg otpora jugoslovenskog naroda. Podaci kojima raspolažemo pokazuju da je, pored Benjamina Samokovlije i dela njegove porodice, u NOB-u učestvovalo oko 4.600 Jevreja, od kojih je jedna trećina, odnosno 1.318 ljudi izgubilo život u borbi za slobodu.

Nakon oslobođenja, oni koji su ostali u službi Vojske Jugoslavije unapređeni su u visoke činove i položaje, dok su ostali zauzimali važne društveno-političke funkcije.

Zbog aktivnog učešća u Narodnooslobodilačkom i antifašističkom ratu u Jugoslaviji, preživjeli Jevreji i dio poginulog jevrejskog stanovništva posthumno su proglašeni za narodne heroje, postali su partizani partizanskih spomenika, dobili su brojna visoka vojna priznanja i zasluge u Narodnooslobodilačkom narodu. Vojska.

Analizirajući ukratko bilans učešća jugoslovenskih Jevreja u Narodnooslobodilačkom i antifašističkom ratu, s obzirom na nehumane i nemilosrdne okolnosti sa kojima su se svakodnevno suočavali u periodu 1941-1945, izloženi psihičkoj torturi, fizičkoj i ekonomskoj likvidaciji, može se zaključiti da je učešće bilo masovno, dobro organizovano i da su svojom aktivnošću i svojom žrtvom dali veliki doprinos oslobođenju, formiranju i razvoju Demokratske Federativne Jugoslavije, odnosno FNRJ.

[98] https://holocaustfund.org.mk/posts/details/172, Provjereno dana 1.10.2022 godine.

Summary

The Jewish community in Yugoslavia during World War II experienced it the most tragic and dark period in her own history. A period in which, due to the Nazi-racist „ideology" four-fifths of the Yugoslav Jews suffered. The cataclysm that the members of the Jewish community in Yugoslavia went through during the war, indicates the specifics of the Nazi genocide committed in Yugoslavia against the Jews.

However, there are also bright pages in the history of the Jewish community from that period from which it can be seen that the Jews in Yugoslavia, they did not wait passively to be destroyed. A significant number of them joined the National Liberation and anti-fascist struggle within the frames of the general resistance of the Yugoslav peoples. The data which are at our disposal show that, besides Benjamin Samokovlija and part of his family, about 4,600 Jews participated in the National Liberation War, and one third of them, i.e. 1,318 people, lost their lives in the fights for freedom.

After the liberation, those who remained in the service of the Yugoslav Army were promoted to high ranks and positions, while others assumed important socio-political positions.

Due to their active participation in the People's Liberation and anti-fascist war in Yugoslavia, the surviving Jews and some of the dead Jewish population were posthumously proclaimed national heroes, became partisans of partisan monuments, received numerous high military recognitions and merits in the People's Liberation Army.

Analyzing briefly the balance of the participation of Yugoslav Jews in the People's Liberation and anti-fascist war, given the inhumane and ruthless circumstances they faced daily in the period 1941-1945, exposed to psychological torture, physical and economic liquidation, it can be concluded that participation was massive, well organized and with their activity and their sacrifice, they made a great contribution to the liberation, formation and development of the Democratic Federal Yugoslavia, i.e. the Federal People's Republic of Yugoslavia.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Архив на Македонска Академија на Науките и Уметностите. Фонд: Матковски Александар. Кутија XXII. Архивска единица 132. 1976. Јануар 27, Скопје. Биографија на Бењамин Самоковлија - Дамјан (lično napisana). Rukopis, mašinopis 4 lista.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, II tom (1919-1945).* Priredio Momir Stojković, JP Službeni list SRJ, SJU "Međunarodna politika", Beograd 1998.
2. Čulinović Ferdo. *Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas*. Zagreb 1968.
3. Krizman Bogdan, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941-1943. Dokumenti*. Arhiv Jugoslavije, Globus. Beograd/Zagreb 1981.
4. *Tajni arhivi grofa Ciana (1936-1942),* Zora, Zagreb 1952.
5. Односи Југославије и Русије (СССР) 1941-1945. Документи и материјали. Савезно Министранство за иностране послове и Војноисторијски институт, Министерство за иностраних послова Руске Федерације, Београд 1996.

Knjige/Books:

1. Čulinović Dr. Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Vojnoizdavački zavod. Beograd 1970.
2. Čulinović Ferdo, *Slom stare Jugoslavije*. Školska knjiga. Zagreb 1958.
3. Čulinović Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*, knjiga 2. Historijski institut JAZU, Zagreb 1961.
4. *Enciklopediski leksikon. Mozaik znanja*. Istorija. Interpres, Beograd 1970.
5. Lukač Dr. Dušan, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, drugi deo 1937-1941. Vojnoizdavački zavod. Beograd 1982.
6. Marić Mihajlo, *Kralj i vlada u emigraciji*. Epoha-Zagreb 1966.
7. Nešović Slobodan, *Svet o nama 1941 – 1945*, Tom I, "RAD", Beograd 1983.
8. *Opća enciklopedija jugoslovenskog leksikografskog zavoda*. Tom 7. Zagreb 1981.
9. Papagos Aleksandar, *Grčka u ratu 1940-1941*. Vojno delo. Beograd 1954.
10. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. Vojnoizdavački I novinski centar. Beograd 1992.
11. Pinto Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1987.
12. Plenča Dušan, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*. Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke. Beograd 1962.
13. Stavrijanos Lefter. *Balkan posle 1453. godine*. Equilibrium, s engleskog preveo Veselin Kostić. Beograd 2005.
14. Storm Yale, *The Expulsion of the Jews: Five Hundred Years of Exodus*. Publisher, S.P.I. Books, New York 1992.
15. Strugar Vlado, *Jugoslavija 1941-1945*. Treće izdanje. Partizanska knjiga. Ljubljana, Monos, Beograd 1978.
16. Матиновић Ратко, *Од Равне горе до Врховног штаба*. Издавачка радна организација „РАД". Београд 1979.
17. Терзић Велимир, *Југославија у Априлском рату 1941*. Графички завод-Титоград 1963.
18. Чепреганов Тодор, *Судирот на британските и германските интереси на Балканот во текот на Втората светска војна*, Институт за национална историја. Скопје 2000.

Članci/Articles:

1. Cengić Esad, Sarajevski jevrei. *Zbornik 4: Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1979.

2. Jelić Ivan, Majsko savjetovanje rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu 1941. god. (Prilog razmatranju nekih pitanja). *Časopis za suvremenu povijest*, 16 (3). Zagreb 1984.
3. Softić-Kaunitz Elma, Mjesto susreta. Doprinos jevrejskog kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva „La Benevolencija" očuvanju međureligijskog dijaloga u Bosni i Hercegovini tokom rata 1992-1995, *Jevrejski glas. Glasilo Jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine*, broj 76. Hešvan 5778. Sarajevo, oktobar 2017, 21-22.
4. Subašić-Galijatović Sabina, Stradanje Jevreja Bosne i Hercegovine tokom holokausta. *Anali Pravnog Fakulteta*, Univerziteta u Zenici, god. V. 13, Issuse 25, Zenica 2020.
5. Тешић Мр. Драган, Војска Краљевине Југославије 1939-1941 године, *Други свјетски рат - 50 година касније*. Радови са научног скупа, Подгорица, 20-22 септембар 1995. Црногорска Академија Наука и Умјетности, Српска Академија Наука и Умјетности. Подгорица.
6. Цветковић. Др. Славољуб, Југословенско-совјетски односи 1939-1941. године. *Други свјетски рат - 50 година касније*. Радови са научног скупа, Подгорица, 20-22 септембар 1995. Црногорска Академија Наука и Умјетности, Српска Академија Наука и Умјетности. Подгорица.

Internet:

1. https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512723. Provjereno dana 1.10.2022. godine.
2. https://holocaustfund.org.mk/posts/details/172, Provjereno dana 1.10.2022 godine.

BENJAMIN SAMOKOVLIJA – DAMJAN[99]
(Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 31. mart 1918 – 28. februar 1996, Skoplje, Republika Makedonija).

[99] Koristim ovu priliku da se zahvalim sinu i unuku Benjamina Samokovlije, Branimiru Samokovliji i Darku Samokovliji Baruhu na poklonjenoj fotografiji.

Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ
Sarajevo Information Centre on the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)
E-mail: hamzamemisevic@gmail.com
Doc. dr. Ermin KUKA
Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
E-mail: ermin.kuka@hotmail.com

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC: 94(497)"1941/1945" (091)
32:323:329:355.4(497)"1941/1945""1945/1989"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.189

JUGOSLAVENSKI KOMUNISTI IZMEĐU MIRA I RAZDORA

Apstrakt: *Jugoslovenski komunisti, od samog svog pojavljivanja na društveno-političkoj sceni, zauzimaju značajno mjesto u historijskoj perspektivi. Tokom Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije, došlo je do bitne promjene u političko-društvenim odnosima. Postojanje ideološkog i građanskog rata u periodu 1941-1945 ključni su za razumijevanje ratnih, ali i postratnih zbivanja. Narodnooslobodilačka vojska, odnosno vojni instrument partije za provedbu političkih i društvenih promjena pokazao se ključnim i odlučujućim faktorom za uspostavu komunističke vlasti. Ratna zbivanja na području Jugoslavije komunistička partija nije promatrala kroz antifašizam i antifašističku borbu, već kroz tzv. narodnooslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju. Ključni cilj komunističke partije bio je temeljita promjena društvene paradigme. U cilju ostvarenje te ideje, partija se ponašala realpolitički. U početku partija je protežirala zajedničke ciljeve. Ipak, stvaranje povoljnih vojno – političkih okolnosti partija se okrenula svojim parcijalnim interesima. Inicijalno protežiranje zajedničkih ciljeva bila je samo mimikrija za stvarne intencije partije. Komunistička partija imala je jasno definisanu političku platformu i ciljeve narodnooslobodilačke borbe. Ti ciljevi podrazumijevali su preuzimanje i uspostavu vlasti po svom prauzoru Sovjetskom savezu. Sukob na području Jugoslavije sadržavao je sve elemente ideološko – građanskog rata, jer sve zaraćene strane koristile su ratni metež za provedbu svoj političkih ciljeva. U kontekstu KPJ, osnovni oblik ustanka bio je partizanski rat, koji je prerastao u rat protiv neprijatelja, onih koji su smatrani prijetnjom za buduće planove partije. U 1942. godini formirana je narodnooslobodilačka vojska sa prvim divizijama i korpusima (u njenom sastavu), dok su presudne bitke u*

1943. godini definitivno učvrstile narodnooslobodilaĉki pokret. Stvarno sagledavanje mjesta i uloge jugoslavenskih komunista, u okvirima historijske realnosti, osnovni je problem ovog istraživanja. Cilj je da se bez bilo kakve idealizacije, ali i reduciranja povijesne relevantnosti, da osvrt na navedenu pojavu. Nema sumnje da su jugoslavenski komunisti ostvarali enorman uspjeh, u političko-društvenom kontekstu. U prvim godinama prve Jugoslavije, bila je to marginalna skupina, koja je uskoro zabranjena. Ipak, tokom velikog rata, u okviru kojeg se desio i slom prethodne države, kao i oblici građanskog rata, jugoslavenski komunisti dolaze u priliku da izvrše reorganizaciju društvenog, političkog i ekonomskog poretka. Istraživanje u okviru ovog rada je omeđeno interesom za djelovanje jugoslavenskih komunista, od njihove pojave na političkoj sceni, pa sve do momenata kada postaju moćna politička snaga, bez koje se ne može razumijevati period koji je iza nas. Elaboracija navedene tematike podrazumijevala je primjenu svih osnovnih metoda naučnog istraživanja. Od općenaučnih metoda korištene su hipotetičko-deduktivna metoda i komparativna metoda. Pribavljanje empirijskih podataka postignuto je primjenom metode analize (sadržaja) relevantne dokumentacione građe.

Ključne riječi: *Komunisti, Jugoslavija, oslobođenje, Drugi svjetski rat, mir, razdor.*

YUGOSLAV COMMUNISTS BETWEEN PEACE AND DISPUTE

Abstract: *The Yugoslav Communists, since their very appearance on the socio-political scene, have occupied a significant place in the historical perspective. During the Second World War in Yugoslavia, there was a significant change in political and social relations. The existence of ideological and civil war in the period 1941-1945 is crucial for understanding war and post-war events. The People's Liberation Army, ie the party's military instrument for the implementation of political and social changes, proved to be a key and decisive factor for the establishment of communist rule. The communist party did not observe the war in Yugoslavia through anti-fascism and anti-fascist struggle but through the so-called national liberation struggle and the socialist revolution. The key goal of the Communist Party was a fundamental change of social paradigm. In order to realize that idea, the party acted realpolitik. Initially, the party promoted common goals. Nevertheless, the party turned to its partial interests as soon as favorable military-political circumstances were created. The initial promotion of common goals was just a mimicry of the real intentions of the party. The Communist Party had a clearly defined political platform and goals for the national liberation struggle. These goals included taking over and establishing power, modeled on the Soviet Union. The conflict in Yugoslavia contained all the elements of an ideological-civil war because all the warring parties used the turmoil of war to carry out*

their political goals. In the context of the CPY, the basic form of the uprising was the partisan war, which escalated into a war against the enemy, those who were considered a threat to the party's future plans. In 1942, the People's Liberation Army was formed with the first divisions and corps (within it), while the decisive battles in 1943 definitely strengthened the People's Liberation Movement. A real understanding of the place and role of the Yugoslav communists, within the framework of historical reality, is the basic problem of this research. The aim is to review this phenomenon without any idealization, but also without the reduction of historical relevance, to review this phenomenon. There is no doubt that the Yugoslav communists achieved enormous success, in a political and social context. In the first years of first Yugoslavia, it was a marginal group, which was soon banned. However, during the great war, in which the collapse of the previous state took place, as well as the forms of civil war, the Yugoslav communists had the opportunity to reorganize the social, political, and economic order. The research within this paper is limited by the interest in the activities of the Yugoslav communists, from their appearance on the political scene to the moments when they become a powerful political force, without which the period behind us cannot be understood. The elaboration of the mentioned topic implied the application of all basic methods of scientific research. Of the general scientific methods, the hypothetical-deductive method and the comparative method were used. Obtaining empirical data was achieved by applying the method of analysis (content) of relevant documentation.

Key words: *Communists, Yugoslavia, liberation, World War II, peace, discord.*

Rasprava o prošlosti nikada nije rasprava o prošlosti, jer prošlost se ne može mijenjati. Stoga rasprava o prošlosti, jeste prvenstveno rasprava o sadašnjosti i budućnosti. Albert Kami zapisao je da revolucionari postanu ugnjetavači ili heretici. Komunistički pokret, a nakon kraja Drugog svjetskog rata ključni faktor u uspostavljanju vlasti, svakako predstavlja zanimljiv fenomen u historiografiji. Pristalice komunizma neosporno će idealizirati narav samog pokreta i sve ono što je proisteklo iz tog pokreta. Dogmatskim pristupom, kanonizacijom Josipa Broza Tita i komunističkog pokreta stvoreno je snažno jednozvučje, gdje se svaka kritika po automatizmu svrstava u fašizam. Antikomunistički i antijugoslavenski stav odmah se svrstava u kategoriju neofašizma. Partija je imala ulogu definitivnog tumača i konačnog arbitra istine. Tako je vrhovni tumač odredio šta je istina, a što je laž, formirajući na taj način jednu crno bijelu sliku kompleksnih i zamršenih događaja. U tim historijskim dionicama stvorena je atmosfera „da je dobro sve

što služi interesima revolucije, a zlo sve što šteti tim interesima.“[1] Šta je historiografija, nego permanentna napetost između priča koje su ispričane i koje bi mogle nekada biti ispričane, kako navodi profesorica Lynn Hunt.[2] Zlatko Hasanbegović smatra da se „kompliciranа povijest Drugoga svjetskog rata, držanje i motivacija pojedinih aktera, ne mogu interpretirati samo iz vizure naknadne pameti, ispraznog moraliziranja, optike savezničkog ratnog napora protiv sila Osovine, te pomoću pseudohistoriografskih klišeja o “dobru” i “zlu”, “fašizmu” i “antifašizmu.”[3] Dakle, kompleksnu i zamršenu sliku Drugog svjetskog rata treba dekonstruisati stvarnim saznanjima, a ne ideološkim argumentima.[4] Neugodne činjenice i sporne historijske dionice guraju se na margine, što svakako predstavlja pogrešan pristup. Neuralgične tačke iz povijesti treba posmatrati i analizirati u kontekstu vremena, kada su se ti procesi odvijali. Reinterpretacija historije i pokušaji da se određeni historijski procesi sagledaju na drugačije način proglašavaju se revizijom historije. Referentna tačka revizionizma jeste ponuditi novo gledište i uzdrmati tradicionalna i poželjna tumačenja. Prošlost je važan alat u oblikovanju poželjne sadašnjosti i budućnosti.[5] Historija ima zadatak da objasni određeni događaj i ponudi objašnjena zašto se to dogodilo.[6] Jugoslavenski komunizam označava historijski završen proces, iako se on danas pokušava održati živim na simboličko-ideološkom planu.

Nastanak i nestanak države predstavlja *par excellence* političku stvar.[7] Pitanje promjene unutrašnjeg poretka također predstavlja političku stvar. Unutrašnje promjene koje nastaju u ratnom metežu neodvojive su od ratnog lukavstva i političkog pragmatizma. Svaki pokret ima za konačni cilj osvajanje vlasti i promjenu društvene i političke paradigme prema ideološkim kriterijima. Komunizam kao jedna od dominantnih ideologija XX vijeka imala je za cilj da priskrbi i ostvari što veću koncentraciju moći. Realizacija ideološkog programa

[1] Miloš Česlav, *Zarobljeni um*, Paideia, Beograd 2006, 63.
[2] Lynn Hunt, *Nova kulturna historija*, Zagreb 2001, 49-50, Prema: Safet Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam*, 397.
[3] „Zlatko Hasanbegović: Izlišno je pitanje treba li osnovna škola u Đozinu Podrinju nositi njegovo ime“, *Oslobođenje*, 2. novembar 2013.
[4] George Orwell iznio je kritike na račun „demokratskog imperijalizma“ koji je prošao netaknut i pošteđen kritika. Nacizam je zbog svoje brutalnosti probleme i negativnu stranu demokratskog imperijalizma gurnuo u stranu. Tako se George Orwell pitao kako „ljudi mogu ozbiljno reći da borba protiv nacizma u Evropi nije uticala na britansku, holandsku, belgijsku ili francusku vladavinu u Africi i Aziji? Kako se ovo može ozbiljno opisati kao borba između demokratije i fašizma kao i da same demokratije nisu bile imperijalne vladari koji upravljaju životima miliona građana bez prava glasa. „Kakva bi svrha bila“, pisao je on, „svrgnuti Hitlerov sistem da bi se stabilizovalo nešto daleko veće i na svoj način, drugačiji način podjednako loše“. Pogledati: Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo: nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*, Belona, Subotica 2019, 616-617.
[5] Todor Kuljić, *Historijski revizionizam: Problemi i mitovi*, 239.
[6] A.J.P Taylor, *Uzroci Drugog svjetskog rata*, 1994, 26. (dalje: A.J.P Taylor, *Uzroci Drugog svjetskog rata*).
[7] Jovo Bakić, *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*, Službeni glasnik, Beograd 2011, 13.

zahtjeva moć. Jerzy Holzer povijest komunizma motri sa tri razine: komunizam kao pokret, sistem vladavine i posljednja faza kao imperija.[8]

Povijest i ljudska sudbina ne mare jedna za druga. Objašnjavajući razlike između povijesti i ljudske sudbine ruski filozof Nikolaj Berdjajev kazao je sljedeće: „Povijest je bila čovjekova sudbina, ali čovjekova sudbina nikad nije zanimala povijest.“[9] Okončanjem Prvog svjetskog rata nastaju novi državno-pravni realiteti. Prva Jugoslavija svakako spada među te države. Svoj nastanak prva Jugoslavija duguje izvanjskim akterima, u prvom redu Francuskoj i Engleskoj. SAD smatrale su da je potrebno očuvati Austro-Ugarsku monarhiju, ali njihovom mišljenju snažno su oponirale Engleska i Francuska, strahujući od obnovljene Austro-Ugarske imperije i ponovnog saveza sa Njemačkom.[10] Kraljevina SHS (od 1929. godine Kraljevina) imala je funkciju održavanja francuske dominacije u Europi sa jasnim ciljem da spriječi jačanje Austrije i Mađarske. Mala Antanta imala je cilj spriječiti nadiranje i širenje boljševizma u Srednjoj Europi.[11] Po državnom uređenju prva Jugoslavija bila je monarhija, koja je uključivala postojanje privatne svojine, kapitalizma i izražen stepen religije.

Tokom aprila 1919. godine dolazi do osnivanja Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Naziv partije bio je Socijalistička radnička partija Jugoslavije. Partija je nastala objedinjavanjem socijaldemokratskih partija Bosne, Srbije, Hrvatske, Dalmacije i Slovenije. Podloga ujedinjenja bio je zvanični dokument i platforma sa koje je nastupala KPJ. Kroz ovaj dokument postavljeno je da je primarni cilj komunista uništenje trenutnog sistema i provedba apsolutne društvene reorganizacije. Živko Jovanović, jedan od najutjecajnijih ljudi KPJ, kazao je da obračun sa postojećim sistemom i ideološka, kulturna i politička transformacija moraju biti prioritet komunista u Jugoslaviji.[12] Regrutaciju kadra komunistička partija vršila je „među nacionalno nezadovoljnim ljudima.“[13]

Jugoslavenski komunisti od samog svog pojavljivanja na društveno-političkoj sceni, zauzimaju značajno mjesto u historijskoj perspektivi. Zanimljiv je podatak da su na općinskim izborima nakon velikog rata, osvojili vlast u velikim gradovima Jugoslavije kao što su Beograd, Zagreb i Skopje. Na prvim izborima za Ustavotvornu skupštinu u Kraljevini SHS ostvarili su

[8] Pogledati knjigu: Jerzy Holzer, *Komunizam u Europi. Povijest pokreta i sustava vlasti*, Srednja Europa, Zagreb 2002.

[9] Nikolaj Berdjajev, *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu*, Verbum, Split 2007, 7.

[10] Safet Bandžović, *Ideja i iskustvo: jugoslavesnki socijalizma i bošnjačka pozicija*, Autorsko izdanje, Sarajevo 2017, 191. (dalje: S. Bandžović, *Ideja i iskustvo*). Tada je donesena odluka o pristupanju Trećoj internacionali, čije je sjedište bilo u Moskvi. Pogledati: Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb 1998, 113. (dalje: H. Matković, *Povijest Jugoslavije*).

[11] Grupa autora, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd 1970, 406. (dalje: G. autora, *Istorija Jugoslavije*).

[12] S. Bandžović, *Ideja i iskustvo*, 203-204.

[13] Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb 1984, 307. (dalje: I. Banac, *Nacionalno pitanje*).

odličan rezultat, osvojivši 59 mandata i postavši treća politička opcija po snazi u državi.[14] U ovom razdoblju komunistička partija bila je izrazito rasprostranjena u svom djelovanju. Prvenstveno je bila subverzivno raspoložena, sa jasnim ciljem slabljenja postojeće vlasti i pridobivanja novih pristalica za svoje ideje. Tako su organizirani brojni štrajkovi.[15] Nakon održavanja izbora dolazi i do prvih sporenja i trvenja unutar partije. Različite vizije i pogledi dovode do stvaranja frakcija. Sukob frakcija postaje očigledan polarizacijom na revolucionare i centrumaše. Revolucionarne snage predstavljene u utjecajnim kadrovima partije smatrale su da komunisti trebaju slijediti revolucionarni put, dok su centrumaši željeli učešće u političkom životu.[16]

Živko Topalović postao je vođa centrumaških snaga. Nakon Vukovarskog kongresa napustio je komunističku partiju i osnovao Socijalističku partiju Jugoslavije. Upravo je ta partija bila najveći oponent KPJ u međuratnom periodu. Interesantno je da je tokom Drugog svjetskog rata Topalović bio blizak saradnik Dragoljuba Draže Mihailovića.[17] Tokom 1920. godine dolazi do zabrane djelovanja KPJ. Kratki period komunističke vladavine u Mađarskoj pod vodstvom Bela Kuna uplašio je vlast Kraljevine SHS. Kralj Aleksandar žestoko se protivio komunizmu, što se može iščitavati iz njegovog vanjskopolitičkog kursa. Slična stvar desila se u Bugarskoj, gdje se na čelu vlade nalazio Aleksandar Stamboliski, vođa bugarskih seljaka. Dvor je odbio svaki vid saradnji, a Stamboliski je na kraju svrgnut od strane konzervativaca i predstavnika bugarskog dvora.[18]

Rad KPJ odvijao se prema instrukcijama Kominterne. Slijeđenje instrukcija Kominterne vidljivo je iz zauzimanja stavova o potrebi razbijanja Jugoslavije, odnosno kasnijem revidiranju tih stavova o potrebi očuvanje države. Tokom 1924. godine zauzet je stav o razbijanju Jugoslavije, da bi u konačnici politika razbijanja Jugoslavije bila napuštena tokom 1935. godine.[19]

[14] Analizirajući rezultate komunističke partije Ivo Banac navodi sljedeće: „Većinu glasova komunisti su dobili u Crnoj Gori, Makedoniji, na Kosovu i Metohiji, pri čemu su njihovi rezultati u Crnoj Gori bili osobito impresivni (37,99 posto od ukupnog broja glasova)... U Makedoniji i Crnoj Gori, gdje je KPJ postigla svoje najimpresivnije uspjehe, nije bilo organiziranih nacionalnih političkih stranaka, koje bi mogle voditi legalnu borbu protiv centralizma i srbijanskog hegemonizma. Dobri rezultati što ih je KPJ postigla u tim područjima bili su izborni protest protiv režima.“ Pogledati: I. Banac, *Nacionalno pitanje*, 308-309.

[15] H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 113.

[16] *Isto*, 204.

[17] Svetosavski kongres održan u selu Ba u Srbiji. Kongres je okupio 300 delegata, uključujući i predstavnike predratnih političkih stranaka. Živko Topalović bio je jedan od učesnika. Ključna odluka tog kongresa bila je ideja o formiranju jugoslavenske federacije, koju bi sačinjavali Srbija, Hrvatska i Slovenija. Pogledati: Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, 254.

[18] G. autora, *Istorija Jugoslavije*, 408.

[19] Noel Malcolm, *Bosna: kratka povijest*, Buybook, Sarajevo 2011, 318-319. Borisav Jović jedan od najvažnijih učesnika političkog života druge Jugoslavije posebno je isticao važnost Drezdenskog kongresa od 12. novembra 1928. godine. On je smatrao da Drezdenski kongres

U procesu odlučivanja nije postojala autonomija i mogućnost donošenja ključnih odluka bez saglasnosti Moskve. Sovjetizacija KPJ bila je neizbježna. Sve primordijalne karakteristike boljševičke partije KPJ je usvojila tokom 1928. godine. U tom razdoblju, kako smatra Kosta Nikolić, uspostavljen je mehanizam: "boljševičkog vaspitanja članstva kako bi KPJ postala jedinstvena i disciplinovana."[20]

Tokom Drugog svjetskog rata dolazilo je do određenih sporova i suprotnih mišljenja između Moskve i komunističkog pokreta na prostoru Jugoslavije. Partija je bila podijeljena na lijevi i desni politički spektar. Pero Simić, objašnjavajući ovu podjelu, navodi da je centar ljevice unutar KPJ bio Zagreb. Oni bi za komunističku revoluciju dali sve, čak i državu. Centar desnice unutar KPJ bio je Beograd. Na njihovom čelu nalazio se Sima Maković, a oni su, kako navodi Pero Simić, bili jasni, revolucija nije vrijedna žrtvovanja države.[21] Političke koncepcije KPJ bile su određene diktatom Kominterne, a te koncepcije uključivale su odbacivanje i napuštanje ideje Jugoslavije, do nekih federalističkih koncepcija. Jugoslavenski komunisti oštro su kritizirali nacionalnu politiku koju je provodila vlast u Kraljevini SHS. Sima Marković politiku forsiranog nacionalnog jedinstva nazvao je maskom srpskog nacionalizma.[22]

Odnosi između SSSR i Kraljevine Jugoslavije bili su na niskom nivou. Zvanični list sovjetske komunističke partije "Pravda", jugoslavenski međuratni režim nazivao je fašističkim, dok je kralj Aleksandar za ambasadora priznavao osobu iz carističke Rusije.[23] Priliku za kaljenje jugoslavenski komunisti imali su tokom građanskog rata u Španiji, kada su kao dobrovoljci učestvovali na strani republikanaca.[24] Britanski povjesničar Alan Taylor u svojoj knjizi "Uzroci Drugog svjetskog rata", iznosi mišljenje da intervencija Sovjetskog

jednako važan kao i sam čin nastanka države 1918. godine, kao i drugo zasjedanje AVNOJ-a. Njegova razmišljanja predstavljaju srpsko viđenje važnih dionica iz XX. vijeka. Ključna zamjerka Jovića jeste da su zaključci kongresa bili antisrpski i ohrabrujući za druge narode, dajući im pravo na samoopredjeljenje. Pogledati: Borisav Jović, Kako su Srbi izgubili vek, Službeni glasnik, Beograd, 2016, str. 32. Ivo Banac iznio je stav da je KPJ nakon Titova dolaska na čelo definitivno prihvatio federalistički model. Suština njihovog uspjeha ogledala se u tome, da se KPJ u svom djelovanju nije oslanjala ni na jednu nacionalnu skupinu. Pogledati: I. Banac, *Nacionalno pitanje*, 317.

[20] Prema: Ivica Miškulin, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 35, no. 2, 2003: Kosta Nikolić, *Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji. Od socijaldemokratije do staljinizma 1919-1941*, LIO-Gornji Milanovac, Centar za savremenu istoriju Jugoistočne Evrope, Beograd 2000, 54.

[21] Pero Simić, *Fenomen Tito*, Večernji posebni proizvodi, Zagreb 2009, 50.

[22] Olivera Milosavljević, Levica i nacionalizam u Srbiji, u: *Sloboda, jednakost, solidarnost i internacionalizam: izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji*, Beograd 2008, 189.

[23] Safet Bandžović, Sovjetska "ПРАВДА" o unutrašnjim prilikama i spoljnoj politici Jugoslavije (1919-1941), *Prilozi*, 34, Sarajevo 2005, 155-196.

[24] „Članovi KPJ u prilično velikom broju bili su među prvima koji su 1936. god. sačinjavali ono jezgro Internacionalne brigade koje je u najkritičnijim časovima umarširalo u Madrid da pomogne zaustaviti Frankove bande pred madridskim zidinama... Kasnije je KPJ postepeno mobilizirala, kako u zemlji tako i među našom emigracijom, proleterske borce i slala ih u Španjolsku". Pogledati: Josip Broz Tito, *Sabrana djela VI*, 25.

saveza tokom rata u Španiji nije bila motivirana istinskim ideološkim razlozima. On navodi da Staljin nije pokazivao interes za pomoć komunizmu van matice.[25] Tokom tridesetih godina XX vijeka svijet su zadesile ogromne ekonomske i političke nedaće. Važno je imati na umu ekonomsku krizu, dolazak Hitlera na vlast, pa i samo ubistvo kralja Aleksandra 1934. godine. U kontekstu Jugoslavije, promjene u međunarodnoj politici bile su itekako izražene. Njemačka je 1938. godine priključila teritorij Austrije i postala susjedna zemlja Jugoslaviji. Okupacija Čehoslovačke označila je kraj Male Antante. Tadašnja vlada Milana Stojadinovića napravila je odmak od obaveza prema saveznicima (primjer Male Antante) i zauzela pronjemački i protalijanski kurs politike. Navedena politika naišla je na osudu KPJ koja pozivala na određene akcije.[26]

Pakt o nenapadanju između Njemačke i Sovjetskog saveza doveo je do promjena u načinu razmišljanja prema ključnim političkim pitanjima. Pakt o nenapadanju KPJ je ocijenila kao mudrost Sovjetskog saveza, koji je ovim sporazumom ostavio mogućnost malim narodima da ostanu izvan velikih nadolazećih sukoba.[27] Približavanje Njemačke i Sovjetskog saveza uzrokovalo je promjenu stava prema fašizmu i odbacivanja zaključaka sa Sedmog kongresa. Komunisti su promijenili stav prema fašizmu, koji više nije bio glavno uporište reakcionarnih snaga.[28] Komunistička partija Jugoslavije kao dosljedni sljedbenik Moskve nudila je tumačenja o fašizmu i uzrocima velikog rata u skladu sa paktom o nenapadanju. Jugoslavenski komunisti ključne faktore za izbijanje sukoba vidjeli su u reakcionarnim vladama Pariza i Londona. Kritike nisu bile pošteđene ni socijaldemokratske snage, koje su okarakterizirane kao glavni saveznici engleskog i francuskog imperijalizma. Sovjetski napad i okupacija Baltičkih zemalja pozdravljeni su od strane Komunističke partije Jugoslavije.[29]

Unutar komunističke partije Jugoslavije sukobi frakcija su dosegli vrhunac. Kao ključna figura i predvodnik pojavit će se Josip Broz Tito. Početak rata partija će dočekati bez svojih osnivača i utjecajnih kadrova Filipa Filipović, Petka Miletića, Sime Markovića, Đure Cvijića i drugih. Sistemski progon

[25] A.J.P Taylor, *Uzroci Drugog svjetskog rata*, 155. Autor navodi da je Sovjetski savez sa strane posmatrao pokolj kineskih komunista od strane Čang Kaj Šeka. Pogledati: A.J.P Taylor, *Uzroci Drugog svjetskog rata.*

[26] Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Izdavački centar Komunist, Beograd 1985, 350. (dalje: J. Pleterski, *Nacije, Jugoslavija*).

[27] J. Pleterski, *Nacije, Jugoslavija*, 356. „Na sednici Vrhovnog sovjeta SSSR, od 31. avgusta 1939, ministar inostranih poslova, V. Molotov je ironizirao 'ljude koji su očito pridavali suviše veliki značaj preteranoj antifašističkoj propagandi'." Pogledati: J. Pleterski, *Nacije, Jugoslavija*, 356.

[28] J. Pleterski, *Nacije, Jugoslavija*, 356.

[29] Kosta Nikolić, Mit o komunističkom jugoslavenstvu, *Istorija 20. veka*, 1, 9-26. Socijaldemokrate u očima KPJ bili su vjerne sluge Engleske i Francuske. Oni su smatrani neprijateljima avangarde, odnosno komunizma. Okupacija Francuske 1940. godine bila je posljedica antinarodne francuske vlade i socijaldemokrata. Pogledati: Josip Broz Tito, *Sabrana djela V*, 93-103.

pojedinaca koji su imali mišljenja suprotna zvaničnim, bio je posljedica boljševizacije partije. Partija određuje i uspostavlja kriterije i ima neskrivenu ambiciju da „postane apsolutni gospodar života svojih članova.“[30] U oktobru 1940. godine upriličena je Peta Zemaljska konferencija KPJ. Tom prilikom analiziran je rad partije i doneseni su planovi za buduće aktivnosti. Prevladalo je mišljenje da je međunarodna politika podijeljena na dva bloka. Prvi blok predstavljale su imperijalističko-totalitarne sile, dok je drugi blok činio Sovjetski savez. Tito će tom prilikom kazati: „S druge strane, vidimo ogroman napredak u zemlji socijalizma, u SSSR-u, vidimo njegovu dosljednu politiku mira i zaštitnika malih naroda, vidimo oslobođenje dvadeset milijunskih naroda Bjelorusije, zapadne Ukrajine, Besarabije i Bukovine, Litve, Latvije i Estonije, koje je oslobodila herojska Crvena armija od kapitalističkog ropstva i nacionalnog ugnjetavanja; vidimo sreću i blagostanje dvjestomilijunske bratske zajednice naroda.“[31] Početak velikog rata KPJ dočekala je spremno i sa uspostavljenom organizacijom. Ipak, samo članstvo nije bilo masovno. Tako je na prostoru Makedonije partija brojala 250 članova, dok je u Srbiji (Kosovo i Vojvodina) brojala 2.200 članova. Na teritoriji Hrvatske 2.700 članova, u Sloveniji 900 članova i na prostoru Bosne i Hercegovine oko 240 članova.[32]

Međuratna politika KPJ bila je zavjerenička, direktno usmjerena protiv društvenog poretka. Politika KPJ bila je takva da je partnere pronalazila u svakoj organizaciji ili pojedincu, koji su imali averziju prema postojećem poretku. Početak rata 1941. godine u Jugoslaviji u kontekstu KPJ nameće otvoreno pitanje da li se radilo o borbi za vlast ili borbi za oslobođenje. Knez Pavle i predstavnici vlade pristupili su Trojnom paktu 25. marta 1941. godine. Dva dana kasnije, dolazi do demonstracija, što je za posljedicu imalo obaranje Vlade. Na prijestolje je doveden maloljetni kralj Petar Drugi. Takav razvoj događaja učinio je Hitlera bijesnim i odlučnim da izvrši napad na Kraljevinu Jugoslaviju. Operacija Odmazda započela je 6. aprila 1941. godine i okončana je 17. aprila. Britanski povjesničar Antony Beevor događanja na prostoru Kraljevine Jugoslavije i Hitlerovu reakciju tumačio je na sljedeći način: „Za Hitlera je beogradski puč od 27. marta bio 'konačni dokaz zavere jevrejskih anglosaksonskih ratnih huškača i moćnih Jevreja u boljševičkom vrhu Moskve'. Čak je uspeo da ubedi samog sebe da je to grubo kršenje nemačko-sovjetskog pakta o prijateljstvu, koji je sam već nameravao da raskine.“[33] KPJ je imala pozitivan stav prema dešavanjima iz marta 1941. godine. Revolucija i

[30] Ivica Miškulin, *Časopis za suvremenu povijest* , vol. 35, no. 2, 2003, 650-653.

[31] Josip Broz Tito, *Sabrana djela VI*, 4-5. Tito je u svom referatu na Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu o ratu koji je trajao kazao sljedeće: „Ovaj rat se vodi radi nove podjele svijeta i potpunog porobljavanja brojnih, do sada samostalnih, malih država i naroda... Imperijalistička klika ***iz oba ratujuća tabora*** potčinjava sve svojim ratnim ciljevima; ona ne poznaje nikakve neutralnosti malih i slabih država, ne poštuje ničiju nezavisnost ili bilo kakva prava malih naroda“. Pogledati: Josip Broz Tito, *Sabrana djela VI*, 4.

[32] Josip Broz Tito, *Sabrana djela VI*, 23.

[33] Entoni Bivor, *Drugi svetski rat*. I tom, Laguna 2014, 239.

ostvarenje političkih ciljeva za KPJ ne bi bilo moguće bez puča 27. marta 1941. godine. Upravo je Edvard Kardelj, prilikom predavanja 1944. godine, iznio mišljenje na tragu prethodno izrečenih stavova. Kardelj navodi: „Bilo je očigledno da će proletarijat lakše razbiti reakciju u uslovima izgubljenog rata negoli u uslovima afirmacije Trojnog pakta.“[34]

Tokom ratnih dejstava na području Jugoslavije djelovale su različite vojne formacije i ideologije. Dragoljub Draža Mihailović i njegove vojne formacije imali su obavezu da se bore za monarhiju. Mihailovićev dolazak u Srbiju i njegovo skrivanje na Ravnoj Gori, nije značilo i učestvovanje u antiokupatorskim operacijama. Četnici su svoj ustanak protiv Nijemaca vezali isključivo za dolazak saveznika na teritorij Jugoslavije.[35] Tokom 1941. godine ideolog četničkog pokreta Stevan Moljević kreirao je projekat “Homogena Srbija“. Kroz taj program, želio je stvoriti predispozicije za rješavanje srpskog pitanja, a to pitanje riješilo bi se kroz stvaranje tzv. Velike Srbije. Moljević je tvrdio da: „Srbi moraju izvršiti svoju historijsku misiju.“[36] Antimuslimanski sentiment dominirao je četničkim pokretom.[37] S druge strane, Nezavisna Država Hrvatska, svoje postojanje ostvarila je zahvaljujući ratnom metežu. Niti jedna bitna odluka nije se mogla donijeti bez odluke generala Edmunda Gleza fon Horstenaua i poslanika Kašea. Može se kazati da je NDH predstavljala teritorij okupiran od strane Nijemaca, sa određenim stepenom autonomije.[38]

Na početku ratnih dejstava u Jugoslaviji, KPJ po prvi put pokazala je određenu distancu prema Moskvi i spremnost da artikulira vlastite stavove neovisno od matice. Neovisnost se ogledala u akcijama KPJ da istovremeno vodi borbu protiv neprijatelja, ali i da provodi proletersku revoluciju. Milovan

[34] J. Pleterski, *Nacije, Jugoslavija,* 378.

[35] S. Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam*, 112. Mihailović sve vrijeme je imao pozitivan stav prema Italijanima, koje je smatrao za „jedini izvor snabdijevanja“. Pogledati: Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, 336. Također, Milan Nedić, šef vlade u okupiranoj Srbiji, sudbinu je vezivao za novi poretak. Želio je preobrazbu srpskog društva u duhu dominantne njemačke politike pod vodstvom Hitlera. Pogledati: S. Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam*, 110-111.

[36] Norman Cigar, *Genocid u Bosni: Politika „etničkog čišćenja“*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 1998, 27.

[37] U svom dnevniku Draža Mihailović zapisao je sljedeće: „Pitanje muslimanskog stanovništva potrebno da reši vlada. Muslimansko stanovništvo je svojim držanjem dovelo do toga da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije“. Pogledati: Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, 207. Pod komandom Pavla Đurišića četnici su 1943. godine u istočnoj Bosni i Sandžaku ubili 9.000 ljudi.

[38] S. Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam*, 127. „Ni jedna druga zemlja na svijetu, koliko je meni poznato, nikada nije stavila nezavisna u svom zvaničnom nazivu: obično se nezavisnost podrazumijeva. To pokazuje do koje je mjere ta ideja opsjedala Hrvate, nakon dvije uzastopne zavisnosti od Austrougarske i Jugoslavije“. Prema: M. Grmek – L. Lambrichs, *Buntovnici iz Villefranchea*, 180.

Đilas izjašnjavajući se o ovim događajima, navodi Titova razmišljanja koji je nedvosmisleno isticao „da ćemo mi komunisti neposredno uzeti vlast.“[39]

Dominantno mišljenje jeste da su jugoslavenski komunisti bili prvenstveno orijentirani na oslobođenje države. Takvim pristupom želi se kazati da jugoslavenski komunisti u svojim koncepcijama nisu pažnju posvećivali poslijeratnom uređenju države, već isključivo oslobođenju zemlje.[40] Svoje aktivnosti komunisti su vezali isključivo za oružani ustanak. Uspjeh u oružanom ustanku bio je jedina garancija njihove pobjede. Predratne političke stranke svoju sudbinu vezivali su isključivo za Saveznike i njihovu pobjedu. Oružani ustanak predratne političke stranke isključile su kao mogućnost. Ivo Banac, analizirajući ove događaje, zaključuje: „ne može se optuživati KPJ što je iskoristila priliku koju su druge stranke propustile.“[41]

Vladimir Velebit, direktni učesnik rata i istaknuta ličnost partije, pisao je o stvarnim i političkim ciljevima partije. Velebit je govorio da cilj partije nije bila vlast i preuređenje države. Kao argument navodi ponudu komunista građanskim partijama u zajedničkoj borbi protiv okupatora. U daljoj elaboraciji, on navodi da je ova ponuda dokaz u korist komunista, jer zašto bi neko pozivao druge političke opcije na zajedničku borbu, ako u konačnici želi priskrbiti vlast samo za sebe.[42] Velebit aktivnost KPJ tokom 1941-1945 želi prikazati kao univerzalni čin, a ne kao uski ideološki čin. Ipak, akcije komunista tokom 1941. godine u Srbiji pokazivali su jasnu opredijeljenost ka pozicioniranju komunističkih snaga kao ključnog faktora u budućnosti. „Klasna zastranjivanja“ u cilju revolucionarnog prevrata bila su sveprisutna. O tome svjedoči naredba Sretena Žujovića: „Povedite strogo računa o petokolonašima,

[39] K. Nikolić, *Mit o komunističkom jugoslavenstvu*. „Tito je rekao da mi komunisti treba da se vojnički organizujemo, da napadnemo Nemce i druge okupatore u trenutku njihovog sloma i uzmemo vlast u svoje ruke. To je bilo za sve nas tako očito. Ali, to je trebalo reći. I on je prvi rekao. Niko mu nije protivurečio“. Milovan Đilas, *Uspomene revolucionara*, 680. Prema: K. Nikolić, *Mit o komunističkom jugoslavenstvu*.

[40] „Kominterna je formulisala liniju ‘dveju etapa’: dok rat traje, nema promena društvenog uređenja, s tim što se posle oslobođenja može postaviti pitanje prerastanja savremene antifašističke borbe u borbu za socijalne promene. Time je Kominterna u interesu solidarnosti među velikim silama antifašističke koalicije praktično odbacila revolucionarne promene u ratnoj etapi. Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta faktički se oglušuje o poruke iz Moskve stvarajući oružane snage i organe nove vlasti, što zapravo znači početak rušenja buržoazije i starog uređenja pod uslovima okupacije i u jeku antifašističke borbe“. Prema: Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, Prosveta,Beograd 1984, 304.

[41] Ivo Banac*, Sa Staljinom protiv Tita*, Globus, Zagreb 1990, 87.

[42] Vladimir Velebit, *Tajne i zamke II. svjetskog rata*, Prometej, Zagreb 2002, 32. U istoj knjizi Velebit je kazao za KPJ sljedeće: „Njezin krajnji politički cilj bio je ipak socijalna revolucija i promjena društvenog poretka“. Pogledati: V.r Velebit, *Tajne i zamke II. svjetskog rata,* 14. Izbjeglička vlada i komunisti imali su zajednički cilj u pogledu očuvanja Jugoslavije, ali u pitanju društvenog uređenja postojale su nepomirljive razlike. Monarhizam je isključivao komunizam i obratno. AVNOJ je predstavljao negaciju prethodnog stanja, isto kao što bi pobjeda Mihailovićevih snaga predstavljala kraj za komuniste. Postojanje početne inkluzivnosti unutar komunističkih snaga treba posmatrati kroz realpolitiku i priliku da se vlastiti kadrovi ojačaju i, u međuvremenu onemogući jačanje rivala.

doušnicima, konfidentima i izdajnicima. U ovom pogledu ne postoje nikakvi razlozi za ma kakvu sentimentalnost prema njima. (...) Dobio sam jedan izveštaj koji se odnosi na vas, te vam šaljem o tome neke podatke i nalažem da bezuslovno učinite sledeće: uhvatiti domaćina kuće u planini, kuća na Kosmaju sa celom porodicom (žena, sin ženjen i sna), ispitati ih sve i streljati. Svi su konfidenti."[43]

Komunističku aktivnost u Srbiji tokom 1941. godine Nemanja Dević tumači kao izgradnju revolucionarne vlasti.[44] Crveni teror ili lijeva skretanja važan su dio historije KPJ. Radikalni lijevi elementi unutar KPJ nesporno su željeli da preuzmu vlast u državi i započnu sovjetizaciju Jugoslavije. U tim pokušajima bilo je ozbiljnih grešaka, koje su ugrožavale kredibilitet partije. Radikalizam motiviran ideologijom manifestirao se protiv bogatih. Radikalna politika komunista pomagala je njemačkim i četničkim snagama.[45] Takav razvoj situacije na terenu jasno je ukazivao da Jugoslavija klizi u građanski rat.[46] Josip Broz Tito došao je na ideju o formiranju Narodnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Međutim, za realizaciju ove ideje nije dobio podršku Moskve.[47] Onemogućen da vlast stvara odozgo, Josip Broz je stavio fokus na formiranje vlasti odozdo. Pristupilo se formiranju oslobodilačkih komiteta na teritorijama pod kontrolom komunista.[48] Branko Petranović smatra da je:

[43] Nemanja Dević. Leva skretanja" u Srbiji 1941/1942. godine, *Hereticus* - Časopis za preispitivanje prošlosti 1-2:30-52. "I u drugim krajevima bilo je konfiskovanja imovine bogatih seljaka, ali i javnog isticanja revolucionarnih simbola, pogotovo crvenih zastava, oznaka i proglasa sa srpom i čekićem." N. Dević, *Leva skretanja" u Srbiji 1941/1942. godine*.

[44] N. Dević, *Leva skretanja" u Srbiji 1941/1942. godine.* „Setio sam se Lenjinovih reči: 'Prijatno je videti neprijatelja osakaćenog'. Eto, nekada, ja pred njim sa lisicama na rukama, a sada on preda mnom – vezanih ruku". Pogledati: Nemanja Marković, *Putevima sporta i revolucije*, Kragujevac 1982, str. 134.

[45] I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 88-89.

[46] Otto Kumm, komandant SS divizije Prinz Eugen, govoreći o ratu u Jugoslaviji kazao je sljedeće: „Nije istina da je za mnoge stotine hiljada mrtvih, u Jugoslaviji kriva njemačka okupaciona sila. Istina je da su uslijed borbi – osobito u gradovima – kao i uslijed represalija izginule hiljade nevinih, ali daleko najveći broj je stradao u međusobnoj borbi naroda onog prostora koji se iskonski mrze. Pravoslavni Srbi protiv katoličkih Hrvata, a jedni i drugi protiv Muslimana u Bosni, Hercegovini i u Crnoj Gori. Istrebljivanje je bilo osobito okrutno najviše na graničnom prostoru Bosne i Srbije, oko Drine koju narod nije uzalud nazvao 'crvenom Drinom' zbog krvi ljudi koji su se međusobno klali." Prema: S.t Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam*, 372.

[47] U jednom dokumentu iz arhive CK KPJ Hrvatske navodi se da je vlada SSSR-a priznala vladu generala Simovića „kao jedinu legitimnu za Jugoslaviju", te da se zato „neće pristupiti formiranju Komiteta nacionalnog oslobođenja". Zvanični diplomatski odnosi koji su bili na snazi u savezničkoj koaliciji doprineli su tako da prve, brzoplete ideje o formiranju revolucionarnih tela u Jugoslaviji budu odbačene. Prema: N. Dević, *Leva skretanja" u Srbiji 1941/1942. godine*. Međutim, treba istaći (što dokumenti evidentno pokazuju) da sovjetska vlada ipak nije željela prekinuti svake veze s vladom S. Jovanovića, što se vidi iz pokušaja obnove ugovora o jugoslavensko-sovjetskom prijateljstvu i uzajamnoj pomoći (pregovori započeti 5/6. IV 1941). Pod utjecajem V. Britanije jugoslavenska vlada otkazuje ugovor (travanj 1942). Franko Mirosević, *Časopis za suvremenu povijest*, 234-244.

[48] Branko Petranović navodi da „organizovani faktor u njihovom nastanku za istoričare je nesporan". Prema: N. Dević, *Leva skretanja" u Srbiji 1941/1942. godine*.

„Stvaranjem oružane sile u vidu partizanskih odreda i organa vlasti-narodnooslobodilačkih odbora (NOO) od jula 1941, komunisti su ispoljavali težnju za iskorišćavanjem narodnooslobodilačke borbe za društveni prevrat, nezavisno od svih kvalifikacija ovih odbora kao privremenih, neophodnih organa borbe protiv okupatora, organa naroda a ne komunističke partije. Njihovo osnivanje sukobljavalo je komuniste sa Kominternom, koja je suspendovala sve socijalne promene dok traje rat, a na drugoj strani sa četnicima koji su u njihovom stvaranju videli nameru da se odstrani 'legalni poredak' i prigrabi vlast za račun tuđinske sile (SSSR-a). Delujući mimo direktive Kominterne, jugoslovenski komunisti su pokazivali određenu meru samostalnosti, ali su na drugoj strani isključivali modus vivendi sa drugom antiokupatorskom strujom u srpskom narodu.“[49]

Narodni odbori umnogome su olakšali kasnije aktivnosti u vezi organiziranja AVNOJ-a. Nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a, osnovan je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, koji je predstavljao izvršni organ partizanskih odreda sa svim karakteristikama revolucionarne vlade. Odluke sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a bile su jasan indikator da komunistički pokret izrasta u respektabilnu vojno-političku snagu. Zabrana povratka izbjegličke vlade, kralja Petra II Karađorđevića i poništavanje svih sporazuma i dogovora, koje je sklopila izbjeglička vlada ukazivalo je da će Jugoslavija po okončanju rata doživjeti temeljite političke, kulturne i ideološke promjene.[50] Prije samog održavanja Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Tito je obavjestio Georgija Dimitrova da se narod Jugoslavije opredijelio za demokratsku republiku, u kojoj neće biti mjesta za kralja i njegovu vladu. Ipak, u konačnim odlukama Drugog

[49] Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 240. „Za četnike su narodnooslobodilački odbori bili organi vlasti kojima se zamenjuju i ruše stari organi vlasti, a time od samog početka dovodi u pitanje unutrašnji kontinuitet Kraljevine Jugoslavije“. B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945,* 240. „Na koncu se potvrdilo da je crveni teror 1941-1942. bio ozbiljna greška. Druga etapa bila je ne samo posve neusklađena sa sovjetskim shvaćanjima, nego je – što je bilo još važnije – do te mjere slabila bazu vlasti Politbiroa CK KPJ da ga je gotovo dovela do kolapsa“. I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 89.

[50] Odluka sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a da se izbjegličkoj vladi oduzme legitimitet nije naišla na potporu od strane SSSR-a. Takva odluka je ocijenjena kao “zabijanje noža u leđa SSSR-a”. Safet Bandžović objašnjavajući ponošanje Moskve navodi: “Borba jugoslavenskih komunista izišla je iz ustaljenih pogleda i neosporavanih interesa SSSR-a. Moskva nije potpuno shvatala jugoslavensku revolucionarnu stvarnost - da se pored borbe protiv okupatora Jugoslavije vodi istodobno i unutarnja revolucija. Osnovu tog neshvatanja činilo je zaziranje sovjetske vlade da bi joj zapadni saveznici, prije svega Velika Britanija, mogli zamjeriti da preko svojih komunističkih ispostava iskorišćava ratne nevolje okupiranih zemalja radi širenja revolucije i svojih uticaja… Partizani u SSSR-u su bili pomoćna, sporedna snaga Crvene armije i nikada nisu prerasli u regularnu vojsku. Shodno svom iskustvu, sovjetski vrhovi nisu mogli da shvate da jugoslavenski partizani mogu prerasti u respektabilnu vojsku i državnu vlast, a samim tim da vremenom poprime lik i interese različite od sovjetskih - svoj oblik egzistencije.” Pogledati: Safet Bandžović, Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, *Prilozi* 31, 179-204.

zasjedanja AVNOJ-a demokratski model je izostavljen. Umjesto toga spomenuta je federacija ravnopravnih naroda.[51]

Period 1943. godine pokazao se ključnim za jugoslovenske komuniste. Ne treba gubiti iz vida da se tokom 1943. godine pokret našao u ozbiljnim problemima, što je kasnije dovelo i do pregovora sa Nijemcima. Takozvani martovski pregovori između predstavnika partizanskog pokreta i njemačkih predstavnika predstavljaju zanimljivu historijsku dionicu. Milovan Đilas na pitanje zašto se o ovim pregovorima nije više govorila kazao je: „To se skrivalo radi savršenije, ljepše slike, radi naše totalne čistote, radi ratne nepomirljivosti, a posebno zbog idealizirane slike o samom vodstvu. Razumije se, ako gledate s jednog čisto pragmatičnog političkog gledišta tu nema nikakvog grijeha. U ratu se svi tuku i svi pregovaraju. Nama se također desilo da smo u jednoj teškoj situaciji pokušali naći nekakav privremeni izlaz. Danas, gledajući iz ovog ugla, smatram da su pregovori o primirju bili greška.“[52] Prijedlozi navedenog sporazuma uključivali su razmjenu zarobljenika, priznanje statusa strane u sukobu Narodnooslobodilačkoj vojsci i treći prijedlog sporazuma uključivao je prekid ratnih dejstava između NOVJ i njemačkih snaga.[53] U kratkom razdoblju 1943. godine komunisti su iz krajnje nepovoljne pozicije došli u povlašten položaj. Na Teheranskoj konferenciji saveznici su odlučili da se prestanu sa podrškom Dragoljubu Draži Mihailoviću i njegovim četnicima. Umjesto četnicima, podrška je dana partizanima. Osvajanju vlasti doprinijele su povoljne međunarodne okolnosti i odluka velikih sila da se Jugoslavija obnovi, a kakva će vlast biti ovisila je o odnosu snaga na terenu, to jeste o faktičkom stanju. Na sastanku između Tita i Čerčila 1944. godine, Tito je obećao da će dopustiti sve lične slobode i da nema intenciju da uvodi komunizam. Jasno je iznio stav da poslijeratna Jugoslavija mora biti izgrađena na demokratskim principima.[54] Razdoblje 1944. godine poznato je kao period politizacije rata.

[51] Jera Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944-1946*, Naklada Pavičić, Zagreb 2007, 64.

[52] V. Velebit, *Tajne i zamke II. svjetskog rata*, 238.

[53] V. Velebit, *Tajne i zamke II. svjetskog rata*, 230. U razgovoru koji je vodio sa svojim privatnim liječnikom Aleksandrom Matunovićem, Josip Broz Tito dao je osvrt na Martovske pregovore iz 1943. godine. Tito je kazao: „Došao sam na ideju da Nemcima predložim sklapanje Vojnog saveza protiv našeg zajedničkog neprijatelja Engleza, čiji se pomorsko – vazduhoplovni desant u Dalmaciji očekuje i svakoga dana, odnosno svakoga časa. Predložio sam i zajedničku borbu protiv njihovih lažnih prijatelja, a naših velikih neprijatelja. Četnika. Ukoliko oni ne žele da učestvuju u toj borbi, tražio sam da nas ne ometaju u našem obračunu sa četnicima... Pobeda Engleza za nas ne znači samo naš vojnički i politički poraz nego i besmislenost naše dosadašnje borbe, kada je u pitanju socijalna revolucija. Zbog toga Engleze smatramo većim neprijateljima od Nemaca. Naša dalja borba protiv Nemaca gubi svaki smisao, jer ide u korist samo Engleza i četnika kao i njihovih saveznika.“ V. Velebit, *Tajne i zamke II. svjetskog rata*, 250-251.

[54] Pero Simić, *Fenomen Tito*, 191. Na sugestiju predstavnika Foreign Office-a Titu da kratkom izjavom demantuje navode o uvođenju komunizma, Tito je kazao: „Da, u tom smislu sam već dao brojne izjave. Ali, moramo voditi računa da se ne stvori dojam da je izjava koju predlažete dana pod pritiskom i da tu nešto nije sasvim u redu. No, ukoliko nađemo pravi oblik, spreman sam objaviti takvu izjavu“. Prema: Dušan Biber, *Tito – Churchill strogo tajno*, 278.

Politizacija rata neminovno je uzela maha na području Jugoslavije. Jera Vodušek navodi direktivu Kardelja iz 1944. godine u kojoj kaže: „Čuvajte snage i ne trošite ih ondje gdje se ne radi o učvršćenju naše vojske i njenog položaja.“[55] Ostvarenje apsolutne političke moći i podrška saveznika postaju primarni ciljevi partije. Ne treba gubiti iz vida da je pomoć Sovjetskog saveza tokom bitke za Srbiju, upravo bila motivirana politizacijom rata.[56]

Sporazum Tito – Šubašić iz 16. juna 1944. godine važna je prekretnica za jugoslavensko pitanje. Tim su sporazumom ostavljene dvije opcije. Prva opcija uključivala je mogućnost ravnopravne saradnje predstavnika NOP- a i onih političkih snaga koje se nisu kompromitovale tokom rata. Druga opcija koja je korespondirala sa željama NOP-a i u konačnici prevagnula, podrazumijevala je okupljanje pod vodstvom KPJ, sa jasnom namjerom da se očuva prethodno ostvarena dominacija.[57] Sama organizacija oružanih formacija bila je postavljena na spremnost da se određene stvari žrtvuju, kako bi se dugoročno ostvarile enormne povlastice. Tako su komunisti vojne formacije nazivali „narodnooslobodilački i zbog toga što to nisu borbene formacije bilo koje političke partije ili grupe – u konkretnom slučaju ni Komunističke partije, bez obzira na to što se komunisti bore u prvim redovima, već su to borbeni odredi naroda Jugoslavije u kojima treba da se bore svi rodoljubi sposobni za oružanu borbu protiv okupatora, bez obzira na političko uvjerenje.“[58] U cilju ostvarenja ciljeva, partija se na sugestiju vanjskih faktora opredijelila za amnestiju četnika i drugih kompromitiranih aktera. Esad Ćimić o odluci da se četnici amnestiraju kazuje: „Tito je, kako sam obaviješten iz dokumenata, na zahtjev Staljina i Churchilla izvršio masovnu amnestiju četnika neposredno pred kraj II svjetskog rata. I jedan dio tih četnika je bio prisutan na Bleiburgu. U jednom trenutku bio sam u društvu narodnog heroja Koče Popovića, koji je na moje pitanje: Kako objašnjavate Bleiburg?, odgovorio: Pa, čujte Ćimiću, treba imati na pameti da je to koincidiralo sa onom amnestijom; četnici su zadržali svoje činove, a umjesto kokardi stavili su petokrake.“[59]

Ono što je posebno značajno naglasiti jeste činjenica da je tokom trajanja Drugog svjetskog rata, Kraljevina Jugoslavija zadržala svoj formalni državno-pravni subjektivitet i održala kontinuitet. Pred kraj rata sve više se postavljalo pitanje vezano za organizaciju vlasti u državi i odnos prema izbjegličkoj vladi u Londonu. Ono što nije išlo na ruku Titu jeste činjenica da je tadašnja britanska politika bila spremna odreći se saradnje sa zločincem Dragoljubom Dražom Mihailovićem, ali nije prihvatala prekid saradnje sa kraljem Petrom II, pa samim time ni vladom u izbjeglištvu. Upravo pomenuti sporazum Tito-Šubašić je omogućio da NOB bude upotpunosti priznat od

[55] Jera Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944-1946,* 61.
[56] *Isto*, 62.
[57] *Isto*, 62-63.
[58] S. Bandžović, *Ideja i iskustvo*, 253-254. Podatak sa kraja rata pokazuje da je NOP brojao 800.000 vojnika, a KPJ imala je 140.000 članova. S. Bandžović, *Ideja i iskustvo*, 474-475.
[59] Esad Ćimić, *Slobodna Bosna*, 16.02.2012.

strane britanske politike, uz uslov da se prilikom stvaranja nove Vlade vodi računa o zastupljenosti onih političara koji se nisu kompromitirali djelovanjem protiv NOP-a. Sporazumom se Tito obavezao i da „za vrijeme trajanja rata neće pokretati pitanje konačnog uređenja obnovljene Jugoslavije.“[60] Nakon niza kritika i neprihvatanja Sporazuma, posebno od strane HSS-a, kao i predstavnika Slovenske narodne strane, te od strane četnika, 2. novembra 1944. godine sklopljen je novi sporazum, a koji je ujključivao stvaranje jedinstvene jugoslovenske vlade, tzv. Beogradski sporazum. Dogovoreno je da se kralje Petar II neće vraćati u zemlju, dok o tome ne odluči narod, te da će u njegovoj odsutnosti kraljevski vlast obavljati Kraljevsko namjesništvo od tri člana. Iako se u početku tome protivio, na koncu je kralje Petar II potpisao ukaz o prenošenju njegovih ovlasti na namjesništvo. Sve je to bilo u daljnju korist Tita i NOP-a. Nakon stavke Šubašićeve vlade i NKOJ-a, „7. ožujka 1945. formirana (je) jedinstvena jugoslavenska vlada na čelu s Josipom Brozom Titom kao predsjednikom.“[61] Formiranje jedinstvene vlade obnovljene Jugoslavije dobijeno je i međunarodno priznanje od strane velikih antifašističkih sila, te omogućeno postavljanje i učvršćivanje komunističke vlasti u državi.

U novu vladu uključeno je i nekoliko ministara iz reda građanskih političara. U augustu 1945. Godine je AVNOJ preimenovan u Privremenu narodnu skupštinu. Građanski političari, koji su oformili parlamentarnu opoziciju, nisu imali poseban utjecaj na političke procese, budući da su većinu imali komunisti. Prije samih izbora, zakazanih za 11. novembar 1945. godine, KPJ je na sve načine pokušavala onemogućiti i/ili ograničiti sudjelovanje stranaka koje su se smatrale građanskim. U tome je do samih izbora i uspjela. Tako je „za izbore narodnih zastupnika u ustavotvornu skupštinu bila postavljena samo jedna lista Narodne fronte s nositeljem maršalom Titom, za koju je kandidate odredila KPJ... Na biralištima su bile postavljene i tzv. crne ili ćorave kutije bez kandidata.“[62] Rezultati izbora su bili takvi da je apsolutnu pobjedu ostvarila Narodna fronta, pa su u ustavotvornu skupštinu ušli isključivo kadrovi pod kontrolom KPJ. Tako je, pored pobjede u oružanoj borbi, KPJ ostvarila i pobjedu na političkom frontu, čime su mogli nesmetano organizirati vlast u novoj (obnovljenoj) Jugoslaviji. Ustavotvorna skupština se sastala 29. novembra 1945. godine i Jugoslaviju proglasila republikom pod nazivom Federadivna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ). Time je ukinuta monarhistička Jugoslavija, pa samim time i lišen svih prava kralj Petar II i dinastija Karađorđevića. Ustav FNRJ je izglasan 30. januara 1946. godine, a ustrojavanje Jugoslavije je dovršeno donošenjem republičkih ustava šest republika (Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Makedonije, Slovenije, Srbije i Hrvatske).

[60] H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 264.
[61] *Isto*, 268.
[62] *Isto*, 277-278.

Zaključak

Put jugoslavenskih komunista uključivao je izborni uspjeh 1920. godine, zatim marginalizaciju i borbu za političku vidljivost. Nesporne je da se tokom procesa traženja i očuvanja kredibiliteta frakcijski sukobi uzimali maha. Svako se na sebi svojstven način borio za naklonost Moskve. Drugi svjetski rat i građanski rat koji je zadesio Jugoslaviju pružio je priliku da jugoslavenski komunisti preuzmu vodstvo. Od 1945, pa do samog raspada Jugoslavije KPJ imala je priliku da organizira društvo i državu. To je podrazumijevalo različite eksperimente od staljinizma 1945-1949, antistaljinizma 1949-1953, titoizam 1953-1964, tržišni socijalizam 1964-1973, te na kraju konfederalni oblik od 1974-1989. Zahvaljujući ratnom metežu jugoslovenski komunisti postali su važnim akterom svih kretanja u državi. Kako se Drugi svjetski rat približavao svom kraju, tako su jugoslovenski komunisti sve više razmišljali i potencirali rasprave o pitanjima organiztacije vlasti u novoj (obnovljenoj) Jugoslaviji. Dakle, tokom Drugog svjetskog rata, u okviru kojeg se desio i slom prethodne države, kao i oblici građanskog rata, jugoslavenski komunisti dolaze u priliku da izvrše reorganizaciju kompletnog društvenog, političkog i ekonomskog poretka. Od onih koji su djelovali u ilegali, pa preko oružane borbe, jugoslovenski komunisti postaju i moćna politička snaga, koja je preuzela vlasti. Na koncu, uspjeli su prevazići sve razdore, kako unutar države, tako i unutar njih samih, te su, pored pobjede na frontu, ostvarili na kraju i pobjedu na političkom planu. To se ogleda u tome da su, uz djelovanje ranije opisanih okolnosti, postali jedinim faktorom koji je mogao organizirati vlast u obnovljenoj Jugoslaviji. Pokazalo se da bez jasnog kritičkog pristupa, nije moguće adekvatno spoznati sve silnice djelovanja i rada jugoslovenskih komunista. Upravo zato ovaj prilog i nosi naslov: *Jugoslavenski komunisti između mira i razdora*.

Summary

The path of the Yugoslav Communists included electoral success in 1920, then marginalization and the struggle for political visibility. It is indisputable that factional conflicts took place during the process of seeking and preserving credibility. Everyone fought for Moscow's favor in their own way. World War II and the civil war that befell Yugoslavia provided an opportunity for the Yugoslav Communists to take the lead. From 1945 until the break-up of Yugoslavia, the CPY had the opportunity to organize society and the state. This involved various experiments from Stalinism 1945-1949, anti-Stalinism 1949-1953, Titoism 1953-1964, market socialism 1964-1973, and finally the Confederate form from 1974-1989. Thanks to the turmoil of the war, the Yugoslav communists became an important actor in all movements in the country. As World War II drew to a close, the Yugoslav Communists

increasingly thought about and emphasized discussions on the organization of power in the new (renewed) Yugoslavia. Thus, during the Second World War, in which the collapse of the previous state took place, as well as the forms of civil war, the Yugoslav communists had the opportunity to reorganize the entire social, political and economic order. From those who acted illegally, and through armed struggle, the Yugoslav communists became a powerful political force, which took over the government. In the end, they managed to overcome all the divisions, both within the state and within themselves, and, in addition to winning at the front, they finally achieved victory at the political level. This is reflected in the fact that, with the action of the previously described circumstances, they became the only factor that could organize the government in the renewed Yugoslavia. It turned out that without a clear critical approach, it is not possible to adequately understand all the forces of action and work of the Yugoslav communists. That is why this article is entitled: *Yugoslav Communists between Peace and Disput*.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Bakić Jovo, *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*, Službeni glasnik, Beograd 2011.
2. Banac Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb 1984.
3. Banac Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita*, Globus, Zagreb 1990.
4. Bandžović Safet, *Bošnjaci i antifašizam*, Autorsko izdanje, Sarajevo 2010.
5. Bandžović Safet, *Ideja i iskustvo: jugoslavesnki socijalizma i bošnjačka pozicija*, Autorsko izdanje, Sarajevo 2017.
6. Berdjajev Nikolaj, *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu*, Verbum, Split 2007.
7. Biber Dušan, *Tito – Churchill strogo tajno*, Arhiv Jugoslavije, Beograd 1981.
8. Bivor Entoni, *Drugi svetski rat. I tom*, Laguna, Beograd 2014.
9. Bojić Mehmedalija, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Šahinpašić, Sarajevo 2001.
10. Cigar Norman, *Genocid u Bosni: Politika „etničkog čišćenja"*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 1998.
11. Česlav Miloš, *Zarobljeni um*, Paideia, Beograd 2006.
12. Grmek M. – L. Lambrichs, *Buntovnici iz Villefranchea*, ArmisPrint, Sarajevo 2005.
13. Grupa autora, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd 1970.
14. Hoare Marko Attila, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica 2019.
15. Holzer Jerzy, *Komunizam u Europi. Povijest pokreta i sustava vlasti*, Srednja Europa, Zagreb 2002.
16. Hunt Lynn, *Nova kulturna historija*, Naklada Ljevak, Zagreb 2001.
17. Josip Broz Tito, *Sabrana djela VI.*
18. Jović Borisav, *Kako su Srbi izgubili vek*, Službeni glasnik, Beograd 2016.
19. Kuljić Todor, *Historijski revizionizam: Problemi i mitovi*.
20. Malcolm Noel, *Bosna: kratka povijest*, Buybook, Sarajevo 2011.
21. Marković Nemanja, *Putevima sporta i revolucije*, Kragujevac 1982.
22. Matković Hrvoje, *Povijest Jugoslavije*, P.I.P. Pavičić, Zagreb 1998.
23. Mazover Mark, *Hitlerovo carstvo: nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*, Belona, Subotica 2019.

24. Petranović Branko, *Istoriografija i revolucija*, Prosveta, Beograd 1984.
25. Pleterski Janko, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Izdavački centar Komunist, Beograd 1985.
26. Simić Pero, *Fenomen Tito*, Večernji posebni proizvodi, Zagreb 2009.
27. Taylor A.J.P, *Uzroci Drugog svjetskog rata*, Nakladni zavod Znanje, Zagreb 1994.
28. Velebit Vladimir, *Tajne i zamke II. svjetskog rata*, Prometej, Zagreb 2002.
29. Vodušek Starič Jera, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944-1946*, Naklada Pavičić, Zagreb 2007.

Članci/Articles:

1. Bandžović Safet, Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, *Prilozi*, 31, 179-204.
2. Bandžović Safet, Sovjetska "ПРАВДА" o unutrašnjim prilikama i spoljnoj politici Jugoslavije (1919-1941), *Prilozi*, 34, Sarajevo 2005, 155-196.
3. Čekić Smail i Osman Sušić, ZAVNOBIH je društvena, historijska i naučna činjenica, *Pregled-časopis za društvena pitanja*, 3(3), 2018, 1-24.
4. Ćimić, Esad, *Slobodna Bosna*, 16.02.2012.
5. Dević Nemanja, Leva skretanja" u Srbiji 1941/1942. godine, *Hereticus* - Časopis za preispitivanje prošlosti 1-2, 30-52.
6. Hasanbegović Zlatko, *Izlišno je pitanje treba li osnovna škola u Đozinu Podrinju nositi njegovo ime*, *Oslobođenje*, 2. novembar 2013.
7. Milosavljević Olivera, Levica i nacionalizam u Srbiji, u: *Sloboda, jednakost, solidarnost i internacionalizam: izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji*, Beograd 2008.
8. Mirosević Franko, *Časopis za suvremenu povijest*, 234-244.
9. Miškulin Ivica, Prikaz: Kosta Nikolić, Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji. Od socijaldemokratije do staljinizma 1919-1941, LIO-Gornji Milanovac, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 35, no. 2, 2003.
10. Nikolić Kosta, Mit o komunističkom jugoslavenstvu, *Istorija 20. veka*, 1, 9-26.

Prof. dr. Adnan VELAGIĆ
Fakultet humanističkih nauka Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
E-mail: adnan.velagic@unmo.ba

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1941" (093)
327:355.4(450)(497.6 Hercegovina)"1941"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.208

ULOGA ITALIJE U JUNSKOM USTANKU 1941. GODINE NA PODRUČJU HERCEGOVINE

Apstrakt: *Nakon Aprilskog rata i sloma Kraljevine Jugoslavije pozicija Bosne i Hercegovine je bila izuzetno složena. Iako je samo nekoliko dana pred početak napada na Jugoslaviju, u dokumentu pod nazivom „Prethodne smjernice za podjelu Jugoslavije”, Hitler cijelo područje Bosne i Hercegovine prepustio Italiji – što je opredjelilo Musolinija da uzme maksimalno učešće u operaciji „Direktiva 25” – situacija se iskoplikovala odmah poslije uspješnog završetka vojne operacije. Naime, na Bečkoj konferenciji 21. i 22. aprila 1941. godine Njemačka je zauzela stranu Nezavisne države Hrvatske (NDH) i podržala uključenje Bosne i Hercegovine u njen sastav. Razloga za ovaj njemački zaokret bilo je više, a ključni je zasigurno ležao u činjenici da je Hiter računao sa njemačkom dominacijom na Jadranu, pa mu je u tom pogledu itekako smetao Musolinijev naglašeni iredentizam (Italia iredenta – borba za neokupljenu Italiju od Atlantika do srednje Azije). Ovakav razvoj situacije utjecao je na komplikaciju odnosa unutar pobjedničkog tabora. Naročito su bile izražene ambivalencije između Italije i NDH, u pogledu supremacije nad područjem Hercegovine. U tom periodu stanje na terenu je bilo vrlo kompleksno. Ustanak srpskog stanovništva, zbog represalija od strane aktuelne hrvatske vlasti, a koji je podržala Italija, početkom juna 1941. godine destabilizirao je NDH na ovom prostoru i doveo u pitanje strateške njemačke vojno-političke ambicije na istoku Evrope. Naime, Njemačka je ubrzo uvidjela da aktuelna vlast NDH nije u stanju održati red i mir, pa je morala popustiti Italiji i podržati potpisivanje Zagrebačkog sporazuma, 26. augusta 1941. godine. Prema ovom sporazumu područje Hercegovine je stavljeno pod italijansku supremaciju. Međutim, ni nakon toga situacija se na ovom prostoru nije smirila. Italija je sve do kapitulacije 1943. godine nastavila da podržava srpske ustanike, među kojima se u proljeće 1942. godine desila diferencijacija na partizane i četnike. Partizanski ustanici su prihvatili ideologiju Komunističke partije Jugoslavije, koja je stajala na pozicijama borbe protiv okupatora, dok su četnici prihvatili velikosrpsku ideologiju i saradnju sa italijanskim snagama u Hercegovini. Da bi ojačala svoje prisustvo na ovom prostoru, Italija je činila*

sve da oslabi snagu svoga saveznika u Trojnom paktu – NDH i u tom smislu je na svaki način pomagala (politički štitila i finansirala) velikosrpske ustanike. U konačnici, Italija je, pod izgovorom potrebe mobilisanja svih snaga protiv komunističkih partizana, legalizovala velikosrpske ustanike dajući im naziv Dobrovoljačka antikomunistička milicija (MVAC – Milizia volontaria anti comunista).

Historijska spoznaja o junskom ustanku u Hercegovini nije dovoljna, jer se vrlo malo autora bavilo ovom problematikom. Još je manje osvjetljena uloga Italije u podsticanju i afirmaciji srpskih ustanika. U ovom radu autor je na osnovu objavljene i neobjavljene arhivske građe, te na osnovu relevantne literature razmatrao uzroke, karakter i refleksije srpskog ustanka u Hercegovini juna 1941. godine, s posebnom pažnjom na ulogu Italije u podsticanju i afirmaciji ustanika.

Ključne riječi: *Nezavisna država Hrvatska, ustanici, Pavelić, Musolini, „rimski ugovori”.*

THE ROLE OF ITALY IN THE JUNE UPRISING OF 1941 IN THE REGION OF HERZEGOVINA

Abstract: *After the April War and the collapse of the Kingdom of Yugoslavia, the position of Bosnia and Herzegovina was extremely complex. Although only a few days before the start of the attack on Yugoslavia, in a document called „Preliminary guidelines for the division of Yugoslavia“, Hitler handed over the entire area of Bosnia and Herzegovina to Italy - which determined Mussolini to take maximum part in the „Directive 25“ operation - the situation turned out to be complicated. immediately after the successful completion of the military operation. Namely, at the Vienna Conference on April 21 and 22, 1941, Germany took the side of the Independent State of Croatia (NDH) and supported the inclusion of Bosnia and Herzegovina in its composition. There were several reasons for this German turn, and the key one certainly lay in the fact that Hiter was counting on German dominance in the Adriatic, so in this respect he was very bothered by Mussolini's emphasized irredentism (Italia irredenta - the fight for an ununited Italy from the Atlantic to Central Asia). This development of the situation affected the complication of relations within the victorious camp. The ambivalence between Italy and the NDH was especially pronounced, regarding supremacy over the territory of Herzegovina. In that period, the situation on the ground was very complex. The uprising of the Serbian population, due to reprisals by the current Croatian government, which was supported by Italy, at the beginning of June 1941 destabilized the NDH in this area and called into question the strategic German military-political ambitions in Eastern Europe. Namely, Germany soon saw that the current NDH government was unable to maintain order and peace, so it had*

to yield to Italy and support the signing of the Zagreb Agreement on August 26, 1941. According to this agreement, the territory of Herzegovina was placed under Italian supremacy. However, even after that, the situation in this area did not calm down. Until the capitulation in 1943, Italy continued to support the Serbian insurgents, among whom in the spring of 1942 a differentiation into partisans and Chetniks took place. The Partisan insurgents accepted the ideology of the Communist Party of Yugoslavia, which stood on the positions of fighting against the occupiers, while the Chetniks accepted the Great Serbian ideology and cooperation with the Italian forces in Herzegovina. In order to strengthen its presence in this area, Italy did everything to weaken the strength of its ally in the Triple Pact - NDH, and in this sense it helped (politically protected and financed) the Great Serbian insurgents in every way. In the end, Italy, under the pretext of the need to mobilize all forces against the communist partisans, legalized the Greater Serbian insurgents, giving them the name Volunteer Anti-Communist Militia (MVAC - Milizia volontaria anti comunista).

Historical knowledge about the June uprising in Herzegovina is not enough, because very few authors have dealt with this issue. Italy's role in encouraging and affirming the Serbian insurgents is even less illuminated. In this paper, the author, on the basis of published and unpublished archival materials, and on the basis of relevant literature, considered the causes, character and reflections of the Serbian uprising in Herzegovina in June 1941, with special attention to the role of Italy in encouraging and affirming the insurgents.

Key words: *Independent state of Croatia, insurgents, Pavelić, Mussolini, „Roman treaties".*

Slom Kraljevine Jugoslavije i uspostavljanje Nezavisne države Hrvatske

Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. godine agresorske snage su, u skladu sa Hitlerovim Prethodnim smjernicama za podjelu Jugoslavije, 3. aprila 1941. godine, započele razdiobu njezine teritorije. Slovenija je podijeljena između Njemačke, Italije i Mađarske; Bačka je priključena Mađarskoj, a Banat je došao pod njemačku upravu. Srbija je stavljena pod režim vojne okupacije u granicama od prije Balkanskih ratova i obuhvatala je nešto više od 51.000 km^2, sa oko 3,8 miliona stanovnika. Istočne dijelove Srbije okupirala je Bugarska. Krajem augusta 1941. godine Nijemci su formirali srpsku Vladu i za njenog predsjednika postavili generala Milana Nedića. Italijanska Vlada je 12. jula 1941. godine proglasila Nezavisnu državu Crnu Goru, pod svojim protektoratom. Međutim, nakon crnogorskog ustanka koji se desio sutradan, Italija je poništila akt njezine nezavisnosti i stavila je pod upravu guvernera. Veći dio Makedonije anektirala je Bugarska (centralni i istočni), dok je zapadni

dio priključen tzv. Velikoj Albaniji, u čiji sastav su ušli zapadni dijelovi Kosova i Metohije.

Od većeg dijela Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srijema formirana je Nezavisna država Hrvatska (NDH), koju je proglasio zamjenik poglavnika Slavko Kvaternik.[1] U svojoj Proklamaciji, 10. aprila 1941. godine, Kvaternik je naglasio sljedeće:[2]

> *Božija providnost i volja našeg velikog saveznika, te mukotrpna stoljetna borba hrvatskog naroda uz veliku požrtvovanost poglavnika dr. Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i u inozemstvu, odredili su da danas, pred dan Uskrsnuća božijeg sina uskrsne i naša Nezavisna država Hrvatska (...)*

Dva dana kasnije (12.4) iz Rima je u Zagreb stigao i poglavnik Ante Pavelić, s grupom od oko 300 ustaša.[3] Nakon toga, NDH je 15. aprila 1941. godine pristupila Trojnom paktu. Ova država je obuhvatala 101.464 km^2, sa 6,5 miliona stanovnika i to: 3.450.000 Hrvata, 1.975.000 Srba, 700.000 Muslimana, 180.000 Nijemaca, 75.000 Mađara, 65.000 Slovaka, 40.000 Jevreja, 30.000 Slovenaca, 5.000 Talijana i oko 28.000 ostalih. Zakonskim uredbama Hrvati su imali privilegovan položaj, dok su Srbi, Cigani i Jevreji bili predodređeni za nestanak. Posebnu pažnju vlast je posvetila rješavanju tzv. srpskog pitanja, koje je posmatrano kroz odnos između pravoslavlja i katoličanstva uopće. U cilju njegovog rješavanja, aktuelna vlast, 3. maja 1941. godine, usvojila diskriminatornu Zakonsku odredbu o prelasku s jedne vjere u drugu. Ovom Odredbom bilo je omogućeno svim pravoslavcima da prelaskom u drugu vjeru (katoličanstvo ili islam) postanu ravnopravni građani NDH. Iako je prelazak u drugu vjeru označen kao slobodan izbor pojedinca, to se u praksi sprovodilo na sasvim drugačiji način. Prisila, strah i pojačana agitacija katoličke crkve utjecala su na masovna konvertiranja pravoslavaca u katoličanstvo. Otvorena netrpeljivost i masovna ubistva Srba negativno su ocijenjena i od strane Nijemaca, koji su upozoravali Pavelića, da represivne akcije prema Srbima ne rješavaju probleme nego povećavaju njihovu odbojnost prema NDH.

[1] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda* (dalje: *ZDNOR*) Vojno-istorijski institut, Dokumenti Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1941-1945, Direktiva Adolfa Hitlera od 27. marta 1941. godine Vrhovnoj komandi njemačke oružane sile za koncentrični napad na Jugoslaviju (*Direktiva 25*), tom II, knjiga 2, Beograd 1954, 424-429. (dalje: *ZDNOR,* II/2). U naredbi od 27./28. mart 1941. godine Hitler je naglasio da „treba računati s tim da će pri našem napadu na Jugoslaviju Hrvati stupiti na našu stranu" i da će im zbog toga „odgovarajući politički ustupak (kasnija autonomija) biti osiguran".

[2] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knjiga II, Zagreb 1961, 387. (dalje: F. Čulinović, *Jugoslavija*, II).

[3] F. Čulinović, *Jugoslavija*, II, 390. „O tome ima podataka u telegramu njemačkog predstavnika u Rimu Hans Georga Mackensena, datiranom 11. aprila 1941. godine u 3,00 p.m. ministru vanjskih poslova Ribbentropu u Berlin. Taj telegram glasi: Prema obavještenju koje je Anfuso dao Bismarcku, ovog jutra Pavelić ostavlja Rim u pravcu Trsta, a namjerava krenuti sa 300 (tri stotine) svoje pratnje u Zagreb što je moguće brže (...)".

Analizirajući odnos NDH prema srpskom narodu, u studiji Srbi u ratnom dnevniku Vermahta navodi se sljedeće:[4]

> *Od svih njemačkih saveznika Hrvatska je bila i ostala zemlja sa najvećim unutrašnjim problemima. Od samog osnivanja države, Hrvatska se suočila sa velikim nacionalnim i religioznim problemima (pravoslavnim stanovništvom), koje su ustaše pokušale da riješe terorom. Time su samo dali novu snagu srpskom nacionalističkom pokretu Draže Mihailovića i komunističkoj, partizanskoj organizaciji Tita.*

Uvažavajući demografsku situaciju i geostrateški značaj Bosne i Hercegovine vlast je bosanskohercegovačke muslimane nacionano indoktrinirala, svrstavajući ih u sastav hrvatskog nacionalnog korpusa. Muslimani su proglašeni „najkorjenitijim i najplemenitijim dijelom velikog hrvatskog naroda“, a Bosna i Hercegovina „srcem hrvatske države“. U sastavu NDH područje Bosne i Hercegovine je bilo podijeljeno na sedam župa (potcrtana su sjedišta župa):[5]

1) Hum sa srezovima: Konjic, Ljubuški, Metković, Mostar, Nevesinje i Posušje;
2) Krbava i Psat sa srezovima: Bihać, Bosanska Krupa, Hrvatski Petrovac i Cazin;
3) Lašva i Glaž sa srezovima: Fojnica, Travnik, Visoko, Zenica i Žepče;
4) Pliva i Rama sa srezovima: Bugojno, Duvno, Glamoč, Jajce, Kupres, Livno, Prozor i Varcar Vakuf;
5) Sana i Luka sa srezovima: Banja Luka, Ključ, Kotor Varoš, Prijedor i Sanski Most;
6) Usora i Soli sa srezovima: Doboj, Gračanica, Kladanj, Maglaj, Teslić, Tešanj, Tuzla i Zvornik;
7) Vrhbosna sa srezovima: Čajniče, Foča, Rogatica, Sarajevo, Srebrenica, Višegrad i Vlasenica.

„Rimskim ugovorima” iz 1941. godine i kasnijim sporazumom sa Pavelićem, Italija je dobila ogroman pojas Dalmacije (nazvan „Italijanski jadranski obalni pojas“), sa gradovima Šibenik, Trogir, Split i gotovo sve otoke.[6] Ipak, stvarnu vlast u NDH su imali Nijemci, koji su preko Edmunda von

[4] Greiner/Schramm, *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Drugo izdanje, Izbor prevod i pogovor Nikola Živković, Beograd 2004, 52. (dalje: *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*)

[5] Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, Beograd 1973, 157–158. Cjelokupno područje NDH podijeljeno je na 22 župe.

[6] Tzv. rimski ugovori su se sastojali od: Ugovora o određivanju granica, Ugovora o jamstvu i saradnji, Sporazuma o pitanjima vojničkog značaja koja se odnose na jadransko primorsko područje, Razmjene pisama između predsjednika italijanske i predsjednika vlade NDH o načinu upravnog vođenja općine Split i otoka Korčule i o pravima italijanske manjine, Zaključnog zapisnika i dogovora o ponudi hrvatske krune vojvodi od Spoleta i o njegovom prihvatanju.

Horstenaua (na čelu civilnog upravnog štaba – slično kao i u Srbiji) i Zigfrida Kašea (vojno-upravni komadant) kontrolisali Pavelića i njegov vojno-politički establišment.[7] Bez ustava i višestranačkog života hrvatska država je predstavljala pravno-politički provizorij.[8]

Kontroverze oko položaja Bosne i Hercegovine

Slom Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom Aprilskom ratu 1941. godine označio je novu gestratešku preraspodjelu teritorija na prostoru Balkanskog poluotoka. U ovim konstelacijama Bosna i Hercegovina se našla u interesnom procjepu između njamačkog i italijanskog okupatora. Iako je prema prethodnom dogovoru između Berlina i Rima cijeli prostor Bosne i Hercegovine trebao je da uđe u interesnu sferu Italije – a takvo rješenje ozvaničio i Hitler u *Prethodnim smjernicama za podjelu Jugoslavije* – situacija se nakon kapitulacije Jugoslavije iskomplikovala.[9] Naime, u nastojanju da spriječi apsolutnu dominaciju Italije na Sredozemlju, Hitler je odlučio da suspendira odluku iz *Prethodnih smjernica*. Tako je Njemačka, već na Bečkoj konferenciji

Opširnije u: *ZDNOR*, tom V, knj. 1, dok. br. 224, Ugovor NDH i Kraljevine Italije od 18. maja 1941. o uzajamnoj saradnji; također u: Rafael Brčić, Reagovanje okupatora i kivislinga na ustanak u Bosni i Hercegovini, *1941 u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973, 454. O tzv. rimskim ugovorima, kojima su regulisani odnosi između Kraljevine Italije i NDH, vidi u: *ZDNOR*, tom V, knj. 1, dok. br. 224, Ugovor NDH i Kraljevine Italije od 18. maja 1941. o uzajamnoj saradnji. O konačnom rešenju graničnih pitanja između NDH i Kraljevine Italije vidi u: *ZDNOR*, tom XIII, knj. 1, (dalje: *ZDNOR*, XIII) dok. br. 19, Ugovor o određivanju granica između NDH i Kraljevine Italije potpisan u Rimu 18. maja 1941; u: dok. br. 20, Sporazum NDH i Kraljevine Italije od 18. maja 1941. o stvaranju demilitarizovane zone na području NDH; u: dok. br. 21, Musolinijevo pismo predsedniku vlade NDH Paveliću o upravnom uređenju opštine Splita i ostrva Korčule i o pravima italijanske nacionalne manjine na području NDH; u: dok.br. 170. Ugovor između Nezavisne države Hrvatske i fašističke Italije o granicama između NDH i Crne Gore.

[7] Treba navesti da se Horstenau i Kaše nisu slagali u pogledu Pavelića. Dok je Horstenau smatrao da je Pavelićeva politika prema Srbima kontraproduktivna za njemačke interese na Balkanu, jer podstiče oružani otpor srpskog naroda, Zigfrid Kaše je podržavao Poglavnika NDH. Iako su i drugi izvještaji (npr. gen. Lera) govorili da je Pavelićeva politika pogrešna i da on nema podršku hrvatskog naroda, Hitler je odlučio da ga zaštiti i ostavi na čelu NDH.

[8] Iako je zakonskom uredbom Ante Pavelića, od 24. januara 1942. godine, u NDH ozvaničen početak rada Sabora, uloga ove institucije se svedena na formalnost. Naime, bio je to savjetodavni organ bez mogućnosti da donosi odluke. Sama činjenica da njegove poslanike nije birao narod na izborima, nego je imenovao Poglavnik dovoljno govori o karakteru i značaju ove institucije.

[9] Tada je konstatirao da se „političko uređenje ovih predjela (Bosne i Hercegovine i Crne Gore, op. a.) prepušta Italiji". Na osnovu *Prethodnih smjernica* jasno je da Nijemci u sklopu Hrvatske nisu računali Bosnu i Hercegovinu, bez obzira što se u njemačkom dokument u od 14. aprila 1941. godine – koji sadržava „uputstva u vezi opskrbnih sredstava svih vrsta na području Hrvatske" – navodi da je Hitler „naredio da se obrazuje nova Hrvatska država, koja je u prijateljskom odnosu sa Njemačkom". Dalje se letimično govori o „opsegu dijela hrvatskog područja" koji obuhvaća njemačka vojska, pri čemu se spominje da lijeva granica obuhvata „granicu bivše jugosl. banovine Hrvatske". O ovome opširnije u: Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knjiga II, Zagreb 1961, 210; te u: Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, 82.

21. i 22. aprila 1941. godine, odbacila italijansku supremaciju u Bosni i Hercegovini i odlučila podržati jačanje NDH na ovom prostoru. Izaslanik Rajha Joahim fon Ribentrop jasno je naglašavao da „istočnu granicu NDH treba da čini istočna granica Bosne i Hercegovine".[10] Dva dana nakon Bečke konferencije u NDH je stigao Hitlerov opunomoćenik Glez fon Horstenau, koji je zajedno sa Slavkom Kvaternikom započeo aktivnosti na ustrojavanju oružničkih jedinica (žandarmerije) i domobranstva. Nakon što su Musolini i Pavelić, 18. maja 1941. godine, potpisali tzv. rimske ugovore – kojima je bilo potvrđeno da NDH ima granični pojas sa Crnom Gorom – Italija je *de facto* priznala da je Bosna i Hercegovina uključena u sastav NDH. Međutim, Italija je uspjela da ograniči suverenitet NDH posebnom odredbom tzv. rimskih ugovora. Radilo se o tački 2. pod naslovom „Sporazum o pitanjima vojničkog značaja", prema kojoj vlada NDH nije smjela imati vojne snage i vojne objekte na prostoru tzv. Prve i Druge zone (između planinskih vjenaca Bjelašnica, Prenja, Cincar i Šator, na sjeveru, do jadranske obale na jugu). Također, iako je načelno bila prihvatila, Italija je rezolutno osporavala istočnu granicu NDH.[11]

Ovakav razvoj događaja poremetio je odnose između Njemačke i Italije, što se direktno odrazilo na situaciju u Bosni i Hercegovini. Iako se italijanski izasanik grof Ćano u Beču povinovao njemačkim željama Benito Musolini je pokazivao otvorenu težnju da spriječi punu implementaciju odluka Bečke konferencije. S druge strane, uz pomoć njemačkog izaslanika fon Horstenaua, NDH je formirala oružane snage, koje su zajedno sa italijanskim ušle na prostor Hercegovine. Ovakav razvoj situacije nije odgovarao Italiji, te je Mussolini u nekoliko navrata tražio da se do kraja ispoštuju „rimski ugovori" i da se hrvatska vojska potčini italijanskoj komandi. No, to se nije desilo sve do potpisivanja *Zagrebačkog sporazuma*, 26. augusta 1941. godine, prema kojem je na teritoriji Hercegovine sva vojna vlast predata u ruke komandi Druge italijanske armije. Ustaška vojnica je trebala biti povučena iz Hercegovine, a domobranstvo stavljeno pod komandu Druge italijanske armije. Također, *Zagrebačkim sporazumom* Italija je osim vojne preuzela i svu civilnu vlast u Hercegovini. Ovaj Sporazum podržala je i Njemačka.

Šta je se desilo u međuvremenu, pa je Hitler napustio politiku beskompromisne podrške Paveliću u Bosni i Hercegovini? Naime, uzimajući u obzir kretanja na geostrateškom planu može se uvidjeti da je njemačka zaštita hrvatskih interesa u Bosni i Hercegovini dovedena u pitanje odmah poslije napada Wermahta na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine.[12] Naime, nakon

[10] Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 24. (dalje: E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*).

[11] Predajući akreditive Paveliću, italijanski ambasador u Zagrebu Antonio Kazertano je saopštio da Italija namjerava zadržati djelove jugoistočne Bosne i istočne Hercegovine. Vidi u: E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*, 25.

[12] Musolini je po otpočinjanju napada Njemačke na Sovjetski Savez slavodobno izjavio: „Ja samo želim da Nijemci u ovom ratu na Istoku budu pošteno očerupani (…) oni traže lojalnost od ostalih, a sami nisu sposobni da budu lojalni". Čini se da je Musolini bio rezigniran Hitlerovim navalentnim stavom u pogedu njemačke superiornosti. To se vidjelo i neposredno pred napad

početnih uspjeha Njemačka je ubrzo uvidjela da je tzv. antiboljševička ekspedicija puno teži poduhvat nego što se činilo. Započeli su mjeseci teških borbi u ruskim vrletima, što je neminovno utjecalo na korigiranje njemačkih stavova prema situaciji u Bosni i Hercegovini, a posebno na područje Hercegovine, u kojoj se početkom juna 1941. godine pobunilo srpsko stanovništvo. Nesposobnost aktuene vlasti NDH da uguši ustanak i evidentna mogućnost njegove eskalacije opredjelili su Njemačku da dadne punu podršku Italiji u uspostavljanju kontrole na ovom prostoru. Upravo je to bio rezultat italijanske politike, koja je od Bečke konferencije aktivno djelovala među srpskim narodom u Hercegovini, podstičući ga da zatraži priključenje istočne Hercegovine Crnoj Gori.[13] O ovim aktivnostima biće više govora u tekstu koji slijedi.

Prilike u Hercegovini do junskog ustanka 1941. godine

Pred kraj Aprilskog rata situacija je u Hercegovini izmicala kontroli. Sporadični sukobi između pripadnika Jugoslavenske vojske i paravojne Hrvatske sejačke zaštite (HSZ),[14] koje su nastojale ostvariti kontrolu nad *gradom Mostarom*, otpočeli su još u prvoj polovini mjeseca aprila 1941. godine. Iz mostarskih naselja Cim i Ilići ove paravojne snage su koordiniranim akcijama uznemiravale vidljivo demoralisanu i dezorijentisanu Jugoslavensku vojsku, koja je bila stacionirana u kasarni Sjeverni logor. Najteži sukobi vođeni su 15. aprila 1941. godine, kada su u napadu Jugoslavenske vojske potpuno uništena i spaljena ova dva mostarska naselja. Navedeni napad desio se i pored informacije iz najviših političkih krugova da je Jugoslavija pred kapitulacijom i naredbe Vrhovne komande da Jugoslavenska vojska treba u miru predati oružje i sačekati uspostavu nove vlasti. Ipak, oficiri iz sastava Primorske armije sa sjedištem u Mostaru, po naredbi generala Milojka Jankovića, (komandant Primorske armije) 15. aprila 1941. godine u 13.00 izvršili su opći napad na Cim i Iliće. Ovom akcijom koordinirali su kombinirani Drinski bataljon pod komandom Žaka Jaroslava (po nacionalnosti Hrvata), koji je uništio Cim i Đački bataljon, koji je napao i spalio naselje Ilići.[15] Sljedeći dan ova vojska napustila

Njemačke na Sovjetski Savez, kada je Wermaht jasno stavio do znanja da italijansko prisustvo u operaciji Barbarossa nije neophodno. Naime, nakon što je Njemačka objavila rat Sovjetskom Savezu Hitler je o tome kratko obavjestio i Musolinija. O ovim događajima grof Ćano je pisao: „Musolini će sutra odgovoriti Hitleru. On vruće želi da italijanski ekspedicioni korpus sudjeluje u pothvatu ali iz Hitlerova se pisma lako može razabrati da ne bi žalio kada se ne bismo miješali". Opširnije u: *Dnevnik grofa Ćana* (sa italijanskog preveo Jakša Bužančić), Zagreb 1948, 256, 258 i 259.

[13] Mladen Vukomanović, Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, god. 1, br. 1, Sarajevo 1965, 204.

[14] Na osnovu odluke od 19. aprila 1941. godine HSZ je preimenovana u oružanu komponentu pod nazivom Hrvatski zaštitni lovci. Značajan dio HSZ tada je prešao u ustaške snage.

[15] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), *Zemaljska Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za BiH* (dalje: *ZKUZBIH*), K. 152, Zapisnik Zemaljske Komisije

je Mostar i povukla se prema Nevesinju. Oružništvo NDH je u narednim danima uhvatilo nekoliko pripadnika Jugoslovenske vojske koji su učestvovali u paljenju ovih naselja, ali su oni ubrzo oslobođeni na zahtjev Italijana.[16] Italijani su sa podozrenjem gledali na ovaj događaj, smatrajući da je on samo poslužio vlasti NDH da započne sa odmazdama nad srpskim stanovništvom. U dopisu svojoj vladi italijanski konzul je konstatirao sljedeće:[17]

> *U Mostaru, još prije nego su naše čete (italijanske čete, op. a.) došle tamo, izbili su sukobi između Hrvata i Srba, koji povukavši se zapalili su katolička sela Iliće i Cim, koji su u blizini grada. Tako izgleda da su ova paljenja i neizbježive žrtve jednog sukoba bila uzrokom ili bolje isprikom da se započne klanje Srba (...)*

Odmah nakon proglašenja NDH započelo je uspostavljanje njenih civilnih i vojnih struktura na području Hercegovine. Tako je u Mostaru 11. aprila osnovan Ustaški stan, a u srezovima koji su pripadali Banovini Hrvatskoj određeni su povjerenici i vijeća koja su preuzela vlast.[18] Tri dana kasnije, svi pripadnici poražene Jugoslovenske vojske u Hercegovini položili su oružje.

Formiranjem upravno-administrativnog aparata područje Hercegovine je bilo podijeljeno između župa Hum (Mostar, Konjic, Ljubuški, Nevesinje, Posušje i Metković) i Dubrava (Trebinje, Bileća, Stolac, Gacko i Ravno). Čitava teritorija NDH podijeljena je na 5 divizijskih područja i 18 popunidbenih zapovjedništava, koja su u italijanskoj okupacionoj zoni počela sa radom 20. maja 1941. godine (nakon potpisivanja Rimskih ugovora). Naredbom od 3. juna 1941. godine u Mostaru je počelo formiranje Jadranskog divizijskog područja, kojem su pripala Mostarsko, Trebinjsko, Kninsko i Sinjsko popunidbeno zapovjedništvo. U Mostaru je bila smještena 6. pješadijska domobranska divizija i Mostarska doknadna bojna iz sastava Trećeg domobranskog zbora, čije je sjedište bio u Sarajevu.

U ostalim hercegovačkim mjestima situacija se do junskog ustanka odvijala na sljedeći način:

Nakon aprilskog poraza i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije *srez Gacko* zaposjela je italijanska vojska, koja je ostala do maja 1941. godine. Prvi kotarski predstojnik bio je Jozef Rom (porijeklom Austrijanac), a za logornika postavljen je Hasan Čustović. U početku su ustaše imale velikih problema da uspostave svoju vlast, jer među muslimanskim stanovništvom nisu uživali povjerenje.

za utvrđivan je zločina okupatora i njihovih pomagača za BiH o saslušanju Žaka Jaroslava činovnika Ministarstva trgovine, 2. januar 1947, 2-3.

[16] Davor Marijan, Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, godina 35, broj 2, Zagreb 2003, 545. (dalje: D. Marijan, *Lipanjski ustanak*).

[17] Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (dalje: AHNK), *Zbirka ustaško-domobranskih dokumenata* (dalje: *ZUDD*), K. 13-680, Brzojavka Kraljevskog Talijanskog konzulata: Politički i vojnički položaj u Mostaru, Mostar, 12. ožujka 1943, 8.

[18] Nevenka Bajić, Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, godina II, broj, 2, Sarajevo 1966, 204. Također u: Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, 78.

Pokušaji da se ovaj problem prevaziđe dovođenjem kadrova iz Mostara nije uspio, pa su u Gacko stigle ustaše iz Zagreba, koje su još za vrijeme italijanskog prisustva formirale ustaško političko rukovodstvo. Pod vođstvom Hermana Togonala zvanog Krešo, Jure Francetića, Alije Šiljka i Hasana Čustovića ustaše su u junu 1941. godine izvršile masovna ubistva srpskog stanovništva. Tom prilikom ubijeno je oko 450 Srba. Najveći zločin izvršen je 4. juna 1941. godine, kada je najveći dio ovih žrtava završio u jamama Golubnjača (na brdu Kobilja Glava), Ćućina i Čavkina Jama.[19] Pokušaj ustaša da 25. juna izvrše ubistva Srba, koji su se nalazili u zatvoru u selu Avtovac, nije uspio, jer su se tome usprotivili ugledniji Muslimani ovoga sela.[20] Ustaški zločini uzrokovali su pobunu srpskog stanovništva u selu Stepen 6. juna iste godine, koji se proširio na ostala srpska sela u Gatačkom srezu: Kazance, Duliće, Vratkoviće, Daniće, Pržine, Dobrolje, Gusto Polje, Garova, Samobor, Lipnik i Jasenak. Početkom 1942. godine ustaničke snage uspjele su potpuno izolirati Gacko, u kojem je, prema ustaškim podacima, bilo oko 500 izbjeglica iz Foče.[21]

Na početku rata u *Trebinje* je ušla je 14. hrvatska pukovnija, koja je zaposjela položaje na Golom Brdu, Petrinji, Gličnju i na Arslanagića Mostu, dok su pripadnici Italijanske divizije „Marche“ svoje snage stacionirala na Crkvini, Krupjelu, Pogačici, Dražinom Dolu i Humu. Zadatak hrvatske vojske u Trebinju bio je da u saradnji s Italijanima osigura red u gradu i njegovu odbranu od ustaničkih snaga. U maju 1941. godine ustaše su u Trebinju formirale logor i za logornika imenovale Muhameda Šarića, ljekara iz Trebinja, a za njegova zamjenika Peru Sutića. Situacija je bila mirna sve do kraja maja, kada je iz Zagreba došla ustaška grupa, koju je predvodili Borivoje Rotkvić i Ivica Rajić. Tokom mjeseca juna ova grupa izvršila je masovna ubistva i hapšenja srpskog stanovništva.[22] Posebno su teški zločini izvršeni u selima Bijela Gora, Zupci, Lastva i Orahovac, gdje je ubijeno na desetine Srba. Odmah po otpočinjanju ustaških zlodjela došlo je do ustanka srpskog stanovništva, koji je kontinuirano rastao.

Polovinom aprila 1941. godine, na područje *bilećkog sreza* ušle su italijanske snage pod komandom generala Ambrozija, koje su na ovom području uspostavile vojnu vlast. Civilna vlast formirana je od strane državnih organa NDH tek dva mjeseca nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Od prvih dana

[19] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 101, inv. br. 55695, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Gacko, 2. Iz jame su živi spašeni svećenik Novak Mastilović, Milija Bjelica i još dvoje ljudi.

[20] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 101, inv. br. 60789, Zapisnik o saslušanju svjedoka Novaka Mastilovića, Gacko, 8. april 1947, 4.

[21] Arhiv historijskog muzeja Bosne i Hercegovine (dalje: AHMBiH), *Ustaška nadzorna služba* (dalje: *UNSA*), K. 2, dok. br. 272, Krugoval zapovjednika posade u Gacku, 15. ožujak 1942, 1. U dokumentu se, također, navodi da je u selu Gornji Borač smješteno još oko 1.000 fočanskih izbjeglica.

[22] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 220, inv. br. 54922, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji grada Trebinja, Trebinje, 17. juni 1946, 1. U periodu od 1. do 23. juna 1941. godine ustaše su u gradu Trebinju uhapsile 60 Srba i pet Muslimana, koji su se suprostavljali zločinima nad srpskim stanovništvom.

uspostavljenja NDH na ovom području razvijene su vrlo snažne tendencije od strane domaćeg srpskog stanovništva ali i italijanskih vlasti da se ovaj srez priključi Crnoj Gori. Na tome je posebno insistirao guverner Crne Gore italijanski oficir Peircio Birolli. Zbog toga je hrvatska vlada napravila plan stvaranja tzv. Vojne krajine u graničnom pojasu prema Srbiji i Crnoj Gori. Prema tom planu bilo je predviđeno da se s teritorije Bilećkog sreza treba iseliti 2.000 srpskih porodica u Srbiju i Crnu Goru, a da se umjesto njih usele hrvatske i muslimanske porodice.[23] Također, ni muslimansko stanovništvo nije se slagalo s političkim tendencijama Srba i Italijana. Zbog toga su formirali izaslanstvo muslimana bilećkoga kraja koje su predvodili Zaim Muštović i Salko Drljević. Oni su posjetili poglavnika Pavelića i od njega zatražili da ovo područje pripadne NDH. Izražene velikosrpske tendencije na području Bilećkog sreza početkom juna uzrokovale su ustaške akcije koje su za posljedicu imale napad na selo Korite i stradanje oko 170 osoba srpske nacionalnosti.[24] Nakon toga su bilećki Srbi, pomognuti Crnogorcima, podigli ustanak i u periodu od 28. juna do 27. augusta 1941. godine, zauzeli sva mjesta u Bilećkom srezu osim grada Bileće.

Nakon kapitulacije Jugoslavije na teritoriju *ljubinjskog sreza* ušle su italijanske jedinice iz sastava divizije „Marche“. Ove vojne snage ostale su u Ljubinju do 24. maja 1941. godine, nakon čega je na ovom prostoru uspostavljena vlast državnih organa NDH. Ključnu ulogu u formiranju ustaške vlasti u Ljubinju imali su Jure Boroje, ustaški povjerenik rodom iz mjesta Ravno, te Mato Boroje, Vido Žutac i Pero Vukić. Krajem maja u ovo mjesto je stigao Leo Togonal (brat spomenutog Hermana), koji je preuzeo vlast u gradu. Tokom maja i juna 1941. godine ustaše su izvršile više zločina nad srpskim stanovništvom. U ovim akcijama stradala su mjesta: Ravno (ubijeno oko 460 Srba), Bobani (ubijeno oko 200 Srba), Popovo Polje (ubijeno oko 450 Srba), te Ljubinje u kojem je ubijeno oko 80 Srba.[25] Najveći broj ovih žrtava završio je u jamama „Pandurica“, „Jagodnjača“ i „Kapavica“. U jami „Hržani Do“ stradali su Srbi iz Poljica. Sličnu sudbinu doživjeli su Srbi iz Vlahovića, Pocrnja i Uboskog, koji su pobacani u jamu „Pandurica“.[26] Zbog zločina nad Srbima u Ljubinje je u novembru 1941. godine ponovo ušla italijanska vojska, koja se na ovom prostoru zadržala sve do kapitulacije Italije. Nakon Italijana u Ljubinje su povremeno dolazile njemačke snage iz sastava jedinice „Princ Eugen“, koja je u to vrijeme bila stacionirana u Stocu.

Polovinom aprila 1941. godine *u Nevesinje* ušle su prve jedinice italijanske vojske koje je predvodio general Roseti. Ove snage ostale su nekoliko dana i zamijenile su ih snage iz sastava jedinice „Murđe“. U isto

[23] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 21, inv. br. 58376, Izjava svjedoka Šakić Marka, Sarajevo, 1. novembra 1946, 3. Marko Šakić 1941. godine bio je na položaju Kotarskog predstojnika u Bileći.
[24] ABiH, *ZKUZBIH*, Predmet: Spužević Đuro, 2.
[25] ABiH, *ZKUZBIH*, Predmet: Spužević Đuro, 2.
[26] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 208, inv. br. 54985, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača u mjestu Ljubinje, 19. juna 1946, 1.

vrijeme, po selima Nevesinjskog sreza djelovali su odredi tzv. „Mačekovih lovaca“, koji su pljačkali i zlostavljali ne samo srpski nego i muslimanski narod. To su posebno osjetili stanovnici Kifina Sela.[27] Uporedo s Italijanima u gradu su vlast sačinjavale i ustaške snage, koje su u noći 27. na 28. maj 1941. godine napale na srpsko selo Drežanj, u kojem je poginulo 28 njegovih stanovnika. Slična akcija desila se nakon nekoliko dana, tj. 2. juna, kada je bilo ubijeno oko 30 Srba. Ustaške akcije u samom gradu otpočele su pod vođstvom Franje Sudara 13. na 14. juni 1941. godine, kada je bilo ubijeno i uhapšeno oko 180 pripadnika srpskog naroda.[28] Zbog zočina koje su sprovodile, a na intervenciju Nijemaca, ustaške snage su zamijenjene domobranima.

U *konjičkom srezu* ustaška vlast je uspostavljena tokom juna i jula 1941. godine. Još dok je trajao Aprilski rat u Ostrošcu, Bradini, Glavatičevu, Spiljanima i drugim mjestima formirana je HSZ, koja je razoružavala demoralisane pripadnike Jugoslovenske vojske. U tome su im pomagali hrvatski oficiri u sastavu Jugoslovenske vojske, a posebno su se istakli Stjepan Surac i Franjo Volf. Dana 17. aprila formiran je ustaški logor u Konjicu, a za prvog upravnika je imenovan Nikola Loparić (u julu je za upravnika logora imenovan Zvonko Jerković). Isti dan aktuelna vlast je obznanila *Naredbu o javnom redu i sigurnosti*, kojom je bila ograničena sloboda kretanja za Srbe, Jevreje i Cigane.[29] Nastojanje ustaških organa da u svoje redove uključi što više konjičkih muslimana nije uspio. O tome govore i podaci da se zbog nezainteresiranosti muslimana nisu mogli u potpunosti popuniti ustaški tabori formirani u Glavatičevu, Ostrošcu i Bradini. U junu je formirano kotarsko poglavarstvo u Konjicu, te općine u Konjicu i Ostrošcu. Na području sela Lukomir, Čuhovići, Vrdolje, Džepi, Bjelimići, Orahovica i drugih. formirana je seoska milicija. Ove snage formirane zbog zaštite sela, u svome sastavu su okupile veliki broj konjičkih muslimana. Razlog je bio vrlo jednostavan – lakše je bilo služiti u seljačkoj miliciji nego u drugim oružanim snagama NDH. Tokom juna i jula novoformirana vlast je izvršila masovna hapšenja i ubistva srpskog stanovništva. Prema dostupnim podacima u ovom periodu ubijeno je ili u logor odvedeno oko 350 osoba srpske nacionalnosti.[30] Ustaške zločine osjetili su i muslimani

[27] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 159, inv. br. 54759, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Kifino Selo, Nevesinje, 25. juni, 1946, 1. U Kifinom selu je, krajem februara 1942. godine, u kući Luke Radojčića likvidiran Mihailovićev izaslanik za Hercegovinu major Boško Todorović. Njega je, zajedno s još nekoliko četničkih dužnosnika, likvidirala partizanska grupa predvođena Vladom Šegrtom.

[28] ABiH, *ZKUZBIH*, Predmet: Spužević Đuro, 2.

[29] Momčilo Radović, *Revolucionarni radnički pokret i Narodnooslobodilačka borba u konjičkom kraju*, Konjic 1986, 80.

[30] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 132, pov. dok. br. 219/46, Zemaljska Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za BiH – Državnoj Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača – Predmet: Spužević Đuro, Sarajevo, 1. marta 1947, 2. (dalje: ABiH, *ZKUZBIH*, Predmet: Spužević Đuro). Đuro Spužević tokom Drugog svjetskog rata obavljao je visoke dužnosti u NDH – od juna 1941. do decembra 1943. bio je podžupan velike župe Vrhbosna u Sarajevu; od decembra 1943. do februara 1944. bio je podžupan u velikoj župi Posavlje u Brodu na Savi; od februara do augusta 1944. obavljao je dužnost predsjednika sudbenog stola u Banjoj

klišanskog područja odnosno Neretvice (grupacija sela između Ostrošca, Prozora, Jablanice i Konjica).[31] U Ostrošcu je, još prije uspostavljanja NDH, formirana vrlo snažna ustaška grupa koju su činili Cvitan Zekić (ustaški tabornik u Ostrošcu), Pavo Kobača, Dane Knežević i Ivica Stojanović, svi iz Ostrošca. Oni su od samog početka rata djelovali agitaciono, ubjeđivajući narod u dobre namjere njemačkog okupatora. U isto vrijeme ustaše su razoružavale i pritvarale pripadnike poražene Jugoslovenske vojske. Dana 12. aprila 1941. godine ustaški agitatori u Ostrošcu su organizirali veliki zbor na kojem su svečano podržali proglašenje NDH. U oktobru 1941. godine započeo je ustanak Srba na području sela Borci i Blace, nakon čega su ustaše započele s masovnim hapšenjima srpskog stanovništva.

U prvim danima rata u Jablanici je na inicijativu fra Nikole Ivankovića i Vjekoslava Arapovića organizirana tzv. „Hrvatska zaštita“, u kojoj nisu bili angažirani stanovnici iz ovoga grada.[32] Ova jedinica je djelovala do augusta 1941. godine kada je, nakon zločina koji je uradila u sadejstvu sa ustaškim jedinicama iz Mostara i Konjica na području Kupresa (srez Bugojno), postala sastavni dio ustaškog roja u Jablanici. Na čelu ove jedinice bili su Vinko Relja i Abraham Mandić. Isti mjesec u Jablanicu su ušle jedinice italijanske vojske.

Nakon aprilskog poraza u **Stocu** je uspostavljena vlast NDH. Nakon toga, ustaše su predvođene Franjom Smolom i Nikom Jerenićem izvršile masovna ubistva srpskog stanovništva na području Opličića, Prenja, Hrguda, Lokvi i drugih stolačkih mjesta. Veliki broj žrtava završio je u jamama: „Gavranica“ na Kozarici – oko 60 Srba iz sela Hrazna; „Rankovica“ – oko 220 Srba iz Ljubinja; „Čavši“ – 200 Srba iz sela Dabra; „Vrcuša“ – 35 Srba iz sela Dabrica.[33] Polovinom jula 1941. godine izdata je naredba prema kojoj su svi Srbi stolačkoga kraja morali preći u katoličku vjeru.[34] Postupak se odvijao u gradu Stocu, gdje su zainteresirani Srbi najprije morali u Kotarskom predstojništvu popuniti obrazac o prelasku iz jedne vjere u drugu. Ove prijave prethodno su morale biti ovjerene od strane Glavnog ustaškog stana u Stocu. Na sprovođenju ove naredbe u paraksu posebno su se isticali katolički svećenici: don Vido Putica, koga su četnici ubili 1942. godine, i Nikola Bošnjak. Iako su Srbi odbijali ovu naredbu, ipak je jedan dio – uglavnom žena i djece da bi izbjegao smrt – prihvatio prelazak u katoličanstvo. Međutim, dostupni podaci govore da

Luci; od 23. augusta 1944. do kraja rata nalazio se na mjestu velikog župana velike župe Hum u Mostaru.

[31] Muslimani sa područja Klisa ili Neretvice su izbjegavali mobilizaciju u hrvatske oružane snage (Jadransko divizijsko područje), zbog čega su često bili meta ustaških snaga. Ustaše su počinile teške zločine u selima: Džanići, Gorani, Lokve, Blučići, Kruščica i dr. Opširnije u: Adnan Velagić, *Hercegovački muslimani u koncepcijama četničkog pokreta (1941-1945)*, Mostar 2012, 160-162. (dalje: A.Velagić, *Hercegovački muslimani*).

[32] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 133, inv. br. 55294, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Jablanica, Ostrožac, 5. jula 1944, 1–5. Jablanica je pripadala srezu Konjic i općini Ostrožac.

[33] ABiH, *ZKUZBIH*, Predmet: Spužević Đuro, 2.

[34] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 209, inv. br. 55159, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Opličići, Stolac, 11. juli 1946, 6.

ustaše nisu vjerovale u iskrenost srpskog pokatoličavanja, što je rezultiralo novim zločinima. Po uspostavljanju vlasti u gradu Stocu, ustaše su na području MNO Suzina formirale općinsku miliciju, sastavljenu uglavnom od Muslimana iz sela Kljenci, Predolje, Suzin i Berkovići. Zadatak ove milicije bio je da štiti muslimansko stanovništvo od napada srpskih ustanika. Sjedište milicije bilo je u selu Berkovići, a na njenu čelu bili su Osman Đulepa, komandir i Osman Jašarević, njegov zamjenik. Prema dostupnim podacima ova milicija nije vršila nikakve zločine nad srpskim stanovništvom. Zbog oružanih aktivnoti Srba u ustaničkim snagama česti su bili pretresi srpskih kuća i oduzimanja vojničkih odijela i naoružanja.[35]

Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije *Čapljina* je pripadala stolačkom srezu i u njoj se nalazila sreska ispostava.[36] Čapljinsko područje je početak agresije na Kraljevinu Jugoslaviju dočekalo u atmosferi vrlo izraženih nacionalnih tenzija, koje su dodatno usložnjavane aktivnostima frankovaca i Hrvatskog omladinskog društva sv. Ante. Ove organizacije unosile su nemir među stanovništvo, afirmirajući ustaški pokret i opstruirajući vojnu mobilizaciju, a štampale su letke i ispisivale parole poput „Dolje Versaj“, „ŽAP“ (Živio Ante Pavelić), „Dolazi Pavelić“, „Ustaše će suditi“ i sl.[37] Bržem razvoju ustaštva pogodovala je i demoraliziranost Jugoslavenske vojske, koja je na području Hercegovine bila najvećim dijelom sastavljena od Hrvata i Muslimana. Tako je jugoslavenski vojni puk u Trebižatu (1 km od Čapljine), čija je dužnost bila da brani Čapljinu, bio pod komandom Joze Repca, ustaškog simpatizera. Ovakva atmosfera doprinosila je dezertiranju vojnika i rastu ustaške popularnosti među običnim stanovništvom. Nakon Kvaternikova proglašenja NDH 10. aprila 1941. godine, nastupio je težak period u samom gradu. Ustaški elementi predvođeni Petrom Jukićem, prijeratnim veletrgovcem iz Čapljine, iskoristili su situaciju i uspostavili Ustaški stan u čijem sastavu su bili: fra Tugomir Soldo; Mirko Lovrić, gostioničar; don Ilija Tomas, župnik iz Klepaca; Marko Vidić, gostioničar; Ahmet Kapetanović, student; Marko Vego, gostioničar; Janko Vego gostioničar; Dane Vego, trgovac; Branislav Pavić, apotekar; Nikola Grepo, limar; Ivan Rebac, željezničar; Jure Mrčić, trgovac; Ešref Zuhrić, privatni činovnik; Mile Ostojić, šef željezničke stanice u Gabeli i Slavko Sušak, student iz Čapljine.[38] Prve naredbe koje je donio Ustaški stan u Čapljini odnosile su se na obavezno isticanje hrvatskih zastava na svim javnim objektima i uklanjanje ćiriličnih natpisa. U strahu za svoju bezbjednost Srbi su, predvođeni Nikolom Principom i Miletom Vitkovićem, uputili dopis vojnoj komandi u Trebinje da

[35] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 212, inv. br. 55215, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Suzina, Stolac, 13. jula 1946, 2.
[36] U NDH Čapljina je postala sjedište Čapljinskog sreza, u čijem sastavu su bile samo dvije općine Čapljina i Hutovo.
[37] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 82, inv. br. 59610, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Čapljina, Čapljina, 14. novembra 1946, 4.
[38] ABiH, *ZKUZBIH*, Predmet: Spužević Đuro, 3. U periodu od 22. do 28. juna 1941. godine ustaše su na željezničkoj stanici u Čapljini ubile 18 Srba željezničara i 30 srpskih seljaka iz Popova Polja, te na području sela Draževo 44 Srbina.

spriječi moguću eskalaciju nasilja. U sukobu između ustaša i jednog bataljona pitomaca Jugoslavenske vojske iz Trebinja, koji se desio 12. aprila 1941. godine, poginulo je pet pitomaca, ali su ustaše bile potisnute iz grada u pravcu Ljubuškog. Međutim, ubrzo su, nakon kapitulacije Kraljevine, jugoslavenski vojnici napustili grad u koji su 17. aprila ponovo ušle ustaške snage. Za njima su stigli i italijanski vojnici, koji su imali zadatak da spriječe nerede i nasilje u gradu. Ove događaje Italijani su gledali mirno, dajući otvorenu podršku srpskim ustanicima u istočnoj Hercegovini. Tako su na njihovu inicijativu organiziran četnički bataljon u Pribilovcima, na čelu sa Ristom Boškovićem iz Tasovčića. Zbog toga su na ovom području ustaški zločini dostigli su najveće razmjere. Nakon poraza četnika srpsko stanovništvo bilo je zarobljeno i vozom sprovedeno do Šurmanaca, gdje je pobacano u tzv. „Šurmanačku jamu". Najveći dio srpskog stanovništva bio je stacioniran u logoru na području Tasovčića (magacin „Silos"), odakle je odvođen na gubilišta u okolini grada. Također, veliki broj Srba iz grada bio je ubijen na čapljinskom mostu i bačen u Neretvu. Kasnije su mještani ove leševe pronalazili u Opuzenu i tu ih sahranjivali. Zbog opće nesigurnosti znatan broj Srba odlučivao se da pređe u katoličku vjeru, te je za ovaj čin čak i plaćao crkvenim dužnosnicima. U pokatoličavanju srpskog stanovništva na čapljinskom području posebno su se isticali don Ilija Tomas, fra Tugomir Soldo i fra Andrija Jelčić. Zanimljivo je spomenuti da je na ovom području i jedan dio Srba učestvovao u ustaškim zločinima nad sopstvenim narodom.[39]

Ustaška dejstva protiv srpskog stanovništva na području *sreza Ljubuški* otpočela su u ljeto 1941. godine. Veliki broj žrtava bačen je u jame Humac – 86 lica, Hrašljani – 30 lica, Crnopod – 18 lica, Cerno – 200 lica, Međugorje – 25 lica i u Grabovo vrelo 150 lica.[40]

Pokušaj nekih srpskih političkih krugova da uz pomoć Italije Hercegovinu priključe Crnoj Gori

Jedan od najtežih problema sa kojim se suočila vlast NDH u Hercegovini bilo je oduzimanje nelegalnog oružja od srpskog stanovništva. Naime, nakon poraza jugoslovenske vojske njeni pripadnici srpske nacionalnosti su se uglavnom vraćali svojim kućama, noseći sa sobom kompetnu ratnu opremu. To je predstavljalo potencijalnu opasnost ne samo za stabilnost aktuelne vlasti nego i za izbijanje međunacionalnih sukoba na terenu. Zbog toga je Slavko Kvaternik nekoliko puta pozivao sve one koji posjeduju nelegalno oružje da ga predaju aktuelnoj vlasti. Kod srpskog stanovništva ovaj poziv nije nailazio da prihvatanje, pa je aktuelna vlast 17. maja 1941. godine progasila

[39] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 82, inv. br. 56736, Iskaz Mustafe Latića željezničkog službenika, Hum, 29. jula 1946, 3. U zločinima nad Srbima istakli su se Mitar Iljačić i Dušan Pudar, pripadnici srpskog naroda.
[40] ABiH, *ZKUZBIH*, Predmet: Spužević Đuro, 2.

Zakonsku odredbu o prijekim sudovima. Prema ovoj Odredbi svako onaj koji se nije odazvao na poziv za predaju oružja bio je uhapšen i osuđen na kaznu smrti strijeljanjem.[41] Međutim, i pored toga, rezultati su u srpskim mjestima bili izuzetno skromni.

Postavlja se pitanje: Zašto su Srbi odbijali da predaju oružje? Najprije treba reći da je uspostavljanje hrvatske države među srpskim narodm dočekano sa veliki strahom i podozrenjem. Izjave pojedinih visokih dužnosnika NDH, o uništavanju i pokatoličavanju srpskog pravoslavnog življa, samo su povećavali odbojnost Srba prema hrvatskoj državi. S druge strane, evidentno je da je srpsko stanovništvo u Hercegovini imalo podršku Italijana, u bojkotovanju odluke o razoružavanju. Naime, italijanska komanda je od prvih dana javno govorila o mogućnosti uspostavljanja granica nekadašnje Kraljevine Crne Gore iz 1914. godine, što bi u njen sastav uključilo istočnu Hercegovinu, većinski naseljenu Srbima. U tom cilju Italijani su na terenu podsticali srpsko stanovništvo da od aktuelne vlasti zatraži sprovođenje referenduma kojim bi se njihovo mjesto priključilo Crnoj Gori.[42] Ova politička akcija italijanskih organa označena je, u krugovima hrvatske vlasti, kao velika prepreka za uspostavljanje reda i mira na području istočne Hercegovine. S druge strane, italijanska inicijativa je bila dobro prihvaćena, ne samo kod lokalnih srpskih političara i srpskog naroda, nego i u krugovima Crnogorske federalističke stranke (CFS) u Crnoj Gori.[43] Djelujući sinhronizovano sa CFS, jedna grupa srpskih političara iz Hercegovine – u kojoj su bili Savo Ljubibratić, Obrad Novaković, Dušan Nenezić i drugi – došla je na Cetinje, početkom maja 1941. godine, da zatraži priključenje

[41] D. Marijan, *Lipanjski ustanak,* 547. Usp. Zakonska odredba o prijekim sudovima od 17. svibnja 1941. godine, *Narodne novine*, 20. 5. 1941.

[42] Eklatantan primjer desio se u Bilećkom srezu u koji je guverner Crne Gore italijanski oficir Alesandro Peircio Birolli - poznat kasnije kao veliki prijatelj četnika, a posebno četničkog vojvode Pava Đurišića – slao svoje agitatore koji su utjecali na Srbe da zatraže priključenje ovog kraja Crnoj Gori. Opširnije u: ABiH, *ZKUZBIH*, K. 21, inv. br. 56216, Zapisnik o saslušanju svjedoka Đeletović Boriše, Mišeljić Milana, Vučinić Radovana, Dutina Krste, Vučinić Milana, Bileća, 20. juni 1946, 1.

[43] Vođstvo CFS je, polovinom maja 1941. godine, sačinilo Memorandum, u kojem je izražen zahtjev Benitu Musoliniju da Crna Gora postane „nezavisna država pod italijanskim protektoratom“ i da za njenog kralja bude postavljen princ Mihailo, sin kneza Mirka (unuk kralja Nikole). Također, zatraženo je da se Crna Gora teritorijalno proširi i obuhvati područje od rijeke Neretve u Hercegovini do Mata u Abaniji. Kao razlog za ovo proširenje navedeno je ogorčenje Crnogoraca oduzimanjem Boke Kotorske (zaposjela Italija i od od nje je obrazovala Provinciu di Cattaro), te Ulcinja, Tuza, Rožaja, Plava i Gusinja (predati Velikoj Albaniji). Rukovodstvo CFS je izabralo Odbor, koji je Memorandum uputio civilnom komesaru u Crnoj Gori grofu Serafinu Macoliniju. Međutim, Macolini je Memorandum dostavio u Rim neposredno nakon što su Musolini i Pavelić potpisali Rimske ugovore (18.3), tako da je ova inicijativa propala. Potrebno je naglasiti da je upravo u momentu kada su hercegovački Srbi zatražili priključenje istočne Hercegovine Crnoj Gori, to isto uradili Srbi iz Sandžaka. Ovaj zahtjev sandžačkih Srba uslijedio je kao odgovor na inicijativu muslimanskog naroda iz 9 srezova Sandžaka i sjeverne Crne Gore (Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Nova Varoš, Priboj, Prijepolje, Pljevja, Bijelo Polje i Berane) da ovaj dio prikjuče NDH. Opšinije u: Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977, 44-49. (dalje: R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori).*

Hercegovine Crnoj Gori. Nakon razgovora sa predstavnicima Privremenog administrativnog komiteta, ova delegacija je uputila pismo italijanskoj kraljici Jeleni sa molbom da „Hercegovina bude nerazdvojna od Kraljevstva Vašeg Slavnog Oca, jer su naše borbe, patnje i slave zajedničke kroz vijekove sa Crnogorcima".[44] Kao razlog za upućivanje ovog zahtjeva naveli su zločine koje nad hercegovačkim Srbima sprovode ustaše. Međutim, od ove inicijative nije bilo ništa, pa je početkom juna na Cetinje stiga još jedna delegacija hercegovačkih Srba iz Mostara, Stoca, Trebinja, Gacka i Ljubinja da od visokog civilnog komesara Serafina Macolinija ponovo zatraži priključenje Hercegovine Crnoj Gori.[45] Iako ih je Macolini saslušao i obećao da će njihove zahtjeve proslijediti nadležnim organima, on je unaprijed znao da od toga neće biti ništa, jer su u međuvremenu Musolini i Pavelić potpisali tzv. rimske ugovore, tako da je pitanje granice između NDH i Crne Gore bilo riješeno. Konačno razgraničenje između NDH i Crne Gore postignuto je 27. oktobra 1941. godine *Ugovorom između Nezavisne države Hrvatske i fašističke Italije o granicama između NDH i Crne Gore*, u kojem je u čl. 1. navedeno sljedeće:[46]

> *Granica Nezavisne Države Hrvatske prema Crnoj Gori, polazeći sa područja Dobričevo (sjeverna granica međe, utvrđene već Rimskim ugovorom od 18. svibnja 1941—XIX), sliedi uglavnom staru granicu od godine 1914. između bivše Austro-Ugarske Carevine i, odnosno, Crne Gore i Srbije, sve do brda Kljunačka glava (vrh 1082), koje je tromeđna točka između Crne Gore, Hrvatske i Srbije.*

Bilo je očigledno da je srpsku političku akciju u Crnoj Gori Musolini iskoristio da isposluje što povoljnije rješenje za Italiju, a to se i ostvario potpisivanjem tzv. rimskih ugovora. Na italijansku dvostruku političku igru srpski narod u Hercegovini je reagovao podizanjem ustanka, početkom juna 1941. godine. Ustanak je kontinuirano širio i eskalirao na Vidovdan 28. juna, obuhvativši cijelu istočnu Hercegovinu.[47]

Pobuna Srba u Hercegovini

U momentu potpisivanja tzv. rimskih ugovora, na području Hercegovine je trajala separatistička politička akcija srpskog naroda. Uporedo sa tim

[44] R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori*, 46.
[45] Slavko Burzanović, Crnogorska misija grofa Serafina Macolinija, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, godina 10, broj 39, Cetinje/Podgorica 2009, 89. Macoini je prilikom svoga boravka u Rimu, tokom mjeseca maja (22.5) unaprijeđen u titulu visoki civilni komesar i diplomatski rang opunomoćeni ministar.
[46] *ZDNOR*, XIII, Ugovor između Nezavisne države Hrvatske i fašističke Italije o granicama između NDH i Crne Gore. Pitanje granice između NDH i Crne Gore pokrenuto svojim pismom Ante Pavelić Benitu Musoliniju, 15. juna 1941. godine. Granica predviđena ovim ugovorom uglavnom se poklapala sa ranijim Pavelićevim predlogom.
[47] A. Velagić, *Hercegovački muslimani,* 112-127.

aktivnostima Srbi su odlučno odbijali da predaju nelegalno oružje. Zbog toga je vlast NDH, odmah nakon 18. maja, otpočela pripreme za opsežnu vojno-političku akciju stavljanja cijele Hercegovine pod svoju kontrolu. Vojni aspekt akcije podrazumjevao je prisilno oduzimanje neleganog oružja i slamanje svakog separatističkog djelovanja na terenu, a politička akcija je imala za cilj stvaranje tzv. Vojne krajine u graničnom pojasu prema Srbiji i Crnoj Gori, što je podrazumjevalo preseljavanje srpskog stanovništva iz istočne Hercegovine u Crnu Goru i dovođenje hrvatskog, slovenačkog i muslimanskog stanovništva na to područje.[48] U cilju uspostavljanja kontrole na terenu, veći dio istočne Hercegovine (osim Stoca) stavljen je pod ingerenciju 4. oružničke pukovnije. Međutim, ubrzo se uvidjelo da su ove snage nisu bile dovoljne da osiguraju red i mir, posebno izvan gradskih zona. Zbog toga su u Hercegovinu upućene 6. pohodna bojna iz Zagreba i 18. pohodna bojna iz Varaždina koje su stacionirane u Mostar, te 7. pohodna bojna iz Varaždina, koja je pristigla u Trebinje.[49]

Početkom juna ove snage su započele sa akcijom prikupljanja nelegalnog oružja na prostoru nevesinjskog sreza. Međutim, terenu naišli na vrlo snažan otpor Srba, koji je ubrzo prerastao u opću pobunu. Situacija je počela izmicati kontroli 1. juna 1941. godine kada su srpski seljaci u selu Drežanj, na području nevesinjskog sreza, odbili da predaju oružje jednoj jedinici Hrvatskih zaštitnih lovaca. To je rezultiralo ubistvom nekoliko Srba i paljenjem njihovih kuća. Dva dana kasnije u istom selu mještani su ponovo spriječili hrvatske organe da pokupe nelegalno oružje od srpskog naroda. Zbog oružanog otpora koji je uslijedio, hrvatskim je snagama pristigo pojačanje, pa su se srpski ustanici povukli u šumu. U znak odmazde u selo su, isti dan, ušle ustaše i zapalile oko 20 kuća.[50] Poslije sukoba u nevesinjskom srezu, pobuna se veoma brzo proširila po bilećkom, ljubinjskom i trebinjskom srezu. Pobunjeni Srbi su odbijali da predaju oružje, napadali na oružničke postaje (žandarmerijske stanice) i vršili diverzije na putnim komunikacijama (na relaciji Gacko – Bileća srušili su most i presjekli telegrafske stubove). U atmosferi punoj straha i napetosti hrvatske vojne snage su energično intervenisale. U nastojanju da zastraše Srbe i prisile ih na iseljavanje, što je bilo na tragu političkih težnji nove

[48] Tako je npr. prema tom planu bilo predviđeno da se s teritorije Bilećkog sreza iseli 2.000 srpskih porodica u Srbiju i Crnu Goru, a da se umjesto njih usele slovenačke i muslimanske porodice. Vidi u: ABiH, *ZKUZBIH*, K. 21, inv. br. 58376, Izjava svjedoka Šakić Marka, Sarajevo, 1. novembra 1946, 3. Marko Šakić 1941. godine bio je na položaju Kotarskog predstojnika u Bileći. Također u: A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 175.

[49] D. Marijan, *Lipanjski ustanak*, 549.

[50] *Četrdeset prva*, Izvještaj ustaškog natporučnika Rudolfa Kučera, zapovjednika oružničkog voda pod naslovom: „U selu Drežnju kotara Nevesinjskog mještani napali patrolu zaštitnih lovaca“, (fotokopija originala), 207. U ovom izvještaju navodi se da je pobunjenike predvodio Vlatko Ivković iz Grabovice, a da je razlog pobune bio zločin koji se desio 1/2 juna 1941. godine u kojem su ustaše ubile veći broj lica na području sela Drežanj. Dalje se konstatira da je borba trajala jedan sat (od 11.00 do 12.00) i da nije bilo mrtvih. Ustaše su zarobile jedno lice, a radilo se o Branku Stajiću iz Grabovice. Također, vidjeti u: Uglješa Danilović, Ustanak u Hercegovini, *Hercegovina u NOB-u*, Vojnoizdavački zavod JNA, Vojno delo, Beograd 1961, 24-25.; također u: Miloš Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni Hercegovini 1941–1945*, Beograd 1994, 50-72.

hrvatske vlasti, ustaše su 4. na 5. juni 1941. godine izvršile zločin u srpskom selu Korita. Ovu operaciju su predvodili Herman Togonal, zvani Krešo, i Halid zvani Ćelo (prezime se ne navodi u dokumentu).[51] Tada je u selu Korita ubijeno i u jamu bačeno oko 130 Srba. Zočin se nastavio sve do 9. juna kada je dodatno likvidirano i u jamu bačeno njih još 27. Smatra se da je u Koraićansku jamu bačeno ukupno oko 170 žitelja ovoga sela.[52] Ustaški zločini u Koritama utjecali su na pobunu srpskog stanovništva u selu Stepen, 6. juna, koji se proširio na ostala srpska sela u Gatačkom srezu: Kazance, Duliće, Vratkoviće, Daniće, Pržine, Dobrolje, Gusto Polje, Garova, Samobor, Lipnik i Jasenak. Do kraja 1941. godine ustaničke snage uspjele su potpuno izolirati Gacko, u kojem je, prema ustaškim podacima, bilo oko 500 izbjeglica iz Foče.[53] Dana 7. juna Srbi su napali na sela Kazance, Jesenje i Mulj i počinili teške zločine nad muslimanskim stanovništvom. Tri dana kasnije, po nalogu Jure Francetića, strijeljano je 19 srpskih talaca u kotaru Gacko, a dva dana nakon toga u Ravnom su ubijena četvorica Srba.[54]

U trebinjskom srezu situacija je bila mirna sve do kraja maja, kada je iz Zagreba došla ustaška grupa, koju je predvodili Borivoje Rotkvić i Ivica Rajić. Tokom mjeseca juna ova grupa izvršila je masovna ubistva i hapšenja srpskog stanovništva.[55] Posebno su teški zločini izvršeni u selima Bijela Gora, Zupci, Lastva i Orahovac, gdje je ubijeno na desetine Srba. Početkom augusta 1941. godine iselili su se svi muslimani iz 15 sela općina Lastva i Brda.

U drugoj polovini mjeseca juna ustanak je dodatno eskalirao, zbog napada Njemačke na Sovjetski Savez. Ulazak „bratskog ruskog naroda u rat" srpski ustanici su prihvatili kao dodatnu motivaciju i nadu da će uspjeti u realizaciji svojih političkih ciljeva i priključiti istočnu Hercegovinu Crnoj Gori. S druge strane, sve očitije je bilo da je aktuelna hrvatska vlast nemoćna da zaštiti stanovništvo i uguši ustanak.[56] Poziv aktuelne vlasti ustanicima da polože oružje uz potpunu amnestiju nije naišao na pozitivan prijem. Čak šta više,

[51] ABiH, *ZKUZBIH*, dok. br. 58376, Zapisnik o saslušanju Šakić Marka, Sarajevo, 1.11.1946, 1-2, Navodi se da je Halil zvani Ćelo poslije zločina otišao u Sarajevo i poginuo u jedici Crna Legija; te u: ABiH, *ZKUZBIH*, dok. br. 56217, Zapisnik o sasušanju Mićunović Obrena, Sudum Mirka, Tomanović Milana, Miličević Bože, Šešlija Bože, Stolica Luje, Kapor Miloša i Ovčina Salke, Bileća, 21.6.1946, 1-2.

[52] ABiH, *ZKUZBIH*, Predmet: Spužević Đuro, 2.

[53] Arhiv Historijskog muzeja Bosne I Hercegovine u sarajevu (dalje: *AHMBiH*), Fond Ustaška nadzorna služba (dalje: *UNS*), K2, dok. br. 272, Krugoval zapovjednika posade u Gacku, 15. ožujak 1942, 1. U dokumentu se, također, navodi da je u selu Gornji Borač smješteno još oko 1.000 fočanskih izbjeglica.

[54] D. Marijan, *Lipanjski ustanak*, 551.

[55] ABiH, *ZKUZBIH*, K220, inv. br. 54922, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji grada Trebinja, Trebinje, 17. juni 1946, 1. U periodu od 1. do 23. juna 1941. godine ustaše su u gradu Trebinju uhapsile 60 Srba i 5 Muslimana, koji su se suprostavljali zločinima nad srpskim stanovništvom.

[56] Sa terena su konstantno pristizali zahtjevi za komandu Jadranskog divizijskog područja, da se pošalju dodatne snage kako bi se zaštitilo stanovništvo od srpskih pobunjenika. Međutim, odgovori nadležne komande su skoro ucijek bili negativni, uz opravdanje da dodatnih snaga nema i da ih za duže vrijeme neće biti. Opširnije u: D. Marijan, *Lipanjski ustanak*, 552-554.

ustanici su to shvatili kao slabost i pojačali napade. U kolopletu zločinačkih aktivnosti postojali su i svijetli primjeri. Tako su polovinom juna ugledniji muslimani iz Avtovca spriječili pokušaj ustaša da strijeljaju zarobljene Srba iz tog sela. Međutim, 25. juna ustaše su izvršili nova hapšenja Srba u selu Avtovac. Tom prilikom uhapšeno je 50-60 Srba i sprovedeno prema Nevesinju gdje su ih ustaše likvidirale.[57] Osveta srpskih ustanika je uslijedila tri dana kasnije. Na Vidovdan 28. juna 1941. godine, kada je započeo opći ustanak Srba u istočnoj Hercegovini, desio se zločin ustanika nad nedužnim muslimanima sela Avtovac. Tada su ustanici u 3h ujutro iznenada upali ovo selo i ubili 27 muslimanskih staraca, žena i djece.[58] Nakon toga, ustanici su u potpunosti paralizirali komunikacije na relaciji Mostar – Nevesinje – Gacko – Bileća – Trebinje, tako da je Bileća, u kojoj se nalazilo oko 2.000 izbjeglica, ostala popuno izolirana. Ustaničke snage kontrolirale su sve puteve i onemogućavale dostavu osnovnih životnih namirnica, što je utjecalo na povećanu smrtnost i slabljenje morala kod iscrpljenog naroda. Muslimanska sela bila su opustošena i spaljena, a posebno su stradala sela Divin, Fatnica, Plana, Prijevor, Zaušje i druga, gdje su ustanici u zločinačkom naletu ubili preko 1.000 muslimanskih civila (mahom žena i djece), te spalili oko 300 muslimanskih kuća i poljoprivrednih zgrada. Najveći dio Muslimana bio je ubijen ili uhapšen i sproveden u selo Fatnica, dok se manji dio sklonio u Bileću. Zarobljeni Muslimani tada su tražili od komandanta ustaničkih snaga Mire Popare da im omogući odlazak u Stolac, što im je bilo i obećano. Međutim, umjesto da ih sprovedu u Stolac, ustanici Dušan Bjelica i Vaso Ilić, kojima je bilo povjeren ovaj zadatak, kolonu od više stotina Muslimana zaustavili su u blizini sela Potkom i pobacala u jamu „Kosmatušu".[59] Dva dana kasnije ustanici su ušli u grad. Nakon razgovora između triju strana donesena je odluka da se ustaše povuku s teritorije Bilećkog sreza, te da Italijani obavljaju vojnu, a državni organi NDH civilnu vlast.[60] Međutim, ovakav razvoj situacije nije odgovarao pročetničkoj strukturi unutar ustaničkih redova, koja je nastojala ovo područje priključiti Crnoj Gori, te je, uz svesrdnu podršku Italijana, došlo do disolucije ustanika na četnike i pripadnike NOP-a. O tome je Zapovjedništvo 4. oružničke pukovnike izvještavalo Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu navodeći sljedeće:[61]

Talijani favoriziraju grko-istočnjake, a osobito na području našeg kotara, Gacka i Trebinja. Naš narod Hrvati Muslimani izvrgnut

[57] ABiH, *ZKUZBIH*, Zapisnik o saslušanju svjedoka Novaka Mastilovića, Gacko, 8. april 1947, 4.
[58] ABiH, *ZKUZBIH*, Zapisnik o saslušanju Bumbić Krsta, od 9. maja 1942. sastavljen u Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu. Također u: Šemso Tucaković, *Srpski zločini nad Bošnjacima-musimanima 1941-1945*, Sarajevo 1995, 23. (dalje: Š. Tucaković, *Srpski zločini*).
[59] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 22, inv. br. 56217, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Podosoje, Bileća, 21. juni 1946, 2.
[60] ABiH, *ZKUZBIH*, K. 22, inv. br. 56216, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Zavođe, Bileća, 20. juna 1946, 3.
[61] AHMBiH, *UNS*, K. 1, dok. br. 51, Izvještaj o stanju na području Bileće, 20. oktobar 1941, 1.

je podvalama i šikaniranju od strane grko-istočnjaka koje talijanske vojne vlasti uzimaju kao nepobitne i dokazane činjenice na osnovu čega naši ljudi bivaju zatvarani.

Težak zločin nad muslimanima bilećkog kraja počinili su ustanici predvođeni Antom Bjelatićem, u selu Đeče.[62] Prema raspoloživim podacima u ovom selu je od oko 200 članova porodice Ćatović ubijeno njih preko 140. Strašan zločin nad Bošnjacima ovoga područja počinili su ustanici Luka Kojović, Damjan Mičević te Panto i Vjekoslav Đurić, koji su zajedno sa svojim snagama između Divina i Berkovića 2. septembra 1941. godine presreli kolonu od više stotina muslimanskih izbjeglica koje su krenule prema Stocu. Četnici su najprije rastjerali pratnju koja je trebala da sprovede muslimanske izbjeglice u Stolac, a potom su cijelu kolonu usmjerili prema Berkovićima. Muškarci su odvojeni u školu, a žene i djeca u žandarmerijsku kasarnu. Tu su iscrpljene žene, djecu i starce u noći 2. na 3. septembar surovo tukli i silovali. Sutradan 3.9. su ih odveli oko 4 km od Berkovića i pobacali u jamu „Čavkaricu". U ovom zločinu preživjela je jedino djevojka Hadžera Ćatović iz sela Đeče, koja je u jami boravila 75 dana. U Čavkarici su stradali brojni pripadnici porodica Bajramović, Pervan, Bećović, Telarević, Dedović, Zečić, Pizović, Priganica, Hodžić, Ovčina, Merdžanić i drugi. Prema podacima iz arhivske građe najmlađa ili jedna od najmlađih žrtava ovog zločina bila je Bajramović (Džafera) Safija stara svega pola godine (u ovom zločinu stradali su joj i otac Džafer i majka Duda).[63] O broju stradalih u jami Čavkarica ne postoje relevantni podaci. Smatra se da je na tom mjestu stradalo oko 700 muslimanskih staraca, žena i djece.[64] U Ljubinskom srezu su četnici Lazara Bokića, u jamu „Golubnjaču", bacili 29 bošnjačkih žena i djece. Preživjeli su jedino Begana i Fatima Bakšić iz Ljubinja i Munta Žuštra iz Grabalja i njezino petogodišnje dijete.[65]

Rezultati djelovanja ustaničkih snaga bili su pogubni, naročito na područjima bilećkog i ljubinjskog sreza. Bilećki srez je imao dva džemata:

[62] *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u prvim mjesecima Hrvatske narodne države*, Siva knjiga, Hrvatska državna vada, Ministarstvo vanjskih poslova, Zagreb, 1942, 33-34. O zločinu u selu Đeče postoje iskazi preživjelih muslimana. Ovom prilikom navest ću iskaz Huse Ćatovića, u kojem stoji:
Svjedok Huso Čatović, Hrvat, musliman, star 58 godina, seljak iz sela Đeča, izjavio je u zapisnik Krilnom oružničkom zapovjedničtvu u Bileću 29. listopada 1941., kao očevidac borbe s četnicima-komunistima kod sela Đeča: »Vidio kako su četnici Vukoja Rajko, Vaso Božo i Vukoja Kikola iz sela Padana izvadili Hasanu Čatoviću drvetom oba oka, a četnik Rajko Vukoja pio mu je onda krv iz očiju. Saćiru Čatoviću odrezali su uho i ubili ga kolcem. U isto vrieme uhvatio je Božo Vukoja Husniju Čatovića te ga ubio na mjesta udarcima kundaka. Četnik Vaso Vukoja odveo je Džafera Čatovića u zapaljenu kuću i ovaj je u njoj izgorio. Svima su opljačkali i popalili kuće i odtjerali stoku.
[63] ABiH, *ZKUZBIH*, inv. broj 56222, Zapisnik o saslušanju Vujović Andrije, Vujović Lake, Dabić Lazara, Čubrilo Koste, Popadić Nikole, Radovanović Nikole, Bajramović Džafera, Bileća, 26. juna 1946, 7.
[64] Š. Tucaković, *Srpski zločini*, 25-26.
[65] A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 180-181. Preživjeli su jedino Begana i Fatima Bakšić iz Ljubinja i Munta Žuštra i njezino petogodišnje dijete iz Grabalja.

planski i bilećki, sa ukupno oko 5.000 muslimana. Muslimani su činili okosnicu ekonomske strukture cijelog kotara (najveći broj stoke, trg.i zanat.radnji). U kontinuiranim napadima ustanici su likvidirali oko 2.000 Muslimana, dok su ostali izbjegli uglavnom u Mostar. Svu njihovu imovinu ustanici su oteli. Sličnu sudbinu doživjela je skoro cijela Hercegovina. Ocjenjujući položaj muslimana ljubinjskog sreza, u jednom izvještaju je navedeno da u njemu „muslimansko ognjište potpuno utrnulo", te da su muslimani ovog područja, da bi se spasili ustaničkih zlodjela promijenili svoja imena „i počeli se dozivati Savo, Simo i slično, ali na žalost ni to nije bilo dovoljno".[66] Od ustaničkih zlodjela jedino je u Hercegovini ostao pošteđen kotar Konjic, u kojem su se muslimani ovoga kraja organizovano suprostavili napadačima.

Podrobnijim uvidom u arhivsku građu može se primijetiti da su pobunjenici od samog početka imali vrlo jasne političke ciljeve (identične sa onima od prije početka pobune), u kojima su teritoriju od crnogorsko-hercegovačke granice pa sve do Konjica nastojali priključiti Crnoj Gori. U tome su imali vrlo izraženu podršku italijanske vlasti, koja ih je naoružavala i štitila od akcija hrvatske vojske. Tako je jedan od glavnih ideologa četničkog pokreta u Hercegovini Dobroslav Jevđević isticao potrebu što prisnijeg odnosa srpskog naroda sa Italijanima, uz čiju pomoć „treba istrgnuti Bosnu i Hercegovinu iz NDH i stvoriti srpsku BiH pod italijanskim patronatom".[67] Da su i srpski ustanici na terenu bili vrlo dobro upoznati s ideološkim opredjeljenjima govori i Izvještaj ustaškog zapovjednika Oružničkog voda Gacko, koji je zajedno s italijanskim kapetanom obilazio teritoriju Gatačkog sreza, s ciljem sagledavanja stvarnih razloga srpske pobune. U tom Izvještaju između ostalog se navodi:[68]

> *Na put smo krenuli 14. lipnja 1941 g. u 5 sati iz jutra. U selu Berušica sreli su grupu od 30 naoružanih ljudi, koji kad su vidjeli Talijane počeli su bacati oružje i govoriti talijanskim okupatorskim vlastima za predaju. Na pitanje zašto su se odmetnuli i latili oružja, odgovorili su moramo da se branimo, jer nas Turci i Hrvati biju i bacaju u jamu. Talijanski oficir ostavio im je oružje, a tada su oni od njega tražili da im da još oružja da se brane. Osim toga tražili su da čitav ovaj kraj, sve do Konjičke ćuprije pripoje Crnoj Gori.*

Stavovi Njemačke i Italije o srpskom ustanku u Hercegovini

Neposredno poslije Aprilskog rata, Njemačka i Italija su imale dijametralno suprotne stavove u pogledu statusa Bosne i Hercegovine. Takvo

[66] A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 182. Usp. AVII, *ANJ*, K. 226, dok. br. 6/7, Dopis Muslimanske vojne organizacije u Stocu, Štabu Muslimanske vojne organizacije u Nevesinju (dr. Ismetu Popovcu), Stolac, 20. decembar 1942, 2.
[67] A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 132.
[68] AHNK, *ZUDD*, K3-155, Izvještaj o putu talijanskih oficira u pograničnim krajevima kotara Gacko, Bileća, 22. lipanj 1941.

stanje je potrajalo sve do 18. maja, odnosno do potpisivanja tzv. rimskih ugovora, koje su podržale obje strane. Međutim, početkom juna 1941. kada je počeo ustanak Srba u Hercegovini situacija se ponovo iskomplikovala. Naime, dok je Italiji ovakav razvoj situacije odgovarao – jer je željela dokazati da je vlast NDH nesposobna da uspostavi red i mir, te da se njeni vojni kapaciteti trebaju staviti pod italijansku komandu – Nijemačka je, zbog rata protiv Sovjetskog Saveza nastojala imati mirnu situaciju na Balkanu. Znajući da Italijani neće učiniti ništa na smirivanju situacije, Nijemci su poduzeli odlučnu političku akciju. U nastojanju da zaštite svoju poziciju, oni su najprije abolirali režim koji su i sami stvarali, te utvrdili kako su za ustanak srpskog stanovništva krive „divlje ustaše“, a ne aktuelna vlast u Zagrebu.[69] Ovaj termin „divlje ustaše" nije posebno objašnjavan u dokumentima njemačke provenijencije, ali se svakako mislilo na one snage koje su bile izvan sistema i koje su koristile novonastalu situaciju da sprovode pljačkanje i terorisanje stanovništva. S druge strane, Nijemci su izvršili pritisak na Pavelića da poduzme konkretne političke poteze u cilju smirivanja ustanka. Rezultat toga bio je dolazak Pavelićeva specijalnog opunomoćenika generala Laksa (u oktobru 1941. postavljen na mjesto načelnika domobranskog generalštaba) u Hercegovinu, koji je, prihvatajući donekle krivnju aktuelne vlasti, ocijenio da su „nemiri u Hercegovini najvećim djelom izazvani divljačkim i nečovječnim postupcima takozvanih ustaša“, te da su „ove ustaše pustošile svugdje gdje bi upali“.[70] Također, upućen je i proglas svim ustanicima da dobrovoljno polože oružje i da se vrate mirnom načinu života. Ovakvi samokritizirajući tonovi, koji su uslijedili iz vrha vojno-političke vlasti NDH, utjecali su na mnoge pročetnički orijentirane ustanike da polože oružje i da stupe u pregovore s ustaškom vlašću. Tako je jedan od ustaničkih komandanata u Hercegovini Petar Samardžić, u svome odgovoru domobranskom pukovniku Prohaski iz Nevesinja, poručio sljedeće:[71]

> *Na vaše pismo koje sam primio juče i danas, a tek sam pročitao proglas koji ste mi poslali, te držaći se vaše RIJEČI i PROGLASA zaključili smo da predamo oružje stijem da nam se zajamče životi nama i našem narodu (...) Tražimo da se razoruža bez razlike svak osim prave stalne Hrvatske vojske i žendarmerije (...) Tražimo da se uspostave seoske straže uz pomoć žandarmerije za čuvanje reda, a mi ćemo im biti pri pomoći u svakom slučaju i potrebi.*

Međutim, uprkos njemačkom angažmanu i Pavelićevoj naredbi o sprečavanju nasilja nad srpskim stanovništvom, zločini su se nastavljali. Njemački predstavnici u NDH izvještavali su o nastavku pokolja ne samo nad

[69] Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina 1941–1945 u njemačkim i italijanskim dokumentima*, Sarajevo 1996, 31. (dalje: E. Redžić, *BiH 1941–1945 u njemačkim i italijanskim dokumentima*).
[70] *Četrdeset prva*, Izvještaj generala Laksa komandantu kopnene vojske NDH od 5. jula 1941, 209.
[71] *Četrdeset prva*, Pismo Petra Samardžića domobranskom komandantu u Nevesinju gospodinu pukovniku Prohaski (fotokopija originala), 1. jula 1941, 210.

ustanicima nego i nad onima „koji su se predavali na osnovu proglasa“.[72] Nastavak ovakve kampanje protiv Srba ustaše su pravdale potrebom uništavanja komunističke strukture unutar ustanka. Ipak, predstavnici njemačke vlasti ovaj put su takve navode odbacili, uz tvrdnju da „bez zločina ustaša nikakva propaganda ne bi mogla da pridobije srpske seljake da se bore na život i smrt za komunističke ciljeve“.[73] Iz navedenog se vidi da je Njemačkoj nužno bio potreban mir na Bakanu, koji, očigledno, nije mogla obezbjediti aktuelna vlast NDH. Upravo je zbog toga Hitler podržao snažniji angažman Italije u Hercegovini. Tako su bili stvoreni preduvjeti za Musolinija da revidira odluke Bečke konferencije iz aprila 1941. godine, što je značilo uspostavu pune italijanske vojne kontrole nad Hercegovinom. U tom cilju potpisan je Zagrebački sporazum između Italije i NDH.

U međuvremenu je disolucija ustanika na partizane i četnike dobijala snažniji zamah. Među ustanike pristižu emisari Draže Mihailovića i aktivisti KPJ iz Mostara. U ovom agitacionom radu više uspjeha imali su četnici. Razloga je bilo više a najznačajniji su bili sljedeći:

1. Četnici su govorili jezikom bliskim srpskom seljaku. Evocirali su „junačku” borbu Srba protiv Turaka, upozoravali su da će komunisti ukinuti srpsku tradiciju i srpskog kralja i sl. Komunisti su govorili jezikom koji srpski seljak nije najbolje razumjevao. Sva ta priča o svjetskoj revoluciji, komunizmu, ukidanju monarhije i sl., bila je strana srpskom selu.
2. Drugi razlog većeg uspjeha četničke agitacije nalazio se u činjenici da su četnici među ustanike sali isključivo Srbe, dok KPJ nije na to pazila, pa se često znalo desiti da među srpske ustanike pristignu muslimani komunisti iz Mostara. U početku su ustanici protjerivali partijske emisare muslimane (jer im nisu vjerovali), a kasnije su ih likvidirali.
3. Također treba naglasiti i to da su četnici imali neskrivenu podršku od Italijana. Zbog toga su one ustaničke snage, koje bi prihvatale četništvo, Italijani finansirali i pomagali vojno-materijalnim sredstvima.

Ova previranja među ustanicima završena su u proljeće 1942. godine, kada su se ustaničke snage u Hercegovini definitivno podijelile na četnike i partizane.

Zagrebački sporazum i stanje u Hercegovini nakon njegovog potpisivanja

Odmah nakon potpisivanja Zagrebačkog sporazuma, 26. augusta 1941. godine, Italija je započela sa njegovom impementacijom na terenu. Sve hrvatske jedinice unutar Druge zone bile su preko određenih zapovjedništava sektora i rejona podređene zapovjedništvu Druge italijanske armije. Zapovjednik Trećeg

[72] A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 115.
[73] E. Redžić, *BiH 1941–1945 u njemačkim i italijanskim dokumentima*, 34.

sektora Druge zone ustaški pukovnik Šarnbek svim podređenim trupama decidno je naredio da se „niti jedan pokret niti akcija naših snaga NE MOŽE I NE SMIJE poduzeti bez znanja i suglasnosti odnosno odobrenja mjerodavnih talijanskih zapovjedništava“.[74] Izuzetak su činile ustaške snage, koje su se trebale povući ili biti rasformirane. Druga zona (nazvana još i demilitarizirana zona) obuhvatala je pojas između Jadranskog mora i linije koja se prostirala od Lebršnika (9 km sjeveroistočno od Avtovca), preko Čemernog (9 km sjeveroistočno od Gacka), Slivlje (19 km istočno od Nevesinja), Lisca (22 km sjeverno od Nevesinja), Lupoglave (22 km sjeverno od Mostara), Ljubuše (13 km istočno od Tomislavgrada) i Dragnića (8 km sjeverno od Livna). Sjedište ove zone bilo je na Sušaku. Druga zona je bila podijeljena na tri sektora:

a) Prvi sektor obuhvatao je područje italijanskog V armijskog korpusa. Sjedište ovog
sektora bilo je u Ogulinu.
b) Drugi sektor obuhvatao je područje italijanskog XVIII armijskog korpusa. Sjedište ovog sektora bilo je u Sinju.
c) Treći sektor obuhvatao je područje Hercegovine u kojoj se nalazio italijanski VI armijski korpus. Sjedište ovog sektora bilo je u Mostaru.

Naredbom pukovnika Šarnbeka Treća zona je početkom 1943. godine podijeljena je na tri rejona: I rejon sa sjedištem u Trebinju, u koji su ušli samo kotarevi iz Velike župe Dubrava: Trebinje, Bileća i Gacko; II rejon sa sjedištem u Dubrovniku, koji je obuhvatio kotareve Dubrovnik, Ravno, Stolac, Čapljinu (iz Velike župe Dubrava), Metković (iz Velike župe Hum) i dio kotara Makarska (iz Velike župe Cetina); III rejon, čije se zapovjedništvo nalazilo u odsjeku Prve domobranske pukovnije na relaciji Ljubuški–Imotski–Posušje. Ovaj rejon obuhvatao je kotareve Ljubuški i Posušje (iz Velike župe Hum), dio kotara Imotski (iz Velike župe Cetina) i dio kotara Tomislavgrad (iz Velike župe Pliva i Rama). Kotarevi Mostar i Konjic bili su direktno podređeni zapovjedniku Trećeg sektora.

Do promjena u nadležnosti nad ovim područjem došlo je polovinom 1942. godine, kada su Ante Pavelić i Mladen Lorković (sa hrvatske strane) i gen. Mario Roata (s italijanske strane) potpisali Sporazum između Vlade NDH i Višeg zapovjedništva oružanih snaga „Slovenija–Dalmacija“, tj. Supersloda.[75] Prema ovom Sporazumu odlučeno je da će se italijanske snage postepeno povlačiti iz II i III zone, prepuštajući aktuelnoj hrvatskoj vlasti upravu nad tim područjem. Tako je dogovoreno da se Supersloda odmah povuče iz Jastrebarskog, Bihaća, Bosanskog Petrovca, Glamoča, Bugojna, Prozora i Konjica; da do 10. jula 1942. napusti Drvar, Bosansko Grahovo, Livno, Tomislavgrad, Gacko i zaštitno željezničko područje sjeverno od Mostara; te da

[74] AHNK, *Zbirka ustaško-domobranskih dokumenata*, K. 14-719, Organizacija zapovjedanja i izvještavanja, Mostar, 15. sječanj, 1943, 6.
[75] AHMBiH, *UNS*, K. 2, dok. br. 383, Sporazum između vlade Nezavisne države Hrvatske i Višeg zapovjedništva oružanih snaga 'Slovenija–Dalmacija', 19. lipnja 1942, 1–6.

nakon toga italijanske snage napuste Imotski, Stolac, Ljubinje, Nevesinje, Bileću i „eventualno još neke druge gradove“. Ipak, ovo povlačenje nije bilo potpuno, jer su Italijani zadržali određena prava u spomenutim zonama. Tako se u Sporazumu navodi da „Supersloda pridržava pravo da u cijeloj II i III zoni opet uspostavi – s vlastitim četama – ukinute posade, da uspostavi druge i da vodi operacije uz sudjelovanje hrvatskih četa ili bez ovih, ako bi to smatrala potrebnim, bilo u svrhu pravih i čisto vojničkih djelatnosti, bilo u svrhu održavanja javnog reda“.[76] Također, u nadležnosti Supersloda ostali su: nošenje oružja, propisivanje policijskog sata (copri-fuoco) i zamračivanja boravišnih prostorija.

Međutim, ni nakon potpisivanja Zagrebačkog sporazuma odnosi između srpskog naroda i aktuelne hrvatske vlasti u Hercegovini nisu se poboljšali. Naprotiv. Razlozi ovakvog stanja nalazili su se prije svega u vrlo pristrasnoj italijanskoj upravi, koja je davala podršku velikosrpskim ustanicima, ali i u nesposobnosti aktuelne hrvatske vlasti da osigura redi i mir u Hercegovini. U nastojanju da četničkim snagama obezbjedi legalitet i time dodatno destruira aktuelnu hrvatsku vlast u Hercegovini, italijani su ove snage proglasili Dobrovoljačkom antikomunističkom milicijom (MVAC – Milizia volontaria anti comunista). Umjesto da predaju naoružanje srpski ustanici su se dodatno naoružavali i uspostavljali svoje institucije, koje su u narednom periodu izrasle u pravi paravojni i parapolitički sistem.[77] Eklatantan primjer toga bile su aktivnosti četnika na uspostavljanju svoje komande u gradu Mostaru.[78] Osim političkih, četnici su kontinuirano sprovodili i terorističke akcije, što je za posljedicu imalo masovna ubistva i protjerivanje hrvatskog i muslimanskog stanovništva.[79] S druge strane, Italija je pokušavala da muslimansko

[76] AHMBiH, *UNS*, K. 2, dok. br. 383, Sporazum između vlade Nezavisne države Hrvatske i Višeg zapovjedništva oružanih snaga 'Slovenija–Dalmacija', 19. lipnja 1942, 1.

[77] AHNK, *ZUUD*, K. 4-200, Mobilisanje pravoslavnog stanovništva u Mostaru, Mostar, 7. svibanj, 1943. U jednom protestu, iz maja 1943. godine, koji je Zapovjedništvo 6. pješačke divizije iz Mostara uputilo Zapovjedništvu italijanske divizije „Marche“ navodi da „su četnici u gradu Mostaru otpočeli sa pozivom na mobilizaciju sposobnih pravoslavnih muškaraca u dobi od 16 do 60 godina“.

[78] AHNK, *ZUDD*, K. 29-1293, Četnici htjeli osnovati svoju komandu u Mostaru, Mostar, 30. studenoga, 1943.

[79] Od velikog broja dokumenata u kojima se navode masovna stradanja muslimanskog i hrvatskog stanovništva ovdje ću izdvojiti:

- AHNK, *ZČD*, Dopis Bilećkog vojno-četničkog odreda Komandantu vojno-četničkog bataljona, 24. juni 1942. U ovom dokumentu navode se zločini koje su četnici izvršili nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom u ljubinskom srezu, te, između ostalog, navodi: „Vrše se pljačke na sve strane. Tamo dolaze i oni nedisciplinovani četnici iz sreza Bilećkog i Trebinjskog, koji nose sve što im pane šaka. Pale muslimanske i hrvatske kuće pa čak i žito koje je dospjelo za kosidbu (...) Jedna grupa četnika povela je iz Ljubinja 30 žena i male djece muslimana, izvela ih na 3 kilometra izvan grada i žive pobacala u jamu pored puta“.
- AHNK, *ZUDD*, K. 4-237, Ubojstva i razbojstva četničkog odreda Bačević“, Mostar, 7. ožujak, 1943. U ovom izvještaju koji je Zapovjedništvo 6. pješačke divizije dostavilo Zapovjedništvu VI armijskog korpusa u Mostaru navode se teški zločini koje su izvršili četnici nad hrvatskim stanovništvom na području općine Grude, te sela Babanova Draga, Sovići i Prispa.

stanovništvo Hercegovine pribiži četničkoj organizaciji.[80] Kao rezultat ovih aktivnosti početkom 1943. godine se, na hercegovačkom bojnom polju, pojavila Muslimanska nacionalna vojna organizacija (MNVO), kao sastavni dio četničkog pokreta.[81] Međutim, iako je ova organizacija djelovala jedno vrijeme njeni pripadnici – osim užeg rukovodstva predvođenog Ismetom Popovcem, Mustafom Mulalićem i dr. – nikada nisu prihvatili velikosrpsku ideju, nego su iskoristili aktuelni momenat da se naoružaju i zaštite muslimanska sela. O tome govore i činjenice da su se jedinice MNVO, u drugoj polovini 1943. godine, sve intenzivnije priključivale Narodnooslobodilačkom pokretu ili su u koordinaciji sa njim izvodili vojne akativnosti.[82]

Nakon kapitulacije Italije i njena povlačenja sa područja Hercegovine, odnosi između Srba i aktuelne hrvatske vlasti dodatno su pogoršani. U strahu od njemačkih snaga, koje su trebale preuzeti upravu u Hercegovini, srpsko stanovništvo je započelo sa iseljavanjem iz Mostara.

Zaključak

Nakon Aprilskog rata i poraza Jugoslovenske vojske nastupila je raspodjela njezine teritorije između pobjednika. Na području većeg dijela Hrvatske i Bosne i Hercegovine formirana je marionetska NDH, koja je od prvih dana pokazala nastojanje da represivnim mjerama riješi tzv. srpsko pitanje. Međutim, komplikacije su se pojavile i u odnosima između velikih saveznika – Njemačke i Italije. Naime, Hitler je, ne želeći pretjeranu dominaciju Italije u južnoj Evropi, odlučio da revidira svoju odluku iz *Prethodnih smjernica o raspodjeli Jugoslavije* i isključi njenu supremaciju na području Bosne i Hercegovine. U novim odlukama potpisanim na Bečkoj konferenciji 21. i 22. aprila 1941. godine, bilo je predviđeno da suverenitet na tlu Bosne i Hercegovine ima NDH. Nastojeći destabilizirati hrvatsku vlast u Hercegovini Italijani su na terenu podsticali srpsko stanovništvo da traži referendum o priključenju Hercegovine Crnoj Gori. Podstaknuti od strane Italijana srpski prestavnici su dva puta odazili u Crnu Goru da od tamošnjih italijanskih vlasti isposluju realizaciju ovoga političkog zahtjeva. Sve to kompiciralo je njemačko-italijanske odnose, do potpisivanja „rimskih ugovora" 18. maja 1941. godine, kada je konačno riješen status Bosne i Hercegovine.

Početkom juna 1941. godine, započela je pobuna Srba. Ona je bila uzrokovana različitim faktorima. Prije svega, srpski narod je bio rezigniran

[80] S tim u vezi mogu se posmatrati i aktivnosti *Akcionog odbora* u Mostaru. Opširnije u: Adnan Velagić, Prilog proučavanju djelatnosti *Akcionog odbora* u Mostaru 1942. godine, *Gračanički glasnik*, br. 32, Gračanica 2011, 183-188.

[81] Adnan Velagić, Četnički pokret i Muslimanska nacionalna vojna organizacija na području Hercegovine, u svjetlu arhivskih dokumenata, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, Zbornik radova, knjiga 2, Sarajevo 2011, 81-105. Također u: A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 215.

[82] A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 239-242.

potpisivanjem „rimskih ugovora", što je značilo ostanak Hercegovine u sastavu NDH, pa je još odlučnije bojkotovao mirnu predaju nelegalnog oružja. Ovakvo ponašanje Srba išlo je na ruku aktuelnim organima NDH i ekstremistima, koji su to iskoristili da započnu sa realizacijom plana o protjerivanju Srba iz Hercegovine i naseljavanju njihovih mjesta hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Intenzitet napada posebno je bio izrazit u periodu od 19. do 23. juna kada je trajala vojna akcija na slamanju ustanka. Osim toga, važno je napomenuti da je srpska pobuna samo u prvim danima imala čisto odbrambeni karakter, jer već od polovine juna 1941. godine ustaničke snage započinju sa koordiniranim napadima uglavnom na muslimanska sela. Ovaj antimuslimanski aspekt je vremeno sve više dolazio do izražaja, pa se primjećuje da su mnogi srpski ustanici pobunu shvatili kao borbu protiv „Turaka".

Od 22. juna 1941. godine, kada je Njemačka napala na Sovjetski savez, ustanak je dobio zamah i na Vidovdan 28. juna se proširio na cijelu istočnu Hercegovinu. Posebno snažan intenzitet ustanka osjetio se na područjima gatačkog, bilećkog, ljubinjskog i trebinjskog, a od septembra 1941. godine i konjičkog sreza. Zbog nesposobnosti aktuelne vlasti da uguši ustanak Njemačka je popustila italijanskim zahtjevima da se sve hrvatske oružane snage na području Hercegovine podrede komandi Druge italijanske armije. U skladu sa ovim dogovorom potpisan je Zagrebački sporazum između Italije i NDH, 26. augusta 1941. godine. No, i pored toga ustanak nije ugušen, ali je u međuvremenu prolazio kroz snažnu fazu diferencijacije ustanika na komunističke partizane i velikosrpske četnike. Italija je, zbog razvoja komunističkog Narodno-oslobodilačkog pokreta, odlučila da podrži četničku struju. U tu svrhu Italija je naoružavala i materijalno-tehnički podržavala četnike u Hercegovini, proglasivši ih leganom oružanom snagom pod nazivom Dobrovoljačka antikomunistička milicija (MVAC – Milizia volontaria anti comunista).

Summary

After the April War and the defeat of the Yugoslav Army, its territory was divided between the winners. On the territory of most of Croatia and Bosnia and Herzegovina, the puppet NDH was formed, which from the first days showed an effort to solve the so-called by repressive measures. the Serbian question. However, complications also appeared in the relations between the great allies - Germany and Italy. Namely, Hitler, not wanting the excessive dominance of Italy in southern Europe, decided to revise his decision from the *Previous Guidelines on the distribution of Yugoslavia* and exclude its supremacy on the territory of Bosnia and Herzegovina. In the new decisions signed at the Vienna Conference on April 21 and 22, 1941, it was foreseen that sovereignty on the soil of Bosnia and Herzegovina would be held by the NDH. Trying to destabilize the Croatian government in Herzegovina, the Italians on the ground

encouraged the Serbian population to demand a referendum on the accession of Herzegovina to Montenegro. Encouraged by the Italians, Serbian representatives went to Montenegro twice to ask the Italian authorities there to implement this political request. All this complicated German-Italian relations, until the signing of the „Treaties of Rome“ on May 18, 1941, when the status of Bosnia and Herzegovina was finally resolved.

At the beginning of June 1941, the Serb rebellion began. It was caused by various factors. First of all, the Serbian people were resigned to the signing of the „Rome Treaties“, which meant that Herzegovina remained part of the NDH, so they even more decisively boycotted the peaceful handing over of illegal weapons. This kind of behavior of the Serbs played into the hands of the current authorities of the NDH and the extremists, who used it to start the implementation of the plan to expel the Serbs from Herzegovina and populate their places with Croatian and Muslim populations. The intensity of the attacks was particularly pronounced in the period from June 19 to 23, when the military action to crush the uprising was ongoing. In addition, it is important to note that the Serbian rebellion had a purely defensive character only in the first days, because as early as mid-June 1941, the insurgent forces began coordinated attacks mainly on Muslim villages. This anti-Muslim aspect came to the fore more and more over time, so it is noticed that many Serbian insurgents understood the rebellion as a fight against the „Turks“.

From June 22, 1941, when Germany attacked the Soviet Union, the uprising gained momentum and on Vidovdan, June 28, spread to the entire eastern Herzegovina. A particularly strong intensity of the uprising was felt in the areas of Gatač, Bilec, Ljubinj, and Trebinje, and from September 1941, also in the Konjic region. Due to the inability of the current government to suppress the uprising, Germany gave in to Italian demands that all Croatian armed forces in the territory of Herzegovina be subordinated to the command of the Second Italian Army. In accordance with this agreement, the Zagreb Agreement was signed between Italy and the NDH on August 26, 1941. However, despite this, the uprising was not suppressed, but in the meantime it was going through a strong phase of differentiation of the insurgents into communist partisans and Great Serbian Chetniks. Due to the development of the communist People's Liberation Movement, Italy decided to support the Chetnik current. For this purpose, Italy armed and materially and technically supported the Chetniks in Herzegovina, declaring them a legitimate armed force under the name Volunteer Anti-Communist Militia (MVAC - Milizia volontaria anti comunista).

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Bosne i Hercegovine, *Zemaljska Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu.*
2. Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, *Zbirka ustaško-domobranskih dokumenata.*
3. Arhiv historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, *Ustaška nadzorna služba.*

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Četrdeset prva.*
2. *Dnevnik grofa Ćana* (sa italijanskog preveo Jakša Bužančić), Zagreb 1948.
3. Greiner/Schramm, *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Drugo izdanje, Izbor prevod i pogovor Nikola Živković, Beograd 2004.
4. *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u prvim mjesecima Hrvatske narodne države*, Siva knjiga, Hrvatska državna vada, Ministarstvo vanjskih poslova, Zagreb 1942.
5. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, Vojno-istorijski institut, Dokumenti Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1941-1945, tom II, knjiga 2, tom V, knjiga 1, tom XIII, knjiga 1, Beograd 1954.

Službeni listovi, novine/ Official papers, newspapers:

1. Zakonska odredba o prijekim sudovima od 17. svibnja 1941. godine, *Narodne novine*, 20. 5. 1941.

Knjige/Books:

2. Colić Mladen, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, Beograd 1973.
3. Čulinović Ferdo, *Jugoslavija između dva rata*, knjiga II, Zagreb 1961,
4. Danilović Uglješa, Ustanak u Hercegovini, *Hercegovina u NOB-u*, Vojnoizdavački zavod JNA, Vojno delo, Beograd 1961.
5. Hamović Miloš, *Izbjeglištvo u Bosni Hercegovini 1941–1945*, Beograd 1994.
6. Jelić Butić Fikreta, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977
7. Pajović Radoje, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977.
8. Radović Momčilo, *Revolucionarni radnički pokret i Narodnooslobodilačka borba u konjičkom kraju*, Konjic 1986, 80.
9. Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina 1941–1945 u njemačkim i italijanskim dokumentima*, Sarajevo 1996.
10. Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998.
11. Tucaković Šemso, *Srpski zločini nad Bošnjacima-musimanima 1941-1945*, Sarajevo 1995.
12. Velagić Adnan, *Hercegovački muslimani u koncepcijama četničkog pokreta (1941-1945)*, Mostar 2012.

Članci/Articles:

1. Bajić Nevenka, Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, godina II, broj, 2, Sarajevo 1966, 204.
2. Brčić Rafael, Reagovanje okupatora i kivislinga na ustanak u Bosni i Hercegovini, *1941 u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973,
3. Burzanović Slavko, Crnogorska misija grofa Serafina Macolinija, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, godina 10, broj 39, Cetinje/Podgorica 2009.
4. Marijan Davor, Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, godina 35, broj 2, Zagreb 2003.
5. Velagić Adnan, Četnički pokret i Muslimanska nacionalna vojna organizacija na području Hercegovine, u svjetlu arhivskih dokumenata, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, Zbornik radova, knjiga 2, Sarajevo 2011.
6. Velagić Adnan, Prilog proučavanju djelatnosti *Akcionog odbora* u Mostaru 1942. godine, *Gračanički glasnik*, br. 32, Gračanica 2011.
7. Vukomanović Mladen, Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, god. 1, br. 1, Sarajevo 1965.

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: ameldijana@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1941/1945"(091)
32:355.4:341.322.5(497.6)"1941/1945""1992/1995"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.239

GENOCID(I) U DRUGOM SVJETSKOM RATU
Ka *Konvenciji o genocidu*
(ishodišta, definiranje, procesuiranja)

Nikada ne smijemo zaboraviti da će svjedočanstvo na osnovu koga danas sudimo ovim optuženima biti svjedočanstvo na osnovu koga će istorija sutra suditi nama.
(Iz uvodnog izlaganja glavnog američkog tužioca Roberta Jacksona na suđenju u Nürnbergu).

Apstrakt: *Dvadeseto stoljeće otpočelo je i završilo izvršenjem genocidâ. Ujedno, to je stoljeće u kojem su vođeni oružani sukobi širokih razmjera obuhvaćeni svjetskim ratovima - Prvim i Drugim. Drugi svjetski rat, obilježen je, između ostalog, počinjenim genocidima nad narodima koji su nacističkim projektima bili predviđeni za istrebljenje. Na prvom mjestu neizbježno je spomenuti genocid (Holokaust) nad najbrojnijim žrtvama – Jevrejima. Holokaust je rezultirao milionskim brojem žrtava. Izvršena su masovna ubistva Jevreja, ali je u Drugom svjetskom ratu ubijeno i oko milion osoba koji su bili pripadnici drugih naroda. Sistematsko istrebljenje Jevreja i drugih ciljnih grupa nacisti su provodili u koncentracionim logorima oformljenim u Njemačkoj, ali i u okupiranim državama. Na stotine logora otvoreno je širom okupiranih teritorija Evrope. Ciljne grupe predviđenje za istrebljenje prikupljane su i prevoženi vozovima, najčešće u transportnim i stočnim vagonima, te odvođeni u logore gdje je određeni broj odmah ubijen, dok je drugi broj privremeno ostavljen na prisilnom radu. Ljudi koji su korišteni za prisilni rad često su umirali od iscrpljenosti, a oni koji su uspjeli preživjeti torture, na kraju su bili ubijeni. Osim zatvaranja i likvidacije u logorima, realizirana su i pojedinačna i masovna strijeljanja na drugim mjestima. Veliki broj ubijenih indicirao je potrebu brzog saniranja, što je rezultiralo spaljivanjem tijela na lomačama ili njihovo zakopavanje u masovnim grobnicama.*

Počinjeni genocidi podstakli su formiranje Ujedinjenih nacija, ali i rezultirali usvajanjem Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida

ili kratko - Konvencije o genocidu koja je trebala biti garant za „nikad više". Sankcije izrečene u vidu smrtnih presuda najozloglašenijim ratnim zločincima za strahovite zločine za koje su proglašeni odgovornim trebale su biti druga zapreka za „nikad više". Međutim, sudionici našeg vremena svjedoče da to nije bilo tako. Genocidni projekti ponovo su zaživjeli i genocidi realizirani, kao što je to slučaj sa genocidom izvršenim u Republici Bosni i Hercegovini na koncu 20. stoljeća. U suđenju najozloglašenijim nacistima poznatom pod nazivom Nirnberški proces izrečene su najstrože smrtne osude, te kazne doživotnog i dugogodišnjeg zatočenja. Specifičnost Nirnberški procesa naročita je u tome što pored proklamovanja principa lične odgovornosti predstavlja i osudu izvršene agresije, ali i političkog projekta kao takvog što je manifestovano osudom različitih organizacija koje su proglašene odgovornima za izvršene zločine. Na glavnom međunarodnom vojnom suđenju koje je otpočelo 18. oktobra 1945. procesuirano je 24 optuženika po individualnoj odgovornosti, ali je procesuirano i šest kriminalnih ratnih organizacija – vodstvo NSDAP-a (Nacionalsocijalistička njemačka radnička partija - NSDAP (National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei na čijem čelu se nalazio Adolf Hitler – najodgovorniji zločinac za Drugi svjetski rat i izvršenje Holokausta), SS (Schutzstaffel - vojni ogranak NSDAPa), SA (Sturmabteilung – Jurišni odred NSDAPa), SD (Sicherheitsdienst – Obavještajna služba NSDAPa), Gestapo (Geheime Staats Polizei - tajna državna policija) i OKW (Oberkommando der Wehrmacht - Vrhovna komanda Njemačke armije). Određena procesuiranja izvršena su i na nacionalnim sudovima država koje su izišle kao pobjednice u Drugom svjetskom ratu.

Ključne riječi: *Drugi svjetski rat, masovna ubistva, logori, masovne grobnice, žrtve, genocid, Konvencija o genocide, genocid u Republici Bosni i Hercegovini*.

GENOCIDE(S) IN WORLD WAR II
Towards the Genocide Convention (origins, definition, processing)

Abstract: *The twentieth century began and ended with the execution of genocide. At the same time, it is the century in which large-scale armed conflicts were fought, including the First and Second World Wars. The Second World War was marked, among other things, by genocides committed against peoples that were planned for extermination by Nazi projects. In the first place, it is inevitable to mention the genocide (Holocaust) against the most numerous victims - the Jews. The Holocaust resulted in millions of victims. Mass murders of Jews were carried out, but in the Second World War, about a million people who were members of other nations were also killed. The Nazis carried out the systematic extermination of Jews and other target groups in concentration camps established in Germany, but also in occupied countries. Hundreds of camps were*

opened throughout the occupied territories of Europe. The target groups scheduled for extermination were collected and transported by trains, most often in transport and livestock wagons, and taken to camps where a certain number were immediately killed, while another number were temporarily left for forced labor. People who were used for forced labor often died of exhaustion, and those who managed to survive the torture were eventually killed. In addition to the closure and liquidation in the camps, individual and mass executions were also carried out in other places. The large number of those killed indicated the need for quick rehabilitation, which resulted in burning the bodies on pyres or burying them in mass graves.

The committed genocides encouraged the formation of the United Nations, but also resulted in the adoption of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, or for short - the Genocide Convention, which was supposed to be a guarantee for „never again". Sanctions issued in the form of death sentences to the most notorious war criminals for the terrible crimes for which they were found responsible should have been another obstacle to „never again". However, the participants of our time testify that it was not so. Genocidal projects have revived and genocides have been realized, as is the case with the genocide committed in the Republic of Bosnia and Herzegovina at the end of the 20th century.

In the trial of the most notorious Nazis, known as the Nuremberg Trials, the harshest death sentences were handed down, as well as life and long-term imprisonment. The specificity of the Nuremberg process is that, in addition to proclaiming the principle of personal responsibility, it also represents a condemnation of the committed aggression, but also a political project as manifested by the condemnation of various organizations that were declared responsible for the crimes committed. At the main international military trial that began on October 18, 1945, 24 defendants were prosecuted for individual responsibility, but six criminal war organizations were also prosecuted - the leadership of the NSDAP (National Socialist German Workers' Party - NSDAP (National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei) headed by was Adolf Hitler - the most responsible criminal for World War II and the execution of the Holocaust), SS (Schutzstaffel - military branch of the NSDAP), SA (Sturmabteilung - Assault Squad of the NSDAP), SD (Sicherheitsdienst - Intelligence Service of the NSDAP), Gestapo (Geheime Staats Polizei - secret state police) and OKW (Oberkommando der Wehrmacht - Supreme Command of the German Army). Certain prosecutions were also carried out in the national courts of the countries that emerged victorious in the Second World War.

Key words: *Second World War, mass murders, camps, mass graves, victims, genocide, Genocide Convention, genocide in the Republic of Bosnia and Herzegovina.*

Uvod

Stravične posljedice Drugog svjetskog rata podstakle su formiranje Ujedinjenih nacija u čijoj Povelji su istaknuta načela zaštite ljudskih prava, bez razlikovanja u rasi, spolu, jeziku ili religiji. Nacistički zločini zasnivali su se na kolektivnom djelovanju. U skladu je to sa poimanjem genocida kao postupanjem koje je, kako to navodi Rene Lemarchand „planirala [je], ustrojila i izvršila država … genocid je dominantno zločin države"[1]. Jedan od najvažnijih dokumenata međunarodne zajednice, utjelovljen u Ujedinjenim nacijama, upravo je *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*, koja spada u korpus najznačajnijih međunarodnopravnih dokumenata. Proistekla je iz holokausta i genocida u Drugom svjetskom ratu, a posebno značajni zagovornik njenog donošenja bio je Jevrej, poljski pravnik Raphael Lemkin. Po Lemkinu, kako to navodi u svojoj knjizi *Axis Rule in Occupied Europe/Vladavina sila Osovine u okupiranoj Evropi*/, „genocid nužno ne podrazumijeva neposredno uništenje jedne nacije, osim kada je ono izvršeno masovnim ubijanjem svih pripadnika jedne nacije. Umjesto toga, njegova svrha je da označi organizovani plan, koji podrazumijeva različite postupke koji imaju za cilj uništenje osnovnih temelja života nacionalnih grupa (…) Ciljevi takvog plana bili bi raspad političkih i društvenih institucija kulture, jezika, nacionalnih osećanja, religije, ekonomskog postojanja nacionalnih grupa, kao i uništenje lične bezbjednosti, slobode, zdravlja, dostojanstva, pa čak i života pojedinaca koji pripadaju tim grupama."[2] Ovo stajalište Lemkin je doradio i precizirao u članku objavljenom u listu *American Journal of International Law/Američki časopis za međunarodno pravo* gdje pojašnjava da „zločin genocida obuhvata svakojaka djela, uključujući ne samo lišavanje života, već i sprečavanje života (putem abortusa, sterilizacije), kao i postupke koji u znatnoj meri ugrožavaju život i zdravlje (vještački izazvane infekcije, rad do smrti u posebnim logorima, namjerno razdvajanje porodica u cilju raseljavanja …"[3] Nakon, za čovječanstvo, kobnih ishodišta Drugog svjetskog rata međunarodna zajednica je, 1948. usvojila *Konvenciju o*

[1] Rene Lemarchand, Poređenje polja smrti: Ruanda, Kambodža i Bosna, u: *Genocid – slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, uredio Steven L. B. Jensen, Danski centar za holokaust i istraživanje genocida u prevodu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007, 163.

[2] Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*/*Vladavina sila Osovine u okupiranoj Evropi*, Washington, D.C: Karnegijeva zadužbina za mir u svetu, 1944, 79; Ton Zwaan, *O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa*, Centar za proučavanje holokausta i genocida, Univerzitet u Amsterdamu/ Holandska kraljevska akademija nauka i umetnosti, novembar 2003, https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/mil-exr-zwaan-b.htm.

[3] Raphael Lemkin, Genocide as a Crime Under International Law/Genocid kao oblik zločina po međunarodnom pravu, *American Journal of International Law*, No. 41, 1947, 147; Ton Zwaan, *O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa*, Centar za proučavanje holokausta i genocida, Univerzitet u Amsterdamu / Holandska kraljevska akademija nauka i umjetnosti, novembar 2003.
https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/mil-exr-zwaan-b.htm.

sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida, koja je stupila na snagu 12. januara 1951. Nade su polagane da će *Konvencija* zadržati deklarativnu i preventivnu svrhu, ali je, nažalost, koncem 20. stoljeća polučila i svoju represivnu svrhu kao posljedicu teških kršenja zakona i običaja ratovanja.

Motiviranost za počinjenje genocida najčešće je uslovljena ciljevima povezanim sa unapređenjem i uvećanjem resursa i bogatstva. Takav slučaj predstavlja genocid izvršen nad plemenom Herero. Počinjenim genocidom stvoreni su preduvjeti za ekspropijaciju nalazišta dijamanata. Naime, 1884. jugozapadna Afrika prešla je u njemački posjed, ali njemačke investicije nisu postojale u značajnoj mjeri sve do 1908. godine kada su pronađeni dijamanti. Od tada Njemačka država uslovljava promjenu nominalnih pravila kako bi se ostvarila kolonijalna hegemonija. Centralni dio jugozapadne Afrike bio je naseljen plemenom Herero koji su posjedovali zemlju i stoku i čiji interesi nisu bili kompatibilni sa njemačkim namjerama. Stajali su na putu njemačkim nastojanjima za osnivanje evropske države kao preduvjeta za podjarmljivanje afričke populacije.[4] Pripadnici ovoga plemena bili su prisiljeni na ustupanje zemlje radi kolonizacije. Njihova eksterminacija predstavljala je „svjesni cilj njemačke sratегije"[5]. Dakle, vojne potrebe nisu bile razlogom za progon plemena Herero. Situacija u Bosni i Hercegovini je bila rapidno drugačija. Genocid u Bosni i Hercegovini za cilj je imao stvaranje preduvjeta za teriorijalna osvajanja što je protkano ideološkim ciljevima. Naime, masovni zločini izvršeni sa ciljem istrebljenja i uništenja skupine realizirani uz jedinstvo ideologije i politike, izvođenjem ubistava od strane dobro organizirane države za cilj su imali realizaciju velikodržavnih projekata.

Rafael Lemkin, tvorac pojma *genocid*, smatrao je da uništenje i istrebljenje Jevreja predstavlja „standardni model" onoga što je genocid - najteži oblik zločina u historiji čovječanstva. Holokaust je nesumnjivo bio najsistematičniji pokušaj sprovođenja *totalnog* i *potpunog* genocida u XX stoljeću. Planeri, naredbodavci i izvršioci zločina genocida su ti koji identifikuju i određuju čitave grupe ljudi za istrebljenje. Značajno je ovdje naglasiti da je prije konačnog usvajanja *Konvencije*, Rafael Lemkin iznio neka svoja promišljanja na temu genocida. Prihvatanje i definiranje pojma genocida rađeno je iz različitih perspektiva i upravo su te perspektive određivale njegovo razumijevanje, iako *Konvencija* precizno definira genocid kao djelo koje mora biti usmjeren protiv skupine kao takve, a ne samo protiv jednog pojedinca ili više njih. Dakle, djelo počinjeno u namjeri da se u cijelosti ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina. Prema odredbama člana 2 *Konvencije*, riječ je o jednom od navedenih djela koja su počinjena s namjerom potpunog ili

[4] Lundtofte Henrik, "Ja vjerujem da nacija kao takva mora biti uništena ... " Radikalizacija njemačkog pokoravanja pobune domorodačkog naroda Herreo 1904. godine, u: *Genocid – slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, uredio Steven L. B. Jensen, Danski centar za holokaust i istraživanje genocida u prevodu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007, 29-31.
[5] *Isto*, 38.

djelimičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili vjerske skupine kao takve: a) ubistvo članova skupine; b) nanošenje teške tjelesne ili duševne povrede članovima skupine; c) namjerno podvrgavanje skupine takvim uvjetima života koji bi trebali dovesti do njezina potpunog ili djelomičnog uništenja; d) nametanje takvih mjera kojima se želi spriječiti rađanje u okviru skupine; e) prisilno premještanje djece iz jedne skupine u drugu. Prema članu 3 kažnjiva su sljedeća djela: a) genocid; b) zavjera izvršenja genocida; c) neposredno i javno poticanje izvršenja genocida; d) pokušaj izvršenja genocida; e) saučesništvo u genocidu.

U pravnom smislu, potrebno je da bude počinjen jedan od pobrojanih zločina prema nacionalnoj, rasnoj, etničkoj ili vjerskoj skupini, pri čemu zločin ne mora biti usmjeren na cjelokupnu grupu jer govorimo o „potpunom ili djelimičnom" uništenju grupe kao takve, a i sama namjera uništenja određene populacije u cijelosti ili djelimično, zbog njihove pripadnosti određenoj grupi, predstavlja genocid. Helen Fein precizira poimanje zločina genocida tvrdeći da postoji pet osnovnih uvjeta koji trebaju biti ispunjeni kako bi se radilo o „genocidnoj politici" ili o „genocidu": „[da] postoji kontinuitet u napadima koje su počinioci izvršili da bi uništili pripadnike neke grupe; počinioci deluju kolektivno ili na organizovani način; žrtve su odabrane samo zato što pripadaju nekoj grupi; žrtve su bespomoćne ili su ubijene, bez obzira na to da li su se predale ili su pružale otpor; uništavanje se vrši s ciljem ubijanja, a ubistvo je odobreno od strane počinilaca"[6].

U procesu izvršenja genocida ključnu ulogu ima političko rukovodstvo na centralnom nivou. Kako to kaže Ton Zwan „zločini genocida dešavaju se 'odozgo nadole'. Na osnovu istraženih slučajeva zločina genocida u 20. veku - serija 'strukturnog' i 'sistematskog' nasilnog iskorenjivanja i događaja u kojima je primenjeno nasilje, kao i deportacije i pokolji koji su izvršeni na širem području i tokom dužeg vremenskog perioda - može se izvesti zaključak da se takvi zločini događaju uz znanje, saglasnost i učešće državnih organa"[7]. Većina teoretičara koji se bave istraživanjem genocida stoje na stanovištu da genocid ne predstavlja zaseban događaj niti pojedinačno djelo, nego da predstavlja konceptualizovan, isplaniran, osmišljen i realiziran proces izveden od strane prilično velikog broja međusobno zavisnih ljudi koji djeluju organizirano, bilo kao pojedinci ili kao grupa. „Procesi genocida imaju svoj početak, strukturisan tok i svoj kraj, koji nastupa pod određenim okolnostima. Ne postoje slučajni ili nenamerni zločini genocida. ... proces genocida potiče od odluke ili od paketa konstitutivnih odluka

[6] Navedeno prema: Ton Zwaan, *O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa*, Centar za proučavanje holokausta i genocida, Univerzitet u Amsterdamu / Holandska kraljevska akademija nauka i umetnosti, novembar 2003, https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/mil-exr-zwaan-b.htm.

[7] Ton Zwaan, *O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa*, Centar za proučavanje holokausta i genocida, Univerzitet u Amsterdamu / Holandska kraljevska akademija nauka i umetnosti, novembar 2003, https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/mil-exr-zwaan-b.htm.

političkog rukovodstva na centralnom nivou određene države-društva. To rukovodstvo donosi odluku da pokrene politiku genocida, mada takva odluka može da se pojavi u raznoraznim oblicima. Takve odluke izuzetno retko postoje u pisanoj formi. Odluke se donose usmeno, a zatim se dalje prenose nižim nivoima hijerarhije, i to isključivo usmenim putem. Kao što su to stručnjaci za genocid temeljno dokazali, počinioci genocida na svim nivoima odgovornosti obično se služe uvijenim jezikom, zakamufliranim izrazima i eufemizmima, da bi prikrili svoje prave namere, kao i suštinu postupaka na koje se izdata naređenja odnose."[8] Neminovna pretpostavka realizacije genocida je ideologija koja se manifestira kroz različite oblike radikalnog nacionalizma uzrokujući stvaranje pogodne političke klime u kojoj se poentira grupa određena kao meta genocida. Ideologijom se genocidu daje legitimitet pronalaskom opravdanja za njegovo izvršenje, te njegovu svrsishodnost.

Zloglasni logori

„Konačno rješenje" je kodni naziv nacističkog režima za plansko masovno ubijanje Jevreja. Plan je predviđao likvidaciju oko 11 miliona Jevreja u više od dvadeset država Evrope. Predviđao je da svi nesposobni za rad budu odmah ubijeni, a drugi odvedeni na prisilni rad pod minimalnim životnim uslovima u kakvim su najčešće umirali od iscrpljenosti. Masovne likvidacije su najčešće izvođene ubijanjem plinom ili strijeljanjem. Eksterminacija Jevreja većinom je vršena u logorima. Formirani su brojni koncentracioni logori, kako u samoj Njemačkoj, tako i na područjima okupiranih država.[9] U ove logore deportovani su civili, pripadnici ciljanih grupa od kojih su neki odmah ubijeni, dok su drugi korišteni za prisilni rad, te umirali od iscrpljenosti ili ubijeni. Ubistva su vršena u logorima ili pojedinačnim i masovnim likvidacijama na distanciranim lokalitetima. Kompozicije vozova iz svih država Evrope pristizale su u Auschwitz, Treblinku i ostale logore za istrebljenje u okupiranoj Poljskoj.[10] Na području okupirane Poljske formirano je šest logora: Chelmno (Litzmannstadt - Lodž), Belzec (Limberg), Sobibor (Lublin), Treblinka (na

[8] Ton Zwaan, *O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa*, Centar za proučavanje holokausta i genocida, Univerzitet u Amsterdamu / Holandska kraljevska akademija nauka i umetnosti, novembar 2003., https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/mil-exr-zwaan-b.htm.

[9] Dachau, Sachenhausen, Mauthausen, Bergen-Belsen, Buchenwald, Ravensbrück, Flossenburg, Plaszow, Jasenovac, Sajmište i Banjica – Beograd. Najveći broj koncentracionih logora nacisti su formirali na području okupirane Poljske: Auschwitz-Birkenau, Treblinka, Maidanek, Sobibor i drugi. Smail Čekić, Izlaganje na redovnoj tribini Univerziteta u Sarajevu, 26. januara 2010. povodom 27. januara - Međunarodnog dana sjećanja na žrtve holokausta, 17. http://old.unsa.ba/s/images/stories/pdf/zag/Historija%20holokausta.pdf.

[10] *Isto*, 25.

Bugu), Maidanek (Lublin) te Auschwitz-Birkenau.[11] Najzloglasniji logor u sustavu nacističkih logora svakako je Auschwitz. Od otvorenja 14. juna 1940. pa do oslobođenja logora od strane Crvene armije 27. januara 1945. u tom logoru pobijeno je oko 1.100.000 ljudi. Po oslobođenju u logoru je pronađeno oko 7.000 iznurenih ljudi. U logore je deportovano preko 1.300.000 ljudi iz čitave Evrope, u najvećem broju se radi o Jevrejima, od kojih je veliki broj ubijen u gasnim komorama ili ustrijeljeno odmah po njihovom dovođenju u logor. Ostali su umrli od posljedica mučenja, izgladnjivanja, zlostavljanja, medicinskih eksperimenata, teškog rada, bolesti i sl. Ubijeni i umrli logoraši kremirani su ili ukopavani u masovnim grobnicima kako bi ovi zločini ostali zauvijek prikriveni. Broj stradalnika u ovim logorima smrti do danas nije konačno određen, niti će se ikada moći govoriti o preciznim brojevima, zbog svih upotrijebljenih oblika prikrivanja zločina i žrtava. Likvidacije Jevreja počele su u ljeto 1941. i u tzv. Nezavisnoj državi Hrvatskoj (NDH),[12] dok je određeni broj Jevreja prebačen u koncentracione logore u Njemačkoj. U Drugom svjetskom ratu i u Srbiji su vršena ubistva i

[11] "Chelmno je bio prvi logor u kojem su vršena masovna ubistva. Pripadnici SS-a i policije koristili su zapečaćene kamione u koje su preusmjeravali dovod plina ugljičnog monoksida koji je izazivao gušenje žrtava. U tom logoru, smještenom na poljskom tlu (poljoprivredno imanje) pripojenom nacističkoj Njemačkoj, od decembra 1941. do marta 1943, te u junu i julu 1944, nacisti su ubili najmanje 152.000 Jevreja, kao i neutvrđeni broj Roma i Poljaka, gušeći ih plinom u posebno prilagođenim kombijima. Logor za istrebljenje u kojem su logoraši ubijani upotrebom plinske komore nalazio se i u Belzecu, gdje je od marta 1942. do decembra 1942. ubijeno oko 600.000 ljudi, uglavnom Jevreja, kao i neutvrđeni broj Roma. Njemačke SS i policijske jedinice deportovale su u martu i aprilu 1942. Jevreje iz Lublina (Opće namjesništvo) u Belzec, gdje su i ubijeni. ... Do novembra 1943. nacisti su u Sobiboru ubili oko 250.000 Jevreja. ... U logoru Treblinka, fizički najvećem od svih logora za istrebljenje, ubijeno je najmanje 750.000 Jevreja i najmanje 2.000 Roma. ... Tokom Festivala žetve [op. a. operacija izvedena u novembru 1943] nacisti su ubili najmanje 42.000 Jevreja u Majdaneku, Trawnikima i Poniatowoj. ... U logoru Maidaneku, koji je i sam imao dvostruku ulogu kao logor za istrebljenje i koncentracioni logor, između 170.000 i 235.000 ljudi ubijeno je u plinskim komorama ili umrlo od pothranjenosti, brutalnosti i bolesti. ... Više od milion ljudu ubijeno je u Auschwitz-Birkenauu." Smail Čekić, Izlaganje na redovnoj tribini Univerziteta u Sarajevu, 26. januara 2010. povodom 27. januara - Međunarodnog dana sjećanja na žrtve holokausta, 26-28. http://old.unsa.ba/s/images/stories/pdf/zag/Historija%20holokausta.pdf.

[12] "Koncentracioni logor Jasenovac, od ustaša nazivan sabirnim i radnim, s logorima u Bročicama, Krapju, Jasenovcu, Uštici, Dubičkim krečanama i Staroj Gradišci, brojnim logorskim ekonomijama u prisilno iseljenim srpskim selima (Mlaka, Orahova, Jablanac, Bistrica, Draksenić, Feričanci, Gređani, ….), te nebrojenim stratištima (Donja Gradina, Uskočke šume, šuma Partija, Međustrugovi, Limani, …) na prostoru od 210 km^2 s obje strane rijeke Save i Une, od augusta 1941. do 22. aprila 1945. bio je logor smrti u kojem su ubijani muškarci, žene i djeca samo i isključivo zbog svoje nacionalne, etničke, rasne, vjerske ili ideološke pripadnosti. Sama bit ustaškog pokreta i ustaške politike u tzv. Nezavisnoj državi Hrvatskoj sadržana je u formiranju koncentracionog logora u Jasenovcu, a posebno je došla do izražaja u 1337 dana njegova djelovanja. Jasenovački logori bili su logori smrti, formirani radi potpunog istrebljenja pojedinih naroda, uključujući i Jevreje, zatim vjerskih grupa i ideoloških neistomišljenika tada uspostavljenog ustaškog režima, fašističkog i genocidnog karaktera." Smail Čekić, Izlaganje na redovnoj tribini Univerziteta u Sarajevu, 26. januara 2010. povodom 27. januara - Međunarodnog dana sjećanja na žrtve holokausta, 18.
http://old.unsa.ba/s/images/stories/pdf/zag/Historija%20holokausta.pdf.

protjerivanja Jevreja. To je bila prva država u Europi „očišćena" od Jevreja. Najpoznatiji koncentracioni logor na ovom području bio je Staro sajmište u Zemunu kod Beograda u kojem su bili zatvoreni Jevreji sa cijelog područja Srbije. Konac 1941. godine dočekalo je ukupno 14.000 Jevreja i Roma u ovom logru, ali do proljeća 1942. svi su bili likvidirani.[13] Veliki broj Jevreje ubijen je i u koncentracionom logoru na Banjici (Beograd), kao i u sabirnim logorima u Kragujevcu, Šapcu i Nišu, te radnom logoru u rudniku u Boru.[14]

Pored logora, tranzitnih i radnih logora formirana su i geta u koja su smještavani većinom Jevreji i Romi. Oko 3 miliona Jevreja prisilno je preseljeno u oko 400 geta u Poljskoj. U jesen 1941. formiran je geto Theresienstadt (poznatiji pod češkim imenom Terezin) na teritoriji Protektorata Češke i Moravske pod njemačkom kontrolom.[15]

Genocid – masovna ubistva i masovne grobnice

Izvršenja masovnih ubistava karakteristična su za period Drugog svjetskog rata. Najpoznatije mjesto masovnih likvidacija je Babi Yar, gudura pored ukrajinskog grada Kijeva. Procjenjuje se da je u dva dana (29-30. septembra 1941) na ovom lokalitetu ubijeno 33.000 ljudi, uglavnom Jevreja.[16] Najdrastičniji primjer masovnih ubistava veže se za 7. decembar 1941. kada je Hitler izdao dekret poznat pod nazivom „Nacht und Nebel", prema kojem su „noć i magla" trebali progutati sve sumnjive i nepoželjne osobe, kojima se gubi trag i postaju nestale osobe. Velika većina nestalih su ubijeni. Tijela ubijenih najčešće su sakrivena u masovnim grobnicama, a nerijetko i spaljivana što je bila uobičajena praksa u izvršenju Holokausta. Posmrtni ostaci mnogih tijela nikada nisu otkriveni, mnogi od ekshumiranih nisu identificirani, a sudbina nekih je ostala neutvrđena.

Ekshumacije ostalih masovnih grobnica nastalih u Drugom svjetskom ratu provedene su nakon rata, naročito u Saipanu i Ukrajini. Tako je u Ukrajini sprovedena istraga u slučaju nacističkog oficira Ivana Polyukhovicha, koji je optužen zbog sudjelovanja u pokolju poljskih Židova pored grada Serniki u jesen 1942. Pregledom 533 pronađenih lubanja potvrđeno je da je 410 ekshumiranih muškaraca, žena i djece usmrćeno pucnjima u glavu iz vatrenog oružja. Polyukhovich je umro prije nego je dovršen kazneni progon. U maju 2001.

[13] "Posljednih 5.000 ugušeno je u aprilu 1942. gasom u - specijalno radi toga - iz Njemačke dopremljenom vozilu, nazvanom "dušegupka". To je razlog te su se funkcioneri okupacionih vlasti u Srbiji pohvalili da je Srbija prva zemlja očišćena od Jevreja." Smail Čekić, Izlaganje na redovnoj tribini Univerziteta u Sarajevu, 26. januara 2010. povodom 27. januara - Međunarodnog dana sjećanja na žrtve holokausta, 19.
http://old.unsa.ba/s/images/stories/pdf/zag/Historija%20holokausta.pdf.
[14] *Isto*, 19.
[15] *Isto*, 19-20.
[16] *Isto*, 16.

nastojalo se istražiti nezavršeno pogubljenje i ukopavanje navodno 1.600 poljskih Židova iz 1941. u mjestu na kraju zaseoka Jadwabne, Poljska, kako bi se postavio natpis koji bi obilježio mjesta stradanja židovskih žrtava.[17]

Forenzičke istrage masovnih grobnica datiraju još iz Drugog svjetskog rata. Forenzički stručnjaci vršili su iskopavanja masovnih grobnica u toku Drugog svjetskog rata. Tako su već od 1943. rađene ekshumacije i proučavanje žrtava iz grobnice u Katyn šumi (današnja oblast Smolensk u Rusiji) gdje su držani zatočenici iz Poljske koji su 1940. zarobljeni od strane sovjetskih snaga. Zatočeni Poljaci pogubljeni su i pokopani u masovnim grobnicama. Iskopavanje masovnih grobnica i njihovo istraživanje obaveljeno je u aprilu 1943. pokazalo je da je većina ubijena pucnjevima u glavu, a 5 procenata pronađenih su imali ruke konopcima vezanim na leđima. Na temelju identifikacije osobnih artefakata i dokumenata, 2.914 tijela su identificirana. Izvješće je navodilo da nedostatak insekata, kao i prisutnost dokumenata, korespondencije, dnevnika, i novina, u grobnici ukazuje da je do smrti došlo od marta do maja 1940.[18] I pored nevoljkosti francuskih**,** britanskih i američkih tužitelja, Sovjeti su uspješno zagovarali tvrdnje o pokoljima i insistirali da bilješke o masovnim masakrima u Katynu budu uključeni tokom suđenja u Nürnbergu u tački tri optužnice protiv nacista nastojeći na taj način prebaciti svoju odgovornost i pripisati je nacistima.[19] Iako je istinitost tih navoda bila pod snažnom sumnjom, dopušteno je da tvrdnje ostanu, ali nisu bile predmetom sankcija i obuhvaćene pravomoćnom presudom Tribunala. Međutim, Mihail Gorbačov je 1990. priznao da je za masakr odgovoran Sovjetski Savez (tajna policija NKVD - Народный комиссариат внутренних дел / Narodni komesarijat unutarnjih poslova).[20]

Dakle, Drugi svjetski rat rezultirao je mnogim masovnim grobnicama u kojima se nalaze žrtve različitih režima. Pronalazak grobišta iz Drugog svjetskog rata nije jednostavan. Ubijene su osobe bacane u prirodne jame, jame iskopane na skrovitim mjestima, protutenskovske rovove i rijeke. I na području bivše SFRJ rađena su istraživanja žrtava iz Drugog svjetskog rata. Tako se masovna grobnica, a vrlo vjerojatno i više njih, nalazi se u predjelu Šestina zvanom Kulmerov dolac.[21] Svakako se uz ovu temu ne smije zaboraviti „slučaj Bleiburga". Težinu bleiburškim zbivanjima daje i činjenica da je istina o njima desetljećima bila skrivana od šire javnosti, ne samo u ondašnjoj Jugoslaviji, nego

[17] Dinah L. Shelton, *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, Thomson Gale, Farmington Hills 2005. http://www.enotes.com/genocide-encyclopedia/mass-graves.
[18] *Isto*.
[19] *Isto*.
[20] Soviet propagandists initially blamed the killings on the Germans, however, and it was only in 1990. that President Mikhail Gorbachev admitted the Soviet NKVD secret police had been responsible. [Sovjetski propagandisti u početku su za ubojstva krivili Nijemce, a tek je 1990. predsjednik Mihail Gorbačov priznao da je sovjetska tajna policija NKVD-a odgovorna za ova ubojstva.] https://www.dawn.com/news/384985 - pristupljeno: august 2021.
[21] http://www.hic.hr/masovne-grobnice-1945.htm.

i u dijelu međunarodne javnosti, napose u onim sredinama (npr. u britanskoj, zbog čega se Bleiburg karakterizira kao velika mrlja na britanskoj savjesti) koje su na ovaj ili onaj način participirale u tim zločinima. No, zločin se nije mogao u cijelosti skriti.[22] I do danas se pojme samo različiti obrisi događaja vezanih za ovaj „slučaj".

Neizostavno je ovdje pomenuti i logor Jasenovac. Prva istraživanja u jasenovačkom logoru obavljena su 1945, a vršila ih je Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i domaćih izdajnika.[23] Ovdje su dovođeni civili u većim grupama i ubijani.[24] Šezdesetih godina prošlog stoljeća obnovljena su antropološka istraživanja koja su trebala dokazati masovna ubijanja, te postojanje masovnih grobnica u radnom logoru Jasenovac i njegovoj neposrednoj okolini.[25] Istraživanja su vršena 1961, a zatim 1964. i 1965. godine. Na ove iskopine ponovo se vratilo 1976. Međutim, potrebno je naglasiti da se u svim slučajevima radilo sondiranje terena na lokacijama za koje se pretpostavljalo da se nalaze masovne grobnice. Potpuno iskopavanje grobnica nije nikada upotpunosti izvršeno, niti je izvršena potpuna identifikacija žrtava kao i utvrđen konačan broj ubijenih. Načinjene su samo procjena na osnovu izvršenih uzoraka sondiranja. U Gradini su 1961. sondirane tri masovne grobnice u kojima su pronađeni posmrtni ostaci (u prvoj sondi je otkriveno 17 lobanja, u drugoj sondi kuhane ljudske kosti i istrule sitne košćice, u trećoj sondi spaljeni ostaci žrtava),[26] a 1964. su nastavljena ova započeta istraživanja. Od 9. do 17. aprila 1964. na 100 mjesta za koje se smatralo da su masovne grobnice napravljeno je 130 bušotina iz kojih su uzeti uzroci iz tla.[27] Utvrđeno je postojanje tri tipa grobnica: „one u kojima su dovedeni do groblja žvi ljudi i u njima ubijeni; grobnice u koje su dovezeni leševi i grobnice sa kuvanim i paljenim kostima."[28] U Gradini je izvršeno „sondiranje", te otkopavanje i obrada pronađenih ostataka. Utvrđeno je da se u lociranim i otkopanim grobnicama nalaze skeletni ostaci 282 osobe, od kojih 99 ženskih, 88

[22] Mile Lasić, *Dubrava« u Knešpolju i druge masovne grobnice Drugog svjetskog rata i poraća u Širokom Brijegu*, 2.

[23] Radomir Bulatović, *Koncetracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Svjetlost Sarajevo, Sarajevo 1990, 174. (dalje: R. Bulatović, *Koncetracioni logor Jasenovac*).

[24] "Skela je prevozila 150 do 200 ljudi, koje bi odmah na drugoj strani prihvatale ustaške patrole i vodile ih 'Putem jauka' u pravcu između Une i zaokreta Save kod Košutarice, kod tzv. 'Topole fra Sotone'. Prve su pokolje vršili na tom mjestu. Danas (22.5.1947) još se uvijek tu nalazi 115 grobnica. Ustaše su traktorom preorale goleme nekropole, da bi sakrili tragove tih masovnih zločina." Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb 1948, 434-435. (dalje: N. Nikolić, *Jasenovački logor*).

[25] "Fašistički su krvnici brižno nastojali sakriti ubojstva i tragove svojih groznih zločina. U samom početku, do poraza fašističke Njemačke armade pod Staljingradom, nisu se mnogo za to brinuli, jer su paranoično vjerovali u pobjedu fašističke Njemačke ... Kod ubojstava na nasipu, gdje su dnevno pogibali mnogi, mrtvace su odmah zatrpavali u sam nasip. Tako je i prvi i drugi nasip u stvari velika grobnica...". N. Nikolić, *Jasenovački logor*, 425.

[26] R. Bulatović, *Koncetracioni logor Jasenovac*, 174-175.

[27] *Isto*, 175.

[28] *Isto*, 176.

muških, 69 dječijih i 23 skeleta za koje se nije mogao utvrditi spol.[29] Situacija koja je pronađena u 12 otkrivenih grobnica u samom logoru, pokazala je da je iz 15 sondi iskopano 192 skeleta, od kojih 96 ženskih, 70 muških, 6 dječijih i 20 neodređenog spola.[30] „Oštećenih skeleta nije bilo mnogo zato smatramo da su u grobnicama zakopani logoraši koji su umrli u logoru."[31] Nakon toga su antropolozi prešli na lijevu stranu Save gdje su iskopali 24 sonde: „U 15 sondi nađeni su skeleti žrtava, a jednoj sondi bili su isključivo zakopani ostaci odijela, obuće i ličnih predmeta. Sedam ostali sondi bilo je prazno".[32] Tih 15 sondi u kojima su pronađeni kosturi odnosilo se na dvanaest masovnih grobnica.

Sondiranja obavljena 1965. godine (od 7. do 11. juna) potvrdila su postojanje masovnih grobnica (ali u nešto manjem broju) pronalaskom određenih količina sitnih kostiju, međutim pronađen je i veći broj drvenih sanduka sa pojedinačno ukopanim tijelima.[33]

Sondiranja obavljena 1976. godine (od 25. do 30. augusta) dala su sljedeće rezultate: „... izbušena je bila 191 ručna bušotina od dubine između 100 i 250 cm. Od ovih 23 su sa pozitivnim rezultatima, dapače i više njih na jednoj grobnici..."[34] U području samog logora iskopano je 24 sonde koje su rezultirale sa 15 većih masovnih grobnica. U sondama je otkriveno 192 kostura, od toga 96 ženskih, 70 muških i 6 dječijih i 20 kostura kojima se zbog slabe očuvanosti nije mogao utvrditi spol.[35] Sondiranja izvršena u Gradini rezultirala su posmrtnim ostacima 48 djece, 98 žena, 14 muškaraca i 23 neutvrđenog spola, što je u konačnici dalo 183 žrtve.[36]

Nürnberški proces

Nakon bezuslovne predaje nacističke Njemačke u maju 1945, države pobjednice u Drugom svjetskom ratu: Velika Britanija, Francuska, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski savez suočile su se sa potrebom sankcioniranja izvršenih zločina, odnosno krivičnog gonjenja i kažnjavanja nacističkih zločinaca. Bilo je neophodno da se ratni zločinci podvrgnu brzom procesuiranju i brzoj kazni, kako bi se pravdenim izricanju sankcija spriječilo ponavljanje istih ili sličnih počinjenih zločina. Za uspostvaljanje i realizaciju ovog procesa bila je neophodna suglasnosti saveznika oko usklađivanja različitih pravnih sustava pobjedničkih sila koje su bile odgovorne u vođenju procesuiranja. Na pravnom utemeljenju procesa radilo se u Londonu godinu dana prije početka procesa.

[29] *Isto*, 206.
[30] *Isto*, 206.
[31] *Isto*, 205.
[32] *Isto*, 205-206.
[33] *Isto*, 185-188.
[34] *Isto*, 271.
[35] *Isto*, 276.
[36] *Isto*, 277.

Pobjedničke sile su potpisale Londonski sporazum (Nürnberšku povelju) 8. augusta 1945. koja je zapravo predstavljala ugovor o načinu na koji će biti vođen *Nürnberški proces*. Bez usaglašavanja pravnih sustava *Nürnberški proces* ne bi bio moguć. Londonskom poveljom postignuta je suglasnost oko središnjih tačaka optužnice: planiranje i vođenje napadačkog rata, povreda zakona o ratovanju (ratni zločini) i zločini protiv čovječnosti, gdje su *zločini protiv čovječnosti* postali kategorija koja je upravo ovdje prvi put uvedena u pravnu terminologiju. Značilo je to uspostavljanje novog pravnog poredka.

Najpoznatije poslijeratno Krivično suđenje za kršenje međunarodnog prava (za zločine protiv mira, zločine protiv čovječnosti i ratne zločine) održano je u Palači pravde u njemačkom gradu Nürnbergu od 14. novembra 1945. do 1. oktobra 1946. Ovim suđenjem procesuirani su glavni nacistički zločinci, odnosno, visoki funkcioneri nacističkog režima. Međunarodni vojni sud (International Military Tribunal - IMT) formiran je na osnovu Londonskog sporazuma i Nürnberške povelje usvojene 8. augusta 1945. Sastav suda činili su tužioci i sudije imenovani od strane država pobjednica. Procesuiranjem pred sudom predviđena su i proglašena kažnjivim krivična djela: zločini protiv čovječnosti i zločini protiv mira. Da bi se realizirali procesi pred ovim sudom bilo je neophodno usvojiti jedinstvene principe i osnovu za suđenje ratnim zločincima, te je Kontrolni savjet za Njemačku 20. decembra 1945. donio Zakon broj 10, kojim su razrađeni principi suđenja. Pored toga što je ovaj zakon primjenjivan pred Međunarodnim vojnim sudom, našao je svoju upotrebu i pred drugim sudovima koji su procesuirali osobe nižeg ranga za izvršene zločine. Pred ovim sudom prvi put je procesuirano najviše državno i vojno rukovodstvo neke države, ali su istovremeno i neke organizacije proglašene zločinačkim: vodstvo NSDAP-a (Nacionalsocijalistička njemačka radnička partija - NSDAP (*National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei* na čijem čelu se nalazio Adolf Hitler – najodgovorniji zločinac za Drugi svjetski rat i izvršenje Holokausta); SS (*Schutzstaffel* **-** vojni ogranak NSDAPa); SA **(***Sturmabteilung* – Jurišni odred NSDAPa**)**; SD (*Sicherheitsdienst* – Obavještajna služba NSDAPa); Gestapo (*Geheime Staats Polizei* - tajna državna policija) i OKW (*Oberkommando der Wehrmacht* - Vrhovna komanda Njemačke armije). Sud je izrekao trinaest smrtnih presuda, tri presude doživotnog zatvora, četiri presude zatvora u trajanju od 10 do 20 godina. Jedan optuženik u svojoj ćeliji počinio je samoubistvo uoči početka suđenja, a trojica su oslobođena optužbe. U postupku procesuiranja sudsko vijeće se rukovodilo Nürnberškim principima/načelima,[37] posebno načelu

[37] Nirnberška načela/principi predstavljaju međunarodni dokument koji je sastavila Komisija UN za međunarodno pravo na osnovu Rezolucije Generalne skupštine UN, br. 177. iz 1950. s ciljem punoga priznavanja općih međunarodnih pravnih načela koja su sadržana u Nirnberškoj povelji i koja su proizišla sa suđenja pred Međunarodnim vojnim tribunalom u Nirnbergu. *Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal*, Yearbook of the International Law Commission, 1950, vol. II, par. 97.

III prema kojem pozicija osobu ne oslobađa odgovornosti prema međunarodnome pravu za međunarodni zločin.[38]

Specifičnost procesa u Nürnbergu[39] je procesuiranje nacističkih organizacija koje su u optužnici smatrane i nazvane *zločinačkim organizacijama*. Uprkos proitvljenju jednog dijela pravnika konceptu „kolektivne krivice" zastupljenom u optužnici, u članu 9 Povelje suda je stajalo da „prilikom suđenja bilo kojem pojedinom članu bilo koje grupe ili organizacije sud može proglasiti (u vezi bilo s kojim djelom za koje pojedinac može biti proglašen krivim) da je grupa ili organizacija kojoj je pojedinac pripadao kao član bila zločinačka organizacija".[40] Međutim, u Nürnberškom procesu sud se odredio da sâmo članstvo u nekoj grupi ili organizaciji ne treba značiti odgovornost, odnosno, sankcioniranje. Sud je odlučio utvrditi „da li su se optužene organizacije ili grupe sastojale od skupa ljudi čiji je zajednički cilj bio da se angažiraju u aktivnostima koje je član 6. Povelje definirao zločinačkima i u vezi s tim koji su bili ciljevi, zadaci, aktivnosti, metode, struktura i dijelovi tih organizacija"[41]. Optužnica je sadržavala četiri tačke: ratni zločini, zločini protiv čovječnosti, poticanje agresije, i poticanje ili sudjelovanje u zločinima protiv mira.

Nakon završene rasprave, saslušavanja svjedoka optužbe i odbrane, govora zastupnika optužbe i branitelja sud je 30. septembra i 1. oktobra 1946. proglasio svoj pravorijek i pročitao osudu svakome od 22 optuženih. Schacht, Papen i Fritzsche oslobođeni su optužbe, dok su svi ostali proglašeni krivim po jednoj ili više tačaka optužnice. Göring, Ribbentrop, Keitel, Frank, Kaltenbrunner, Rosenberg, Streicher, Sauckel, Jodl, Seyss-Inquart i Frick osuđeni su na smrt vješanjem; Hess, Raeder i Funk na doživotni zatvor; Speer i Schirach na dvadeset godina, Neurath na petnaest, a Dönitz na deset godina zatvora.[42]

[38] *Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal*, 1950, United Nations 2005, 2. Odredbu istoga smisla i cilja nalazimo u pravilu 7. Povelje IMT u Nirnbergu, kao i u čl. 6. Povelje IMT za Daleki Istok u Tokiju. V. i G. Werle (2009) *General Principles of International Criminal Law*, u: A. Cassese (ed) The Oxford Companion to International Criminal Justice, Oxford: Oxford University Press, 61.

[39] Vidi: https://hr.wikipedia.org/wiki/N%C3%BCrnberg.

[40] Airey Neave, *Nürnberg – osobno svjedočanstvo o suđenju glavnim nacističkim ratnim zločincima 1945-1946. godine,* Globus, Zagreb 1980, 243. (dalje: A. Neave, *Nürnberg-osobno svjedočanstvo*).

[41] *Isto*, 245.

[42] A. Neave, *Nürnberg-osobno svjedočanstvo*, 11; *Nuremberg Trial Proceedings Vol. 1, Indictment.*https://web.archive.org/web/20070113110657/http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/count.htm.

Tačke optužnice i presude su izgledale ovako[43]:

Rb.	OPTUŽBE						PRESUDE				
	Optuženi	**Dužnost**	**I**	**II**	**III**	**IV**	**I**	**II**	**III**	**IV**	**Kazna**
1.	**Hermann Göring**	Zapovjednik *Luftwaffea* – njemačkog ratnog zrakoplovstva; Izvršio samoubojstvo u svojoj ćeliji dan prije izvođenja smrtne kazne.	X	X	X	X	K	K	K	K	Smrt vješanjem
2.	**Rudolf Heß**	Osobni Hitlerov tajnik i njegov zamjenik. Preminuo 1987. u berlinskom zatvoru Spandau.	X	X	X	X	K	K	NK	NK	doživotni zatvor
3.	**Joachim von Ribbentrop**	Ministar vanjskih poslova	X	X	X	X	K	K	K	K	Smrt vješanjem
4.	**Wilhelm Keitel**	Načelnik glavnog štaba Oružanih snaga	X	X	X	X	K	K	K	K	Smrt vješanjem
5.	**Ernst Kaltenbrunner**	General policije i predsjednik RSHA-a	X	X	X	X	NK		K	K	Smrt vješanjem
6.	**Alfred Rosenberg**	Nacistički političar i istaknuti rasni teoretičar i ideolog, jedan od prvih članova Nacističke stranke, ministar okupiranih istočnih teritorija	X	X	X	X	K	K	K	K	Smrt vješanjem
7.	**Hans Frank**	vođa Opće Vlade u okupiranoj Poljskoj; Izrazio kajanje	X	X	X	X	NK		K	K	Smrt vješanjem

[43] Legenda tabele: I - ratni zločini, II - zločini protiv čovječnosti, III - poticanje agresije, IV - poticanje ili sudjelovanje u zločinima protiv mira, X – optužen, K – Kriv, NK – Nije kriv. Izvori za tebelu: A. Neave, *Nürnberg – osobno svjedočanstvo,* 293; *Nuremberg Trial Proceedings Vol. 1, Indictment.*https://web.archive.org/web/20070113110657/http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/count.htm.

8.	**Wilhelm Frick**	ministar unutarnjih poslova Trećeg Reicha	X	X	X	X	NK	K	K	K	Smrt vješanjem
9.	**Julius Streicher**	Nacistički političar i antisemitski propagandist	X			X	NK			K	Smrt vješanjem
10.	**Walther Funk**	Ministar ekonomije Trećeg Reicha i predsjednik Reichsbanke. Pušten zbog lošeg zdravlja maja 1957, a preminuo maja 1960.	X	X	X	X	NK	K	K	K	Doživotni zatvor
11.	**Fritz Sauckel**	Opunomoćenik nacističkog programa robovske radne snage, odgovoran za smrt i porobljavanje milijuna ljudi.	X	X	X	X	NK	NK	K	K	Smrt vješanjem
12.	**Alfred Jodl**	Bio je vođa njemačkih operacijskih snaga i šef operacijskog odjela oružanih snaga (*Oberkommando der Wehrmacht, OKW*).	X	X	X	X	K	K	K	K	Smrt vješanjem
13.	**Arthur Seyss Inquart**	Ministra vanjskih poslova i austrijski kancelar	X	X	X	X	NK	K	K	K	Smrt vješanjem
14.	**Albert Speer**	Ministar naoružanja u nacističkoj Njemačkoj. Izrazio kajanje	X	X	X	X	NK	NK	K	K	20 godina
15.	**Konstantin von Neurath**	Njemački ministar vanjskih poslova, Protektor Češke i Moravske. Pušten zbog lošeg zdravlja novembra 1954. nakon što je doživio srčani udar. Preminuo augista 1956.	X	X	X	X	NK	K	K	K	15 godina
16.	**Martin Bormann**	Šef *Parteikanzleia* i osobni tajnik Adolfa Hitler.a Osuđen u odsutnosti. Posmrtni ostaci pronađeni su 1972. u Berlinu.	X		X	X	NK		K	K	Smrt vješanjem

17.	**Baldur von Schirach**	Zapovjednik Hitlerove mladeži. Izrazio kajanje	X			X	NK			K	20 godina
18.	**Erich Raeder**	zapovjednik *Kriegsmarine* (njemačka ratna mornarica) Pušten zbog lošeg zdravlja septembra 1955. Preminuo novembra 1960.	X	X	X		K	K	K		doživotni zatvor
19.	**Karl Dönitz**	Zapovjednik podmorničke flote i admiral flote, a nakon samoubojstva Adolfa Hitlera postao je posljednji predsjednik Trećeg Reicha.	X	X	X		NK	K	K		10 godina
20.	**Hjalmar Schacht**	Predratni predsjednik *Reichsbanke*. Priznao kršenje Versajskog sporazuma. Na denacifikacijskom sudu osuđen je na osam godina, ali je pušten ranije.	X	X			NK	NK			oslobođen
21.	**Franz von Papen**	Vice-kancelar u vladi Adolfa Hitlera. Iako oslobođen, von Papen je 1947. ponovo osuđen kao ratni zločinac od strane denacifikacijskog suda u Njemačkoj i osuđen na 8 godina teškog rada. Oslobođen je 1949, godine nakon što je odslužio 2 godine zatvora.	X	X			NK	NK			oslobođen
22.	**Hans Fritzsche**		X		X	X	NK		NK	NK	oslobođen
23.	**Robert Ley**	Prije početka suđenja, ubio se vješanjem u svojoj ćeliji.	X	X	X	X					

Nakon Nürnberškog suđenja procesuirani su ratni zločinci i u drugim državama pobjednicama koji su uhapšeni ili optuženi za počinjene zločine na njihovom području. Procenjuje se da je između kraja rata i 1950. godine organizovano suđenje za oko 10.000 ljudi zbog kršenja zakona rata, a od tada je suđeno još stotinama ljudi pred njemačkim sudovima.[44] Ti procesi na nacionalnim sudovima vođeni su uglavnom protiv drugog i trećeg nivoa funkcionera nacističkog režima gdje su pripadali upravnicima koncentracionih logora, komandanti odreda za smaknuća, medicinsko osoblje u logorima, rukovodstvo SS-a, njemački oficiri, funkcioneri ministarstva pravosuđa, unutarnjih i vanjskih poslova i sl. Samostalno krivično procesuiranje nacističkih zločina u Njemačkoj otpočelo je 1945. Nacionalni sudovi u ovoj državi realizirali su 912 krivičnih postupaka u kojima je procesuirano 1.875 pojedinaca što je rezultiralo sa 14 smrtnih, 150 doživotnih i 842 zatvorskih kazni.[45]

Po okončanju Drugog svjetskog rata države pobjednice su oformile Međunarodni vojni sud za Daleki istok (International Military Tribunal for the Far East - IMTFE) pred kojim su procesuirani japanski ratnim zločinci u Tokiju od maja 1946. do novembra 1948. Međunarodni vojni tribunal za Daleki istok bio je uspostavljen uz učešće 11 zemalja, radi vođenja sudskog postupka protiv glavnih japanskih optuženika. Dok se u Nirnbergu sudilo dvadesetdvojici optuženih za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti, suđenje u Tokiju usredsredilo se samo na zločine protiv mira (planiranje i vođenje osvajačkog rata). IMTFE je podigao optužnice za 25 ministara, diplomata i vojnih starješina, od kojih je 7 osuđeno na kaznu smrti, 16 na doživotnu robiju, a 2 na zatvor od 7 do 20 godina.[46]

Kada je 1. oktobra 1946. britanski sudac Geoffrey Lawrence čitanjem presuda okončao proces stoljeća stručnjaci za krivično i međunarodno pravo očekivali su da su se pravno „naoružali" za budućnost, međutim to očekivanje nije ispunjeno. Zločini nad civilima na području bivše Jugoslavije i u Ruandi oživjeli su ideju pravnog progona međunarodnih masovnih zločina, te su u Haagu osnovani tribunali za Jugoslaviju (ICTY) i Ruandu (ICTR). Međunarodna odgovornost nalaže poštivanje Ženevskih konvencija koje zahtjevaju od država da spriječe i kazne sva kršenja međunarodnog humanitarnog prava, kao i da donesu odgovarajuće zakone za sankcioniranje počinilaca, te da se osigura sprovođenje sudskih procesa. U principu se krivični zakonik jedne zemlje primjenjuje samo na njene državljane ili samo na njenu teritoriju. Međunarodno humanitarno pravo traži da se ide dalje i od država zahtjeva da uhapse i kazne sve one koji su počinili teška kršenja propisa i pravila međunarodnog

[44] ICRC, Istraživanje humanitarnog prava - Priručnik za nastavnike, Modul 8: Sudovi za ratne zločine. https://www.icrc.org/en/doc/what-we-do/building-respect-ihl/education-outreach/ehl/ehl-other-language-versions/ehl-serbian-module4.pdf.
[45] S. Čekić, Izlaganje na redovnoj tribini Univerziteta u Sarajevu, 26. januara 2010. povodom 27. januara - Međunarodnog dana sjećanja na žrtve holokausta, 42. http://old.unsa.ba/s/images/stories/pdf/zag/Historija%20holokausta.pdf.
[46] *Isto*.

humanitarnog prava, bez obzira na državljanstvo počinilaca i žrtava i bez obzira na to gdje je zločin počinjen. Ovaj princip naziva se „univerzalna jurisdikcija". Uprkos tome što države imaju obavezu da sudski gone i kažnjavaju osobe osumnjičene za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava ograničenost nacionalnih sudova da procesuiraju počinitelje zločina naveo je međunarodnu zajednicu da preuzme veću ulogu u sprovođenju zaštite međunarodnih pravnih propisa. Od završetka Drugog svjetskog rata, međunarodna zajednica napravila je značajan napredak u nastojanjima da stane na put nekažnjavanju zločina i da njihovim počiniteljima sudi, tako da danas sprovođenje međunarodnog humanitarnog prava nije samo odgovornost država nego i međunarodnih sudova i tribunala. Nirnberške presude postavile su osnove za najvažniji skup smjernica o individualnoj krivičnoj odgovornosti po međunarodnom pravu – nirnberške norme/principe[47]:

I princip: Svaka osoba koja učini djelo koji se po međunarodnom pravu smatra zločinom je odgovorna i podložna kazni.

II princip: Činjenica da domaće (nacionalno) pravo ne propisuje kaznu za djelo koji se po međunarodnom pravu smatra zločinom ne oslobađa osobu koja je učinila djelo od odgovornosti po međunarodnom pravu.

III princip: Činjenica da je osoba koja je učinila djelo koje se po međunarodnom pravu smatra zločinom to djelo učinila u vršenju dužnosti šefa države ili nadležnog zvaničnika ne oslobađa tu osobu odgovornosti po međunarodnom pravu.

IV princip: Činjenica da je osoba postupala po naređenjima vlasti ili nadređenog ne oslobađa je odgovornosti po međunarodnom pravu, pod uslovom da je imala mogućnost moralnog izbora.

V princip: Svaka osoba optužena za krivično djelo prema međunarodnom pravu ima pravo na pravično suđenje o činjenicama i zakonu.

VI princip: Zločini kažnjivi prema međunarodnom pravu su:

a) Zločini protiv mira
b) Ratni zločini
c) Zločini protiv čovječnosti

VII princip: Saučesništvo u počinjenju zločina protiv mira, ratnog zločina ili zločina protiv čovječnosti, kako je izloženo u načelu VI, zločin je prema međunarodnom pravu.

[47] Antonio Cassese, *Affirmation of The Principles of International Law Recognized by The Charter of The Nürnberg Tribunal*, United Nations Audiovisual Library of International Law, United Nations, 2009.
www.un.org/law/avl; http://www.nurembergfilm.org/trial_nuremberg_principles.shtml.

Ka *Konvenciji o genocidu*

Ogroman broj žrtava, masovna ubistva i druga stradanja u Drugom svjetskom ratu podstakla su formiranje Ujedinjenih nacija u čijoj Povelji su zabilježena temeljna načela, kao što su jedinstvena ljudska prava, bez razlike u rasi, spolu, jeziku ili religiji. Većina konvencija humanitarnog i ljudskog prava čije je donošenje i usvajanje slijedilo bile su reakcija, odnosno, odgovor na nacističku praksu ubijanja i zlostavljanja. *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida* koja spada u korpus najznačajnijih međunarodnopravnih dokumenata nastala je kao posljedica iskustva počinjenog holokausta i genocida u Drugom svjetskom ratu. Poljski pravnik Raphael Lemkin bio je jedan od najznačajnijih zagovornika donošenja Konvencije. Lemkin je Jevrej - žrtva čiji je veliki broj članova porodice ubijen u Holokaustu i prepoznao je značaj činjenja koraka ka projekciji famoznog obećanja *never again*. Plansko i organizovano istrebljenje Jevreja i drugih ciljnih grupa provođeno od 1933. do 1945. u Njemačkoj i okupiranoj Evropi od strane nacističke države i njenih organa vlasti rezultirali su teško zamislivim ugnjetavanjem i ubistvima pod nacističkim režimom. Primarne žrtve bili su Jevreji, ali i Romi, te drugi slavenski narodi određeni za uništenje zbog svojih nacionalnih, etničkih ili vjerskih pripadnosti. Ciljanoj grupi pridruženi su homoseksualci, hendikepirane osobe, Jehovini svjedoci, poljska aristokratska i intelektualna elita, prevashodno politički i ideološki protivnici i neistomišljenici nacističkog režima.

Teoretičari i istraživači genocida različito pristupaju definiranju pojma genocid i tumače obuhvat same definicije. Upravo u tumačenju definicije stvara se prostor da se samo izvršenje genocida poriče što je uslovljeno različitim motivima i svrsishodnostima. Neki su ideološki, dok su neki motivi strateški. Takvi motivi za posljedicu imaju izbjegavanje upotrebe adekvatnih termina, te prikrivanje ishodišta. Rene Lemarchand poredeći zločine izvršene u Ruandi, Bosni i Kambodži smatra da „skala pokolja, karakter naroda određenog za fizičku eliminaciju i smišljeni svrsishodni način na koji su oni uništeni ne ostavljaju sumnju u [mojoj] svijesti da ovdje govorimo o neporecivim primjerima genocida"[48]. Potrebno je naglasiti da genocid podrazumijeva, prije svega, sistematsko uništavanje ljudi i nije određen samim brojem žrtava, jer broj žrtava ne implicira manju surovost izvršenih zločina.

Genocid kao samostalno kazneno djelo razvio se nakon Drugog svjetskog rata, donošenjem i stupanjem na snagu *Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida* (*Konvencija o genocidu*). Ovo je jedna od prvih konvencija Ujedinjenih nacija koja se odnosila na humanitarna pitanja. Usvojena je 9. decembra 1948. kao Rezolucija 260 Opće skupštine UN-a, a njeno donošenje je predstavljalo odgovor na zločine počinjene tokom Drugog svjetskog

[48] Rene Lemarchand, Poređenje polja smrti: Ruanda, Kambodža i Bosna, u: *Genocid – slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, uredio Steven L. B. Jensen, Danski centar za holokaust i istraživanje genocida u prevodu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007, 163-164.

rata. Prethodilo joj je usvajanje Rezolucije 180[49] Opće skupštine iz 1947. u kojoj Ujedinjene nacije proglašavaju da je "genocid međunarodni zločin koji podrazumijeva nacionalnu i međunarodnu odgovornost pojedinaca i država". *Konvencija* je stupila na snagu 12. januara 1951. Članom I. *Konvencije* navedeno je da je genocid, bez obzira na to je li izvršen u vrijeme mira ili rata, zločin po međunarodnom pravu čime države potpisnice preuzimaju obavezu sprječavanja i kažnjavanja ovog zločina. Usvajanje *Konvencije* rezultat je upornog truda i viegodišnjeg nastojanja poljsko-američkog pravnika Raphaela Lemkina, tvorca termina genocid[50]. Genocid predstavlja destrukciju nacije ili etničke grupe, ali to ne mora biti direktna destrukcija, nego može predstavljati koordiniran plan u pravcu uništenja nacionalnih i etničkih grupa koji ne obuhvata samo djela lišavanja života, nego i sprječavanje samog života, kao i postupke kojima se ugrožavaju život i zdravlje. Genocid kao kazneno djelo, prema međunarodnom pravu, predstavlja jedan od najtežih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog humanitarnog prava. Po Lemkinu ključna komponenta genocida je kriminalna namjera da se uništi ili istrijebi određena skupina kao takva, a pojedinci za uništenje izabrani su samo zato što pripadaju toj skupini.[51] Članom 4 *Konvencije* predviđa se obaveza kažnjavanja osoba koje počine djelo genocida ili neko drugo djelo iz člana 3[52] *Konvencije*, bez obzira na to jesu li odgovorni vladari, javni dužnosnici ili privatne osobe.

Primjena Konvencije u slučaju Republike Bosne i Hercegovine

Tužba Bosne i Hercegovine protiv SR Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) za genocid, predstavlja prvi slučaj u kojem je jedna država optužila drugu državu za genocid pred Međunarodnim sudom pravde zbog kršenja *Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida*. Presuda Međunarodnog suda pravde u vezi s primjenom *Konvencije* u predmetu Tužbe Bosne i Hercegovine protiv Srbije i Crne Gore koja izrečena je 26. februara 2007.

[49] 180 (III) Draft convention on genocide: "Declaring that genocide is an international crime entailing national and international responsibility on the part of individuals and States". http://www.worldlii.org/int/other/UNGA/1947/75.pdf.

[50] Nastala spajanjem grčke riječi genos - pleme, rod ili narod i latinske riječi occidio - potpuno uništenje ili eliminiranje.

[51] Genocid se definira kao bilo koje od sljedećih djela počinjenih s namjerom potpunog ili djelomičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili vjerske skupine kao takve: a) ubojstvo članova skupine; b) nanošenje teških fizičkih ili mentalnih ozljeda članovima skupine; c) namjerno podvrgavanje skupine životnim uvjetima koji će je dovesti do potpunog ili djelomičnog uništenja; d) nametanje mjera u cilju sprječavanja rađanja u okviru skupine; e) prisilno premještanje djece iz jedne skupine u drugu skupinu. Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida, član 2.

[52] a) genocid; b) planiranje izvršenja genocida; c) neposredno i javno poticanje na činjenje genocida; d) pokušaj genocida te e) saučesništvo u genocidu. Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida, član 3.

U izrečenoj Presudi Sud je, na osnovu dokaza prezentiranih od strane Tužiteljstva, izrekao mišljenje da se ne može utvrditi da je Srbija, preko svojih organa ili osoba čija djela povlače njenu odgovornost prema međunarodnom običajnom pravu, izvršila genocid u Bosni i Hercegovini, te da nije dokazana odgovornost Srbije za udruživanje, podsticanje ili saučesništvo radi izvršenja genocida. Međutim, Sud je konstatovao da je Srbija prekršila obavezu sprečavanja genocida, vezano za genocid izvršen u Srebrenici u julu 1995. Naime, Podnosilac Tužbe svojim Zahtjevom pokušao je uvjeriti Sud u postojanje obrasca, koji predstavlja dokaz specifične namjere (*dolus specialis*) uključujući uništavanje „zaštićene grupe" na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine, prvenstveno u logorima formiranim na njenoj teritoriji, ali i na teritoriji SRJ. Tužba je insistirala na postojanju sveobuhvatnog plana o izvršenju genocida, što je uočljivo iz obrazca genocidnih djela ili potencijalnih djela genocida usmjerenih protiv osoba identificiranih na osnovu njihove pripadnosti specifičnoj grupi[53], te da je postojanje *specifične namjere* evidentno kako kod pojedinačnih počinioca djela genocida, preko viših nivoa vlasti u Republici Srpskoj i komandnog lanca Vojske Republike Srpske, pa do same Vlade Republike Srbije. Sud je zaključio da Podnosilac tužbe nije uspio dokazati postojanje neophodne specifične namjere (*dolus specialis*) počinioca, na osnovu postojanja zajedničkog plana ili konzistentnog obrasca ponašanja koji bi mogao ukazati na postojanje takve namjere. Međutim, Sud je utvrdio da su u vojnim operacijama izvedenim u sigurnoj zoni UN-a Srebrenica u julu 1995. izvršena djela genocida u operacijama koje su vodili pripadnici Vojske republike Srpske (VRS).

Sud je presuđivao o činjenicama koje, prema pravilima međunarodnog običajnog prava o odgovornosti države, dokazuju da li bi se djela izvršenog genocida mogla pripisati Tuženoj strani. To znači da je bilo neophodno dokazati da su ta djela počinile osobe ili organi čije se ponašanje može pripisati Tuženoj strani, što pretpostavlja da osoba ili grupa osoba djeluje po instrukcijama ili na osnovu usmjeravanja ili kontrole te države. Sud je zauzeo stav da prezentirani elementi ne daju dovoljan činjenični osnov da se Tužena strana proglasi odgovornom po osnovu uputa ili kontrole.[54]

Druga činjenica o kojoj je Sud presuđivao odnosi se na djela iz člana 3 *Konvencije* u tačkama (b) do (e),[55] među kojima je i saučesništvo u genocidu, izvršena od strane osobe(a) ili organa čije se ponašanje može pripisati Tuženoj strani. Odgovornost država, po pravilima međunarodnog običajnog prava,

[53] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, paragraf 370.

[54] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* paragrafi 396-412.

[55] Član III - Kažnjiva su sledeća dela:

a) genocid;

a) b) planiranje izvršenja genocida;
b) neposredno i javno podsticanje na vršenje genocida;
c) pokušaj genocida;
d) saučesništvo u genocidu." *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.*

podrazumijeva situacije u kojima se ponašanje bilo kojeg državnog organa treba smatrati ponašanjem države što implicira odgovornost države ukoliko to ponašanje predstavlja kršenje neke međunarodne obaveze.[56] Sud je odlučio da se iz izvedenih dokaza ne može zaključiti da je u izvršenju genocida u Srebrenici učestvovala vojska Savezne Republike Jugoslavije, niti da su njeni politički lideri uzeli učešće u pripremi, planiranju ili izvršenju genocida, iako je na osnovu izvedenih dokaza utvrđeno direktno ili indirektno učešće vojske SRJ u izvođenju vojnih operacija u Bosni i Hercegovini koje su prethodile izvršenju genocida u Srebrenici.[57] Pojedini oficiri VRS administrativno su bili vezani za 30. kadrovski centar koji se nalazio u sastavu Vojske Jugoslavije, ali su se nalazili pod komandom predsjednika Republike Srpske i bili su potčinjeni političkom rukovodstvu Republike Srpske od kojeg su i primali naređenja, a ne od SRJ. Iako je iz činjenica utvrđeno da je SRJ pružala značajnu materijalnu i finansijsku pomoć Republici Srpskoj, te isplaćivala plaće i ostale naknade nekim oficirima VRS Sud to nije smatrao dovoljnim pokazateljima njene odgovornosti.[58] Posebno je značajno bilo dokazati učešće jedinice *Škorpioni*, te formacijska pripadnost ove jedinice za koju je navedeno da je bila u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije, gdje je Sud zauzeo stav da se ne može zaključiti da su *Škorpioni* bili *de jure* organ SRJ.[59] Na osnovu iznesenog Sud je konstatovao „da se djela genocida u Srebrenici ne mogu pripisati Tuženoj strani u smislu da su ih počinili njeni organi ili osobe ili subjekti koji u potpunosti od nje zavise, zbog čega po ovom osnovu ne postoji međunarodna odgovornost Tužene strane"[60]. Rezmirajući izrečenu Presudu po *Tužbi Bosne i Hercegovine protiv Srbije i Crne Gore* Sud je konstatovao da nije utvrđeno da su zločine u Srebrenici izvršile osobe ili subjekti koji imaju svojstva organa Republike Srbije, da nije utvrđeno da su ti zločini izvršeni po nalozima ili na osnovu direktiva organa Republike Srbije niti da je Republika Srbija vršila efektivnu kontrolu nad operacijama u toku kojih su izvršeni ti zločini koji nepobitno predstavljaju zločin genocida. Tužitelj na osnovu iznesenih dokaza nije uspio dokazati da su savezni organi u Beogradu, niti bilo koji drugi organ SRJ, izdavali naloge za izvršenje zločina, a naročito ne sa specifičnom namjerom

[56] Odredbe Komisije međunarodnog prava o odgovornosti država, član 4 - Ponašanje organa države: "1. Ponašanje svakog organa države smatra se djelom te države po međunarodnom pravu, bilo da taj organ vrši zakonodavnu, izvršnu, sudsku ili bilo koju drugu funkciju, bez obzira na položaj koji on ima u organizaciji države i bez obzira na njegovu prirodu organa centralne vlasti ili teritorijalne jedinice države. 2. Organ uključuje bilo koju osobu ili subjekt koji imaju taj status u skladu s unutrašnjim zakonodavstvom te države."

[57] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, paragraf 386.

[58] Ibid, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* paragrafi 387-388.

[59] "Sud konstatira da se u svakom slučaju djelo nekog organa koje jedna država stavi na raspolaganje drugom javnom organu ne smatra djelom te države, ukoliko je taj organ postupao u ime javnog organa kojem je stavljen na raspolaganje." *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, paragraf 389.

[60] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* paragrafi 395 i 415.

(*dolus specialis*) koja karakterizira zločin genocida.[61] Odlučujući da li su državni organi SRJ ili osobe koje su postupale po njenim nalozima, navođenju ili se nalazili pod efektivom kontrolom pružali pomoć ili podršku u izvršenju genocida u Srebrenici usvojen je stav da se „ponašanje nekog organa ili osobe, koji pomažu ili pružaju pomoć izvršiocu zločina genocida, ne može tretirati kao saučesništvo u genocidu, osim ukoliko je taj organ ili osoba postupala svjesno, odnosno, poznavala specifičnu namjeru (*dolus specialis*) glavnog počinioca"[62]. Sud je zaključio kako je istina „da postoji dosta dokaza o direktnom ili indirektnom učešću zvanične vojske SRJ, pored oružanih snaga bosanskih Srba, u vojnim operacijama u Bosni i Hercegovini u godinama koje su prethodile događajima u Srebrenici. Politički organi Ujedinjenih nacija u više su navrata osudili ovakvo učešće, zahtijevajući da ga SRJ prekine (vidjeti, naprimjer, rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a broj 752 (1992), 757 (1992), 762 (1992), 819 (1993), 838 (1993)). Nije, međutim, dokazano da je postojalo takvo učešće u okviru masakara izvršenih u Srebrenici (vidjeti paragrafe 278-297 gore u tekstu). Pored toga, ni Republika Srpska ni VRS nisu bili *de jure* organi SRJ, s obzirom da niti jedni niti drugi nisu imali status organa te države prema njenom unutrašnjem zakonodavstvu."[63] Također, „nema sumnje da je prilično značajna pomoć političke, vojne i finansijske prirode, koju je SRJ počela pružati Republici Srpskoj i VRS mnogo prije tragičnih događaja u Srebrenici, nastavljena i tokom tih događaja. U tom smislu, nesumnjivo je da su zločini u Srebrenici izvršeni, barem djelimično, sredstvima koje su počinioci tih djela imali na raspolaganju zahvaljujući općoj politici pružanja pomoći i podrške koju je prema njima vodila SRJ... jer u razmjeni argumentacije između strana u sporu nije utvrđeno, izvan svake sumnje, da li su vlasti SRJ snabdijevale - i da li su nastavile snabdijevati - lidere VRS koji su donosili odluke o spomenutim djelima genocida i izvršavali ih uz pomoć i podršku tih vlasti, u vrijeme kada su one nesumnjivo bile svjesne da će se genocid dogoditi ili da je on već u toku; drugim riječima, ne samo da će se masakri izvršiti ili da su već u toku već da njihovi počinioci imaju konkretnu namjeru koja karakterizira genocid, odnosno, namjeru da se potpuno ili djelimično uništi grupa ljudi kao takva"[64]. Također, procijenjeno je da su odluke

[61] "Sve indikacije govore suprotno: da su odluku o ubijanju odrasle muške populacije muslimanske zajednice u Srebrenici donijeli neki pripadnici Glavnog štaba VRS, ali bez naloga SRJ ili bez njene efektivne kontrole. Što se tiče ubistava koje je izvršila paravojna formacija Škorpioni, posebno u Trnovu …, čak i da je prihvaćeno da su ona predstavljala element genocida počinjen na području Srebrenice, što nije jasno utvrđeno na osnovu dosadašnjih odluka koje je MKTBJ donio …, nije dokazano da su ona izvršena niti po nalogu niti pod kontrolom organa SRJ." *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* paragraf 413.

[62] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* paragraf 421.

[63] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* paragraf 386.

[64] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* paragraf 422.

o masovnim ubistvima muškaraca bošnjačke nacionalnosti u Srebrenici donesene neposredno pred njihovo izvršenje, te da vlasti u Beogradu nisu bile upoznate sa njihovom realizacijom. Na osnovu iznesenih dokaza nije moguće utvrditi da je SRJ pružala pomoć ili da će se pružena pomoć direktno koristiti za izvršenje genocida, te je zaključeno da ne postoji međunarodna odgovornost SRJ za djela saučesništva u genocidu iz člana III, tačka (e) *Konvencije*.[65] Međutim, Sud je zaključio „da su djela počinjena u Srebrenici, koja potpadaju pod član II (a) i (b) Konvencije, izvršena sa specifičnom namjerom da se djelimično uništi grupa muslimana Bosne i Hercegovine kao takva; i shodno tome, da ona predstavljaju djela genocida koji su izvršili pripadnici VRS u Srebrenici i u njenoj okolini počevši od 13. jula 1995".[66]

Sud se izjašnjavao i o činjenicama koje se odnose na odgovornost Tužene strane da spriječi i kazni izvršenje genocida. Odlučujući po pitanju odgovornosti zbog nepoštivanja obaveza sprečavanja[67] i kažnjavanja genocida Sud je ocjenjivao da li je SRJ valjano izvršila obavezu sprečavanja genocida, što se odnosi, prije svega, na sposobnost države da efektivno utječe na postupke onih za koje je vjerovatno da mogu izvršiti ili su u toku izvršenja genocida[68], te mogućnost države da utječe na osnovu pravnih kriterija, jer je jasno da svaka država može djelovati samo u okviru granica koje joj dopušta međunarodno

[65] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* paragraf 424.

[66] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, paragraf 297.

[67] Razlika između kršenja obaveze sprečavanja genocida i saučesništva u genocida je što "saučesništvo uvijek nužno pretpostavlja da je poduzeta neka pozitivna akcija u cilju pružanja pomoći i podrške počiniocima genocida, dok kršenje obaveze sprečavanja nastaje na osnovu propusta da se usvoje i primjene adekvatne mjere u cilju sprečavanja izvršenja genocida. Drugim riječima, dok saučesništvo proistječe iz djelovanja, kršenje obaveze sprečavanja proizlazi iz propusta; to je samo odraz shvatanja da zabrana genocida i ostalih djela navedenih u članu III, uključujući saučesništvo, stavlja države pred negativnu obavezu, odnosno obavezu nevršenja zabranjenih djela, dok dužnost sprečavanja stavlja države pred pozitivnu obavezu - da daju sve od sebe da bi se osiguralo da do takvih djela ne dođe… jedna se država ne može proglasiti odgovornom za saučesništvo, osim ako su barem njeni organi bili svjesni da će se genocid izvršiti ili da je u toku i ako je pomoć i podrška koja je, od trenutka kada su oni toga postali svjesni pa nadalje, počiniocima krivičnih djela ili onima koji su se spremali izvršiti ih, omogućila ili olakšala izvršenje tih djela. Drugim riječima, saučesnik mora pružiti podršku izvršenju genocida uz puno saznanje o činjenicama. Za razliku od toga, može se proglasiti da je država prekršila obavezu sprečavanja, iako ona, u vrijeme kada je trebala djelovati, ali je to propustila, nije imala sigurna saznanja da će se genocid izvršiti ili da je u toku; da bi na ovoj osnovi nastala njena odgovornost, dovoljno je da je država bila svjesna ili da je trebala imati saznanja, pod normalnim okolnostima, o postojanju velike opasnosti da će biti izvršena djela genocida." *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* paragraf 432.

[68] "Sama ova mogućnost zavisi, između ostalog, od geografske udaljenosti date države od mjesta događaja, te od jačine političkih veza, kao i svih drugih veza, između vlasti te države i glavnih učesnika u događajima." *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* paragraf 430.

pravo.[69] Odgovornost za nepoštivanje obaveze sprečavanja genocida može se pripisati državi samo ukoliko je genocid zaista i izvršen, jer kada počne njegovo izvršenje tada dolazi i do povrede obaveze sprečavanja.[70] Sud je konstatovao da je SRJ imala značajan utjecaj na izvršitelje genocida u Srebrenici – organe i strukture VRS i Republike Srpske – zahvaljujući izuzetno jakim političkim, vojnim i finansijskim odnosima.[71] SRJ je imala sredstva da reagira kako bi ispunila svoju obaveze sprečavanja, ali se uzdržala da ih primijeni, te iako „nije dokazano da su beogradske vlasti bile upoznate s odlukom da se fizički uništi cjelokupno stanovništvo odraslih muškaraca muslimanske zajednice Srebrenice. Ipak, uzimajući u obzir cjelokupnu međunarodnu zabrinutost za ono što je izgledalo vjerovatno da će se dogoditi u Srebrenici, a imajući u vidu Miloševićeve vlastite primjedbe upućene Mladiću koje jasno ukazuju da je postojala spoznaja o opasnostima i da su te opasnosti bile takvog karaktera da su mogle sugerirati namjeru o izvršenju genocida, ako se ništa ne učini da se ukloni opasnost, moralo je biti jasno da postoji ozbiljan rizik od izvršenja genocida u Srebrenici. Međutim, Tužena strana nije pokazala da je preduzela bilo kakvu inicijativu da se spriječi ono što se dogodilo ili bilo kakvu akciju sa svoje strane da spriječi izvršene zločine. Prema tome, mora se zaključiti da organi Tužene strane nisu uradili ništa da se spriječe masakri u Srebrenici, tvrdeći da su bili nemoćni da to učine, što se teško uklapa u kontekst njihovog poznatog utjecaja na VRS."[72]

Prema članu VI *Konvencije* osobe optužene za genocid ili neko drugo djelo navedeno u članu III *Konvencije* procesuira nadležni sud države na čijem je teritoriju djelo počinjeno ili međunarodni krivični tribunal kojem je dodijeljena nadležnost u odnosu na one ugovorne strane koje su tu nadležnost prihvatile.[73] Na osnovu ovog člana *Konvencije* Sud je konstatovao da je tužena strana imala obavezu da sarađuje

[69] "Mogućnost države da utječe može varirati u zavisnosti od njene određene pravne pozicije u odnosu na situacije i osobe suočene s opasnošću ili realnošću genocida." *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* paragraf 430.

[70] "'Do kršenja međunarodne obaveze, kojom se zahtijeva od države da spriječi određeni događaj, dolazi onda kada se on dogodi i proteže se na cijeli period tokom kojeg se nastavlja i ostaje u koliziji s tom obavezom.' (prema Komisiji međunarodnog prava članu 14, paragraf 3, Odredaba o odgovornosti države) Međutim, to ne znači da obaveza sprečavanja genocida nastaje samo onda kada se počne s izvršenjem genocida; to bi bilo apsurdno, jer je cijeli smisao obaveze da se spriječi ili da se pokuša spriječiti činjenje tog djela. Zapravo, obaveza države da spriječi i odgovarajuća obaveza da djeluje nastaje onog trenutka kada država sazna, ili bi bilo potrebno da je znala, u normalnim okolnostima, o postojanju ozbiljne opasnosti od izvršenja genocida. Od tog trenutka nadalje, ukoliko država raspolaže sredstvima koja bi mogla imati zastrašujući karakter za one za koje se sumnja da pripremaju genocid ili za koje postoji osnovana sumnja da podstiču specifičnu namjeru (*dolus specialis*), ona je dužna ta sredstva koristiti u zavisnosti od okolnosti." *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, paragraf 431.

[71] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, paragraf 434.

[72] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, paragraf 438.

[73] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, paragraf 441.

sa Međunarodnim sudom za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine, ali da tu dužnost kažnjavanja genocida koja proizlazi iz *Konvencije* nije obavila, te da je time nastala njena međunarodna odgovornost. Ovakav stav prevashodno je opravdan činjenicom da se general Ratko Mladić koji je optužen (a kasnije i presuđen) kao jedan od najodgovornijih za genocid počinjen u Srebrenici - sigurnoj zoni UN-a, nalazio na teritoriji Republike Srbije u proteklom periodu, a da vlasti te države nisu učinile korake kako bi ga lišile slobode i predale u postupak daljeg procesuiranja.[74] Također, Sud je utvrdio da Tužena strana nije ispunila obavezu da „preduzme sve potrebne mjere koje su u njenoj moći u cilju sprečavanja izvršenja zločina genocida"… kao i da „osigura da niti jedna... organizacija ili osoba koja može biti podvrgnuta njenom... utjecaju, ne izvrše zločin genocida".[75]

S obzirom da nije moguće utvrditi uzročno-posljedičnu vezu između kršenja obaveze o sprečavanju izvršenja genocida i štete proistekle iz počinjenja genocida u Srebrenici, Sud je zaključio da novčana naknada ne predstavlja adekvatan oblik reparacija za kršenje obaveze sprečavanja genocida.[76]

Sud je naložio da Srbija mora odmah poduzeti efikasne korake u cilju osiguravanja punog poštivanja obaveze preuzetih prihvatanjem *Konvencije*, te da u cilju kažnjavanja djela genocida prebaci osobe optužene za genocid ili za bilo koje drugo djelo u Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju.[77] Ova odluka Suda uslovila je hapšenje Radovana Karadžića i Ratka Mladića, najviše rangiranih osoba u političkoj i vojnoj strukturi Republike Srpske koji su u postupcima pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju proglašeni odgovornima, između ostalog, za počinjeni genocid u Srebrenici – sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija.

Izrečenom presudom Međunarodni sud pravde je konstatovao da je SR Jugoslavija (Republika Srbija kao njen pravni sljedbenik) vezano za genocid izvršen u Srebrenici u julu 1995, prekršila obavezu sprečavanja genocida prema *Konvenciji* o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Sud je odlučio i naložio da Srbija mora odmah poduzeti efikasne korake u cilju osiguravanja punog poštivanja obaveze prema *Konvenciji* o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida sa ciljem kažnjavanja djela genocida kako je to definirano tekstom *Konvencije*, te prebaciti osobe optužene pred Međunarodnim krivičnim

[74] Posebno imajući u vidu "izjave ministra za vanjske poslove Tužene strane koje su prenijete i u međunarodnoj štampi aprila 2006, a prema kojima su obavještajne službe ove države znale gdje Mladić živi u Srbiji, ali nisu obavijestile nadležne organe koji bi izdali nalog za njegovo hapšenje, jer su neki pripadnici tih službi navodno ostali lojalni tom bjeguncu." *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, paragraf 448.

[75] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, paragraf 456.

[76] Ibid, paragrafi 459-470; U konačnici, Sud je zauzeo stav da "spor nije takve prirode da bi bilo primjereno davanje naloga za plaćanje naknade … niti za pružanje uvjerenja i garancija o neponavljanju." *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, paragraf 471.

[77] *Isto*.

tribunalom za bivšu Jugoslaviju za genocid ili za bilo koje od djela iz nadležnosti Tribunala, kao i obavezu potpune saradnje s Tribunalom u Hagu.

Zaključci

Razmatrajući uvjete koji predstavljaju osnovu za realizaciju genocida potrebno je razumjeti da oni mogu biti višeznačni. Naime, činjenice pokazuju da je u slučaju Holokausta motiv bio naglašeno inspirisanim materijalnim prisvajanjima i preuzimanjem finansijske dominacije (unapređenjem i uvećanjem bogatstva). Međutim, to nije uvijek isključivi motiv. Razmatrajući činjeničnu osnovu sa ciljem utvrđivanja sociooloških okolnosti za realizaciju genocidnih procesa i izvršenje genocida Lemarchand stoji na stanovištu da je Bosna i Hercegovina predstavljala tipično neslojevito društvo gdje su nacionalne grupe živjele zajedno „slobodni od društvene subordinacije"[78]. Međuetnički odnosi zasnivali su se više na „segmentiranju" nego na „uslojavanju", jer su klasne razlike postojale unutar svake grupe, te su se različite etničke zajednice nalazile unutar istih društvenih slojeva. Lemarchand naglašava da „pokretačka snaga iza genocida nad muslimanima nije bila namjera da se prevenira ili povrati etnički status (kao u Ruandi), nego unapređenje Srbije u etnički homogen teritorij"[79]. Svoje stajalište opravdava pozivajući se na Rogersa Brubakera koji tumači ove odnose „trostrukom vezom … koja povezuje nacionalne manjine, odskora nacionalne države u kojima žive i vanjske 'domovine' kojima pripadaju, odnosno mogu pripadati, etnokulturnim afinitetom, ali ne i pravnim državljanstvom"[80].

U izvršenju genocida nezanemarljiv je ideološki okvir, što se eklatantno pokazuje u slučaju genocida počinjenom u Republici Bosni i Hercegovini gdje su, kako to navodi Lemarchand, „etničke operacija izvedene u ime Velike Srbije"[81]. U ovom slučaju probuđeni etno-regionalni nacionalizam insistirao je na povlačenju granica oko samoproklamovanih nacionalnih zajednica. Imperativno insistiranje na manjinskim pravima u ime Velike Srbije, uz ignoriranje prava muslimana i Hrvata, podrazumijevalo je „čišćenje Srbije od stranih elemanata" (kako to Vasa Čubrilović navodi u Memorandumu iz 1937) u pretpostavljenim srbijanskim enklavama. U korijenu ideologije utemeljena je mitomanija koja se koristi kao sredstvo u implementiranju dnevno-političkih potreba, kojom se daje „novo značenje prošlosti da bi se opravdala genocidna sadašnjost"[82]. Nećemo ovdje zaboraviti podsjetiti na doprinos srpske književnosti u kojoj se bosanski muslimani prikazuju 'poturicama',

[78] Rene Lemarchand, Poređenje polja smrti: Ruanda, Kambodža i Bosna, u: *Genocid – slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, uredio Steven L. B. Jensen, Danski centar za holokaust i istraživanje genocida u prevodu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007, 169. (dalje: R. Lemarchand, *Poređenje polja smrti*).
[79] R. Lemarchand, *Poređenje polja smrti*, 169.
[80] *Isto*.
[81] *Isto*, 175.
[82] *Isto*, 178.

što je teza lansirana u Njegoševom *Gorskom vijencu* iz 1847. i Andrićevom romanu *Na Drini ćuprija* iz 1945. u kojima se kroz metafore, analogije i eksplicitne tvrdnje, nude razmišljanja o dobrom (Srbi) naspram zla (muslimani), te naglašava praksa „nabijanja na kolac", kao simbol turskih tj. muslimanskih izopačenosti, insistirajući na tome kao argumentaciji za ekstremne forme antimuslimanstva.

Kao što je slučaj sa Holokaustom, tako je i sa genocidima koji su počinjeni i poslije njega, riječ o zločinima iza kojih stoji država sa sistematski organiziranim državnim aparatom dizajniranim kao aparat nasilja usmjerenim na masovno ubijanje pripadnika određene religijske, rasne ili nacionalne pripadnosti. Upravo ova organizaciona dimenzija, iza koje stoji država sa svojim aparatom, ključni je faktor cjelokupnog mehanizma masovnog ubijanja. Iz slučajeva počinjenog genocida učimo da je organizaciona mreža, isprepletena od vladajuće strukture, pa sve do najnižih ešalona administrativne hijerarhije, pretpostavka uspješnog osmišljavanja, planiranja i realizacije masovnih ubistava. Jednako tako, identifikovanje počinitelja - svih učesnika u realizaciji genocidnih akata i njihovog prikrivanja, hapšenje i procesuiranje, pretpostavka su uspješnog okončanja genocidnog procesa, kao i njegovog poricanja, minimiziranja i negiranja.[83] Najočitiji pokazatelj ovim tvrdnjama je procesuiranje izvršeno u sklopu Nürnberškog procesa, kao i procesuiranje pred drugim međunarodnim i nacionalnim sudovima kojima su stvorene pretpostavke za prihvatanje činjenica i individualiziranje krivaca. To dalje doprinosi društvenom prihvatanju i njegovoj tranziciji. U svjetlu savremene prakse nemoguće je ignorisati postupak vođen pred Međunarodnim sudom pravde u Tužbi koju je Bosne i Hercegovine pokrenula 20. marta 1993. kada je Uredu registrara Međunarodnog suda pravde podnijela Zahtjev za pokretanje postupka protiv Savezne Republike Jugoslavije u vezi sa kršenjem *Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*. U Presudi izrečenoj 26. februara 2007. Sud je zauzeo mišljenje da se, na osnovu dokaza prezentiranih od strane Tužiteljstva, ne može konstatovati da je Srbija izvršila genocid u Bosni i Hercegovini, preko svojih organa ili osoba čija djela povlače njenu odgovornost prema međunarodnom običajnom pravu. Također, u Presudi je konstatovano da Tužiteljstvo nije uspjelo dokazati odgovornost Srbije za udruživanje, podsticanje ili saučesništvo radi izvršenja genocida. Međutim, Sud je konstatovao da je Srbija prekršila obavezu sprečavanja genocida, vezano za genocid izvršen u Srebrenici u julu 1995. Međunarodni sud pravde je razmatrao Zahtjev u kojem je Republika Bosna i Hercegovina insistirala na postojanju obrasca koji predstavlja dokaz specifične namjere (*dolus specialis*) uključujući uništavanje „zaštićene grupe" na teritoriji Bosne i Hercegovine koju je uspostavio SR Jugoslavija (Republika Srbija kao njen pravni sljedbenik). Taj obrazac postupaka korišten je i prema pripadnicima „zaštićene grupe" u logorima

[83] "Kao u Ruandi, bliske radne relacije razvijene su između paravojnih jedinica i federalne armije pod srpskom dominacijom, koja je kasnije odigrala glavnu ulogu u izrezivanju srpskih autonomnih oblasti. Bilo da ih je počinila policija, oružane snage Ruande, paravojne jedinice ili Jugoslavenska armija, u Ruandi kao i u Bosni, masakri se nisu mogli dogoditi bez centralnog genocidnog plana elaboriranog i zamišljenog od vrha države." R. Lemarchand, *Poređenje polja smrti*, 185.

formiranim u Bosni i Hercegovini, ali i na teritoriji SRJ. Također, pokušalo se dokazati postojanja sveobuhvatnog plana o izvršenju genocida, na šta ukazuje obrazac genocidnih djela ili potencijalnih djela genocida vršenih širom teritorije protiv osoba identificiranih na osnovu njihove pripadnosti specifičnoj grupi. Tužba je nastojala dokazati da je genocidna nakana bila prisutna kako kod pojedinačnih počinioca djela genocida, preko viših nivoa vlasti bilo u okviru VRS ili Republike Srpske, pa do same Vlade Republike Srbije. Sud je konstatovao da je SRJ imala značajan utjecaj na izvršitelje genocida u Srebrenici – organe i strukture VRS i Republike Srpske – zahvaljujući izuzetno jakim političkim, vojnim i finansijskim odnosima.

Šta učimo iz Holokausta i genocida, iz postupaka procesuiranja najodgovornijih osoba za izvršenje najmonstruoznijih zločina u historiji, te slučajeva kojima se bavilo međunarodno pravo? Da li je individualiziranje krivice dovoljno za ostvarivanje famoznog *never again*? Zaključujemo da je realizacija Holokausta i genocida uključivala cjelokupne strukture, niz pojedinaca, vladinih institucija i organizacija na lokalnoj, nacionalnoj, regionalnoj i globalnoj razini. Holokaust izvršen u Drugom svjetskom ratu predstavlja jedinstven događaj jer je prešao međudržavne granice i izvršio nevjerovatan utjecaj na sve segmente društva. I desetljećima kasnije, društva se još uvijek bore protiv izazova antisemitizma i ksenofobije, ali genocidi se događaju što iz temelja osporava ljudske vrijednosti. Holokaust i genocid predstavljaju jedinstvene događaje u vremenu i prostoru, te predstavljaju izazovna pitanja koja traže odgovore o individualnoj i kolektivnoj odgovornosti, ali i pitanja društvenih normi koje mogu postati opasne za određene skupine i društvo u cjelini. Iz dosadašnjih slučajeva i iskustva učimo da individualiziranje krivice nije dovoljno. Holokaust je pokazao kako nacija može koristiti svoje strukture, procese i tehničku stručnost da angažira razne segmente društva za sprovođenje politika zasnovanih na isključivosti i diskriminaciji koje vode genocidu. Ovdje je važno sagledati koju ulogu su imali historijski, socijalni, vjerski, politički i ekonomski faktori u eroziji i raspadu demokratskih vrijednosti i ljudskih prava kako bi se ustanovili mehanizmi i procesi koji vode do genocida, sa konačnim ciljem uspostavljanja zdravog promišljanja o važnosti vladavine prava i djelovanja demokratskih institucija, te zaštiti načela kako bi se spriječilo kršenje ljudskih prava koje nerijetko eskalira u masovna zvjerstva.

Prevencija genocida moguća je ukoliko je moguće prepoznati faktore koji upućuju na mogućnost njegovog pojavljivanja. Pravovremenim, efikasnim i efektivnim djelovanjem na te faktore moguće je očekivati sprječavanje njegovog pojavljivanja. Iskustva nas uče (Holokaust nad Jevrejima, te genocidi u Bosni, Ruandi, Kambodži, …) da su ekonomske prilike najčešći pokazatelj izbijanja sukoba. Ukoliko se oni ukrste sa politikom države i ostvarivanjem njenih interesa imamo već povoljno tlo na kojem može „bujati" rat ili neki drugi oblik djelovanja kao npr. pobune određenih socijalnih kategorija uzrokujući razvoj revolucije i daljih događanja. Također, interesi drugih država mogu uzrokovati pojavu vojne agresije i teritorijalno osvajanja što je nerijetko značajan preduvjet izvršenja genocida nad grupama čija egzistencija onemogućava plasman takvih nastojanja. Kao ključ

konačnog razvoja situacije, ne treba izgubiti iz vida, i međunarodne okolnosti i međunarodne odnose koji mogu pogodovati slobodnijem djelovanju samih počinitelja genocida. To su neke od najznačajnijih varijabli koje mogu da utječu na vjerovatnoću počinjenja i nekih budućih genocida.

Summary

When considering the conditions that represent the basis for the realization of genocide, it is necessary to understand that they can be ambiguous. Namely, the facts show that in the case of the Holocaust, the motive was strongly inspired by material appropriations and taking over financial dominance (by improving and increasing wealth). However, this is not always the only motive. Considering the factual basis with the aim of determining the sociological circumstances for the realization of genocidal processes and the execution of genocide, Lemarchand is of the opinion that Bosnia and Herzegovina represented a typical non-stratified society where national groups lived together „free from social subordination". Inter-ethnic relations were based more on „segmentation" than on „stratification", because class differences existed within each group, and different ethnic communities were located within the same social strata. Lemarchand emphasizes that „the driving force behind the genocide against Muslims was not the intention to prevent or restore ethnic status (as in Rwanda), but the promotion of Serbia into an ethnically homogeneous territory". He justifies his point of view by referring to Rogers Brubaker, who interprets these relations as a „triple bond ... that connects national minorities, the national states in which they live, and the external 'homelands' to which they belong, or can belong, by ethno-cultural affinity, but not by legal citizenship".

In the execution of genocide, the ideological framework is not negligible, which is glaringly shown in the case of genocide committed in the Republic of Bosnia and Herzegovina where, as Lemarchand states, „ethnic operations were carried out in the name of Greater Serbia". In this case, the awakened ethno-regional nationalism insisted on drawing borders around self-proclaimed national communities. Imperative insistence on minority rights in the name of Greater Serbia, while ignoring the rights of Muslims and Croats, meant „cleansing Serbia of foreign elements" (as Vasa Čubrilović states in the 1937 Memorandum) in supposed Serbian enclaves. Mythomania is at the root of the ideology, which is used as a tool in the implementation of daily political needs, which gives „a new meaning to the past in order to justify the genocidal present". We will not forget to remind here the contribution of Serbian literature in which Bosnian Muslims are portrayed as „pouters", which is a thesis launched in Njegoš's *Gorski vijenc* from 1847 and Andrić's novel *Na Drini ćuprija* from 1945, in which through metaphors, analogies and explicit statements, they offer thinking about good (Serbs) versus evil (Muslims), and emphasizes the practice of „impaling" as a symbol of Turkish, i.e. of Muslim depravity, insisting on it as an argument for extreme forms of anti-Muslimism.

As is the case with the Holocaust, so with the genocides that were committed even after it, we are talking about crimes that are behind the state with a systematically organized state apparatus designed as an apparatus of violence aimed at the mass killing of members of a certain religious, racial or national affiliation. It is precisely this organizational dimension, behind which the state stands with its apparatus, that is the key factor in the entire mechanism of mass killing. From the cases of committed genocide, we learn that an organizational network, intertwined from the ruling structure down to the lowest echelons of the administrative hierarchy, is a prerequisite for the successful design, planning and implementation of mass murders. Equally, identifying the perpetrators - all participants in the realization of genocidal acts and their concealment, arrest and prosecution are prerequisites for the successful completion of the genocidal process, as well as its denial, minimization and negation. The most obvious indicator of these claims is the prosecution carried out as part of the Nuremberg process, as well as the prosecution before other international and national courts, which created prerequisites for the acceptance of the facts and the individualization of the guilty. This further contributes to social acceptance and its transition. In the light of contemporary practice, it is impossible to ignore the proceedings conducted before the International Court of Justice in the Lawsuit initiated by Bosnia and Herzegovina on March 20, 1993, when it submitted to the Registry Office of the International Court of Justice a Request for the initiation of proceedings against the Federal Republic of Yugoslavia in connection with the violation of the Convention on the Prevention and punishing the crime of genocide. In the Verdict delivered on February 26, 2007, the Court took the view that, based on the evidence presented by the Prosecutor's Office, it cannot be concluded that Serbia committed genocide in Bosnia and Herzegovina, through its organs or persons whose acts entail its responsibility under international customary law . Also, the Verdict stated that the Prosecutor's Office failed to prove Serbia's responsibility for association, incitement or complicity in the commission of genocide. However, the Court found that Serbia violated the obligation to prevent genocide, related to the genocide committed in Srebrenica in July 1995. The International Court of Justice considered the Request in which the Republic of Bosnia and Herzegovina insisted on the existence of a form that represents evidence of specific intent (dolus specialis) including the destruction of the „protected group“ on the territory of Bosnia and Herzegovina established by the FR Yugoslavia (the Republic of Serbia as its legal successor). This pattern of procedures was also used against members of the „protected group“ in the camps formed in Bosnia and Herzegovina, but also on the territory of the FRY. Also, an attempt was made to prove the existence of a comprehensive plan to commit genocide, as indicated by the pattern of genocidal acts or potential acts of genocide committed throughout the territory against persons identified on the basis of their belonging to a specific group. The lawsuit sought to prove that genocidal intent was present both among the individual perpetrators of the act of genocide, through the higher levels of government either within the VRS or Republika Srpska, and up to the Government of the Republic of Serbia itself. The court stated that the FRY had a significant influence on the perpetrators of the

genocide in Srebrenica - the organs and structures of the VRS and Republika Srpska - thanks to extremely strong political, military and financial relations.

What do we learn from the Holocaust and genocide, from the procedures for prosecuting the most responsible persons for the commission of the most monstrous crimes in history, and from the cases dealt with by international law? Is the individualization of guilt enough to achieve the famous never again? We conclude that the realization of the Holocaust and genocide involved entire structures, a number of individuals, government institutions and organizations at the local, national, regional and global levels. The Holocaust carried out in the Second World War is a unique event because it crossed international borders and had an incredible impact on all segments of society. And decades later, societies are still struggling against the challenges of anti-Semitism and xenophobia, but genocides are taking place that fundamentally challenge human values. The Holocaust and genocide represent unique events in time and space, and represent challenging questions that require answers about individual and collective responsibility, but also questions of social norms that can become dangerous for certain groups and society as a whole. We learn from past cases and experience that individualizing blame is not enough. The Holocaust demonstrated how a nation can use its structures, processes, and technical expertise to engage various segments of society to implement exclusionary and discriminatory policies that lead to genocide. Here it is important to look at what role historical, social, religious, political and economic factors played in the erosion and disintegration of democratic values and human rights in order to establish the mechanisms and processes that lead to genocide, with the ultimate goal of establishing a healthy reflection on the importance of the rule of law and actions of democratic institutions, and protect principles in order to prevent the violation of human rights, which often escalates into mass atrocities.

Prevention of genocide is possible if it is possible to recognize the factors that indicate the possibility of its occurrence. By timely, efficient and effective action on these factors, it is possible to expect to prevent its occurrence. Experiences teach us (the Holocaust against the Jews, and genocides in Bosnia, Rwanda, Cambodia, ...) that economic conditions are the most common indicator of the outbreak of conflict. If they intersect with state policy and the realization of its interests, we already have a favorable ground on which war or some other form of action, such as rebellions of certain social categories causing the development of revolution and further events. Also, the interests of other countries can cause the appearance of military aggression and territorial conquest, which is often a significant precondition for the execution of genocide against groups whose existence prevents the implementation of such efforts. As the key to the final development of the situation, we should not lose sight of the international circumstances and international relations that can favor the freer action of the perpetrators of genocide themselves. These are some of the most significant variables that can influence the likelihood of committing some future genocides.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februar 2007.

Knjige/Books:

1. Bulatović Radomir, *Koncetracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Svjetlost Sarajevo, Sarajevo 1990.
2. Cassese Antonio, *Affirmation of The Principles of International Law Recognized by The Charter of The Nürnberg Tribunal*, United Nations Audiovisual Library of International Law, United Nations 2009.
3. ICRC, *Istraživanje humanitarnog prava - Priručnik za nastavnike*, Modul 8: Sudovi za ratne zločine.
4. *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*.
5. Lasić Mile, *»Dubrava« u Knešpolju i druge masovne grobnice Drugog svjetskog rata i poraća u Širokom Brijegu*.
6. Lemkin Raphael, *Axis Rule in Occupied Europe/Vladavina sila Osovine u okupiranoj Evropi*, Washington, D.C: Karnegijeva zadužbina za mir u svetu, 1944.
7. Neave Airey, *Nürnberg – osobno svjedočanstvo o suđenju glavnim nacističkim ratnim zločincima 1945-1946. godine,* Globus, Zagreb 1980.
8. Nikolić Nikola, *Jasenovački logor*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb 1948.
9. *Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal*, 1950, United Nations 2005.
10. Shelton Dinah L, *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, Thomson Gale, Farmington Hills 2005.
11. Werle V. i G, General Principles of International Criminal Law, u: A. Cassese (ed.) *The Oxford Companion to International Criminal Justice*, Oxford: Oxford University Press, 2009.
12. Zwaan Ton, *O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa*, Centar za proučavanje holokausta i genocida, Univerzitet u Amsterdamu / Holandska kraljevska akademija nauka i umetnosti, novembar 2003.

Članci/Articles:

1. *180 (III) Draft convention on genocide: Declaring that genocide is an international crime entailing national and international responsibility on the part of individuals and States*. http://www.worldlii.org/int/other/UNGA/1947/75.pdf.
2. Čekić Smail, *Izlaganje na redovnoj tribini Univerziteta u Sarajevu, 26. januara 2010*. povodom 27. januara - Međunarodnog dana sjećanja na žrtve holokausta.
3. Lemarchand Rene, Poređenje polja smrti: Ruanda, Kambodža i Bosna, u: *Genocid – slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, uredio Steven L. B. Jensen, Danski centar za holokaust i istraživanje genocida u prevodu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007.
4. Lemkin Raphael, Genocide as a Crime Under International Law/Genocid kao oblik zločina po međunarodnom pravu, *American Journal of International Law*, No. 41, 1947.
5. Lundtofte Henrik, „Ja vjerujem da nacija kao takva mora biti uništena ... " Radikalizacija njemačkog pokoravanja pobune domorodačkog naroda Herreo 1904. godine, u: *Genocid – slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, uredio Steven L. B. Jensen, Danski centar

za holokaust i istraživanje genocida u prevodu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007.
6. *Nuremberg Trial Proceedings Vol. 1, Indictment;*
7. *Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal*, Yearbook of the International Law Commission, 1950, vol. II;

Internet:

1. http://old.unsa.ba/s/images/stories/pdf/zag/Historija%20holokausta.pdf.
2. www.un.org/law/avl.
3. http://www.nurembergfilm.org/trial_nuremberg_principles.shtml.
4. https://www.icrc.org/en/doc/what-we-do/building-respect-ihl/education-outreach/ehl/ehl-other-language-versions/ehl-serbian-module4.pdf.
5. https://web.archive.org/web/20070113110657/http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/count.htm.
6. https://www.dawn.com/news/384985.
7. http://www.hic.hr/masovne-grobnice-1945.htm.
8. http://www.enotes.com/genocide-encyclopedia/mass-graves.
9. https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/mil-exr-zwaan-b.htm.

Doc. dr. Izet HADŽIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: izeth@bih.net.ba
Ahmed HADŽIĆ, BA

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC: 94(497.6)"1941/1945" (093)
341.322.5:314.1:355.4(497.6 Tuzla)"1941/1945"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.274

ZLOČINI I STRADANJE STANOVNIŠTVA NA ŠIREM PODRUČJU TUZLE U DRUGOM SVJETSKOM RATU (1941-1945)

Apstrakt: *Pitanje ratnih zločina i stradanja stanovništva tokom Drugog svjetskog rata jako je kompleksno budući da i danas u velikom broju slučajeva služi kao predmet manipulacije, osim toga veliki broj zločina i stradanja je danas jako teško istražiti, te pouzdano utvrditi tačan broj žrtava. Nakon kraja rata bilo je potrebno prikazati što veći broj žrtava kako bi se dobile što veće ratne reparacije, ali vremenom brojevi su počeli služiti u svrhu manipulisanja sa ciljem jačanja nacionalizma, pogotov onog srpskog, što se može vidjeti na broju žrtava Jasenovca koje su bez ikakvih argumenata dostigle broj od čak 800.000. Ako uzmemo zvanične podatke o ratnim gubicima tokom Drugog svjetskog rata vidjet ćemo da je Jugoslavija imala 1.706.000. žrtava dok je Velika Britanija imala oko 450.900 ukupno poginulih, a SAD su imale 418.500 žrtava. Dakle interesantno je da su gubici Jugoslavije veći od ukupnih gubitaka koje su imale Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države zajedno, a koje su nakraju iznijele najveći teret Drugog svjetskog rata. Osim toga važno je naglasiti da je Bosna i Hercegovina iz Drugog svjetskog rata izašla sa ogromnim ljudskim i materijalnim gubicima. Stradalo je 541.717 stanovnika, a uništeno je oko 417.000 stambenih objekata. Od toga se broja više od 103.000 odnosilo na stradanje Bošnjaka. Uzimajući gubitke u Jugoslaviji evidentno je da su gubici Bosne i Hercegovine veći su od gubitaka Srbije, Vojvodine, Kosova, Makedonije i Crne Gore zajedno. Na pitanje zašto, kao odgovor može se uzeti niz razloga, a to je prvenstveno loša doktrina i strategija ratovanja, želja za vlast i sukob ideologija, kao i nasilno sprovođenje nacionalnih državnih projekata, onog velikosrpskog i velikohrvatskog, a sa ciljem stvaranja homogenog prostora.*

Jako je važno događaje iz Drugog svjetskog rata, pogotovo one osjetljive ne posmatrati u globalu, već odvojeno jer nas samo tako istraživanja neće odvesti u zabludu. Zločine treba posmatrati u kontekstu događaja i

odgovornosti naredbodavaca i izvršilaca. Što se tiče stradanja stanovništva evidento je da ipak najtragičniju sudbinu najviše nose Bošnjaci budući da su bili na udaru svih ideologija i njihovih formacija, ali njihova veličina upravo proizilazi iz toga da ih njihova bol i položaj nisu odveli na stranu zla. Tako su Bošnjaci jedini narod koji nije imao svoj fašistički pokret, niti su njihove formacije organizovale ciljane napade na mjesta u kojima su živjeli stanovnici druge konfesije. Evidentno je da nikada nisu prihvatili ustaške zločine i rasnu politiku, čak više od zla su se ogradili još na samom početku, a bilo je i energičnih akcija da se zaštite komšije, dok sa druge strane nema niti jednog pokazatelja da su komšije Srbi ili Hrvati stali u zaštitu svojih komšija Bošnjaka. Umjesto da budu nagrađeni za svoj antifašizam i plemenitost sa novom vlasti Bošnjaci se ponovno nalaze na otvorenom udaru, a za neke sredine je evidentno da je ta represija rezultirala većim stradanjem u vrijeme „oslobođenja" negoli tokom čitavog rata. Ono što je posebno žalosno ogleda se u činjenici da se i danas nastoji manipulisati brojevima žrtava od strane ponajviše velikosrpskih protagonista, koji nastoje relativizirati historiju i nastaviti širiti mržnju, iznošenjem neistina ili iskrivljavanjem historijskih činjenica.

Ključne riječi: *Stradanje stanovništva, Drugi svjetski rat, ustaške jedinice, partizanske i četničke formacije, Tuzla i okolina*.

CRIMES AND SUFFERING OF THE POPULATION IN THE WIDER AREA OF TUZLA IN THE SECOND WORLD WAR (1941-1945)

Abstract: *The issue of war crimes and suffering of the population during the Second World War is very complex since it still in many cases serves as a subject of manipulation, in addition, a large number of crimes and suffering is very difficult to investigate and reliably determine the exact number of victims. After the end of the war, it was necessary to show as many victims as possible in order to get as many war reparations as possible, but over time the numbers began to serve the purpose of manipulation to strengthen nationalism, especially Serbian, which can be seen in the number of Jasenovac victims, which without any arguments reached as many as 800,000. If we take the official data on war losses during the Second World War, we will see that Yugoslavia had 1,706,000. casualties while the UK had around 450,900 deaths in total and the US had 418,500 casualties. So it is interesting that Yugoslavia's losses are greater than the total losses that Britain and the United States had together, which ultimately carried the brunt of World War II. In addition, it is important to emphasize that Bosnia and Herzegovina emerged from World War II with enormous human and material losses. 541,717 inhabitants were killed and about 417,000 residential buildings were destroyed. Of that number, more than 103,000 related to the suffering of Bosniaks. Taking the losses in*

Yugoslavia, it is evident that the losses of Bosnia and Herzegovina are greater than the losses of Serbia, Vojvodina, Kosovo, Macedonia and Montenegro combined. The following reasons can be used as an answer to the question „why?", and that is primarily bad doctrine and strategy of war, desire for power and conflict of ideologies, as well as violent implementation of national state projects, the Greater Serbian project and the Greater Croatian project, with the aim of creating a homogeneous space.

, It is very important not to observe the events from the Second World War, especially the sensitive ones, globally, but separately, because only in this way will research not mislead us. Crimes should be viewed in the context of events and the responsibilities of commanders and perpetrators. As for the suffering of the population, it is evident that the most tragic fate is mostly borne by Bosniaks since they were under attack by all ideologies and their formations, but their greatness stems from the fact that their pain and position did not lead them to evil. Thus, Bosniaks are the only people who did not have their own fascist movement, nor did their formations organize targeted attacks on places where residents of other denominations lived. It is obvious that they never accepted Ustasha crimes and racial politics, they distanced themselves even more from evil at the very beginning, and there were energetic actions to protect their neighbors, while on the other hand there is no indication that Serb or Croat neighbors stopped to protect their Bosniak neighbors. Instead of being rewarded for their anti-fascism and nobility by the new government, Bosniaks are again under open attack, and for some areas it is evident that this repression resulted in more suffering during the „liberation" than during the entire war. What is especially unfortunate is the fact that even today there are attempts to manipulate the numbers of victims by mostly Greater Serbia protagonists, who seek to relativize history and continue to spread hatred, telling untruths or distorting historical facts.

Key words: *Suffering of the population, World War II, Ustasha units, partisan and Chetnik formations, Tuzla and surroundings*.

Uvod

U ovom radu nastojat ćemo da u skladu sa dostupnim izvorima obradimo jednu vrlo kompleksu temu koja se tiče stradanja stanovništva na širem području tuzlanske regije od 1941-1945. godine. Radi lakšeg analize rad je podijeljen prema odgovornosti za počinjeni zločin. U prvom poglavlju pod naslovom *Zločini Nezavisne Države Hrvatske* prikazano je sprovođenje rasne politike NDH sa ciljem stvaranja etnički čistog hrvatskog prostora. U ovom poglavlju iznoseni su egzaktni podaci o stradanju stanovništva po nacionalnoj strukturi i prema opštinama tuzlanske regije u logoru Jasenovac. Osim toga kroz par primjera prikazane su hrabre reakcije stanovništva na tuzlanskoj regiji

na zločine i teror ustaškog režima. Drugo poglavlje pod naslovom *Zločini „ustanika" partizana i četnika – kriza NOP-a* prati zločinačko djelovanje zajedničkih štabova ustanika četnika i partizana, na primjerima stradanje Bošnjaka Rogatice, sela Koraj kod Čelića, Kladnja, Prače i Tupkovića. U trećem poglavlju pod naslovom *Četnički zločini*, na primjeru stradanje Bošnjaka Srebrenice prati se realizacija velikosrpskog projekta kojeg je vodila tzv. Jugoslovenska vojska u otadžbini i četnički pokret Draže Mihailović. Četvrto poglavlje pod naslovom *Zločini iz odmazde (1942-1944)* pokazuje na primjerima stradanja Srba u Jeginov Lugu 1942. godine kao i kampanjama SS divizaja u Bosni i Hercegovini da se ne mogu baš svi zločini dovesti u kontekst nacionalne mržnje ili sprovođenje rasne politike. Peto poglavlje *Partizanski zločini u oslobođenim krajevima (1943-1945)* nastoji pokazati i lice „oslobodilaca" kao i njihovu ulogu u stradanju stanovništva na oslobođenim područjima ali i područjima koja su trebala postati predmet osvajanja. Peto poglavlje *Razračunavanje sa poraženim i zločini OZN-e* prati kroz nekoliko primjera kakav je bio odnos pobjednika prema poraženim vojnicima ali i onima koje su pobjednici iz njima poznatih razloga smatrali neprijateljima. Na kraju rada iznesena su zaključna razmatranja i pobrojana je literatura koja je korištena prilikom izrade ovog rada.

Zločini i stradanje stanovništva na širem području Tuzle (1941-1945)

Kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije prilikom nove podjele zemlje između fašističkih osvajača Bosna i Hercegovina uključena je u sastav kvislinške tvorevine Nezavisne Države Hrvatske (NDH) koja je proglašena 10. aprila 1941. godine, a demarkaciona linija koja je dijelila interesne sfere Njemačke i Italije na prostoru Jugoslavije išla je kroz Bosnu i Hercegovinu. Prostor Tuzle i njene okoline nalazio se u njemačkoj interesnoj sferi, u velikoj župi Usora i Soli, koja je obuhvatala osam srezova (tuzlanski, kladanjski, dobojski, tešanjski, teslićki, maglajski, gračanički i zvornički) sa 44 općine. Ova župa zahvatala je površinu od 6.167 km^2 ili 6,04% ukupne površine NDH, i na njenom prostoru živjelo je 357.000 stanovnika,[1] a prema službenom popisu Tuzla je bila jedan od najvećih gradova u NDH i drugi najveći grad u BiH.[2]

Tokom Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina i njezino stanovništvo našlo je se na otvorenom udaru dvije fašističke velikonacionalne državne ideologije: velikohrvatske koju su sprovodile ustaše i velikosrpske koju su sprovodili četnici Draže Mihailovića, a zajedničko im je da nisu mogle biti sprovedene bez genocida! Kao neka protivteža ovim ideologijama bio je narodnooslobodilački pokret, istina pod zastavom komunizma i koji nije sve do

[1] Sead Selimović – Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*, Tuzla 2007, 70.
[2] Vlatka Vukelić, Vladimir Šumanović, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Školska knjiga, Zagreb 2021, 46. (dalje: V. Vukelić, V. Šumanović, *Četničke postrojbe*).

1943. godine bio baš do kraja isprofilisan po brojnim pitanjima, ali je bio jedini koji je prvenstveno zagovarao oslobođenje države. Sa druge strane važno je naglasiti da su Bošnjaci bili jedini narod koji nije imao svoj fašistički pokret i koji je svojim stradanjme dobio status najtragičnijeg naroda.[3] Što se tiče bošnjačke inteligencije, za njih je karakteristično da se kod nekih dugo godina, razvijala zamisao o uspostavi nekakve autonomne Bosne i Hercegovine, istina pod njemačkom upravom, ali ne kao etnički čiste bošnjačke sredine, već kao ravnopravne zajednice svih njezinih naroda,[4] ali ta ideja, više podanička, a nikako zločinačka bila je neostvariva jer nije imala masovnu podršku drugih naroda, kao ni podršku nacističke Njemačke. Ratna stihija, ideološka borba za vlast i sprovođenje velikonacionalnih državnih projekata rezultirala je masovnim stradanjem stanovništva na području Bosne i Hercegovine.

Zločini Nezavisne Države Hrvatske

NDH je sprovodila rasnu politiku prema Jevrejim, Romima ali i Srbima koje je smatrala glavnim neprijateljima.[5] Na prostoru Tuzle je samo od juna do kraja augusta 1941. godine odvedeno u logore 35 osoba, a ubijene su 24 osobe, najviše iz reda srpske nacionalnosti. Potvrdu ove teze pokazuje i akt Kotarskoga ureda u Tuzli upućen 18. jula 1941. godine svim općinskim poglavarstvima i Gradskome poglavarstvu u Tuzli u kome stoji: *U roku od 48 sati dostavite ovome uredu popis svih državnih i samoupravnih činovnika i umirovljenika, te državnih umirovljenika grčko-istočne vjere koji se nalaze na području općine sa slijedećim podacima: 1. Prezime i ime, 2. Položaj, 3. sjedište, 4. Ured. U koliko je koji prešao na katoličku crkvu, naznačite kada je prešao. Ova naredba imade se izvršiti odmah i bez ikakva odlaganja i izgovora, jer to traži viša vlast. Ona općinska poglavarstva koja nemaju redovne pošte*

[3] Bosna i Hercegovina je iz Drugog svjetskog rata izašla sa ogromnim ljudskim i materijalnim gubicima. Stradalo je 541.717 stanovnika, a uništeno je oko 417.000 stambenih objekata. Od toga se broja više od 103.000 odnosilo na stradanje Bošnjaka. Da su Bošnjaci procentualno bili najveći stradalnici u Drugome svjetskom ratu najbolje pokazuje tvrdnja Vladimira Žerjavića, koja glasi: *Naziv najtragičnije jugoslavenske nacije ne nose Srbi, nego Muslimani, jer im je rat odnio 8,1% stanovništva"*. Izet Šabotić, Položaj Bošnjaka na širem tuzlanskom području neposredno nakon Drugog svjetskog rata, *Zbornik radova sa naučnog skupa "Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu" koji je održan 24. decembra 2011. godine u Sarajevu*, 266-267.

[4] Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo 1998, 172-175. (dalje: Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*).

[5] Ministar Mile Budak javno je govorio kako je domovina Srba u Srbiji, te kako se tamo trebaju iseliti, a da „*ova država* (...) *mora biti hrvatska* (...) *i zato oni koji su došli ovamo ti treba da odu* (...)." Iako službeni dokumenti o tome ne postoje, po svemu sudeći se ustaški režim vodio tzv. konceptom trećine – trećinu Srba iseliti, trećinu asimilirati i trećinu likvidirati. Samo za prva tri mjeseca postojanja NDH između 140.000 i 180.000 Srba se iselilo iz Hrvatske. Vidi više: Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, 162-177. (dalje: F. Jelić Butić, *Ustaše i NDH*).

neka ove podatke dostave po kuririma. Za izvršenje ove naredbe u određenom roku odgovoran je općinski načelnik i bilježnik.[6]

Na području Kalesije je također došlo do deportacija Srba[7] mada je u nekoliko slučajeva evidentno da su ugledni Bošnjaci iz Kalesije protestvovala protiv zatvaranja i deportacije kalesijskih Srba, što je u par slučajeva imalo pozitivan epilog budući da su uhapšena lica puštena na slobodu.[8] Međutim ovakvi i slični primjeri ljudskosti i hrabrosti nažalost neće biti dovoljni kako bi se zaustavila ustaška zlodjela. Osim Srba, iz Tuzle i njezine šire okoline je u koncentracione logore poput Stare Gradiške, Jasenovca, Koprivnice i drugih odvedeno više stotina Jevreja, a spram dostupnih izvora možemo vidjeti da je samo iz Tuzle odvedeno u logore 261 Jevrej[9], od kojih je najveći broj njih ubijen. Nekako kada govorimo o stradanju stanovništva u Drugom svjetskom ratu: rijetko kada se spominje i stradanje Roma. Romsko stanovništvo se također našlo na udaru fašista. Vlasti NDH su otpočele krajem jula 1941. godine masovna ubijanja Roma koja su vršena do kraja rata, a osim toga odmah su započeli i sa njihovim otpremanjem u logore kao i na prisilne radove. Dio Roma je otpremljen u zloglasni jasenovački logor i prije same odredbe od 19. 5. 1942. godine, kada započinje njihova sistematska deportacija, a masovna hapšenja i odvođenja Roma su provođena većinom do kraja ljeta 1942. godine.

Međutim od strane uglednih Bošnjaka i uleme pokrenute su kampanje sa ciljem da se bar pokušaja spasiti „Bijeli Cigani" bosanski Romi, koji su po vjerskoj pripadnosti većinom muslimani. Protesnim skupovima ali i rezolucijama Bošnjaci su se odlučno na njima jedino moguć miran način suprostavili režimskom progonu i deportacijama,[10] što je u neku ruku na kraju imalo pozitivni uspjeh budući da je 29. 5. 1942. godine obustavljeno daljnje otpremanje „Bijelih Cigana" u logore. Time je u mnogim mjestima spašen jedan broj Roma muslimana. Riječ je o „jedinom organiziranom i zvanično proslijeđenom protestu i osudi progona i ubijanja Roma u Bosni i Hercegovini." Ovaj jedinstveni akt otpora u porobljenoj Evropi pripada bošnjačkim iskustvima antifašizma.

---

[6] Sead Selimović, Godina konsolidacije: položaj narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini*, Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, broj 45/2015, 254. (dalje: S. Selimović, *Godina konsolidacije*).

[7] U logoru Jasenovac je ubijeno 1941. godine 356 Srba. Poimeničan popis žrtava JUSP Jasenovac https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284.

[8] Dževad Tosunbegović, *Gornja Spreča – prilozi za monografiju sa posebnim osvrtom na prošlost kalesijskog područja*, Kalesija 2007, 107. (dalje: Dž. Tosunbegović, *Gornja Spreča*).

[9] S. Selimović, *Godina konsolidacije,* 255.

[10] Ulema medžlis u Sarajevu je prispjele zahtjeve za zaštitu Roma, preko Ureda reisu-l-uleme uputio dopisom Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, u kojem je traženo da se Romi muslimani zaštite od progona i upućivanja u koncentracione logore, nakon čega je svim redarstvima i župama izdat nalog da se Muslimani Cigani puste na miru i da ih ne smiju upućivati u logore, a logorima je dat nalog da ako neki Ciganin bude upućen u logor da ga ne primaju. Safet Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam: Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941)*, Sarajevo 2010, 293.

Od svih ustaških logora koji su egzistirali kao posebnu lokacija za masovna ubistva predstavljao je kompleks koncentracionog logora Jasenovac. U ovom logoru smrti ubijani su muškarci, žene i djeca zbog svoje vjerske, nacionalne ili ideološke pripadnosti. Dugo vremena se manipulisalo sa cifrom ubijenih ali danas se pouzdano znaju imena i podaci za 83.145 žrtava.[11] Ako gledamo nacionalnu strukturu najviše je ubijeno Srba, Roma i Jevreja, ali i drugih naroda koji su na bilo koji način predstavljali opasnost za režim.[12]

Kada govorimo o prostoru Tuzle i njene šire okoline u ovom logoru je od 1941-1945. godine ubijeno 3.898 ljudi, a nacionalna struktura prema opštinama izgleda ovako:

Opština	Srbi	Židovi	Romi	Muslimani	Hrvati	Ostali	Ukupno
Banovići	13	---	---	---	---	---	13
Bijeljina	750	200	---	9	3	2	964
Bratunac	48	---	---	---	1	---	49
Brčko	54	28	74	9	14	---	179
Čelić	1	---	---	---	---	---	1
Doboj	226	41	---	12	6	---	285
Gračanica	81	18	---	7	---	---	106
Gradačac	24	17	---	4	---	---	45
Han Pijesak	4	---	---	---	---	---	4
Kalesija	356	---	---	---	---	---	356
Kladanj	66	11	---	2	1	---	80
Lopare	133	---	---	---	---	---	133
Lukavac	45	---	---	---	---	---	45
Milići	5	---	---	---	---	---	5
Modriča	45	16	---	1	---	---	62
Odžak	40	1	---	1	---	---	42
Olovo	9	19	---	2	---	---	30
Orašje	/	2	---	1	1	---	4
Sapna	10	---	---	1	---	---	11
Srebrenica	4	---	6	1	---	---	11
Srebrenik	---	---	---	---	1	---	1
Šamac	24	11	2	---	---	---	37

[11] Profesor Ivo Goldstein smatra da na trenutni popis treba dodati još 5-10% lica za koja nemamo nikakve podatke niti od njihovih porodica ima neko ko bi posvjedočio da su stradali u logoru te bi konačna cifra ubijenih iznosila između 90.000 i 100.000. Slobodna evropa, novinar Dragan Štavljanin, intervju sa Ivo Goldstein: Istinu o Jasenovcu zna svatko tko želi, 30. april/travanj, 2018. https://www.slobodnaevropa.org/a/ivo-goldstein-jasenovac-logor-/29198835.html.

[12] Srbi – 47.627, Romi - 16.173, Jevreji - 13.116, Hrvati - 4.255, Bošnjaci - 1.128, Slovenci - 266, Česi – 114, Slovaci – 106, Ukrajinci – 64, Crnogorci – 44, Mađari – 27, Talijani – 19, Rusi – 18, Rusini – 10, Nijemci – 10, poljaci – 9, Albanci – 1, Austrijanci – 1, Gruzijci – 1, Rumunji – 1, Nepoznato – 155. Ukupno: 83.145., Poimenični popis žrtava JUSP Jasenovac https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284

Šekovići	12	---	---	---	---	---	12
Tešanj	3	37	85	9	---	---	134
Tuzla	163	234	---	24	9	3	433
Ugljevik	207	---	---	1	---	---	208
Vlasenica	12	13	---	1	---	---	26
Zvornik	585	18	---	2	---	---	585
Živinice	10	1	---	5	1	---	17
Ukupno	**2.930**	**667**	**167**	**92**	**37**	**5**	**3.898**

Tabela stradanja stanovništva Tuzle i okoline u kompleksu logora Jasenovac (1941-1945). [13]

Međutim važno je istaći da su građani Tuzle od početka pokazali jasan stav prema ustaškom teroru. Posebno je zanimljiv događaj koji se desio 26. augusta 1941. godine, kada su ustaške vlasti uhapsile 40 građana Tuzle, te uzeli ih kao taoce. Na vijest o hapšenju došlo je do protestnih skupova građana organiziranih od strane tuzlanskog Mjesnog komiteta u prostorijama društva „Senat" na kojim se posebno u osudi ustaških zločina istakao dr. Mustafa Mujbegović. Nakon ovog protesta trojica uglednih Tuzlaka, koje je predvodio muftija Muhamed Šefket efendija Kurt[14], zatražili su prijem kod njemačkog komandanta Hochbeiera i njegovog zamjenika potpukovnika Vista i uložili žalbu zbog ustaških postupaka. Nijemci su zabranili ustašama da vrše odmazdu nad taocima bez njihove dozvole.[15] Međutim uprkos tome fašistički teror je nastavljen tokom 1942. i 1943. godine,[16] ali nije jenjavala tuzlanska ljudskost i hrabrost koja će se posebno pokazati na pravoslavni Božić 1942. godine. Naime tom prilikom 6. januara ustaše su planirale da „proslave" Badnju noć dizanjem u zrak pravoslavne crkve i vjernika u njoj, a ovaj čin trebao je označiti početak općeg pokolja tuzlanskih Srba. Međutim ponovno se okupila delegacija uglednih muslimana predvođenih muftijom Kurtom koja je kod njemačke komande izborila obustavu ovog napada. Čak više muftija Kurt je potom posjetio i Zagreb i od Pavelića lično tražio da se zaustavi progon tuzlanskih Srba.[17] Pored Tuzle možda je još fascinantniji primjer Srebrenice u kojoj su 1942. godine Bošnjaci od ustaškog klanja spasili 3.500 Srba.[18] Ovaj primjer je

[13] Poimeničan popis žrtava JUSP Jasenovac. https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284.

[14] Ako sagledamo vrijeme i okolnosti možemo slobodno reći da se radi o vrlo hrabrom i plemenitom činu zbog kojeg je i sam Šefket-ef. Kurt mogao biti ubijen, kako od ustaša, tako i od Nijemaca.

[15] Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica 2019, 176. (dalje: M. Attila Hoare, *Bosanski muslimani*).

[16] S. Selimović, *Godina konsolidacije,* 254-255.

[17] Jusuf Arnautović, Iz partijske aktivnosti u okupiranoj Tuzli, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knjiga 2, 766.

[18] Aljazeera balkans, Jasmin Agić, *U Srebrenici 1942. Bošnjaci od pokolja spasili 3.500 Srba*, Objavljeno 20.01.2018, internet: https://balkans.aljazeera.net/teme/2018/1/20/u-srebrenici-1942-bosnjaci-od-pokolja-spasili-3500-srba.

još impozantan po tome što su Bošnjaci Srebrenice ne tako davno bili izloženi strašnim zločinima i represijama od strane četnika koji su okupirali Srebrenicu, o čemu ćemo se nešto kasnije malo detaljnije baviti, ali njihova veličina se upravo ogleda u tome da ih bol i nepravda koja im je načinjena nije zatrovala mržnjom.

Zločini „ustanika" partizana i četnika – kriza NOP-a

Na samom početku ustanka mi možemo pratiti združeno djelovanje partizana i četnika, ali treba naglasiti da su masovna ubistva nedužnih Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu započeli ljubinski Srbi u junu 1941. godine, puno prije zvaničnog početka ustanka.[19] Sa izbijanjem ustanka 28. jula 1941. godine, ubistva nedužnih bošnjačkih i hrvatskih civila postaju sve učestalija.[20] Na samom početku ustanka zločini ustanika vrlo brzo počinju poprimati razmjere genocida, a važno je istaći da ovi zločini počinjeni od strane ustanika nikada nisu bili ni istraženi ni presuđeni.[21]

Pošto smo mi isključivo ograničeni na tuzlansku regiju i njezino bliže okruženje važno je spomenuti slučaj udruženog zločinačkog poduhvata u Rogatici. Interesantno je da na ovom prostoru do ustanka Srba nisu doveli masovni zločini NDH, već je ustanak uslijedio kao reakcija na diskriminatorsku politiku ustaških vlasti. Poražavajuć je posebno podatak da su ustaški dužnosnici dolazili u Rogaticu kako bi držali vatrene govore usmjerene protiv Srba, a kada su Srbi počeli pripremati ustanak te iste vlasti na panične pozive Bošnjaka odgovorili su jako posprdno. Prvi napad ustanika na Rogaticu desio se pet dana nakon što je na Romaniji 1. septembra 1941. godine formiran zajednički partizansko-četnički štab nazvan „direktorijum", čiji je zadatak bio planiranje i izvođenje napada na neprijateljska uporišta. Zanimljivo je da su ustanici na kratko uspjeli ovladati gradom, budući da su se formacije NDH usljed malobrojnosti povukle uz parolu *nek se turci sami brane,* međutim istog dana će ustanici biti potisnuti iz grada, a jedini rezultat njihovog pohoda bila je pljačka.[22] Ono što je ovdje posebno zanimljivo je stav vlasti prema nenaoružanim Bošnjacima, deklerativno oni su smatrani „najčistijim dijelom hrvatskog naroda",[23] ali sada kada taj narod treba zaštititi nije primjetna

[19] Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu* (Dokumenti), Sarajevo 1996, 18-20. (dalje: S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima*).

[20] U Avtovcu kod Gacka ustanici su 28. jula 1941. godine ubili 47 bošnjačkih žena i djece. S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima*, 21-22

[21] Aida Škoro Babić, Značaj partizanskih ratnih vojnih sudova za izgradnju nove jugoslavenske vlasti, *Historijska misao*, broj 3/2017, Tuzla 2017, 288.

[22] Adnan Jahić, Dva značajna izvora o zbivanjima u Rogatici i njenoj okolini 1941. godine, *Historijska misao*, broj 3/2017, Tuzla 2017, 217-227.

[23] Mile Budak u svojoj knjizi „Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu"„ objavljenoj 1934, najvjerojatnije u Kanadi. Iznosi tezu *da su bosanski Muslimani rasno najčišći, najmanje natrunjeni Hrvati*, Budak je kao bitan elemenat za buduću konkretnu ustašku politiku isticao tvrdnju, da su Muslimani i somatološki sačuvali sve osebine svoje hrvatske rase

nikakva volja. Odnosno postavlja se pitanje da li je ustaška pasivnost spram četničkog pokolja nad Bošnjacima bila ciljana i da li bi se ustaše okrenule uništenju Bošnjaka nakon istrebljenja Srba, budući da ih nikako nisu uspjeli asimilirati? Kao odgovor na ovo pitanje može nam poslužiti izjava fratra Božidara Brale na jednoj konferenciji u Zenici marta 1942. godine u kojoj stoji: *Mi puškom i nožem u ruci biološki istrebljujemo Srbe, a uspjeli smo našom mudrom politikom da Srbi istrijebe Muslimane. Ostatak Muslimana mi ćemo sami likvidirati*.[24]

Slična sudbina stradanja u prvim godinama NDH vlasti zadesila je mnoga područja naseljena bošnjačkim stanovništvom, a za ovaj rad prestavit ćemo stradanje Bošnjaka sela Koraj kod Čelića, Kladnja, Prače i Tupkovića. Iz izvještaja velike župe Posavje, Slavonski brod upućenom Ministarstvu unutarnjih poslova vidimo da je do napada majevičkih četnika[25] i partizana na Koraj došlo 28. 11. 1941. između 7 i 8 sati kada su napadači iskoristili neopreznost oskudno naoružanih mještana koji su u zoru odustali od držanja straža oko mjesta jer su bili uvjereni da im ne prijeti nikakva opasnost. Napadači su bili vrlo vješti budući da su uspjeli presjeći kanale za komunikaciju u mjestu, te su postavili zasjede za vojne jedinice koje bi stigle u pomoć Koraju iz Čelića. U izvještaju dalje stoji da se broj žrtava ubijenih ili zaklanih procjenjuje između 200 i 300, te da je 150 kuća popaljeno. Kako se dalje navodi u pokolju su učestvovali svi pa čak i civili, žene su pljačkale, a mala djeca su nosila slamu i palila kuće sve uz poklike *„Petru i Staljinu"*.[26] Pokolj u Koraju bio je razlog zbog kojeg se kod bošnjačkih prvaka tuzlasnkog kraja razvija svijest i potreba za samostalno vojno organiziranje i samoodbranu.[27] Ovaj zločin ali i oni iz Podrinja biće glavni razlog zašto je došlo do formiranja Hadžiefendićeve legije u Tuzli. Naravno važno je naglasiti da „muslimanske milicije" ne nastaju sinhronizovano, ali zajedničko im je da nastaju iz egzistencionalne potrebe Bošnjaka da se fizički zaštite od ustaničkih, prvenstveno četničkih pokolja.

Na udaru združenih četničko-partizanskih snaga naći će se i stanovnici Kladnja i okoline. Kada govorimo o žrtvama, za Kladanj se procjenjuje više od 300 stradalih Kladnjaka tokom Drugog svjetskog rata. Od tog broja 1941. godine stradalo je 53 Bošnjaka u bomboradovanju Kladnja, a iste godine u

osim vrlo rijetkih azijatskih primjesa. Osim toga Ustaše su najčešće citirale Starčevićeve riječi: „Muhamedovci Bosne i Hercegovine, s turskom, s muhamedanskom pasminom ne imaju ništa; oni su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Europa ima". F. Jelić Butić, *Ustaše i NDH*, 197.

[24] Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 159.

[25] Majevički četnički odred sklopiće sporazum o nenapadanju sa vlastima NDH na sastanku održanom 30. maja 1942. godine, ali vlasti NDH kod majevičkih četnika neće uspjeti izdejstvovati i prizanjanje vrhovništva na način kako su to učinili ozrenski i trebavski četnici. V. Vukelić, V. Šumanović, *Četničke postrojbe,* 22.

[26] S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima,* 56-57.

[27] Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu,* Tuzla 1995, 29.

Tuholju je još stradalo 40 stanovnika.[28] Kada govorimo o stradanju stanovništva Tuholja iz „izvještaja ministarstva domobranstva NDH“ iz januara 1942. godine navodi se da su četničko-komunistički napadači prilikom povlačenja, a nakon propalog pokušaja zauzimanja Kladanj iz osvete na zvjerski i brutalan način likvidirali muslimansko stanovništvo u okolnim selima grada Kladnja.[29]

Ništa bolje nisu prošli ni stanovnici Prače. Praču su zauzeli komunisti-četnici u jutarnjim satima između 3 i 5, 4 novembra 1941. i odmah su krenuli sa preuzimanjem vlasti i likvidacijom viđenih ljudi muslimana i katolika koje su tu zatekli Dalje se u izvještaju navodi da su u Praču prvo došli Komunisti, a da su nakon njih stigli i četnici iz Srbije i Crne Gore u većem broju koji su se odmah po dolasku upustili u pljačku i likvidaciju uglednih muslimana. Tako se dalje navodi da broj žrtava u ovom zločinu nije još ustanovljen, ali da se pouzdano znaju podaci za sljedeća muslimanska sela: Lunje – ubijeno 23 mještana od čega jedna žena, Renovica - ubijeno 12 mještana, Sočice – ubijeno deset mještana i selo Modrik u kojem je ubijeno 18 mještana.[30]

Nepovjerenje između četnika i partizana, ali i četnički zločini dovest će do njihovog raskola i tom prilikom neki partizanski odredi, čak više dobro naoružani odredi preći će na stranu četnika zbog svog ideološkog uvjerenja. Osim saradnje sa četnicima još jedna dodatna mrlja i sramota na partizansku antifašističku borbu jeste dozvola četničkim zločincima da pristupe u partizane. Nakon počinjenih zločina, kada su uvidjeli da će na kraju pobjedu ipak odnijeti partizani, većina četnika i fašistički nastrojenih Srba počela je pristupati NOB-u. Velik broj zločinaca koji su vršili pokolj nad nedužnim stanovništvom Foče i Podrinja počeo je stupati u partizanske redove. O tome svjedoči Vlado Dapčević, partizanski pukovnik i istaknuti borac iz Drugog svjetskog rata: *U Foči formirasmo nekoliko odreda Dobrovoljačke vojske. To su bili četnici koje smo razoružali. I to baš oni koji su poklali hiljade muslimana. Da smo ih kažnjavali, sve bismo morali da pobijemo. Svi do jednog su klali, a preko 2.000 ih je bilo.*[31] Ovakvih primjera je bilo još.

Ono što je zanimljivo jeste da se saradnja između četnika i partizana nastavila na području opštine Kalesije[32] i nakon zvaničnog raskola početkom 1942, godine. Ta saradnja manifestirana je uglavnom u združenim napadima na Bošnjačka sela oko Sapne, Kalesije, Vlasenice, Zvornika, a sa ciljem pljačke i uništenjem Bošnjaka i njihove imovine. Jedan od slučaja združenog napada

[28] Muhamed Muhić, *Građanin slobode-XIIst.: Kladanj = Civitates libertas-XII*, 330.
[29] S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima,* 98-99.
[30] *Isto*, 55
[31] Petar Horvatić, *Portal – Narod.hr 25. veljače 1942. Tri velika pokolja u Foči (NDH) – četnička zlodjela koja nadilaze ljudski razum ostala namjerno zaboravljena!* Internet: https://narod.hr/kultura/25-veljace-1942-tri-velika-pokolja-u-foci-ndh-cetnicka-zlodjela-koja-nadilaze-ljudski-razum-ostala-namjerno-zaboravljena.
[32] Izbijanjem ustanka srpska sela oko Kalesije i na širem području između Majevice i Birča djelovaće uglavnom u četničkim jedinicama, čak i one koje su bile pod petokrakama imale su četničku osnovu. Dž. Tosunbegović, *Gornja Spreča,* 109.

ustanika četnika i partizana zabilježen je i prilikom napada na selo Tupković[33] u kojem su počinjeni i zločini nad bošnjačkim stanovništvom. Napad na selo Tupković izveden je 5. marta 1942. godine, dakle samo 12 dana nakon četničkog napada na partizanski štab u Vukosavcima[34] i tom prilikom je prema jednom izvještaju NOP-a, likvidirano 25 lica, doduše nije precizirano da li se radi o civilima ili pripadnicima domobranstva, ali kako su gubici ustanika bili puno manji, svega 6 poginulih i trojica ranjenih očito je da se među ovih 25 lica nalazio i određen broj civila stradalih ciljano ili u sklopu razmjene vatre. Također navodi se da je tom prilikom zaplijenjeno oko 20.000 kilograma kukuruza i da je preotet broj krupne i sitne stoke, što možda najbolje pokazuje karakter samog napada.[35] Prema istraživanjima koje je obavio Hasan Palož u napadu četnika i partizana na Tupković ubijeno je 9 civila, a na desetine ih je ranjeno, dok je selo spaljeno i opljačkano. Prema Palošu iza napada na selo Tupković stajao je Miloš Zekić.[36]

Četnički zločini

Četnički pokret pod vodstvom Draže Mihailovića bio je genocidni pokret koji ima za cilj stvaranje etnički čiste velike Srbije kao jedne federalne jedinice nove Jugoslavije što se može vidjeti iz njegovih ciljeva.[37] Kada govorimo u tuzlanskoj regiji ona je u neku ruku bila zaštićena zbog ozbiljnog prisustva muslimanskih/bošnjačkih milicija, tako da će se na udaru četničkih zločinaca naći isključivo mjesta istočne Bosne koja su bila nenaoružana[38] ili slabo branjena.[39]

Jedan masovni primjer četničkog pokolja imamo u Srebrenici. Iz izvještaja ustaškog kotarskog predstojnika iz Srebrenice upućenom u Sarajevo 26. januara 1942. opisuje se stanje u Srebrenici koja se našla pod četničkom okupacijom od 18. augusta 1941. sve do 16. januara 1942. godine dok nije došla njemačka vojska. U izvještaju stoji da su četnici pod komandom Jezdimira Dangića njih 400 od kojih nisu svi bili naoružani zauzeli Srebrenicu 18. 8. 1941. usljed slabog pa gotov nikakvog otpora regularnih snaga NDH, a

[33] Dž. Tosunbegović, *Gornja Spreča,* 109.
[34] Napad četnika na partizanski štab Majevičkog odreda u Vukosavcima dogodio se 20.02.1942. godine. Sejfulah Imamović, *Vukovije*, Tuzla 2010, 50. (dalje: S. Imamović, *Vukovije*).
[35] S. Imamović, *Vukovije*, 50.
[36] Izjava data u novembru 2021. godine.
[37] S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima,* 62-65.
[38] Četnici iz Kravice su zarobili 38 bošnjačkih civila; muškaraca, žena i djece, zatvorili ih u jednu kuću kod Drinjače mjesto Sopotnik i žive zapalili. Sakib Halilović, *Zvornik između nama i srama*, Sarajevo 2017, 21.
[39] Na udaru četnika našla su se zvornička sela u kojima su tokom Drugog svjetskog rata nad stanovnicima počinjeni zločini. Tako je u Glodima ubijeno 34 Bošnjaka, Donja Kamenica 17, i Gornja Kamenica 32 ubijena Bošnjaka. Ovi brojevi nisu konačni. Vidi više Dževad Tosunbegović, *Kamenica i Glodi monografija*, BZK Preporod BiH-Opštinsko društvo Zvornik, Zvornik 2009.

da su se Dangićevim četncima vrlo brzo po osvajanju Srebrenice priključili i drugi četnici iz Srbije. Za vrijeme četničke okupacije Srebrenice likvidirano je 1.000 Bošnjaka puškom ili nožem, a materijalna šteta je neprocjenjiva budući da su četnici opljačkali sve što se dalo opljačkati, a prilikom pljački zvjerski su postupali prema civilima kako muškarcima tako i ženama koje su ponižavali i maltretirali na razne načine, a neke bi nakon toga i likvidirali. Također zabilježeni su i zločini silovanja nad djevojčicama starosne dobi od 14 godina pa na više. U izvještaju se dalje navodi da su se četnici noć prije dolaska njemačke vojske izvukli iz Srebrenice i prebjegli preko Drine u Srbiju, a da je opustošeni grad ostao u haotičnom stanju. Zato se u ovom izvještaju vlasti alarmiraju da se stanovništvo nalazi u teškom stanju, bez lijekova, liječnika i hrane, a na kraju izvještaja se naglašava sljedeće *Srebrenica je od prve željezničke pruge (Tuzla) udaljena 107 km, te u slučaju kakve velike nužde dok se ne dođe do Tuzle mora proći dva dana na ovakovom vremenu. Da bi se ovaj narod koliko bilo spasio (jer ga se mogu reći mirne duše, dosada 15% muslimana uništeno, ako ne i više) potrebno je na prvom mjestu očistiti od četnika, zatim poslati mirno i sposobno činovničtvo, pružiti im što veću pomoć u naturi i novcu, kao i podijeliti im stoku.*[40]

Teško da su ovi zahtjevi uslišani budući da se nikad na području istočne Bosne nisu osnovale ozbiljne vojne jedinice državne ili narodne muslimanske koje bi branile narod od četničke kame, tako da će zbog takvog odnosa u srednjem Podrinju i zapadnom Sandžaku srpski genocid nad Bošnjacima dostići svoj vrhunac. Tako će naprimjer grad Foča i njena okolina postati sinonim za stradanja nevinog bošnjačkog naroda. Četnici Draže Mihajlovića i tamošnji Srbi u tri navrata vršili su masovni pokolj nad civilima fočanskog kraja, u kojima je stradalo, prema mišljenju većeg broja historičara, više od 8.000 Bošnjaka.[41]

Četničke genocidne kampanje protiv Bošnjaka sa ciljem stvaranje etnički čiste velike Srbije biće nastavljene i tokom 1943. godine, a pratila ih je i diplomatska aktivnost. Pokazatelj da je velikosrpska diplomacija radila na uključenju Bosne i Hercegovine ili pak njezinog jednog dijela u sastav Srbije vidljiv je iz planova Neubachera koji je smatrao da bi se sa jačanjem Nedića mogao poraziti Tito, a jačanje Nedića ogleda se u stvaranju federacije „Velike Srbije“ koju bi činila; Srbija, Sandžak, Crna Gora i dio Bosne i Hercegovine do rijeke Bosne. Pored toga bilo je potrebno i oformiti „srpsku vojsku“ sačinjenu od srpskih ratnih zarobljenika u njemačkim logorima koji bi na ovom prostoru obavljali posao umjesto njemačkih vojnika. Zanimljivo je da je ovaj prijedlog Hitler ipak odbio strahujući od srpskog ekspanzionizma. Međutim treba naglasiti da je razmatranje ovih planova dovelo do formiranja četničkih grupa u Bosni i Hercegovini pod komandom Nedića, a istovremenom Mihailović

[40] S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima,* 84-87
[41] Vidi više: Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Sarajevo 1990, 275.

počinje sa sprovođenjem plana etničkog čišćenja cijele istočne Bosne. Ovi četnički zločinački pohodi „kamom i ognjem“ rezultirali su novim talasem izbjeglica koje su utočište pronalazili u Sarajevu i drugim sigurnijim gradovima u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, a koliki je bio očaj bošnjačkog staanovništva ogleda se u činjenici da su tada mnogi sarajevski uglednici počeli naglas razmišljati o mogućnosti evakuacije kompletnog stanovništva u Tursku. [42] Pasivnost NDH i četnički zločini dovest će do zaokreta muslimanskog stanovništva prema partizanima koji od jula 1943. godine počinju sami stupati u kontakte sa partizanima tražeći oružje za borbu protiv četnika.[43]

Zločini iz odmazde (1942-1944)

Kada govorimo o stradanju stanovništva u Drugom svjetskom ratu ne treba nikako sve zločine dovoditi u vezu sa nekakvom nacinalnom ili vjerskom mržnjom jer nas to može dovesti u zabludu. Određen broj zločina koji su izvršeni u Drugom svjetskom ratu od strane jedinica NDH ili SS trupa njemačke vojske nisu bile rezultat nacionalne netrpeljivosti već kao rezultat odmazde nad stanovništvom.

Jedan takav primjer desio se nakon napada ustanika na Tupković i nakon zločina koji su tamo počinjeni, a koji nikada nisu istraženi. Kao posljedica tih događaja bio je uzvratni napad jednog djela legionara na selo Jeginov Lug kod Kalesije 11. 4. 1942. godine.[44] Tom prilikom selo je spaljeno, a izvori oni režimski navode da je likvidirano preko 200 srpskih civila, žena i djece. [45] Zanimljivo je kako su komunistički izvori izvještavali o stradanju srpskih civila u Jeginovom Lugu, dok sa druge strane ne navode niti jednog stradalog civila Bošnjaka u Tupkoviću. Razlog tome možemo tražiti u pokušaju pobjednika da svoje bitke predstave besprijekorno čistim, i da koliko god je to moguće poraženu stranu, u ovom slučaju pripadnike legije, predstave kao okrutne zločince. Naš zadatak je da u skladu sa dostupnim izvorima pokušamo rasvijetliti ovaj nemili događaj. Kada govorimo o brojevima stradalih Srba u Jeginovom Lugu, zanimljivo je da se u Beogradu 1994. godine pojavila jedna izuzetno kratka publikacija, ako je tako možemo nazvati, autora Petra Vučetića i Mire Mitrović pod nazivom *Pomenik – genocid nad Srbima 1941-1945 u opštini Kalesija (parohiji moga oca)* u kojoj se između ostalog navodi spisak imena civila, njih čak 436[46] koji su umoreni na području opštine Kalesije tačnije mjestima: Dubnica, Jajići, Zolje, Brda, Donji Rainci, Kalesija, Kojići i

[42] M. Attila Hoare, *Bosanski muslimani,* 152-154.
[43] Isto, 149.
[44] S. Imamović, *Vukovije*, 50.
[45] *Isto*, 50, 60.
[46] Petar Vučetić, Mira Mitrović, *Pomenik genocid nad Srbima 1941-1945 u opštini Kalesija* (parohiji mog oca), Beograd 1994, 8-13. (dalje: P. Vučetić, M. Mitrović, *Pomenik genocid nad Srbima*).

Jeginov Lug od strane ustaša, a pod ustašama se uglavnom smatraju domaći muslimani,. Zanimljivo je da se čak 143 lica[47] povezuju sa Jeginovim Lugom i decidno se navodi da su likvidirani 1942. godine, dok za lica u drugim mjestima stoji da su ubijena između 1941-1945. godine. Do ovog broja autori su došli u saradnji sa drugim Srbima koji su živjeli na području Kalesije nakon Drugog svjetskog rata.

Čitajući *Pomenik* prvo što primjećujemo je da autori ovog djela zločin koji se desio u Jeginovom Lugu datiraju ciljano 10. aprila 1942. godine, a ne 11. aprila 1942. godine a razlog tome ne dolazi iz njihovog neznanja, već iz težnje da ovaj zločin predstave kao simboličan krvavi ustaški pir na rođendan antisrpske države. Dalje u Pomeniku kada se govori o ovom zločinu stoji da su ustaše pobile sve mještane sela[48], a da je se pokolja spasio samo jedan mali dječak koji se od klaonice spasio na način da se sakrio u kokošinjac, u radu se navodi i ime Jovo Perić koji se nakon toga uputio u Šekoviće. Osim toga navodi se da su tri žene odvedene iz sela u Tuzlu i da su služiule za iživljavanje zelenoj legiji Hadžiefendića, te da su nakon toga ubijene. Ono što još privlači pažnju u Pomeniku jeste spisak lica njih 44 kojima je prota Dušan Mitrović služio pomen, a koja su ubijena prema njegovom zapisu u Jeginovom Lugu. Osim toga tu se nalazi i spisak lica odgovornih za ovaj zločin, no nije objašnjeno na koji je način prota Dušan došao do njih budući da je zato vrijeme bio u Srbiji, tačnije deportovan je u logor Caprag, te je potom pušten i za vrijeme rata nalazio se u Banji Koviljači. Ako pogledamo spisak navodno odgovornih vidjet ćemo da se radi o uglednim ljudima ovog kraja koji su se ciljano našli na ovom spisku.

Jedno od možda najvažnijih pitanja jeste kako to da su Srbi sve do aprila 1942. godine opstali u Jeginovom Lugu, ako su bili okruženi sa svih strana „krvožednim ustašama“? U *Pomeniku* u dva pisma koja su nastala prije aprila 1942. godine, upućena proti Dušanu Mitroviću i Ratku Mitroviću od strane njihova sestre Mileva Krulj rođeno Mitrović između ostalog stoji *da su neki htjeli da ih zapale ali je ona za selo dobila zaštitu od strane jednog natporučnika iz Kalesije koji se poznavao sa njezinim bratom Ratkom*.[49] Da je selo uvažavalo zaštitu svjedoči nam i Hasan Paloš, on naime tvrdi da je postojao dogovor i da je legija čak držala straže oko sela kako se ništa ne bi desilo mještanima, međutim usljed ustaničkog napada na Tupković čak su i mještani ovog sela uzeli učešće u napadu i pljački, te su se nakon toga određeni legionari (iz Tupkovića) samoinicijativno odlučili na osvetu.[50] Zbog ovog

[47] Ovi brojevi su preuveličani budući da istraživanja koje su obavljena u Beogradu pokazuju da je u Jeginovom Lugu ubijeno 128 Srba (za 1941-1942) dok je za zločin u 1942. godini navedeno 88 imena. Muzej žrtava genocida, *Popis žrtava rata 1941-1945 za Bosnu i Hercegovinu, Opština Kalesija*, 1593-1608. http://www.muzejgenocida.rs/images/ZrtvePub/BiH.pdf.

[48] Na popisu 1948. u Jeginovom Lugu je evidentirano 310 stanovnika što znači da ovaj navod nije tačan, a selo na popisu 1931. je imalo 295 stanovnika. S. Imamović, *Vukovije*, 61

[49] P. Vučetić, M. Mitrović, *Pomenik genocid nad Srbima*, 33.

[50] Izjava data u novembru 2021.

napada nakon rata od strane pobjednika biće pokrenut i proces protiv mnogih uglednih Bošnjaka kojima su se na teret stavljale optužbe za navodne zločine u Jeginovom Lugu, ali o tome ćemo nešto više reći u nastavku rada.

Pored *Pomenika* 2019. godine se u javnosti pojavio dokumentarni film pod nazivom *Tuzla zločin bez kazne i egzodus srpskog naroda*[51] film je prikazan i na entitetskoj televiziji RTRS, a objavljen je i na internetu na platformi youtub od strane kanala „Udruženje tuzlaka u Bijeljini“, 2019. godine u povodu 27 godina od egzodus Srba tuzlanske regije i od zločina nad kolonom vojnika JNA u Tuzli 15. maja 1992. godine. Dokumentarac je nastao ciljano sa zadatkom relativizacije historije, međutim interesantno je da se u njemu u kontekstu genocida nad Srbima u Drugom svjetskom ratu pojavljuje Ljubomir Tadić koji govori o stradanju svog sela Jeginov Lug. U njegovoj kratkoj izjavi stoji sljedeće: *To je bila legija zeleni kadar zvani, handžar divizija se zvala. I oni su nas 260 otjerali dole u šumu. Odvojili žene i djecu i muškarce na baška i postrijeljali su sve. Ja sam ležao na majci mrtvoj dva dana i noć. Tad sam imao nepune 4 godine, kad je to bilo 11. aprila 1942. godine. Tu sam ranjen (pokazuje na gornji dio leđa ispod vrata) evo rana se vidi kugla gdje je unišla gdje je izašla, ovdje (ponovno pokazuje na leđa) da me ufatila oto to ne bi mogao ostati živ. Pošto smo mi pripadali Vukovijama opštini, iz toga sela opština Vukovije bio je odbornik za naše selo neki Avdo Majdanac i njemu su rekli, Avdo pubijano je i popaljeno selo Jeginov Lug. Išao je dole gdje su nas postreljali, i mene je prevrto i tamo i i digao na ruke. On je mene stavio u kola volovska, koja su bila ljese one i on je mene odvukao svojoj kući u Dubrave.*[52]

Dakle ako rezimiramo ova dva izvora vidimo da je priča dosta slična, ali da se po mnogo čemu razllikuje. Prvo vidimo da se različito datira sam događaj i u ovom slučaju za Tadića bi rekli da je upravu, budući da autori pomenika ovaj događaj dovode pogrešnim datumom u drugi kontekst. Zatim u *Pomeniku* se navodno preživjeli dječak zvao Jovo Perić, a za dokumentarni film govori navodni preživjeli Ljubomir Tadić koji je tada imao svega četri godine. Dalje u *Pomeniku* stoji da je dječak Jovo Perić sam izbjegao do Šekovića, a preživjeli Ljubomir Tadić svjedoči da ga je sa gomile mrtvih svojoj kući odnio Avdo Majdanac[53]. Pored toga različite su i brojke ubijenih, pa tako u *Pomeniku* od 44 lica kojima je prota Dušan držao pomen, njegova kćerka i okolni Srbi koji ni geografski nisu bili blizu ovom selu taj broj podigli su na 143 lica koja su navodno ubijena u pokolju, a preživjeli Tadić koji je tada imao svega četri

[51] Prva projekcija dokumentarnog filma "Tuzla – zločin bez kazne i egzodus srpskog naroda" održana je u Bijeljini 14. maja. Član „Zavičajnog udruženja Tuzlaka u Bijeljini“ pravoslavni vojni sveštenik Vaso Popović rekao je Srni da film u 80 minuta svjedoči stradanje Srba u 20. vijeku na prostoru tuzlanske regije - u Prvom i Drugom svjetskom ratu i za vrijeme građanskog rata u BiH od 1992. do 1995. godine... Izvor internet: Portal: BN LIVE 24.APRIL2019 https://www.bijeljinalive.com/87069/u-bijeljini-14-maja-premijera-filma-o-stradanju-srba-tuzlanske-regije.

[52] Njegovu izjavu prenosimo u potpunosti. Izvor internet: https://youtu.be/BTHqRY1EIfQ.

[53] Ovde se vjerovatno misli na Majdančić.

godine tvrdi da je ubijeno 260 mještana. Dakle sve ovo ostavlja velike dileme, ali treba obratiti pažnju i na sljedeće, a to je u kojem kontekstu je nastao neki historijski izvor.

Pomenik je nastao 1994. godine u Beogradu u vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i u vrijme najžešćeg genocida nad Bošnjacima. Dalje na samom uvodu Pomenika autor navodi niz nerelevantnih podataka koji su u vrijeme tih ratnih godina služili kao propaganda. Tako u radu stoji sljedeće: „*da zločini nad Srbima ciljano nisu istraživani od strane komunističke vlasti kako se ne bi naštetilo bratsvu i jedinstvu.“* To da su komunisti glavni krivci što Srbi nemaju svoju državu i da su Srbi najviše stradali, od strane ustaša Bošnjaka i Hrvata bila je već dobro ustaljena velikosrpska političko-medijska kampanja koja je za cilj imala pripremu agresije na Bosnu i Hercegovinu i širenje mržnje uperene prema drugim narodima[54], ta mržnja je u ratnim godinama 1992-1995 rezulitrala masovnim i stravičnim zločinima i genocidom nad Bošnjacima. Autori Pomenika su toga bili svjesni pa su otišli i korak dalje tezom da bi sada u ovom vremenu *crkva i akademija morali dati proglas stradajućem srpskom narodu da im se piše o stradanju Srba u Drugom svjetskom ratu kao i ratu pri rasturanju SFRJ. Čak više to je važno budući da u svjetskoj javnosti preovladava mišljenje da su Srbi koji su ustali da se brane od novog genocida krivci i zločinci, a zločinci – žrtve.* Dakle ova publikacija nastala je ciljano 1994. godine očito nije imala za cilj da utvrdi istinu, već je bila u službi nastavka velikosrpske propagande i nastavka genocida nad Bošnjacima i uništenjem Bosne i Hercegovine.

Sa druge strane izjava Tadića data za propagandni film koji za cilj ima relativizaciju historijskih događaja, također je veoma kontroverzna. Prvo sam broj ubijenih ne može da bude vjerodostojan jer kako dječak od četri godine može biti pouzdan izvor. Kako može tvrditi sa sigurnošću da je ubijeno 260 ljudi? Ono što bi se moglo izvući iz njegove izjave jeste da ni najbliži politički predstavnici opštine Vukovije nisu znali za ovaj pokolj. Što znači da je zločin odrađen samoinicijativno. Pokušaj da se od strane autora Pomenika i sam Hadžiefendić dovede u povezanost sa ovim zločinom je jako zloban. Za legiju kojom je komandovao Hadžiefendić ne postoji niti jedan jasan pokazatelj da je pod njegovom komandom osmislila i sprovela neki zločin. Mi ne osporavamo da je u Jeginovom Lugu od strane odmetnutih legionara počinjen zločin nad Srbima, ali nije počinjen iz razloga što su slijedili rasnu politiku NDH, niti zato što su bili žedni srpske krvi, već je do zločina došlo isključivo iz odmazde zbog napada, pljačke, paljenja istradanja stanovništva Tupkovića.

Čak je i sam Miloš Zekić priznao da Ferizovići koji se između ostalog optužuju u Pomeniku, nisu krivi za zločin u Jeginovom Lugu i da je on taj koji je poslao jedinice na Tupković kako bi se opskrbili hranom i uplašili

[54] O političkoj, medijskoj i vojnoj pripremi agresije na Bosnu i Hercegovinu vidi više: Denis Bećirović, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 2021, 196.-224.

stanovništvo bez žrtava, a rezultat ovog napada je uzvratni napad na Jeginov Lug.[55]

Kada govorimo o žrtvama i njihovom broju Sejfulah Imamović je analizom popisa stanovništva došao do zaključka da 1942. godine u Jeginovom Lugu nije stradalo više od 80 stanovnika.[56] Naravno ovi podaci mogu se pokazati i netačni ali zanimljivo je da Zdravko Antonić i Jeremija Perić u svojoj publikaciji tvrde da broj ubijenih u Jeginovom Lugu od strane dijela legionara ne prelazi 100.[57] Sa druge strane ako uzmemo jedan podatak iz Pomenika da je prethodno iz sela odvedeno 50 muškaraca, onda bi broj od 44 lica kojima je prota Dušan držao pomen bio najrelevantniji, na to da i dodamo između 5-15% to opet ne prelazi više od 50 lica. Nažalost tačan broj stradalih pogotovo danas je jako teško utvrditi, ali je još žalosnije da velikosrpska propaganda ciljano manipuliše brojevima ubijenih.

Pored ovog zločina sa stabilizacijom NOP-a, padom Italije i četničkim zbližavanjem sa njemačkom vojskom bosanski muslimani počinju tokom 1943. godine iskazivati sve veće simpatije prema partizanima. Međutim njihova podrška NOP-u neće ostati nekažnjena od strane fašističkih vlasti koja će sve one za koje smatra da daju podršku ustanicima izložiti represiji. Tako su ustaše sredinom juna 1943. godine potisnuvši partizane iz Srebrenice masakrirale oko 200 stanovinika ovog kraja, najviše muslimana uključujući i predsjednika sreskog suda, njegovu suprugu i troje djece, kao i direktora pošte.[58]

Osim ustaša odmazdu su nad muslimanima vršile i njemačke snage koje su osmog jula 1943. godine strijeljali 31 muslimanskog civila, uključujući i nekoliko djece iz sela Prisoje i Podkozari kod Čajniča. Par dana kasnije pripadnici Sedme SS divizije „Princ Eugen“ 12. jula likvidirali su 69 muslimana iz sela Košutice kod Sokoca. Njemačke odmazde možemo pratiti i tokom 1944. godine kada su u januaru strijeljali dvadeset muslimanskih civila iz sela Vladavići i Gornjeg Lukavca u Tuzlanskom selu, a zanimljivo je da ustaški izvori navode da sela nisu održavala veze sa partizanima.[59] Među ove zločine možemo uvrstiti i one koji su počinili pripadnici 13. SS divizije „Handžar“. Važno je naglasiti da je ova jedinica bila pod direktnom komandom SS-a i da su Bošnjaci i Hrvati u njoj služili isključivo kao „topovsko meso“. Međutim i danas jedinica se naziva bošnjačkom i optužuje se za masovne zločine nad Srbima počinjenim iz mržnje na području: Semberije, Majevice i Birača. Tako jedan referat Zemaljske komisije ističe kako su *mržnjom zatrovani i nahuškani vojnici ove divizije po dolasku u Jugoslaviju „tobože klali sve što nije nosilo fes“ ili da su „istrebljivane čitave porodice na najokrutiniji način.*[60]

[55] Izjavu dao Hasan Paloš u Kalesiji u novembru 2021.
[56] S. Imamović, *Vukovije*, 61.
[57] *Isto*, 50.
[58] M. Attila Hoare*, Bosanski muslimani*, 171.
[59] *Isto*, 172.
[60] Zvonimir Bernwald, *Povijest divizije „Handžar“, sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu*, Gračanica 2019. str.282.

Ono što je prvenstveno važno naglasiti jeste da „Handžar“ nije bio nikakv ideološki bošnjački pokret, čak više oni su u ovu diviziju stupali jer su mislili da će se na taj način zaštiti od četnika.[61]

Kada govorimo o zločinima ove divizije njih argumentovano ne možemo dovoditi u vezu sa nekom nacionalnom mržnjom u globalu. Da divizija nije bila striktno usmjerena u uništenje Srba već ustanika pokazuje i podatak da su uz diviziju zajedno nastupali i četnici, na osnovu čega se postavlja jasno pitanje da li bi četnici kao srpski nacionalisti učestvovali u zločinima protiv svog naroda? Također ako su ratne operacije „Handžara“ bile usmjeren protiv Srba kako je moguće da su Srbi i nakon rata na ovom području gdje je divizija djelovala ostali većinsko stanovništvo? [62] Zločini koji su počinjeni bili su sa ciljem uništenja ustaničkih logističkih baza. Na primjeru stradanja stanovništva u Vražićima kod Brčkog gdje je ubijeno 24 muslimana, koji su navodno imali vezu sa partizanima, jasno se pokazuje da je ova divizija sprovodila kaznene ekspedicije bez obzira na nacionalnu pripadnost.[63] Dakle isto kao što je djelovala 7. divizija SS-a „Princ Eugen“ u prethodnom primjeru tako je djelovao i „Handžar“. Međutim postavlja se pitanja zašto se „Handžar“ divizija nastojala predstaviti bošnjačkom i zašto se nije radilo na potpuno rasvjetljavanju svih mračnih događaja? Odgovor leži u politici. Komunistička politika u Bosni sve vrijeme je zasnovana na jednakosti naroda u njihovom zlu. Tako da se ispoljavanje nacionalizma kod jednog naroda po načelu sustava spojenih posuda moralo makar i prisilno i lažno naći kod ostala dva naroda.[64]

Partizanski zločini u oslobođenim krajevima (1943-1945)

Stabilizacijom NOP-a i snažnijim brobenim djelovanjem koji će rezultirati oslobođenjem gradova, na samom početku vidljivo je da su se partizani žestoko obračunavali sa svima onima koje su oni smatrali svojim neprijateljima i koji su prema njihovim saznanjima bili saradnici okupatora. Samo u Tuzli i njenoj neposrednoj okolini je nakon prvog oslobođenja Tuzle strijeljano 55 uglednih osoba (33 katolika, 20 muslimana i 2 pravoslavca).[65] Nakon drugog oslobođenja Tuzle od strane partizana 1944. godine nastavalja se sa represijom po lokalno stanovništvo. Tom prilikom bit će ubijeno nekoliko uglednih Tuzlaka, među kojima i advokat dr. Bahrija Kadić, te Sulejman

[61] Nijemci ne bi bili nikad u stanju ustrojiti jednu ovakvu formaciju da nije bilo četničkog terora nad Muslimanima, koji je kod njih stvorio potrebu organizovanja samoodbrane bilo pod kojom formacijom. Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 80.

[62] Zvonimir Bernwald, *Povijest divizije „Handžar“ sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu*, Gračanica 2019, 283-284.

[63] Na to ukazuju i partizanske obavještajne službe, SS vojnici su „naročito krvavi prema selima koja su nam naklonjena bez razlike na nacionalnu i vjersku pripadnost“. Xavier Bougarel, *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-145,* Sarajevo 2021, 181.

[64] Š. Filandra, *Bošnjačka politika,* 173.

[65] Spisak sa imenima ubijenih nalazi se u više publikacija. A. Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja*, 96-97; S. Selimović. S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 73.

Omazić, Sakib Ibrišimović i drugi aktivni članovi muslimanskih kulturnih društava „Senat", „Bosna" i „Narodna uzdanica", a treba naglasiti da se u zulumu i likvidaciji Bošnjaka najviše se istakao Vlado Popović.[66]Osim ubistava na udaru se našla i imovina lica koja su optužena da su „državni neprijatelji" i njihova imovina bila je konfiskovana, a slična sudbina zadesila je i stanovnike drugih oslobođenih mjesta u tuzlanskom kraju.[67]

Ono što je posebno zanimljivo ogleda se u podatku da su u velikom broju slučajeva partizani zauzeli gradove bez neke pretjerane borbe jer su bili u dosluhu sa legionarima, odnosno jer im se oni nisu željeli suprostaviti, a bilo je i slučajeva gdje su našli na izuzetno snažan otpor. Takav slučaj imamo nakon zauzimanja Tuzle, kada su partizani pokušali napasti i Brčko, koje je predstavljalo strateški važan grada koji je štitio njemačku putnu komunikaciju između Beograda i Zagreba, ali je također štitio i omogućavao pristup tuzlanskom bazenu. Prema navodima savremenika partizani su energično izvršili siloviti napada uz uvjerenje da će se domobrani predati ali kako se to nije dogodilo nakon par sati krvavih borbi su odbijeni. Ovo je jasno pokazalo da partizani ne mogu zauzeti gradove bez saradnje sa domobranima.[68]

Bilo je čak i slučajeva da su partizani nad mjestima koja su bila predmet potencijalnog osvajanja primjenjivali razne akcija koje su imale za cilj stvoriti nesigurnost i strah u tim mjestima. Te aktivnosti svodile su se na likvidacije seljaka u poljima ili pljačku. Jedan takav primjer imamo u proljeće 1944. godine kada je u blizini sela Tupković od strane grupe partizana pod vodstvom Miće Samardžić ubijen Ago Muhić i njegov brat Ibro. Naime na imanju na kojem su oni čuvali stoku, tokom noći grupa partizana je došla i u kolibu u kojoj su boravili bačena je bomba. Tom prilikom smrtno su stradali Ago i Ibro Muhić, dok su od posljedica eksplozije ranjena još četri Agina sina koji su bili uzrasta do deset godina. Što se tiče stoke koja je bila na imanju ona je opljačkana, a za ovaj zločin niko nikada nije odgovarao.[69] Na sličan način ubijeni su Alija Kadrić i Mujo Bajrić iz Tupkovića,[70] kao i Redžo Majdančić iz Vukovija.[71] Samardžić je nakon rata nagrađen a tokom septembra 1944. godine bio je član delegacije partizana koja je na sastanku zapadno od Visa pokušala da pripadnike muslimanskih milicija pridobije u partizane. Pregovori su propali zbog isključivosti partizanske strane.[72] (Velikosrpska prikrivena politika u

[66] Izet Šabotić, Položaj Bošnjaka na širem tuzlanskom području neposredno nakon Drugog svjetskog rata, *Zbornik radova sa naučnog skupa "Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu"* koji je održan 24. decembra 2011. godine u Sarajevu, 279.
[67] Vidi više: *Isto*, 279-283.
[68] M. Attila Hoare, *Bosanski muslimani*, 191-192.
[69] Izjavu dao Agan Muhić sin Age Muhića u Živinicama u novembru 2021. godine
[70] S. Imamović, *Vukovije*, 272.
[71] *Isto*, 272.
[72] Partizanska strana kategorički je tražila od Zelenog kadra da se uključi u njihovu vojsku i dobije konkretne zadatke na operatino-manevarskom polju. Zeleni kadar nije želio da ratuje i predložio je da se načini dogovor po kojem bi ljustvo ostalo na svom matičnom području, kao

redovima KPJ je radila na dominaciji Srba nad ostalim narodima Bosne i Hercegovine, a to najlakše ostvaruje ako ostala dva naroda nose hipoteku saradnika okupatora op.a). To je na kraju i bio glavni razlog zašto će do samog kraja Bošnjaci ovih područja u većini ostati isključivo vjerni svojim milicijama i zašto se nakon rata neće naći na strani pobjednika.

Razračunavanje sa poraženim i zločini OZN-e

Početkom 1945. godine kada se vidjelo da će nacistička Njemačka biti poražena, veliki broj njemačkih vojnika, jedinica NDH, četnika i svih drugih ponajviše civila koji su strahovali od komunističke odmazde zaputili su se iz Jugoslavije prema Austriji kako bi se predali Britancima. Međutim britanske snage će sve one koji su došli do austrijskog mjesta Bleiburg, vratiti u Jugoslaviju, čime je njihova sudbina bila zapečaćena. Hrvatski historičar Tvrtko Jakovina tvrdi da je još na Jalti dogovoreno da će zarobljenici biti izručeni onim protiv kojih su ratovali.[73] Iako se navodno prema zarobljenicima trebalo postupati sa posebnom pažnjom, na što ukazuju neke direktive [74] činjenice ukazuju da je od strane JA došlo masovnih egzekucija zarobljenika kod Maribora, Zidanog Mosta, Celja, Dravograda, što potvrđuju nađene masovne grobnice,njih 570. Na osnovu toga *Bleiburg* danas predstavlja masovna ubistva, mučenja i druge zločine počinjene od strane JA nad pripadnicima poraženih vojnih snaga i izbjeglih civila u završnici rata i neposredno nakon rata. Dakle bleiburški zločin nedvosmisleno predstavlja teško kršenje zakona, običaja ratovanja i međunarodnih pravnih akata koji su tada važili. Ukupan broj žrtava Bleiburškog zločina teško je ustanoviti, ali se procjenjuje broj od 80.000 ljudi, najvećim dijelom Hrvata, ali i Bošnjaka, Nijemaca, Slovenaca, Srba, Crnogoraca i drugih. [75]

Teško je utvrditi broj stradalih Bošnjaka u tzv.“marševima smrti“. Sa područja Tuzle i okoline najviše su se ovom problematikom bavila grupa autora okupljena oko časopisa *Gračanički glasnik.* Oni su u dosadašnjem radu utvrdili broj od 407 žrtava Bleiburškog zločina samo za vangradsko područje Gračanice, dok obrada podataka za gradsko područje nije završena.[76] Ono što je

neka vrsta terenske „partizanske“ milicije. A. Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja*, 117.

[73] Tvrtko Jakovina*,* Velika Trojica, NOVJ i POJ i vojska NDH 1945*, Bleiburg i križni put 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Zagreb, 12. travnja 2006, 72.

[74] 14. V. 1945. Štabovima 1, 2, 3. i 4. armije i glavnim štabovima Slovenije i Hrvatske Titovo naređenje dostavljeno je cirkularnom depešom, Preduzmite najenergičnije mjere da se po svaku cijenu spriječi ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenika od strane jedinica, pojedinih organa i pojedinaca. Ukoliko postoje među zarobljenicima i uhapšenicima takva lica koja treba da odgovaraju za djela ratnih zločinstava, predavati ih na revers vojnim sudovima radi daljeg postupka. Tomislav Badovinac, Zločin nad zločincima, Bleiburg i križni put 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Zagreb, 12. travnja 2006, 81.

[75] I. Šabotić, *Položaj Bošnjaka na širem tuzlanskom području,* 272.

[76] *Isto*, 272.

evidentno ogleda se u podatku da je u Gračanici stradalo više ljudi 1945. godine nego tokom čitavog rata.[77] Jedan od preživjelih u „marševima smrti" bio je i Kalesijac Ibrahim Alić u njegovoj kratkoj izjavi iz tih teških dana stoji sljedeće *Nas je 26.000 krenulo sa Bleiburga, sve vrijeme puta čula se paljba mitraljeza, a kući nas nije došlo ni 1.600.*[78] Sa druge strane bilo je i slučajeva da su zarobljenici koji su preživjeli „marševe smrti" umirali u logorima od gladi usljed nehumanog postupanja. O ovome svjedoči nam Himzo Ibrić iz Srebrenika koji je preživio „marš smrti" i koji je potom boravio u logoru Pakrac. On je 08. marta 2007. godine dao intervju za *United States Holocaust Memorial Museum* u kojem govorio o raznim ratnim zbivanjima i golgotama koje je proživio u Drugom svjetskom ratu.[79]Ako rezimiramo sve nema sumnje da je na Bleiburgu 1945. godine ruka pravde stigla neke najozloglašenije ustaške koljače, pa i četnike koji su činili zločine, ali je isto tako bez adekvatnog suđenja i usljed nehumanog postupanja stradao i velik broj nevinih zarobljenika. Nažalost ovakav način ophođenja prema poraženim bio je identičan u svim djelovima ratom zahvaćene Europe gdje su se pobjednici razračunavali sa svima ono koji su se našli na strani poraženih.

Pored ovog jedinice JA i OZN-e[80] vršili su zločine i represiju nad bošnjačkim stanovništvom koje su likvidirali ili hapsili. Na lokalitetu Tuzle tačnije u tuzlanskom štoku su tokom 1945. godine vršene likvidacije svih neprijatelja pobjednika. Prema istraživanju Fadila Alikadić posebno je interesantan podatak da su svi Kladnjaci koji su dovedeni u tuzlanski štok strijeljani, a da se likvidacije spasio samo jedan čovjek, rođeni kladnjak Mujo Aličević koji je prilikom evidentiranja rekao da je iz Paljevca i na taj način se spasio strijeljanja. U tuzlanskom štoku te 1945. godine strijeljano je 25 kladnjaka, dok je nakon rata od strane komunističkog režima strijelano 210 kladnjaka.[81] Kao rezultat ovih zločina Aleksandar Remetić smatra da se na području Tuzle na tri lokacije nalaze masovne grobnice, u kojima se nalaze tijela lica ubijenih 1945. godine od strane komunističkog režima. Prva grobnica nalazi se na lokalitetu kompleksa Slana banja, druga je na platou Gradine u sklopu kliničkog centra, a zanimljivo je da se na lokacija parka ispred odjela pedijatrije u SFRJ nikada nije dozvoljavala gradnja i treća lokacija je na Krojčici u blizini vojnih objekata.[82]

[77] Vidi više: Omer Hamzić, Edin Šaković, Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941-1945, Dio prvi: vangradsko područje*, Gračanički glasnik*, broj: 29/15, Gračanica 2009, 95-96.

[78] Izjava data 1990. godine, Predsjedniku opštine Kalesija Iztu Hadžiću.

[79] Intervju sa Himzom Ibrićem dostupan je na internet stranici United States Holocaust Memorial Museum pod nazivom Oral history interview with Himzo Ibrić, internet: https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn44625. Pristup: novembar 2021.

[80] OZNA - Odjeljenje zaštite naroda formiran 13. maja 1944. godine Odlukom Vrhovnog komandanta NOVJ. Zadatak OZN-e bio je borba protiv špijunaže, te protiv vanjskih i unutarnjih neprijatelja.

[81] Muhamed Muhić, *Građanin slobode-XIIst. :Kladanj = Civitates libertas-XII*, 330-332.

[82] Izjava data u oktobru 2020.

Osim Tuzle likvidacija je bilo također i na drugim mjestima. Pored toga bilo je i slučajeva da su ljudi pod lažnom optužbom bili bez procesa zatvarani li strijeljani. Posebno loš odnos prema domaćem bošnjačkom stanovništvu iskazale su jedinice Jugoslovenske Armije iz Srbije i Crne Gore, koje su neposredno nakon Drugog svjetskog rata boravile na širem tuzlanskom području.[83] Pored toga nova vlast nije imala ni poštovanja prema grobljima neprijateljskih vojnika pa je u skladu sa time Okružni narodni odbor za Okrug Tuzla tražio da se uklone sva neprijateljska groblja.[84]

Prostor Kalesije također nije bio pošteđen ovih aktivnosti. Šaban Hadžić iz sela Međaš kao pripadnik muslimskih milicija uhapšen je od strane JA i poslan je u zarobljenički logoru u Varcar Vakufu. Prema njegovom svjedočenju u logoru su zatvorenici bili izloženi teškim i nehumanim uslovima, a usljed izgladnjivanja bili su prisiljeni da jedu travu, kako ne bi umrli od gladi. Iz sela Međaš uhapšen je od strane komunističke vlasti i Hasan Zulić pod lažnom i nikad dokazanom optužbom da je ubio partizana. U zatvoru je proveo 16. godina tokom kojih je bio izložen torturama i mučenjima. Posebno mu je u sjećanju ostala jedna noć u kojoj je bio svezan za stolicu sa glavom podignutom u vis, te mu se planski svu noć slijevale kapljice ledene vode na čelo, tačnije predio između obrva. Na samom početku to mu nije teško palo, ali nakon 100 kapljica svaka sljedeća je bila nesnošljiva. Za njega je interesantno da je sve torture kroz koje je prošao zabilježio ali ih je pred kraj života uništio.

Za prostor Kalesije je karakteristično da su brojna sela spaljena 1945. godine od strane jedinica JA koje se uopće na ovom prostoru nisu borile. No još i prije te godine u glavama nekih komunista vladala je želja da se spale bošnjačka mjesta ovog kraja što se može vidjeti iz dnevnika Uglješe Danilovića u kojem stoji: *Ravni Zavid, 29.01.1943 godine. Stigli smo oko 10.00 sati na Ravni Zavid i tu smo zatekli jednu grupu naoružanih četnika, Planinski četnički bataljon. Bili su pod oružjem. Oni su nas izvjestili da se naši (Majevički bataljon) nalaze još tu. Oni su bili razoružali četnike, ali su im vratili oružje s obzirom da su izjavili da će priznati našu komandu. Mi smo to odobrili, s obzirom da ti četnici stvarno brane sela od ustaške bande iz susjednih muslimanskih sela. Muslimanska sela: Međeđa, Sapna, Hrasno, Seljublje, Kalesija i dr. stvarno su zaslužila da budu spaljena.*[85]

To što Bošnjaci na prostoru Kalesije organizovani u muslimanske milicije pri NDH nisu napali niti jedno susjedno srpsko selo, nije zanimalo komuniste, ali su iskoristili priliku da na osnovu zločina koji je počinjen od strane odmetnutih legionara u selu Jeginov Lug 1942.godine o kojem smo već govorili, povedu istragu bez pravde i suđenja na većem broju uglednih

[83] Vidi više I. Šabotić, *Položaj Bošnjaka na širem tuzlanskom području,* 273-274.
[84] S. Imamović, *Vukovije*, 58.
[85] Dž. Tosunbegović, *Gornja Spreča*, 115.

Bošnjaka ovog kraja.[86] Hapšenje, torture i ubistva Bošnjaka sprovođena su martu 1945. godine od strane partizanske jedinice iz Han Pijeska kojom je komandovao Milorad Đerić. Svi uhapšeni dovedeni su pod klevetama koje su protiv njih iznosili Mićo Samardžić i Božica Tomić. Pouzdano se zna da su bez suđenja ubijeni: imam iz Tupkovića Jusić Bajro i njegov brat Fehro, Himzo Durić iz Svojata, Himzo Mušanović iz Tupkovića, Mešan Mešanović iz Međaša, i Ahmet Mujčinović iz Tupkovića. Ovaj broj nije konačan. Mučenje i turtura sa ciljem priznanja učešća u zločinima vršenena je na sljedećim licima: Haso Paloš, Bego Husejnović, Hasan Resić, Mehmed Čaušević i dr. Zbog ovog zločina Đerić je uhapšen od strane komande iz Tuzle i odveden je u Tuzlu, a jedan broj privedenih lica je spašen zahvaljujući intervenciji komande iz Tuzle u kojoj je pismenim putem zahtjevano da ne smije biti ubistava bez suđenja. Zbog inervencije biće otvoren sudski proces na kojem dokazana nevinost preživjelih, a Božica Tomić je zbog lažnog svjedočenja osuđena na 6 mjeseci zatvora.[87] Međutim ubistva bez suđena na teritoriji Kalesije bilo je i 1946. godine i tom prilikom likvidirani su: Aljo Begić, Kemo Mehmedović, Haso i Salko Salihbašić, Sinan Vildić i braća Ferizović.[88] Ni ovaj broj nije konačan.

Zaključak

Na stradanje stanovništva na tuzlanskoj regiji i okolini značajan uticaj je imala realizacija rasne politike ustaškog režima. Tako smo ustanovili da je sa ove regije u logoru Jasenovac stradalo poimenično 3.898 stanovnika. Najviše su u procentu stradali: Jevreji, Romi i Srbi, a u manjem obimu evidentirali smo i stradanje Bošnjaka, Hrvata i drugih etničkih grupa. Po broju žrtava najviše su stradali Srbi-2.930, Jevreji-667, Romi-167, Bošnjaci-92 i Hrvati-37. Svakako da su žrtve u Jasenovcu veće od poimenično istraženih, ali bi bile daleko veće da se nije organizovano suprostavilo ustaškom teroru od strane uglednih građana Tuzle i okoline. Ugledni građani Tuzle i okoline najviše pripadnici bošnjačkog naroda koji su prema rasnoj politici NDH bili deklerativno smatrani povlaštenim slojem društva, nisu se libili da ustanu protiv ustaškog terora i stanu u zaštitu svojih komšija. Ovaj hrabri čin je jedinstveni način otpora u porobljenoj Evropi i pripada bošnjačkim iskustvima antifašizma.

Ustaška represija nad Srbima pa čak i samo diskriminatorska politika rezultirala je revoltom srpskog stanovništva koje se diže na ustanak, a glavna meta ustanika četničkih i partizanskih bivaju nezaštićena bošnjačka sela. Ustanički zločini pokazat će i pravo lice NDH koje po svemu sudeći vodilo

[86] Prema riječima Bege Husejnovića torture i ubistva OZN-e su vršene nad oko 100 ljudi sa prostora Kalesije i Živinica. Bego Husejnović je svjedok i zatočenik koji je uspio pobjeći iz zatočeništva.

[87] Izjavu dao Hasan Paloš u novembru 2021. Postoje i druge izjave lica koja su preživjela ovaj zločin. S. Imamović, *Vukovije,* 271-273.

[88] Izjavu dao Hasan Paloš u novembru 2021.

politiku „zavadi pa vladaj“ na etnički čistom hrvatskom prostoru, koji bi bio uspostavljen na način koji iznosi fratar Božidar Brale u kojoj stoji: *Mi puškom i nožem u ruci biološki istrebljujemo Srbe, a uspjeli smo našom mudrom politikom da Srbi istrijebe Muslimane. Ostatak Muslimana mi ćemo sami likvidirati.* Držeći se ove pragmatične politike ustaški režim je ostavio mnoga Bošnjačka sela ne zaštićena u kojima su ustanici počinili masovne zločine. Ovi zločini su rezultirali stvaranju i organizovanju bošnjačkih milicija u cilju zaštite bošnjačkog naroda koje se osim ustanika našlo i na udaru velikosrpskog genocidnog projekta pod komandom Draže Mihailovića. Stradanje Bošnjaka u većem broju opština tuzlanske regije zahvaljujući organizovanoj Hadžiefendićevoj legiji je daleko manje u odnosu na opštine u kojima nije djelovala ova organizacija tj. u većem broju opština istočne Bosne i Hercegovine gdje ove jedinice nisu egzistirale nad Bošnjacima je od strane četnika kako onih domaćih tako i iz Srbije sproveden genocid.

Bošnjačko stanovništvo veoma često je bilo na udaru partizanskih jedinica što je rezltiralo određenim stradanjem. Ove operacije su uglavnom izvođene zbog pljačke i zastrašivanja, a na prvim oslobođenim gradovima evidentno je da se partizani razračunavaju sa svima koje smatraju neprijateljima svog pokreta. To su uglavnom bili ugledni ljudi, čiji su se životi i imovina našli na udru. U radu smo iznijeli i stradanje stanovništva kao rezultat odmazde. Ustanovili smo da ova stradanja nisu rezultat nacionalne mržnje. Na primjeru stradanja Jeginovog Luga utvrdili smo da su odmazdu izvršili samovoljno pripadnici legije iz Tupkovića, dakle bez direktne komande iz Tuzle, a kao odgovor na četničko-partizanski napad i zločin nad stanovništvom Tupkovića mjesec dana prije.

Veliki broj stradanja stanovnika tuzlanske regije i okoline je evidentiran u fazi „oslobođenja“. Osim žrtava bleiburškog zločina, na primjeru opština Gračanica i Kladanj utvrđeno je da je više stradalo 1945. godine negoli u svim predhodnim ratnim godinama. Ova stradanja su uglavnom rezultat obračuna bez adekvatnog suđenja komunističkog režima sa poraženima, a u prilog ovome evidentirali smo postojanje masovnih grobnica na lokalitetu Tuzle. Iz navedenog stradanja stanovništva da se zaključiti da je ovako masovno stradanje u Bosni i Hercegovini rezultat većeg broja različitih vojnih formacija, različitih i podmuklih političkih ciljeva diktiranih iz centara moći izvan Bosne i Hercegovine, ali i izostanku jedinstvenog odbrambenog centra u Bosni i Hercegovini sa formacijom koja štiti stanovništvo.

Summary

The realization of the racial policy of the Ustasha regime had a significant impact on the suffering of the population in the Tuzla region and its surroundings. Thus, we established that 3,898 people by name from this region died in the Jasenovac camp. The highest number of victims were: Jews, Roma

and Serbs, and to a lesser extent we recorded the suffering of Bosniaks, Croats and other ethnic groups. According to the number of victims, the most victims were: Serbs-2,930, Jews-667, Roma-167, Bosniaks-92 and Croats-37. Certainly, the victims in Jasenovac are bigger than the ones investigated by name, but they would have been far greater if the prominent citizens of Tuzla and the surrounding area had not been collectively opposed to the Ustasha terror. Prominent citizens of Tuzla and the surrounding area, mostly members of the Bosniak people who, according to the racial policy of the Independent State of Croatia, were declaratively considered a privileged stratum of society, did not hesitate to stand up against Ustasha terror and protect their neighbors. This courageous act is unique way of resistance in enslaved Europe and belongs to the Bosniak experiences of anti-fascism.

Ustasha repression of Serbs and even just discriminatory policies resulted in the revolt of the Serb population, which rose up in insurrection, and the main target of Chetnik and partisan insurgents are unprotected Bosniak villages. The insurgent crimes will also show the true face of the Independent State of Croatia, which apparently pursued a policy of „divide and rule“ in an ethnically clean Croatian area, which would be established in the manner stated by Friar Božidar Brale, which reads: „With rifle and knife in our hand we are biologically exterminating Serbs , and we succeeded by our wise policy that Serbs extermine Muslims. We will liquidate the rest of the Muslims ourselves. „By adhering to this pragmatic policy, the Ustasha regime left many Bosniak villages unprotected in which insurgents committed mass crimes. These crimes resulted in the creation and organization of Bosniak militias in order to protect the Bosniak people, which, in addition to the insurgents, also came under attack from the Greater Serbia genocidal project under the command of Draža Mihailović. Thanks to Hadžiefendić's organized legion, the suffering of Bosniaks in a larger number of municipalities in the Tuzla region is far less than in the municipalities in which this organization did not operate. In a number of municipalities in eastern Bosnia and Herzegovina where these units did not exist, genocide was committed against Bosniaks by Chetniks, both local and from Serbia.

The Bosniak population was very often attacked by partisan units, which resulted in suffering. These operations were carried out mainly due to looting and intimidation, and in the first liberated cities, it is evident that the partisans are settling accounts with everyone they consider enemies of their movement. These were mostly respectable people, whose lives and property came under attack. In this paper, we also presented the suffering of the population as a result of retaliation. We have established that these sufferings are not the result of national hatred. On the example of the suffering of Jeginov Lug, we determined that the revenge was carried out arbitrarily by members of the legion from Tupković, ie without direct command from Tuzla, and in response to the Chetnik-partisan attack and crime against the population of Tupković a month before.

A large number of sufferings of the inhabitants of the Tuzla region and its surroundings were recorded in the phase of „liberation“. Apart from the victims of the Bleiburg crime, on the example of the municipalities of Gračanica and Kladanj, it was determined that more people died in 1945 than in all previous war years. These sufferings are mostly the result of a showdown without an adequate trial of the communist regime with the defeated, and in support of this we have recorded the existence of mass graves in Tuzla area. From the already mentioned suffering of the population we can conclude that such mass suffering in Bosnia and Herzegovina is the result of a large number of different military formations, different and insidious political goals dictated by centers of power outside Bosnia and Herzegovina, but also the lack of a single defense center in Bosnia and Herzegovina with formation that protects the population.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Rukopis/ Manuscript:

1. Vučetić Petar, Mitrović Mira, *Pomenik genocid nad Srbima 1941-1945 u opštini Kalesija (parohiji mog oca)*, Beograd 1994.

Knjige/Books:

1. Arnautović Jusuf, Iz partijske aktivnosti u okupiranoj Tuzli, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knjiga 2.
2. Bandžović Safet, *Bošnjaci i antifašizam: Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941)*, Sarajevo 2010.
3. Bećirović Denis, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 2021.
4. Bernwald Zvonimir, *Povijest divizije „Handžar“, sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu*, Gračanica 2019.
5. Bougarel Xavier, *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-145,* Sarajevo 2021.
6. Čekić Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu* (Dokumenti), Sarajevo 1996.
7. Dedijer Vladimir, Miletić Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Sarajevo 1990.
8. Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo 1998.
9. Halilović Sakib, *Zvornik između nama i srama*, Sarajevo 2017.
10. Hoare Marko Attila, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica 2019.
11. Imamović Sejfulah, *Vukovije*, Tuzla 2010.
12. Jahić Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla 1995.
13. Jelić Butić Fikreta, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.
14. Muhić Muhamed, *Građanin slobode-XIIst. :Kladanj = Civitates libertas-XII*.
15. Selimović Sead, Hadžić Senaid, *Tuzlanski kraj 1851-1991*, Tuzla 2007.
16. Tosunbegović Dževad, *Gornja Spreča – prilozi za monografiju sa posebnim osvrtom na prošlost kalesijskog područja*, Kalesija 2007.
17. Tosunbegović Dževad, *Kamenica i Glodi monografija*, BZK Preporod BiH-Opštinsko društvo Zvornik, Zvornik 2009.

18. Vukelić Vlatka, Šumanović Vladimir, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Školska knjiga Zagreb 2021.

Članci/Articles:

1. Badovinac Tomislav, Zločin nad zločincima*, Bleiburg i križni put 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Zagreb, 12. travnja 2006, 78-84.
2. Hamzić Omer, Šaković Edin, Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.-1945., Dio prvi: vangradsko područje*, Gračanički glasnik*, broj: 29/15, Gračanica 2009, 92-122.
3. Jahić Adnan, Dva značajna izvora o zbivanjima u Rogatici i njenoj okolini 1941. godine*, Historijska misao,* broj: 3/2017, Tuzla 2017, 197-246.
4. Jakovina Tvrtko*,* Velika Trojica, NOVJ i POJ i vojska NDH 1945*, Bleiburg i križni put 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Zagreb, 12. travnja 2006, 69-73.
5. Selimović Sead, Godina konsolidacije: položaj narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini, *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, broj 45/2015, 252-262.
6. Šabotić Izet, Položaj Bošnjaka na širem tuzlanskom području neposredno nakon Drugog svjetskog rata, *Zbornik radova sa naučnog skupa „Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu"* koji je održan 24. decembra 2011. godine u Sarajevu, 265-292.
7. Škoro Babić Aida, Značaj partizanskih ratnih vojnih sudova za izgradnju nove jugoslavenske vlasti, *Historijska misao*, br. 3, Tuzla 2017, 283-301.

Internet:

1. Poimeničan popis žrtava JUSP Jasenovac https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284.
2. Slobodna evropa, novinar Dragan Štavljanin, intervju sa Ivo Goldstein: Istinu o Jasenovcu zna svatko tko želi, 30. april/travanj, 2018. https://www.slobodnaevropa.org/a/ivo-goldstein-jasenovac-logor-/29198835.html.
3. Aljazeera balkans, Jasmin Agić, *U Srebrenici 1942. Bošnjaci od pokolja spasili 3.500 Srba*, Objavljeno 20.01.2018, internet: https://balkans.aljazeera.net/teme/2018/1/20/u-srebrenici-1942-bosnjaci-od-pokolja-spasili-3500-srba.
4. Petar Horvatić, *Portal – Narod.hr 25. veljače 1942. Tri velika pokolja u Foči (NDH) – četnička zlodjela koja nadilaze ljudski razum ostala namjerno zaboravljena!* Internet: https://narod.hr/kultura/25-veljace-1942-tri-velika-pokolja-u-foci-ndh-cetnicka-zlodjela-koja-nadilaze-ljudski-razum-ostala-namjerno-zaboravljena.
5. Muzej žrtava genocida, popis žrtava rata 1941-1945. za BiH, Opština Kalesija str.1593-1608. http://www.muzejgenocida.rs/images/ZrtvePub/BiH.pdf.
6. Portal: BN LIVE 24.APRIL2019 https://www.bijeljinalive.com/87069/u-bijeljini-14-maja-premijera-filma-o-stradanju-srba-tuzlanske-regije.
7. Dokumentarni film „*Tuzla zločin bez kazne i egzodus srpskog naroda*" izvor internet: https://youtu.be/BTHqRY1EIfQ.
8. Intervju sa Himzom Ibrićem dostupan je na internet stranici United States Holocaust Memorial Museum pod nazivom Oral history interview with Himzo Ibrić, internet: https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn44625.

Marko MATOLIĆ, BA
Muzej Franjevačkog samostana Tolisa „Vrata Bosne“
E-mail: sarhosmrakan@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1994" (093)
355.4:356/358(497.6 Posavina)"1994"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.302

BORAVAK 18. HRVATSKE NOU BRIGADE U POSAVINI U VELJAČI I OŽUJKU 1944. GODINE S POSEBNIM OSVRTOM NA NJEZINO DJELOVANJE NA PODRUČJU DANAŠNJIH OPĆINA ORAŠJE I DOMALJEVAC-ŠAMAC

Apstrakt: *Osjetno desetkovana u borbama koje su je zadesile koncem 1943. i početkom 1944. godine, 18. hrvatska NOU brigada se nakon kraće konsolidacije u Semberiji uputila u Posavinu, kako bi među tamošnjim, pretežno hrvatskim stanovništvom, vršila promidžbu komunističke, antifašističke borbe, i pokušala ga pridobiti za pristupanje u njezine redove. Istovremeno, na vojnom planu, Brigada je trebala pripomoći tamo već postojećim partizanskim jedinicama 16. muslimanske brigade i Posavskog-trebavskog partizanskog odreda u eliminaciji neprijateljskih skupina. U to vrijeme u hrvatskim selima bosanske Posavine već su postojale dobro organizirane seoske straže sačinjene od lokalnih ustaša i bivših domobrana, dok su u srpskim selima već tri godine ordinirali lokalni četnici, i ove dvije naoružane skupine imale su uglavnom korektan međusobni odnos. Kratkotrajni boravak 18. hrvatske NOU brigade stoga nije polučio pretjerani uspjeh niti u jednom od dva spomenuta plana, pa se zato njen boravak u bosanskoj Posavini u socijalističkoj historiografiji svodi tek na par rečenica. Ipak, kratkotrajni boravak 18. hrvatske brigade u Posavini nije bio bez događaja. Brigada je prvo, 4. ožujka 1944. godine, ušla u selo Domaljevac, gdje su njeni pripadnici opustošili župni ured lokalnog župnika, inače gorljivog pobornika ustaškog pokreta, Ante Tepeluka. Pred okupljenim seljacima Bogomir Brajković održao je govor koji nije urodio naročitim plodom. Brajković je isti govor održao i u selu Matići nekoliko dana kasnije, 13. ožujka iste godine, ali ni tamo nije uspio pobuditi veće zanimanje lokalnog stanovništva. Komunisti unutar brigade pokušavali su se lokalnom hrvatskom stanovništvu predstaviti kao neka vrsta nastavljača prijeratne politike Hrvatske seljačke stranke, čiji su pojedinci, poput spomenutog Brajkovića, doista i bili članovi. Hrvatsko stanovništvo u Posavini je, zbog prijašnjih iskustava borbe protiv partizana već prilično dobro organiziralo svoje seoske straže, pa su borbe koje su nastale sredinom ožujka*

bile žestoke i za partizansku brigadu pogubne. U vojnim akcijama poginulo je najmanje devet partizana, dok ih je oko 14 bilo ranjeno. Partizani su nakratko uspjevali zauzeti pojedina sela, održati neki promidžbeni govor, ali zbog velike nesigurnosti nakon toga se povući prema jugu. Prilikom napada brigade na Orašje, partizanima su se pridružili pojedini lokalni stanovnici, Bošnjaci, što će biti početak animoziteta između Bošnjaka i Hrvata na ovim prostorima koji će kulminirati u ožujku 1945. godine, ali i ostvarenja veza koje će se iskoristiti u nadolazećim vremenima kada će u narodnooslobodilačke jedinice prijeći veliki broj pripadnika zelenog kadra i SS-ovaca. U jednoj vojnoj akciji brigada je zarobila pet lokalnih legionara te ih osudila na smrt. Kazna je izvršena nad trojicom, dok su dvojica uspjela pobjeći. Brigada je imala i nekoliko vatrenih okršaja s četničkim jedinicama u Posavini, koji su bili promjenjive sreće po njih. U jednom napadu uspjeli su u selu Batkuši uništiti jedan manji četnički štab i likvidirati lokalnog vođu Ignjata Bijelića. U drugom, pak, okršaju, koji se desio u selu Blaževac, četnici Pavla Gajića nanijeli su brigadi težak poraz. Osamnaesta hrvatska brigada povukla se iz Posavine kada se u ovim krajevima pojavila njemačka 13. SS divizija. Cilj ovog rada je, na osnovi raspoloživih povijesnih izvora i historiografske i memoarske literature, detaljnije prikazati boravak ove Brigade u Posavini, s posebnim osvrtom na njezino djelovanje na području današnjih općina Orašje i Domaljevac-Šamac, odnosno istočni dio Županije Posavske.

Ključne riječi: *18. hrvatska istočnobosanska NOU brigada, bosanska Posavina, Orašje, Domaljevac, 1944. godina.*

THE STAY OF THE 18TH CROATIAN NOU BRIGADE IN POSAVINA IN FEBRUARY AND MARCH 1944 WITH SPECIAL REFERENCE TO ITS ACTIVITIES IN THE AREA OF THE PRESENT MUNICIPALITIES OF ORAŠJE AND DOMALJEVAC-ŠAMAC

Abstract: *Significantly decimated in the battles that befell it at the end of 1943 and the beginning of 1944, the 18th Croatian NOU Brigade, after a short consolidation in Semberija, went to Posavina, in order to promote the communist, anti-fascist struggle among the predominantly Croatian population there, and tried to win him over to join her ranks. At the same time, on the military front, the Brigade was supposed to assist the already existing partisan units of the 16th Muslim Brigade and the Posavina-Trebavian partisan detachment in eliminating enemy groups. At that time, there were already well-organized village guards made up of local Ustasha and former home guards in the Croatian villages of Bosnian Posavina, while in the Serbian villages local Chetniks had already been in command for three years, and these two armed groups had a generally correct relationship with each other. The short-term stay of the 18th Croatian NOU Brigade was therefore not overly successful in*

either of the two mentioned plans, which is why its stay in Bosnian Posavina is reduced to just a few sentences in socialist historiography. Nevertheless, the short stay of the 18th Croatian Brigade in Posavina was not without events. First, on March 4, 1944, the brigade entered the village of Domaljevac, where its members ravaged the parish office of the local pastor, otherwise an ardent supporter of the Ustasha movement, Ante Tepeluk. Bogomir Brajković gave a speech in front of the gathered peasants, which did not bear much fruit. Brajković gave the same speech in the village of Matići a few days later, on March 13 of the same year, but he did not succeed in arousing the interest of the local population there either. The communists within the brigade tried to present themselves to the local Croatian population as a kind of continuation of the pre-war politics of the Croatian Peasant Party, of which individuals, such as the aforementioned Brajković, were indeed members. The Croatian population in Posavina, due to previous experiences fighting against the partisans, had already organized their village guards quite well, so the fighting that took place in mid-March was fierce and disastrous for the partisan brigade. At least nine partisans were killed in the military actions, while around 14 were wounded. The partisans briefly managed to occupy some villages, hold some propaganda speech, but due to the great insecurity, they retreated to the south after that. During the brigade's attack on Orašje, the partisans were joined by some local inhabitants, Bosniaks, which will be the beginning of animosity between Bosniaks and Croats in this area that will culminate in March 1945, but also the creation of connections that will be used in the coming times when a large number of members of the green cadre and members of the SS transferred to the national liberation units. In one military operation, the brigade captured five local legionnaires and sentenced them to death. The sentence was carried out on three, while two managed to escape. The brigade also had several firefights with Chetnik units in Posavina, which were of varying fortunes for them. In one attack, they managed to destroy a small Chetnik headquarters in the village of Batkuši and liquidate the local leader Ignjat Bijelić. In the second skirmish, which took place in the village of Blaževac, Pavle Gajić's Chetniks inflicted a heavy defeat on the brigade. The 18th Croatian Brigade withdrew from Posavina when the German 13th SS Division appeared in these areas. The aim of this work is, on the basis of available historical sources and historiographical and memoir literature, to show in detail the stay of this Brigade in Posavina, with special reference to its activities in the area of today's municipalities of Orašje and Domaljevac-Šamac, that is, the eastern part of Posavina County.

Key words: *18th Croatian East Bosnian NOU Brigade, Bosnian Posavina, Orašje, Domaljevac, 1944.*

Osamnaesta hrvatska brigada od osnutka do dolaska u bosansku Posavinu

Osamnaesta hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada osnovana je 10. listopada 1943. godine i prvo postrojavanje doživjela u selu Husino kraj Tuzle.[1] Ubrzo po osnutku, brigada se našla usred njemačkih vojnih operacija *Kugelblitz* i *Schneesturm*, u starijoj historiografiji poznatih pod nazivom Šesta neprijateljska ofanziva. Po naređenju Štaba 3. korpusa, kojemu je pripadala, Brigada je iz tuzlanskog bazena, gdje je ordinirala, povučena prvo na područje Birča a potom u Semberiju. Što pogibijom boraca, što osipanjem, brigada je iz ovih vojnih operacija izašla umanjena gotovo za trećinu svoga ljudstva. Od tri bataljona i oko 600 boraca, koliko je imala pri osnutku, Brigada je u Semberiji brojala oko 400 boraca i dva bataljona i „zato je u narednom periodu Štab Brigade morao posvetiti posebnu pažnju daljoj popuni i sređivanju svojih jedinica. [...] Međutim, popuna njenih jedinica nije dala očekivane rezultate. Zato je Brigada orijentisana prema Posavini, računajući da će se na tom prostoru brže popuniti i organizaciono srediti.“[2] U Posavini je Brigada provela oko mjesec dana: od sredine veljače do sredine ožujka 1944. godine, kada su ih jedinice 13. SS Handžar divizije potisnule dublje u Bosnu.[3]

Dolazak 18. hrvatske brigade u Posavinu i njezino političko djelovanje

U Posavinu je 18. hrvatska brigada stigla sredinom veljače 1944. godine. Njen zadatak je, osim vojnog djelovanja, bio i privući hrvatsko stanovništvo na stranu narodnooslobodilačke borbe.[4] U svim selima u koja su dolazili, partizani su organizirali javne govore. Jedan takav govor održan je u Domaljevcu, 4. ožujka 1944. godine, a njegov učesnik ga ovako opisuje:

[1] Detaljnije o ustroju i zapovjednom kadru brigade u: Grupa autora (ur. Dževad Pašić), *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988. passim. (dalje: G. autora, *18. hrvatska*).

[2] Bego Omerčević, Borbeni put 18. hrvatske brigade, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988, 87, 93. (dalje: B. Omerčević, *Borbeni put*).

[3] B. Omerčević, *Borbeni put*, 93, 100.

[4] „[...] sredinom februara 1944. godine, stigla je u Posavinu, u kojoj je postojala povoljna politička situacija, i naša 18. hrvatska istočnobosanska NOU brigada. Pošto je u šestoj neprijateljskoj offanzivi ona bila proriješena [...] trebalo je popuniti njene redove na ovom prostoru [...]. Uporedo s tim [...] trebalo je likvidirati postojeće neprijateljske, u prvom redu dijelove kvislinških jedinica [...]. Popunu je trebalo vršiti, prije svega, iz hrvatskih sela čime bi se doprinijelo širem uključivanju stanovništva hrvatske nacionalnosti u NOB-u [...]. Fikret Ibrić, Trebavska i vučjačka Posavina i njena 18. brigada, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988, 352. Uporedi i: B. Omerčević, *Borbeni put*, 93-94; Esad Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred*, Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije, knjiga 248, Monografije jedinica NOV i PO Jugoslavije, knjiga 73, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1983, 155. (dalje: E. Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred*).

> *Poslije podne smo sakupili seljane – uglavnom muškarce – u seosku školu. Nastojao sam da im protumačim sadržaj naše borbe. Osjećao sam da im, potpuno neupućenim, možemo na jednom ovakvom sastanku sve reći što bi trebalo. Ipak, ovaj sastanak, pa i sam kratki boravak Brigade u njihovom selu, razgovor sa borcima koje su pozivali u kuće, saznanje da ima i hrvatskih jedinica među bosanskim partizanima – sve je to povoljno na njih djelovalo. Stariji ljudi su naročito pažljivo slušali dok im se govorilo o borbi hrvatskih seljaka za pravednijim životom u bivšoj Jugoslaviji, o tome da je naša današnja borba nastavak te borbe i da će se uskoro ostvariti vjekovne težnje potlačenih ljudi. Već se spustilo veče kad smo napustili Domaljevac. Vraćali smo se istim putem pokraj Save. Snijeg je padao, oštar hladan vjetar je duvao.5*

Isti učesnik održao je nekoliko dana kasnije, 13. ožujka, govor i u Matićima:

> *Bilo je već svanulo kad smo došli u hrvatsko selo Matići. Oko 11 sati seljani su se okupili u školi. Koliko smo u razgovoru s ljudima mogli saznati, ovo se selo tokom rata dosada dobro držalo, nisu nikome zla činili. Međutim, prestrašeni su. Kratak boravak partizana, naši razgovori s njima, teško da će mnogo uticati da tog straha nestane. Nadam se, ipak, da će razmišljati o onome što su danas čuli i vidjeli.*[6]

Borbe 18. hrvatske brigade s četnicima u Posavini

U vojnom pogledu, 18. hrvatska brigada trebala je pomoći 16. muslimanskoj i Posavsko-trebavskom odredu eliminirati neprijateljske skupine na ovom području, naročito četnike koji su tada već bili u rasulu. Skupina od oko 160 četnika, bježeći pred partizanima prešla je 22. veljače Savu u Orašju i predala se vojnoj komandi u Županji.[7] Jedna manja skupina četnika bila je zarobljena u Batkuši. Njihov štab u tom selu je uništen a zapovjednik Ignjat Bijelić likvidiran.[8] Međutim, najmnogobrojnija i najopasnija četnička skupina, ona koju je predvodio Pavle Gajić, uspješno je izmicala partizanima, te ih napadala iznenadnim noćnim prepadima, poput onoga u Blaževcu, koji je

[5] Bogomir Brajković, U Posavini i centralnoj Bosni sa 18. hrvatskom brigadom, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988, 359. (dalje: B. Brajković, *U Posavini*).
[6] B. Brajković, *U Posavini i centralnoj Bosni*, 363.
[7] *Ljetopis franjevačkog samostana i župe Tolise,kKnjiga 2, od god. 1944*, rukopis, 5. (dalje: *Ljetopis*).
[8] E. Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred*, 156.

izveden u noći između 7. i 8. travnja, i u kojem su partizani pretrpjeli znatne gubitke.[9]

Predašnji napadi partizanskih postrojbi na hrvatska sela u bosanskoj Posavini

S druge strane, hrvatska sela u okolici Orašja bila su u tom trenutku već prilično organizirana za obranu od partizanskih napada, jer su od početka godine već doživjela nekoliko prepada. Primjerice, 30. siječnja 1944. godine, 3. vojvođanska brigada je, nakon što je rastjerala četnike u Gornjem i Donjem Žabaru, nastavila napredovanje prema Orašju i već u noći istog dana ušla u njega i okolna sela. Tom prilikom partizani su upadali u kuće mještanima i tražili da im se preda oružje, municija, odjeća, obuća i hrana pa je ponešto od toga oduzeto i silom. Opljačkani su svi seoski dućani a naročito je puno pljačke bilo Orašju, Donjoj Mahali i Ugljari, odakle su odvezli plijen natovaren u 46 zaprežnih kola.[10] Poznatom mjesnom trgovcu Iliji Živkoviću partizani su tom prilikom oduzeli svinje, pekmez, rakiju i automobil.[11] Oko 60 partizana utaborilo se pred toliškim franjevačkim samostanom oko kojega su postavili jaku stražu. U jutro sljedećeg dana, oko 6 sati, tri naoružana partizana ušli su i u samostan s istim zahtjevom, da im se preda oružje, odjeća i hrana. U tom trenutku gvardijan nije bio nazočan, pa im je župni vikar rekao kako samostan nema nikakvog oružja a da je odjeća i obuća koju posjeduju uglavnom stara i neće im biti od veće pomoći, te da se vrate kasnije ako žele razgovarati s gvardijanom. Partizani su se zadržali tu još neko vrijeme, iznoseći svoj politički program, a potom su otišli. Oko 10 sati pojavio se njihov zapovjednik i tražio da mu se predaju samostanski konji i kola, međutim kada je vidio u kakvom su ovi jadnom stanju, otišao je bez njih. Oko podne partizani su se povukli prema Porebricama gdje im se nalazio štab brigade.[12]

Dne 4. veljače, baš kada je počeo padati prvi snijeg te godine,[13] obrazovan je sjedinjenjem Posavskog i Trebavskog NOP odreda jedinstveni Posavsko-trebavski NOP odred, kojemu je za zapovjednika postavljen Nikola

[9] Vicko Katić, Slobodan Pavičević, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988, 348. (dalje: V. Katić, *Slobodan Pavičević*); B. Brajković, *U Posavini*, 366.
[10] *Ljetopis*, 2-3.
[11] Arhiv Franjevačkog samostana Tolisa (dalje: *AFST*), Bilješke fra Petra Evića, bilješka od 21. svibnja 1956. godine.
[12] *Ljetopis*, 2-3; , E. Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred,* 151; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV (Bosna i Hercegovina), knj. 21, dok. 141, 473-479; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV (Bosna i Hercegovina), knj. 22, dok. 5, 36-42; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV (Bosna i Hercegovina), knj. 22, dok. 154, 557-570.
[13] *Ljetopis*, 3.

Simić Učo.[14] Prvi zadatak koji su dobili bio je da zajedno sa 16. muslimanskom brigadom napadnu četnike Pavla Gajića, čija se glavnina nalazila u selima Donji i Gornji Žabar. Napad je izveden u noći između 8. i 9. veljače ali četnici, obaviješteni o pokretu brigade i odreda, opet su umakli u Brčko i prekosavske krajeve. Ipak, partizanske su snage uspjele u ovoj akciji zarobiti oko 25 četnika.[15] Pri bijegu, skupina od oko 300 naoružanih četnika prošla je i kroz hrvatsku Tolisu i pri tom pozivala mještane da im se pridruže u borbi protiv partizana, ali im se nitko nije odazvao, plašeći se da je u pitanju neka njihova varka.[16] Nedugo potom, 9. veljače, u sela i u Orašje upale su partizanske jedinice Posavsko-trebavskog odreda i ponovno orobili nekoliko trgovačkih radnji i odnijeli mnoštvo robe.[17] Nakon toga partizanske jedinice povukle su se u Donji Žabar i Obudovac gdje je do daljnjeg trebao ostati stacioniran Posavsko-trebavski odred.[18] Odavde su se u zoru 12. veljače otputili pred župni stan u Boku, zaplijenili nešto robe, a župnika i još dvije osobe priveli u štab u Obudovac gdje su ih ispitivali do 22 sata, a nakon toga ih otpustili da se bosi i po snijegu vrate kući jer su im konji, kola, odjeća i obuća bili oduzeti.[19] Tu noć padao je snijeg popraćen jakim vjetrom.[20]

Tri dana kasnije, 15. veljače, osvanuše partizani opet u hrvatskim selima srednje Posavine. Oko 6 sati ujutro skupljali su se pred toliškim samostanom[21] nakon čega su napali na selo Matiće gdje su razoružali seosku legiju, te im uz oružje oduzeli i odjeću, obuću, dosta živežnih namirnica i jednog dobrog konja. U Donjoj Mahali provalili su u zgradu općinskog poglavarstva i demolirali je, a orobili su i sve dućane pa čak i zadružni. Izgleda da je ovaj upad preduzeo neki odred 16. muslimanske brigade kojim je zapovijedao Ibrahim Doglodović, bivši učitelj u osnovnoj školi u Ugljari.[22] Oko

[14] E. Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred*, 152; Milan Lj. Borojević, *Ogledalo pamćenja i zahvalnosti*, Opštinski odbor SUBNOR-a RS Šamac i Srpski kulturni centar Modriča, Šamac 2006, 64. (dalje: M. Borojević, *Ogledalo pamćenja*).

[15] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV (Bosna i Hercegovina), knj. 22, dok. 44, 198-202. Tihić navodi oko 100 zarobljenih četnika. E. Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred*, 154.

[16] *Ljetopis*, 4.

[17] *Ljetopis*, 3; M. Borojević, *Ogledalo pamćenja*, 65.

[18] E. Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred*, 154.

[19] *Ljetopis*, 4.

[20] *Isto*, 4.

[21] AFST, Dopis Ravnateljstva Franjevačkog samostana u Tolisi Franjevačkom Provincijalatu Bosne Srebrene od 15. veljače 1944. godine, broj 235./1944.

[22] Ibrahim Doglodović, rodom iz Žepča, bio je zapovjednik gradačačke legije ali pritajeni suradnik partizana. On je bio članom Partije već od svibnja 1943. godine iako je u srpnju još uvijek obnašao dužnost legionarskog zapovjednika. Uporedi: Edhem Čamo, Gradačac i njegova okolina u Narodnooslobodilačkoj borbi, u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. – Sjećanja učesnika*, knjiga 2, Ratna prošlost naših naroda, knjiga 124, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971, 79; Esad Tihić, *Gradačac od 1941. do 1945*, Javna biblioteka „Alija Isaković“ i Općina Gradačac, Gradačac 2008. (dalje: E. Tihić, *Gradačac*), 49, 60. Nakon osnivanja Posavskog NOP odreda u rujnu 1943. god. Doglodović je postavljen za njegovog zamjenika komandanta. Nikola Simić, Osnivanje i borbe Posavskog partizanskog odreda 1943, u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-*

9 sati ujutro, s velikim plijenom, partizani su napustili ova sela i otputili se cestom prema Obudovcu.[23] Partizani su istovremeno upadali i u Tramošnicu odakle je narod počeo bježati u sela uz obje obale Save. Dne 28. veljače u jutro pojavila se pred toliškim samostanom skupina od oko 200 izbjeglica iz Tramošnice, sačinjena uglavnom od dječaka i mladića koji su u strahu pobjegli od partizanske vojske.[24] Velika stradanja prošla su i katolička sela u ostalim posavskim župama. U Tišini je od partizana za prva tri mjeseca ove godine zapaljeno desetak kuća, petnaestak osoba je ubijeno a dosta naroda je pobjeglo preko Save. Partizani su u župnom stanu smjestili i neku svoju kancelariju. U Dubravama je također polupan i opljačkan župni stan.[25] Župniku u Špionici partizani su u rujnu iz dvorišta oduzeli tri svinje.[26]

Dolazak 18. hrvatske brigade u Domaljevac 4. ožujka 1944. godine

Prvi kontakt s pripadnicima 18. hrvatske brigade stanovništvo hrvatskih sela u bosanskoj Posavini imali su 4. ožujka, kada su partizani upali u Domaljevac i opljačkali čitavo selo, uključujući i župnika fra Antu Tepeluka, kojemu su odnijeli sve što su našli u njegovom župnom stanu. Župnika nisu zatekli, a partizani su već tada znali „da je bio ustaški raspoložen i kao takav djelovao među vjernicima."[27] Prilikom ovog upada partizani su ubili seljaka Đuru Perišića (rođen 1915. god).[28] Potom su krenuli prema Tolisi, ali ih je na Gvozdenoj ćupriji dočekala seoska legija i odbila njihov napad.[29]

1945. – Sjećanja učesnika, knjiga 2, Ratna prošlost naših naroda, knjiga 124, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971, 469; Uporedi i: E. Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred*, 365; Ivo Lukačević, *Put paklenog života, Bosanska Posavina od 1928-1954. - povijesni roman,* Grafolade & 77x7 d.o.o, Ugljara, bez godine izdanja, 179. (dalje: I. Lukačević, *Put paklenog života*).

[23] *Ljetopis*, 4. Lukačević ove partizanske upade smješta na početak jeseni 1943. godine, mada je iz njegovih opisa jasno da je u stvari riječ o ovim događajima s proljeća 1944. godine. Uporedi: I. Lukačević, *Put paklenog života*, 182-183.

[24] *Ljetopis*, 5.

[25] *Isto*, 6.

[26] *Isto*, 14.

[27] *Ljetopis*, 5; B. Brajković, *U Posavini*, 359.

[28] Matica umrlih župe Domaljevac (dalje: MUŽD), knjiga V: 1929-1944, rbr. 48/1944.

[29] *Ljetopis*, 5. Ova bitka, koja je bila živa u sjećanju Posavaca, i o kojoj sam čuo nekoliko puta govoriti, potpuno je izbačena iz komunističke literature i monografija o brigadama. Preko nje prećutno prelazi i E. Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred* i autori tekstova u monografiji 18. hrvatske brigade.

Napad 18. hrvatske brigade na sela Matiće i Donju Mahalu kraj Orašja 13. ožujka 1944. godine

Na sela Matiće i Donju Mahalu borci 18. hrvatske brigade su, „s velikom vikom i urljavom", opet udarili prije zore 13. ožujka. Brigada je u toku noći iz Tišine došla u Oštru Luku i potom preko Gradišta navalila na Matiće i sela bliže Orašju.[30] Treći bataljon 18. hrvatske brigade naišao je na jak otpor seoske legije, koja ih je nakon duge i žestoke borbe potisnula prema Ugljari, a potom i u Orašje gdje su se partizanskim jedinicama priključili i neki lokalni muslimani i otvorili vatru na hrvatske legionare.[31] Teško je zaključiti zbog čega su se ovi pojedinci odlučili na ovakav potez. Moguće je da je riječ bila o ranijim komunističkim simpatizerima, ili je partizanska jedinica koja je sudjelovala u ovoj bitci bila sačinjena od muslimana, ali bilo kako bilo, bio je ovo početak animoziteta između oraških muslimana, odnosno njihovog „zelenog kadra" i hrvatskih legionara i ustaša koji će kulminirati pred kraj rata. Isto tako, zasigurno je riječ da ovo nije bila smišljena i organizirana akcija, jer je nedugo nakon toga jedno izaslanstvo, predvođeno Alijom Beširevićem, uglednim čovjekom iz Orašja, došlo u toliški samostan i pokušala izgladiti problem nastao ovim činom pojedinaca.[32]

Jedan partizanski učesnik ove bitke dao je ovakvo viđenje iste:

> *Poslije kraćeg boravka u Šamcu izvršen je pokret prema Orašju. Neprijatelj je u Orašju prihvatio borbu, ali ga je naš munjeviti iznenadan napad zbunio. Nastojali smo da što prije zauzmemo pristanište. Tek što smo likvidirali odbranu i stigli do pristaništa, na sredini Save se pojavi kompa sa neprijateljskim vojnicima. Otvorili smo vatru iz jednog mitraljeza i pušaka i tako zbunili neprijatelja da je morao stati. A kada je došao komesar Bataljona Kazimir Franković s još jednim mitraljescem, uspjeli smo da i kompu i neprijatelja prisilimo da se vrate na onu stranu Bošnjaka. Međutim, borba se razvila u centru, a pomoć posadi pristizala je iz Brčkog i iz selâ jugozapadno od Orašja. Dok je na ušću ostavljena jedna desetina sa puškomitraljezom, ostali su krenuli prema mjestu odakle je nadirao neprijatelj. Jurišali smo i gonili*

[30] *Ljetopis*, 6; B. Brajković, *U Posavini*, 363.

[31] *Ljetopis*, 6; E. Tihić, *Gradačac*, 119, navodi da je već tada uspostavljena komunikacija između zapovjednika oraškog zelenog kadra Nurke Tvice i partizana. Ovo bi mogla biti istina, i moguće je da je Tvica s pojedinim pristalicama bio inicijator priključivanja partizanima u ovome napadu. Nekoliko mjeseci kasnije, Tvica se spominje kao komunistički suradnik u Gradačcu, koji u Orašje mora otići prerušen, što bi moglo značiti da tamo nije bio dobrodošao. Đorđe Baltić, Obavještajni rad, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988, 283-286. Nurko Tvica tada više nije bio zapovjednik oraškog zelenog kadra, njega je na toj poziciji zamijenio Samid Hadžiomerović. Razgovor s H. R. (rođen 1938. godine) iz Orašja, vođen 30. listopada 2017. godine. Posjedujem audio zapis i transkript ovog razgovora.

[32] *Ljetopis*, 7.

neprijatelja sve do u jednu mahalu. Ispred jedne kuće tukao nas je ustaški mitraljez, a koji je bio postavljen iznad jedne štale. Bez uspjeha smo pokušali da ga zaobiđemo s desne ili lijeve strane. Dok sam ležao u blatu, do mene se dovuče Danilo Dujković. Pošto smo obojica bili bez pušaka, zapitao me je šta da radimo. Nisam znao šta da mu odgovorim. Danilo je imao dvije a ja jednu bombu. Predložio je da on ide lijevo a ja desno. Dodao je da bi najbolje bilo da se puzeći prebacimo, i kad ja čujem njegovu bombu da i ja bacim svoju iznad štale. Kad sam ga upitao da li ćemo podijeliti plijen, on mi je nešto grdno opsovao i kao pacov odvrdao ulijevo. Krenuli smo. Nakon deset metara udario sam na neku ogradu i iz nje izvadio dva koca da bih se mogao provući do jedne gomile stajskog đubreta. U istom momentu skočio sam i nasumice bacio bombu da na nju ne bi naletio Danilo. Međutim, Danilo je bio zabavljen mitraljescem čija su dvojica pomoćnika naletjela na moju bombu, od koje su bili onesposobljeni za dalju borbu. Danilov zarobljenik je bio mrtav. Krenuli smo naprijed. Na ivici sela nije bilo više borbe. Naša Treća četa u ovoj borbi zaplijenila je: jedan njemački mitraljez, dvije puške, jedan pištolj, pet granata, jednu zbrojovku i dvije kasete municije s redenicima. Kada smo došli u centar Orašja, čekala nas je suha hrana koja je bila namijenjena ustašama. U toku kraćeg zatišja, koje je nakon toga uslijedilo, lijepo smo se odmorili. Hrane smo imali, ali s odjećom i obućom smo dosta oskudijevali.[33]

U pomenutoj bitci poginulo je devet partizana a četrnaest ih je bilo ranjeno dok legionari nisu imali većih gubitaka, ranjena su samo dvojica.[34] Međutim, partizani su uspjeli zarobiti pet legionara te su ih odveli u Bok. Tu su ih osudili na smrt i krenuli s izvršenjem kazne istu noć oko 6 sati na ćupriji na Briježnici. Ubijena su tri legionara: Marko Nedić-Mikić (rođen 1924. god.),[35] Marko Oršolić (rođen 1924. god) iz Tolise[36] i Mijo Iljazović iz Domaljevca,[37] a dvojica braće, Ilija i Marijan Vincetić-Prakaraturović iz Donje Mahale spasili su se skokom u rijeku i roneći dok su partizani pucali za njima. Tijela trojice ubijenih mladića sutradan su izvučena iz rijeke i dostojanstveno pokopana.[38] U

[33] Mehmed Ibrić, S Trećim bataljonom u Posavini i centralnoj Bosni, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988, 377.

[34] *Ljetopis*, 6; U monografiji 18. hrvatske brigade nema pomena o ovolikom broju poginulih. Tamo se navodi da su iz te brigade u Orašju i okolici poginuli sljedeći borci: Nasir Gradaščević (rođen 1924. god) iz Gradačca, poginuo 4. veljače 1944. godine u Tolisi, Dobrivoje Milanović (rođen 1922. god) iz Međaša kod Bijeljine, poginuo u travnju u Donjoj Mahali i Ivan Vančura (rođen 1916. god), Čeh po nacionalnosti, politički komesar 1. čete 3. bataljona, poginuo u ožujku u Orašju. G. autora, *18. hrvatska*, 611, 646 i 688.

[35] Matica umrlih župe Tolisa (dalje: MUŽT), knjiga VII: 1935-1945, 47/1944.

[36] MUŽT VII 1935-1945, 48/1944.

[37] MUŽD V 1929-1944, 52/1944. Pored ovog upisa stoji opaska: „Ubili ga partizani u Tolisi kod Crnca".

[38] *Ljetopis*, 6; MUŽT VII 1935-1945, 47/1944; MUŽT VII 1935-1945, 48/1944.

narodu se kasnije pojavila sumnja i priča da su dvojica braće Vincetić bili partizanski suradnici i da su njihovo zarobljavanje i bijeg bili iscenirani.[39]

Povlačenje 18. hrvatske brigade iz bosanske Posavine i postignuti uspjeh tijekom tamošnjeg boravka

Pred organiziranim nastupanjem njemačke 13. SS divizije, partizanska 18. hrvatska brigada povukla se sredinom ožujka dublje u Bosnu. Za vrijeme svojeg kratkotrajnog boravka u bosanskoj Posavini svoj zacrtani zadatak obavila je samo parcijalno, pa je ta njena ekspedicija u jugoslavenskoj historiografiji i memoaristici predstavljana oprezno i biranim riječima.[40] Politički komesari organizirali su nekoliko narodnih okupljanja na kojima su iznosili svoj program. Seljačkom stanovništvu predstavljali su se kao neka vrsta nastavljača prijeratne HSS-ove politike.[41] Pojedini su čak prisustvovali misama kako bi se dodatno zbližili s narodom.[42] Boravak i kretanje Brigade znatno su bili otežani kišom, maglom i blatom, što je deprimiralo njene vojnike.[43] S druge strane, ono što je borce radovalo bila je kvalitetna ishrana na koju su u Posavini naišli.[44] Unatoč promidžbi odziv hrvatskog a i ostalog stanovništva u partizanske redove bio je vrlo slab. Brigadi se priključilo samo nekolicina mještana: Anto Abramović (1918-1969) iz Grebnica, Ilija Džojić (rođen 1917. god) iz Donje Mahale, Šimo Iljazović (1919-1980) iz Domaljevca, Salih

[39] Razgovor s Ivom Krištićem (rođen 1927. god) od 14. lipnja 2020. godine: „Upali su partizani jednom u Donju Malu i uvatili neke. I bio jedan iz Domaljevca i jedan iz Tolise. [...] I oni su njia četvoricu dovezli, doveli, i odveli i tam pod Pavčinu baru, Pavče Đurića [...]. Oni su... a velika je voda bila, izlilo do bajera, i oni su tud ubili toga Tolišanina i toga iz Domaljevca a ova su dvojica navodno, nije navodno, tak je i bilo, bacili se navodu i priplivali na nu stranu. Tak da oni njia nisu... a posle se ispostavilo da su oni imali vezu s partizanima. I da su njia radi fola poveli i da je biva... to je sve nagađanje... da je zdogovor bio mi ćemo zapucat a vi na vodu i... tako da nemore sumljat se u njia da i je njeko pustio i ovo i ono.“ Posjedujem audio zapis i transkript ovog razgovora.

[40] „U toku dvomjesečnog boravka u Posavini ona [brigada] je stekla znatan renome i popularnost kod naroda. Njeni redovi su bili popunjeni stanovitim brojem novih boraca iz redova domaćeg stanovništva.“ (podcrtao M. M.) Fikret Ibrić, Trebavska i vučjačka Posavina i njena 18. brigada, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988, 352.

[41] „[...] ti isti ljudi su za vrijeme bivše Jugoslavije gotovo svi bili pristaše Radićevog seljačkog pokreta, na izborimja(!) glasali za opoziciju, težili za ravnopravnošću, nacionalnom slobodo, pravdom. A eto, sada, u ratno vrijeme, na historijskoj prekretnici ostavljeni od svojih dojučerašnjih političkih vođa ne mogu se snaći, ne znaju kojim bi putem krenuli.“ B. Brajković, *U Posavini*, 354-355, 359.

[42] Bogomir Brajković, ovako opisuje boravak Štaba Brigade i Prvog bataljona Brigade u Tišini, 12. ožujka: „Neki naši borci prisustvuju misi, a i ja sam ušao u crkvu, jer je nekako prikladnije da budem s narodom u crkvi nego da čekam pred vratima dok vjernici izađu.“ B. Brajković, *U Posavini*, 362.

[43] V. Katić, *Slobodan Pavičević*, 348.

[44] „Poslije onako dobre i obilne ishrane u Posavini, treba se sada privići na posnu hranu.“ B. Brajković, *U Posavini*, 370.

Arnautalić (1907-1987) iz Orašja, te Pero Mićanović (rođen 1921. god) i Dušan Marković (1922-1982), Srbi iz Kopanica.[45]

Zaključak

Osamnaesta hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada osnovana je 10. listopada 1943. godine. Svoj ratni put započela je na području Tuzle, Birča i Semberije, gdje je u borbama protiv njemačkih jedinica pretrpjela značajne gubitke, izgubivši trećinu ljudstva. U bosansku Posavinu je 18. hrvatska NOU brigada došla sredinom veljače 1944. godine kako bi popunila svoje redove koji su bili desetkovani u dotadašnjim borbama. Njen zadatak bio je agitacija među lokalnim, naročito hrvatskim stanovništvom, te eliminacija neprijateljskih naoružanih skupina. U selima u koja su dolazili, partizani su držali govore pred lokalnim stanovništvom. Jedan takav govor održan je u Domaljevcu, 4. ožujka, a drugi u Matićima, 13. ožujka 1944. godine. Međutim, odziv stanovništva za pristup njihovim redovima bio je vrlo slab. Posavina je prije rata bila značajno političko uporište Hrvatske seljačke stranke, pa je komunistička propaganda, računajući na taj podatak, zadatak agitacije dodijelila prijeratnom aktivisti HSS-a Bogomiru Brajkoviću. Njegovi govori održani u gore spomenutim selima izazivali su interes, ali nisu polučili konkrtetne uspjehe. Partizanskoj jedinici priključilo se za svo vrijeme provedeno u bosanskoj Posavini tek desetak ljudi, od kojih su samo trojica bili Hrvati. S druge strane, Brigada je na vojno-operacionom planu trebala potpomoći 16. muslimanskoj brigadi i Posavsko-trebavskom partizanskom odredu, s kojima je u suradnji trebala uništiti manje skupine neprijateljskih paravojnih formacija koje su se na tom području nalazile. U nekoliko navrata partizani su se sukobili s lokalnim ustašama, legionarima i četnicima. Hrvatska sela, koja su u prethodnim mjesecima već doživjela nekoliko partizanskih prepada i upada, već su bila dobro organizirana u vidu sesokih straža, tzv. legionara, pa su borbe protiv njih 18. hrvatskoj brigadi donijele prilične gubitke od devet poginulih i četrnaest ranjenih boraca. U borbama oko sela Donja Mahala, Matići i gradića Orašje, legionari nisu imali značajnijih gubitaka, ali su partizani uspjeli zarobiti pet njihovih pripadnika, koje su osudili na smrt. Kazna je izvršena nad trojicom njih, dok su se dvojica uspjela spasiti bijegom. U napadu brigade na Orašje partizanima se priključilo nekoliko mještana Bošnjaka, što će biti početak sukoba između lokalnog bošnjačkog zelenog kadra i lokalnih hrvatskih ustaških i legionarskih postrojbi. Istovremeno, Bošnjaci će uspostaviti određene kontakte s partizanskim pokretom od kojih će imati koristi prilikom kasnijih predaja zelenokadrovskih i SS jedinica. U srazu s lokalnim četničkim jedinicama 18. hrvatska brigada bila je promjenjive ratne sreće. U napadu na četnički tabor u Batkuši partizani su zarobili nekoliko

[45] G. autora, *18. hrvatska*, 582, 585, 605, 620, 641. i 644.

četnika, štab je uništen a zapovjednik Ignjat Bijelić likvidiran. Međutim, u borbama do kojih je došlo u Blaževcu s puno organiziranijim i bolje naoružanim četnicima Pavla Gajića, partizani su pretrpjeli poraz. Kada se sredinom ožujka 1944. godine u Posavini pojavio jači odred njemačke 13. SS divizije, Brigada se povukla dublje u Bosnu. Boravak i kretanje Brigade znatno su bili otežani kišom, maglom i blatom, što je deprimiralo njene vojnike. S druge strane, ono što je borce radovalo, bila je kvalitetna ishrana na koju su u Posavini naišli. Za vrijeme svojeg kratkotrajnog boravka u bosanskoj Posavini, 18. hrvatska NOU brigada svoj zacrtani zadatak obavila je samo parcijalno, pa je ta njena ekspedicija u jugoslavenskoj historiografiji i memoaristici predstavljana opreznim i biranim riječima kao marginalan događaj, što možda u širem kontekstu i jeste bio, ali u kontekstu lokalnih društvenih kretanja značajno je odredio pojedine povijesne tokove i događaje.

Summary

The Eighteenth Croatian East Bosnian People's Liberation Strike Brigade was founded on October 10, 1943. It began its war journey in the area of Tuzla, Birče and Semberija, where it suffered significant losses in battles against German units, losing a third of its personnel. The 18th Croatian NOU Brigade came to Bosnian Posavina in mid-February 1944 to replenish its ranks, which had been decimated in previous battles. Its task was agitation among the local, especially Croatian population, and the elimination of enemy armed groups. In the villages they visited, the partisans gave speeches to the local population. One such speech was held in Domaljevac on March 4, and another in Matići on March 13, 1944. However, the response of the population to access their ranks was very weak. Before the war, Posavina was a significant political stronghold of the Croatian Peasant Party, so communist propaganda, counting on this fact, assigned the task of agitation to pre-war HSS activist Bogomir Brajković. His speeches held in the above-mentioned villages aroused interest, but did not achieve concrete success. During all the time spent in Bosnian Posavina, only ten people joined the Partisan unit, of which only three were Croats. On the other hand, the Brigade was supposed to assist the 16th Muslim Brigade and the Posavina-Trebavian Partisan Detachment on a military-operational level, with whom it was supposed to destroy smaller groups of enemy paramilitary formations that were in that area. On several occasions, partisans clashed with local Ustasha, legionnaires and Chetniks. Croatian villages, which in the previous months had already experienced several partisan raids and incursions, were already well organized in the form of village guards, the so-called legionnaires, so the fighting against them brought considerable losses to the 18th Croatian brigade of nine dead and fourteen wounded fighters. In the battles around the villages of Donja Mahala, Matići and the town of Orašje, the legionnaires had no significant losses, but the partisans managed to

capture five of their members, whom they sentenced to death. The punishment was carried out on three of them, while two managed to escape. Several local Bosniaks joined the partisans in the brigade's attack on Orašje, which will be the beginning of the conflict between the local Bosniak green cadre and the local Croatian Ustasha and legionnaire units. At the same time, the Bosniaks will establish certain contacts with the partisan movement, which they will benefit from during the later surrender of the Green Cadre and SS units. In conjunction with local Chetnik units, the 18th Croatian Brigade had variable war fortunes. In the attack on the Chetnik camp in Batkuša, the partisans captured several Chetniks, the headquarters was destroyed and the commander Ignjat Bijelić was liquidated. However, in the battles that took place in Blaževac with the much more organized and better armed Chetniks of Pavle Gajić, the partisans suffered a defeat. When a stronger detachment of the German 13th SS Division appeared in Posavina in mid-March 1944, the Brigade retreated deeper into Bosnia. The stay and movement of the Brigade were significantly hampered by rain, fog and mud, which depressed its soldiers. On the other hand, what made the fighters happy was the quality food they encountered in Posavina. During its short-term stay in Bosnian Posavina, the 18th Croatian NOU brigade only partially completed its planned task, so its expedition was presented in Yugoslav historiography and memoirs with careful and chosen words as a marginal event, which perhaps in a wider context it was. but in the context of local social movements, it significantly determined certain historical trends and events.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. *Arhiv Franjevačkog samostana Tolisa (AFST)*. Građa ovoga arhiva nije arhivistički sređena, dokumenti nemaju inventarne brojeve i nalaze se razbacani po raznim fondovima koji također nisu arhivistički sređeni ali su donekle organizirani. Jedan dio građe digitaliziran je i u tom obliku kronološki sređen, dokumenti su naslovljeni ali i dalje bez inventarnih brojeva.
2. *Ljetopis franjevačkog samostana i župe Tolise, knjiga 2. od god. 1944*, rukopis i prijepis, obuhvaća razdoblje od početka 1944. do konca lipnja 1946. godine. Nalazi se u arhivu Franjevačkog samostana Tolisa. Numerirano rukom, 1-42.
3. *Matica umrlih župe Domaljevac (MUŽD V 1929-1944)*, knjiga V, za razdoblje od 1929. do 1944. godine, rukopis. Nalazi se u arhivu župnog ureda u Domaljevcu.
4. *Matica umrlih župe Tolisa (MUŽT VII 1935-1945)*, knjiga VII, za razdoblje od 1935. do 1945. godine, rukopis. Nalazi se u arhivu Franjevačkog samostana Tolisa.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV (Bosna i Hercegovina), knjige (dokumenti): 21 (141), 22 (5, 154), Vojni istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd 1960, 1962.

Knjige/Books:

1. Borojević Lj. Milan, *Ogledalo pamćenja i zahvalnosti*, Opštinski odbor SUBNOR-a RS Šamac i Srpski kulturni centar Modriča, Šamac 2006.
2. Grupa autora (ur. Dževad Pašić), *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988.
3. Lukačević Ivo, *Put paklenog života, Bosanska Posavina od 1928-1954. - povijesni roman,* Grafolade & 77x7 d.o.o, Ugljara, bez godine izdanja.
4. Tihić Esad, *Gradačac od 1941. do 1945*, Javna biblioteka „Alija Isaković" i Općina Gradačac, Gradačac 2008.
5. Tihić Esad, *Posavsko-trebavski NOP odred*, Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije, knjiga 248, Monografije jedinica NOV i PO Jugoslavije, knjiga 73, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1983.

Članci/Articles:

1. Baltić Đorđe, Obavještajni rad, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988, 280-286.
2. Brajković Bogomir, U Posavini i centralnoj Bosni sa 18. hrvatskom brigadom, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988, 354-374.
3. Čamo Edhem, Gradačac i njegova okolina u Narodnooslobodilačkoj borbi, u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. – Sjećanja učesnika*, knjiga 2, Ratna prošlost naših naroda, knjiga 124, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971, 70-81.
4. Ibrić Fikret, Trebavska i vučjačka Posavina i njena 18. brigada, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988, 350-353.
5. Ibrić Mehmed, S Trećim bataljonom u Posavini i centralnoj Bosni, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, 1988., str. 375-381.
6. Katić Vicko, Slobodan Pavičević, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Tuzla: Univerzal, Tuzla 1988, 347-349.
7. Omerčević Bego, Borbeni put 18. hrvatske brigade, u: *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Univerzal, Tuzla 1988, 61-231.
8. Simić Nikola, Osnivanje i borbe Posavskog partizanskog odreda 1943, u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. – Sjećanja učesnika*, knjiga 2, Ratna prošlost naših naroda, knjiga 124, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971, 468-471.

Intervju/Interview:

1. H. R. (rođen 1938. godine) iz Orašja. Razgovor vođen 30. listopada 2017. godine. Posjedujem audio zapis i transkript ovog razgovora.
2. Ivo Krištić (rođen rođen 1927. godine) iz Boka. Razgovor vođen 14. lipnja 2020. godine. Posjedujem audio zapis i transkript ovog razgovora.

Dr. sc. Nehrudin REBIHIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
E- mail: nehrudinrebihic@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:82(497.6)"1941/1945" (091)
82-94(-051Jurčič V.)(497.6)"1941/1945"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.317

BOŠNJAČKA KNJIŽEVNOST U OBZORIMA VLADIMIRA JURČIĆA: REKONSTRUKCIJA NEOBJAVLJENE KNJIGE *MUSLIMANI U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI*

Apstrakt: *Proučavanje bošnjačke književnosti u periodu NDH bilo je marginalizirano u dosadašnjim književnohistorijskim studijama, a razlozi za takvo što bili su ideološke i političke prirode, nikako naučne. Ovaj rad bavi se statusom bošnjačke književnosti u književnokritičkim obzorima Vladimira Jurčića, perjanice ustaške nacionalne ideologije u Bosni i Sarajevu, u periodu od 1941. do 1945. godine. Kao profesor, urednik dnevnih i periodičnih publikacija, pisao je o bošnjačkoj književnosti i njenim kanonskim piscima u ključu tadašnjih ideoloških i političkih svjetonazora, propagirajući naročito teze o socio-političkoj funkciji književnosti koja protežira „duh naroda", „rasno-biološka" i „nacionalna" obilježja. Jurčić je književnosti pripisivao posredujuću ulogu u prenošenju dubinskog identiteta hrvatskog naroda, a razvijajući tezu o hrvatskom nacionalnom identitetu bosanskohercegovačkih muslimana (Bošnjaka) bošnjačke književnike tretirao je kao najreprezentativnije reflektore hrvatske nacionalne svijesti u Bosni. Jurčić je uz pojedinačne studije o bošnjačkim književnicima navodio da su one zasebne cjeline neobjavljene knjige Muslimani u hrvatskoj književnosti. Jurčićev književnokritički habitus produkt je i društveno-političkih i intelektualnih prilika u Hrvatskoj – u užem smislu i u SHS-u – u širem smislu, a koje su iskorištene kao ishodište za produciranje određenih ideoloških, političkih, kulturnih vrijednosti u NDH. Kao sljedbenik ideološke platforme Radićevog HSS-a (seljački pokret) i njenih refleksa na diskurzivne prakse, osobito u društveno-humanističkim naukama (Dvorniković, Radić, Tomašić, Lukas), tumačio je književnost u skladu s tim praksama, reducirajući njena značenja samo na vladajuće ideologeme. Bošnjačku književnost valorizirao je kao sastavnicu hrvatske književnosti, primjenjujući nekoliko kriterija: kolektivni, jezički, teritorijalni i vjerski, a kojima je nastojao obuhvatiti što širi spektar identitetskih obilježja i tako potkrijepiti tezu o hrvatstvu bosanskohercegovačkih muslimana (Bošnjaka). U književnokritičkim tekstovima protežirao je teze o rasnoj, etičkoj i eugeničkoj superiornosti, zatim o*

narodnom duhu, jezičkim i stilskim specifičnost bosanskohercegovačkih muslimana (Bošnjaka) kao „organskog" dijela hrvatskog naroda. Isticao je „poljodjelski" karakter savremenih bošnjačkih pisaca, dok je u starijoj književnosti, osobito u usmenoj književnoj tradiciji, a sve za potrebe ideološke manipulacije u vremenu NDH – rat, naglašavao i gorštački (plemenski) karakter koji se manifestirao u epsko-agonalnoj svijesti. Sve ove teze proizašle su iz ideje o jedinstvu i kontinuitetu „organske nacije", ali nisu pronašla uporište u Bosni jer je ona bila u kulturnom i povijesnom smislu različita od matičnog hrvatskog prostora, što je u načelu bila temeljna prepreka za realizaciju ove ideje. Svjestan nepremostivosti kulturne, književne i povijesne posebnosti Bosne Jurčić je i konstruirao i etablirao književno-povijesni konstrukt „književna Bosna" koji je počivao na teoriji historije regionalne/pokrajinske književnosti. Pod „književnom Bosnom" podrazumijevao je sve ono što su njena „pokrajinska obilježja": narodna historija, geneologija, specifičan govor (dijalekta – ikavica), stil života (muslimani), a kanonsku liniji činili su bošnjački pisci od Safvet-bega Bašagića, Muse Ćazima Ćatića, Edhema Mulabdića, Ahmeda Muradbegovića, pa sve do Alije Nametka, Envera Čolakovića, Murata Šuvalića itd. Budući da su u ovom periodu pretenzije prema Bosni i bosanskohercegovačkim muslimanima (Bošnjacima) bile i dio srpske nacionalne ideologije, Jurčićeva „književna Bosna" može se razumijevati i kao svojevrsna protuteža tad etabliranom Kršićevom književno-historijskom konstruktu „pripovjedačka Bosna". Za razliku od Kršićeve „pripovjedačke Bosne", čiju su kanonsku liniju pretežno činili pisci bosanskih Srba (Ćorović, Kočić, Andrić, Ćopić itd.), Jurčićevu „književnu Bosnu" činili su bošnjačkih pisci kao „najčišći element hrvatskog naroda".

Ključne riječi: *Vladimir Jurčić, NDH, Bosna, bošnjačka književnost, hrvatska književnost, nacionalni duh, rasno-biološka teza.*

BOSNIAN LITERATURE IN VLADIMIR JURČIĆ'S HORIZONS: RECONSTRUCTION OF THE UNPUBLISHED BOOK *MUSLIMS IN CROATIAN LITERATURE*

Abstract: *The study of Bosniak literature in the period of the Independent State of Croatia has been marginalized in previous literary-historical studies, and the reasons for this were ideological and political in nature, and not scientific. This work deals with the status of Bosniak literature in the literary-critical horizons of Vladimir Jurčić, the bellwether of the Ustasha national ideology in Bosnia and Sarajevo, in the period from 1941st to 1945th. As a professor, editor of daily and periodical publications, he wrote about Bosniak literature and its canonical writers in the light of the ideological and political worldviews. He propagated theses about socio-political function of literature that extends „people's spirit", „racial-biological" and „national"*

features. Jurčić attributed to literature a mediating role in transmitting the deep identity of the Croatian people, and developing a thesis on the Croatian national identity of Bosnian Muslims (Bosniaks) he treated Bosniak writers as the most representative reflectors of Croatian national consciousness in Bosnia. In addition to individual studies on Bosniak writers, Jurčić stated that they were separate units of the unpublished book Muslims in Croatian Literature. Jurčić's literary critical habitus is a product of socio-political and intellectual circumstances in Croatia - in the narrower sense and in the SHS - in the broader sense, which were used as a starting point for the production of certain ideological, political and cultural values in the NDH. As a follower of the ideological platform of Radić's HSS (peasant movement) and its reflections on discursive practices, especially in the social - humanities sciences (Dvorniković, Radić, Tomašić, Lukas), he interpreted literature in accordance with these practices, reducing its meaning only to ruling ideologues. He valorized Bosniak literature as a component of Croatian literature, applying several criteria: collective, linguistic, territorial and religious, which he sought to include the widest possible range of identity features and thus support the thesis of Croatianness Bosnian Muslims (Bosniaks). In literary criticism, he promoted theses on racial, ethical and eugenic superiority, then on the national spirit, linguistic and stylistic specifics of Bosnian Muslims (Bosniaks) as an „organic" part of the Croatian people. He emphasized the „poljodjelski" character of Bosniak writers between the two world wars, while in older literature, especially in the oral literary tradition- and all that for need of ideological manipulation in the time of the Independent State of Croatia - war, he emphasized the highland (tribal) character that manifested itself in the epic-agonal consciousness. All these theses arose from the idea of unity and continuity of the „organic nation", but did not find a stronghold in Bosnia because it was cultural and historical terms different from the native Croatian space, which was in principle a fundamental obstacle to its realization. Aware of the insurmountability of the cultural, literary and historical uniqueness of Bosnia, Jurčić constructed and established the literary-historical construct „literary Bosnia" which was based on the theory of the history of regional / provincial literature. By „literary Bosnia" he meant everything that was its „provincial features": folk history, genealogy, specific speech (dialect - ikavica), lifestyle (Muslims), and the canonical line consisted of Bosniak writers from Safvet-bega Bašagić, Musa Ćazim Ćatić, Edhem Mulabdić, Ahmed Muradbegović, to Alija Nametk, Enver Čolaković, Murat Šuvalić etc.Since in this period the pretensions towards Bosnia and Bosnian Muslims (Bosniaks) were also part of the Serbian national ideology, Jurčić's „literary Bosnia" can be understood as a counterbalance to the then established Kršić's literary-historical construct „narrative Bosnia". Unlike Kršić's „narrative Bosnia", whose canonical line was mostly made up of Bosnian Serb writers (Ćorović, Kočić, Andrić, Ćopić, etc.), Jurčić's „literary Bosnia" was made up of Bosniak writers as „the purest element of the Croatian people".

Key words: *Vladimir Jurčić, NDH, Bosnia, Bosniak literature, Croatian literature, national spirit, racial-biological thesis.*

Dva pogleda na književnost u Bosni i Hercegovini (1941-1945)

U književnohistorijskim studijama, pregledima i monografijama o novijoj bošnjačkoj književnosti do danas nije posvećena naročita pažnja periodu Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945. godine. I to nije samo karakteristično za nauku o književnosti, nego i druge naučne discipline u okviru društveno-humanističkih nauka (filozofija, pedagogija, sociologija itd) – izuzev historiografije – koje su ovom historijskom periodu prilazile dosta oprezno i sa zazorom, ne upuštajući se u njegovu valorizaciju i interpretaciju. Razlozi za takvo što mogu biti dvojake prirode: (1) u periodu neposredno nakon 1945. godine proučavanje je podlijegalo komunističkim ideologemama i interpretativnim strategijama (crno-bijela tehnika) u kojima je ovaj period reduciran samo na književnost NOB-a[1], ili je svjesno prešućivan; (2) u periodu od 1990. do danas proučavanje je biloignoriranojer bi prokazalo učešće određenih bošnjačkih intelektualaca, književnika, vjerskih autoriteta u propagiranju ustaške ideologije i NDH, što ne odgovaraorijentaciji recentnognacionalno-političkog diskursa. U oba slučaja književna historiografija, bilo da je riječ o književnosti NDH ili NOB-a, potpadala je pod ideološko-politički utjecaj, pa se književnohistorijski kontekst najčešće rekonstruirao jednoznačno, a ne integralno u svim matricama, proturječnostima i složenostima (ideološkoj, kulturnoj, poetičkoj). Književna historiografija operirala je „usidrenim kodovima“ historijskog i ideološkog trenutka postajući „kulturna praksa koja prosreduje, proizvodi i razotkriva odnose moći unutar pripadajućeg kulturnog i društvenog okruženja.“[2]

Kao paradigmatične primjere proturječnih književnohistorijskih teza i interpretacija književnih praksi u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata možemo uzeti radove Abdurahmana Nametka i Envera Čolakovića, s jedne, i Midhata Begića, s druge strane. Tako Nametak u tekstu „Izražaji duha i osjećaja: bosansko-hercegovački muslimani u hrvatskom književnom stvaranju“ (1944) protežira tezu da je bošnjačka (tad bosanskohercegovačkih muslimana) književnost tek sa NDH dostigla svoj vrhunac jer je u njoj „uzela puni zamah i jednovremeno se u svojoj umjetničkoj kvaliteti izravnala s onom u svojoj matici – banskoj Hrvatskoj (...) posebno se pak to odnosi na bosansko-hercegovačke muslimane, čija je umjetnička tradicija veoma stara, ali je ostajala gotovo bez refleksa na hrvatsku umjetnost, prvenstveno književnost jer je zadahnuta dahom Iztoka“.[3] Na drugoj strani, Midhat Begić, istina dosta kasnije i u drugom

[1] Usp. Edicija *Prilozi za proučavanje bh. književnosti*, Sarajevo 1991.
[2] Ivana Žužul, *Izmišljanje književnosti*, Meandar media, Zagreb 2019, 15.
[3] Abdurahman Nametak, Izražaji duha i osjećaja: bosansko-hercegovački muslimani u hrvatskom književnom stvaranju, *Spremnost*, br. 22, 1944, 9.

ideološkom kontekstu, u *Pismu Midhata Begića* proklamira tezu da je „za bosanskohercegovačko (pa i bošnjačko, N. R) književno stvaranje bitan trenutak preloma dogodio se u NOB-u i socijalističkoj revoluciji: dotad su postojale u Bosni i Hercegovini bar tri odvojene književnosti sa svim potrebnim atributima, istina nejednakih vrijednosti, odvojene među sobom samim duhom života i istorijskog podnožja iz kojeg su izrasle. Izvjesni elementi njihova zbližavanja i stapanja pojavljivali su se i prije 1941. godine i između dva rata..."[4] Ove dvije književnohistorijske teze nudile su različita i oprečna razumijevanja književnosti u periodu 1941-1945: Nametak bošnjačku književnost podređuje pojmu hrvatska književnost, odnosno tretira je kao njenu sastavnicu,sa određenim poetičkim, tematskim i kulturno-historijskim specifičnostima, a Begić je – sa svim osobenostima – podređuje natkrovljujućem konceptu bosanskohercegovačke književnosti, kao kompozitnom i integrirajućem jedinstvu različitih književnih tradicija, a čije „stapanje" polazi iz NOB-a i ideologije „bratstva i jedinstva". Obje koncepcije međusobno su se anulirale jer supolazile od socio-političke funkcije književnosti, dok su njihovi zagovornici, svjesno ili ne, bili samo sudionici mehanizma kontrole vladajućih diskurzivnih praksi (NDH i NOB) i repetitori konjunkturnih agendi kolektivnih identiteta. Međutim, u sveobuhvatnijim istraživanjima pokazat će se i složenost ovog fenomena, pa bi takva jedna dubinska analiza svakako iznijela na vidjelo razliku između autora u periodu NDH koji su isticali bosanskohercegovačku kulturu i književnost kao „corpus sreparatum" i samosvojan identitet unutar tadašnjeg ustaškog koncepta hrvatske književnosti i kulture, i drugih koji su je bez ikakvih specifičnosti tretirali kao integralni dio hrvatske književnosti i kulture.

Kriteriji za definiranje nacionalne hrvatske književnosti u NDH i status bošnjačke književnosti

U teorijskim određenjima nacionalne književnosti tradicionalno se ustalilo nekoliko kriterija: nacionalna ili kolektivna pripadnost, jezik i teritorij, a pratili su ih – najčešće kao dopune – kulturna pripadnost, pismo, religija itd. U načelu navedeni kriteriji se često kombiniraju i rijetko se kada primjenjuje samo jedan od njih, čak i kada je riječ o suvremenim teorijama historije nacionalne književnosti. I ustaški koncept nacionalne hrvatske književnost u NDH zasnivao se na više kriterija kako bi se i što više pisaca „usisalo" u njen korpus, a glavno mjerilo bila je devetnaestostoljetna, u zapadnoevropskim historijama prevaziđena, deterministička trijada Hypolita Tainea – rasa, sredina i vrijeme.[5] Kako su se spomenuti kriteriji primjenjivali na inkorporiranje bošnjačkih pisaca

[4] Midhat Begić, Pismo Midhata Begića, *Odjek*, br. 4, 1971, 7.
[5] Vladimir Jurčić, Hrvatska književnost kao izraz naše zemlje i našeg čovjeka, *Napredak: hrvatski narodni kalendar*, Sarajevo 1945, 241-245.

u ustaški koncept nacionalne književnosti te koje su sve strategije korištene kako bi se opravdala/potvrdila takva književnohistorijska gledišta?

a) *Nacionalni ili kolektivni kriterij* primjenjivao se na sve pisce koji su se od kraja 19. i početka 20. stoljeća do NDH nacionalno osjećali i izjašnjavali kao Hrvati (Bašagić, Muradbegović, Nametak itd), a za pisce starijih književnosti primjenjivao se rasno-biološki kriteriji („iskonska krv"), osobito na pisce na orijentalnim jezicima.

b) *Teritorijalni kriteriji* podrazumijevao je geopolitički prostor NDH, odnosno „povijesni prostor hrvatskog naroda". Bosna i Hercegovina je po ovom kriteriju bila u sastavu NDH, a u povijesno-političkom smislu tretirana je kao hrvatski historijski prostor („prsa Hrvatske", „središnja hrvatska zemlja prije i sada" – Filip Lukas). Pisci koji su u Bosni i Hercegovini živjeli i stvarali, u prošlosti i sadašnjosti, tretirani su kao pisci hrvatske književnosti. Povijesno-politički kontinuitet s Bosnom uspostavljao se najprije na narativima o „bosansko-hrvatskoj kraljevini" (srednjovjekovna Bosna) i o „Hrvatskoj Turskoj" (osmanski period). Potencirao se „regionalizam" ili „pokrajinska pripadnost": Bosna je, kao Dalmacija i Slavonija, tretirana kao hrvatska pokrajina sa svojim unutrašnjim povijesno-razvojnim specifičnostima: „Bosanska psiha je fenomen, najljepša manifestacija hrvatskog duha..."[6], a pokrajinsko ime stanovnika bilo je – Bošnjaci („bošnjački kraljevi i banovi"). Treba primijetiti da se ovaj kriteriji, po svemu sudeći, činio nestabilnim, jer je uvjetovan promjenom granica i političkim prilikama, pa se u rekonstrukciji nacionalne povijesti (književnosti) uvijek potpomagao povijesnim ili jezičkim kriterijem. Usputno ovdje spominjemo i „psihološko-emotivno kriterij" odnosno vezanost za neki kulturni i intelektualni prostor: za bošnjačke pisce potencirala se veza sa Zagrebom.

c) *Jezički kriterij* uvijek je imao prvorazrednu ulogu i status, pa tako i u tadašnjem konceptu hrvatske književnosti – hrvatski jezik. Pisci koji su pisali na hrvatskom, bez obzira na to da li se imenovao nekim „pokrajinskim" imenom (bošnjački/bosanski) ili nekim povijesnim ekvivalentom (ilirski), tretirani su kao pisci hrvatske književnosti. [„Hrvatski jezik na području planinskih pejsaža romantične Bosne razvijao se prirodnim putem bez tuđinskih primjesa..."[7]]. Hrvatski jezik ravnopravno je tretirao sva narječja, a u Bosni i među bošnjačkim stanovništvom prenaglašavalo se ikavsko narječje kao središnje narječje hrvatskog jezika („Ikavštinom pak govore jedino Hrvati"). Jezički kriterij nije se primjenjivao na pisce starije književnosti, nego nacionalni/rasni: pisci na orijentalnim jezicima ili, pak, na latinskom jeziku, nominalno su tretirani kao hrvatski latinisti ili islamisti

[6] Vladimir Jurčić, Lirika Ahmeda Muradbegovića, *Hrvatska misao*, br. 1, 1944, 17.
[7] *Isto*, 17.

(„Orijentalna književnost Hrvata“). U Bosni se često se primjenjivao i kriterij pisma, a naročito su se u naučnim i publicističkim tekstovima o alhamijado literaturi (Muhamed Hadžijahić) ili krajišničkim pismima (Emilija Laszowski) afirmirale arebica (hrvatica?!) i bosančica, pri čemu je „hrvatska aljamiado književnost“ isticana kao fenomen u kojem je do izražaja došao „narodni duh“, dok su „krajišnička pisma“ („pisma muslimanskih Hrvata“) „sačuvala identitet maternjeg jezika“ (hrvatski) u prekograničnoj korespondenciji među inovjernim hrvatskim stanovništvom („muslimanskih Hrvata“ i „katoličke braće“). Ovdje se, dakle, iz sinhronije vršila projekcija identiteta na „nepromjenjivim ingredijentima statičnog kolektivnog bića“[8], dok su se u dijahronoj ekstenziji „stabilna“ identitetska obilježja (jezik, pismo) pokazala problematičnim i protivrječnim sinhronim interpretacijama. Tako, naprimjer, Muhamed Hadžijahić u nekoliko svojih radovima („Hrvatska aljamiado književnost“, „Bošnjaštvo kao nacionalni i regionalni problem“ u *Hrvatskoj enciklopediji*) pokazuje kako nominacija „hrvatskoga jezika“ u kontekstu alhamijado literature ne odgovara dijahronoj perspektivi jer se u arebičkim tekstovima isključivo upotrebljava nominacija „bosanski jezik“.

d) *Vjerski kriteriji* nije bio dominantan kao prethodni iako je imao svoj udio u oblikovanju ustaškog koncepta hrvatske nacionalne književnosti. Povijesno gledano, hrvatska književnost pripada zapadnoevropskom kulturno-civilizacijskom krugu i u njoj je prepoznatljiv udio kršćanske duhovnosti. Međutim, s buđenjem nacionalne sredinom 19. stoljeća, a naročito s ideologijom Ante Starčevića, sve je prisutnija floskula o bosanskohercegovačkim muslimanima kao „najstarijem i najčistijem hrvatskom plemstvu“, da bi u NDH bili „počašćeni“ oslovljavanjima tipa „jedinstvena sastavna srčika hrvatskog naroda“. Dok je iz rasno-biološkog kriterija proizlazila ideja o jedinstvenom hrvatskom narodu, religijski kriterij (kršćani i muslimani) je uspostavljao određenu distinkciju unutar ovog koncepta – govorilo se o kompatibilnim „granama“ hrvatskoga identiteta, iako je „veza između ove dvije kulture ostala nejasna“ (Greble 2020). Kako zaključuju brojni istraživači (Fikreta Jelić-Bulić[9], Enver Redžić[10], Nada Kisić Kolanović, Šaćir Filandra[11], Hrvoje Matković[12], Adnan Jahić i dr), ustaška politika u NDH isticala je ulogu islama i muslimana u konstrukciji nacionalne svijesti („islam sjeme iz kojeg niče domoljublje“), a takvim prenaglašavanjem

[8] Nikola Petković, *Identitet i granica: hibridnost i jezik, kultura i građanstvo 21. stoljeća*, Jesenski i Turk, Zagreb 2010, 24.
[9] Usp. Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Školska knjiga, Zagreb 1977.
[10] Usp. Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina 1941-1945. u njemačkim i italijanskim dokumentima*, ANUBIH, Sarajevo 1996.
[11] Usp. Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998.
[12] Usp. Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P, Zagreb 1994.

nastojala se premostiti povijesna i kulturološka razlika Bosne i Hrvatske te dokazati teza o „hrvatstvu Muslimana“. Stoga se ciljano potencirao „bogumilsko-muslimanski kontinuitet“ (Truhelka, Šahinović, Tomčić, Šabanović) kao neprekinuta nit „rasnog kontinuiteta“, a vjera je bila samo sekundarno distinktivno obilježje. U brojnim književnokritičkim teksovima (Čolaković, Jurčić, Maraković, Kopčić) nastojali su se premostiti animoziteti i povijesno ukorijenjene negativne predodžbe – u usmenoj književnosti naročito vidljive (Usp. Davor Dukić, *Figura protivnika u hrvatskoj epici*) – poricanjem opreka kršćanstvo *vs.* islam, Hrvat *vs.* Turčin kao hipotekā „istočnog pitanja“, mita o Hrvatskoj kao „antemurale christianitatis“ i sl., te potenciranjem povijesnih, herojskih, moralnih vrlina bosanskohercegovačkih muslimana (osobito žena muslimanki), primjera pozitivnih odnosa „muhamedanaca i krstjana“ (H. Gradaščević – I. Starčević, Ivan Miličević i Osman Nuri Hadžić), afirmativnih karakterizacija bošnjačke elite (begovi, age) kao nasljednika „srednjovjekovne bosansko-hrvatske vlastele“. Hrvatska, dakle, postaje mjesto susreta Istoka i Zapada. Prevazilaženje prijepora iz povijesti, a naročito između muslimana i kršćana, Zagreba i Sarajeva bilo je jedino moguće, prema Čolakoviću, „kulturnom povezanošću“ i „duhovnim povezivanjem“,[13] a prilika za takvo što navodno se pružila upravo u NDH.

Ustaški koncept hrvatske nacionalne književnosti afirmirao je, dakle, vrijednosti koje su odgovarale ideološkim i političkim nalozima vremena. U književnohistorijskim studijama tekstovi i pisci pažljivo su selektirani, dok su sadržaji tekstova – bez obzira na to da li su nastali u bližoj ili daljoj prošlosti – interpretativno reducirani samo na konjunkturne ideologeme. Kao i svaka ideologija, pa tako i ova, afirmirala je one književnike koji su glorificirali „sadašnjost“, što je otvaralo veliki prostor za nekultivirane, anonimne pisce koji su, kao ideološki poklonici, pronalazili svoje mjesto u javnom prostoru popunjavajući kulturne rubrike ondašnje periodike. Ustaška ideologija investirala je u kulturno polje odnoseći se prema njemu „kao najvažnijoj kariki u stvaranju i realizaciji ideologije koja je trebala povezati Poglavnika, ustaški pokret i hrvatski narod/državu u jednu cjelinu“[14]. U tom polju veoma važnu ulogu imala je književnost, kao „intima naroda“ (Maalouf) i prvorazredni medij pamćenja zajednice, jer je prenosila i afirmirala (poželjne) kulturne vrijednosti. „Književnost, umjetnost i znanost postavljeni su visoko na ljestvici prioriteta državnog i političkog djelovanja.“[15] Zbog toga se i bošnjačka književnost, a i kultura u cjelini, ciljano koristila kao indoktrinacijsko i propagandno sredstvo za

[13] Enver Čolaković, Vladimir Jurčić i Bosna: primjer razumijevanja duše naše muslimanske sredine, *Osvit*, br. 116, 1944, 6.
[14] Snježana Banović, *Država i njeno kazalište: Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu 1941 – 1945,* Profil, Zagreb 2012, 24.
[15] *Isto*, 28.

protežiranje hrvatskog nacionalnog identiteta, a bošnjački pisci poslužili su kao mehanizmi diskurzivne kontrole kojima je ustaška ideologija promicala poželjne vrijednosti i stvarala „novi duh“ i „novog čovjeka“.[16] Pisci koji se nisu ideološki priklonili vladajućim narativima ili su im se otvoreno suprotstavljali, bili su izolirani iz javnog i društvenog života (M. Dizdar, H. Humo) ili likvidirani (H. Kikić, Z. Dizdarević).

***

Književnost, kao i nauka o književnosti, u NDH nije imala autonoman status, nego je pripojena širem društvenom i diskurzivnom polju u kojem je, uz ostale društveno-humanističke discipline (etnologiju, antropologiju, sociologiju itd.) tretirana kao prostor opisa važnih atribucija hrvatskog nacionalnog identiteta. Onovremena književna kritika naglašavala je društveni karakter književnosti i njenu medijsku funkciju u promicanju identitetskih konstrukta i političkih ciljeva: (1) politički ciljevi pragmatično su se otjelovili kroz trenutne anatagonizme, a (2) identitetski konstrukti su naslijeđeni i preobraženi za potrebe savremenog trenutka. U svemu tome, važnu arbitrarnu ulogu imali su i književni kritičari koji su poticali ili prikrivali određene vrijednosti ili političke implikacije književnog teksta nastojeći uspostaviti neku vrstu ideološkog i diskurzivnog konsenzusa sa drugim naukama i disciplinama u fabriciranju i opisu nacionalnog identitetskog konstrukta. Kritičar je otjelovljenje kako trenutačnih tako i naslijeđenih diskurzivnih, političkih, ideoloških, etičkih praksi i svjetonazora koji određuju njegov intelektualni i kritički profil. Stoga tumačenja pojava i procesa nikada nisu neutralna, odnosno objektivna, nego su inducirana 'višim ciljevima' i kontekstom. Identitet hrvatske književnosti u NDH koliko god je oblikovan trenutnim društveno-političkim prilikama, mnogo više je produkt preobraženih identitetskih narativa i simbola već etabliranih u društveno-humanističkim naukama između dva svjetska rata u širem evropskom, jugoslovenskom ili užem hrvatskom kontekstu. Društveno-humanističke nauke iskorištene su za mapiranje identitetskih kontura – od legitimiranja identiteta dominantnih i vladajućih institucija (npr. ideologije HSS) do produciranja otpora (identitet otpora) dominantnim i hegemonim praksama (srpskoj hegemoniji u SHS). Tu vezu nauke i nacije u konstrukciji hrvatskog identiteta detaljno je elaborirao Višeslav Aralica u knjizi *Kmet, fiškal, hajduk* (2016) u kojoj je pokazao kako Cvijićeva antropologija, Radićeva etnologija, Tomašićeva sociologija, Lukasova nacionalna i rasna teorija zajednički, iako često imaju proturječne stavove, učestvuju u dizajnu ustaškog koncepta hrvatskog identiteta.

Budući da je Vladimir Jurčić odrastao u obitelji koja je baštinila ideologiju braće Radić, to je utjecalo na njegovo svetonazorsko, pa i književnokritičko gledište, razumijevanje hrvatske književnosti u širem, ali i

[16] Usp: Adnan Jahić, *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovine XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb 2014.

bošnjačke u užem smislu. Radićeva stranka kao jedan od svojih centralnih ideologema afirmirala je „kulturu seljaka“.[17] Seljak pritom nije označavao klasu, nego narod.[18] „Seljaštvo“ je nosilac autohtonog i „čistog“ nacionalnog identiteta i utjelovljuje je „narav nacije“ bez primjesa „tuđinštine“ koja je specifična za građanstvo (opreka selo *vs.* grad). Aralica pokazuje kako je identitetski ideologem seljaštva slika tzv. „zadružne kulture“ koja je miroljubiva, lirska, prirodna, a ne „plemenske kulture“, koja je epsko-agonalna, rušilačka itd.[19] Budući da zadružna kultura „proizvodi poseban psihički tip“, ona će biti ishodište za konstrukciju hrvatskog nacionalnog identiteta, za razliku od npr. plemenske koja će biti ishodište srpskog nacionalnog identiteta, jer proizvodi sasvim „drugačiji psihički tip“.

Isticao se narativ o iskonskim vrijednostima slavenstva u hrvatskom identitetu, što će se referirati i na tezu o hrvatstvu bosanskohercegovačkih muslimana kroz bogumilsko-muslimanski sinkretizam i begovski identitet kao kontinuum sa srednjovjekovnom vlastelom.[20] Cijeli ovaj spektar identitetskih elemenata upotpunjavala je rasno-biološka teorija o dinarskom tipu i germansko-slavenskom naslijeđu hrvatskog čovjeka, a koja je dodatno podržavana lingvističkim, sociološkim i etičko-filozofskim teorijama na tragu kojih će npr. Filip Lukas uspostaviti aksiologiju hrvatske nacije, a time i njene književnosti. Iako su brojne evropske studije ukazivale na to da su Hrvati i Srbi narodi istog porijekla i da pripadaju dinarskom tipu čovjeka, u konstruiranju hrvatskog identiteta temeljna gradivna opreka bila je ona hrvatske prema srpskoj kulturi

[17] Također, konsultirati tekst: Muhamed Hadžijahić, Društvena stuktura bosanskog seljaštva, *Novi Behar*, br. 11-12, 1939, 161-165. (Citati: *Što se napose tiče bogumilstva, poznato je, da je ova sljedba zahtijevala od svojih savršenih članova, da se uzdrže od mesa i svakoga jela životinjske tvari, te je time a priori bilo isključena stočarsko gospodar-stvo, a bogumili bili upućeni na poljodjelski način života. // Uzevši sve ove okolnosti u obzir, kao i još neke momente, sasvim je onda ispravna Tomašićeva teza, da je baš poljodjelski elemenat u Bosni najviše prelazio na islam. // Ove migracije „vlaha“ u župnje krajeve trajale su tijekom čitave otomanske vladavine u Bosni, te se je omjer poljodjelaca i brđana kod pojedinih vjerskih skupina neobično izmijenio. K tome su još pridošle i vjerske konverzije katolika na pravoslavlje a prije toga isto tako i „bosanskih krstjana“ čime je sva-kako pojačan poljodjelski elemenat kod pravoslavnih žitelja u Bosni i Hercegovini.*)

[18] Višeslav Aralica, *Kmet, fiškal, hajduk*, Ljevak, Zagreb 2016, 36.

[19] Vidjet ćemo u nastavku rada da je Vladimir Jurčić u svojim radovima bosanskohercegovačkim muslimanima (Bošnjacima) pripisivao obilježja i jedne i druge kulture. Također, konsultirati tekstove: Vladimir Dvorniković, Jugoslavenska narodna poezija, njen vrhunac i njene degeneracije, *Pravda*, br. 11273, 1936, 7. i 22282, 11; Vladimir Dvorniković, Psihogeneza epskog deseterca, *Prilozi proučavanja narodne poezije*, br. 2, 1936, 166-177; Muhamed Hadžijahić, Poljodjelski i gorštački tip u muslimanskom društvu Bosne i Hercegovine, *Obzor*, br. 198, 1939 (od 31. 8. 1939), 1-2 ; br. 199, (od 1. 9. 1939), 1-2.

[20] Vladimir Dvorniković u knjizi *Karakterologija Jugoslavena* (1939/2000) osobito naglašava ulogu “bogumilske duše“ u seljačkom pokretu Antuna i Stjepana Radića koja se u NDH preobrazila i jednim dijelom iskoristila za ideološku pratformu nacionaliziranja bosanskohercegovačkih muslimana. „U seljačkom pokretu Antuna i Stjepana Radića pomolila se i stara bogumilska duša, iako centar tog pokreta nije bio na tlu srednjovjekovnog bogumilstva.“ Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslavena*, Prosveta, Beograd 2000, 967.

(kao istočno-bizantijskom identitetu), a ogledala se u „duhu i krvi“[21] te u osjećajnosti, miroljubivosti, mistici, pasivnosti itd. Sve to ostavljalo je refleksije na književnost: ona je zrcalila neobičnost, čovječnost („temelj u kršćanstvu i islamu“), etičnost, mističnost itd. Rasno-biološka teorija (kontinuitet krvi) dodatno je potkrepljivana spacijalnim romantičarski produhovljenim toposima, pa su tako priroda, planine, rijeka, pejzaži imali prvorazredan udio u oblikovanju osobenog nacionalnog „duha“. Ove teorijsko-naučne zasade između dvaju svetskih ratova bit će iskorištene i za legitimiranje teze o hrvatstvu bosanskohercegovačkih muslimana (Bošnjaka) najprije u društveno-humanističkim naukama, a potom i u političkom diskursu NDH, a sve to će se – kako ćemo vidjeti u nastavku – odraziti na književnokritički diskurs Vladimira Jurčića.

Vladimir Jurčić: Intelektualac na službenom putu

U periodici te dnevnim i sedmičnim listovima (*Novi Behar*, *Dječji Novi Behar, Spremnost, Novi list, Hrvat, Hrvatska misao, Narodna uzdanica* itd) izlazili su brojni tekstovi iz različitih disciplina (književnost, arhitektura, historiografija, pozorišna kritika) neujednačene stručne i intelektualno razine. U njima je predstavljana bošnjačka kultura i njeni dometi, ali ne u smislu interkulturalne razmjene, uključivanja i priznavanja Drugog, nego kao imanentna sastavnica hrvatske i zapadnoevropske kulture. „Ustaše su koristile 'muslimanski' kao pridjev kojim se dodatno opisuje nacionalna kategorija, a ne kao samostalni identitet“.[22] Bošnjaci i bošnjačka kultura izuzimani su iz stereotipne imagološke opreke Istok – Zapad i rigidnog orijentalističkog diskursa.[23] Tretirani su najprije kao dio hrvatske nacije i kulture, a slijedom toga i zapadnoevropske civilizacije. Budući da je ustaška vlast obazrivo prilazila „muslimanskom pitanju“, smatrajući ga važnim pitanjem unutrašnje organizacije države, implementacija njihovih rješenja ne bi bila moguća bez praktičnog rada na terenu, kroz ideološki državni aparat ili angažman pojedinaca (književnika, učitelja, vjerskih službenika), među kojima je bilo i Bošnjaka odanih vlasti u kontekstu generalnog očekivanja „bezuslovne lojalnosti hrvatskoj državi i bespogovorne poslušnosti ustaškoj vlasti“.[24]

Jedan od najizrazitijih primjera terenskog angažmana bio je književnik, slavista, pozorišni kritičar te urednik dnevnih i periodičnih listova i publikacija Vladimir Jurčić (1910–1945).[25] Rođen je u Bjelovaru, u porodici Jurčić, čije

[21] V. Aralica, *Kmet, fiškal, hajduk*, 412.
[22] Emily Greble, *Sarajevo 1941-1945,* University Press Sarajevo, Sarajevo 2020, 137.
[23] Usp. Fikreta Jelić-Bulić, Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne države Hrvatske, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
[24] A. Jahić, *Vrijeme izazova,* 326-327.
[25] Potpisivao se pseudonimima *Teatralis*, *Vrhbošnjanin* i *Cinemax*. Ovdje valja spomenuti da je bibliografija Jurčićevih radova objavljena u časopisu *Hrvatska misao*, br. 11-12, 366-369.

porijeklo vodi iz Bosne (Srebrenica) od velikaške porodice Jurčić-Jurjević. Porodica je Bosnu napustila u osmanskom periodu i nastanila se u Lici. Jurčićev otac bio je profesor, a ideološki je slijedio Stjepana Radića. Osnovnu školu završio je u rodnom gradu, srednju u Gospiću, a slavistiku na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1934). Zbog svojih opredjeljenja pretpostavlja se da nije dobio profesionalno namještenje sve do 1938. godine, kada se zapošljava kao gimnazijski profesor u Gospiću.[26] Osnivanjem NDH 1941. godine tadašnje Ministarstvo prosvjete premješta ga u Sarajevo gdje ostaje sve do sredine 1945. godine kada s porodicom bježi u Zagreb, a potom i u Austriju. Iz Austrije je vraćen u Zagreb i ubijen. U bosanskohercegovačkoj kulturnoj javnosti bio je poznat i prije Drugog svjetskog rata jer je objavljivao pjesme u periodici i listovima (*Novi Behar, Muslimanska svijest*), kao i kratke osvrte o bošnjačkim piscima (Alija Nametak, Musa Ćazim Ćatić itd). U Bosni je između dva svjetska rata bila popularna njegova knjiga *Kako su umirali hrvatski književnici (1846-1936)* u kojoj je opisao i težak predsmrtni život Muse Ćazima Ćatića.[27] Knjiga je i imala nekoliko prikaza u ondašnjoj bh. periodici i listovima: u *Muslimanskoj svijesti* (1936, br. 4, str. 4) i *Novom Beharu* (1936-37, br. 4-5, str. 71). Međuratni period njegovog angažmana u Bosni ostavio je manjeg traga od angažmana za vrijeme NDH kada je kao profesor, urednik listova i časopisa (*Novi list* i *Hrvatska misao*) učestvovao u kreiranju kulturnog života Sarajeva, pišući osvrte i studije o bošnjačkim piscima, slijedeći pritom ondašnje diskurzivne strategije i interpretacijske modele.

Jurčićev književnokritički rad nije ponudio autentičnu rekonstrukciju bošnjačke književnosti, jer je proizašao iz rigidne ideološke predodžbe o naciji, koja nije ostavljala prostora za slobodnu, pluralnu i kritičku procjenu književne prošlosti i sadašnjosti. Muhidin Džanko[28] i Nada Kolanović Kisić[29], slijedeći prosudbe Envera Čolakovića[30], primjećuju da je u svojim književnokritičkim procjenama bio blagonaklon prema bošnjačkim autorima, osobito prema mlađima piscima. Ipak, da bi se valjano razumjela ovakva Čolakovićeva ocjena – a koja je u cjelini iznimno pozitivna – ona se mora tretirati u širem diskurzivnom polju. Jurčićeva „dobronamjernost" nije rezultat njegovog

[26] Usp: Marica Kurtak i Vladimir Strugar, *Ogledalo vremena: Život i književno stvaralaštvo Vladimira Jurčića*, Ogranak HPKZ, Bjelovar 1999.

[27] Vladimir Jurčić, *Kako su umirali hrvatski književnici (1846-1936),* Vlastita naklada, Zagreb 1936, 15-17.

[28] Usp: Muhidin Džanko, Bosanski identitet kao protuteža nominalnom hrvatstvu i hrvatsko-muslimanskom književnom kanonu: kratki i neobjavljeni povijesni pregled bošnjačke književnosti Envera Čolakovića iz 1942. godine, u: *Zbornik radova - Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, BZK Preporod, Brčko 2017.

[29] Usp: Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941-1945,* Školska knjiga, Zagreb 2009.

[30] „Jurčić kao književni i kazališni kritičar zbog svoje pretjerane dobronamjernosti i ljubavi prema mlađim (...) odstupa od one prave kritičnosti (...) na štetu vlastite reputacije". Enver Čolaković, Vladimir Jurčić i Bosna: primjer razumijevanja duše naše muslimanske sredine, *Osvi*t, br. 116, 1944, 6.

„književnokritičkog habitusa“ – neke književne tekstove je itekako kritički opservirao – već je proizvod ideoloških naloga vremena u kojima se „moglo pisati prilično slobodno u pozitivno-patriotskom duhu, hvaleći službene ljude i službene ustanove (...) moglo se pisati i znanstveno-informativno, ali nije se mogla iznijeti gotovo ni riječ najrazumnije, najumjerenije kritike, pa čak ona potekla iz najčišćih namjera i makar bila stilizirana u savršenom ekvilibriju svih obzira.“[31] Ispunjavajući naloge režima, on je, kao i brojni drugi kulturni i naučni radnici, nastojao dati što manje kritičkog prostora onima koji su bili nelojalni ili protivnici režima, a „dobronamjerne“ procjene ostavljale su utisak blagonaklonosti režimske kritike. Budući da je Jurčićeva književnokritička perspektiva indoktrirana i ovisna o političkoj poziciji, o njemu govorimo kao o *mainstream* kritičaru koji podupire vladajuće monologizirajuće narative. Čolaković ga tretira kao „sponu“ koja je svojim radom uklanjala kulturnu i povijesnu barijeru između Sarajeva i Zagreba, „zbližila istokrvnu braću raznih vjera“ i upoznala 'centar' sa zanemarenom književnom prošlošću „bosanskohercegovačkih muslimana“ (antologije, udžbenici, časopisi). Iako i ovaj osvrt promovira ideologeme vlasti, Čolaković, ipak, uspijeva ogoliti njegovu ideološku i propagandnu ulogu, kao i njegovu manipulativnu „dobronamjernu“ kritiku.

Usputno, valja ovdje kazati da Jurčićev književni i književnokritički rad nije dobio valjanu valorizaciju kako u Bosni, tako ni u Hrvatskoj. U bosnistici se tek u posljednje vrijeme otvaraju teme iz perioda 1941-45, dok je u kroatistici Jurčić migrirao s centra na periferiju, i obratno. Migriranja su u pravilu bila ideološki i politički uvjetovana: (1) u periodu jugoslavenskog socijalizama njegovo je djelo bilo potpuno skrajnuto, čak nije dobio prostora ni u nekim načelnim književnohistorijskim sintezama (Antun Barac) ili je usputno spomenut uz nekog pisaca (Vlatko Pavletić, Miroslav Šicel i Dubravko Jelčić); (2) u periodu buđenja hrvatske nacionalne svijesti od 1990. godine Jurčić se ponovo pomiče ka centru, odnosno iz pozicije „prešućenih“ i „zaboravljenih“ prelazi u kanonske autore (studije Dubravka Horvatića, Marice Kurtak i Vladimira Strugara, Vlade Pandžića[32], Ivana Alilovića). Kroz njegovu sudbinu, oblikovanu na modelu „patničkog“ narativa, pojedini hrvatski književni historičari nastojali su generalizirati status hrvatske književnosti u socijalističkoj Jugoslavije, ali ne i podvrgnuti djelo autora poput Jurčića ozbiljnim književnokritičkim valorizacijama.

[31] Dragutin Kamber*, Slom NDH*, Hrvatski informativni centar, Zagreb 1995, 26.

[32] Usp: Vlado Pandžić, Prešućeni prisac “vrijedne pjesničke socijalne satire, zanimljivih eseja i kritika, u: Štanislav Šimić i Vladimir Jurčić, *Izabrana djela*, (prir. Vlado Pandžić), Matica hrvatska – Svjetlo riječi, Sarajevo 2009.

Pogled na bošnjačku književnosti: Rekonstrukcija knjige *Muslimani u hrvatskoj književnosti*

Boraveći u Sarajevu od 1941. do 1945. godine, Jurčić je značajan dio svog rada posvetio bošnjačkoj književnosti. Interesirao se za književnu prošlost (od usmene do književnosti međuratnog perioda), dok je od recentne produkcije pratio najviše dramsku književnost koja je izvođena u tadašnjem sarajevskom pozorištu. Napisao je blizu pedesetak studija, ogleda i prikaza, a po svemu sudeći imao je u planu sve to ukoričiti u knjigu pod nazivom *Muslimani u hrvatskoj književnosti*,[33] koja nije objavljena zbog novih historijsko-političkih prilika i autorove smrti, ali svakako da na temelju tekstova publikovanih u periodici, uz koje je stajala naznaka da su iz navedene knjige, možemo rekonstruirati i kritički opservirati njegova književnokritička gledišta. Za razumijevanje književne i književnokritičke prakse tog perioda Jurčićeve studije su od iznimne važnosti budući da je, kao „intelektualac na službenom putu", prilježno se posvetio bošnjačkoj književnosti unutar tada pojmovno joj i konstitutivno nadređene hrvatske književnosti, interpretirajući je shodno kontemporarnom ideološkom i diskurzivnom kontekstu. Prilagođavajući tekstove rečenim konjunkturama „potiskuje se kritičko promišljanje", a interpretacija postaju ovisna o „određenom modelu povijesnog procesa."[34] Štaviše, Jurčićeve interpretacije ne respektuju ni povijesne kontekste u kojima su tekstovi nastali, kao ni kontekste samoga teksta, nego im nameće aršine vlastite idologije i povijesnog trenutka.

Statusna pitanja i socio-političku funkciju hrvatske književnosti u periodu NDH predstavio je u tekstovima „Hrvatska književnost u vlastitoj državi" (*Novi list*, 1944, br. 893) i „Dvie godine hrvatske književnosti u slobodnoj državi" (*Novi list*, br. 589), i to u slijedećim tezama: (1) pisac mora biti neko ko „suosjeća s narodom", ko je „nosilac nacionalnog i kolektivnog duha i identiteta", odnosno sudjeluje u preobražaju narodnog duha i kulturne svijesti; pisci su „stup hrvatske inteligencije" i „izgrađivači hrvatske kulture"; (2) književnost mora biti „izraz zemlje i čovjeka", „družtvovna", „ozbiljna", da „se vraća svom praizvoru i nadahnuću, što ga svaki naš čovjek nosi u žilama", da je „izrasla iz hrvatskog tla, iz naše duše", da „prenosi neprekinut kontinuitet duhovnog razvoja" te da je „izraz slobode hrvatskog naroda", da „oblikuje misao, etiku, ćud i snagu hrvatskog naroda, da „Hrvatska stvara novog čovjeka, a da joj književnost u tome pomaže"; (3) viktimološki diskurs u kojem se protežira teza o povijesno „potlačenom narodu", da se književnost postepeno „odnarođivala pod geslom 'nove literature' „te „isključivala iz općeg zbivanja", da su veliki pisci marginalizirani u periodu SHS („Purić je veći pjesnik od Matoša."); (4) osobito se naglašavala nacionalna opreka srpska *vs.* hrvatska, odnosno NDH *vs.*SHS, u kojoj je hrvatska književnost uvijek podređena od „sile i jarama preko Drine";

[33] Vladimir Jurčić, Pripovjedač Alija Nametak (prikazivač Hercegovaca i pjesnik zavičajnog krša), *Narodna uzdanica – kalendar,* 1943, 90.
[34] Dejvid Parkins, Objašnjavanje književne mijene: povijesni kontekstualizam, *Polja*, br. 511, 2018, 95.

književnici su prisvajani u srpsku književnost zbog čega su književnost, narod i kultura „bili teritorijalno odijeljeni"; pisci, koji su željeli neki status, morali su „učiniti nekoliko koncesija (ćirilica, ekavica, članstvo u „moćnoj partiji"); procese u hrvatskoj kulturi diktirali su „duhovno inferiorniji gospodari"; (5) važnost suradnje „književno-kulturnih središta" (Dubrovnik, Zagreb, Sarajevo), kako bi svi „kulturni radnici sudjelovali u općoj izgradnji nove hrvatske književnosti"; pokrajine ne smiju oskudijevati „na stručno osposobljenim ljudima"; (6) naglašava se uloga Matice hrvatske u očuvanju hrvatskog književnog i kulturnog identiteta u prošlosti i sadašnjosti, osobito kroz *Hrvatsku Reviju* i *Savremenik*: ovdje su „okupljali hrvatske književnike i znanstvene radnike" koji su „zanemarivali razvikane tirade, pomodne motive, te se vraćali majci zemlji, hrvatskom čovjeku, narodnoj duši..."; pri Matici izlazilo je nekoliko kola, između ostalog „znanstvena književnost": „književno-povijesne studije" (Ć. Truhelka: *Studije o podrietlu*, Antun Barac: *Književnost i narod*...), „političko-publicistička književnosti" (M. Šahinović: *Krv je progovorila*, Mijo Bzik: *Početci i bit u ustaškog pokreta*...), „ekonomska književnost".... te „liepa književnost": prozna književnost (M. Begović), dramska književnost (A. Muradbegović, A. Nametak), lirika (M. Matijašević – prva tiskana knjiga u NDH); časopisi (*Hrvat*, *Hrvatska misao*, *Novo doba*, *Osvit* itd)

Na temelju svega navedenog možemo zaključiti da Jurčićev narativ o nacionalnoj književnoj povijesti u NDH najprije određuju socio-političke prilike i mitemi o jedinstvenom nacionalnom biću i homogenoj književno-povijesnoj evoluciji (čak i u pokrajinama) zasnovani na ideji kontinuiteta kulturnih ('rasnih') obilježja koja se utjelovljuju u društveni poredak i grade novi koncept nacije, kulture i čovjeka. U njegovoj viziji etnogeneza, teritorij i narodni duh temeljni su pokretači književnog djelovanja. To pokazuje teleologijski koncept ustaškog narativa o nacionalnoj književnosti u kojem se u savremenosti slijevaju i zrcale sve povijesne vrijednosti naroda: usmena književnost, naprimjer, poistovjećuje se sa savremenom pisanom književnošću. Insistirajući na ovom kontinuitetu i jedinstvu, Jurčić ignorira primjese modernizma (npr. avangardnih pokreta), individualne književne vrijednosti i stilsko-formacijske raznolikosti, a pluralitet i dinamiku književnopovijesnih mijena podređuje kolektivnim i političkim nazorima. Narativ o nacionalnoj književnosti zasniva na viktimološkom kompleksu i ideji o slobodi: na jednoj strani su patnje, negiranja, deprivacije, potiskivanja nacionalnog duha koja su okončana u novoj državi, dok je, na drugoj strani, isti taj nacionalni duh oslobođen u *novom čovjeku* kroz „duboku kulturnu revoluciju" koja je podrazumijevala „ideološku preobrazbu osnovnih nacionalnih institucija kao glavnih nosilaca programa ustaštva na području kulture".[35]

[35] Snježana Banović, *Država i njeno kazalište: Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu 1941 – 1945,* Profil, Zagreb 2012, 28.

U kontekstu ovakvog koncepta hrvatske književnosti Jurčić je posebnu pažnju posvetio „književnom izrazu Bosne“,[36] proizašlom iz „bosanskoga specifikuma“ kao „oštro diferenciranog organizma“ unutar „jedinstvene“ hrvatske književnosti. Iako se bosanski/bošnjački književni izraz „naslanja na cjelokupnost jedinstvene Hrvatske“, ipak ovaj književni i kulturni izraz, premda to nikada neće biti izrijekom potvrđeno, sa svim svojim specifičnostima kida ideju jedinstva i kontinuiteta hrvatskog nacionalnog duha. Socio-političke prilike i ustaška doktrina o unisonosti hrvatskog identiteta biva subvertirana kulturnom diferencijacijom odnosno kulturnom dinamikom bosanskog povijesnog prostora pa samim time i nemogućnošću da se književni izraz Bosne podvede pod miteme svehrvatskog jedinstva i kontinuiteta.

Stanovnike Bosne Jurčić nominalno određuje „pokrajinskim“ imenom Bošnjak i karakterološki im pripisuje razigranost, čulnost, iracionalnost koje su proizašle iz „bosanskog uztalasalog i bujnog krajolika“ i „vjekovnog zakona pradjedovske krvi“.[37] Bošnjak se, prema Jurčiću, „sačuvao od krvnog miješanja i križanja“ od „inorodnog elementa“, oblikujući primitivnu kulturu „čvrsto izraslu iz tla“ kao neku vrstu vlastite „duhovne nadmoći“. Slike, izraz, jezik, ritam proizašli su iz „bosanskog krajolika kao komponente umjetničkog stvaranja“, dok su na njihovu dušu i temperament „utjecale klimatske prilike“. Posrijedi je, dakle, anahroni koncept konstruiranja nacije, koja nije čin izbora, nego sudbinska sprega krvi i tla, a književni izraz samo je njen odraz i refleksija. Ovakvu rasno-biološku teoriju dodatno je „potkrijepio“ književnopovijesnom konfabulacijom koja se proteže od „prastarih stanovnika i asimiliranih Bogumila – pogana privedenih vjerozakonu katoličkom ili pak onih, koji su primili islam“, preko pojave „književnog regionalizma što ga je izbacio realizam“, kada u okviru nacionalnog preporoda „Bosna ulazi u hrvatsku književnost“, pa sve do političkih nastojanja austrougarske vlasti i „prevrtljivog bizantsko-velikosrpskog duha“ da se „onemogući prirodna povezanost muslimanskog i katoličkog pučanstva“ na početka 20. stoljeća. Nacionalistički instrumentalizirana rasno-biološka i povijesno-kulturna naracija o Bosni, Bošnjacima, islamu i bosanskoj kulturi nastoji se pritom potkrijepiti književnim tekstovima od usmene do savremene književnosti.

Ustašku viziju „književne Bosne“ Jurčić svjesno i isključivo predstavlja kroz tekstove bošnjačkih (bosanskomuslimanskih) književnika kao „čistih“ nositelja ove ideje. Iako je sve na konceptualnoj razini bilo idealizirano, praktična primjena očito nije bila na željenom nivou. U tekstu „Problemi sarajevskog kulturnog života (opažanja i refleksije)“ objavljenom u *Novom listu* Jurčić ukazuje da sarajevski kulturni život ne prati „kulturni napredak“ jer je u dinamičkom smislu „diametralno oprečan, nepovezan i rastrgan“, a trebao bi biti jedinstven i sinhroniziran sa cjelokupnim jedinstvenim kretanjima unutar

[36] Vladimir Jurčić, Književni izraz Bosne, *Hrvatska misao*, br. 1-2, 1943, 36-42.
[37] *Isto*, 37.

Hrvatske.[38] Prema Jurčiću, razlozi se nalaze u nepovjerenju „muslimanskog življa" prema „onome što je dolazilo sa Zapada", odnosno zbog toga što među sarajevskim muslimanima nema razvijene intelektualne zajednice ili „smjelih pojedinaca", poput Bašagića u doba nacionalno-romantičarskog preporoda, koji će odgovoriti na izazove vremena. Kulturni pečat Sarajevu, kao kulturnom središtu pokrajine, mogu „dati isključivo muslimani", ali njihovo zalaganje nije onoliko koliko je bilo u Bašagićevom *Ogledalu* ili *Novom Beharu* između dva svjetska rata. Dakle, sve ovo govori o negativnoj klimi, raspoloženju i sumnji u lojalnost bošnjačkih intelektualaca ustaškoj vlasti pred kraj rata. S obzirom na to da je koncept kulturnog djelovanja trebao biti pogonsko gorivo „za manipulaciju muslimanima"[39], on se sada nameće kao „otvoren i važan problem"[40] koji treba što brže riješiti. Jurčićev žal za nacionalno-romantičarskim entuzijazmom (Bašagić) u kulturi pokazuje zapravo izmicanje sarajevskih muslimana (Bošnjaka) strategijama i ideologemama ustaške vlasti, ogoljujući tako fikciju duhovnog jedinstva nacije u kulturi. Valja kazati da „Zapad" ovdje ima dvostruko značenje: na jednoj strani, hrvatski kulturni identitet u kulturnom središtu (Zagrebu) u odnosu na pokrajinu (Sarajevo), dok je, na drugoj strani, zapadno-evropska kultura isključivo tretirana kroz simboliku nacističke Njemačke i fašističke Italije.

S obzirom na povijesnu dinamiku razvoja bošnjačke književnosti Jurčić je, kao i brojni ondašnji književni historičari i folkloristi[41], najprije tretirao usmenu književnost kao prirodnu i „samoniklu narodnu kulturu" koja nije podlegla „duhu tudjinštine", i u kojoj se „kondenzirala narodna duša, narodni mentalitet, njegova etika, njegova fizionomija – njegovo biće."[42] Usmena tradicija osobito je vezana za seosku sredinu kao „čuvara naroda i jedinstvene duše hrvatskog naroda" te za planinske visove u kojima se sačuvao „tip najhrvatskijeg čovjeka" i „prirodni izraz hrvatskog čovjeka iz Bosne koji je ostao nepromijenjen i primanjem islama". U njoj se ovaploćuje „čistoća muslimanskog življa" i „plavokosi muslimanski tip i zdrava tjelesna konstitucija". On, dakle, u identitet bosanskohercegovačkh muslimanima učitava eugeničke crte arijevske rase kao jedan od centralnih ideologema ustaške vlasti koji je proklamiran i Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti iz 1941. godine.[43] Na drugoj strani, u

[38] Vladimir Jurčić, Problemi sarajevskog kulturnog života (opažanja i refleksije), *Novom listu*, br. 1030, 1944, 10.
[39] Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941-1945,* Školska knjiga, Zagreb 2009, 260.
[40] Vladimir Jurčić, Problemi sarajevskog kulturnog života (opažanja i refleksije), *Novom listu*, br. 1030, 1944, 10.
[41] Usp: Alija Nametak, *Muslimanske ženske pjesme*, Hrv. državna tiskara 1944; Hamid Dizdar, *Sevdalinke*, Državna krigovalna postaja, 1944; Petar Grgec, *Razvoj hrvatskog narodnog pjesništva*, Družtvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb 1944.
[42] Vladimir Jurčić, Muslimanska narodna lirika, *Narodna uzdanica – kalendar*, 1944, 121.
[43] Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Svjetlost, Sarajevo 1990, 3-5.

tekstu „Hrvatska muslimanska narodna pjesma“[44] Jurčić, uz rasno-biološke teze, naglašava – slijedeći Petra Grgeca[45] – važnost usmene književne tradicije u prenošenju dubinskih kulturnih vrijednosti: časti, običaja, mentaliteta, morala, ponosa, ali i ljepote narodnog govora – ikavice kao „jedne od najsnažnijih komponenti hrvatstva, odpornog, neuništivog!“. Vrijednost usmene tradicije prepoznaje i u tome što se javila kao gradivni element romantičarske poetike i književnosti NDH. U prvom slučaju imala je važnu ulogu u kreiranju nacionalne svijesti tokom 19. stoljeća, a u drugom bila je supstrat za ovjeru 'rasnih' vrijednosti.

Kada je riječ o klasifikaciji usmene književne tradicije slijedi ustaljenu podjelu na: „junačke pjesme“ i „ženske pjesme“ te „haremske pričalice“, ali im kvalitativno ne pridaje istu ideološku funkciju. U „vunenim vremenima“ (ratovi, politički prevrati) junačke epske pjesme zauzimale su centralno mjesto, dok su lirske pjesme potiskivane na periferiju. Kod Jurčića, međutim, centralno mjesto zauzima lirska poezija, odnosno ženske narodne pjesme, koje glorificira zbog zatvorenog patrijarhalnog načina života u kojem su žene čuvarice iskonskih vrijednosti. Osobito posvećuje pažnju motivima ženske časti i obraza, dostojanstva, materinstva, bračne odgovornosti u kojima se zrcali „narodni moral“.[46] Pritom slijedi etablirane teze Petra Grgeca (1944) o specifičnostima „muslimanskog lirskog pjesništva“, kao i rasnu teoriju „o podrijetlu bosansko-hercegovačkih muslimana“ Ćire Truhelke prema kojoj su „endogamija i uz nju haremska klauzura bili u Bosni najuspješnija zaštita za očuvanje hrvatskog rasnog elementa“.[47]

Nasuprot lirici, o junačkim epskim pjesmama piše malo, a razlog za takvo može biti to što su tematski tretirale sukob „muslimanskih“ i „kršćanskih“ junaka – što, naravno, nije odgovaralo ideološkim naracijama o povijesnom jedinstvu nacije. Pa ipak, u junačkim epskim pjesmama prepoznaje „prirodnost i prostodušnost našeg čovjeka koji će žrtvovati i život kako bi sačuvao čast, koji će lakše pretrpjeti sve fizičke boli, ali ruga i poraza ne može podnijeti“ te ističe da je „udio islamskih Hrvata vrlo značajan jer su oni u vjekovnim borbama na razmeđu iztoka i zapada, sačuvali srž hrvatstva, a po nesalomljivoj graničarskoj predaji, oni su stup obće nacionalne borbe na području nikim i ničim nepokorene Bosne“. Uz brojne druge (ponos, čast, humor), apostrofira dvije odlike junačkih pjesama: (1) požrtvovan, častan odnos prema životu i dostojanstvena borba protiv neprijatelja, pa i po cijenu života te (2) nesalomljivu borbu bošnjačkih junaka na granicama za Bosnu. Potenciranje ovih odlika u vezi je sa suvremenim

[44] Vladimir Jurčić, Bašagićevi dramski ogledi (Poglavlje književne studije), *Hrvatska misao*, br. 5, 1944, 117-122.
[45] Usp. Petar Grgec, *Razvoj hrvatskog narodnog pjesništva*, Družtvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb 1944.
[46] Vladimir Jurčić, Muslimanska narodna lirika, *Narodna uzdanica – kalendar*, 1944, 121-130.
[47] Ćiro Truhelka, O podrijetlu bosanskih muslimana, u: *Hrvatsko podrijetlo bosansko-hercegovačkih muslimana* (prir. Petar Šarac i Miljenko Primorac), Zagreb 1992, 16.

društveno-političkim kontekstom i ratnom zbiljom, pa se ovim želi ukazati na graničarsku ulogu Bošnjaka u ratovima i bojevima (samo što sada istok i zapad ne označavaju isto kao u junačkim pjesmama, nego nacizam i komunizam, Srbe i Hrvate, ustaše i četnike/partizane), a sve kako bi se muslimani dodatno animirali za očuvanje Bosne, odnosno NDH, žrtvujući i vlastite živote.

***

Iako usmena književna tradicija zauzima kanonsko mjesto u Jurčićevom razumijevanju dinamike književnohistorijskih procesa, pučkoj književnosti pisanoj arebicom – iako je za nju tada postojao veliki interes u ovom periodu – te književnosti na orijentalnim jezicima nije posvetio gotovo nikakvu pažnju, spomenuvši ih tek uzgredno u nekom od tekstova. Za razliku od toga, književnost romantizma, odnosno doba preporoda – kako ju je nominalno određivao – imala je poseban status i tretman, i to ne zbog stilsko-formacijskih i estetskih, već nacionalno-političkih dimenzija. Ovom je periodu isključivo pridavao društveno-politički karakter, riječju, književnost je pratila društvenu zbilju, odnosno bila je sluškinja i popratno sredstvo političke akcije. Kada je riječ o razumijevanju uloge bošnjačkih pisaca u tom procesu, valja kazati da Jurčić Safvet-bega Bašagića vidi „kao predvodnika“ cijele ove generacije, kao „središnju ličnost u ovom preporodiljskom gibanju“.[48] Bašagića su pratili i drugi pisci, kao „mladohrvatski naraštaj intelektualaca – muslimana“, poput Edhema Mulabdića, Osman-Aziza, Muse Ćazima Ćatića, Hamida Šahinovića Ekrema, Saliha Kazazovića, pri čemu je svaki od spoenutnih navodno doprinio razvoju nacionalne svijesti „muslimana Hrvata“. Cijelu ovu generaciju pisaca nominalno je odredio kao „mladohrvatske intelektualce“ po ugledu na „mladoturski pokret“, jer su „konzervatizam i vjersko-regionalističke tirade“ preobražavali u napredni, zapadnoevropski kulturno-civilizacijski svjetonazor.

Jurčić je emancipaciju razumijevao i kao političku borbu protiv austrougarske vlasti i njene „ideje da se razori staro pučanstvo (hrvatsko i muslimansko)“ i „manifestaciju hrvatske svijesti bosanskih muslimana paralizira nametnutim 'bošnjaštvom' – političkom fikcijom“.[49] Pridajući važnost isključivo društveno-političkom kontekstu, a ne kulturnim i estetskim vrijednostima po sebi, Jurčić je prijelaz iz 19. u 20. stoljeće predstavio kroz proces konstruiranja hrvatske nacije te u sklopu nje i „kulturno-nacionalno osvješćivanje bosanskih Hrvata“. Na tom tragu on prenaglašava sljedeće karakteristike: (1) pravašku ideju među bosanskohercegovačkim muslimanima; (2) borbu protiv „svetosavske promidžbe“; (3) protivljenje iseljavanju „hrvatskog življa natrag u Tursku“; (4) vezanost za Zagreb i „krug zagrebačkih književnika“; (5) bratstvo i jedinstvo „muhamedanaca i krstjana“; (6) borbu protiv konzervatizma. Sve ove teze eksplicirao je kroz „nacionalni, prosvietni i didaktički“ rad Safvet-bega Bašagića

[48] Vladimir Jurčić, Bašagićevi dramski ogledi (Poglavlje književne studije), *Hrvatska misao*, br. 5, 1944, 117-122.
[49] *Isto*, 117.

i njegovo „uvjerenje“ da je „jedinstvo iztočne i zapadne kulture bitna oznaka hrvatskoga duha“. Naime, Bašagića vidi kao „pionira kulture, pobornika napredka“, kao „društvenog i nacionalnog preporoditelja“ te „lučonošu hrvatskih misli i prosvijetljenog zapada“,[50] ali i kao neku vrstu uzora čiji bi intelektualni i politički profil itekako bio potreban u NDH. Apostrofira važnost njegova kulturno-prosvjetnog rada, borbu „protiv neprijatelja i domaćih izdajnika“ (srpske nacionalne ideje i domaćih „obskuranata“), zalaganje za kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“ te stajanje „uz narod“ u teškim trenucima. Sve je to, prema Jurčiću, Bašagić „nosio u krvi“ i porodičnom backgroundu. Smatra da je zbog tog društveno-političkog rada Bašagić žrtvovao svoj književni i naučni talenat, ali potencira da je u naučnim studijama veoma uspješno pisao o „hrvatskoj bosanskoj prošlosti“ s „jasnom političkom aluzijom“. Kada je riječ o Bašagićevim književnim tekstovima, nikakvu pažnju nije posvećivao njihovim estetskim ili stilskim aspektima, nego ih je predstavljao kao manje ili više djelotvorne u kontekstu nacionalnog pitanja i političkih borbi. Tako, naprimjer, kada procjenjuje Bašagićev pučki igrokaz *Abdulah-paša* u kojem se tematizira osmansko-bosanski odnos i ponosni patriotizam bosanske elite (a naročito žena), predstavlja ga kao manje politički efikasan tekst jer „zemlja koja rađa ovakve *nadljude* (italic, N. R), ovako prekaljene borce, koji spremno preziru i smrt – tuđinac neće nikada slomiti; a takva je misao trebala prožeti malodušne muslimane, koje je novo vrijeme zateklo nepripravne: trebalo je oblikovati iz nejasno koncipiranog 'bošnjačtva' posve određen stav“.[51] Jurčić se u tekstovima o Bašagiću osobito negativno osvrće na politički i nacionalni koncept integralnog „bošnjaštva“ (pravoslavci, muslimani, kršćani) jer je suprotstavljen integralnom hrvatstvu ustaške nacionalne države. Budući da se ova drama poetički naslanja na usmenu književnu tradiciju, Jurčić u drami posebno izdvaja „pozitivne karakteristike Bošnjaka“, glorificirajući njihov ponos, domoljublje, vjernost i borbenost – što su bile poželjne vrijednosti suvremenosti zbog ratnog konteksta – te dobru „vezu islamskih Hrvata i Turske“, dok slabu političku i nacionalnu efikasnost teksta nastoji opravdati vremenom radnje drame (18. stoljeće). Dramu *Boj pod Ozijom* ocjenjuje pozitivno jer je bila „prosvjetno sredstvo“, iako „po svom obilježju nije nikakva umjetnost“,[52] s tim što ovdje izdvaja prosvjetiteljske i strukturalne, a ne nacionalne i političke vrijednosti djela. Na primjeru Bašagićevih drama može se zapravo u potpunosti demaskirati Jurčićeva „dobronamjerna“ kritika (Čolaković, Kisić Kolanović) jer afirmativno piše o onim tekstovima koji promiču vladajuće ideologeme, dok one koji ih potkopavaju, podvrgava kritici.

[50] Vladimir Jurčić, Bašagić kao predvodnik svog vremena (nacrt književne studije), *Hrvatska misao*, br. 11-12, 1944, 352.
[51] Vladimir Jurčić, Bašagićevi dramski ogledi (Poglavlje književne studije), *Hrvatska misao*, br. 5, 1944, 118.
[52] Vladimir Jurčić, Bašagić kao predvodnik svog vremena (nacrt književne studije), *Hrvatska misao*, br. 11-12, 1944, 347.

Kao „pionire prosvjetno-kulturnog napredka bosansko-hercegovačkih Hvata“[53], izdvaja Edhema Mulabdića, Ivana Milićevića i Osmana Nuri Hadžića budući da su „orijentirani prema Zagrebu kao kulturno-nacionalnom središtu već i zarana pristaše Stranke prava“. Mulabdićevom vrijednošću smatra to što je „izvrstan poznavalac narodne duše“ i što su njegove pripovijetke mahom „prodahnute istinitim anegdotama iz narodnog života“, kao i to što je njihovim sadržajem „žigosao zablude i moralnu dekadencu“, dok u dramama (*Miraska*, *Bogata baštinica* i *Težka vremena*) prepoznaje tipizirane likove Držićevih komedija ili pak odgojno-prosvjetiteljsku funkciju. Mulabdićeve komedije prikazane su u Hrvatskom državnom kazalištu u Sarajevu „povodom 80-godišnice života i pola stoljeća književnog i kulturno-društvenog rada“, a krugovalna postaja u Sarajevu emitirala je prigodno predavanje o Mulabdiću koje je održao Rešad Kadić.[54] Dvojcu Ivan Milićević i Osman Nuri Hadžić (Osman-Aziz) pripisao je vrijednost koja se ogledala u dobroj saradnji muslimana i kršćana na kulturno-prosvjetiteljskom polju. Povodom 75-godišnjice rođenja Ivana Milićevića objavio je tekst u listu *Spremnost* pod naslovom „Za dobrobit muhamedanaca i krstjana: kroz nekoliko desetljeća kulturnog i političkog života istočne i južne Hrvatske“ u kojem ga označava kao „dosljednog pobornika hrvatske nacionalne misli i bezkompromisnog jedinstva muslimana i katolika“ te sljedbenika „državno-pravaške političke misli“ koja je zagovarala „ravnopravnost i sudbinsku zajednicu bosanskih Hrvata s braćom iz ostalih pokrajina“.[55] Ponovo potencira društveno-političke i ideološke značajke, a književne tekstove – o kojima piše u nekoliko navrata – svodi samo na jedan aspekt (kritika konzervatizma), pa tako ističe da je Milićević „osnivač tiskare u južnoj Hrvatskoj“, da se „morao zvati Bošnjak, a ne Hrvat“, da je bio „propovjednik bratstva i jedinstva“ muslimana i katolika – što se praktično ovjerilo kroz „književnu zajednicu Osman-Aziz“, da je „poznavao Starčevića“ i da je bio sljedbenik njegove ideje prema kojoj će „bosansko-hercegovački muslimani odlučiti o pripadnosti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine ostalim hrvatskim zemljama.“[56] Obrađujući društveno-kulturna pitanja, a ne književno-estetska ili književnohistorijska, nastojao je pronaći ideološku, kulturnu i nacionalnu istovjetnost prošlosti i sadašnjosti te pokazati jedinstvo i kontinuitet nacije i kulture kroz povijest.

Uz „pionire“, pisao je i o drugim piscima književnog i kulturnog preporoda, a izdvajaju se radovi o Musi Ćazimu Ćatiću, Salihu Kazazoviću i Hamidu Šahinoviću Ekremu. Iako je još o Ćatićevom životu pisao u knjizi *Kako su umirali hrvatski književnici* (1936), imao je, po svemu sudeći, i opširnu studiju o njegovom pjesništvu s obzirom da je u *Novom listu* objavio tekst „Musa Ćazim Ćatić“ (Iz studije o Musi Ćazimu Ćatiću) u kojem se po prvi put odmiče od

[53] Vladimir Jurčić, Književni izraz Bosne, *Hrvatska misao*, br. 1-2, 1943, 39.
[54] Vladimir Jurčić, Dvie Mulabdićeve jednočinke, *Novog lista*, br. 1031, 1944, 3.
[55] Vladimir Jurčić, Za dobrobit muhamedanaca i krstjana: kroz nekoliko desetljeća kulturnog i političkog života istočne i južne Hrvatske, *Spremnost*, br. 107, 1944, 6-7.
[56] *Isto*, 6.

kulturno-političkog konteksta i Ćatićevu poeziju čita i predstavlja na tematsko-motivskom planu dijeleći je na: „ljubavnu poeziju“, „pjesme boli i sevdaha“, „puteve Ćatićeve samoće“.[57] Razloge za imanentniji pristup Ćatićevoj poeziji valja tražiti i u samoj poetici – simbolizam / estetski utopizam / impresionizam – koja nije ostavljala prostora za raspredanje neke ideološko-nacionalne naracije. Prema Jurčićevom mišljenju, Ćatićeva poezija neodvojiva je od Kranjčevića te boravka u Zagrebu gdje je usvajao modernističku poetiku. Na drugoj strani, kada je riječ o Kazazoviću i Šahinoviću, oni možda i ne bi bili predmet njegove kritičke opservacije da ustaška kulturna politika nije insistirala na afirmiranju tzv. nacionalne drame, religioznih i pučkih drama. Zbog toga su komadi navedenih književnika dobili prostor na sceni sarajevskog kazališta iako su bili minorne umjetničke vrijednosti. Osvrćući se na Šahinovićevu dramu *Dva načelnika* u *Sarajevskom novom listu*[58] naglasit će da ova drama, kao i drama *Ćorav račun* Saliha Kazazovića, nije prikazana zbog umjetničkih, nego „kulturno-književnih vrijednosti“ i „pionirskog dramskog karaktera“. Jurčić ih negativno ocjenjuje, s tim što svaku od njih, sukladno vladajućoj kulturnoj politici, podvodi pod „popularne narodne komade“ – i tako im ipak daje na značaju – u kojima će se izraziti „narodni život, koji je stran zabavi i lakrdiji, ali koji oplemenjuje dušu izgrađujući etički jake i vrijedne ljude“. K tome – kada je riječ o Kazazovićevom pučkom igrokazu – ocjenjuje ga kao „ilustraciju jednoličnosti i bezizražajnosti, što vlada u kasabi“ pa uz pridodane „ćudoredno-poučne poglede kao i upute, žigosanje zla i narodnih mana – ovo je djelo izkupilo opravdanje za njegovo scensko ostvarenje.“ [59]

***

Kada je riječ o suvremenoj književnosti (međuratna i književnost NDH), Jurčić je podvodi pod terminološki konstrukt „književna Bosna“, koji je pandan Schmausovoj i Kršićevoj „pripovjedačkoj Bosni“, s tim što, dakako, ne uključuje iste pisce (Schmaus-Kršićeva kanonska linija je Kočić – Ćorović – Andrić – Ćopić itd., Jurčićeva Mulabdić – Osman-Aziz – Muradbegović – Nametak – Čolaković...). Dijametralna su i poetička odnosno književnohistorijska načela budući da su ova dva kanona konstruirana sa suprotnog ideološkog polazišta: ono što je, naprimjer, za Schmausa „struktura kolektivne psihe“ u bosanskim pripovijetkama, to je kod Jurčića „bosanska psiha kao najljepša manifestacija hrvatskog duha“.[60] „Književna Bosna“ podrazumijeva jedinstven i homogen prostor u kojem se kroz književne tekstove emanira i afirmira nacionalni (hrvatski) identitet sa svim njegovim 'pokrajinskim' (bosanskim/bošnjačkim) specifičnostima. Jedinstveni nacionalni i književni prostor pritom je shvaćen kao transhistorijsko utjelovljenje „rasne životne snage, duhovne zrelosti, punokrvnosti pradavnih naslijeđa, sirovosti nedotaknute formalizmom

[57] Vladimir Jurčić, Musa Ćazim Ćatić, *Novi list*, br. 530, 1943, 10.
[58] Vladimir Jurčić, Dva načelnika, *Sarajevski novi list*, br. 133, 4
[59] Vladimir Jurčić, Čorav račun Saliha Kazazovića, Novi list, br. 199, 6.
[60] Vladimir Jurčić, Lirika Ahmeda Muradbegovića, *Hrvatska misao*, br. 1, 1944, 17.

uljudbe“.[61] Ovakvim identitetskim konstruktom zapravo se brišu individualne crte i književne osobnosti pisaca, a afirmiraju zajedničke kolektivne i „duhovne“ vrijednosti.[62] Magistralnu kanonsku liniju „nove književnosti bosanske Hrvatske“ čine E. Mulabdić, Osman-Aziz, A. Muradbegović, A. Nametak, H. Dizdar, H. Muradbegović, E. Čolaković, dok su saputnici: H. Čengić, I. Dobardžić, Ab. Nametak, S. Orahovac, S. Alić, I. Tabaković, M. Dizdar, M. Grabčanović, I. Žunić, S. Kafedžić, S. Buruna, H. Mulić itd.

Iako u Bosni uočava suštinske književne i kulturne razlike u odnosu na druge krajeve NDH, izmičući tako, bar implicite, zvaničnim političkim narativima, Jurčić, kao i A. Muradbegović,[63] podilazi ustaškim ideologemama o „organskoj naciji“ nastojeći kod savremenih pisaca prepoznati neprekinuti kontinuitet 'rasne' pripadnosti, i to ponajviše u psihološkim karakterizacijama i jeziku kao „nepromjenjivim“ i neprolaznim vrijednostima hrvatskog „nacionalnog duha“. Književnost ovdje nije individualni kreativni čin pojedinca, nego metonimija kolektivnog izražaja u kojem se „duh naroda“, kao neki metaoznačitelj (ma šta on značio), prenosi kroz književne tekstove i ispoljava u savremenosti. Ona, dakle, ima posredujuću funkciju da transferira kulturnu i identitetsku supstancu te ovjeri kontinuitet i istost nekog fenomena u različitim, čak oprečnim, diskurzivnim kontekstima. Samo ideologizirane književnohistorijske naracije isključuju raznolikosti konteksta i diskurzivnih polja pri tumačenju književnoga teksta, svodeći ih na jedan, ideološki konstruiran poželjan kontekst.

Jurčićeva organicistička teza o povijesnom „jedinstvu nacionalnog duha“ u književnokritičkim radovima manifestira se kao glorifikacija „historijske svijesti“, karaktera i morala (patrijarhalnih vrijednosti, oslobođenost od „tuđinštine“, neiskvarenost), državnog kontinuiteta i međukonfesionalne saradnje unutar nacije. Neke od navedenih odlika mogu se doista uočiti u djelima bosanskohercegovačkih i bošnjačkih književnika kao dio njihova osobenog ili generacijskog izraza, ali u njegovim studijama taj tematski i poetički kompleks ostaje naučno neobrađen i nepotkrijepljen, u hipostazi indoktrinacijskog poduhvata kojim se domoljublje bosanskohercegovačkih muslimana (Bošnjaka) trebalo iskoristiti u realizaciji ustaške ideološke platforme.

U Jurčićevom kanonu suvremenih pisaca središnje mjesto pripalo je Ahmedu Muradbegoviću koji je „kulturno odgojen u Zagrebu“, a u književnosti je „odbacivao sporedne ornamente“ i „tuđinske“ utjecaje, a progovarao o „vjekovima obogaćenoj duši, prostoj i svojoj“ kao izrazu slojevitog dubinskog

[61] Vladimir Jurčić, Književni izraz Bosne, *Hrvatska misao*, br. 1-2, 1943, 42.

[62] Valja kazati da i A. Schmaus za Bosnu koristi teritorijalnu odrednicu “pokrajina“, pri čemu, istovjetno Jurčiću, konstatira: „A upravo donji sloj ove psihe, koji je opterećen svime što je *atavističko* (istaknuo N. R), što je krv i prošlost predala u nasleđe, gde se krije toliko prigušenih energija i tamnih strasti, najplodnije je tle za umetničko stvaranje ove pokrajine.“ Alois Schmaus, Predgovor, u: *Sa strana zamagljenih*, Prosveta, Sarajevo 1928, 87.

[63] Usp. Ahmed Muradbegović, Prabiće Bosne, *Hrvatska misao*, br. 1-2, 1943, 4-7.

„bosansko-hrvatskog“ identiteta. Napisao je desetine radova o Muradbegovićevoj lirici, pripovjednoj prozi i dramama, selektirajući i potencirajući samo one dijelove opusa u kojima je mogao prepoznati/učitati recentne ideološke konjukture. Od književnih rodova osobito je isticao važnost pripovjedne proze i drame, dok je lirici pridavao drugorazredni značaj. U lirskom izrazu prenaglašavao je utjecaj „sevdalinske čežnje“ te motive žene i pejzaža, sa osjetnim odstupanjima od tradicije, s tim što to odstupanje, prema Jurčiću, „ne ruši sve ono, što je vrijedno bilo iz prošlosti“, nego „želi donekle reformirati stanovito zastarjele oblike života“.[64] Tako, Muradbegovićevu ekspresionističku pripovjednu fazu, budući da je nastala na „tuđinskim utjecajima“, ocjenjuje kao „mladalačka lutanja“ („Nojemova lađa“,“Autoportret“,“Mizantrop“ itd), dok u *Haremskim novelama* ističe „haremski prostor“ i kult materinstva (čuvara rasne čistoće) te „sviet Bosne, ta divna i neobuzdana, ta vrela, tajanstvena, čudna, mnogima nepoznata, nedohvatna i neshvatljiva, čarobna, osebujna zemlja, šumovita, šumna i romantična krajina, koja je prepatila i mučenički krvarila u vjekovnoj raztrganosti, uzdisaju i borbi“.[65] Međutim, kao najznačajnije Muradbegovićevo pripovjedno dostignuće izdvaja zbirku *Sviet u opancima* – „pripovijetke iz 'narodnog života'„[66] zbog toga što poetizira selo (kao mjesto osobođeno „tuđinštine“) i predstavlja „realistične i podpune likove posavskog sela, stil mu je jedar, narodski, prirodan i neusiljen“.[67] Naglašava da se u njima očituje „povezanost sa zemljom pisca“, sraslost njegovih likova „s bićem zemlje“, a „seljački sviet Hrvatske Posavine, 'fesovi' i 'peškiri', predstavljeni su sa svim svojim osobinama.“[68] Izdvaja pripovijetke „Post“, „Djedov gunjac“ i „Šaćir Dedaga“ jer se u njima ovjerila „strpljivost“, „humor, prostodušan i prirodan“ te „čudna priroda starog Bošnjanina“.

Muradbegovića je osobito cijenio kao dramskog pisca što je vidljivo i prema broju napisanih književnokritičkih tekstova i pozorišnih osvrta. U književnoj kritici je isticao da ne „zaboravlja bitna načela kazališne umjetnosti i etničko-nacionalnu zadaću kazališta u narodnom životu“ i „smjelo slijedi djedovske glase, koji su ga upućivali na ljubav prema zavičaju i grudi junačkih praotaca (...) zadržava duboko i iskreno poštivanje prema pravim narodnim vrednotama, al' ustaje protiv vulgarizacije narodne duhovne kulture i lažnoga šabloiziranja, protiv birokratske formalističnosti, koja guši slobodan razvitak.“[69] Pisao je o brojnim njegovim dramama (*Na Božijem putu, U planini, Majka,*

[64] Vladimir Jurčić, Lirika Ahmeda Muradbegovića, *Hrvatska misao*, br. 1, 1944, 18.
[65] Vladimir Jurčić, Ahmed Muradbegović, pripovjedač i dramatičar, *Osvit*, br. 33, 1942, 13.
[66] *Isto*, 13.
[67] Vladimir Jurčić, Ahmed Muradbegović kao pripovjedač, *Narodna uzdanica – kalendar,* 1945, 67.
[68] *Isto*, 68.
[69] Slijedeći indoktrinacijske ideologeme, naglašava i slijedeće: „Njegova privrženost *bošnjačkom patrijarhalnom* bilu, nepokolebana uztrajnost i prisna *povezanost sa svietom*, koji osjeća, uzdiže i opisujući slavi — dokazi su njegove istinske ljubavi, *bosanskog bistva* i govor njegove *krvi*.“ (kurziv N. R). Vladimir Jurčić, Ahmed Muradbegović, pripovjedač i dramatičar, *Osvit*, br. 33, 1942, 13.

Husein-beg Gradaščević itd.), ali posebno je izdvajao *Na Božijem putu* i *Husein-beg Gradašćević* jer je preko njih mogao „ispričati svoju priču" i ovjeri ideološko i diskurzivno gledište. Iako drama *Na Božijem putu* tematizira generacijski sukob u bošnjačkoj porodici i društvu s početka 20. stoljeća, Jurčić koristi narativ o smjeni „starih" i „novih vremena", nastojeći ga prevesti u suvremenost, pri čemu sukob staro *vs.* novo u periodu NDH implicira pobjedu „novog" (ustaškog) čovjeka nad „starim" vremenima i svjetonazorima. Generacijski sukob iz drame zloupotrebljen je i prevrednovan kako bi se ukazalo na „sukob onih koji nestaju" i „onih koji dolaze", odnosno „Bosne koja se lomi i umire" i „Bosne koja se rađa", pri čemu prihvatanje novoga „ne uzima ništa od njihova učenja i etičke čistoće". Manipulativna preobrazba uzdigla je ovu dramu u „najvrjednije djelo koje su stvorili muslimani Hrvati" s fokusom na motiv o stvaranja „novog čovjeka", koji je inače promican kao jedan od krucijalnih mitema ustaške ideologije.

Na drugoj strani, dramu *Husein-beg Gradaščević* označit će kao „epopeju junačke borbe hrvatskog vezira Huseinbega za slobodu Bosne"[70] i djelo u kojem se ovaplotila i „progovorila hrvatska krv bosanskih buntovnika, smjelih junaka protiv sile za pravdu i slobodu".[71] Husein-kapetana Gradaščevića tretira kao „jednoga od preteča hrvatske države" i tragičnoga junaka koji je stradao u sukobima „bosanskih Hrvata" i Turaka za samostalnost Bosne, pri čemu u prvi plan ističe njegovu plemenitost, junaštvo i uzvišenost. Kod Jurčića u prvi plan dolazi „antiturski narativ", kao pandan suvremenom antikomunističkom i antisrpskom narativu, jer su u Gradaščevićevom ustanku tadašnji srpski vladari „šurovali sa Turcima". Nastojeći Gradaščevićevu sudbinu učiniti analognom suvremenom kontekstu i politički rentabilnom, učitava još nekoliko aktualnih ideologema: (1) međukonfesionalna suradnja između Ilije Starčevića i Husein-kapetana Gradaščevića, (2) „nacionalno jedinstvo", (3) rasno-biološko jedinstvo muslimana i kršćana, (4) antikolonizatorski narativ u odnosu na Tursku, Austriju i Srbiju – ideja slobode u NDH („Sav onaj sklad i povezanost, što narod osjeća u krvi, muti Austrija, saveznica Turske"), (5) državno nestajanje Bosne, a rađanje Hrvatske (opetovano referiranje na repliku iz drame: *Bosna je mrtva, ali Hrvatska jošte živi!*) (6) lik Gradaščevića kao utjelovljenje odlika novog lidera (Pavelića): hrabrost, junaštvo, borba za slobodu protiv unutrašnjeg (Čengić i Rizvanbegović) i vanjskog neprijatelja, samo što su neprijatelji i vanjski i unutrašnji u novom vremenu drugačiji itd.[72] Stoga Jurčić zaključuje da upravo

[70] Vladimir Jurčić, Epopeja junačke borbe hrvatskog vezira Huseinbega za slobodu Bosne, *Novi list*, br. 505, 1943, 11.

[71] Vladimir Jurčić, Ahmed Muradbegović, pripovjedač i dramatičar, *Osvit*, br. 33, 1942, 13.

[72] Usput uporediti tekstove „Hrvatski vitez Husein-beg: Zmaj od Bosne Husein-beg povjednik na Kosovu, borac za samosvojnost bosanske Hrvatske" autora Alfreda Makanaca te Fedorov prikaz Husein-beg Gradaščević u: *Spremnost*, br. 14, 1944, 8-9.

Usp: Vladimir Jurčić, Muradbegovićevapoviesna drama 'Husein beg Gradaščević', *Novi list*, br. 558, 1943, 6; Vladimir Jurčić, Epopeja junačke borbe hrvatskog vezira Huseinbega za slobodu Bosne, *Novi list*, br. 505, 1943, 11.

ovakve dramske tekstove „od njega (Muradbegovića) narod očekuje“, ali i da je „svjestan vrijednosti književnog stvaranja u obćem narodnom podizanju našeg naroda“.[73] Dakle, na temelju Jurčićeve interpretacije Muradbegovićevog književnog opusa može se zaključiti da je on književnost razumijevao kao medij „narodnoga duha“, ali i kao prvorazredno sredstvo za promidžbu ustaške vizije nacije i hrvatske nacionalne države.

Pripovjedačko djelo Alije Nametka, prema Jurčiću, primjer je u kojem je „progovorila narodna duša“ i gdje je „zahvaćen narodni život, neposredno i vierno“ jer je Nametak „narodni čovjek, koji rado s ljudima priča, dometne koju osjećajući za seljačku nevolju (...) što tišti hercegovačkog golju, primitivnog, ali etički izgrađenog čovjeka.“[74] Otjelovljenje „narodnog duha“ u Nametkovom djelu desilo se i na tematskom i stilsko-jezičkom planu. Na tematskom, ono reprezentira „prizore iz prostonarodnog“ i „narodnog života“ kroz opise „seljačke stvarnosti“ i „bosanskog krajolika“, gdje je „iskočio narod u svom junačkom duhu uokviren divotom raspjevanog krajolika“. Vjerno prenošenje „priprostog života“ pratila je stilizacija u kojoj nema „nemoćnog fraziranja ni želje da se uplete kakve namjerno tražene senzacije“ jer Nametak „u svom stvaranju nije išao za kojekakvim književnim novotarijama i pokušajima“.[75] Ovakvo stilsko oblikovanje i interpretiranje „običnog života“ zahtijevalo je karakterističnu „dikciju i stil“, „narodni jezik“ i „jezičku frazu“. Iako se ove književnokritičke opservacije odnose na Nametkovo stvaralaštvo prije Drugog svjetskog rata, kao dva najuspjelija njegova djela izdvaja recentnu pripovijest „Za obraz“, u kojoj prepoznaje „bolnu himnu junačkoj etici našeg Hercegovca, koji žrtvuje i život svoje kćeri, samo da joj spasi obraz“, te komičnu seljačku dramu *Omer za/u načvama* nastalu „po motivu narodne pripovijesti“.[76]

Uz Aliju Nametka, prema riječima Ljubomira Marakovića,[77] sigurno „najreprezentativniji i najautentičniji hrvatski muslimanski pisac“ jeste Enver Čolaković. Kao i Maraković, među tri najznačajnija kanonska suvremena pisaca (Muradbegović i Nametak) Jurčić ubraja Envera Čolakovića o kojem je, između

[73] Vladimir Jurčić, Ahmed Muradbegović, pripovjedač i dramatičar, *Osvit*, br. 33, 1942, 13.
[74] Vladimir Jurčić, Pripovjedač Alija Nametak (prikazivač Hercegovaca i pjesnik zavičajnog krša), *Narodna uzdanica – kalendar,* 1943, 84.
[75] *Isto*, 87.
[76] Jurčić je u listu *Osvit* napisao i prikaz Nametkove zbirke pripovjedaka *Mladić u prirodi* u kojem ga određuje kao “omladinskog pisca“ čije priče “djeluju emotivno, odgojno i ćudoredno“. Pripisujući im književno-pedagošku funkciju, Jurčić apelira da se Nametkove pripovjetke uvrste kao nastavna lektira u školama, čime ga i na tom nivou pozicionira među kanonske vrijednosti. Valja ovdje spomenuti da je napisao prikaz i drame *Blagdan života* Abdurahmana Nametka u kome je naglasio da je autor „dao snažan odlomak jednog od najodsudnijih razdoblja hercegovačkog narodnog života, dao nam je životni dokument o ljudima i vremenu, pokazao je nove putove. Poštujući tradiciju poštenja, časti i obraza, visoko cieneći moral obitelji, iskreno zabrinut za budućnost hrvatskog naroda u hercegovačkom dielu domovine – napisao je djelo, koje sadrži najosnovnija načela našeg daljnjeg razvitka i izgradnje“ Vladimir Jurčić, A. Nametak: 'Blagdan života' – snažna drama iz muslimanskog poratnog života, *Novi list*, br. 631, 1943, 6.
[77] Ljubomir Maraković, Legenda o Ali-paši: Roman-priča o malom čovjeku sarajevske čaršije, *Spremnost*, br. 127, 1944, 9.

ostalih, napisao dva sintetska članka: „Stvaranje Envera Čolakovića“[78] i „Epopeja poviesne Bosne“.[79] Kada je riječ o Čolakovićevom kulturo-prosvjetnom angažmanu i književnokritičkom dometu, razumijeva ih u skladu sa ondašnjim ideologiziranim kontekstom, pri tome ističe da je „veliku pažnju posvećivao bosanskoj kulturnoj poviesti i obrađivao zanimljive probleme o uzajamnosti i međusobnoj povezanosti bosanskih Hrvata s ostalim područjima hrvatske domovine“, dok o njegovom razumijevanju književno-estetskih pitanja piše svojevrsnu repliku na Čolakovićev stav o Jurčićevoj „dobronamjernoj kritici“, pa zaključuje da je „tražio nedostatke pri ocjenjivanju tuđih djela“. Čolakovićev književni opus u cjelini ocjenjuje veoma pohvalno, osobito poeziju, a najuspjelijim tekstom smatra roman *Legendu o Ali-paši* u kojem „unatoč jako iztaknutog orientalnog kolorita, jasno se ocrtavaju regionalne bošnjačke i obće značajke“ i njegovi „patriarhalno-konzervativni pogledi, tako svojstveni svjetskom nazoru Bošnjaka uobće.“[80] Jurčićeva književnokritička prosudba proizlazi i iz svjetonazorskih (ideoloških, rasnih) opozicija prisutnih u samom romanu. On naglašava moralnu i duhovnu superiornost glavnog lika – Ali-paše, pri čemu je ta moralna superiornost „prirodna“ i „urođena“, odnosno 'rasno', a ne vrijednosno, određena (npr.: „Ali-paša je etički i duhovno *posve prirodno* i opravdano dostigao svoj ugled i gospodarstvo“).[81] Na drugoj strani, kao simbol nemorala, lihvarstva te „najpodlije *izrode* družtva“ i „krvožedne bezdušnosti“ javlja se Jošua, koji je „kao pošast harao u Bosna-Saraju zarobljavajući duše“.[82] Dakle, projicirajući u dijahroniju rasno-etičke superiornosti Ali-paše u odnosu na Jošuu, Čolaković romanom, a Jurčić u kritici, nastoji pokazati, slijedeću ustašku i nacističku ideologiju, da je etika rasno predodređena, pa zaključuje da Čolaković nije dopustio da „zlo pobiedi, on se priklonio dobru“. Također, u kritičkom osvrtu prepoznaje Čolakovićevo insistiranje na „međuvjerskim odnosima“: u prvom redu „ljubav među inovjercima“ (Manda – Enes, Anto – Aiša), ali se ona ne ostvaruje!?, a u drugom zaštitnički odnos Ali-paše prema franjevcima,[83] što je još jedno od mjesta u tekstu gdje se otjelovila ideologija (rasna istovjetnost, a religijska različitost).

Napisao je Jurčić i nekoliko književnokritičkih osvrta o djelima Huseina Muradbegovića, Murata Šuvalića, Hamida Dizdara, Hamdije Mulića, Safveta Kafedžića u kojima prepoznaje različita emaniranja operativnih ideologema

[78] Vladimir Jurčić, Stvaranje Envera Čolakovića, *Osvit*, br. 126, 1944, 6.
[79] Vladimir Jurčić, Epopeja povijesne Bosne (roman Envera Čolakovića: Legenda o Ali-paši), *Hrvatska misao*, br. 9, 1944, 254-260.
[80] *Isto*, 259.
[81] I Enver Kazaz u knjizi *Bošnjački roman 20. stoljeća* u Čolakovićevom romanu prepoznaje i kritizira eugeničke, rasne ideje ustaške ideologije kroz opoziciju zdravo i bolesno tijelo: „Ni Čolaković, nažalost, nije umakao ideologizaciji teksta. Unutar opozicijski postavljenog sistema odnosa, gdje se fizičko zdravlje, odnosno tijelo, pojavljuje kao metafora (nad)rase...“ Enver Kazaz, *Bošnjački roman 20. stoljeća*, Zoro, Sarajevo 2004, 66.
[82] Vladimir Jurčić, Epopeja povijesne Bosne (roman Envera Čolakovića: Legenda o Ali-paši), *Hrvatska misao*, br. 9, 1944, 258.
[83] *Isto*, 259.

„narodnog života“ i „nacionalnog duha“. Tako, u opusima Huseina Muradbegovića[84] i Murata Šuvalića[85] ističe „uzajamnu sređenost zemlje i čovjeka, njezine i njegove duše“, „posvećenost psihi krajišničkog čovjeka“ koji se „ginući za slobodu odhrvavao svim zavojevačima“. Kod obojice prepoznaje „udarnu snagu krvi“ i „iskrenu saživljenost pisca s junačkom Krajinom“ koji kroz sudbinu „krajiškog golaća“ ispisuju odu otpornosti tom „junačkom soju“ koja je nadživio „krvave slilnike“ i „bezumne strahovlade“ (SHS). Dok Muradbegovića i Šuvalića određuje kao pripovjedače „Hrvatske Krajine“, Hamida Dizdara vidi kao „pjesnika hercegovačkog krša i proljeća“, pri čemu, uz svu tematsko-motivsku raznolikosti njegove poezije, ističe da „u svoj toj šarolikosti i bogatstvu zvukova, ljepoti slika i miloglasju Dizdareve pjesme vidljiva je i raskošna niansiranost hrvatske duše u ovim iztočnim krajevima, koja se stoljećima izgrađivala pod udarom poviesnih gibanja uistinu u samoniklu i čudnu osobenost bosanskih i hercegovačkih Hrvata“[86]

Zaključak

Na temelju nekoliko primjera književnokritičkih tekstova možemo zaključiti da se Jurčić, boraveći u Sarajevu od 1941. do 1945. godine, sistemski bavio proučavanjem književnih i kulturnih praksi „bosanskohercegovačkih muslimana“ (Bošnjaka) nastojeći prikazati „kulturni život hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine kao cjeline, da se kritički ocieni prinos, što su ga pridonieli književnici muslimani hrvatskom književnom stvaranju, kako bi se konačno izpravila pogrješka stanovitog zapostavljanja i propusta na štetu hrvatskih stvaralaca iz Bosne“.[87]

U književnokritičkim tekstovima vidljivo je da je književnost razumijevao kao otjelovljenje „narodnog duha“, ali i sredstvo promidžbe i konstrukcije novog (ustaškog) koncepta hrvatske nacije, projicirajući u književne tekstove od daleke prošlosti do savremenosti vladajuće političke i nacionalne ideologeme. Na primjeru njegove književne kritike ustanovili smo i kriterije na temelju kojih se uspostavljao kanon nacionalne književnosti te kritički propitali vrijednosti koje je taj kanon proklamirao. Jurčićev primjer nije slučajan, budući da je u Sarajevo došao kao „intelektualac na službenom put“ s ciljem kapilarnog širenja vladajuće ideologije kroz književnu, kulturnu, pozorišnu kritiku. Uočeno je da su Jurčićeva razumijevanja nekih književnih djela i književnohistorijskih

[84] Vladimir Jurčić, Husein Muradbegović – pripovjedač Bosanske Krajine, *Hrvatska misao*, br. 11-12, 1944, 337-340; Vladimir Jurčić, Pjesme' Huseina Muradbegovića, *Novi list*, br. 864, 1944, 7.
[85] Vladimir Jurčić, Pripovjedač Hrvatske Krajine Murat Šuvalić, *Novi list*, br. 464, 1942, 6; Vladimir Jurčić, Murat Šuvalić, pripovjedač Hrvatske Krajine, *Osvit*, br. 42-43, 1942, 20.
[86] Vladimir Jurčić, Hamid Dizdar – pjesnik hercegovačkog krša i proljeća, *Hrvatsko kolo: književno-naučni zbornik*, XXIV, Tipografija, Zagreb 1943, 353-361.
[87] Vladimir Jurčić, Hamdija Mulić omladinski pisac, *Osvit*, br. 125, 1944, 6.

procesa prihvaćena i kod određenog broja tadašnjih bošnjačkih književnika i kritičara (npr. E. Čolaković, Ab. Nametak) i to kao svojevrsna reciklaža već etabliranih teza emitiranih iz kulturnog i administrativnog središta NDH – Zagreba (npr. Petar Grgec, Ljubomir Maraković), a koje su u taksonomijskom nizu manje-više proizlazile iz temeljne teze o hrvatskoj nacionalnosti bosanskohercegovačkih muslimana (Bošnjaka). Budući da je period NDH u bošnjačkoj književnoj historiografiji ostao nerasvijetljen, rad je ukazao na potrebu sondažnog rekonstruiranja književnih procesa i pojava u ovom periodu bez bilo kakvog zazora ili već unaprijed zauzetih ideoloških, nacionalnih i svjetonazorskih gledišta (npr. antifašizam se istovremeno tretira i kao naučno i etičko određenje naučnika itd). Književnu praksu u NDH treba prikazati u svim njenim poetičkim i ideološkim složenostima i proturječnostima, a posebno valorizirati statusna pitanja bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti u kontekstu tad pojmovno nadređene hrvatske nacionalne književnosti. To zahtjeva dovođenje u vezu književnih procesa sa širim društveno-kulturnim procesima i diskurzivnim praksama te sa svim ideološkim raslojavanjima. Tako bi se ukazalo na kontinuitet ili diskontinuitet određenih književnih i kulturnih pojava i procesa („od lojalnosti do gorčine“) te na ulogu i funkciju književnosti u društvenom polju, kao i na književno-estetske vrijednosti i ukus. Iako smo ovdje donekle ukazali na neka složena književnohistorijskih pitanja bošnjačke književnosti u NDH na primjeru književno-kritičkog gledišta Vladimira Jurčića, ona bi sigurno bila dosta kompleksnija i potpunija da smo ovom pitanju pristupilo iznutra, odnosno iz perspektive bošnjačkih književnika i kritičara, jer je književno-kritičko gledište Vladimira Jurčića ipak bilo izvana i politički determinirano zbog čega sigurno ne pokazuje sve proturječnosti i složenosti bošnjačke književne i kulturne prakse. Dodatno bi se sva ova pitanja usložnila ako bi se neka od diskurzivnih ishodišta književnost u NDH tražila u kulturnim, političkim (npr. sukob JMO i HSS) i intelektualnim prilikama između dvaju svjetskih ratova, a naročito u intelektualnoj misli Bošnjaka prohrvatske orijentacije budući da su se neki književnici i intelektualci između dvaju svjetskih ratova angažirali u bosanskohercegovačkom kulturnom životu i u periodu NDH: jedan dio književnika i intelektualaca djelovao je sve vrijeme u NDH (npr. Alija Nametak), a drugi dio prebjegao je u partizane (Rasim Filipović) ili je prestao pisati.

Summary

Based on several examples of literary critical texts, we can conclude that Jurčić, staying in Sarajevo from 1941 to 1945, almost systematically he was engaged in literary and cultural practices of „Bosnian Muslims“ (Bosniaks) trying to show: „the cultural life of Croatian countries Bosnia and Herzegovina as a entirety, to critically evaluate the contribution that Muslim writers have made

to Croatian literary creation, in order to finally correct the mistake of a certain neglect and omission to the detriment of Croatian creators from Bosnia".

In literary critical texts, it is evident that he understood literature as the embodiment of the „people's spirit", but also a means of promoting and constructing a new (Ustasha) concept of the Croatian nation, projecting into literary texts from the distant past to the present the ruling political and national ideology. On the example of his literary criticism, we also established the criteria on the basis of which the canon of national literature was established and critically researched the values proclaimed by that canon. Jurčić's example is not accidental, since he came to Sarajevo as an „intellectual on an official journey" with the aim of capillary spreading the ruling ideology through literary, cultural and theater criticism. It was noticed that Jurčić's understandings of some literary works and literary-historical processes were accepted by a number of Bosniak writers and critics of that time (eg E. Čolaković, Ab. Nametak) as a kind of recycling of already established theses broadcast from the cultural and administrative center of NDH - Zagreb (eg Petar Grgec, Ljubomir Maraković), which in the taxonomic series more or less arose from the basic thesis on the Croatian nationality of Bosnian Muslims (Bosniaks). Since the period of NDH in Bosniak literary historiography remained unexplained, the paper pointed out the need for sounding reconstruction of literary processes and phenomena in this period without any gap or already preoccupied ideological, national and worldview views (eg antifascism is also treated as scientific and ethical determination of scientists, etc). Literary practice in the Independent State of Croatia should be presented in all its poetic and ideological complexities and contradictions, and especially the status issues of Bosniak and Bosnian literature should be valorized in the context of the then conceptually superior Croatian national literature. This requires linking literary processes with broader socio-cultural processes and discursive practices and with all ideological stratifications. This would indicate the continuity or discontinuity of certain literary and cultural phenomena and processes („from loyalty to bitterness") and the role and function of literature in the social field, as well as literary and aesthetic values and tastes. Although we have pointed out some complex literary-historical issues of Bosniak literature in the Independent State of Croatia on the example of Vladimir Jurčić's literary-critical point of view, it would certainly be much more complex and complete if we approached this issue from within: from the perspective of Bosniak writers and critics. Vladimir Jurčić's critical point of view, however, was externally and politically determined, which is why it certainly does not show all the contradictions and complexities of Bosniak literary and cultural practice. All these issues would be further complicated if some of the discursive origins of literature in the NDH were seeked in cultural, political (eg conflict between JMO and HSS) and intellectual circumstances between the two world wars, and especially in the intellectual thought of Bosniaks of pro-Croatian orientation. Some writers and intellectuals between the two world wars engaged in the cultural life of Bosnia and Herzegovina and in the period of NDH: one part of

the writers and intellectuals worked all the time in the NDH (eg Alija Nametak), and the other part fled to the partisans (Rasim Filipović) or stopped writing.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Aralica Višeslav, *Kmet, fiškal, hajduk*, Ljevak, Zagreb 2016.
2. Banović Snježana, *Država i njeno kazalište: Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu 1941 – 1945,* Profil, Zagreb 2012.
3. Dedijer Vladimir i Miletić Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Svjetlost, Sarajevo 1990..
4. Dizdar Hamid, *Sevdalinke*, Državna krigovalna postaja, 1944.
5. Dvorniković Vladimir, *Karakterologija Jugoslavena*, Prosveta, Beograd 2000.
6. Edicija *Prilozi za proučavanje bh. književnosti*, Sarajevo 1991.
7. Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998.
8. Greble Emily, *Sarajevo 1941-1945,* University Press Sarajevo, Sarajevo 2020.
9. Grgec Petar, *Razvoj hrvatskog narodnog pjesništva*, Družtvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb 1944.
10. Jahić Adnan, *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovine XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb 2014.
11. Jelić-Bulić Fikreta, Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne države Hrvatske, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
12. Jelić-Butić Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Školska knjiga, Zagreb 1977.
13. Jurčić Vladimir, Hamid Dizdar – pjesnik hercegovačkog krša i proljeća, *Hrvatsko kolo: književno-naučni zbornik*, XXIV, Tipografija, Zagreb 1943.
14. Jurčić Vladimir, Hrvatska književnost kao izraz naše zemlje i našeg čovjeka, *Napredak: hrvatski narodni kalendar*, Sarajevo 1945.
15. Jurčić Vladimir, *Kako su umirali hrvatski književnici (1846-1936),* Vlastita naklada, Zagreb 1936.
16. Kamber Dragutin*, Slom NDH*, Hrvatski informativni centar, Zagreb 1995, 26.
17. Kazaz Enver, *Bošnjački roman 20. stoljeća*, Zoro, Sarajevo 2004.
18. Kisić Kolanović Nada, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941-1945,* Školska knjiga, Zagreb 2009.
19. Kurtak Marica i Strugar Vladimir, *Ogledalo vremena: Život i književno stvaralaštvo Vladimira Jurčića*, Ogranak HPKZ, Bjelovar 1999.
20. Matković Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P, Zagreb 1994.
21. Nametak Alija, *Muslimanske ženske pjesme*, Hrv. državna tiskara 1944.
22. Petković Nikola, *Identitet i granica: hibridnost i jezik, kultura i građanstvo 21. stoljeća*, Jesenski i Turk, Zagreb 2010.
23. Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina 1941-1945. u njemačkim i italijanskim dokumentima*, ANUBIH, Sarajevo 1996.
24. Schmaus Alois, Predgovor, u: *Sa strana zamagljenih*, Prosveta, Sarajevo 1928.
25. Truhelka Ćiro, O podrijetlu bosanskih muslimana, u: *Hrvatsko podrijetlo bosansko-hercegovačkih muslimana* (prir. Petar Šarac i Miljenko Primorac), Zagreb 1992.
26. Žužul Ivana, *Izmišljanje književnosti*, Meandar media, Zagreb 2019.

Članci/Articles:

1. Begić Midhat, Pismo Midhata Begića, *Odjek*, br. 4, 1971.
2. Čolaković Enver, Vladimir Jurčić i Bosna: primjer razumijevanja duše naše muslimanske sredine, *Osvit*, br. 116, 1944.
3. Dvorniković Vladimir, Jugoslavenska narodna poezija, njen vrhunac i njene degeneracije, *Pravda*, br. 11273 i 22282, 1936.
4. Dvorniković Vladimir, Psihogeneza epskog deseterca, *Prilozi proučavanja narodne poezije*, br. 2, 1936.
5. Džanko Muhidin, Bosanski identitet kao protuteža nominalnom hrvatstvu i hrvatsko-muslimanskom književnom kanonu: kratki i neobjavljeni povijesni pregled bošnjačke književnosti Envera Čolakovića iz 1942. godine, u: *Zbornik radova - Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, BZK Preporod, Brčko 2017.
6. Hadžijahić Muhamed, Društvena stuktura bosanskog seljaštva, *Novi Behar*, br. 11-12, 1939.
7. Hadžijahić Muhamed, Poljodjelski i gorštački tip u muslimanskom društvu Bosne i Hercegovine, *Obzor*, br. 198, 1939, 199, 1-2.
8. Jurčić Vladimir, Bašagićevi dramski ogledi (Poglavlje književne studije), *Hrvatska misao*, br. 5, 1944.
9. Jurčić Vladimir, A. Nametak: 'Blagdan života' – snažna drama iz muslimanskog poratnog života, *Novi list*, br. 631, 1943.
10. Jurčić Vladimir, Ahmed Muradbegović kao pripovjedač, *Narodna uzdanica – kalendar,* 1945.
11. Jurčić Vladimir, Ahmed Muradbegović, pripovjedač i dramatičar, *Osvit*, br. 33, 1942.
12. Jurčić Vladimir, Bašagić kao predvodnik svog vremena (nacrt književne studije), *Hrvatska misao*, br. 11-12, 1944.
13. Jurčić Vladimir, Čorav račun Saliha Kazazovića, Novi list, br. 199.
14. Jurčić Vladimir, Dva načelnika, *Sarajevski novi list*, br. 133.
15. Jurčić Vladimir, Dvie Mulabdićeve jednočinke, *Novog lista*, br. 1031, 1944.
16. Jurčić Vladimir, Epopeja junačke borbe hrvatskog vezira Huseinbega za slobodu Bosne, *Novi list*, br. 505, 1943.
17. Jurčić Vladimir, Epopeja povijesne Bosne (roman Envera Čolakovića: Legenda o Ali-paši), *Hrvatska misao*, br. 9, 1944.
18. Jurčić Vladimir, Hamdija Mulić omladinski pisac, *Osvit*, br. 125, 1944.
19. Jurčić Vladimir, Husein Muradbegović – pripovjedač Bosanske Krajine, *Hrvatska misao*, br. 11-12, 1944.
20. Jurčić Vladimir, Književni izraz Bosne, *Hrvatska misao* , br. 1-2, 1943.
21. Jurčić Vladimir, Lirika Ahmeda Muradbegovića, *Hrvatska misao*, br. 1, 1944.
22. Jurčić Vladimir, Muradbegovićevapoviesna drama 'Husein beg Gradaščević', *Novi list*, br. 558, 1943.
23. Jurčić Vladimir, Murat Šuvalić, pripovjedač Hrvatske Krajine, *Osvit*, br. 42-43, 1942.
24. Jurčić Vladimir, Musa Ćazim Ćatić, *Novi list*, br. 530, 1943.
25. Jurčić Vladimir, Muslimanska narodna lirika, *Narodna uzdanica – kalendar*, 1944.
26. Jurčić Vladimir, Pjesme' Huseina Muradbegovića, *Novi list*, br. 864, 1944.
27. Jurčić Vladimir, Pripovjedač Alija Nametak (prikazivač Hercegovaca i pjesnik zavičajnog krša), *Narodna uzdanica – kalendar,* 1943.
28. Jurčić Vladimir, Pripovjedač Hrvatske Krajine Murat Šuvalić, *Novi list*, br. 464, 1942.
29. Jurčić Vladimir, Problemi sarajevskog kulturnog života (opažanja i refleksije), *Novom listu*, br. 1030, 1944.
30. Jurčić Vladimir, Stvaranje Envera Čolakovića, *Osvit*, br. 126, 1944.
31. Jurčić Vladimir, Za dobrobit muhamedanaca i krstjana: kroz nekoliko desetljeća kulturnog i političkog života istočne i južne Hrvatske, *Spremnost*, br. 107, 1944, 6-7.

32. Maraković Ljubomir, Legenda o Ali-paši: Roman-priča o malom čovjeku sarajevske čaršije, *Spremnost*, br. 127, 1944.
33. Muradbegović Ahmed, Prabiće Bosne, *Hrvatska misao*, br. 1-2, 1943..
34. Nametak Abdurahman, Izražaji duha i osjećaja: bosansko-hercegovački muslimani u hrvatskom književnom stvaranju, *Spremnost*, br. 22, 1944.
35. Pandžić Vlado, Prešućeni prisac "vrijedne pjesničke socijalne satire, zanimljivih eseja i kritika, u: Štanislav Šimić i Vladimir Jurčić, *Izabrana djela*, (prir. Vlado Pandžić), Matica hrvatska – Svjetlo riječi, Sarajevo 2009.
36. Parkins Dejvid, Objašnjavanje književne mijene: povijesni kontekstualizam, *Polja*, br. 511, 2018.

Dr. sc. Hikmet KARČIĆ
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
E-mail: karcic@iitb.ba; karcichikmet@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1991/1992" (093)
32:329: 341.322.5:343.14(497.6)"1991/1992"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.350

PERCEPCIJA STVARANJE 'MUSLIMANSKE DRŽAVE' U PRESRETNUTIM TELEFONSKIM RAZGOVORIMA IZMEĐU SRPSKE POLITIČKE ELITE 1991-1992.[1]

Apstrakt: *Tokom 1991. godine, službe bezbjednosti Bosne i Hercegovine počele su da nadziru telefonske razgovore visokopozicioniranih dužnosnika Srpske demokratske stranke (SDS). Ovi snimljeni razgovori otkrivaju nam dio istine u pripreme za rat i genocid koji je uslijedio. Presretnuti razgovori pokazuju i veze koju su srpskih dužnosnici u Bosne i Hercegovine imali sa Beogradom odnosno sa Slobodanom Miloševićem i drugim dužnosnicima jugoslovenskog vrha. Ovi razgovori su bili snimljani sve do početka agresije odnosno do napuštanja teritorije Republike Bosne i Hercegovine u martu i aprilu 1992. godine, od strane lica čiji su telefoni bili prisluškivani. U ovom radu tretirati će se razgovori koji su bili snimljeni u periodu od maja 1991. godine do marta 1992. godine. Jedna od najčešćih tema ovih razgovorabilo je pitanje Islama odnosno tematiziranje termina poput „islamska republika", „islamska deklaracija", „islamski način života", „islamski fundametalizam" itd. Rad pokazuje kako je srpska politička elita upotrebljavala ovu terminologu kako bi unijela strah u javno mnijenje ali i u određenoj mjeri su i vjerovali da će povećani natalitet dovesti do uspostave većinske muslimanske države. Za potrebe pisanja ovog rada, urađeno je istraživanje primarnih izvora, odnosno transkripata presretnutih razgovora. Transkripti upotrebljeni su kao dokazni materijal Tužilaštva Haškog tribunala tokom suđenja visokim srpskim dužnosnicima. Pored istraživanja, sortiranja i analize transkripata, ovaj rad će identifikovati i najistaknutije učesnike razgovora srpskog liderstva pri tome. Također, s obzirom na spomenutu specifičnost telefonskih razgovora kroz njihovu privatnu prirodu, moguće je secirati važne teme u razgovorima, koje često nisu vojne i političke, a doprinijet će iznalaženju dodatnih odgovora. Time su ovi razgovori još važniji*

[1] Ovaj rad rezultat je zajedničkog naučno-istraživačkog projekta Memorijalnog centra Srebrenica-Potočari i Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu pod naslovom *Presretnuti razgovori-pripreme za rat* koju je podržalo Ministarstvu za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo.

jer pokazuju jednu intimniju stranu stratega genocida. Učesnici poput visoko rangiranih funkcionera Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića, Biljane Plavšića, Nikole Koljevića, Momčila Krajišnika, Dobrice Ćosića i drugih, pokazuje šta su i kako razmišljali oni u 'vrhu' u svojim privatnim telefonskim razgovorima tih dana 1991. i 1992. godine. S druge strane, kroz razgovore se vidi koliko je rukovodstvo SDS-a upravljalo stanjem na terenu. U razgovorima se pojavljuju nižerangirane ličnosti koje su obavljale razne političke i društvene poslove poput Todora Dutina, direktora SRNA-e, Rajka Dukića, predsjednik Izvršnog odbora SDS-a i lokalni moćnik u Milićima; Vojo Kuprešanin, član Glavnog odbora SDS-a i ključni čovjek u Krajini; Vitomir Žepinić, zamjenik ministra unutrašnjih poslova BiH; Radoslav Brđanin, na čelu Autonomne regije Krajina, Zvonko Bajagić, istaknuti član SDS-a u Vlasenici, Gojko Đogo, književnik i esejista, blizak prijatelj Karadžića, Momčilo Momo Mandić, zamjenik ministra unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine i poslije ratni ministar pravde takozvane „Republike Srpske“,; Trifko Komad, šef Kabineta Radovana Karadžića i član Glavnog odbora SDS-a te mnogi drugi. Također ono što je važno spomenuti jeste i vidljiva 'radikalizacija' učesnika u razgovorima. Kako se zaoštravala politička situacija na terenu tako je govor mržnje i prijetnje postala češće i ozbiljnije. Ovaj rad ima za cilj dodatno približiti ovu važnu temu presretnutih razgovora i populizirati njenu veću upotrebu u naučno-istraživačkim radovima. Sa unaprijeđenjem tehnologije i komunikacionih sredstava, primarni izvori za istraživanja polahko se pomjeraju i dobivaju novi izgled. Tako i ovaj rad nastoji da analizom ovih presretnutih razgovora da djelić uvida u kompleksnost razumjevanja genocidne namjera rukovodstva bosanskih Srba.

Ključne riječi: *Presretnuti razgovori, Srpska demokratska stranka, genocid, Bošnjaci, 1992*.

PERCEPTION OF THE CREATION OF A 'MUSLIM STATE' IN INTERCEPTED TELEPHONE CONVERSATIONS BETWEEN THE SERBIAN POLITICAL ELITE 1991-1992.

Abstract: *During 1991, the security services of Bosnia and Herzegovina began to monitor the telephone conversations of high-ranking officials of the Serbian Democratic Party (SDS). These recorded conversations reveal part of the truth to the preparations for the war and the genocide that followed. Intercepted conversations also show the connections that Serbian officials in Bosnia and Herzegovina had with Belgrade, that is, with Slobodan Milošević and other officials of the Yugoslav leadership. These conversations were recorded until the beginning of the aggression, that is, until they left the territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina in March and April 1992, by persons whose phones were tapped. This paper will deal with conversations that were recorded*

in the period from May 1991 to March 1992. One of the most common topics of these conversations was the issue of Islam, that is, the thematization of terms such as „Islamic Republic“, „Islamic Declaration“, „Islamic way of life“, „Islamic fundamentalism“, etc. The paper shows how the Serbian political elite used this terminology to instill fear in public opinion, but to a certain extent they also believed that an increased birth rate would lead to the establishment of a Muslim-majority state. For the purposes of writing this paper, research was done on primary sources, i.e. transcripts of intercepted conversations. The transcripts were used as evidence by the Prosecutor's Office of the Hague Tribunal during the trial of high-ranking Serbian officials. In addition to the research, sorting and analysis of the transcripts, this paper will also identify the most prominent participants in the conversation of the Serbian leadership. Also, given the aforementioned specificity of telephone conversations through their private nature, it is possible to dissect important topics in the conversations, which are often not military and political, and will contribute to finding additional answers. This makes these conversations even more important because they show a more intimate side of the genocidal strategist. Participants such as high-ranking officials Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Biljana Plavšić, Nikola Koljević, Momčilo Krajišnik, Dobrica Ćosić and others, shows what and how those at the top thought in their private telephone conversations in those days in 1991 and 1992. On the other hand, through the conversations, one can see how well the SDS leadership managed the situation on the ground. Low-ranking figures who performed various political and social tasks such as Todor Dutin, director of the SRNA, Rajko Dukić, president of the SDS Executive Committee and a local strongman in Milići appear in the conversations; Vojo Kuprešanin, member of the Main Board of SDS and a key man in Krajina; Vitomir Žepinić, Deputy Minister of Internal Affairs of Bosnia and Herzegovina; Radoslav Brđanin, head of the Autonomous Region of Krajina, Zvonko Bajagić, a prominent member of the SDS in Vlasenica, Gojko Đogo, writer and essayist, a close friend of Karadžić, Momčilo Momo Mandić, Deputy Minister of Internal Affairs of Bosnia and Herzegovina and later wartime Minister of Justice of the so-called „Republic Serbian“,; Trifko Komad, head of Radovan Karadžić's Cabinet and member of the SDS Main Board and many others. Also, what is important to mention is the visible 'radicalization' of the participants in the talks. As the political situation on the ground worsened, hate speech and threats became more frequent and serious. This paper aims to further approach this important topic of intercepted conversations and to popularize its greater use in scientific research works. With the advancement of technology and means of communication, the primary sources for research are slowly shifting and taking on a new look. Thus, this paper also tries to analyze these intercepted conversations to give some insight into the complexity of understanding the genocidal intentions of the Bosnian Serb leadership.

Key words: *Intercepted conversations, Serbian Democratic Party, genocide, Bosniaks, 1992.*

Uvod

Razvoj tehnike i tehnologije prodreo je u sve sfere društveno-političkih interakcija u cijelom svijetu. Tome nisu izuzetak ni ratovi, agresije i različiti sukobi širom svijeta. Posebno kada je riječ o komunikacijskim kanalima, koji, konkretno, predstavljaju jedan od ključnih elemenata u funkcionisanju i različitim poduhvatima političkog i vojnog sistema. Posljednje decenije 20. stoljeća su bile iznimno značajne u razumijevanju i upotrebi komunikacijskih kanala, posebno telefonske komunikacije. Takvo što nam dokazuje njihova proširena upotreba, odnosno i primjetan značajniji pristup u presretanju telefonskih razgovora, s obzirom na kontekst društveno-političke i vojne situacije u vrijeme konflikta.

U odnosu na prirodu uobičajenog govora i ustaljene interakcije među političkim i vojnim figurama u takvom kontekstu, telefonski razgovori predstavljaju specifičan segment interakcije koji odražava povećanu ili apsolutnu formu neformalnog, odnosno intimnog razgovora između učesnika razgovora. Mogućnost presretanja takvih razgovora potvrdila je i manjkavosti takve komunikacije. S druge strane, presretnuti telefonski razgovori su poslužili u dokazivanju najtežih zločina – ratnih zločina i genocida. Podsjetimo, presretnuti telefonski razgovori su prvi put korišteni kao dokazni materijal pred Međunarodnim sudom za bivšu Jugoslaviju u dokazivanju ratnih zločina i genocida u Bosni i Hercegovini. Razgovore vodećih srpskih političkih i vojnih lidera ili ideologa presrela je Bosanska obavještajna služba. Osim u toku agresije, razgovori su prisluškivani i ranije, počevši od 1991. godine, što je, danas to svjedočimo, doprinijelo ogolijevanju zločinačkih, odnosno genocidnih namjera srpskih političkih i vojnih struktura.

Danas, kada se društvo u Bosni i Hercegovini suočava s negiranjem počinjenog genocida u njegovoj zemlji, ali i slavljenjem presuđenih ratnih zločinaca, nameće se primarni cilj suočavanja s onim što nazivamo posljednjim fazama genocida. Stoga, shodno tematici našeg rada, i pored toga što su transkripti presretnutih razgovora već korišteni na suđenjima ratnim zločincima u Hagu, evidentna je potreba za njihovim dodatnim istraživanjem i analiziranjem, jer, još uvijek, mnogi odgovori nisu dati, posebno kada je riječ o širem dijelu javnosti i njihovom upoznavanju sa stvarnim namjerama lidera Srba u Srbiji i Bosni i Hercegovini prije i tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu. Do sada, iz presretnutih razgovora moglo se zaključiti da njihove namjere počivaju na temelju vjekovne etničke mržnje, odnosno upotrebe nacionalizma u svrhu osiguravanja velike političke moći ili, konkretnije, ostvarenja velikosrpske ideologije. Stoga, fokusirajući se na specifične elemente razgovora, i tretirajući njhove transkripte kao primarni izvor, nastojat ćemo dati doprinos

objelodanjivanju namjera srpskog liderstva, posebno jer tretirani razgovori datiraju iz perioda prije Agresije.

Godina 2021. *Memorijalni centar Srebrenica* objavio je rezultate projekta *Transkripti Genocida* Projekat tretira zapisnike i analize sa Skupštine bosanskih Srba, odgovorne za planiranje i sprovođenje genocida. Kao svojevrsni nastavak, bilo je prirodno da se poznati presretnuti razgovori između srpskih političkih, vojnih i policijskih aktera naučno obrade. Stoga, i ovaj rad, kao dio niza projekata, usmjeren je tim tragom u saradnji s Memorijalnim centrum u Srebrenici, prvenstveno s ciljem suočavanja s aktuelnim negiranjem genocida. Ovo će pomoći da se predstave do sada nedovoljno istraženi podaci i diskurs u kontekstu genocida u Bosni i Hercegovini.[2] Presretnuti razgovori koje ćemo tretirati manje su poznati široj javnosti. S obzirom da je riječ o primarnim izvorima, koji potječu od samih počinilaca, odlučeno je da se pokrene projekat koji bi dodatno istražio transkripte razgovora s ciljem dokučivanja stvarnih namjera političkog vodstva Srba prije i tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, što je dovelo do genocida.

Transkripti obuhvataju oko hiljadu stranica, ali, prije svega, tretirat ćemo period neposredno prije početka Agresije, a period Agresije zahtijeva posebno i dodatno istraživanje takvih razgovora. To nas je uslovilo u našem pristupu istraživanju, jer je bilo nužno razdvojiti relevantan od nerelevantnog sadržaja, gdje smo potonji otklonili. Osim toga, među ključnim faktorima u našem pristupu istraživanju su elementi ključnih riječi i tema, te učesnika razgovora, odnosno detektovanje najfrekventnijih tema i najistaknutijih figura srpskog liderstva pri tome. Smatramo da smo, s obzirom na spomenutu specifičnost telefonskih razgovora kroz njihovu privatnu prirodu, u mogućnosti secirati važne teme u razgovorima, koje često nisu vojne i političke, a doprinijet će iznalaženju dodatnih odgovora.

Učesnici razgovora: ključne figure srpske elite

Sama relacija i odnosi visokorangiranih i nižerangiranih političkih i vojnih figura srpskog vodstva u Srbiji i Bosni i Hercegovini nisu nepoznanica, ali kolanje uputa, naredbi, analiza i komentara u njihovoj interakciji upravo telefonskim putem otkriva snažnu uvezanost političkih i vojnih struktura Srba u obje države. Za potrebe našeg rada, držimo važnim izdvojiti ključne visokorangirane i nižerangirane ličnosti srpskog liderstva u to doba.

Riječ je, svakako, o ključnim figurama telefonskih razgovora, a među kojima su visoko rangirani funkcioneri Slobodan Milošević, Radovan Karadžić,

[2] "Transkripti genocida" (2021) *Transkripti sjednica Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini / Narodne skupštine Republike Srpske 24.10.1991 - 21.02.1996*, Memorijalni Centar Srebrenica. Available at: https://srebrenicamemorial.org/app/index.html (Accessed on: May 05, 2022).

Biljana Plavšić, Nikola Koljević, Momčilo Krajišnik, Dobrica Ćosić i ostali. U nastavku ćemo se ukratko osvrnuti na biografije onih najznačajnijih za naš rad, odnosno uloge koje su u to vrijeme imali.

Među glavnim akterima razgovora je, očekivano, vođa bosanskih Srba Radovan Karadžić. Godine 1989. osnovao je Srpsku demokratksu stranku. Primarni cilj SDS-a je bio zadržati teritorije pod većinskom srpskom kontrolom u okvirima Jugoslavije. Posebno značajno je izdvojiti, a što ćemo vidjeti i kroz analizu transkripta, da se Karadžić nije libio javno upozoravati ili, preciznije kazano, prijetiti muslimanskom narodu u Bosnu i Hercegovini s obzirom na težnje ka nezavisnoj i suverenoj Bosni i Hercegovini. Tako je SDS bio u pročelju genocidne kampanje koja je rezultirala brojnim zločinima nad Bošnjacima među kojima su prisilno zatvaranje ljudi u logore, masovna silovanja, otimačina imovine, a svakako i opsada glavnog grada Bosne i Hercegovine Sarajeva.[3] Nakon hapšenja 2008., godine, u narednim godinama je pred Međunarodnim sudom za bivšu Jugoslaviju osuđen na doživotnu kaznu za ratne zločine, zločine protiv čovječnosti i genocid.

Kao što ćemo vidjeti u analizi razgovora, Karadžić je najčešće komunicirao sa predsjednikom Srbije Slobodanom Miloševićem. Presretnuti razgovori ukazuju na njihove jedinstvene genocidne namjere usmjerene ka ciljanoj grupi – Bošnjacima. Milošević je, čemu svjedoče i njegovi nastupi i djela, težio uspostavljanju Velike Srbije. Za taj cilj su mu poslužila opća raširenost nacionalističke mržnje, koju je potpirivao. Sudilo mu se u Haškom tribunalu za ratni zločin i genocid, prilikom čega ga je 2006. godine zatekla i smrt.

Među osnivačima SDS-a bio je i Momčilo Krajišnik, kasnije osuđen na 20 godina zatvorske kazne za ratne zločine. Bio je predsjednik Narodne skupštine SR Bosne i Hercegovine, a nakona agresije i član Predsjedništva Bosne i Hercegovine.

Među ostalim viskorangiranim figurama bio je i nekada ugledni srpski profesor Nikola Koljević, potpredsjednik RS-a. On je izvršio samoubistvo 1997. godine. Novinar Ed Vuilliamy je u svojoj knjizi zapisao i Koljevićevu poznatu reakciju na otkriće koncentracionih logora 1992. godine:

> *Znači, pronašao si ih – piskavo se nasmijao. Trebalo ti je dugo, zar ne? Ha ha! A sve se dešava tako blizu Venecije. A sve o čemu si mogao misliti je jadno Sarajevo! Niko od vas nije nikada proveo odmor u Trnopolju, zar ne?*[4]

[3] Vidjeti na primjeru Podrinja: Muamer Džananović, The Influence of Genocide on Bosniaks on Demographic Changes in Srebrenica and Bratunac from 1991 to 2021, *Monumenta Srebrenica* 10, 139-164. te Krajine: Jasmin Medić, Otac, čuvaj mi djecu... - zločini u logoru Omarska 1992. godine. *Prilozi*, 46, 243-267.

[4] Ed Vulliamy, Bosnia: The Crime of Appeasement, *International Affairs* 74, no. 1 (January 1998): 73–91, https://doi.org/10.1111/1468-2346.00005.

Jedan od transkripta otkriva razgovor između Dobrice Ćosića i Radovana Karadžića. Dobrica Ćosić je poznat kao *Otac srpske nacije*. On je pružio podršku politici Slobodana Miloševića, a kasnije i Karadžića. Neupitna je njegova uloga u raspirivanju nacionalne mržnje, islamofobije i oživljavanju velikosprske ideologije.

Biljana Plavšić je još jedna visokorangirana ličnost bosanskih Srba. U Hagu je osuđena na 11 godina za ratne zločine. Upamćena je i po svome izrazito islamofobnom i fašističkom stavu prema bosanskim muslimanima o čemu svjedoči i izjava za jedne srbijanske novine:

> *To je genetski deformisani materijal koji je prigrlio Islam. I sada sa svakom nasljednom generacijom taj gen postaje koncentriran. Postaje sve gori i gori, jednostavno postaje izražajan i diktira njihov stil mišljenja i ponašanja, koji je ukorijenjen u njihovim genima.*

U razgovorima se, kao što smo kazali, pojavljuju i druge ličnosti, nižerangirane, ali raspoređene u političkim i vojnim strukturama bosanskih Srba. Među njima su Todor Dutin, koji je do 1994. godine radio u predstavništvu Srne na Palama; Rajko Dukić, predsjednik Izvršnog odbora SDS-a; Vojo Kuprešanin, član Glavnog odbora SDS-a; Vitomir Žepinić, zamjenik ministra unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine; Radoslav Brđanin, među značajnijim vodećim figurama Autonomne regije Krajina, Zvonko Bajagić, istaknuti član SDS-a, Gojko Đogo, književnik i esejista, koji je Karadžiću dao punu podršku; Momčilo Momo Mandić, ratni ministar pravde takozvane „Republike Srpske“, a prije toga zamjenik ministra unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine; Trifko Komad, šef Kabineta Radovana Karadžića i član Glanog odbora SDS-a te mnogi drugi. Imena pojedinih, iako i češće prisutna u transkriptima, nisu obuhvaćena kroz analizu u ovom radu.

Analiza razgovora

Transkripti presretnutih razgovora koje tretiramo u ovom radu datiraju između maja 1991. i marta 1992, neposredno nakon održanog referenduma za nezavisnost Bosne i Hercegovine. Diskurs koji susrećemo kroz razgovore visoko-rangiranih i niže-rangiranih političkih i vojnih figura Srba kontekstualno je itekako poznat. Raspad Jugoslavije, zatim težnja ka ostvarenju srpskih interesa u Bosni i Hercegovini, kao i u Hrvatskoj, s ciljem uspostavljanja vojne i političke nadmoći, opća su slika ovoga perioda. Ipak, kako smo kazali u ranijem dijelu rada, priroda telefonskih razgovora se razlikuje od uobičajenog javnog diksursa te, s obzirom na to, transkripti kojima smo se služili od neporcjenjive su važnosti u smjeru konačnog razotkrivanja i raskrinkavanja genocidne kampanje koju su planirale i sprovodile srpske elite.

Značajnim smatramo faktor učesnika u razgovoru, prije svega, njihovu političku i vojnu ulogu, odnosno ulogu i ugled koje su imali u srpskom društvu. Takva postavka nam dodatno ogolijeva ulogu i, naposljetku, odgovornost sprskih elita za počinjene ratne zločine i genocid nad ciljanom grupom – Bošnjacima. I transkripti presretnutih telefonskih razgovora svjedoče o tome na koji način se već kreirala i kako je trebalo nastaviti kreirati sliku o ciljanoj grupi.

Očekivano, Radovan Karadžić je među glavnim akterima razgovora, kao zastupnik srpskih interesa i vođa Srba u Bosni i Hercegovini. Frekeventno pojmovlje, sintagme i ustaljene rečenične konstrukcije o Bošnjacima centralni su dio naše analize, što nam otkriva perspektivu i percepciju koju su srpske elite gradile o ciljanoj skupini. Stoga smo se u nastavku fokusirali najvećim dijelom na razgovore koji fokusiraju termine „islamska republika", „islamska deklaracija", „islamski način života", „islamski fundametalizam" i sve ono što je semantički i pojavno u percepciji srpskih lidera upućivalo na ciljanje jedne skupine.

Prva od njih koju srećemo u transkriptima pred nama je iz presretnug razgovora od 21. maja 1991, godine, u kojem Karadžić, tretirajući pitanje rješavanja položaja Bosne i Hercegovine, govori o zahtijevima koji bi se trebali uputiti, očito, Aliji Izetbegoviću:

> *RK: (...)Između ostalog da se on odrekne ovaj islamske deklaracije i da javno da izjavu da neće da pravi Islamsku republiku jer to je nešto što mora da ga legitimiše i kod nas i kod pristalica Islamske republike(...)*[5]

I u razgovorima srpskih dužnosnika narednih dana govorilo se o potencijalnim dogovorima i opcijama u kontekstu pitanja Bosne i Hercegovine i njenog ostanka u Jugoslaviji. Između ostalog, govorilo se i o zajedničkoj državi. Kada je u razgovoru od 29. maja 1991, godine, Milošević Karadžiću spomenuo mogućnost da su intencije Izetbegovića da se ujedini s Hrvatskom, Karadžić mu je na to odgovorio:

> *Ja mislim da on ne bi želeo da se ujedini sa Hrvatskom, nego oće pomoću Hrvatske da izađe iz Jugoslavije, jer bi on htio jednu enklavu ovde u dolini rijeke Bosne islamsku, ja mislim da mu ona treba za, za ovaj arapski svijet.* [6]

U razgovoru Miloševića i Karadžića istog dana nastavljena je analiza i učitavanje navodnih namjera bosanskog rukovodstva:

[5] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 21.05.1991. godine između Koljević Nikole i Karadžić Radovana, Interni broj: CD-27-21-5/02/005 (str. 1).

[6] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 29.05.1991. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana, Interni broj: CD-1-28-8/01/004 (str. 2).

RK: dobro, ali sada je bogami situacija, mislim, jer on je vrlo lukav, on ne govori šta, one uuuu, ultima poteze. one posljednje poteze svoje, posljednje namjere o islamskoj republici, nego on se sad zaklanja iza drzave gradjana i tu ide sa komunistima pod ruku.

SM: da, da, pa znam, ali nisu to komunisti nikakvi, to ti je ovaj islamski fundamentalizam.

RK: ma da, dobro, Durakovićevi komunisti.

SM: Znas, komunisti ne, nisu za ove nacionalne podele. tako da to, to Durakovićevo to je neka, neka slika Gorijana Greja. (misli na Dorijana)

RK: da, da. Jeste tačno to. To se unutra sasipa i drži, mada mladi lik drži, ali unutra se sasipa. [7]

U razgovoru Karadžića i Koljevića od 4. juna 1991. govorilo se o utjecaju međunarodne zajednice, te ratu i genocidu.

Koljević: a ovdje sam pokusao ovom domaćinu da objasnim čitavu stvar da ako ovaj ljudi sa zapada budu rekli kao i oni da ne mogu prihvatiti a ovi ovdje kažu pa moglo bi se razgovarati da će biti jednostavno politička pobeda.

RK: Da. ima jedna stvar koju molim domaćina da malo dadne tamo ovim Smilji Avramov, i ovima, ima u međunarodnom pravu odluka da se niko, da ne moze da izvuče korist iz ratnih gubitaka odnosno od genocida primera radi je li?

Koljević: da, da, reci cu mu to.

RK: i da ono što smo mi Izetbegoviću rekli da niko ne može stvoriti državu na prostoru na kojem je bilo genocida, a to i Buda (sigurno Buha) bi trebao moza da pogleda da nam to kaze ovde. Dakle mi, pravno oni nemaju nikavih šansi, politički možemo se dogovarati ali to je onda ključ u našim rukama, znaš, pa neka to vide gore ovi njegovi, ja mislim da je to Haska, ali treba vidjeti koja još. Jer ne treba da zbunjuje to što Helsinki nije ratifikovano to, radi toga sto je Helsinki išao od pretpostavke da su granice oktroisane. [8]

Vrijedi izdvojiti razgovor Karadžića i Miloševića, 24 juna, u kojem Karadžić govori o tome da se muslimani spremaju za rat:

Milošević: Dobro, ajde u troje da, da vidimo tu postoje problemi, pa da mu ja predložim da se mi malo vidimo.

Karadžić: Dobro bi bilo da ga, jer oni se ovde spremaju za rat. Oni su napravili, ogromno naoružanje su navukli, imaju jedan plan da napadnu u Sarajevu pet-šest stotina Srba u isti sat, u isti minut, a onda da ostale stavljaju u jedan sabirni logor. Napravili su jedan

[7] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 29.05.1991. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana, Interni broj: CD-1-28-8/01/004 (str. 3).

[8] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 04.06.1991. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana Interni broj: CD-1-28 8/01/006 (str. 4).

sabirni logor u MUP-u tamo. (prekid) A onda će narod ostati u mraku, a oni će imati nišanske sprave za noćno gađanje i imaće baterijske lampe. [9]

Također, transkripti pokazuju kako je rukovodstvo Srba imalo iznimno izraženo uvjerenje u spremnost srpskog naroda, pa tako i kada je riječ o naoružanju. To čitamo i iz razgovora Miloševića i Karadžića od 8. jula 1991., godine, kada Milošević prepričava Karadžiću razgovor, vjerovatno, s jednim stranim diplomatom:

Milošević: vide tu imaju odrede, jučer kod mene je ambasador naše, znate, mene Srbi obavještavaju…, kažem ja možete vi da nađete Srba koliko oćete koji će da vam kažu neke neistine kad im date pare.

Karadžić: Jeste.

Milošević: A on kaže kako, kako, pa kažem ja zbog ludih razloga, otkud znam, kaže on ali molim vas odkud Srbima oružje, kažem ja njemu Srbi uvek imaju oružje, mi smo takav narod, mi vam nikad nismo bili bez oružja.

Karadžić: Da, da.

Milošević: A on, šta sad on da mi kaže i pi.. Materinu. Jel imaju i bacače, ja kažem pa i bacači su oružje (smije se)

Karažić: (smije se) [10]

Sintagma *islamska država* se spominje i u razgovoru od 1. novembra 1991, godine, u razgovoru Karadžića i Miloševića, kada Milošević kaže:

(...)Hteo sam da ti skrenem pažnju, meni je kasno ovaj, palo na pamet da on ustvari jednostavno ne razume ne razume, ovu ideju plasiranja islamske države. Zato što je razumeo da bih oni hteli da odvoje taj deo(...) [11]

U razgovoru od 11. novembra 1991. Karadžić u razgovoru s Gojkom Đogom govori i o *islamskom načinu života*.

(...)

Karadžić: Jer njemu je stalo da postigne taj..svoj islamski način života, protiv čega mi nemamo ništa.

Đogo Gojko: Da. Da.

[9] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 24.06.1991. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana, Interni broj: CD-1-28-8/01-/017 (str. 2)

[10] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 08.07.1991. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana, Interni broj: CD-1-28-8/01/025 (str. 2)

[11] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 01.11.1991. godine između Milošević Slobodana i Karadžić Radovana, Interni broj: CD-7-28-8/01-/171 (str. 1)

Karadžić: To bi..to bi mogli i u zajedničkoj državi. Ne treba mu za to država, ali džaba. [12]

O islamskoj republici Karadžić će govoriti i Krajišniku u razgovoru 26. decembra 1991. godine, kada komentarišu utjecaj međunarodne zajednice, u kojem Karadžić naglašava da je u interesu stranih sila da se Jugoslavija očuva, ali ne kao komunistička, već kao demokratska. Zatim nastavlja:

(...)Stalo im je...ovim strancima je stalo da Bosna ne bude islamska..da se ne dobije islamska republika. [13]

Ranije, u svojim razgovorima Karadžić i Milošević su govorili i o Izetbegovićevim odnosima s Turskom, gdje je primjetan ključni momenat, u razgovoru od 4. septembra, u kojem Karadžić pojašnjava da su saznali da je i Turska uključena:

(...) Evo šta je mi, naše neke tajne veze su nam javile da je on obećao Turskoj i da izgleda Turska tu u, u perspektivi u igri. Obećao Turskoj da oni neće nikad dozvoliti stvaranje nove Bugarske na Balkanu. I da nikad sa Srbima takvu državu koja bi bila kao Bugarsku kojoj bi oni bili sprečeni da razviju islam i islamsko uporište ovde neće dopustiti. To je Alijino čvrsto obećanje Turskoj. [14]

Istog dana komentarisali su i mogući referendum, pri čemu je Karadžić, uvjeren u nemoć Bosne i Hercegovine da se odupre, kazao:

(...)Ne znam kako će im ovaj, kako će se na nas odraziti taj njihov referendum, ali mi smo ovde rekli Aliji, da, juče smo rekli, razgovora više nema, ako ćete vi da idete s platformom, sa Ustavom i sa referendumom. Mi to ne, tu nema razgovora, događaji će vas preticati i vi više nećete moći Bosnu prepoznati za 10 dana. I to je stvarno tako, sa, ja zadržavam naše ekstreme žestoko, ali sada kad, ako oni krenu u proceduru sa platformom i sa Ustavom i s referendumom nema razgovora, Bosne nema, ne može je niko prepoznati, neće je moć prepoznat!!! Tu nema, ne mogu ja da zadržim ljude. [15]

Prepoznatljivo povjerenje u narod i spomenuto uvjerenje da se Bosna i Hercegovina ne može oduprijeti krene li dalje putem nezavisnosti očito je i iz

[12] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 11.11.1991.godine između Karadžić Radovana i Đogo Gojka, Interni broj: CD-38-30-10/02/071 (str. 5).
[13] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 26.12.1991. godine između Krajišnik Momčila i Karadžić Radovana, Interni broj: CD-1-28-8/01/209 (str. 5).
[14] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 04.09.1991. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana Interni broj: CD-1-28-8/01/059 (str. 2).
[15] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 04.09.1991. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana Interni broj: CD-1-28-8/01/059 (str. 5).

razgovora Karadžića s Gojkom Đogom 12. oktobra 1991. godine, iz kojeg se očituje i mogući scenario sa Sarajevom te uvjerenost u nestanak muslimana.

(...)

Karadžić: Ne. On ne svataju k… kako Srbi ključaju, kako se Srbi sporo pale a dugo gore, oni nemaju pojma, ovi.. Ja ne mogu ovim ovde ovaj, našim partnerima Muslimanima da kažem pa jebem vam sunce shvatate li vi da će do posljednjeg Srbina će se Srbin boriti za državu da je, da je ne izgube.

Đogo: Aha.

Karadžić: Postavim, to im privatno 100 puta kažem nemojete se zavaravat, nema tu nikakve šanse da mi vama sad nešto potpišemo, za dva sata će se čitava Bosna dići i, i zapaliti. Nema tu šanse nikakve.

(...)

Karadžić: Aha, ne, ma oni, oni moraju da znaju čoveče oko Sarajeva ima 20.000 naoružanih Srba, pa to nije normalno, pa oni će nestati, Sarajevo će biti karakazan u kom eće izginuti 300.000 Muslimana, oni nisu normalni. Ja ne znam ja ću sad njima morati otvoreno da govorim, ljudi nemojte se zajebavati u BiH ima tri, četiri stotine hiljada Srba naoružanih. Šta vi mislite, plus je tu armija i tehnika i sve to, šta vi mislite da se možete, da se ocjepljujete kao Hrvatska. I oni bukvalno idu...nama su juče rekli na tim našim pregovorima između ovaj, sjednice Skupštine su suverena Bosna znači nezavisna Bosna, ako Jugoslavija ne bude…

Đogo: Kakva Bosna bre, dal on misli kako da pređe Neretvu jel misli da Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, da će bit Bosna?

Karadžić: Da, da. Ne on je, on nije normalan, i ol…

Đogo: Da će on ući sa Vojskom tamo, jel on lud bre?

Karadžić: Mi, mi, njima ne branimo da oni stvore odred..

Đogo: I na kraju onda (?) će uć u Banja Luku.

Karadžić: Jeste, da odra... Da svoj... na Ozren, da će Doboj, da će bilo šta, on može, on može da ima vlast u pola Sarajeva, u Zenii, i u pola Tuzle, i nema, gotovo je. Gračanica i ove sitne... Ali je on.. Oni to ne shvataju da bi tu, bilo krvi do koljena i da bi Muslimanski narod nestao, nestalo bi sirotinje Muslimanske koja ni ne zna kud on vodi, kud on vodi ovaj Muslimane. [16]

Karadžić je svoje vizije iznosio i u razgovoru s Momom, 13. oktobra 1991. godine:

(...)Za dva ti dana će Sarajevo nestati i biće pet stotina hiljada mrtvih, za mjesec daan u Bosni i Hercegovino nestaće

[16] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 12.10.1991. godine između Đogo Gojka i Karadžić Radovana, Interni broj: CD-1-28-8/01/137 (str. 6).

Muslimana, srbi će se reducirati, Hrvati će najviše tu sigurno profitirati jer oni će zadržati svoje opštine(...)[17]

Krajem oktobra i početkom novembra 1991. godine srpski dužnosnici su vodili razgovore o plebiscitu na kojem bi se Srbi i drugi narodi izjašnjavali o ostanku u Jugoslaviji. Ipak, presretnuti razgovori pokazuju da je bilo riječ i o mobilizaciji, o čemu je Karadžić razgovarao s Vukićem, odnosno Zvonkom Bajagićem koji mu je u razgovoru 11. decembra kazao da se za dva dana javilo 600 dobrovoljaca čime su bili zadovoljni.

U međuvremenu iz razgovora Karadžića i Kostića, 18. novembra, saznajemo da su tražili partnera za razgovore među Bošnjacima. Karadžić je predložio Fikreta Abdića, mada je ranije bilo riječi i o Ejupu Ganiću.

(...)
Karadžić: Možda bi se moglo Fikretu, pa bo mogo ja njega uputit da on dođe gore da porazgovara, jer njemu je...on bi bio zainteresovan za privredu, on se za politiku manje interesuje.
(...)[18]

Već 1. januara 1992. Karadžić razgovara s Momčilom Krajišnikom, iz čega se očitava još oštriji ton i nastup ponukan Izetbegovićevim intervjuom, a izrevoltiran time što Izetbegović Bosnu i Hercegovinu već naziva suverenom i nezavisnom.

(...)
Karadžić: (...)Ja čitam ovaj intervju Izetbegovićev…
Krajišnik: Ja, kakav je bogati?
Karadžić: Pa on nije normalan čovjek, pa on… pa on stavlja Srbima prst u oko.
Krajišnik: Ja.
Karadžić: Kao mi podrazum… ako se podrazumjeva svi pod isti, pod svim ovim onim, a suverena i nezavisna Bosna. Sad se otvoreno govori suverena i nezavisna Bosna. Oće li on, da dođe neko da mu poruši Sarajevo?
Krajišnik: Ja.
Karadžić: Stvarno nije normalan, jebo te bog. On sad nor… otvoreno govori suverena i nezavisna Bosna.
Krajišnik: Ja.
Karadžić: Znaš to.
Krajišnik: Ja.
Karadžić: Do nedavno bilo... nek on ide u pičku materinu, mi ćemo pustiti ove naše tigrove pa nek rade svoj poso.

[17] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 13.10.1991. godine između Karadžić Radovana i Mome, Interni broj: CD-21-20-3/02/002 (str. 3).
[18] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 18.11.1991. godine između Karadžić Radovan i Kostić Branka, Interni broj: CD-1-28-8/01/186 (str. 3).

Krajišnik: Ne, ne vidi koliko je to bezbedno…[19]

Nekoliko dana kasnije, 5. januara 1992. godine, Milošević obavještava Karadžića o detaljima sastanka sa Warrenom Zimmermannom[20] naglasivši svoj utisak da su sada nakolonjeniji njima, prenijevši Karadžiću da ga Cimerman smatra mudrim političarem:

(...)
Milošević: Jeste, vrlo kaže da smatra te vrlo mudrim političarem itd. Onda, kaže, dobro a ovo juče to se ne uklapa u taj kontekst. Ja kažem vi niste dobro vidjeli, oni su tražili alternativu ukoliko naravno dođe do toga, a ne žele ništa da silom čine već jednostavno, jednostavno oni su rekli ukoliko nastavi Izetbegović sa pravljenjem svoje islamske države, da oni nemaju drugi izgled.
(...)[21]

Interesantan je razgovor Karadžića i Ćosića, 15. februara, u kojem tretiraju pitanje teritorijalne podijeljenosti Bosne i Hercegovine u kojoj bi Srbima pripalo 61% prostora, iako im, napomenuo je Karadžić, historijski pripada skoro 70%. Također, značajno je primjetiti u njihovom razgovoru komentar o bugarskom i turskom priznanju Bosne i Hercegovine, pri čemu Karadžić naglašava da mu je drago da ju je Turska već priznala. Tome je dodao i navodni plan bosanskog rukovdstva da usele Turke u Bosnu.

(...)
Karadžić: Medjutim moraćemo biti korektniji, pogadjati se, popuštati i Muslimanima i Hrvatima da oni integrišu svoje prostore, tako da tri republike u Bosni mogu da žive sasvim mirno nema nikakvih problema.
Ćosić: E sad ako to ovi iz Evropske zajednice sad požure da ih priznaju ?
Karadžić: Ništa mi to njima priznat nećemo. To njima ne znači ništa, ko što ih je Bugarska priznala pa nikom ništa. Nikom ništa, jednostavno to..
Ćosić: I Turska i Bugarska, jel' ?
Karadžić: Ja, i Turska i Bugarska, nema to ništa, Turska ja, volim ja što je priznala.
Ćosić: A Nemačka?
Karadžić: Nije Njemačka.
Ćosić: A još nije?

[19] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 01.01.1992. godine između Krajišnik Momčila i Karadžić Radovan, Interni broj: CD25-8-4/02/003 (str. 5).
[20] Warren Zimmermannbio je posljedni američki ambasador u SFRJ.
[21] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 05.01.1992. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana, Interni broj: CD-1-28-8/01/215 (str. 2).

Karadžić: Nije, nije. Turska i Bugarska, ja volim što je Turska, jer sad to samo srbima kažeš da je Alija rekao da je Turska brat.

Ćosić: (smije se) Da, da, da.

Karadžić: I onda on se prešao još na jednom mjestu i u svom papiru rekao brigu o iseljeništvu, a onda smo mi ukazali Evropljanima da je to pokušaj da se Turci usele, da usele Turke u Bosnu, jer oni imaju projekat useljavanja Turaka. [22]

U razgovoru Karadžića i Rajka Dukića 1. marta 1992.godine, Karadžić upućuje Dukića da se zatvore svi izlazi u Sarajevu. Sljedećg dana s Dukićem je razgovarala Biljana Plavšić, iznijevši mu određene upute.

(...)

Biljana: Evo ovako će biti da vam kažem, još nisu donijeli ovde saopštenje, a biće ovog sadržaja. Prvo će predsedništvo izjaviti žaljenje za žrtvu jučerašnju onu, ono što se desilo znate.

Dukić: Da.

Biljana: Onda, što se tiče referenduma reći će se da je referendum održan, da, da je referendum iskazao ono što je iskazao, ali da ustrojstvo BiH se ne rešava referendumom nego se rešava nastavkom konferencije o BiH koja je u toku, u kojoj učestvuje i EZ i da će se prilikom tih dogovora voditi računa o interesima sva tri konstitutivna naroda u BiH.

(...)[23]

Istog dana Dukić je iznio Karadžiću dio planiranog govora u predsjedništvu.

(...)

Dukić: Ovako, juče prvoga marta devedeset druge godine pucano je u srpski narod i u srpska znamenja. Koalicija SDA i HDZ time je nedvosmisleno pokazala kako bi izbjegla, kako bi izgledala sudbina srpskog naroda u suverenoj, nezavisnoj međunarodno priznatoj BiH. Sve do juče srpski narod je bezazleno vjerovao u tradicionalne vrijednosti zajedničkog života u BiH. Polazeći od takvog uvjerenja smatrali smo da treba da prihvatimo konferenciju o BiH, što više bili smo njezini incijatori i zagovornici. Nažalost juče su naša očekivanja iznevjerena. Polazeći od faktičkog stanja u Sarajevu i Bosni i Hercegovini, krizni štab Srpske demokratske stranke srpskog naroda, a u vezi sa postojećim stanjem postavlja sljedeće uslove i zahtjeve:

Pod jedan, obustaviti sve dalje aktivnosti odnosno kampanju koja se vodi sa ciljem da se proglasi suverena, nezavisna BiH i

[22] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 15.02.1992. godine između Karadžić Radovana i Ćosić Dobrice, Interni broj: CD-5-30-11/01/006 (str. 6).

[23] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 02.03.1992. godine između Plavšić Biljane i Dukić Rajka, Interni broj: Ak-31-23-7/01-PB-DR/001 (str. 1).

obezbjedi njeno međunarodno priznanje sve dok se ne postigne zadovoljavajući i konačno rješenje za sva tri konstitutivna naroda u BiH.

Pod dva, hitan nastavak konferencije o transformaciji BiH i njezinom demokratskom preobražaju. Bezuslovno.

Pod tri, bezuslovno zahtjevamo da u medijskim sredstvima informisanja bude hitno obustavljena kampanja u prilog suverenosti, nezavisnosti BiH, koja defaktno nije stečena, a u sredstvima informisanja proglašava se svršenim činom

Takođe, zahtjevamo nepristrasno informisanje do završetka konferencije o Be, u BiH, o BiH pod otkriljem Evropske zajednice. Jučerašnja tragedija i opšte stanje u BiH, Kupres,Travnik, Živinice i tako dalje direktna su posljedica nerješenih odnosa u MUP-u BiH. Zato zahtjevamo da se u roku od 24 sata izvrši kadrovska transformacija MUP-a BiH u skladu sa dogovorima postignutim neposredno poslije Republičkih izbora. Zahtjevamo da u toku današnjeg dana, da se u toku današnjeg dana uhapse počinioci gnusnog zločina pred Srpskom pravoslavnom crkvom na Baščaršiji u Sarajevu. I sljedeće, već duže vremena srpski narod u BiH je pod informativnom blokadom i presijom, zato zahtjevamo hitnu podjelu TV-a i radija kao i prestanak emitovanja „JUTEL-a" do okončanja konferencije o BiH. Uslovljavamo da MUP BiH ne smije vršiti niti, niti jedan nasilan, radnju prema ljudima na barikadama i bilo kojem pripadniku srpskog naroda.

(...)[24]

Srpski pjesnik Todor Dutin[25] 3. marta 1992. godine obavještava Karadžića da Muslimani formiraju barikade na izlazu iz Sarajeva:

Todor: Sad zovu, oni formiraju barikade.
Karadžić: Ko?
Todor: Muslimani.
Karadžić: Gde?
Todor: Dole na izlazu iz Sarajeva.
Karadzić: Neka planiraju, onda nek posle nek kažu da je, da, da SDS priprema Srbe za, na barikadama. Nek idu u tri pičke materine, nek planiraju barikade videće šta će im Srbi. [26]

[24] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 02.03.1992. godine između Dukić Rajka i Karadžić Radovana, Interni broj: CD-45-27-12/02/010 (str. 1 i 2).
[25] Dutin je u aprilu 1992. godine imenovan za prvog direktora srpske novinske agencije 'SRNA'.
[26] Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 03.03.1992.godine između Dutina Todora i Karadžić Radovana, Interni broj: CD-45-27-12/02/011 (str. 1).

Zaključak

Analizirani transkripti presretnutih razgovora samo su dio primarno izdvojenog materijala koji podsjeća na ili otkriva širi kontekst samih presretnutih razgovora srpske elite. Ipak, držimo značajnim predstaviti sukus tih razgovora i potvrditi kazano u prvom dijelu rada. Riječ je o tome da su tretirani razgovori potvrda da iza zločinačkih i genocidnih namjera srpskih elita stoji, kako dugogodišnja netrpeljivost spram bošnjačko-muslimanskog elementa često nazivanog *Turcima*, tako i spomenuti cilj konsolidacije moći, koji je – pokazat će se – vodio ostvarivanju ideje Velike Srbije. Privatna priroda, taj intimniji način razgovora u presretnutim telefonskim razgovorima, otkriva detalje koji stoje iza mnogih formalnih nastupa ili onoga čemu je mogla svjedočiti šira javnost. S druge strane, tehnološki napredak u tom periodu pokazuje kako je zločinački poduhvat srpskih elita bio fokusiran na zametanju svog traga, odnosno da se ne ostavi papirni trag namjerene njihovog djelovanja. Zato su se ključni razgovori o operativno-tehničkim ali i ideološkim segmentima genocida vodili upravo preko telefonskih komunikacija. Pitanje je također, šta bi razgovori otkrili da je prisuškivanje započeto ranije, odnosno da je bilo mogućnosti i pristupa onim razgovorima u narednim godinama rata. Ključne prijetnje za zločine i genocid jasno su vidljive, poput Karadžićevog razgovora sa Krajišnikom gdje kaže *Sad se otvoreno govori suverena i nezavisna Bosna. Oće li on, da dođe neko da mu poruši Sarajevo*? ili ona još direktnija prijetnja u razgovoru sa Mandićem: *(...)Za dva ti dana će Sarajevo nestati i biće pet stotina hiljada mrtvih, za mjesec dana u Bosni i Hercegovino nestaće Muslimana, Srbi će se reducirati, Hrvati će najviše tu sigurno profitirati jer oni će zadržati svoje opštine(...) odnosno i sa Đogom: ..oni moraju da znaju čoveče oko Sarajeva ima 20.000 naoružanih Srba, pa to nije normalno, pa oni će nestati, Sarajevo će biti karakazan u kome će izginuti 300.000 Muslimana, oni nisu normalni. Ja ne znam ja ću sad njima morati otvoreno da govorim, ljudi nemojte se zajebavati u BiH ima tri, četiri stotine hiljada Srba naoružanih. Šta vi mislite, plus je tu armija i tehnika i sve to, šta vi mislite da se možete, da se ocjepljujete kao Hrvatska.* Ono što je također vidljivo kroz razgovore nije samo genocidna namjera srpskog rukovodstva već i istinsko mišljenje da će se formirati neka vrsta muslimanske države ukoliko dođe do nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Razgovor sa Miloševićem o Zimmermanom pokazuje i neke detalje koje nisu poznate: *a ne žele ništa da silom čine već jednostavno, jednostavno oni su rekli ukoliko nastavi Izetbegović sa pravljenjem svoje islamske države, da oni nemaju drugi izgled.* S druge strane, kroz *ove razgovore vide se i loši politički potezi tadašnjeg bošnjačkog rukovodstva.* Svi nesmotreni govori, ograničene romantizirane ideje i beztemeljne tvrdnje, poput one i useljevanju Bošnjaka iz Turske vratile su se nam kao bumerang i upotrebljene su od strane Karadžića i drugih: *I onda on se prešao još na jednom mjestu i u svom papiru rekao brigu o iseljeništvu, a onda smo mi ukazali Evropljanima da je to pokušaj da se Turci usele, da usele Turke u Bosnu, jer oni imaju projekat useljavanja Turaka.* Ovo svakako ne umanjuje genocidnu

namjeru i strašne brutalne zločine koje su uslijedili, već pokazuje u pravac razmišljavanja koje je srpsko rukovodstvu uspostavilo. Ovaj rad otvorio je samo djelić tema koje se mogu istražiti kroz transkripte ovih razgovora. Ono što se jasno vidi jeste da je upotreba ovog 'islamskog' elementa kod Bošnjaka jedna od najatraktivnijih tema, koja i danas, trideset godina poslije, i dalje je predmet javno diskursa a vjerovatno i privatnih razgovora današnjih srpskih dužnosnika.

Summary

The analyzed transcripts of the intercepted conversations are only a part of the primarily selected material that reminds of or reveals the wider context of the intercepted conversations of the Serbian elite. Nevertheless, we consider it important to present the context of those conversations and confirm what was said in the first part of the paper. It is about the fact that the treated conversations are confirmation that behind the criminal and genocidal intentions of the Serbian elites lies both the long-standing intolerance towards the Bosniak-Muslim element often called the Turks, as well as the mentioned goal of consolidating power, which - it will be shown - led to the realization of the idea of Greater Serbia. The private nature, that more intimate way of talking in intercepted telephone conversations, reveals the details behind many formal performances or what the general public could witness. On the other hand, technological progress in that period shows that the criminal enterprise of the Serbian elites was focused on covering their tracks, that is, on not leaving a paper trail of their intended actions. That is why the key conversations about the operational-technical as well as the ideological segments of the genocide were conducted precisely through telephone communications. The question is also what the conversations would have revealed if the snooping had started earlier, that is, if there had been a possibility and access to those conversations in the following years of the war. The key threats for crimes and genocide are clearly visible, such as Karadzic's conversation with Krajišnik, *where he says that now sovereign and independent Bosnia is being openly discussed. Does he want someone to come and destroy Sarajevo for him?* or the even more direct threat in the conversation with Mandić: *(...) In two days, Sarajevo will disappear and there will be five hundred thousand dead, in a month, Muslims will disappear in Bosnia and Herzegovina, the Serbs will be reduced, the Croats will certainly profit there the most because they will keep their municipalities (...) that is, with Đoga: ..they must know, man, there are 20,000 armed Serbs around Sarajevo, so that is not normal, so they will disappear, Sarajevo will be a Karakazan in which 300,000 Muslims will perish , they are not normal. I don't know, I'll have to speak to them openly now, people, don't screw yourself up, there are three, four hundred thousand armed Serbs in Bosnia and Herzegovina. What do you think, plus there is an army and technology and all that, what do you think you can do, to split off like Croatia.* What is also visible through the talks is not only the genocidal intention of the

Serbian leadership, but also the true opinion that some kind of Muslim state will be formed if Bosnia and Herzegovina becomes independent. The conversation with Milosevic about Zimmerman also shows some details that are not known: *and they do not want to do anything by force, they simply said that if Izetbegović continues with the creation of his Islamic state, they have no other option. On the other hand, bad political moves of the then Bosniak leadership can also be seen through these conversations.* All reckless speeches, limited romanticized ideas and baseless claims, such as the one about the immigration of Bosniaks from Turkey, came back to us like a boomerang and were used by Karadzic and others: *And then he moved on one more point and in his paper said concern about emigration, and then we pointed out to the Europeans that it was an attempt for Turks to move in, to move Turks into Bosnia, because they have a project to immigrate Turks.* This certainly does not diminish the genocidal intent and the terrible brutal crimes that followed, but points in the direction of thinking that the Serbian leadership has established. This paper opened up only a fraction of the topics that can be explored through the transcripts of these conversations. What is clearly seen is that the use of this 'Islamic' element by Bosniaks is one of the most attractive topics, which even today, thirty years later, is still the subject of public discourse and probably private conversations of today's Serbian officials.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 01.11.1991. godine između Milošević Slobodana i Karadžić Radovana, Interni broj: CD-7-28-8/01-/171.
2. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 04.06.1991. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana Interni broj: CD-1-28 8/01/006.
3. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 04.09.1991. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana Interni broj: CD-1-28-8/01/059.
4. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 21.05.1991. godine između Koljević Nikole i Karadžić Radovana, Interni broj: CD-27-21-5/02/005.
5. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 29.05.1991. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana, Interni broj: CD-1-28-8/01/004.
6. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 24.06.1991. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana, Interni broj: CD-1-28-8/01-/017.
7. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 08.07.1991. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana, Interni broj: CD-1-28-8/01/025.
8. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 13.10.1991. godine između Karadžić Radovana i Mome, Interni broj: CD-21-20-3/02/002.
9. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 11.11.1991.godine između Karadžić Radovana i Đogo Gojka, Interni broj: CD-38-30-10/02/071.
10. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 18.11.1991. godine između Karadžić Radovan i Kostić Branka, Interni broj: CD-1-28-8/01/186.
11. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 12.10.1991. godine između Đogo Gojka i Karadžić Radovana, Interni broj: CD-1-28-8/01/137.

12. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 26.12.1991. godine između Krajišnik Momčila i Karadžić Radovana, Interni broj: CD-1-28-8/01/209.
13. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 01.01.1992. godine između Krajišnik Momčila i Karadžić Radovan, Interni broj: CD25-8-4/02/003.
14. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 02.03.1992. godine između Plavšić Biljane i Dukić Rajka, Interni broj: Ak-31-23-7/01-PB-DR/001.
15. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 02.03.1992. godine između Dukić Rajka i Karadžić Radovana, Interni broj: CD-45-27-12/02/010.
16. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 15.02.1992. godine između Karadžić Radovana i Ćosić Dobrice, Interni broj: CD-5-30-11/01/006.
17. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 03.03.1992.godine između Dutina Todora i Karadžić Radovana, Interni broj: CD-45-27-12/02/011.
18. Predmet Karadžić, Razgovor vođen dana 05.01.1992. godine između Karadžić Radovana i Milošević Slobodana, Interni broj: CD-1-28-8/01/215.

Članci/Articles:

1. Džananović Muamer, The Influence of Genocide on Bosniaks on Demographic Changes in Srebrenica and Bratunac from 1991 to 2021, *Monumenta Srebrenica* 10, 139-164.
2. Medić Jasmin, Otac, čuvaj mi djecu... - zločini u logoru Omarska 1992. godine. *Prilozi*, 46, 243-267.
3. Transkripti genocida (2021) *Transkripti sjednica Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini / Narodne skupštine Republike Srpske 24.10.1991 - 21.02.1996*, Memorijalni Centar Srebrenica. Available at: https://srebrenicamemorial.org/app/index.html (Accessed on: May 05, 2022).
4. Vulliamy Ed, Bosnia: The Crime of Appeasement, *International Affairs* 74, no. 1 (January 1998): 73–91, https://doi.org/10.1111/1468-2346.00005.

Dr. sc. Jasmin HODŽIĆ
Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
E-mail: jasmin.hodzic@izj.unsa.ba

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1991/1995" (091)
32:329:811(497.6)"1991/1995"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.370

STAVOVI SRPSKIH POLITIČARA O JEZIKU U BOSNI I HERCEGOVINI 1991-1995.

Apstrakt: *Naznačena tema ne pokriva stavove svih srpskih političara o jeziku u Bosni i Hercegovini s početka devedesetih godina prošlog stoljeća, makar ne onih koji su ostali u sazivu Skupštine Republike Bosne i Hercegovine i koji su bili protivnici politike Srpske demokratske stranke, odnosno nisu se slagali s njom. U ovom radu analiziramo stenogramske bilješke s tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini od 1991. do 1995. godine (od januara 1992. tzv. Republika srpskog naroda Bosne i Hercegovine; a od marta 1992. tzv. Srpska republika Bosna i Hercegovina, te od septembra 1992. Republika Srpska), a s ciljem analize nacionalističkih stavova srpskih političara o jeziku u bosanskohercegovačkom društvu s početka devedesetih godina prošlog stoljeća, ali i s ciljem ukazivanja na zastupanje nekih otvorenih i tolerantnih stavova. Tematski, pratimo narativ o upotrebi pisma ili rasprave o odnosu latinice i ćirilice, zatim naročito diskurs o nazivu jezika i međusobnom odnosu pripadajućih jezičkih identiteta Srba, Hrvata i Bošnjaka muslimana, a posebnu pažnju posvetit ćemo i pitanju ekavice i modelu političkog protežiranja i nametanja ekavskog jezičkog identiteta na dijalekatskom prostoru kome ona izvorno ne pripada. Kako je upotreba ekavice bila najveća tačka sporenja u rapsravama srpskih političara, u radu ćemo se dodatno osvrnuti i na kratak historijski pregled statusa ekavice u bosanskohercegovačkom društvu, naročito u školstvu, i donijeti dokumente koji u posebnim okolnostima svjedoče ekavicu, ali kao vidljivo protežiranje srpskih nacionalnih interesa u Bosni i Hercegovini. Prateći pojedine formulacijama o predloženim ili usvojenim zakonskim odredbama o jeziku s početka devedesetih godina prošlog stoljeća, analizirat ćemo stenograme s ukupno trinaest skupštinskih sjednica na kojima su se vodile rasprave o jeziku, uz dvadesetak pojedinačno iznesenih stavova u toku skupštinskih procedura. Kako bi direktno i detaljno iznošenje ili analiza svega navedenog premašila obim jednog autorskog članka, samo neke skupštinske stavove ćemo direktno iznijeti kao izvore, a ostale ćemo sistematizirati i grupno analizirati kroz raspravu i zaključke. Naročito ćemo uzeti u obzir sadržaje koji se direktno tiču današnjeg uređenja našeg društva i države. U tom smislu se*

mogu sagledati značajni podaci o tome kako u nekoliko navrata direktno izneseni stavovi srpskih političkih predstavnika na odvojenim skupštinskim sjednicama pozicioniraju srpski u odnosu na bosanski i hrvatski jezik, ali se također mogu pratiti i modeli protežiranja otvorene tolerancije u stavovima o jeziku, s jedne strane, do otvorene diskriminacije i jezičkog imperijalizma kod zloupotrebe jezika u političke svrhe, s druge strane. Polazni motiv za istraživanje ovog tipa je konstekstualizirani odnos prema aktuelnom stanju u vezi sa službenim negatvnim stavovima prema jezičkim pravima u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska, uz naročitu kontekstualnu tematsku vezu i s najnovijim odredbama o tzv. jedinstvu sprskog kulturnog prostora i usvajanjem smjernica za jedinstvenu kulturno-prosvjetnu politiku srpskog naroda (iz 2019), te s Deklaracijom o granicama srpskoga jezika (iz 2022. godine), bez direknog ulaska u sadržajne elemente istih.

Ključne riječi: *Sociolingvistika, srpski jezik, ćirilica, ekavica, Bosna i Hercegovina, 1991-1995.*

ATTITUDES OF SERBIAN POLITICIANS ABOUT THE LANGUAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1991-1995.

Abstract: *The topic of this article does not cover the views of all Serbian politicians on the language in Bosnia and Herzegovina from the beginning of the 1990s, at least not those who remained in the convocation of the Assembly of the Republic of Bosnia and Herzegovina and who were opponents of the policy of the Serbian Democratic Party, that is, they did not agree with it. In this paper, we analyze shorthand notes from the so-called Assembly of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina from 1991 to 1995 (from January 1992, the so-called Republic of the Serbian People of Bosnia and Herzegovina; and from March 1992, the so-called Serbian Republic of Bosnia and Herzegovina, and from September 1992, the Republic of Srpska). The aim of this paper is twofold. One is analyzing the nationalist attitudes of Serbian politicians about the language in Bosnian society from the beginning of the 1990s, while the other is pointing out the presence of some open and tolerant attitudes. Topic wise, we follow the narrative about the use of the alphabet or the discussion about the relationship between the Latin and Cyrillic alphabets. Moreover, particular focus is on the discourse about the name of the language and the mutual relationship between the linguistic identities of Serbs, Croats and Bosniak Muslims. Lastly, we will pay special attention to the issue of Ekavica (ekavian speech) and the model of political partialness and imposition of the Ekavian language of identity in the dialect space to which it does not originally belong. As the use of Ekavica was the biggest point of contention in the debates of Serbian politicians, in this paper we will additionally refer to a brief historical overview of the status of Ekavica in the*

Bosnian society, especially in education. Documents about the usage of Ekavica in special circumstances will also be presented in this paper. As the documents show, however, Ekavica is a means of spreading Serbian national interests in Bosnia and Herzegovina. Following some ideas of proposed or adopted legislative acts on language from the beginning of the 1990s, we will analyze the transcripts from a total of thirteen parliamentary sessions where language was discussed, along with about twenty individually expressed views during parliamentary procedures. As a thorough presentation or analysis of all of the above would exceed the usual article length, we will present only some parliamentary positions directly as sources. Other views will be systematized and analyzed as a group through the discussion and conclusions. Views that directly concern the current organization of our society and state will be particularly dealt with. In that regard, significant data on how Serbian is positioned in relation to the Bosnian and Croatian languages through the directly stated views of Serbian political representatives on several occasions and at separate parliamentary sessions can also be observed. Two opposing models were found – tolerance in language views, on one hand, and open discrimination and linguistic imperialism in the misuse of language for political purposes on the other hand. The starting motive for research of this type is a contextualized relationship to the current situation in connection with official negative attitudes towards language rights in the Bosnian entity the Republic of Srpska, with a special contextual connection with the latest legislative acts – the so-called unity of the Serbian cultural space, the guidelines for the unified cultural and educational policy of the Serbian people (from 2019), and the Declaration on the borders of the Serbian language (from 2022) – without directly entering into the content elements thereof.

Key words: *Sociolinguistics, Serbian language, Cyrillic, Ekavic, Bosnia and Herzegovina, 1991-1995.*

Uvod

Razmatrajući stavove srpskih političara o jeziku u Bosni i Hercegovini početkom devedesetih godina prošlog vijeka, u okviru odvojenih skuptinskih procedura, ujedno možemo iščitati i sagldati izrečene stavove prema drugim balkanskim pojednačnostima, a naročito principe međusubnog odnosa bosanskog, hrvatskog i srpskog nacionalnog i jezičkog identiteta. Ovdje ćemo ispitati u kojem obliku je postavljena argumentacija dala doprinos toleranciji ili diskriminaciji u društvenom pogledu na osnovu jezika i identiteta, posebno promatrajući u kojoj mjeri se u konceptualnom smislu odnos prema sebi gradi na osnovu odnosa prema drugome. Značajan historiografski uvidi poslužit će nam i za bolje razumijevanje aktuelnih odnosa u političkim kretanjima.

Analizirat ćemo transkripte sa skupštinskih sjednica. Sjednica Srpske demokratske stranke održana 24. 10. 1991. u Skupštini Savezne Repubike Bosne i Hercegovine razmatrala je i usvojila *Odluku o proglašenju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*. Prateći stavove srpskih političkih zastupnika na tzv. *Skupštini srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* s početka devedesetih godina prošlog vijeka (tj. u početku s kraja 1991. zvanično pod tim imenom, a od marta 1992. također na istoimenoj skupštini, ali unutar *Srpske republike Bosne i Hercegovine*, te od septembra 1992. kao *Skupština Republike Srpske*) zaključujemo da se izraženo srpski skupštinski narativ o jeziku vodio, očekivano, oko nekoliko značajnijih tematskih odrednica, i svodio praktično najviše na odnos prema nazivu jezika, odnos prema ekavici i odnos prema ćirilici, a djelimično i na stavove prema hrvatskom i bosanskom jeziku.

Nakon izlaska određenih srpskih političara iz Skupštine Savezne Republike Bosne i Hercegovine oni u početku djeluju kao tzv. *Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, dok je od 28. 2. 1992. (od devete sjednice) dat prijedlog da se umjesto tzv. *Ustava Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine* raspravlja o tzv. *Ustavu Srpske republike Bosne i Hercegovine*, pa je ova izmjena i usvojena.[1] No, idalje se koristila formulacija Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.

Kada se na dvanaestoj sjednici (24. 3. 1992) raspravljalo o zakonskim aktima o nazivu jezika, zvanično se raspravljalo o nazivu jezika u službenoj upotrebi u Republici Srpskog naroda Bosne i Hercegovini, kroz *Prijedlog zakona o službenoj upotrebi jezika*, reagovao je skuštinski zastupnik Milovan Milanović: „Naziv jezika u službenoj upotrebi u Republici Srpskog naroda u

[1] Ustav Srpske republike Bosne i Hercegovine je objavljen u Službenom glasniku srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, broj 3/92, a proglašen je na 14. sjednici Skupštine, održane 27. 3. 1992. Dostupno na: Ustav Srpske Republike Bosne i Hercegovine — Викизворник (wikisource.org) (Pristup 3. 9. 2022). No, idalje su se, sada u okviru Srpske republike Bosne i Hercegovine, održavale sjednie Skupštine srpskog naroda BiH. Ranije je Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine objavljena u istom službenom glasniku 27. januara 1992., donesena 9. januara 1992. Na devetnaestoj sjednici, održanoj 12. 8. 1992. predložen je ustavni amandman prvo da se *Srpska republika BiH* ubuduće zove *Srpska Demokratska Republika*, pa zatim i Demokratksa Republika Svetosavska, a potom i čitav niz naziva: *Zapadna Srpska Republika, Centralna Srpska Republika, Zapadna Republika Srbija*, *Srpska Republika*, *Srpska država*, *Republika zapadnih Srba, Republika Slavija* i *Srpska Demokratska Republika Slavija.* Nakon glasanja, pobijedio je naziv *Srpska Demokratksa Republika*, a iza njega naziv *Srpska Republika*, pa je naknadno jednoglasno prihvaćen naziv *Srpska Republika* (samo je izbačen dio *Bosna i Hercegovina*) (*Transkripti XIX, 1992*). No, današnji naziv *Republika Srpska* donesen je već na sljedećoj, XX sjednici (održanoj 15. 9. 1992), i to na takav način da su se zastupnici dogovorili kako su na prethodnoj sjednici napravili greške u zapisniku, pa su u usvajanju zapisnika sa XIX sjednice kazali da je novi naziv *Republika Srpska*, pa je tek od septembra 1992. zvanično Skuptina RS-a. (*Transkripti XIX, 1992*). Interesanno je da su na osnovu ovih izmjena u nazivu zacrtane srpske teritorije zvanično postojale i (hronološki) tri vrste vojnih registarskih tablica, na kojima je u početku stajalo prvo „ВСР БиХ“, zatim samo „ВСР“ (bez Bosne i Hercegovine), i tek na kraju famozno „ВРС“ (up. Ko hoće da obilježava 9. januar, mora slaviti Bosnu i Hercegovinu | Preporod.info, pristup 4. 9. 2022).

Bosni i Hercegovini: to je naš prvi naziv. Nismo više Republika Srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, mi smo Srpska Republika Bosna i Hercegovina. Molim da se to usaglasi: da je naziv jezika u službenoj upotrebi u Srpskoj Republici Bosni i Hercegovini."[2] Zatim je (u augustu 1992. godine odbačen dio naziva *Bosna i Hercegovina*, i ostao samo naziv *Srpska Republika*, koji je 15. septembra 1992. promijenjen u *Republika Srpska*).[3]

Kako su rane rasprave vođene o nazivu zamišljenih srpskih političkih teritorija, tijela, organizacija i organa, tako su i prve polemike o jeziku izazvale raspravu o službenom nazivu jezika, odnosno o stavu prema dotadašnjem službenom nazivu *srpskohrvatski*, tj. o određenju prema samostalnoj srpskoj jezičkoj nominaciji. Prvo je istaknuto da će novo političko organizovanje omogućiti očuvanje kulture i tradicije i etničkih i jezičkih posebnosti, a što se poredilo i s primjerom prve Jugoslavije u odnosu na „austrougarsku dominaciju".[4] Kasnije je sve više uzimana u obzir jednakost srpskog identitarngog državnog i jezičkog pitanja. U tom smislu se raspravljalo najviše o ekavici i principima ujedinjena srpskog naroda.

Ekavica u (školama u) Bosni i Hercegovini – kratak historijski uvid

Društveni okvir i službena upotreba jezika svoju pravu sliku pokazat će na konkretnim primjerima društvene prakse, a jedan od takvih primjera je svakako školstvo kao sastavni dio društvenog uređenja. Sigurno je da srpsko školstvo u Bosni i Hercegovini svoj značajniji razvoj ima na prelazu iz osmanskog u austrougarsko doba i u rano vrijeme austrougarske uprave, naročito u primjerima zadržanog koncepta tzv. konfesionalnog školstva. No, primjeri s kraja XIX i početka XX vijeka svjedoče upotrebu ijekavice u takvim školama.[5]

Međutim, indikativno je da se u školskoj administraciji u Sarajevu tridesetih godina XX vijeka, u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, upotrebljava ekavica.

[2] Transkripti genocida – Transkripti II– XLVI (1991–1994): Transkripti sjednica Skupštine srpskog naroda BiH, Memorijalni centar Srebrenica, *Transkripti XII: 1992*; dostupno na: https://srebrenicamemorial.org/(pristup: 12. 9. 2022).

[3] *Transkripti XII: 1992.*

[4] Interesanno, nije spomenuta „trurska dominacija", a općepoznato jest kako u dominantni srpski narativ o ugroženosti srpskog naroda i jezika uvijek za sebe veže kontekst austrougarske vlasti i Benjamina Kalaja, pri čemu se kao instrument dominacije nad Srbima često pritom upire upravo u bosanski jezik.

[5] Npr. u udžbeniku *Bukvar i prva čitanka za srpske osnovne škole u Bosni i Hercegovini* iz 1908. , dnevniku *Srpske škole* iz iste godine ili pak u ženskim školama koje su radile kao radničke škole *Dobrotvorne zadruge srpkina*, osnovane 1901. godine.

Imamo primjer svjedodžbe iz današnjeg *Željezničkog školskog centra* u Sarajevu, ondašnje *Zanatske škole u radionici državnih željeznica*, koja u svom službenom imenu ima ijekavicu, ali u izdatim svjedodžbama je naziv „Svedodžba“, ispisan ćirilicom, kao u priloženom dokumentu. Po priloženoj svjedodžbi izdatoj 1932. u Sarajevu[6], osim naziva *svedodžba*, vidimo ekavske oblike i kod izraza *vera*, *uspeh, opšti uspeh, sledeći uspeh*, ali *razredni starješina* (ne *starešina*). Sve ovo se odnosi na administrativno određen obrazac školske svjedodžbe, u čemu neujednačenosti ne bi smjelo biti. Također, evidentna je centralistička koncepcija obrazovnog sistema i u tom kontekstu bi se samo na neki način, naznačeni ekavski oblici možda mogli i opravdati.[7] No, indikativno je da je službeni naziv škole ijekavski, a da se u popisu školskih predmeta također koristi ekavica, gdje stoji upisan i predmet *Lepo pisanje.*[8] Slično, jedna svjedodžba[9] iz sarajevske Šerijatske gimnazije iz 1931. godine također ima ekavicu, i u administrativnom dijelu svjedodžbe i popisu školskih predmeta. Tako je na ovoj svjedodžbi na popisu predmeta ekavski upisan *Nemački jezik*, *Umetnost* i *Pevanje.* Prva dva predmeta nisu uzimani u obzir kod ocjenjivanja, dok treći jeste (dakle, imamo *Pevanje* 1931. na zvaničnom popisu školskih predmeta u Sarajevu).

ЗАНАТСКА ШКОЛА У РАДИОНИЦИ ДРЖ. ЖЕЛЕЗНИЦА
У САРАЈЕВУ

СВЕДОЦБА.

Prilog 1. *Školska svjedodžba u Sarajevu iz 1932. godine.*

[6] Azra Šljivo (ur), *Monografija: 80. godina Željezničkog školskog centra Sarajevo*, Sarajevo 2003, 13.

[7] Slično, šk. 1926/27. postojao je „Prijedlog nastavnoga plana za reorganiziranu Šerijatsku sudačku školu“ u Sarajevu, po kojem se na spisku predmeta navodi npr. „Istorija vera“ i „Srpski jezik“ Sead Selimović, *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021, 317.

[8] Jedino što je i ovo možda centralističko administrativno naslijeđe, uzimajući u ozbir da za ovaj predmet nisu upisane ocjene.

[9] Školska svjedodžba našeg poznatog pjesnika Mehmedalije Maka Dizdara.

Sredinom stoljeća u Sarajevu je također korištena ekavica, pa i naziv srpski jezik, npr. u *Institutu za savremeni jezik* osnovanom 1948. pri Višoj pedagoškoj školi.[10] Nakon Novosadskog dogovora iz 1954., a naročito sarajevskog Kongresa slavista Jugoslavije iz 1965., vode se snažne polemike o jezičkoj slici Bosne i Hercegovine, a najupečatljivije na *Simpoziju o jezičkoj toleranciji* iz 1970. i u *Anketi o jeziku* pod naslovom *Tradicija, teorija i sadašnja praksa u primjeni književnog jezika u BiH,* iz iste godine.[11] Iako je Novosadskim dogovorom proklamovana ravnopravnost ekavice, u Sarajevu je sedamdesetih godina prošlog stoljeća ekavica zvanično odbačena.[12] Osvrnemo li se na početak devedesetih godina prošlog stoljeća, treba reći da je službeni Nastavni plan i program za gimnaziju, koji izdaje Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture Republike srpske 1993. godine zvanično ijekavski, s ponekim ekavskim rješenjem.[13]

Prilog 2. *Vanjska strana školske svjedodžbe u Banjoj Luci iz 1996. godine.*

No, školska svjedodžba iz 1996. je ekavska, s izraženim srpskim nacionalnim obilježjima i stiliziranom tradicijskom srpskom (crkvenom) ćirilicom.

[10] Što je bio snažan utjecaj Beograda, jer je u Srbiji tog vremena srpski jezik bio ustavom podržan kao takav, što kod nas nije bio slučaj. Ovaj institut je vodio dr. Jovan Vuković, otvoreni zagovornik ekavice i srpskih nacionalnih interesa.

[11] Više o jezičkoj politici ovog vremena vidi: Jasmin Hodžić, Sociolingvistički uvidi u rasprave o bosanskom jeziku na Mostarskom savjetovanju o književnom jeziku (1973) i Sarajevskom savjetovanju (2019), *Jezikoslovni Zapiski*, 26 (1), Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Ljubljana 2020, 129–142.

[12] Miroslav Prstojević (ur), *Dokumenti književnojezičke politike u SR Bosni i Hercegovini*, NIŠRO "Oslobođenje" i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, Sarajevo 1984.

[13] Recimo, stoji da je tiraž 1 500 „primeraka".

Prilog 3. *Unutrašnja strana školske svjedodžbe u Banjoj Luci 1996. godine*.

Na prethodno predočenoj svjedodžbi se (*Prilog* 1. i *Prilog* 2.), osim srpskih nacionalnih simbola i stilizirane starije ćirilice u naslovu svjedodžbe,

nalazi upisan i nastavni predmet *Srpski jezik*.[14] Također, naročito je indikativno da se kod upisanih podataka na mjestu *država* navodi *Republika srpska*, što je ovjereno i pečatom s nacionalnim srpskim simbolom.

Također je značajno istaći da je radijski program s početka devedesetih, naročito obrazovni dječiji program, kod Srba u Sarajevu bio ekavski. Primjer je voditelj Aleksandar Hršum koji na ekavici krajem aprila 1994. govori u dječijem programu „Srpske radiotelevizije" na prvom radijskom programu studija u Sarajevu: „Osam je časova i pet minuta. Vreme je da kažemo: Dobro jutro, poštovana deco. Proleće je i prolećno sunce greje na sve strane, a svakog četvrtka pa i ovog posljednjeg (sic!) u mesecu aprilu, redakcija Dečijeg programa Srpskog radija, studio Sarajevo, ponovo je sa vama."[15]

Upotreba ćirilice i pitanje ekavice u Bosni i Hercegovini s početka devedesetih

U odnosu na stavove srpskih političara na odvojenim skupštinskim sjednicama, treba reći da je i ranije u (multietničkim) skupštinskim procedurama bilo riječi o intervenciji sprskih političara u vezi s jezikom, pa se tako prvo insistiralo na ćirilici, kada se već na drugoj sjednici *Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, održanoj 27. decembra 1990. godine na Dnevnom redu našla *Informacija predstavnika Kluba poslanika Srpske demokratske stranke u vezi s upotrebom ćirilice*.[16] Također, vrlo je moguće da se na hrvatsko i muslimansko insistiranje na latinici u Skupštini SR Bosne i Hercegovine 1990. odnosi oštri narativ Radovana Karadžića o tome kako su Bošnjaci muslimani „zaboravili" da je i bosančica zapravo ćirilica:

> *Koalicija koja se prije izbora odslikavala u vozanju (vezanju) zastava pokazala se* ***prvog dana zasijedanja*** *Skupštine. Naša braća Muslimani toliko su bili navikli da glasaju tačno kako glasa HDZ da su* ***glasali protiv ćirilice i njene ravnopravne upotrebe*** *iako to piše u „Ustavu". **Poslije su nam se izvinjavali shvativši da je ćirilica osnovno bosansko pismo, i da je bosančica bila ćirilica.** Ali*

[14] Predočenu svjedodžbu (Prilog. 1. i Prilog 2.) autoru je ustupila J. B. (iz neidentifikovanog izvora). Također, uvidom u školske dokumente starijih perioda (vlstita arhiva), zaključujemo da izgled i sastav školske svjedodžbe u Banjoj Luci iz 1996. ima direktnu poveznicu sa sličnom svjedodžbom iz Republike Srbije unutar Savezne Republike Jugoslavije iz 1997. godine, a ova opet sa sličnom svjedodžbom iz Narodne republike Srbije unutar Federativne narodne republike Jugoslavije iz 1950.

[15] Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=089ZLbqzaHw, pristup 12. 9. 2022.

[16] *Zapisnici, Zapisnici zajedničkih sjednica Skupštine Republike Bosne i Hercegovine: 1990-1996*, Stručna služba Skupštine RBiH, Sarajevo 1996, 19. Interesantno je da su Muslimani tražili latinicu, uz bosanskohercegovačke specifičnosti u jeziku, a Hrvati latinicu i hrvatski jezik. *Zapisnici 1996*.

omaklo im se. Jednostavno postalo je toliko prirodno da kad HDZ glasa da glasa i SDA. (Istakao J. H).[17].

Praktično, ćirilica u bosanskom jeziku jeste ravnopravno pismo i naročito bosansko tradicijsko pismo, ali se u modernom vremenu po običaju nije insistiralo na upotrebi ćirilice, već se, još od ranije, shodno približavanju evropskim tokovima uobičavala veća upotreba latinice, gdje se na neki način može opravdati davanje prednosti latinici. No, kod Srba je ćirilica bila na nivou insistiranja, i očekivano je bilo da se insistiranje na ćirilici nastavi i kroz posebne srpske skupštinske procedure, ali ni u tom slučaju nije sve bilo bez smetnji. Tako je insistiranje na ćirilici također na odvojenim skupštinskim srpskim sjedicama naišlo na otpore. Vojin Mijatović, koji je i u Skupštini SRBiH ranije bio predstavio inicijativu o ćirilici, branio je ćirilicu i u odvojenim srpskim skupštinskim zasjedanjima, ali je naišao i na Srbe neistomišljenike. Tako je kod pitanja odabira zvaničnog pisma, Aleksa Buha ostao otvoreno tolerantan, i rekli bismo, realan:

Što se tiče ćirilice odnosno latinice ja sam malo i tu u koliziji sa svojim prijateljem Vojom. Znam da je ćirilica nacionalno pismo, ako tako mogu da kažem, ***ali je i latinica također naše pismo****. Ja latinicu ne bih isključivao iz kulturnih i ako hoćete nekakvih ekonomskih razloga.* ***Vjerovatno da će postojati i više interesa za buduće udžbenike koji budu štampani i latinicom****, a ne samo za one koji budu štampani samo ćirilicom.* ***Dakle, ja sam za širinu, za toleranciju.*** *Ja sam za to da mi ove veze ne kidamo, veze koje su do sada ipak bile značajne. Ne mislim da će ovo raspoloženje koje nas je sada obuhvatilo trajati vječno. Mislim da će stvari morati doći na svoje mjesto, sladiti se, da ćemo se i mi malo sladiti i ne samo mi nego i drugi s kojim živimo pa ćemo onda vjerovatno gledati malo tolerantnije na sve ovo. (Istakao J. H).*[18].

No, kao što se sa sviješću o upotrebi ćirilice krenulo od samog početka, ćirilici je ipak, uz podršku ostalih zastupnika, na kraju dat primat u odnosu na latinicu.

No, to se za odnos ekavice i ijekavice ne bi moglo reći.

Nikola Koljević ekavicu kontekstualizira u kontekst srpskog zajedništva:

U našem ustavu stoji da su ekavski i ijekavski ravnopravna narečja srpskog jezika. Meni se čini da će budućnost srpskog zajedništva i srpstva jako zavisiti od toga da li ćemo mi ta narečja učiniti stvarno ravnopravnim i na ovim područjima, kao što su Krajišnici osetili instinktivno da ispred Bosanskog Novog treba ukinuti ono "bosanski", kao i ispred drugih mesta. Jer čitav

[17] *Transkripti V, 1992.*
[18] Buha, u: *Transkripti XII, 1992*.

Izetbegovićev argument se zasniva, osim snage, na pokušaju asimilacije nas, da postanemo ponovo njegovi Bosanci.[19].

Ovdje se potvrđuje bliska relacija jezik – narod – država, što je u svijesti srpskih političkih predstavnika i javnih radnika u obrazovanju i kulturi bilo itekako postojano. Praktično, to će se potvrditi i u otvorenom narativu o povezivanju srpkse jezičke i teritorijalne odrednice, što ćemo vidjeti kroz rasprave o nazivu jezika.

Naziv jezika i stavovi srpskih političara u Bosni i Hercegovini 1991–1995.

Prijedlog Odluke o osnivanju „Službenog glasnika" srpskog naroda u Bosni i Hercegovini iznesen je na 2. sjednici Skupštine srpskog naroda u Bosne i Hercegovine, održanoj 21. novembra 1991. godine u Sarajevu, slično kako je kasnije bilo objavljeno kao početno rješenje i u Službenom listu Republike Bosne i Hercegovine (Ustav RBiH, od 24. februara 1993): „Službeni glasnik izlazi na srpsko-hrvatskom jeziku i ijekavskog izgovora i štampa se ćiriliom"[20], s tim što su srpski političari uzeli u obzir jednu jezičku varijantu i jedno pismo (nisu u obziru imali i hrvatskosrpski i latinicu), mada je ovaj početni prijedlog odmah naišao na negodovanje pa se umjesto srpskohrvatskog (srpsko-hrvatskog) odmah predlagao ipak *srpski*, kako je u prvoj diskusiji istakao Vojislav Maksimović:

„Nisam izašao da kažem da treba da bude 'Službeni glasnik' **štampa na srpskom jeziku**, što **treba odmah da bude i usvojeno**, nego zbog nečeg drugog." (istakao J. H)[21], odnosno: „Znači, ja intervenišem **da ostane srpski jezik**..." (istakao J. H)[22]. Na 8. sjednici SSNBiH održanoj 25. februara 1992. našao se *Nacrt zakona o službenoj upotrebi jezika i pisma*, gdje je Vojislav Maksimović utvrdio, a ostali potvrdili, da je predloženi zakon o jeziku i pismu nedostojan srpskog imena, pa je tako njegovo razmatranje odgođeno, da bi se sačinila nova varijanta za naredna zasjedanja. Zakon se u formi *prijedloga* našao na 9. sjednici (28. 2. 1992), ali prijedlog nije usvojen već je ostavljen na naknadno razmatranje. U komentaru je V. Maksimović ponovo negodovao: „Zakon o upotrebi jezika i pisma ne odgovara našim (srpskim, op. a) željama, interesima i faktičkom stanju. U razgovoru sa članom Ministarskog savjeta saznao sam da je taj **Zakon uglavnom prepisan iz Srbije**, to nisam provjeravao, ali i ako jeste neću za taj zakon da glasam." (istakao J. H).[23] Na 12. sjednici, održanoj 24. 3. 1992. zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma

[19] *Transkripti XXXIV, 1993.*
[20] *Transkripti II, 1991*. Službeni list RBiH je imao formulaciju: „U Republici Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi je srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski jezik ijekavskog izgovora. Oba pisma – latinica i ćirilica su ravnopravna."
[21] *Transkripti II, 1991.*
[22] *Isto*.
[23] *Transkripti IX, 1992*.

našao se na dnevnom redu u formi *predloga*. Istaknuto je da je kao recenzent Vojislav Maksimović[24] ranije imao primjedbe, ali da je sada zadovoljan i otvorena je diskusija. U diskusiji se prvi javio Aleksa Buha, koji se htio vratiti na stariji koncept i zadržati srpskohrvatsko ime jezika, ističući da je pametnije da se ne mijenja ime jezika:

> *Ja sam za to da naziv jezika ostane srpsko-hrvatski i evo iz kojeg razloga.* ***Prvo, u Ustavu Srbije je naziv jezika srpsko-hrvatski****. Drugo,* ***to je****, po onom koliko ja mogu da sudim,* ***stvarno srpsko-hrvatski jezik****. Treće, uzimajući u obzir da mi ovdje živimo i s Muslimanima i sa Hrvatima* ***bojim se da bismo ovim opredjeljenjem za srpski jezik Muslimane doveli u situaciju da sad oni biraju naziv za svoj jezik, pa bi to bio dar s naše strane*** *da stvorimo tri jezika. Dakle, ako sam bio jasan* ***ja sam iz ovih razloga za dvojni naziv jezika*** *(srpsko-hrvatski). A ako se docnije stvari budu odvijale tako da svako ide na svoj jezik mi ćemo lako amandmanski promjeniti ovu ustavnu odredbu. ... Moj je, dakle, predlog da naziv bude srpsko-hrvatski. (istakao J. H).*[25]

Slične stavove, o poređenju sa stanjem u Srbiji, iznio je i zastupnik Zuković:

> *Dame i gospodo, ja sada zaista nemam nikakvih iluzija da ću uspjeti a i da treba da branim naziv koji je ovdje prvobitno stajao a koji je došao iz srbijanskog zakona koji reguliše istu materiju. Kao što znate ovo se moralo brzo da radi pa smo se dobrim dijelom oslonjali na taj zakon. Tamo taj stav glasi ovako: "Naziv jezika u službenoj upotrebi u Republici Srpskog naroda Bosne i Hercegovine (tamo je stajalo Srbije) je srpsko-hrvatski jezik koji se kada predstavlja srpski jezički izraz naziva i srpskim jezikom (u daljem tekstu: srpski jezik)." Znači da će to izostati i stoji: srpski jezik.* ***Ja vas sada pitam da li to Srbi iz naše Republike (Srpske Bosne i Hercegovine) ne govore istim jezikom kao Srbi iz Srbije i Srbi iz Crne Gore? Tamo će govoriti srpsko-hrvatskim, ovdje srpskim****. (istakao J. H).*[26]

Očekivano, Vojislav Maksimović je reagovao na ove stavove i zadržao svoje ranije mišljenje: „Imamo pravo da svoj jezik nazovemo svojim nacionalnim imenom i to nam pravo niko ne može oduzeti. Nikad se ne bih složio da bilo šta uz ime srpski bude dodato."[27] Istakavši još i to da ni Hrvati neće u svojim krajevima imati dodatak *srpski*. Praktično, Maksimović se zadržao na stavu da se raspravlja o jednom jeziku koji su i Srbi i Hrvati zvali

[24] Slavist filolog, univerzitetski profesor.
[25] Buha, u: *Transkripti XII, 1992*.
[26] Zuković, u: *Transkripti XII, 1992*.
[27] *Transkripti XII, 1993*.

svojim imenom, pa da ga zato i sada Srbi imaju pravo zvati baš svojim imenom. Zato se i osvrnuo na jezik Muslimana (Bošnjaka, op.a), što je, izgleda, napravilo i prevagu u argumentaciji protiv srpskohrvatskog jezika (uzimajući u obzir koncept po kojem će, uzmu li Srbi i Hrvati posebno ili zajedničko ime, Muslimani opet imati svoje[28] ime): „**Muslimani svoj jezik već pokušavaju da nazovu bošnjačkim**, i mi im ovim ulagivanjem vezanim nećemo ništa učiniti. **Oni će svoj jezik zvati onako kako je to njihova volja**. Ali volja našeg naroda je da svoj jezik imenuje svojim imenom. Uostalom, naš jezik je srpski baš bez onog dodatka 'hrvatski'." (istakao J. H).[29] Maksimović se ovdje zapravo osvrnuo na to da je jezik ustavno zakonsko pitanje[30] nakon čega je prenio i već utvrđena zakonska rješenja istakavši i sljedeće: „Znači **daćemo pravo Muslimanima** ako budu u našoj Republici **da svoj jezik nazivaju onako kako hoće**, ali to će se regulisati zakonom."[31] Praktično, nekoliko je pogrešnih i nekoliko zanemarenih činjenica u prethodno iznesenom. Muslimani su se na popisu stanovništva, održanom samo godinu dana ranije u odnosu na raspravu koja se vodila, već bili izjasnili za bosanski[32] (ne za bošnjački!) jezik. Također, u raspravama o jeziku vođenim u vrijeme pred osnivanje i nakon osnivanja Instituta za jezik u Sarajevu 1972. godine, osim srpskohrvatskog jezika u više navrata je isticana nominacija bosanski jezik, što je u skladu s tradicijom našeg podneblja.[33]

O predloženim ustavnim zakonskim rješenjima na tzv. sjednicama *Skupštine srpskog naroda* saznajemo da je opredjeljenje bilo za srpski jezik i ćirilicu, te i ijekavicu i ekavicu, uz dodatak da će se upotreba latinice posebno regulisati. Po svemu se može reći da se izrazito srpsko nacionaliziranje u jeziku pokazalo u insistiranju ekavici i davanjem prednosti ćirilici.

Konceptualno, po svemu iznesenom do sad, vidimo da su se rasprave o jeziku vodile u konetkstu odnosa prema sebi u sprezi s odnosom prema

[28] Što korespondira s ranije iznesenim konceptom iza kojeg je stao Buha: „...uzimajući u obzir da mi ovdje živimo i s Muslimanima i sa Hrvatima bojim se da bismo ovim opredjeljenjem za srpski jezik Muslimane doveli u situaciju da sad oni biraju naziv za svoj jezik, pa bi to bio dar s naše strane da stvorimo tri jezika..." Buha, u: *Transkripti XII, 1992*.

[29] *Transkripti XII, 1992.*

[30] Maksimović tako još ističe i ovo: Uostalom, i kada ne bi bilo nikakvih razloga mi drukčije i ne možemo nazvati ovaj naš, u zakonskom aktu, jezik već onako kako je to utvrđeno u našem Ustavu. A u članu 7 Ustava koji ste danas dobili fino piše: "U Republici je u službenoj upotrebi srpski jezik ijekavskog i ekavskog izgovora i ćirilično pismo, a latinično pismo (na) način određen Zakonom... ." Ovaj Zakon određuje način upotrebe latinice. Drugi stav: "Na području gdje žive druge jezičke grupe u službenoj upotrebi su njihovi jezici i pisma na način određen zakonom.... " Maksimović, u: *Transkripti XII, 1992.*

[31] *Transkripti XII, 1992.*

[32] I Radovan Karadžić spominje bosanski jezik, a ne bošnjački, mada i on propagandno navodi da se radi o izmišljanju.

[33] Uporedi: Jasmin Hodžić, Sociolingvistički uvidi u rasprave o bosanskom jeziku na Mostarskom savjetovanju o književnom jeziku (1973) i Sarajevskom savjetovanju (2019), *Jezikoslovni Zapiski*, 26 (1), Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Ljubljana 2020, 129–142.

drugome, uzimajući u obzir i tri naroda i dva pisma, kao i pravo i nastojanja drugih naroda u odabiru jezičkih rješenja.

Prevaga u argumentaciji bila je uvjetovana modelom po kojem se uzima u obzir utjecaj drugih rješenja na vlastito rješenje, odnosno vlastita briga i za stanje kod drugih i njihova moguća rješenja, ili pak modelom po kojem se više prednosti daje vlastitom rješenju, kakva god bila rješenja drugih. Praktično, uzimala se u obzir i perspektiva po kojoj će posebna rješenja drugih utjecati na odabir posebnog vlastitog rješenja, ili perspektiva po kojoj se unaprijed brine o nekom zajedničkom rješenju.

Todor Dutina je dodao zanimljivu perspektivu koja je, inače, mogla proći i neopaženo a veoma je važna, a to je kocept borbe za teritoriju preko iskazivanje prava na jezik:

> *„Iz današnje odluke slijedi niz drugih odluka i zato bih se založio da jezik bude: srpski. Jer, već sutra po usvajanju te odluke možemo tražiti informisanje na srpskom jeziku. Zato ne vidim razloga da ostane: hrvatski. Došlo je vrijeme da to otpadne kao žabi rep. Mislim da je g. Maksimović bio u pravu* ***jer će i to ime jezika i jezik markirati teritorije na kojim žive Srbi. Da će ta jezička granica imati i političku, i kulturološku vrijednost. zato bih se založio za prijedlog da to bude: srpski jezik****. "*[34]

Ovo je jako slično konceptu pri kojem se ranije preko identifikacije u ekavici nastojalo ostvariti srpsko političko zajedništvo.

Ovdje ide i već poznata izreka Dobrice Ćosića: „Gde se govori srpskim jezikom - to će biti i srpska država."[35] Tako je slično ranije, na 23. sjednici od 17. 12. 1992. rezonovao i Pantelija Milovanović: „Jedan od poznatih mudrih Skandinavaca, mislim da je to bio Kjerkegord, koji je sa Ivom Andrićem proveo dosta vremena u mudrim trenucima, rekao je – **jezik je moja otadžbina. A kako je naša otadžbina Republika Srpska**, a jeste, onda i **jezik srpski mora tu biti najviši segment**." (istakao J. H).[36]

U vezi s prethodnim se najbolje može shvatiti srpsko negiranje bosanskog jezika, što se uvijek povezuje i s negiranjem države ili s negiranjem naroda. Na kraju, potvrdu za sve ovo imamo u sljedećim riječima Radovana Karadžića: „Bosnu i Hercegovinu su razbili gospodo, razbili su svim ovim postupanjima. Razbili su **izmišljanjem novog imena za naciju**; Bošnjačka, pribavljajući samo sebi to, **izmišljajući bosanski jezik**. Čineći sve da razbiju ono što nas je činilo zajedničkim." (istakao J. H).[37] Interesantno je da je upravo sam Karadžić tokom odvojenih srpskih skupštinskih procedura insistirao na terminologiji *zajedništva* (kao u novije-aktuelno vrijeme: *zajedničke*

[34] *Transkripti XII, 1992*.
[35] *Transkripti XXX, 1993*.
[36] *Transkripti XXIII, 1992*.
[37] *Transkripti V, 1992*.

institucije), istovremeno prigovarajući („ja i ti, pa nešto zajedno“) da su drugi koristili taj termin kada su htjeli „razvaliti“ Jugoslaviju.

Na bosanski je gledano kao na izmišljeni jezik, uz spominjanje i naziva bošnjački, ili u najmanju ruku izmišljeni novi naziv za isti jezik. Prema hrvatskom je bio sličan odnos, mada se u nekoliko navrata pokazala i otvorena svijest prema hrvatskim jezičkim posebnostima (naročito onda kada se isticala averzija prema nekim hrvatskim jezičkim rješenjima i otvoreni otklon od toga – što je bio i argument da jezik upravo zato nije srpskohrvatski, već samo srpski), a najvidljiviji stav prema posebnosti hrvatskog u odnosu na srpski, interesantno, iskazan je u pogledu na jezik Sarajeva: „Mnogi od vas se sećaju dobro. Sarajevo je 60. godina i na ulici u "Oslobođenju" pisalo govorilo srpskim jezikom, Sarajevo je 90. godine i deca srpska rođena u zadnjih 15-20. godina počeli su da govore jezikom Hrvata.“[38] Slično, hrvatski jezik se prizanje kao poseban za jezik Srba u „Srpskoj Krajini, za koje je navođeno da su uz forsiranje latinice natjerani da govore hrvatski.[39]

Zaključak

Izraženo srpski skupštinski narativ o jeziku s početka devedesetih godina prošlog vijeka vodio se, očekivano, oko nekoliko značajnijih tematskih odrednica, i svodio praktično najviše na odnos prema nazivu jezika, odnos prema ekavici i odnos prema ćirilici, a djelimično i na otvorene negativne stavove prema hrvatskom i bosanskom jeziku.

Stavovi o jeziku mogu se pratiti već od druge sjednice tzv. *Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, održane 21. novembra 1991. godine u Sarajevu, a o jeziku se govorilo u više od deset navrata, tačnije tokom trinaest različitih sjednica, i to: na drugoj, petoj, osmoj, devetoj, desetoj, dvanaestoj, četrnaestoj, dvadesettrećoj, tridesetoj, tridesetčetvrtoj, četrdesetšestoj, pedesetoj, i na pedesetdrugoj sjednici. Rasprave o jeziku u okviru odvojenih sjednica srpskog naroda u skupštinskoj proceduri vodili su Vojislav Maksimovć, Aleksa Buha, Radovan Karadžić, Dobrica Ćosić, Nikola Koljević, Ljubomir Zuković, Milovan Milovanović, Todor Dutina, Pantelija Milovanović, Mitar Miljanović, Ljubo Bosiljčić, Nedeljko Rašula, Savo Knežević, Dobrivoje Vidić, Miladin Nedić, Vojin Bucalo, Momčilo Golijanin i Mirko Mijatović.

Kada je na samom početku trebalo uspostaviti srpski službeni list, morala se donijeti odluka o jeziku i pismu, pa je izglasano da to bude ćirilica i srpski jezik (iako je prvi prijedlog bio da jezik bude srpskohrvatski).

Već nakon Odluke o proglašenju tzv. Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine (9. januar 1992) isticano je da je novi društveno-politički

[38] General Đukić, 1993, *Transkripti XXXIV, 1993*.
[39] Uporedi: *Transkripti XLVI, 1994*.

(državni) okvir zapravo prilika za očuvanje jezičke i etničke posebnosti, kao što je to bilo kod stvaranja prve Jugoslavije (1918) u odonosu na „vjekovnu austrougarsku dominaciju“ (nije se spominjala npr. „turska dominacija“).

Međutim, nekoliko je skupštinskih zastupnika javno branilo narativ o srpskohrvatskom umjesto o srpskom jeziku, a dodatni argument za to bila su tadašnja ustavna rješenja u susjednoj Srbiji (1991), u čijem Ustavu je (još) stajao strpskohrvatski jezik (a Srbi u Bosni i Hercegovini su prepisivali zakonska rješenja iz Srbije). Kao drugi argument za srpskohrvatski postavljana je logika pri kojoj će odabir samo srpskog jezika to ujedno biti i dodatni pokretač Muslimanima da odaberu bosanski jezik (ako Srbi uzmu srpski, a Hrvati hrvatski). Također je u više navrata zauzet stav da mora ostati samo srpsko ime, a dodatno zato što ni Hrvati na svojim prostorima neće zadržati ništa uz hrvatsko ime. U nazivu jezika, pobijedila je argumentacija po kojoj se branio stav da se radi o jednom jeziku koji su Srbi i Hrvati (ranije) nazivali svojim imenima, pa da i Srbi opet imaju pravo da ga nazovu srpskim imenom, a da će Muslimani svakako odabrati po svojoj volji, bez obzira kako to učine Srbi ili Hrvati. Međutim, posebno je ukazano i na to da su neke hrvatske jezičke posebnosti takve da nikako ne pripadaju srpskom jeziku i da upravo zato jezik mora biti samo srpski. Rečeno je da je npr. Sarajevo šezdesetih godina govorilo srpskim jezikom, a da djeca devedesetih godina (i zdanjih trideset godina) više govore hrvatski. Za Srbe iz Srpske Krajine je rečeno da, nakon što su im nametnuli latinicu, da su ih natjerali da govore hrvatski. Za bosanski jezik je rečeno da je to jezik koji se izmišlja i da se bošnjačka nacija također izmišlja, i da je upravo sve to argument da treba razbiti Bosnu i Hercegovinu, i da će gdje bude srpski jezik biti srpska država.

Najviše nesuglasica izazvale su rasprave o ekavici. Rečeno je da bi odustajanje od ijekavice bio argument za njeno prisvajanje kod Hrvata i Muslimana, a naročito bi to pomoglo da Muslimani izmisle svoj jezik. Također, jezik nekih srpskih pisaca bio je argument protiv ekavice. Isto tako, neprihvatanje ekavice u društvu i protivljenje običnog naroda ekavici bili su kontraargumenti. Međutim, ekavica je bila alat za „ujedinjene naroda“ a dodatni argument je bila diskusija koja je išla u smjeru izbjegavanja dva standarda i potiskivanje ijekavice u dijalekatsku ravan, kao što je npr. ikavica u Hrvatskoj (jer je ijekavski hrvatski standard i to svi poštuju). Zato su školske svjedodžbe jedno vrijeme štampane upravo ekavski i ćirilicom (ćirilici je od samog početka data prednost, jedino je bilo kraće rasprave hoće li biti ravnopravna i latinica). Na svjedodžbi je bio naznačen srpski jezik u popisu predmeta, u vodenom žigu istaknutt srpski nacionalni simbol, a u rubrici država stajalo je Republika Srpska. Glasno je tokom skupštinskih procedura iznesen i stav da će Muslimani imati pravo, ako budu u srpskoj republici, svoj jezik nazvati onako kako hoće. Međutim, to se do danas nije desilo.

Summary

The pronounced Serbian parliamentary narrative about the language from the beginning of the 1990s was, as expected, based on a few significant thematic determinants, and was practically reduced to issues of naming the language, the Ekavica (ekavian speech), the Cyrillic alphabet, and partly also issues on the attitudes towards the Croatian and Bosnian languages. When the Serbian gazette was to be established at the very beginning, a decision had to be made about the language and alphabet, so officials voted in favor of the Cyrillic alphabet and the Serbian language (although the first proposal was for the language to be Serbo-Croatian). Several members of the Parliament publicly discussed in defense of the Serbo-Croatian language instead of the Serbian language. An additional argument for this was the constitutional decisions in neighboring Serbia (1991), whose Constitution (still) contained the Serbo-Croatian language (and the Serbs in B&H copied the legal decisions from Serbia). Yet another argument in favor of Serbo-Croatian followed the logic by which choosing only the Serbian language would trigger Muslims to choose the Bosnian language (if Serbs choose Serbian and Croats choose Croatian). Also, on several occasions, the position was taken that only the Serbian name must remain, and additionally because the Croats in their territories will not keep anything along with the Croatian name. However, it was also pointed out that some specifics of the Croatian language are such that they do not belong to the Serbian language at all and that is why the language must be only Serbian. It was pointed out that, for example, Sarajevo spoke the Serbian language in the 1960s, while children in the 1990s (and for the last 30 years) spoke more Croatian. It has been said about the Serbs from Serbian Krajina that, after they were imposed the Latin alphabet on, they were forced to speak Croatian, which gives indication of the specifics of the Croatian language.

On the other hand, it was said about the Bosnian language that it is a language that is being invented and that the Bosniak nation is also being made up, and that this is exactly the argument why Bosnia and Herzegovina should be broken apart, and that wherever there is the Serbian language, there will be a Serbian state. It was said that giving up the Ijekavica would be reason enough for Croats and Muslims to appropriate it, and that it would especially help Muslims invent their own language. Also, the language of some Serbian writers was an argument against Ekavica. Likewise, the rejection of Ekavica by the society and the opposition of ordinary people to Ekavika were counterarguments. However, Ekavica was a tool for "uniting the nation", the additional argument being the discussion that went in the direction of avoiding two standards and relegating Ijavica to the dialect level, such as, e.g, Ikavica in Croatia (because Ijekavica is the Croatian standard on which there is consensus). That is why school certificates were printed in Ekavica and Cyrillic for a period of time (Cyrillic was given priority from the very beginning, with only a short debate whether it would be equal to Latin). On school certificates,

the Serbian language was indicated as the school subjects, the Serbian national symbol was highlighted in the watermark, and the Republic of Srpska was written in the country section. The position that Muslims will have the right, if they are residents of the Republic of Srpska, to call their language whatever they want was also voiced during the parliamentary procedures. However, this has not happened to date.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Transkripti genocida – *Transkripti II– XLVI* (1991–1994): *Transkripti sjednica Skupštine srpskog naroda BiH,* Memorijalni centar Srebrenica; dostupno na: https://srebrenicamemorial.org/.
2. Ustav Srpske republike Bosne i Hercegovine, dostupno na: Ustav Srpske Republike Bosne i Hercegovine — Викизворник (wikisource.org).
3. Zapisnici (1996): *Zapisnici zajedničkih sjednica Skupštine Republike Bosne i Hercegovine: 1990–1996*., Sarajevo: Stručna služba Skupštine RBiH.

Knjige/Books:

1. Prstojević Miroslav (ur), *Dokumenti književnojezičke politike u SR Bosni i Hercegovini*, NIŠRO "Oslobođenje" i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, Sarajevo 1984.
2. Selimović Sead, *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021.
3. Šljivo Azra (ur), *Monografija: 80. godina Željezničkog školskog centra Sarajevo*, Sarajevo 2003.

Članci/Articles:

1. Hodžić Jasmin, Sociolingvistički uvidi u rasprave o bosanskom jeziku na Mostarskom savjetovanju o književnom jeziku (1973) i Sarajevskom savjetovanju (2019), *Jezikoslovni Zapiski, 26 (1)*, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Ljubljana 2020, 129–142.

Dr. Samuel ADU-GYAMFI
E-mail: mcgyamfi@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-0193-867X
Mr. Abass MOHAMMED
E-mail: abass2x2@yahoo.com
Jennifer Ago OBENG
Solomon OSEI-POKU
Mr. Henry TETTEY YARTEY
Department of History and Political Studies, Kwame Nkrumah University of Science and Technology (KNUST), Kumasi-Ghana, Africa

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:32:33:316.4(6)"2019/2022"616.9*Covid-19 (091)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.388

COVID-19 IN AFRICA: AN ECONOMIC AND SOCIAL INTERPRETATION (2019-2022)

Abstract: *The COVID-19 pandemic has caused a lot of challenges to the globalized world. Globally, it has decimated over six million lives. Since 2019, it has shook the world in many respects, especially, it disrupted economies and societies and halted the majority of human endeavor. Commentaries and reports from the World Health Organization (WHO) and the media showed an alarming situation that could be damning in low and middle income countries. Economic pundits and global public health experts also anticipated doom and gloom for African countries. However, in terms of mortality, the Americas, Europe and Asia have suffered more losses. Irrespective of these loses in Europe, Africa's case needs better appreciation within our contemporary historical discourse. The burgeoning challenge of the COVID disease and mortalities arising thereby, among other things, necessitated the introduction of policies based on the WHO's historical understanding of how the world has dealt with pandemics in the past. Some of the strategies that were deployed to fight the pandemic included hand washing under running water with soap, the use of alcohol based hand sanitizers, the wearing of nose masks, social distancing, self-isolation as well as partial and complete lockdowns of states and communities. The major economic disruption really came about as a result of many lockdown policies that were implemented by several countries in Africa without proper reference to their own societal contexts. These issues notwithstanding, it is important to emphasize that the extent of the impact on different communities differed to a large extent, even though there were similar levels of the nature of the infection and the general economic outlook among the global community.*

This current contribution on the COVID-19 discourse used political economy and economic shock as bases to highlight the extent of the impact of the disease by highlighting examples from respective countries in Africa, namely, Ghana, Cameroon, Ethiopia, Algeria and South Africa. In particular, the impact of policies like lock-down on some of these African countries are highlighted for further discussions in future empirical research. The study relied on contemporary historical evidence from multidisciplinary sources on health, economics, policy, and other related studies on epidemiology, public health, health education and promotion, reports and sources from the World Health Organization (WHO). Specifically, the authors have used published research in Lancet, the International Journal of Infectious Diseases, BMJ Global Health, Frontiers in Public Health and the Pan African Medical Journal. The others were African Development Review, Transportation Research Interdisciplinary Perspectives, Africa Spectrum and International Journal of Financial Research including several other empirical researches. In attempting a social and economic interpretation based on contemporary historical sense, the findings of this present study suggest that African political actors or leaders should make persistent or steady efforts to strengthen the economies of their states to lessen economic shocks and social costs that come about as a result of pandemics such as the COVID-19. It also identified the fact that within the globalized space, application of policies from other countries including international organizations should not be devoid of context.

Key words: *COVID-19, Pandemic, Political Economy, Economic Shock, Contemporary History, Africa*.

COVID-19 U AFRICI: EKONOMSKO I SOCIJALNO TUMAČENJE (2019-2022)

Apstrakt: *Pandemija COVID-19 izazvala je mnoge izazove globaliziranom svijetu. Globalno, desetkovao je preko šest miliona života. Od 2019. godine potresao je svijet u mnogim aspektima, a posebno je poremetio ekonomije i društva i zaustavio većinu ljudskih poduhvata. Komentari i izvještaji Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) i medija pokazali su alarmantnu situaciju koja bi mogla biti pogubna u zemljama sa niskim i srednjim prihodima. Ekonomski stručnjaci i globalni stručnjaci za javno zdravlje također su očekivali propast i sumor za afričke zemlje. Međutim, u pogledu mortaliteta, Amerika, Evropa i Azija pretrpele su više gubitaka. Bez obzira na ove gubitke u Evropi, slučaj Afrike treba bolje uvažiti u našem savremenom historijskom diskursu. Sve veći izazov bolesti COVID-a i smrtnosti koji je iz toga proizašao, između ostalog, zahtijevao je uvođenje politika zasnovanih na historijskom razumijevanju SZO o tome kako se svijet nosio s pandemijama u prošlosti. Neke od strategija koje su primijenjene u borbi protiv pandemije uključivale su pranje ruku pod tekućom*

vodom sapunom, korištenje sredstava za dezinfekciju ruku na bazi alkohola, nošenje maski za nos, socijalno distanciranje, samoizolaciju kao i djelomične i potpune blokade država i zajednice. Veliki ekonomski poremećaji su zaista nastali kao rezultat mnogih politika izolacije koje je provodilo nekoliko zemalja u Africi bez odgovarajućeg upućivanja na njihov vlastiti društveni kontekst. Bez obzira na ova pitanja, važno je naglasiti da se obim uticaja na različite zajednice u velikoj mjeri razlikovao, iako su postojali slični nivoi prirode zaraze i opštih ekonomskih izgleda u globalnoj zajednici. Ovaj trenutni doprinos diskursu o COVID-19 koristio je političku ekonomiju i ekonomski šok kao osnove za isticanje obima uticaja bolesti naglašavajući primjere iz odgovarajućih zemalja u Africi, naime, Gane, Kameruna, Etiopije, Alžira i Južne Afrike. Posebno je istaknut utjecaj politika poput izolacije na neke od ovih afričkih zemalja za daljnje rasprave u budućim empirijskim istraživanjima. Studija se oslanjala na savremene historijske dokaze iz multidisciplinarnih izvora o zdravlju, ekonomiji, politici i drugim srodnim studijama o epidemiologiji, javnom zdravlju, zdravstvenom obrazovanju i promociji, izvještajima i izvorima Svjetske zdravstvene organizacije (WHO). Konkretno, autori su koristili objavljena istraživanja u Lancetu, International Journal of Infectious Diseases, BMJ Global Health, Frontiers in Public Health i Pan African Medical Journal. Ostali su bili African Development Review, Transportation Research Interdisciplinary Perspectives, Africa Spectrum i International Journal of Financial Research uključujući nekoliko drugih empirijskih istraživanja. U pokušaju društvene i ekonomske interpretacije zasnovane na savremenom historijskom smislu, nalazi ove studije sugerišu da bi afrički politički akteri ili lideri trebalo da ulože uporne ili stalne napore da ojačaju ekonomije svojih država kako bi smanjili ekonomske šokove i socijalne troškove koji nastaju kao posljedica rezultata pandemija kao što je COVID-19. Takođe je identifikovana činjenica da u globalizovanom prostoru primjena politika drugih zemalja, uključujući međunarodne organizacije, ne treba da bude lišena konteksta.

Ključne reči: *COVID-19, pandemija, politička ekonomija, ekonomski šok, savremena historija, Afrika***.**

Introduction

By the end of 2019, the new corona-virus pandemic had become the number one global problem. The disease initially surfaced in December 2019 in Wuhan, Hubei Province, China.[1] Since then, COVID-19 has been sweeping across the globe. The infection spreads mostly through contact with an infected

[1] Wang, C, Horby, P. W, Hayden, F. G, & Gao, G. F. (2020). *A novel coronavirus outbreak of global health concern. The lancet, 395(10223), 470-473. WHO. Novel Coronavirus (2019-nCoV) Technical Focus: Laboratory detection*.

individual. According to the World Health Organization, Severe Acute Respiratory Coronavirus 2 (SARS-CoV-2virus) is the coronavirus strain that causes COVID-19 illnesses.[2] In May 2020, there was no recognized cure or preventive vaccine for this strain. According to the epidemiological study of this virus, it is very contagious and deadly.[3]As a result, there has been an increase in the rate of infection and transmission, as well as the rate of mortality.

The World Health Organization (WHO) proclaimed COVID-19 a pandemic on March 11, 2020, due to the coronavirus disease's rapid spread over the world. As of May 12, 2020, WHO statistics showed that there were over 4 million confirmed cases, 280,000 confirmed fatalities, and at least 215 nations, areas, or territories had confirmed instances of infection.[4] The cases spread quickly, causing panic and mayhem. Beginning in April, the United States had a rapid increase in COVID-19 cases, and by May 12, 2020, it was the country with the largest number of confirmed cases (approximately 1,300,000).[5] Several nations in Europe and North America recorded more cases in April and May, with 1,755,790 and 1,743,717 cases, respectively.[6] As of May 2020, the United Kingdom, Italy, and Germany were among the European countries with the largest number of confirmed cases.

The African continent was not spared, as the virus spread across the continent, affecting every country. In most countries in Sub-Saharan Africa (SSA), both imported and locally acquired cases increased.[7] The WHO African Region reported a total of 10,759 confirmed COVID-19 cases with 520 deaths across 45 affected countries by April 14th, 2020, with major cities recording the highest numbers of cases in Nigeria, Ghana, South Africa, Algeria, and Cameroon.[8] The symptoms of the illness were fever, coughing, exhaustion, loss of taste or smell, sore throat, headache, aches and pains, diarrhea, a rash on the skin, red or itchy eyes, difficulty in breathing, loss of speech, challenges with

[2] Hamidouche, M. (n.d). (2020) *COVID-19 Epidemic in Algeria: Assessment of the implemented preventive strategy*. https://doi.org/10.1101/2020.04.21.20074443.

[3] Most notable in the continuous announcement and fight against covid-19 is WHO. (2020). *Novel Coronavirus (2019-Ncov).*

[4] World Health Organization. (2013). The World Health Report: Research for Universal Health Coverage

[5] World Health Organization. (2013). The World Health Report: Research for Universal Health Coverage

[6] Alfano, V, & Ercolano, S. (2020). The Efficacy of Lockdown against COVID-19: A Cross-Country Panel Analysis. *Applied Health Economics and Health Policy*, *18*(4), 509–517.

[7] Mboera, L. E. G., Akipede, G. O., Banerjee, A., Cuevas, L. E., Czypionka, T., Khan, M., Kock, R, McCoy, D, Mmbaga, B. T, Misinzo, G, Shayo, E. H, Sheel, M, Sindato, C, & Urassa, M. (2020). Mitigating lockdown challenges in response to COVID-19 in Sub-Saharan Africa. In *International Journal of Infectious Diseases* (Vol. 96, pp. 308–310). Elsevier B.V. https://doi.org/10.1016/j.ijid.2020.05.018

[8] WHO. (2020). Novel Coronavirus (2019-Ncov). https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-covid-19.

movement, and chest pain. The list also includes an additional nine new symptoms.[9]-[10]

Human-to-human transmission was high due to encounters between people, resulting in severe respiratory disorders and multiple deaths. Over 7 million people had come into contact with the virus within six months when the first case was reported, which resulted in the death of nearly 434,796 people in 2020.[11] To prevent the spread of this highly contagious disease, governments around the world adopted different strategies such as quarantine, the use of nose masks, regular hand washing with soap under running water, as well as social isolation measures. Despite these precautions, COVID-19 persisted and metamorphosed into several variants.

According to the WHO, the virus was highly contagious, and there were no preventive vaccinations available as of May 2020. As an emergency response, many states around the world decided to implement partial or total lockdown measures.[12] There were widespread declarations of lockdown in over 100 nations between April and June 2020. The final purpose of a lockdown strategy in the case of COVID-19 was to straighten the curve of the unusual virus. However, according to some empirical studies, the quick implementation of lockdown measures by many regimes came with its own set of socioeconomic and political issues.[13] Again, the pandemic has been a threat to the maintenance of international peace and security with the potential of leading to an increase in social unrest and violence. According to UN Secretary-General Antonio Guterres[14], COVID-19 is also a threat to human growth and sustainability.[15] Scientists have confirmed that the COVID-19 virus could reach any age group quickly.[16] The sickness threatened not just global public health, but also socio-economic growth, sociological development, and traditional human interactions, as well as the political economy of states. The lockdown of borders and persons

[9] WHO, Corona Virus Disease (COVID-19) (May, 2021). https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-covid-19.

[10] Harapan H., Itoh N, et al, (2020). Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): A literature Review, Journal of Infection and public health, 667-673.

[11] Worldometer, 2020, the site updates every new case that comes up globally https://www.worldometers.info/coronavirus/.

[12] Nwosu, C. A, Marcus, S. N, & Metu, A. G. (2020). Socialscientia Journal of the Social Sciences and Humanities COVID-19 lockdown, supply disruptions and inflationary pressure in Nigeria. In *Socialscientia Journal.*

[13] Haider N, Osman AY, Gadzekpo A, *et al*. Lockdown measures in response to COVID-19 in nine sub-Saharan African countries. *BMJ Global Health* 2020.

[14] Murphy, M. (2020). Possible Implication of COVID-19 on International Peace and Security. What's in Blue: Insight on the work of the UN Security Council? As cited in Chukwufumnaya, C. E., & Oghuvbu, E. A. (2020). *The Corona-Virus Pandemic and its Impacts on Human Security in West Africa*.

[15] *Ibid*.

[16] Chukwufumnaya, C. E, & Oghuvbu, E. A. (2020). *The Corona-Virus Pandemic and its Impacts on Human Security in West Africa*.

being barred from participating in any social activities was a severe and potentially unpleasant measure implemented by government officials to protect civilians based on the advice of scientists.

In comparison with other Western countries, the number and proportion of reported cases in Africa remained low, with only 1,312,592 cases accounting for 5% of the global total at the time, yet, at least 42 African countries enforced partial or complete restrictions on their citizens' travels and activities. Increased concern, frustration, panic attacks, loss or rapid increase in appetite, insomnia, and sadness have all been reported during the coronavirus lockdown in Africa.[17] It has been reported by foreign press and some academics/scientists that due to under-detection of cases and under-reporting of detected cases, the reported figures from Africa are likely to underestimate the true magnitude of the epidemic. However, based on previous experience, Africa appears to be less affected than Europe, North America, Asia, and South America. The development of COVID-19 and the repercussions of its lockdown strategy revealed the reality of Africa's poor economy. Africa has a lot of social, educational, cultural, political, and economic dysfunction, according to critical research.[18]-[19]-[20] However, the lower rate of infection of COVID-19 and its new variants did not necessarily represent under-reporting of cases.

Using the concept of political economy, this research constructively highlighted some countries in Africa, including Ghana, South Africa, Ethiopia, Cameroon, and Algeria, with the goal of understanding and analyzing governmental policies, regarding lockdowns in Africa. During the first wave of COVID-19, countries that were inflicted with the disease depicted varying levels of economic instability at the time of the pandemic, different degrees of political freedom, and different lockdown restriction. Following COVID-19, the construction industry saw a drop in investment[21]. Foreign Direct Investment (FDI) to East Africa fell by 16 percent in 2019 to $6.5 billion, owing to restrictions imposed on businesses both locally and globally.[22] These initiatives define the severity of policy reactions and the extent to which previously planned policies were postponed owing to unexpected events. Furthermore, analyzing

[17] Haider N, Osman Ay, Gadzekpo A, *Et Al*. Lockdown Measures in response to Covid-19 in nine Sub-Saharan African Countries. *BMJ Global Health* 2020. Doi: 10.1136/ Bmjgh-2020 003319.

[18] Kharroubi. S. & Saleh. F. (2020): Are Lockdown Measures Effective Against Covid -19? Frontiers in Public Health, Vol.8 (549692), pp.1-4

[19] Zemzem Shigute, Anagaw Derseh Mebratie, Getnet Alemu, Arjun Bedi, 2020: Containing the spread of COVID-19 in Ethiopia, Vol. 10(1), doi:10.7189/jogh.10.010369.

[20] Stein, H. (2020). 'Institutionalizing neoclassical economics in Africa: instruments, ideology and implications'. Economy and Society, 50(1).

[21] Mulu, A, Bekele, A, Abdissa, A, Balcha, T. T, Habtamu, M, Mihret, A, Beyene G.T, ... & Bayih, A. G. (2021). The challenges of COVID-19 testing in Africa: the Ethiopian experience. *The Pan African Medical Journal*, 38.

[22] United Nations Conference on Trade And Development, World Investment Report, 2021: *COVID-19 Slashes Foreign Direct Investment In Africa by 16%.*

low-income countries' policy responses improves our understanding of policymakers in emergencies such as COVID-19 and potential future pandemics.

Our contribution focuses on country-specific political economic decisions and how they have been deployed throughout the execution of various border lockdowns. The implications and problems concerning lockdown techniques in combating COVID-19 in Africa are analysed, with an emphasis on the emergence and extinction of new strains and a succession of vaccinations and boosters. It examines the varied economic standards of five (5) different African countries, taking into account the growth and fall of gross domestic product (GDP) and the amount of inflation affecting goods and services without decoupling it from the period of the pandemic. The conclusion gives highlights on the key issues in the research.

Theorizing Political Economy and Lockdown Policy in Ghana, Ethiopia, Algeria, Cameroon and South Africa

The study employed political economy and economic shock as essential for the discussion of the impacts of COVID-19 and lockdown policies on African countries. This section briefly discusses the concepts/theories and links them to lock-downs and related issues to generate a discourse highlighting examples from selected African countries.

Political Economy: A Brief Explanation of the Concept in Relation to Covid-19 and the Lockdown Policies

The term „political economy" refers specifically to the power dynamics that influence how resources are produced, distributed, and consumed. Political economy is the study of wealth and deals with human endeavors to meet needs and gratify desires.[23] Political economy used to refer to social custom, practice, and knowledge about how to run, first the home, then the community, before it was a science and provided an intellectual account for a system of production, distribution, and exchange.

Overtime, the definition of political economy has evolved. In its current form, political economy includes how a country is managed or controlled, taking both political and economic aspects into consideration. The mercantilist School (mercantilism is an economic practice in which governments exploited their economies to expand state authority at the expense of other countries), called for a strong role for the state in economic regulation, dominated political economy from the 16th through the 18th centuries.[24] The role of individuals over the state

[23] Eatwell, Milgate, and Newman, 1987, 907.
[24] See: Balaam. N. David and Vesseth A. Michael (2022): Political Economy. *Politics and the economy are interrelated for development.* https://www.britannica.com/topic/political-economy/International-political-economy.

was highlighted in several publications by political economists in the 18th century, and mercantilism was extensively challenged. Smith's concept of the"invisible hand," made it clear that governmental initiatives were typically less efficient in increasing societal welfare. Meaning these initiatives were associated with self-interested individual actions. Meanwhile, David Ricardo (1772–1823) a political economist acknowledged the benefits of free trade of which to him is the best for societal welfare and development. His theory of comparative advantage postulated among other things that states were only to create and export commodities they could purchase for a lower price and buy goods that other countries could produce more effectively.[25]

In order to give a more comprehensive framework for understanding complex national and international issues and events, like COVID-19, the concept of political economy has been reinvigorated. Current research on the topic of political economics includes the politics of economic relations, local political and economic issues, a comparison of political and economic systems, and global political economy. Weighing a range of social interests, global bargaining situations, development plans, and philosophical viewpoints, political economy best fits the current debate on the impact of COVID-19 and lock-downs in particular. Examining the social, political, and economic factors and interests that have an impact on tariff policies and how these influences affect the political process is also known as political economic analysis. Economic liberals, according to Balaam and Vesseth, limit the role of the state in the economy in order to allow market forces determine political and social consequences.[26] The above elucidation further foregrounds discussions on lock-down policies in the world and narrowly, the impact of COVID-19 on Ghana, Ethiopia, Algeria, Cameroon and South Africa. These are quintessential African countries that adequately mimic the burgeoning COVID-19 quandary in Africa from the North, South, Western, Central and Eastern Africa.

Applying Political Economy and Economic Shock Concepts to the COVID-19 Discussion

Political economy and economic shock are applied to explain the policies including lockdown, passed by political leaders to combat an unanticipated crisis like COVID-19 that challenged and continues to challenge the economies of most African states. Economic shock requires an unexpected event, whether it be a one-time or short-term occurrence, which has a significant unanticipated impact on the economy. Due to the fact that it produces profits or costs that have not yet

[25] Balaam. N. David and Vesseth A. Michael (2022): Political Economy. *Politics and the economy are interrelated for development.* https://www.britannica.com/topic/political-economy/International-political-economy.

[26] Balaam. N. David and Vesseth .A. Michael (2022): Political Economy. *Politics and the economy are interrelated for development.* https://www.britannica.com/topic/political-economy/International-political-economy.

been included into market prices, this occurrence by its very nature promotes instability.[27] Also, shock is applicable when an incident has the potential to disrupt the entire economy or a large portion of it, and the occurrence was neither planned nor anticipated. Such shock is applicable to the COVID-19 that occurred and manifested as a global pandemic. There are two main pathways for the shock: internal and external. Reduced labour market participation, poorer productivity, and higher domestic trade costs are all examples of the domestic shock. Higher international trade expenses, a decline in export demand and supply, a reduction in remittances and foreign direct investment (FDI), and an increase or decrease in the price of oil are examples of external shocks. With regards to the internal shock, it constituted among other things, the inability of persons to work due to restriction on movements, fear, business closures, and reduced capacity in terms of operation.[28] Economists believe that an economic shock must originate outside the economy, that is, from a scenario that does not arise from an existing problem or programme.

The policy directives initiated by western governments and their counterparts in Africa in particular, to battle the COVID-19, amounted to inconsistencies in socio-economic development, which caused loses in gross domestic products (GDP) and caused general fiscal deficits. Therefore, a substantial evidence based on the state of African countries is provided to highlight the lockdown policy arising due to the impact of the COVID-19 in the globalized world and Africa in particular, using political economy and economic shock as undergirding.

Discussion

The COVID-19 pandemic has had an adverse effect on the global economy, causing limitation on movement and travel,[29] as well as trade restrictions. This severely hampered normal economic activities especially in Africa. Africa's economies, faced a 348 dollar drop in average gross domestic product per capita for lower-middle-income countries and 50 dollar reduction for the continent's low-income countries.[30] This drop was as a result of the closure

[27] Reed Eric (2020): Economic Shocks: Definition and Examples, https://smartasset.com/financial-advisor/economic-shock.
[28] Beyene, L. M, Ferede, T, & Diriba, G. (2020). The economywide impact of the COVID-19 in Ethiopia: Policy and Recovery options.
[29] Maria Nicole et al (2020): The socio-economic implications of the coronavirus pandemic (CIVID-19) A review, https://doi.org/10.1016/j.ijsu.2020.04.018.
[30] Maunganidze A. O and Abebe T.T (2020): Implications of the COVID-19 Pandemic for the Africa–EU Partnership Agenda on Migration and Mobility: *A Continental Perspective, Istituto Affari Internazionali (IAI*).

of businesses, in particular, entertainment businesses and tourist centers among others.[31]-[32]-[33]

Africa as a continent faced numerous challenges. They include governance challenges, reduction in global migration, and decline in economic growth, food security concerns and health care system challenges.[34]-[35] Factors underlying the drastic decline in trade included the slowdown in global demand; declining commodity prices, especially for crude oil; supply chain disruptions; and export restrictions. These countervailing factors led to increase in poverty in several countries affecting both citizens and governmental agencies. Poverty, lack of job opportunities, and food insecurity, as well as violence, have been the primary drivers that either devastate individuals or puts countries in disarray. The epidemic has had a particularly negative impact on the rural economy of tropical low- and middle-income nations, where biodiversity is concentrated.[36] This resulted in an increase in the poverty gap in various African countries. Comparing poverty headcount between pre- COVID-19 and post- COVID-19 in Ghana in particular, the poverty headcount increased from 23.85% to 25.23% in each case, corresponding to a relative increase of 1.38 %.[37] Also, increasing mortality during the COVID-19 season raised significant concerns concerning health related issues in Africa. Scott Greer et al asserted that there could be another factor underlying the ultimate cause of death from COVID-19, such as pneumonia or heart attacks which were exacerbated by the virus. These mortality cases were mostly associated with COVID-19 as reported by some health professionals or governments whiles some other sources registered the cause of mortality to pneumonia or heart attack.[38]

Concerning public acceptance and adherence to COVID-19 laws, findings show that countries with high lockdown rules were willing to use military and police force to defend lockdown measures. Such use of force was exhibited in several countries including African countries like Ghana, South

[31] Antwi-Boasiako, J, Abbey, C, Ogbey, P, & Ofori, R. (2021). Policy Responses to fight COVID-19; the case of Ghana. *Revista De Administração Pública*, *55*(1), pp 122-139.
[32] Aragie, E, Taffesse, A, & Thurlow, J. (2021). The short-term economywide impacts of COVID-19 in Africa: Insights from Ethiopia. *African Development Review*, *33*(S1). doi: 10.1111/1467-8268.12519.
[33] Ede C, et al (2021): Implications of COVID-19 Lockdown on South African Business Sector *International Journal of Financial Research*, Vol. 12, No. 4, pp 12-23; https://doi.org/10.5430/ijfr.v12n4p12.
[34] Medinilla. A et al (2020): African Regional Responses to COVID-19, No. 272, pp. 1-29 https://www.ecdpm.org/dp272.
[35] Mangen, P. O, & Veale, A. (2020). Psychosocial Implications and Programming Responses against COVID-19 in Africa. *COVID-19 in the Global South*, pp. 127.
[36] *Ibid*.
[37] UNU-WIDER: Policy Brief : Distributional effects of the COVID-19 pandemic in Ghana https://www.wider.unu.edu/publication/distributional-effects-covid-19-pandemic-ghana.
[38]Scott L. Greer et al (2021) Introduction: Explaining Pandemic Response; The Comparative Politics and Policy of COVID-19; The Coronavirus Politics https://www.jstor.org/stable/10.3998/mpub.11927713.3.

Africa and Uganda. Comparatively, there were efforts by African leaders to rigidly enforce lockdowns in their countries compared to some jurisdictions around the world. This notwithstanding, India also enforced strict lockdown rules and further deployed their police force to forcefully enforce same.

Governance Challenges

In light of the COVID-19 pandemic, African politicians were forced to make most difficult judgments. This was as a result of the lack of fiscal capacity of African countries to adequately respond to the COVID palaver like some governments of industrialized states, especially concerning strategies to safeguard enterprises, jobs, and social safety nets for the most vulnerable sections of society in their respective countries. The prevailing challenges notwithstanding, governments of African nations took a number of steps to stop the spread of the COVID virus.[39] Governmental actions were connected to public health initiatives (e.g. awareness, isolation and quarantine, health screenings, testing, wearing protective gear)[40], limits on migration and economic measures such as tax exemptions, fiscal stimulus, liquidity injection, interest rate reduction, loan rescheduling[41] and social measures; for example physical distancing, public service closure, limitation on public gatherings and school closures among others.[42] It also included questions about governance and lockdown, which involved a partial or full lockdown, declaration of state of emergency, stay-at-home policies or strategies among others.[43]

Significantly, in considering government interventions, the sources of funding for implementing policies have always been crucial and critical, whether the funds were to be generated internally or externally. However, without any extra spending, the budget deficits of African countries exacerbated due to the loss of government revenue, during the pandemic.

The lockdowns being a factor to curtail the epidemic came at a high cost in terms of money, endangering lives, jeopardizing livelihoods, and exacerbating poverty.[44] The underprivileged majority, whose livelihoods were and are still

[39] Degye Goshu. et al (2020); Assessment of COVID-19 Effects and response measures in Ethiopia: Livelihoods and Welfare Implications; Ethiopian Economics Association; Ethiopian Policy Research Institute, 1-42.
[40] Antwi-Boasiako, J, Abbey, C, Ogbey, P, & Ofori, R. (2021). Policy Responses to fight COVID-19; the case of Ghana. *Revista De Administração Pública*, *55*(1), pp 122-139.
[41] Aragie, E, Taffesse, A, & Thurlow, J. (2021). The short-term economywide impacts of COVID-19 in Africa: Insights from Ethiopia. *African Development Review*, *33*(S1). doi: 10.1111/1467-8268.12519.
[42] Bonful H. A, et al (2020): Limiting spread of COVID-19 in Ghana: *Compliance audit of selected transportation stations in the Greater Accra region of Ghana*, pp 1-13 doi.org/10.1371/journal.pone.0238971.
[43] Beyene, L. M, Ferede, T, & Diriba, G. (2020). *The economywide impact of the COVID-19 in Ethiopia: Policy and Recovery options*.
[44] See: United Nation Conference on Trade and development (2020): *Assessing the impact of COVID-19 on Africa's Economic Development*, pp. 1-21.

acquired on a daily basis and whose living conditions was dependent on daily labor and communication, faced obstacles like social distancing, and found the stay-at-home directives particularly tough.[45] A particular challenge of African governments was the pressure from the population due to lack of resources and already ailing economies, which were adversely impacted.[46] Again, these restrictions sometimes fueled human right abuse including breaches by law enforcers, creating fear and panic within some unstable communities.[47],[48]

The challenge faced by governments in Africa especially the South African government, was the exacerbation of unemployment as a result of the pandemic. Stabilizing food prices and the demand of workers for salary increment were among several demands that came up as a result of the COVID scare.[49] Public problems rose significantly and the major factors that caused the fall of the African economy were the stay at home policies. African governments paid dearly for such policies because countries run on the daily output of production within the state.

Prior to the pandemic, citizens had lost trust in political leaders, therefore, during the phase of COVID-19, some African governments in particular found it difficult sensitizing the public concerning their adherence to COVID protocols. There was difficulty on the part of leaders to make citizens adhere to advice from scientists, because of the already poor performance of policymakers. Throughout this difficulty, circulation of false information of the virus were rampant. In view of that, the government sought to put up a fight against disinformation and conspiracy theories relating to how people interpreted and communicated the causes, nature, symptoms and general information about COVID-19. Empirical literature has reported that such misinformation and disinformation were predominantly pushed by opposition parties.[50]

Ghana made efforts to adopt the WHO recommendations to match its unique situation. In accordance with Ghana's innovative plan, public gatherings were prohibited, market facilities were cleaned, social distancing and personal hygiene were strictly enforced, all land, sea, and air borders were closed to human

[45] Sibley et al (2020): Effects of the COVID -19 Pandemic and Nationwide Lockdown on Trust, Attitudes Toward Government and well-being, Vol. 75, No. 5, 618-630, https://dx.doi.org/10.1037/amp0000662.

[46] Kazeem Bello Ajide, Lanre Ridwan Ibrahim, &Olorunfemi Yasiry Alimi. (2020). Estimating the impacts of lockdown on Covid-19 cases in Nigeria. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 7. https://doi.org/10.1016/j.trip.2020.100217.

[47] Haider N, Osman AY, Gadzekpo A, *et al*. Lockdown measures in response to COVID-19 in nine sub-Saharan African countries. *BMJ Global Health* 2020. doi: 10.1136/ bmjgh-2020 003319.

[48] Many African countries used police and other security forces to excessively and lethally force people to abide by lockdowns and curfews. Some countries are; Ghana, Cameroon, Kenya, etc.

[49] Ede C, et al (2021): Implications of COVID-19 Lockdown on South African Business Sector *International Journal of Financial Research*, Vol. 12, No. 4, pp 12-23; https://doi.org/10.5430/ijfr.v12n4p12.

[50] Indranil Chakraborty and Prasenjit Miaty (2020) *COVID-19: Migration, effects on society, global environment and prevention*.

travel, and disease epicenters were locked down.[51] This unanticipated pandemic forced government to put aside already existing policies and focused solely on the health crises which significantly affected the lives of ordinary Ghanaians.

Another challenge of the government was how to pull the people from poverty due to the lockdown. During the seven-week lockdown, nearly 10.1 million Ethiopians were forced into poverty. Out of the 10.1 million Ethiopians that were pushed into poverty, 7.3 million live in rural areas and 2.7 million in urban areas.[52]

Decline in Economic Growth

A global economic collapse and high unemployment have been brought on by the COVID-19 outbreak. The finances of families were negatively impacted by COVID-19. Several people lost their jobs as a result of the decline and the size of the formal and the informal sectors. Many businesses have been struggling with rising expenses and declining profits. Numerous routine exchanges of locally produced and imported goods between merchants and customers in crowded areas were prohibited because they could hasten the spread of the COVID. Furthermore, a number of studies have indicated that the majority of the urban population in many African cities are employed by markets, which encourages the growth of employment in respective nations.[53]-[54]-[55]. However, COVID-19's indirect effects on businesses and families, not just on traders but also on underprivileged groups like head porters and truck pushers who depend on this work to support and sustain their livelihoods, meant that they lost their source of income and as a result, lost their capacity to provide basic needs for themselves and their families.[56]

The pandemic caused a substantial number of job losses in Ethiopia including the construction business, hotel and restaurant businesses, wholesale

[51] Asante, L., & Mills, R. (2020). Exploring the Socio-Economic Impact of COVID-19 Pandemic in Marketplaces in Urban Ghana. *Africa Spectrum*, *55*(2), 170-181. doi: 10.1177/0002039720943612.

[52] Aragie, E., Taffesse, A., & Thurlow, J. (2021). The short-term economywide impacts of COVID-19 in Africa: Insights from Ethiopia. *African Development Review*, *33*(S1). doi: 10.1111/1467-8268.12519.

[53] Asante, L. A, & Helbrecht, I. (2020). Urban governance and its implications for the micro-geographies of market trading in Ghana: A case of the Kotokuraba Market Project in Cape Coast. *GeoJournal*, *85*(5), 1203-1225.

[54] Debrah, Y. A. (2007). Promoting the informal sector as a source of gainful employment in developing countries: insights from Ghana. *The International Journal of Human Resource Management*, *18*(6), 1063-1084.

[55] Goodfellow, T. (2012). *State effectiveness and the politics of urban development in East Africa: A puzzle of two cities, 2000-2010* (Doctoral dissertation, The London School of Economics and Political Science (LSE)).

[56] Saasa, S, & James, S. (2020). COVID-19 in Zambia: Implications for Family, Social, Economic, and Psychological Well-Being. *Journal of Comparative Family Studies*, *51*(3-4), 347-359.

and retail, industry/manufacturing, transport and personal services.[57] The level of impact of the pandemic on income generated by household sources includes a reduction by 58 percent of such household income, which has increased the poverty index on the continent of Africa in particular. Also, 27.8 percent people have lost their entire non-farm income since the outbreak of the pandemic.[58] Businesses have seen a decrease in demand for goods[59], while disadvantaged households frequently lack food as well as access to basic education, healthcare, clean water, and energy. With the decrease in goods and services, an additional 9.2% of the population in these sub-Saharan countries have immediately fallen into extreme poverty, with about 65% of this increase resulting from the lockdowns.[60]

The second source of livelihood adversely affected by the pandemic is remittance from abroad from which about 39 percent of households have lost their income.[61] Lower salaries have dented domestic spending, and the most disadvantaged in society have seen the collapse of their incomes, and the heat was turned on African countries. There was disruption of international trade, reduced demand for tourism services and subsequent revenue loss, drop in copper prices, and high inflation rates.[62]

The COVID-19 pandemic has continued to have a devastating impact on every aspect of the economy, especially agriculture, which continues to be a crucial economic pillar in the majority of West African nations. Among the agricultural products that West African nations export are cocoa, rubber, cashew nuts, cotton, coffee, and oil palm. For examples, in Ghana, the global cost of cocoa dropped by almost 20% in February 2020.[63] The impact on agriculture have also been significantly worse, due to the disruption in fertilizer and other chemical imports. Also, in Ethiopia, there have been a decrease in coffee export demand.[64] The virus brought about an economic crisis in West Africa through three main channels: (1) disruption in production and decreased demand as a result of countries' containment and mitigation measures to limit the spread of

[57] Degye Goshu et al (2020): Economic and welfare effects of COVID-19 and Responses in Ethiopia: Initial Insights; Ethiopian Economic Association; *Ethiopian Economic Policy Research Institute*, 1-43

[58] Beyene, L. M, Ferede, T, & Diriba, G. (2020). *The economywide impact of the COVID-19 in Ethiopia: Policy and Recovery options*.

[59] *Ibid*.

[60] Teachout, M., & Zipfel, C. (2020). *The economic impact of COVID-19 lockdowns in sub-Saharan Africa Policy brief*. https://www.wider.unu.edu/publication/estimates-impact-covid-19-global-poverty.

[61] *Ibid.*

[62] Ng'andu, B. (2020). *Statement by the hon. Minister of finance on the impact of the coronavirus (covid-19) on the Zambian Economy*.

[63] Bouraima, M. B, Ifred, B, & Zonon, P. (2020). *COVID-19 pandemic and socio-economic and elections implications in the Economic Community of West African States (ECOWAS)*. https://ssrn.com/abstract=3683816.

[64] Beyene, L. M, Ferede, T, & Diriba, G. (2020). *The economywide impact of the COVID-19 in Ethiopia: Policy and Recovery options*.

the pandemic; (2) a decline in global economic growth and tightening global financial conditions, which had a significant impact on the region and continue to do so; and (3) a sharp drop in the prices of basic goods, in line with the global average.[65]

Some banks and businesses operated within limited man hours. During these shortened hours of operation, banks and businesses lost money. The aviation business was not an exception, it was adversely impacted by the COVID. The industry practically came to a halt and made little to no money. Some aircraft companies like the Air Algerie in Algeria lost almost all of their business, while others worked within 70-80% capacity.[66] At the end of 2020, Air Algerie lost 40 billion dinars which is about 320 million dollars. Indeed employees of several of these companies were laid off indefinitely.[67]

Impact on Global Migration

The African Common Position on Migration and Development claims that properly managed migration has a major positive impact on the development of countries of origin and offers great benefits to destination countries.[68] When COVID-19 first appeared, these important benefits of migration ceased. It had a major impact on individuals who wanted to migrate during the heat of the COVID around the world. Ullah and Chattoraj (2018) have estimated that, excluding passengers travelling by rail and by car, there were around 3.6 million persons who travelled both short and large distances in the world in 2016.[69] Also, on average, about one million passengers flew per day by airplane.[70] This clearly shows that a lot of people travel across the world. The dynamic of international migration changed during the lockdown. The majority of airlines were grounded and travel restrictions were imposed which had a great impact on migration. Such restrictions on movements also affected individuals who were stuck in their home countries and could no longer work to provide foreign remittances to support their families and also for the benefit of their local economies within the African states.

[65] Bouraima, M. B, Ifred, B, & Zonon, P. (2020). *COVID-19 pandemic and socio-economic and elections implications in the Economic Community of West African States (ECOWAS).*
[66] Othmane Touat & Amel Tebani (2020): The Corona Virus Crisis and Its Implications on the Air Transport Sector In Algeria A Comparative Study With Some Arab Countries, Vol. 36 (3), 475-499.
[67] Mayai, A. T, Awolich, A. & Tiitmamer, N. (2020). *The Economic Effect of the COVID-19 Pandemic in South Sudan*.
[68] Maunganidze. A. O and Abebe T.T (2020): *Implications of the COVID-19 Pandemic for the Africa–EU Partnership Agenda on Migration and Mobility: A Continental Perspective*, Istituto Affari Internazionali (IAI).
[69]Ullah, A. A, & Chattoraj, D. (2018). *Roots of discrimination against Rohingya minorities: Society, ethnicity and international relations. Intellectual Discourse*, 26(2), 541-465.
[70] Ullah, A. A, & Chattoraj, D. (2018). *Roots of discrimination against Rohingya minorities: Society, ethnicity and international relations. Intellectual Discourse*, 26(2), 541-465.

According to Ullah et.al (2021), the outbreak of the diseases caused many migrants to move to their homes, clutching their meagre possessions which came with other problems, like crowding, and disrupted transport networks. They added that, the sudden lockdown added unto their existing problems as they faced hunger, destitution, the wrath of the police and others. During the lock-down, many countries were unwilling to assist foreigners or migrants in their countries, which meant that the foreigners had to bear all the costs when they were affected by COVID-19.

Following the government's announcement of a lockdown, one of the most urgent and frequently reported crises in Ghana was the tragedy of migrant workers. Internally, the lock-down of Greater Accra and Greater Kumasi compelled hundreds of residents to move back to Ghana's Northern Region. Over 200 migrants returned to Nanumba North Municipality after the lockdown was implemented.[71] The number of Ghanaians who were stuck in Niger and were supposed to be moved through different borders around Ghana, namely Aflao, Elubo, and Sampa, were estimated to be around 1800 persons. Due to the inaccessibility of the standard Ghanaian borders as a result of theclosure of the official borders, there was an increasing use of illegal routes for both migrants entering and departing from the country. These migrants became vulnerable to traffickers and smugglers who operated these unapproved routes profited from them. These stranded labour migrants were either from Ghana or from different African countries.[72]

Furthermore, due to labor migrant issues, marine fishing, fish processing activities, infrastructure development, manufacturing, and construction activities in urban areas were severely impacted, threatening Ghana's economic growth and development. The imposition of travel restrictions and shutdown laws in response to COVID-19, led to intense securitized migration management.[73] According to the World Bank, when examined through the prism of migration, the economic crisis triggered by COVID-19 could be long, deep, and ubiquitous.[74]

According to Bisong, et. al, the implementation of lockdown measures in the host countries led to the loss of numerous migrant workers' jobs, decreased remittance flows to developing countries, and decreased productivity in the host countries. For instance, Ghana's economy was impacted by a decline in

[71] David Tanoh Aduhene & Eeric Osei-Assibey. (2021). Socio-economic impact of COVID-19 on Ghana's economy: challenges and prospects. *The impact of COVID-19 on Ghana's economy*.
[72] United Nations Framework Report (2020), "A UN framework for the immediate socio-economic response to COVID-19", available at: https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/un_framework_report_on_covid-19.pdf (accessed August 2020).
[73] Akim, A.-M, Ayivodji, F., Bank, W, & Dc, W. (2020). *Interaction Effect of Lockdown with Economic and Fiscal Measures against COVID-19 on Social-Distancing Compliance: Evidence from Africa*. https://www.google.com/covid19/mobility/.
[74] World Bank. (2012). The World Bank Annual Report 2012: Volume 1. Main Report. World Bank Annual Report; Washington, DC. World Bank.

remittances in addition to the drop in oil prices.[75] South Africa is one of the African economies that receives a significant amount of intra-African remittances from Southern African Development Community (SADC) countries such as Zimbabwe, Mozambique, Lesotho, Malawi, Namibia, Eswatini, and Zambia[76]. Following the implementation of lockdown measures, the majority of remittances reduced as migrants working in the informal sector lost their jobs and returned home.[77]

Food Security Concerns

The pandemic and the immediate lockdown in most African countries did not necessarily lead to famine. However, there are empirical shreds of evidence that show that the spread of Covid-19 and the related global recession have led to the rise in food insecurity across Africa.[78]-[79]-[80]-[81] This includes rising food prices, police brutality of some vendors, financial difficulties related to the lockdown order, and violent relocations and traffic-calming measures intended to encourage social segregation among traders. These were all indications of the socioeconomic impacts of the COVID-19 pandemic in the local economy.[82]

The above issues highlight the shock African countries faced in the production of goods and provision of services. Ghana, for example, lifted some of its already modest lockdown measures in response to food security concerns, even though the country had some significant number of COVID-19 cases. According to Kamel Mouloudj et al; Algeria experienced a significant increase in demand for food commodities, particularly semolina, pasta, flour, and dry grains in March 2020[83]. These commodities further became almost unavailable and prices were still on the increase as the media also increased families' worries

[75] Debuysscher, J. 2020. Ghana will struggle with impact of COVID-19 and oil price shock. Credendo. 2 April 2020.
[76] Statistics South Africa. 2016. Community survey 2016 – Statistical release.
[77] Cohen, M. and Vecchiatto, P. 2020. Migrant Worker Exodus Undermines South Africa Virus Lockdown. Bloomberg. 25 March 2020.
[78] See: Adjognon, G.S., Bloem, J.R., Sanoh, A, 2020. The Coronavirus Pandemic and Food Security: Evidence from West Africa. Policy Research Working Paper 9474. World Bank.
[79] Arndt, C, Davies, R., Gabriel, S, Harris, L, Makrelov, K, Robinson, S, Levy, S, Simbanegavi, W, van Seventer, D, Anderson, L, 2020. Covid-19 lockdowns, income distribution, and food security: an analysis for South Africa. Global food security 26, 100410.
[80] See: Kansiime, M. K, Tambo, J. A, Mugambi, I, Bundi, M, Kara, A, Owuor, C, 2021. COVID19 implications on household income and food security in Kenya and Uganda: findings from a rapid assessment. World Dev. 137, 105199.
[81] Mahmud, M., & Riley, E, (2021). Household response to an extreme shock: evidence on the immediate impact of the Covid-19 lockdown on economic outcomes and well-being in rural Uganda. World Dev. 140, 105318.
[82] Asante, L. A, & Mills, R. O. (2020). Exploring the Socio-Economic Impact of COVID-19 Pandemic in Marketplaces in Urban Ghana Asante and Mills. In *Africa Spectrum*,Vol. 55, Issue 2.
[83] Kamel Mouloudj, Ahmed Chemseddine Bouarar, Hamid Fecht. (2020). The Impact of COVID-19 Pandemic on Food Security. Les Cahiers du Cread, Vol 36.

about food scarcity. The agriculture and the commerce ministries had to implement measures to create market rebalancing as there was a likelihood of starvation or famine.[84]

Due to the fear of famine, some of these African countries avoided strict and prolonged lockdown measures. This occurred partly because several of these African countries depended on imported goods. Ghana's market trading for instance has continued to rely primarily on imported items from neighboring nations such as Burkina Faso, Nigeria, China, India, and Vietnam among others. There were price hikes for both imported foods and locally produced goods.[85] A drop in demand and/or direct supply shocks disrupted international and domestic supply networks[86]. Most newspapers in African countries reported that there were losses in income and thus access to food became a problem. The food security concerns were evident as countries like Ghana, Zambia, and Benin relaxed their lockdown policies and eventually lifted them. The partial lifting of the lockdown and other related decisions were instigated by the questions around food security. Meanwhile, in Uganda, the president, Yoweri Museveni, blamed price hikes on food sellers or traders and was ready to revoke the licenses of traders who were culprits.

Limitation of the Healthcare System

Most African countries have insufficient health-care capacity and have simultaneously been afflicted by many health challenges such as Ebola, malaria, TB, HIV/AIDS, and pneumonia. According to the WHO, Africa accounts for half of all children under the age of five who die as a result of these diseases. Also, African countries find it difficult to coordinate their health-specific responses to arrest the spread of these viruses.

Typically, health systems in African countries are weak, with limited capacities to deal with pandemics: hospitals are few and far between, the number of medical doctors is low and there are few intensive care units that are equipped to deal with infections. Most African countries' health systems are known to be already overburdened and riddled with existing diseases and the rise and fast spread of the COVID-19 cases was anticipated to place tremendous strain on the few public health systems.[87]

[84] Birner R. et al. (2021): We would rather die from COVID -19 than hunger- Exploring lockdown stringencies in five African countries, *Global Food Security 31 (2021) 10057* https://doi.org/10.1016/j.gfs.2021.100571.

[85] Asante, L, & Mills, R. (2020). Exploring the Socio-Economic Impact of COVID-19 Pandemic in Marketplaces in Urban Ghana. *Africa Spectrum*, *55*(2), 170-181. doi: 10.1177/0002039720943612.

[86] See: Beyene, L. M, Ferede, T, & Diriba, G. (2020). The economywide impact of the COVID-19 in Ethiopia: Policy and Recovery options

[87] United Nation Conference on Trade and development (2020): Assessing the impact of COVID-19 on Africa's Economic Development, 1-21.

From the findings of Seidner et al (2020), South Africa initiated the 5th level lockdown on most public and private sectors with the exception of their health facilities[88]. Also, child health visits for immunizations reduced. There was a problem with balancing primary healthcare provision and the protection of vulnerable population from COVID-19 infection in South Africa. Fear of getting the virus through health-care institutions resulted in a significant decrease in the use of public hospital outpatient and inpatient treatments. In Ethiopia, the number of patients at Addis Ababa University's Black Lion hospital decreased, and absenteeism among health personnel also increased.[89]

Again, in Ethiopia, the country's critical concern centered on dealing with the virus in inadequate health institutions. Ethiopia has a relatively large population but has few health facilities and medical equipment. Deducing from such information, it was a worry for health practitioners to help prevent and reduce COVID-19 in Ethiopia especially under lockdowns. These inadequate health institutions have overwhelmingly relied on fragile economies within the African states, which have been prompted to seek foreign assistance, from time to time. Similarly, Brenya and Adu-Gyamfi (2014) have asserted that the politics of management on healthcare is contingent on financing[90]. Thus, the healthcare system effectively works when there is monetary resource, yet, the political regimes in Africa have devoured the benefits that are to be derived from the health care system. It is often left in the realm of promises of better infrastructure tomorrow, than to take pragmatic steps to improve medical infrastructure and services, to support the citizens within the African states. This issue among others have made health care more or less dysfunctional with limited infrastructure and medical equipment including demotivated medical personnel who are quite often interested in seeking for what they perceive to be greener pastures somewhere in Europe or North America.

Although, there have been efforts made by NGO's and governmental bodies to promote and prepare the health systems in Africa, there have been difficulties in managing the hospital space and attending to patients. This is because the national health systems in several African countries are generally

[88]See: The 5th level lockdown means taking drastic measures to curb spread of the virus. These measures were allowing only essential services, limitation of public transport and no movement between provinces. Siedner MJ, Kraemer JD, Meyer MJ, et al. Access to primary healthcare during lockdown measures for COVID-19 in rural South Africa: an interrupted time series analysis. BMJ Open 2020; 10:e043763. doi:10.1136/ bmjopen-2020-043763.

[89] Zemzem Shigute, Anagaw Derseh Mebratie, Getnet Alemu, Arjun Bedi, 2020: Containing the spread of COVID-19 in Ethiopia, Vol. 10(1), doi:10.7189/jogh.10.010369.

[90] Brenya. E. & Adu-Gyamfi. S, (2014): Interest Groups, Issue Definition and the Politics of Healthcare in Ghana, *Public Policy and Administrative Research*, Vol. 4, No. 6, 88-96.

underfunded and understaffed.[91]-[92]-[93]According to some researchers, health care in Africa increased dramatically in the previous ten years due to the introduction of community-based health insurance programmes launched in various African countries. This notwithstanding, resources are still limited. For instance, Ethiopia has a population of 110 million people but has few health facilities and equipment in the country. It has 557 mechanical ventilators and 570 intensive care unit (ICU) beds[94], which became a big challenge to here, when she was battling against COVID-19 and the concomitant lockdown policy.

Ethiopia and South Africa are not the only countries that suffer from health fragilities and inadequate health facilities. Ghana, Cameroon, Algeria, Uganda, Congo and many other African countries are not exempted. Lockdowns and stay at home policies had the tendency or the proclivity to cause a reduction of human resource in several African countries. One aspect of the COVID-19 protocol was that, infected persons were to stay at home and call for medical assistance from the house. This initiative was a fiasco due to the nature of housing systems and town planning, which are exacerbated by the challenge of few and inefficient ambulatory services.

Political Economy and Economic Shock in a Covid-19 Africa

Political economy is concerned with how politics influences the economy and how the economy influences politics. Politics, in its broadest definition, is compatible with governmental proceedings in which the government seeks to alleviate societal discomfort through policy formulation. Thus, governments aim to boost their respective economies before elections, causing so-called political business cycles to create economic slump around election season. Economic conditions have a significant impact on elections. With regards to that, political economists are unsurprised by the rise in government expenditure during the election year. This results in conflicting policy responses, particularly in the face of a global pandemic.

[91] World Health Organization (WHO) (2013). The World Health Report: Research for Universal Health Coverage https://www.afro.who.int/publications/world-health-report-2013-research-universal-health-coverage.

[92] The Universal Health Coverage was a report that sought to achieve full access to high-quality services for health promotion, prevention, treatment, rehabilitation, palliation, and financial risk protection. The report accounted for the necessary research, stating that nations should be both producers and consumers of research.

[93] Mboera, L. E. G, Akipede, G. O, Banerjee, A, Cuevas, L. E, Czypionka, T, Khan, M, Kock, R, McCoy, D, Mmbaga, B. T, Misinzo, G, Shayo, E. H, Sheel, M, Sindato, C, & Urassa, M. (2020). Mitigating lockdown challenges in response to COVID-19 in Sub-Saharan Africa. In *International Journal of Infectious Diseases* (Vol. 96, pp. 308–310). Elsevier B.V. https://doi.org/10.1016/j.ijid.2020.05.018.

[94] Zemzem Shigute, Anagaw Derseh Mebratie, Getnet Alemu, & Arjun Bedi. (2020). Containing the spread of COVID-19 in Ethiopia. *Journal of global health*, *10*(1).

Political economy and economic shock are significant tools in explaining the aftermath of lockdowns during the spread of COVID-19 in Africa. African states faced difficulties, considering the proper measures to ease COVID-19: what limits to apply and when to relax them, where to spend money and how to raise it, and what national concerns could be constrained to favour international collaboration. These contemplations raised lots of discussions concerning the challenges for governmental bodies both internally and externally. In this case, the epidemic exemplified the interaction of politics, economy, and other factors.

Public health experts have long issued warnings that a major pandemic was imminent, and emphasized the need for improved readiness. Politicians, particularly in African nations, who were preoccupied with upcoming elections, however, found it challenging to invest time, resources, and political capital in addressing the hypothetical prospect of a catastrophe in the future.[95] As a result, African countries in particular were unprepared for the new coronavirus which continues to pose a danger to several of the global population.

As the pandemic spread all over the world, policy responses were moderated by political bodies. Governments' inability to offer and supply all commodities and services for the population throughout the pandemic demonstrated how unprepared and unreliable several African countries were. The directives in battling the COVID-19 led to inconsistencies in socio-economic development which necessitated the loss in GDP and fiscal deficits. In Ethiopia, there was the loss of 14.3% in GDP, whiles Ghana experienced a sharp decline in commodity exports with an overall fiscal deficit of 5.1% GDP. Meanwhile, Algeria's service sector lost $273billion dollars of revenue, and the market prices of South Africa fell to 16.1% GDP. Lastly, Cameroon, which was known for it good response towards COVID-19 also was not spared, according to the International Monetary Fund, Cameroon was expected to suffer a drop of 24.5% GDP in 2019 to 24.1% GDP in 2020. All these drops were due to the impact of COVID-19 on investments, exports and bank liquidity of several African countries.

During the implementation of the lockdown, the prices of internal commodities spiked, causing an internal shock on the market. Economic difficulties resulted from this. The closure of various enterprises also contributed to a decline in labor force participation, poorer productivity, and higher domestic trade costs. This resulted from the implementation of stay-at-home instructions that affected regional trade, the free flow of food and money, and the importation of products. Certain members of the public, as well as some legislators, upon such realization, fought or better still, resisted some public health professionals' advice, hoping for relaxed limitations and a return to normalcy in the foreseeable future. Simultaneously, commercial interests have lobbied for exceptions for

[95] Bouraima, M. B, Ifred, B, & Zonon, P. (2020). *COVID-19 pandemic and socio-economic and elections implications in the Economic Community of West African States (ECOWAS)*. https://ssrn.com/abstract=3683816.

their benefit especially hefty subsidies or bailouts to assist them get through the difficult times. [96]

The rising price of oil, limited investment, unemployment, high tariffs, and increased prices in other goods and services are all factors which contributed to the macroeconomic shock. Yet, under pressure from their constituents, governments have diverted resources away from other countries, prohibited the export of food and drugs, and stockpiled crucial supplies. This increased the external shock in higher international trade costs, dropped export demand, lowered import supply, dropped rate of Foreign Direct Investment (FDI) and remittances, and lowered import price of oil among other things.

Another factor is how the closure of schools affected instructors' income notably in private schools where salaries or payments of teachers are based on tuition. Closures of Public transport systems were also related to domestic shock. It made it difficult for people to commute between different locations and kept drivers from working as well. Workplace closures mostly affected persons employed in urban services including retail, transportation of people and products, lodging and food services, manufacturing, and construction among others.[97]

Summary

The global epidemic of the new corona-virus, is very contagious and deadly.[98] The unexpected discovery of a novel coronavirus had an extraordinary impact on the entire world because of the way the coronavirus spreads. Contact with infected persons aided the rapid spread of the virus over the world. In addition, the lack of rapid preventive immunizations or cures to combat the disease assisted its spread and even raised mortality rates. Lockdown was required, according to the WHO and other health-related organizations, to stop the spread of the virus. In an unexpected turn of events, the disease rapidly spread to almost every nation on the earth. However, the emergence of the disease and its responses especially lockdown, posed a challenge to the world especially Africa.

Majority of these countries that went into lockdown faced disruption in their economic, social, and political activities. Some of the sectors which faced challenges included the migration sector, which supplies labour for most

[96] Goshu. D. et al (2020); Assessment of COVID-19 Effects and response measures in Ethiopia: Livelihoods and Welfare Implications; Ethiopian Economics Association; Ethiopian Policy Research Institute, 1-42.

[97] Teachout, M, & Zipfel, C. (2020). *The economic impact of COVID-19 lockdowns in sub-Saharan Africa Policy brief*. https://www.wider.unu.edu/publication/estimates-impact-covid-19-global-poverty.

[98] Most notable in the continuous announcement and fight against covid-19 is WHO. (2020). *Novel Coronavirus (2019-Ncov.*

countries and remittances foreign nationals send to their home countries. The migration sector has been mostly associated with tourist going on vacations and adding more income to the host country. All these advantages were severely affected due to the pandemic and the lockdown policy. Food security problems were readily apparent in the majority of African countries, prompting these countries to revise existing lockdown tactics. The spread of the virus and the lockdown directive had a big influence on politics, nationally and internationally. Due to the fact that fewer people were unable to work from home, economic growth slowed, leading to lower productivity, little to no remittances, and a higher reliance on the government to meet all basic needs. Even though the Lockdown was essential in halting the spread of COVID-19, it had an adverse effect on the economies of most African nations both globally and locally. This also had an impact on their political process. Implementation of these limits was limited due to lack of resources, but it also prompted concerns about excesses in law enforcement and human rights violations.

The idea that reinforced this conversation highlighted the argument that because illnesses have no regard for national boundaries, a global epidemic required a global response. As a result, the best course of action to handle an international public health disaster should undoubtedly be a coordinated global response. To achieve same, the primary goal of the lockdown to stop the spread of the disease could have been best achieved with proper local strategies that could help to maintain social, psychological and economic well-being of the people within the African states. The Lockdown policy alone thwarted or better still dwarfed global economic interdependence and fiscal growth with disruptions that cut across social, cultural, and psychological dimensions of human existence. Indeed, the push for economic growth among the community of nations has become paramount in the contemporary history of the world. The damning effect of the COVID shall continue to linger even in the foreseeable future, especially for countries whose economies have been mismanaged over a longer period of time.

Zaključak

Globalna epidemija novog korona virusa, veoma je zarazna i smrtonosna. Neočekivano otkriće novog korona virusa imalo je izuzetan utjecaj na cijeli svijet zbog načina na koji se koronavirus širi. Kontakt sa zaraženim osobama doprinio je brzom širenju virusa širom svijeta. Osim toga, nedostatak brzih preventivnih imunizacija ili lijekova za borbu protiv bolesti je pomogao njenom širenju, pa čak i povećao stopu smrtnosti. Prema WHO-u i drugim zdravstvenim organizacijama bilo je potrebno zaključavanje kako bi se zaustavilo širenje virusa. U neočekivanom preokretu, bolest se brzo proširila na gotovo sve nacije na zemlji. Međutim, pojava bolesti i njeni odgovori, posebno izolacija, predstavljali su izazov za svijet, posebno za Afriku.

Većina ovih zemalja koje su ušle u izolaciju suočile su se s poremećajem u svojim ekonomskim, društvenim i političkim aktivnostima. Neki od sektora koji su se suočili sa izazovima uključuju sektor migracija, koji obezbjeđuje radnu snagu za većinu zemalja i doznake koje strani državljani šalju u svoje matične zemlje. Sektor migracija je uglavnom povezan sa odlaskom turista na odmor i dodavanjem više prihoda zemlji domaćinu. Sve ove prednosti bile su ozbiljno pogođene zbog pandemije i politike izolacije. Problemi sa sigurnošću hrane bili su odmah očigledni u većini afričkih zemalja, što je navelo ove zemlje da revidiraju postojeće taktike izolacije. Širenje virusa i direktiva o izolaciji imali su veliki utjecaj na politiku, na nacionalnom i međunarodnom planu. Zbog činjenice da manje ljudi nije moglo da radi od kuće, ekonomski rast je usporen, što je dovelo do niže produktivnosti, malog ili nikakvog doznaka i većeg oslanjanja na vladu da zadovolji sve osnovne potrebe. Iako je blokada bila ključna za zaustavljanje širenja COVID-19, imala je negativan učinak na ekonomije većine afričkih nacija kako na globalnom tako i na lokalnom nivou. To je uticalo i na njihov politički proces. Sprovođenje ovih ograničenja bilo je ograničeno zbog nedostatka resursa, ali je takođe izazvalo zabrinutost zbog ekscesa u provođenju zakona i kršenja ljudskih prava.

Ideja koja je pojačala ovaj razgovor naglasila je argument da zbog toga što bolesti nemaju obzira na nacionalne granice, globalna epidemija zahtijeva globalni odgovor. Kao rezultat toga, najbolji način djelovanja za rješavanje međunarodne katastrofe javnog zdravlja nesumnjivo bi trebao biti koordiniran globalni odgovor. Da bi se to postiglo, primarni cilj izolacije za zaustavljanje širenja bolesti mogao se najbolje postići odgovarajućim lokalnim strategijama koje bi mogle pomoći u održavanju socijalnog, psihološkog i ekonomskog blagostanja ljudi u afričkim državama. Sama politika zaključavanja osujetila je ili još bolje umanjila globalnu ekonomsku međuzavisnost i fiskalni rast s poremećajima koji su zahvatili društvene, kulturne i psihološke dimenzije ljudskog postojanja. Zaista, pritisak na ekonomski rast među zajednicom nacija postao je najvažniji u savremenoj historiji svijeta. Pogubni učinak COVID-a nastavit će se zadržati čak i u doglednoj budućnosti, posebno za zemlje čijim se ekonomijama loše upravljalo u dužem vremenskom periodu.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

1. Adjognon, G.S, Bloem, J.R, Sanoh, A, 2020. The Coronavirus Pandemic and Food Security: *Evidence from West Africa*. Policy Research Working Paper 9474.
2. Ajide, K. B, Ibrahim, R. L, & Alimi, O. Y. (2020). Estimating the impacts of lockdown on Covid-19 cases in Nigeria. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, *7*. https://doi.org/10.1016/j.trip.2020.100217.
3. Akim, A. M, Ayivodji, F, Bank, W, & Dc, W. (2020). *Interaction Effect of Lockdown with Economic and Fiscal Measures against COVID-19 on Social-Distancing Compliance: Evidence from Africa*. https://www.google.com/covid19/mobility/.

4. Alfano, V, & Ercolano, S. (2020). The Efficacy of Lockdown against COVID-19: A Cross-Country Panel Analysis. *Applied Health Economics and Health Policy*, *18*(4), 509–517.
5. Antwi-Boasiako, J, Abbey, C, Ogbey, P, & Ofori, R. (2021). Policy Responses to fight COVID-19; the case of Ghana. *Revista De Administração Pública*, *55*(1), pp 122-139.
6. Aragie, E, Taffesse, A, & Thurlow, J. (2021). The short-term economywide impacts of COVID-19 in Africa: Insights from Ethiopia. *African Development Review*, *33*(S1). doi: 10.1111/1467-8268.12519.
7. Arndt, C, Davies, R, Gabriel, S, Harris, L, Makrelov, K, & Robinson, S. et al. (2020). Covid-19 lockdowns, income distribution, and food security: An analysis for South Africa. *Global Food Security*, *26*, 100410. doi: 10.1016/j.gfs.2020.100410.
8. Asante, L, & Helbrecht, I. (2019). Urban governance and its implications for the micro-geographies of market trading in Ghana: a case of the Kotokuraba Market Project in Cape Coast. *Geojournal*, *85*(5), 1203-1225. doi: 10.1007/s10708-019-10018-0.
9. Asante, L, & Mills, R. (2020). Exploring the Socio-Economic Impact of COVID-19 Pandemic in Marketplaces in Urban Ghana. *Africa Spectrum*, *55*(2), 170-181. doi: 10.1177/0002039720943612.
10. Atalan, A. (2020). Is the lockdown important to prevent the COVID-19 pandemic? Effects on psychology, environment and economy-perspective. *Annals Of Medicine And Surgery*, *56*, 38-42. doi: 10.1016/j.amsu.2020.06.010.
11. Behuria, P. (2022). The political economy of a tax haven: the case of Mauritius. *Review Of International Political Economy*, 1-29. doi: 10.1080/09692290.2022.2069144.
12. Beyene, L. M., Ferede, T., & Diriba, G. (2020). The economywide impact of the COVID-19 in Ethiopia: Policy and Recovery options.
13. Birner R. et al. (2021). We would rather die from COVID -19 than hunger- Exploring lockdown stringencies in five African countries, *Global Food Security 31 (2021) 10057* doi.org/10.1016/j.gfs.2021.100571.
14. Bonful H. A, et al (2020): Limiting spread of COVID-19 in Ghana: *Compliance audit of selected transportation stations in the Greater Accra region of Ghana*, pp 1-13 doi.org/10.1371/journal.pone.0238971.
15. Bouraima, M. B, Ifred, B, & Zonon, P. (2020). *COVID-19 pandemic and socio-economic and elections implications in the Economic Community of West African States (ECOWAS)*.
16. Brenya E. & Adu-Gyamfi. S (2014): Interest Groups, Issue Definition and the Politics of Healthcare in Ghana*, Public Policy and Administrative Research*, Vol.4, pp 88-96.
17. Brown, J. (2021). Lawfare under lockdown: Challenges to South Africa's Covid Regulations, March to August 2020. *South African Journal on Human Rights*, *37*(2) pp 302–312. doi.10.1080/02587203.2021.1987156.
18. Chakraborty I, Maity P (2020): COVID-19 Outbreak: Migration, effects on society, global environment and prevention. https://doi.org/10.1016/j.scitoyenv.2020.138882.
19. Chukwufumnaya, C. E, & Oghuvbu, E. A. (2020) The Corona-Virus Pandemic and its Impacts on Human Security in West Africa.
20. Cohen, M. and Vecchiatto, P. 2020. Migrant Worker Exodus Undermines South Africa Virus Lockdown. Bloomberg. 25 March 2020.
21. David Tanoh Aduhene and Eric Osei-Assibey. (2021). Socio-economic impact of COVID-19 on Ghana's economy: challenges and prospects. *The impact of COVID-19 on Ghana's economy*.
22. Debrah, Y. A. (2007). Promoting the informal sector as a source of gainful employment in developing countries: insights from Ghana. *The International Journal of Human Resource Management*, *18*(6), 1063-1084.
23. Debuysscher, J. 2020. Ghana will struggle with impact of COVID-19 and oil price shock. Credendo. 2 April 2020.

24. Dueñas, M, Campi, M, & Olmos, L. E. (2021). Changes in mobility and socioeconomic conditions during the COVID-19 outbreak. *Humanities and Social Sciences Communications*, *8*(1). https://doi.org/10.1057/s41599-021-00775-0.
25. Ede C, et al (2021): Implications of COVID-19 Lockdown on South African Business Sector *International Journal of Financial Research*, Vol.12, No.4, pp 12-23; https://doi.org/10.5430/ijfr.v12n4p12.
26. Goodfellow, T. (2012). State effectiveness and the politics of urban development in East Africa*: A puzzle of two cities, 2000-2010* (Doctoral dissertation, The London School of Economics and Political Science (LSE)).
27. Goshu et al (2020): Economic and welfare effects of COVID-19 and Responses in Ethiopia: Initial Insights; Ethiopian Economic Association; Ethiopian Economic Policy Research Institute, 1-43.
28. Goshu. D. et al (2020); Assessment of COVID-19 Effects and response measures in Ethiopia: *Livelihoods and Welfare Implications; Ethiopian Economics Association;* Ethiopian Policy Research Institute, pp. 1-42.
29. Greer, S. L, King, E, Massard da Fonseca, E, & Peralta-Santos, A. (2021). *Coronavirus politics: The comparative politics and policy of COVID-19* (p. 663). University of Michigan Press.
30. Haider N, Osman AY, Gadzekpo A, *et al*. Lockdown measures in response to COVID-19 in nine sub-Saharan African countries. *BMJ Global Health* 2020. doi: 10.1136/ bmjgh-2020 003319.
31. Hamidouche, M. (n.d). (2020) *COVID-19 Epidemic in Algeria: Assessment of the implemented preventive strategy*. https://doi.org/10.1101/2020.04.21.20074443.
32. Harapan et al (2020): Coronavirus disease 2019(COVID-19): A Literature Review: *Journal of infection and Public Health*, pp. 667-673, https://doi.org/10.1016/j.jiph.2020.03.019.
33. Howard Stein, 2020, Africa and Economic Pathologies of the COVID-19 Pandemic in P.C Gerard. *COVID-19 In the Global South: Impacts and Responses* (pp85-94) England – Bristol University Press.
34. Kamel Mouloudj, Ahmed Chemsiddine Bouarar, Hamid Fechit (2020). The Impact of COVID-19 Pandemic on Food Security. *Les Cahiers du Cread,* Vol. 36.
35. Kansiime, M.K, Tambo, J.A, Mugambi, I, Bundi, M, Kara, A, Owuor, C, 2021. COVID19 implications on household income and food security in Kenya and Uganda*: findings from a rapid assessment*. World Dev. 137 (105199).
36. Kharroubi. S. & Saleh. F. (2020): Are Lockdown Measures Effective Against Covid - 19? Frontiers in Public Health, Vol. 8 (549692), 1-4.
37. Mahmud, M, & Riley, E, (2021). Household response to an extreme shock: *evidence on the immediate impact of the Covid-19 lockdown on economic outcomes and well-being in rural Uganda*. World Dev. 140, 105318.
38. Manenti, R, Mori, E, di Canio, V, Mercurio, S, Picone, M, Caffi, M, Brambilla, M, Ficetola, G. F, & Rubolini, D. (2020). The good, the bad and the ugly of COVID-19 lockdown effects on wildlife conservation: Insights from the first European locked down country. In *Biological Conservation* (Vol. 249). Elsevier Ltd. https://doi.org/10.1016/j.biocon.2020.108728.
39. Mangen, P. O, & Veale, A. (2020). Psychosocial Implications and Programming Responses Against COVID-19 in Africa. *COVID-19 IN THE GLOBAL SOUTH*, pp 127.
40. Maunganidze. A. O and Abebe T.T (2020): Implications of the COVID-19 Pandemic for the Africa–EU Partnership Agenda on Migration and Mobility: *A Continental Perspective, Istituto Affari Internazionali (IAI)* https://www.jstor.org/stable/resrep27585
41. Mayai, A. T, Awolich, A, & Tiitmamer, N. (2020). The Economic Effect of the COVID-19 Pandemic in South Sudan.
42. Mboera, L. E. G, Akipede, G. O, Banerjee, A, Cuevas, L. E, Czypionka, T, Khan, M, Kock, R, McCoy, D, Mmbaga, B. T, Misinzo, G, Shayo, E. H, Sheel, M, Sindato, C, & Urassa, M. (2020). Mitigating lockdown challenges in response to COVID-19 in Sub-

Saharan Africa. *International Journal of Infectious Diseases* (Vol. 96, pp. 308–310). Elsevier B.V. https://doi.org/10.1016/j.ijid.2020.05.018.
43. Medinilla. A et al (2020): African Regional Responses to COVID-19, No.272, pp.1-29 https://www.ecdpm.org/dp272.
44. Mitik Beyene, L, Ferede, T, & Diriba, G. (n.d). *The economywide impact of the COVID-19 in Ethiopia: Policy and Recovery options*.
45. Mulu, A., Bekele, A, Abdissa, A, Balcha, T. T, Habtamu, M., Mihret, A, Beyene G.T, & Bayih, A. G. (2021). The challenges of COVID-19 testing in Africa: the Ethiopian experience. *The Pan African Medical Journal*, Vol 38.
46. Murphy, M. (2020). Possible Implication of COVID-19 on International Peace and Security. What's in Blue*: Insight on the work of the UN Security Council?*.
47. Ng'andu, B. (2020). Statement by the Hon. Minister of finance on the impact of the coronavirus (covid-19) on the Zambian Economy.
48. Nicola M. et al. (2020): The socio-economic implications of the coronavirus pandemic (COVID 19): A review, *International Journal of Surgery* Vol. 78 (2020) pp185–193, https://doi.org/10.1016/j.ijsu.2020.04.018.
49. Nwosu, C. A, Marcus, S. N, & Metu, A. G. (2020). Socialscientia Journal of the Social Sciences and Humanities Covid-19 Lockdown, Supply Disruptions And Inflationary Pressure In Nigeria. In *Socialscientia Journal* (Vol. 5). https://.journals.aphriapub.com/index.php/SS/.
50. Reed Eric (2020): Economic Shocks: Definition and Examples, https://smartasset.com/financial-advisor/economic-shock.
51. Saasa, S, & James, S. (2020). COVID-19 in Zambia: Implications for Family, Social, Economic, and Psychological Well-Being. *Journal of Comparative Family Studies*, *51*(3-4), 347-359.
52. Sibley et al (2020): Effects of the COVID -19 Pandemic and Nationwide Lockdown on Trust, Attitudes Toward Government and well-being, Vol .75, pp 618-630.
53. Siedner MJ, Kraemer JD, Meyer MJ, et al. Access to primary healthcare during lockdown measures for COVID-19 in rural South Africa: *an interrupted time series analysis*. BMJ Open 2020; doi:10.1136/ bmjopen-2020-043763.
54. Statistics South Africa. 2016. Community survey 2016 – Statistical release.
55. Teachout, M, & Zipfel, C. (2020). *The economic impact of COVID-19 lockdowns in sub-Saharan Africa Policy brief*. https://www.wider.unu.edu/publication/estimates-impact-covid-19-global-poverty.
56. Touat & Tebani (2020): The Corona Virus Crisis and Its Implications on the Air Transport Sector In *Algeria A Comparative Study with Some Arab Countries*, Vol. 36 (3), 475-499.
57. Ullah A.A et al (2021): Locked up under Lockdown: *The COVID-19 pandemic and the migrant population, Social Sciences & Humanities*. Vol. 3 (2021) 100126 https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2021.100126.
58. UNECA Report, May 20, 2020: The impact of lockdowns on African countries COVID-19, Livelihood Insecurity & Economic Impact.
59. United Nation Conference on Trade and development (2020): *Assessing the impact of COVID-19 on Africa's Economic Development*, pp 1-21.
60. United Nations Conference on Trade and Development, World Investment Report, 2021: *COVID-19 Slashes Foreign Direct Investment In Africa By 16%*, https://unctad.org/news/covid-19-slashes-foreign-direct-investment-africa-16.
61. United Nations Framework Report (2020),"A UN framework for the immediate socio-economic response to COVID-19", available at: https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/un_framework_ report_on_covid-19.pdf (accessed August 2020).
62. UNU-WIDER: Policy Brief: Distributional effects of the COVID-19 pandemic in Ghana https://www.wider.unu.edu/publication/distributional-effects-covid-19-pandemic-ghana.

63. Wang, C, Horby, P. W, Hayden, F. G, & Gao, G. F. (2020). *A novel coronavirus outbreak of global health concern. The lancet, 395(10223), 470-473.WHO. (2020). Novel Coronavirus (2019-nCoV) TECHNICAL FOCUS: Laboratory detection*. (n.d.).Retrieved from https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation reports/20200121- sitrep-1-2019-ncov.pdf.
64. WHO (n3) https://www.afro.who.int/publications/situation-reports-covid-19-outbreak-sitrep-07-15-april-2020.
65. WHO. (2020). Novel Coronavirus (2019-Ncov). https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-covid-19.
66. World Bank (2012). The World Bank Annual Report 2012: Volume 1. Main Report. World Bank Annual Report; Washington, DC.© World Bank.
67. World Health Organization (2013). The World Health Report: Research for Universal Health Coverage. https://www.afro.who.int/publications/world-health-report-2013-research-universal-health-coverage.
68. Worldometer, (2020). The site updates every new case that comes up globally https://www.worldometers.info/coronavirus/.
69. Zemzem Shigute, Anagaw Derseh Mebratie, Getnet Alemu, Arjun Bedi, 2020: Containing the spread of COVID-19 in Ethiopia, Vol. 10(1), doi:10.7189/jogh.10.010369.

Mr. sc. Esko MURATOVIĆ
JU Gimnazija „Stojan Cerović“, Nikšić, Crna Gora
E-mail: esko.muratovic@t-com.me

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC: 94:113:14(1-051H. Grasije) (091)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.416

O STATUSU VREDNOSNIH SUDOVA U FILOZOFSKOJ ISTORIJI FILOZOFIJE H. GRASIJE

Vrijednost je više nego samo preferencija; ona je ograničena na one tipove izbora (preferencijalnog ponašanja) na kojima se baziraju koncepcije poželjnog. Dewey, J.(1956).

Vrijednosti su centralni stavovi ili sentimenti koji određuju prioritete među čovjekovim preferencijama i stoga daju strukturu životu. Allport, G.W. (1969).

Apstrakt: *Istorijsko-filozofske rasprave, koje svoje proishođenje duguju istorijsko-filozofskom kontekstu, počinju, ne samo formulacijom izvjesnih stanovišta, već i ispitivanjem njihove vrijednosti, kao i pomijeranjem prema onima koja izgledaju prihvatljiva. Pažnja našeg istraživanja usmjerena je ka pitanjima vrijednosti i vrednovanja filozofske prošlosti kroz datu problematikuu u okviru djela „Filozofija i njena istorija“, autora Horhe Grasije, dok će se predmet naše pažnje odnositi i na legitimnost donošenja vrijednosnih iskaza u istoriji filozofije, prevashodno onih koji se bave istinitosnom vrijednošću. Naime, pored brižljive pažnje u odnosu na filozofske izvore na čijim temeljima se dolazi do tačnih objašnjenja iz prošlosti, nezaobilazan je i istorijski kontekst pozitivnog doprinosa, ne samo istorijsko-filozofskog, već i istorijskog zadatka. Istoričar filozofije na taj način daje snažan doprinos istorijsko-vrednosnim istinama koje izdiže iz sumaglice margina povijesnog mišljenja, dočim će se kodificiranje tačaka konvergencije naučno-metodoloških mehanizama i epistemičko-aksioloških zahvata, - s jedne strane, - kroz saznajno-teorijsko rabljenje događajne istorije, i s druge, - istorijsko-filozofskim promišljanjem filozofski vrednovanih datih diskursa, skupno graditi ono istinito, - naučno vrijedno. Ukoliko bi istorijska istina isključivala vrijednosti koje su u suprotnosti sa njenim postignućem i trajanjem, onda bi se i samo postupanje i pristup istorijsko-filozofskom nasljeđu trebali tretirati posredstvom usklađenih postupaka i normi u rješavanju veoma složenih istorijsko-filozofskih i meta-istorijsko-filozofskih zahtjeva i zadataka prirođenih samo filozofiji, istovremeno, - u vrednosnom smislu, - neodređenih od istorijske nauke. U toj konvergentoj dija-logosnosti,*

često nužno potrebujućoj, metodološka paradigmatika vrednovanja supstancijalnih istina traži prohodnost aksiološko-vrednosnog lakmusovanja suglasja, - koliko filozofskih, toliko i istorijskih saznanja i istina. Istinom kao objektivnošću važenja jednog vrednosnog stava se u istorijsko-filozofskom smislu, prema tome, može pokazati kako je određeni vrednosni iskaz utemeljen u doživljaju vrijednosti. To nam upravo kazuje da se odlika vrednosnih sudova ogleda i u tome što njima zauzimamo stav u odnosu na istorijsko-saznajne forme mišljenja. Dok u nauci postoje opšteprihvaćeni kriterijumi za provjeru istinitosti, dotle u domenu vrijednosti tako egzaktnih kriterijuma nema, dočim je bitno istaći da objektivno i ispravno objašnjenje prošlosti zahtijeva izvjesne vrednosne iskaze u cjelokupnoj istoriji, a sudove o istinitosnoj vrijednosti u istoriji filozofije, čime se ukazuje na značaj i ulogu vrednovanja i istinitosnih vrijednosti unutar filozofski usmjerene hermeneutizacije filozofsko-istorijskih iskazivih istina i mogućnosti da se kontinuitet u traganju za istinom ne može i ne bi smio biti prekinuti, pri čemu teoretičar Horhe Grasija daje snažan doprinos tumačenju i shvatanju ovih relacija, što je i predmet ovog rada. Tragajući za razlozima boljeg razumijevanja ideja i filozofskih gledišta iz prošlosti H. Grasija ukazuje na poznavanje onog što se uzima za njihovu istinitosnu vrijednost. Tu se ima u vidu razmatranje validnosti i ispravnosti argumenata na kojima su zasnovana određena učenja, a to se odnosi se na tekstove. Tekstovi su, prema tome, osnovno sredstvo koje imamo za pristup filozofskim idejama iz prošlosti. Bez tekstova je nezamisliv pristup idejama iz prošlosti, dok se posao istoričara ogleda u tome da ponovo ustanovi neodređeno značenje teksta. Kao najcjelishodnije tumačenje uzima se ono koje ima najviše smisla sa pozicija i filozofije i istorije zato što se istoričar mora osloniti na filozofska učenja iz prošlosti koja imaju više smisla. Mada se ukazuje na to da istoričari i istoriografi smatraju neke maskirane vrednosne iskaze deskriptivnim, sa priznanjem da mnogi od njih uključuju i deskripcije; ono što je bitnije odslikava se više u tome da istorijsko objašnjenje filozofske prošlosti nužno uključuje i podrazumijeva vrednosne iskaze, onda zadatak istorije podrazumijeva i obuhvata vrednovanje.

Ključne riječi: *Istorija filozofije, istorija, vrednovanje, vrijednost, istorijska istina, vrednosni iskazi, H. Grasija.*

ON THE STATUS OF SECURITIES IN THE PHILOSOPHICAL HISTORY OF PHILOSOPHY H. GRASIJA

Abstract: *Historical-philosophical debates, which owe their origin to the historical-philosophical context, begin not only with the formulation of certain points of view, but also with the examination of their value, as well as moving towards those that seem acceptable. The attention of our research is focused on issues of value and evaluation of the philosophical past through the given issues within the work „Philosophy and its history" by Jorge Gracia, while*

the subject of our attention will be the legitimacy of value statements in the history of philosophy. dealing with truth value. Namely, in addition to careful attention in relation to philosophical sources on the basis of which accurate explanations from the past are obtained, the historical context of positive contribution, not only historical-philosophical, but also historical task, is unavoidable. The historian of philosophy thus makes a strong contribution to historical-value truths that rise from the haze of margins of historical thought, while codifying the points of convergence of scientific-methodological mechanisms and epistemic-axiological interventions - on the one hand - through cognitive-theoretical use of event history. and on the other, - by historical-philosophical reflection on philosophically valued given discourses, to build together the true, - scientifically valuable. If historical truth excludes values that are contrary to its achievement and duration, then the very course and approach to historical and philosophical heritage should be treated through harmonized procedures and norms in solving very complex historical-philosophical and meta-historical-philosophical requirements and tasks inherent only in philosophy, at the same time, - in the value sense, - indeterminate by historical science. In that convergent dialogue, which is often necessary, the methodological paradigm of valuing substantial truths seeks the passability of axiological-value litmus tests of agreement - as much philosophical as historical knowledge and truth. Truth as the objectivity of the validity of a value attitude in the historical-philosophical sense, therefore, can show how a certain value statement is based on the experience of value. This tells us that the quality of value judgments is reflected in the fact that we take a stand with them in relation to historical-cognitive forms of opinion. While in science there are generally accepted criteria for verifying truthfulness, there are no such exact criteria in the domain of values, while it is important to point out that an objective and correct explanation of the past requires certain value statements throughout history, and judgments about true value in the history of philosophy. the significance and role of valuation and truth values within the philosophically oriented hermeneutization of philosophical-historical expressive truths and the possibility that the continuity in the search for truth cannot and should not be interrupted, whereby the theorist Jorge Gracia makes a strong contribution to the interpretation and understanding of these relations, which is the subject of this paper. Searching for reasons for a better understanding of ideas and philosophical views from the past H. Gracia points to the knowledge of what is taken for their truthful value. This refers to the consideration of the validity and correctness of the arguments on which certain teachings are based, and this refers to the texts. Texts are, therefore, the basic means we have for accessing philosophical ideas from the past. Without texts, an approach to ideas from the past is inconceivable, while the job of a historian is to re-establish the indefinite meaning of a text. The most expedient interpretation is the one that makes the most sense from the standpoint of both philosophy and history, because the historian must rely on philosophical teachings from the past that have more

meaning. Although it is pointed out that historians and historians consider some masked value statements to be descriptive, with the recognition that many of them include descriptions; what is more important is reflected more in the fact that the historical explanation of the philosophical past necessarily includes and implies value statements, then the task of history implies and encompasses evaluation.

Key words*: History of philosophy, history, evaluation, value, historical truth, value statements, H. Gracia.*

Uvod

Ukoliko se iz duha filozofije govori o istoriji, onda nije samo riječ o istoriji filozofije, već o misaonim osvrtima koji prošlost kao takvu prevode u sadašnjost. Zaslužnost takvog promišljanja, posredovanog kakvim-takvim kontinuitetom razumijevanja prošlosti, implicira nove povijesno-filozofske putokaze. Da bi se spoznala vrijednost filozofske samobitnosti i raznovrsnosti, sami duh raskriva mnoštvo puteva, koji svoju utemeljenost, u stvari, duguju spoznaji cjeline. Samo čitanje filozofskih djela, ne samo u epohalnom kontekstu, iznova biva i način traženja i razumijevanja, jer se mnogo toga u tematskom smislu ne mijenja, dok svaki kritički i stvaralački filozofski nalog ne izlazi iz kategorija sadašnjosti, u odnosu na prošlo, ali i prema budućem. To nam govori i o neuvažavanju šireg oovijesno civilizacijskog sklopa, često bez orijentira za spoznaju smislenih veza između pojedinih filozofa i njihovih učenja. Upravo bitan relat tog odnosa nalazi se u kategoriji povijesno saživljenog mišljenja koje je samo bivstvo, jer ići putem bivstva znači i tražiti i prepoznavati objektivnu vrijednost, te spremnosti da se filozofski utemeljeno mišljenje sačuva od konstrukcija i neizvjesnosti. U borbi za održivost vlastitog učenja često se posezalo za krutim i isključivim stavom, pored stalne nedoumice koja se odnosi na pitanje: šta je filozofija, a šta je istorija filozofije. I pored toga što svako filozofsko učenje teži ka otkrivanju istine, katkad se čini da slika aktuelnog filozofskog trenutka djeluje još nejasnije. Međutim, istorija filozofije za filozofa ima karakter definijensa (nastupa kao otkriće nove istine), privilegovanog predmeta (u mnoštvu različitih mišljenja traži i otkriva ono utemeljujuće) i normativnog ideala (život u skladu s mišljenjem).

Za razliku od umjetnika i pisaca, istoričar filozofije, pored brižljive pažnje koju mora da poklanja filozofskim izvorima, mora da pruži tačna objašnjenja iz prošlosti. Težeći ka pozitivnom doprinosu ispunjenja filozofskog zadatka, Grasija nam sugeriše da se istorijom filozofije moramo baviti na filozofski način. Treba shvatiti „da filozofski nastrojen istoričar filozofije mora učestvovati u procjenjivanju vrednosti i da ove procene služe filozofu.“[1] Iako

[1] Horhe Grasija, *Filozofija i njena istorija*, Filip Višnjić, Beograd 2002, 23. (dalje: H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*).

vrijednosni sudovi ne posjeduju jasne kriterijume posredstvom kojih se može ustanoviti objektivnost, tj. ispravnost nekog suda o „dobrom, plemenitom i lijepom“, ipak se u suprotstavljenim mišljenjima oko opravdanja i značenja vrijednosnih sudova čini najprihvatljivijim to da su vrijednosne postavke jednim svojim dijelom normativne (obuhvataju zapovijest, poziv, apel), a drugim dijelom saznajne. Slijede i pitanja: Da li filozofi imaju opravdanje za proučavanje istorije filozofije? Da li istorija filozofije može biti opravdana kao podesno zanimanje za filozofe i druge čija interesovanja jesu više nego čisto antikvarska? Koju korist filozofija može imati od istorije filozofije, ako se ima u vidu Grasijin uvid da „istorija filozofije nije neophodna za filozofiju, jer proučavanje istorije filozofije nije cilj filozofa“? Da li je, hartmanovski kazano, pitanje mjere metodske nadležnosti u dijalektičkoj vezi sa samim vrednovanjem? Koji kriterijumi ukazuju na odnos samog vrednovanja i već važećih opštevaljanih vrijednosti? Da li je opravdano prihvatljiva ova ili ona filozofska vrijednost?

U ovom radu ćemo se baviti pitanjima vrijednosti i vrednovanja filozofske prošlosti kroz datu problematiku u okviru djela *Filozofija i njena istorija*, autora Horhe Grasije;[2] sam predmet naše pažnje odnosi se na legitimnost donošenja vrijednosnih iskaza u istoriji filozofije, a prevashodno onih koji se bave istinitosnom vrijednošću. Takođe ćemo razmatrati i stavove nekih daljih teoretičara i mislilaca koji su iz svog aspekta dali doprinos ovoj raspravi.

Neka razmatranja pojma vrijednosti u odnosu na istoriju filozofije

Vrijednost je elemenat usvojenog simboličkog sistema koji služi kao kriterijum ili standard za izbor između orijentacionih alternativa koje su bitno otvorene u nekoj situaciji. Parsons, T.(1951).

Vrijednosti predstavljaju zajednički predmet opštijih stavova... One su krajnje obuhvatni ciljevi oko kojih se mogu organizovati mnogi modeli stavova, i čine konačni proizvod mnogobrojnih procesa selekcije i generalizacije koji daju čovjekovom ponašanju trajnu dosljednost i organizovanost“. Newcomb, T.M.(1965).

Kada misao nekog vremena sublimira principe svih prethodnih filozofija, to nam kazuje da će raskrivanje onog 'prošlog' onim 'sada' iznova stvarati mogućnost za razumijevanje i vrednovanje onog budućeg. To raskrivanje gradi povijesnu nit smislenosti datog filozofskog diskursa, što će reći da u filozofiji ništa nije propadljivo ukoliko je filozofsko. Stoga, filozofija kao

[2] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 30. U glavnom dijelu ove studije dato je šest poglavlja koja se tiču šest spornih pitanja istoriografije filozofije, i koji se najoštrije ističu kada se krene u razmatranje i promišljanje odnosa filozofije i njene istorije: „(1) priroda istorije filozofije, (2) odnos filozofije prema njenoj istoriji, (3) opravdanje i vrednost istorije filozofije, (4) priroda tekstova i njihovog tumačenja, (5) metodologija bavljenja istorijom filozofije i (6) način na koji se filozofija razvija i napreduje“.

gledanje (teorija) doprinosi da se ideje shvate misaono i kritički, pa se tako određuju i vrijednosti čiji je karakter često regulativni u smislu traženja i fundiranja onog što je trajno i za nas bitno. Ukazujući na racionalno iskustvo o svijetu i životu, filozofija se prikazuje kao otvoreni duhovni refleks prema svim bivstvujućim, dok istorija filozofije sopstveni misaoni diskurs (pret)postavlja kao temu istraživanja. Saobraznost (s)misaonog toka filozofskog nasljeđa, iskustvenog svijeta i životnog praksisa čini da filozofija gradi sebe kao integralnu cjelinu, čiji će razumljeni smisao biti potvrđen u istorijskom fakticitetu epistemološki evidentnog. Ukoliko bi istorijska istina isključivala vrijednosti koje su u suprotnosti sa njenim postignućem i trajanjem, onda bi se i samo postupanje i pristup istorijsko-filozofskom nasljeđu trebali tretirati posredstvom usklađenih postupaka i normi u rješavanju veoma složenih istorijsko-filozofskih i metaistorijsko-filozofskih zahtjeva i zadataka prirođenih samo filozofiji.

Da bi se shvatilo istinito i stvarno iz filozofske prošlosti ono se ne vrši mjerilom izvan nje i koje je na nju primjenjivo, kako tvrdi Karl Jaspers, ne vrši se pomoću pojedinačne istine, tj. „ne vrši se nivelacijom na poznatu istinu“.[3] Ono što jeste povijesno utemeljeno biva jasno posredstvom istine, koju u tom smislu istraživač vidi u njenoj mogućnosti čak i kad je odbačena. Njegova percepcija temelja cjeline filozofske prošlosti, koja prodire u dubinu i koja biva povezujuća referentna tačka cjeline je cilj – da se kroz spoznaju mogućnosti otvori ono izvorno i opazi ono supstancijalno „koje sveobuhvatno nosi svaku suštinsku misao“.[4] Istinom kao objektivnošću važenja jednog vrednosnog stava se u istorijsko-filozofskom smislu, prema tome, može pokazati kako je određeni vrednosni iskaz utemeljen u doživljaju vrijednosti. To nam upravo govori da se odlika vrijednosnih sudova ogleda i u tome što njima zauzimamo stav čak i tada kada je oblik iskaza pokaznog karaktera. Dok u nauci postoje opšteprihvaćeni kriterijumi za provjeru istinitosti, dotle u domenu vrijednosti tako egzaktnih kriterijuma nema.

Proučavajući filozofsku vrijednost povijesti filozofije Ernst Mortiz Manase iznosi tri bitne teze, od kojih prva glasi: postoji *filozofska vrijednost u istoriji filozofije ako i kad ona predstavlja sastavni dio filozofije.* Prema njegovom shvatanju, iako se ne smije biti nezahvalan prema doksografima, sama doksografija koja „ne pokušava da pređe od mnogih mnjenja ka mudrosti, budući da ona ne slijedi put koji vodi ka istini, već se zaustavlja ne došavši do nje, zadovoljava se njenim mnogobrojnim refleksijama, doksografija nije dio filozofije“.[5] U skladu sa prethodno navedenom mišlju, ne postoji filozofska vrijednost u istoriji filozofije, kada njeno ruho 'posjeduje' doksografija.

[3] Karl Jaspers, *Svetska istorija filozofije*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1992, 54. (dalje: K. Jaspers, *Svetska istorija filozofije*).

[4] K. Jaspers, *Svetska istorija filozofije*, 10. „Istorija je ogromno događanje iz supstancije bića, pojedinačno i pojedinac bivaju zarobljeni, često neshvatljivo, ali tok u cjelini jeste tok duha koji se služi i strašnim sredstvima“.

[5] Ernst Mortiz Manase, Filozofska vrijednost istorije filozofije, *Luča XXIII* – 3/4, Nikšić 2009, 358. (dalje: E. M. Manase, *Filozofska vrijednost istorije filozofije*).

Uzimajući primjer Aristotelove Metafizike za koju kaže: „to je jedno skoncentrisano nastojanje da se objelodani istina kroz raspravu sa onim što su rekli stari“, uviđa da na samim svojim počecima, istorija filozofije jeste prava filozofija.

Udaljavajući se od osnovne teme u svom radu, Manase dolazi do stava, iako se to uvijek ne razaznaje, da razlika u metodu zapravo podrazumijeva razliku u poimanju stvarnosti. Filozofska istina jeste istina koja je razumljena u njenim izvorima. To je takva istina čija je istinitost u zavisnosti od jedne izvornije istine. Pozivajući se na Ničeovo djelo „O koristi i šteti istorije za život“, Manase uviđa da istorija filozofije mora imati „aktivno“ znanje – mora uticati na sadašnjost i na budućnost. U odnosu na Ničeov kriterijum „uticaja“, on formuliše i svoju drugu tezu: *filozofska povijest filozofije jeste znanje sa uticajem*. U odnosu na ovu tezu treba ukazati na dva pristupa u okviru istorije filozofije koji treba da se otrgnu od zamki historicizma. Prvi od njih je vraćanje na učenje o vječnim istinama, na isti način kako je to shvatanje bilo prisutno prije pojave hegelijanizma, pa bi zadatak istoričara bio da dođe do odgovora u vidu njihove suštinske istine, pokazujući uspon i opadanje povijest filozofije.[6] Čim se vječna istina ponovo zadobije, njeno pojavljivanje i prisutnost pogoduju da se ona posmatra kao nešto sporedno i manje bitno. Na postavljeno ključno pitanje: da li istorija filozofije ima filozofsku vrijednost, Manase kaže da to zavisi od toga, da li ona jeste ili nije „ponavljanje“. Prema tome, istorija filozofije nije prosto posjedovanje utvrđenog znanja, već sposobnost da se bolje procijene nečije istinske mogućnosti. Upravo ova sposobnost garantuje filozofsku vrijednost istorije filozofije i to „ponavljanje se pokazuje kao najfilozofskije“.[7] Prevladavanje historicizma novim oružjem, Manase ističe važnost istorije filozofije služeći se idejama trojice istaknutih autora: Kročea, Diltaja i Hajdegera.

[6] E. M. Manase, *Filozofska vrijednost istorije filozofije*, 363. „Ta posljednja vrsta istorije filozofije ima i konstruktivni i destruktivni dio. Destruktivni dio se ne smije izostaviti, budući da je on neophodan da bi se razorila staza na kojoj je istina bila porobljena. Destrukcija, čak više nego konstrukcija, dokazuje životnost takve istorije filozofije. Ukoliko je uspješno, tumačenje istorije utire put ka nepatvorenim izvorima vječne istine“.

[7] E. M. Manase, *Filozofska vrijednost istorije filozofije*, 365. „Benedito Kroče istoriju posmatra kao živo znanje *par excellence*: to je znanje koje je određeno kulturom sadašnjice i koje određuje kulturu sadašnjice. Puki datumi i imena ne čine istoriju već hronike...Budući da je istorija živo mišljenje, ne može biti istorije filozofije koja bi bila odvojena od filozofskog mišljenja. Najoriginalniji istoričari filozofije jesu značajni sistematski mislioci, čije djelo predstavlja nikada nezavršenu raspravu sa velikim prethodnicima.

Po Diltaju, istorija filozofije je istorija mnogih pojedinačnih tumačenja svijeta ili pogleda na svijet. Filozofija je pokušaj analizovanja i sintetizovanja nečijeg doživljaja svijeta, onako kako se ono odigrava u izvjesnoj istorijskoj konstelaciji. Filozof je bliži istini što više njegovi odgovori rasvjetljavaju neprolazni karakter problema u svjetlosti njegove istorijske situacije.

Po Hajdegeru istorija je funkcija strukture koju on naziva *Geschichtlichkeit.* Vremenski karakter ljudske egzistencije strukturisan je tako da se, na osnovu onoga što je bilo, egzistencija stalno projektuje u plan jedne anticipovane budućnosti“.

Treći stav Manasea, koji slijedi iz krajnjeg slučaja „ponavljanja“ jeste konverzija koja određuje karakter „ponavljanja“: *istorija filozofije je filozofski značajna ukoliko joj se pristupa sa spremnošću na moguću konverziju*. Konverzija kao „granična situacija“ i kao stalno iščekivanje i prijetnja, ocrtavaju granice našoj moći, pa smo stoga prinuđeni da ih integrišemo sa sopstvenom egzistencijom na određen način.[8] Manase zapaža da učinak koji je spis *Hortensius* imao na Avgustina nije se sastojao u konverziji njegovih filozofskih načela, već u konverziji prema filozofiji. Ono što je bitno istaći, smatra Manase, da je svaka konverzija u filozofiju u stvari konverzija prema nekoj posebnoj filozofiji. Ako se bitna pitanja, koja imaju tendenciju da postanu neistinita, stalno i iznova ne 'ponavljaju' u njihovoj cjelovitosti, onda istinitost našeg traganja traži priznanje našeg neznanja pred „graničnom situacijom“. Tako će filozofski nastrojen istoričar filozofije, umjesto da promišlja filozofsko djelo na osnovu istine koju je prethodno prihvatio, suspendovati svoje kriterijume i dozvoliti da njegova istina bude dovedena u pitanje mogućom istinom koja govori kroz to djelo. Tek kad je on spreman za moguću konverziju, njegov konačni stav biće filozofski utemeljen. Osim toga, zaključuje Manase, mora postojati kontinuitet u filozofovom mišljenju, jer je nemoguće zamisliti filozofsku opstojnost bez kontinuiteta. Od najviše vrijednosti je onaj kontinuitet koji traga za istinom i nastoji da se njoj prepusti.

Ona nauka pod kojom podrazumijevamo istoriju filozofije, kako kaže N. Hartman, sa problematizacijom dva osnovna pitanja – pojmom istorije problema i istorijskog razvijanja mišljenih sadržaja, u stvari mora zauzeti decidan stav, koji podrazumijeva da se dokuči mišljenje tog istoričara-filozofa tako što će se odrediti to mišljenje po njegovom trajnom sadržaju, njegovoj pojmovnoj ili problemskoj vrijednosti. Iako u istoriji filozofije postoji razvoj, treba istaći da nema napretka, sa čime je saglasan Grasija, u smislu da bi vremenske starije ideje prevladale one novije. Otuda se implicira napredak ljudskog mišljenja koje se vrednuje, što je i njen zadatak. U smislu vrednovanja, Hartman postavlja i pitanje: „da s jedne strane imamo da se bavimo istorijom mislilaca, a s druge strane istorijom problema – koja od ovih grana istorije zahteva prvi i najvažniji interes, kojoj *treba dati prednost*?“ [9] Ne treba težiti da se iz pitanja povijesnog rasporeda proizvede pitanje vrijednosti oba interesa. Hartman kaže: „i kada bi takvo jedno pitanje vrednosti moglo da se reši u korist jednog pravca, time se

[8] E. M. Manase, *Filozofska vrijednost istorije filozofije*, 366. „Konverzija se uglavnom predstavlja ko religijsko iskustvo. U svakom slučaju, ona je jedno unutrašnje iskustvo, koje se u potpunosti može razumjeti putem introspekcije. Najprikladniji opisi konverzije nalaze se u autobiografijama...Klasični dokumenti jedne autobiografske analize konverzije jesu *Ispovijesti* sv. Avgustina Aurelija. Pošto središnji motiv Avgustinovih *Ispovjesti* jeste njegova konverzija u hrišćansku vjeru. I pored toga što svaka rečenica tog spisa ukazuje na ovaj središnji događaj, konverzija je pretvorena u obrazac za sve druge obrasce koji su takođe doživjeli autorovo iskustvo“. Konverzija se dogodila pošto je sv. Avgustin pročitao Ciceronov spis *Hortensius*, poznati *protrepticus*, u kojem Ciceron veliča poučnu i utješnu moć filozofije.

[9] Nikolaj Hartman, O metodi istorije filozofije, *Gledišta*, 6/1980, Beograd 1980, 101. (dalje: N. Hartman, *O metodi istorije filozofije*).

nikako ne bi pomoglo problemu istorije; jer u tom slučaju bi se odmah pitalo – da li je i metodski izvodljivo davanje prednosti povlašćenom postavljanju pitanja."[10] Pošto se ništa unaprijed ne može sagledati, upravo se mora u samom početku pretpostaviti *podjednaka vrijednost* oba pravca, svakim razdvajanjem bi se samo otežao problem."[11] Za početak je bitno da oni stoje kao problemi i da je naša povijesna svijest u stanju da ih razlikuje i da ih poima u njihovom jedinstvu. Hartman tvrdi da i istorija čovječanstva ima sasvim opravdan interes za oba. Otuda proističe za „stvarne kulturne vrijednosti" i za stvarna pitanja usmjerena u ovom i u onom pravcu.

U kontekstu istorijskog sredstva istraživanja, Hartman nudi rješenje tako što je to pitanje preokrenuo u pitanje vrijednosti istorijskog sadržaja. Naime, umjesto pitanja o nadležnosti znanja prema povijesno-faktičkom, treba se pitati šta vrijedi da se na povijesno-faktičkom saznaje. Upravo je, ističe Hartman, potrebno krenuti od podjednake vrijednosti svih povijesnih interesa, „a naše pretpostavljanje jednog ili drugog da odmerimo jedino po tome koji od njih prvi – to znači nezavisno od drugog − može da se postavi i time ima snagu da na osnovu vlastite obezbeđene metode načini prvi korak".[12] On ovdje problematizuje pitanje mjere metodske nadležnosti koja predstavlja „komplikovanost celokupnog istorijskog područja". Ima povijesnih pojava koje nadilaze okvire jedne jedinstvene oblasti. Na primjer, neki politički događaj će lako naći mjesto u religijskoj istoriji ili istoriji kulture, a literarni u moralnoj istoriji. Tu se kaže: „Što konkretnija i individualnija istorijska činjenica, utoliko je mnogostranija i istovremeno pripada većem broju specijalnih oblasti istorije".[13] Međutim, naglašava Hartman, individualnost pojedinačnog čovjeka je najkomplikovanija i najmnogostranija od svih povijesnih pojava. Pa sa ličnošću istorija filozofije počinje nateže i najkomplikovanije pitanje koje kraj čini početkom.

Zahtjev da interpretator 'poštedi' svoj subjektivitet krajnje je besmislen. Potrebno je, smatra Emilio Beti, da se samo potisnu svoje lične želje koje se odnose na rezultate. Ukoliko je odsutstvo pretpostavki za interpretaciju za sebe razumljiv zahtjev, onda je jasno zašto razumijevanje pretpostavlja najveći mogući razvoj njegove individualnosti koja odslikava jednu krajnju živost subjekta.

Pojam vrednovanja kod Betija je prisutan kroz „*Ulogu osećanja vrednosti samog istoričara: interpretacija koja se odnosi na vrednost*". Postavljajući pitanje o tome kako stoji stvar sa istorijskom „reprodukcijom" osjećajnih, duševnih sadržaja (tamo gdje oni postaju istorijski relevantni), ukazuje da samo pozivanje na „osjećanja" svjedoči o psihološkoj genezi hipoteze u duhu istoričara. Naime, subjektivno osjećajno tumačenje ne predstavlja istorijsko-utemeljavajuće saznanje realnih veza, ni ono što bi dato tumačenje moglo biti: to

[10] N. Hartman, *O metodi istorije filozofije*, 102.
[11] *Isto*, 102.
[12] *Isto*, 103.
[13] *Isto*, 103.

je tumačenje koje se tiče vrijednosti. Iako tumač mora formirati svoje teorijsko gledište na osnovu kojeg istorijski život neće imati negativan aksiološki tretman od strane praktičkih (političkih, etičkih) i psihologističkih kategorija, prvi, ispostavljen, Betijev nalog u sklopu „obrta ka istoričnosti razumijevanja“ stavlja težište na spoznaju momenta tradicije u povijesnom ponašanju, kao i ispitivanju njegove hermeneutičke mogućnosti proizvođenja. Onaj ko razumijeva tekst, kroz čitanje, postaje dio procesa tumačenja koje mora biti intersubjektivno provjerljivo. Tekstu se pridaje poseban značaj: „ako je hermeneutika posredovanje razumevanja ona se mora setiti uslova mogućnosti razumevanja, dakle suštine reči“.[14] Ako razumijevamo posredstvom jezika, onda će hermeneutika biti posredovanje kao *vrednujuće davanje smisla*. Ono što je odlučujuće, smatra Beti, za naš kritički pristup je „da određenost sadržaja objekt, dokučen vrednosnim sudovima, izvlači iz sfere samo „uživljenoga“ i unosi u sferu saznanja“.[15] Stoga, vrijednošću možemo nazvati samo ono što je u stanju da postane sadržaj nekog iskaza, koji je svjesno artikulisan, nešto što nam u svom pristupu očekuje važenje i iziskuje vrednosni odgovor; nešto čije se važenje kao vrijednost, od strane istraživača, vrednujući prosuđuje ili odbacuje u mnogostrukim preplitanjima.

Svako suđenje ili presuđivanje, prema mišljenju Vindelbanda[16], koje teži ka opštem važenju, pretpostavlja „odnošenje prema jednoj opštevaljanoj vrijednosti“.[17] On kaže: „Opšta nauka o vrijednostima (filozofska aksiologija) postala je jedna od glavnih disciplina savremene flozofije. Jedna od velikih novih tema postaje konstitutivno značenje vrijednosnih struktura za iskustvo i svjetsku zbilju, nasuprot golom cijepanju u 'trebanje' i 'bitak', idealnu vrijednost i empirijski idealitet u idealističkoj transcendentalnoj filozofiji“.[18] Potrebno je, smatra on, uzdići se od zasebnih vrednovanja, relativnosti i moralne običajnosti do zahvatanja apsolutnih vrijednosti i nad istorijski zajedničkim formama izgraditi jedan normativitet svijesti za koju su te vrijednosti upravo vrijednosti. Tu stoji otvoreno i neriješeno pitanje: koji je kriterijum, da taj odnos prema opštevaljanoj vrijednosti stvarno postoji? On je stalno ukazivao na razliku između svoje filozofije i transcendentalne kritičke metode. Njegovo shvatanje priznaje apsolutne vrijednosti kao preduslov svakog zahvatanja istine, dok je filozofija „nauka o *opštevaljanim vrijednostima*: to označava predmete; kritičku

[14] Emilio Beti, *Hermeneutika kao opšta metoda duhovnih nauka*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1988, 99. (E. Beti, *Hermeneutika*).
[15] E. Beti, *Hermeneutika*, 81.
[16] Opšte je poznato da je Vilhelm Vindelband sistemski postavio sva suštinska pitanja aksiologije. Svodeći svu filozofiju na filozofiju vrijednosti, on je prvi formulisao aksiologiju, dajući joj najobuhvatnije značenje. Sve filozofske discipline sagledane su sa najopštije aksiološke pozicije, a Vindelbandov idealistički pristup vrijednostima ukazuje da vrijednosti, poput Platonovih ideja, jesu carstvo za sebe. Vrijednosti su zadate čovjeku i on ih ne može stvarati.
[17] Vilhelm Vindelband, Šta je filozofija? O pojmu i povijesti filozofije, u: Vindelband, *Šta je filozofija i drugi spisi*, Beograd 2002, 20.
[18] Vilhelm Vindelband, *Povijest filozofije*, Kultura, Zagreb 1957, 271. (dalje: V. Vindelband, *Povijest filozofije*).

nauku; to označava metodu filozofije".[19] Međutim, treba primijetiti da ono što je opštepriznato vrijedi kao ispravno vrednovanje i onda kad mu se individualno vrednovanje podvrgne, dok se same vrijednosti izvode iz kulturne povijesti i duhovne djelatnosti uopšte, što nas vodi otkrivanju najviših svrha po sebi, koje su apsolutno važeće, apriorne i vječne (istina, dobrota i ljepota). Ovdje se čini da zapadamo u zamršen tok procjenjivanja vrednovanja. Iako bi jedno vrednovanje ocijenili kao opravdano i ispravno, a drugo ne, ipak se svako individualno vrednovanje podvrgava nekoj višoj refleksivnoj vrsti procjenjivanja.

Vrednovanje misaonih korpusa istorije filozofije odnosi se na različita vremena, pa se može postaviti pitanje: koji je izvor kriterijuma i mjerila vrijednosti u odnosu na poslednje prosuđivanje? To nam govori da ono kao postulat postaje vrijednost po sebi.

Postavljajući pitanje o povijesno-filozofskoj vrijednosti jednog filozofskog sistema, Đurić Dragiša dolazi do uvida da se filozofska vrijednost pretvara u kulturnu vrijednost.[20] Prema tome može se reći:

> „a) Što više odgovara izvesan filozofski sistem svome cilju u toliko je i veća vrednost jednom takvom filozofskom sistemu;
> b) u koliko su više izloženi opšte prirodni zakoni u izvesnom filozofskom sistemu, na sintetičko-genetičkoj podlozi, na podlozi principa ekonomije, u toliko je on i savršeniji, u toliko je veća i vrednost jednom takvom filozofskom sistemu;
> c) što je veća vrednost nekom filozofskom sistemu, po njegovoj objektivnoj vrednosti i po pozitivno-sistematskom izlaganju, u toliko je veća i njegova opšte-kulturna vrednost".[21]

Ova procjena je izvršena povijesno-filozofskim objektima, odnosno prema pojedinim filozofskim sistemima. U osnovi, takvo vrednovanje mjereno je prema stepenu pozitivne filozofske misli. Od dva istorijsko-filozofska objekta (dva filozofska sistema) uvijek je većeg vrednosnog stepena onaj koji sobom izražava viši stepen opšteprirodnih zakona i principa.[22]

Uz ovo treba reći da, prema Đurićevom shvatanju, postoji mogućnost procjene vrijednosti uticaja jednoga filozofskoga sistema na izvjestan drugi, odnosno, prema stepenu prenošenja pozitivno fiozofskih elemenata iz jednoga filozofskog objekta u izvjestan drugi. S obzirom na to, Đurić stavlja kao osnovno pravilo: „što god je veći stepen vrednosnog prenošenja iz jednog filozofskog sistema u izvesan drugi, tj. prenošenja pozitivno-filozofskih elemenata iz jednoga filozofskog objekta u izvesan drugi, u toliko je veći uticaj takvog filozofskog

[19] V. Vindelband, *Povijest filozofije*, 21.
[20] Dragiša Đurić, *Filozofija istorije filozofije*, Beograd 1925, 34-35. (dalje: D. Đurić, *Filozofija istorije filozofije*).
[21] D. Đurić, *Filozofija istorije filozofije*, 34.
[22] D. Đurić, *Filozofija istorije filozofije*, 35. „Stvar se ovde ne može i ne sme meriti hronološki, već jedino i isključivo merilom objektivne vrednosti".

sistema na izvesan drugi".[23] U tom smislu, i orginalnost izvjesnog filozofskog sistema pokazuje sobom jasno, da stoji u obrnutoj srazmjeri prema ostalim filozofskim sistemima, prema uticaju koji oni ostvaruju.

Iz prethodno suprotstavljenih stavova nastojali smo uočiti kako da se uspostave kriterijumi vrednovanja posredstvom kojih bi se vršilo upoređivanje, postupno raščlanjivanje i procjenjivanje, dakle, *vrednovanje*. U tom smislu uočljiva je razlika između legitimnosti filozofskog postupka koji se odnosi na vrednovanje filozofa i pitanja legitimnosti istorijsko-filozofskog postupka. Osim toga, evidentna je diferencija između dva kriterijuma: emotivno-intuitivnog doživljaja vrijednog, a s druge strane, racionalnog kriterijuma. Otuda je mogućno i razlikovanje vrijednosnih iskaza koji imaju objektivni status i onih koji su nadasve individualnog karaktera.

U sljedećem odjeljku usredsredićemo se na suštinske Grasijine stavove, kako bi se potom došlo do određenih sintetišućih opservacija u odnosu na središnja pitanja ovog rada.

Grasijini uvidi o statusu vrednosnih iskaza u istorijsko-filozofskom kontekstu

Vrijednost je kod ili standard koji perzistira i obezjeđuje kriterij pomoću kojeg ljudi ranguju svoje intenzitete želja raznih desiserata. Caton, w.R.Jr. (1954).

Vrijednosti su čovjekov izbor. Sartr, Ž.P.(1969).

Da bi se na prikladan način shvatio pojam vrijednosti u istorijsko-filozofskom kontekstu, čini se neophodnim razjašnjenje mjesta, uloge i pozicije vrednosnih iskaza**,** koje treba razlikovati od interpretativnih i drugih iskaza. Iskazi kao takvi vrednuju neku ideju, argument, epohu ili mislioca. Ukoliko govorimo o suštini suprotstavljajućih shvatanja koja se bave ovom temom onda je pojam istinitosne vrijednosti vezan za širok opsjeg i različite tipove vrednosnih sudova. Grasija smatra da se većina povjesničara odbija baviti takvim iskazima, jer, navodno, posao povjesničara nije da sude o istinitosti ili lažnosti gledišta koja su iznešena u prošlosti. Njih manje zanima filozofska u odnosu na povijesnu istinu. Ono na šta se odnose obje istine Grasija vidi na sljedeći način: „Istorijska istina odnosi se na istinitosnu vrijednost iskaza koji opisuju prošlost, takvih kao što je „Platon je smatrao da P važi". Filozofska istina odnosi se na istinitosnu vrijednost iskaza koji nijesu istorijski, onakvih kao što je „Ljudska bića imaju besmrtne duše".[24] Dakle, istoričari se isključivo bave istorijskim istinama, jer

[23] D. Đurić, *Filozofija istorije filozofije*, 35.

[24] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 96. „U tom smislu, istoričari ne smiju da sude da li je Platon bio u pravu ili je grešio kada je smatrao da P važi; oni jedino smeju da sude o tome da li je Platon smatrao da P važi, ili nije."

istorijska vrednovanja pomažu da se, na primjer, razumijeva uticaj nekog mislioca o kome je riječ na druge mislioce. Ali, oni se distanciraju od pravih iskaza o istinitosnoj vrijednosti kazivanja koje su izricale istorijske ličnosti. Grasija navodi dvojicu istoričara koji brane ovakvu poziciju: prvi je Denijel Garber (Daniel Garber) koji upotrebljava sintagmu *vrednosno neutralna istorija*; dok je Ivon Lafrans (Yvon Lafranse) naziva *pozitivistička istorija filozofije*. Grasija izdvaja tri argumenta koja će podržati ovu poziciju:

(1)Upravo zbog toga što istorija filozofije otvara nove oblasti proučavanja ispostavljajući nov nalog našim shvatanjima, iznova nam dajući sauputstva da otkrijemo neke stavove koji su dio našeg pojmovnog okvira i kojih nijesmo svjesni, onda se kod jednog dijela istoričara filozofije kao što je D. Garber, kako navodi Grasija, ide za tim da dokazana vrijednost istorije filozofije leži u činjenici da nas ona sučeljava sa različitim shvatanjima i metodološkim pristupima na stvari koje su u prošlosti ozbiljno uzimane i zarad kojih bivamo svjesni pitanja i problema koji bi nam izmakli. U tom smislu, istorija filozofije otvara nove oblasti istraživanja sa ukazivanjem na neke pretpostavke i stavove koji su dio našeg pojmovnog okvira o kojima nemamo svijest i koji predstavljaju izazov našim shvatanjima. Pošto su naši savremenici dio istog kulturalnog i pojmovnog kruga kao i mi, oni ne mogu imati ovu funkciju, međutim, istorija filozofije je može vršiti izvanredno dobro. Ovdje se izvodi zaključak: „Ako je ovo izvor vrijednosti istorije filozofije“, slijedi argumentacija, „istinitosna vrijednost istorijskih gledišta ne može ništa da joj doprinese“. Tu Garber ističe irelevantnost istinitosti ili lažnosti učenja iz prošlosti, ukoliko je istorijski način gledanja na naša vjerovanja i pretpostavke ono što nas interesuje. U tom upotrebno-istorijskom kontekstu to da li su Aristotelova, Dekartova ili Kantova gledišta bila istinita ili lažna, nema uopšte nikakvu važnost.

(2)Smilenost drugog argumenta ukazuje na to da bilo koja istorija filozofije koja tretira istinitost ili lažnost uvodi u samo istraživanje elemenat interesa koji iskrivljuje rezultate objašnjenja prošlosti. U iščekivanju istinitosnog i vrednosnog doprinosa prošlosti, sa ciljem spoznaje kakva je bila, onda se nužno ističu najvredniji i najplodniji vidovi prošlosti, koje prepoznajemo i vrednujemo kao takve, s tim što u isto vrijeme zapostavljamo one koji nam izgledaju manje vrijedni. Ovakav pristup, smatra Grasija, „ne samo da izvrće objašnjenje onoga što se stvarno desilo, već vodi daljim manipulacijama i izvrtanjima“.[25]

(3)Za treći argument Grasija vezuje ime Majkla Fredea (Michael Frede) koji, razlikujući istorijski i neistorijski pristup istorije filozofije, tvrdi da vrednovanje ima mjesta samo u neistorijskom pristupu. Do takvog pristupa drže mislioci čiji je osnovni interes da iz istorije filozofije saznaju nešto o istini. Sama svrha tog poduhvata je filozofske, a ne istorijske prirode. Međutim, istorijski pristup se bavi istorijom filozofije na osnovu nje same, sa nastojanjem da je

[25] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 97. „ To je kao da smo gledali u prošlost kroz naočare koje nam dozvoljavaju da vidimo samo njene izvesne delove, i to da ih vidimo na način na koji mi to želimo. Tako prošlost kakva je stvarno bila ostaje daleka i nepoznata“.

razumijeva u okviru njenih vlastitih određenja, distancirano od bilo kakvih shvatanja, standarda i interesa do kojih istoričar, inače, drži. Filozof će, smatra Frede, postaviti i pitanja: „Da li je gledište istinito, razumno, prihvatljivo, moguće, ili nije? Da li su razlozi dati da ga podrže adekvatni, ili možda čak i konačni? Koji se drugi razlozi mogu pružiti u korist ovih gledišta, a koji govore protiv njih"? Istoričar je zainteresovan za istorijsku činjenicu „da je izvesna osoba, u izvesnom istorijskom kontekstu, zastupala to i to gledište i davala te i te razloge u njegovu korist".[26] Dok istorijsko bavljenje istorijom filozofije zahtijeva apriori istorijska interesovanja, onda bi filozofska nepristrasnost trebala biti nužan uslov istorijska interesovanja za istoriju filozofije. Snaga argumenata u korist nepristrasnog shvatanja istorije filozofije sa distanciranjem od svakog razmatranja istine, promašuje neke temeljne aspekte ovog pitanja, tvrdi Grasija, razvijajući tri dokaza zasnovana na njima.

Njegov prvi argument protiv teze o nepristrasnoj istoriji filozofije tiče se tvrdnje da mnogi od vrednosnih iskaza koji ne izgleda da uključuju istinitosne vrijednosti, upravo posjeduju istinitosne iskaze, koji su zato i prihvatljivi onima koji se zalažu za nepristrasnu istoriju filozofije. Grasija za primjer uzima dva iskaza koji se kao primjeri javljaju i često nalaze u istorijama filozofije koje preferiraju nepristrasnu poziciju:

D. X je bio oštrouman kada je postavio pitanje Q.
G. X je bio izvanredan filozof.

Prvi iskaz (D) predstavlja sud o oštroumnosti, dok drugi (G) govori o osobini filozofa da je izvanredan. Ovdje se postavlja pitanje da li se oštroumnost i izvanrednost, primijenjena na filozofe, upravo tiče njihove sposobnosti za otkrivanje istine. Pošto filozofi tragaju za istinom kao najvećom filozofskom vrijednošću, sa uvidom da su drugi filozofi oštroumni ili izvanredni, oni obično smatraju da su ti filozofi uspješniji u svome traganju za istinom nego ostali i da vide nešto više nego drugi. Samo iskustvo istine se i ostvaruje kroz istorijsko predanje kao samodogađanje, koje određuje granice onog što je moguće: promišljati, vrednovati i (do)zrijevanjem aplicirati za sve ono što ne možemo spoznati iz nas samih.

U tom smislu, vrednosni sudovi koje izriču istoričari filozofije, gradeći nepristrasnu istoriju filozofije trebali bi da oslobode istorijska objašnjenja ne samo od implicitnih sudova, već i od svih vrednosnih sudova uopšte. Jer, Grasija ne želi da vjeruje da bi čak i oni koji najviše zagovaraju nepristrasnu istoriju htjeli da načine tako „grub korak". Čini se opšterazumljivim to da je određen stepen neutralnosti i objektivnosti od prvorazrednog značaja pri bavljenju istorijom. Međutim, nijedna osoba, koja je dio takvog misaonog diskursa, ne može

[26] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 98. „Pitanja koja će on postavljati nisu da li je gledište istinito, ili da li su razlozi adekvatni, već, umesto toga,da li je ovo gledište izgledalo istinito i prihvatljivo u to vreme, kao i da li su u tom trenutku prošlosti pruženi razlozi smatrani adekvatnim i konkluzivnim"?

zaboraviti, pa ni zapostaviti sva svoja uvjerenja i vrednosne težnje dok proučava filozofsko nasljeđe i bavi se njime.[27] I sam izbor pri selektovanju i proučavanju neke građe odraz je svojevrsne pristrasnosti pri shvatanju prošlosti. Jasno je, da bi se prevazišle predrasude u objašnjenjima i izbjeglo favorizovanje, stalno se mora težiti ka dosezanju većeg nivoa objektivnosti kao samorazumljive nivelacije vrednovanja, dok bi samo intelektualno poštenje zahtijevalo od istoričara da izlože što više svojih pretpostavki i vrednosnih preferencija, kako bi se, jednostavno, vrednosni iskazi učinili razumljivim.

Kada je riječ o argumentima Grasije koji stoje u korist vrednosno neutralne istorije, onda se najprije mora objasniti koju istinitosnu vrijednost imaju ideje iz prošlosti, zarad boljeg, njihovog razumijevanja, kao i valjanosti i ispravnosti argumenata na kojima su zasnovane. U tom smislu on nudi nekoliko argumenata. Ovdje, najprije, treba ukazati da razumijevanje ideja iz prošlosti zahtijeva njihovo ponovno promišljanje. Tu je potrebna potpuna razrada problema o kojima je riječ, kao i praćenje misaonih procesa autora o kome je riječ. Zasluga zbog jasnoće ovog stava pripada Kolingvudu (Kolingwood), koji prepoznaje obaveze istoričara koji pokušava da razumije tekst iz prošlosti.[28]

Drugi razlog nas upućuje na to da razumijevanje filozofskih ideja pored njihovog razvijanja, traži njihovo tumačenje i vrednovanje. Pošto ni jedna filozofska tvrdnja nije opisna, sa svakom od njih se zaokružuje neki elemenat tumačenja, dok mnoge od njih obuhvataju i vrednosne sudove.[29] Ono što Grasija ovdje želi da naglasi tiče se *saglasja vrednosnih i istinitosnih sudova*, jer da bi se razumjeli vrednosni sudovi, metaforički kazano, moraju biti usvojeni. Sa Rortijevim uvidom dolazi se do toga da je određivanje značenja stvar smještanja tvrdnje u kontekst stvarnog ili mogućeg ponašanja. Na sličan način i određivanje istine jeste stvar njene kontekstualnosti u odnosu na stavove koje bismo mi sami bili voljni da iskažemo. Pa ako je razuman obrazac u funkciji naših vjerovanja

[27] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 99. „Ono što se često dešava jeste da dobijamo utisak da je razmatranje objektivno i oslobođeno od vrednosti, dok skrivene vrednosti i principi vrebaju u tami. Rezultat je najgora vrsta istorije filozofije, ona koja pretenduje na neutralnost, a u stvari prati jedan skriveni program. Nigde ovo nije očiglednije nego u samom procesu izbora koga se istoričari drže i na koji smo ukazali ranije. Vreme i prostor koji imaju ograničeni su, dok građa izgleda neograničena, tako da su prisiljeni da vrše izbor, a pri izboru oni već izražavaju pristrasno shvatanje prošlosti i nužno donose odluku šta je od manje a šta od veće važnosti."

[28] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 100. Prema mišljenju Kolingvuda, na kojeg se poziva Grasija, zadatak istoričara je: „da otkrije šta je osoba koja je napisala ove reči podrazumevala pod njima. Ovo znači otkrivanje misli...,koju je ona pomoću njih izrazila. Da bi otkrio šta je bila njena misao, istoričar mora ponovo da je sam promisli..., on mora da uvidi šta je bio filozofski problem za koji njegov autor ovde iznosi svoje rešenje. On sam mora da razmotri ovaj problem, da vidi koja moguća rešenja za njega bi mogla biti ponuđena, a i da vidi zašto filozof o kome je reč bira dato rešenje umesto drugog. Ovo znači stalno ponovno promišljanje samog istoričara o misli autora koga proučava, i ništa sem ovog neće ga učiniti istoričarem filozofije datog autora."

[29] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 100. „Iskazi kakvi su "P je istinito" i "P => Q", jasno je sadrže više nego sam opis i tumačenje, pa razumevanje značenja ovih iskaza zahteva od istoričara da izriču sudove, jer da bi postigli takvo razumevanje, oni moraju da se stave na mesto onih koji su ih zastupali i da posmatraju i prosuđuju ono što su ovi pokušavali da učine, kao i vrednost toga".

koji se tiču istine, onda je vrednosni tretman za istinu i značenje zajednički. Istoričari moraju da se postave kao vrednujući subjekt, po istoj metodološkoj matrici kao i autori iz prošlosti, jer pravilno razumijevanje i interpretiranje u određenom smislu zahtijeva da se postane njenim dijelom. Preko prosuđivanja postajemo savremenici prošlih događaja. Ovim se, sa sigurnošću, može reći: „Osnovni cilj i standardi discipline izgleda da važe kroz istorije filozofije bez toliko velike promene da se ne bi mogli prepoznati. A upravo zato što su filozofi iz prošlosti bili u potrazi za istom stvari za kojom smo i mi, bitno je primeniti na njihova gledišta iste one zaista opšte standarde ove discipline koji su važili kroz njenu istoriju".[30] Grasija, u stvari, samo razumijeva i obje stvarnosti shvata iznad svakog površnog načina i nivoa mišljenja, jer izvjesno je da istorija filozofije ima svoje standarde i zahtjeve koji čine nužne uslove kognitivne komunikacije. A to je temelj koji posreduje razumijevanje ne samo onoga šta drugi misle i govore u sadašnjosti, već i onoga o čemu se govorilo i mislilo u prošlosti. Istiniti i validni iskazi upravo su primjenjivi na saopštavanje kognitivnih misaonih procesa. Takva kognitivna komunikacija je, na primjer, neodrživa ako se riječima upotrijebljenim u tu svrhu uvijek služimo na višesmislen način, pa se ne označava ista stvar ni dva puta u (iz)rečenom kontekstu.[31] Tako shvaćena povijest mišljenja je okrenuta razmišljanjima sa relativno visokim stepenom jasnosti i sistematičnosti. U njenom okrilju se izučavaju tekstovi i proizvodi, njoj svojstvene, pisane kulture. Ovdje se može doći do uvida da se posredstvom vrijednosti vrši kritičko prosuđivanje, cijeni, vrednuje i bira između dvije vrijednosti istražujući njihovu istinitost u intersubjektivnom važenju.

Kao treći razlog za bolje razumijevanje ideja i filozofskih gledišta iz prošlosti, H. Grasija prepoznaje u tome da moramo znati i šta smo uzeli da je njihova istinitosna vrijednost. Tu se podrazumijeva razmatranje validnosti i ispravnosti argumenata na kojima su zasnovana – odnosi se na tekstove. Tekstovi su, prema tome, osnovno sredstvo koje imamo za pristup filozofskim idejama iz prošlosti. Bez tekstova je nezamisliv pristup idejama iz prošlosti, dok se posao istoričara ogleda u tome da ponovo ustanovi neodređeno značenje teksta. To od njega zahtijeva upotrebu vrednosnih kriterijuma i principa koji će im dozvoliti da biraju pravo, istinito značenje, dok se zadatak vrednosnih sudova ogleda u tome „da odigraju važnu ulogu u izboru među različitim mogućim tumačenjima gledišta istorijskih ličnosti".[32] Tamo gdje ima više filozofskog smisla i onoga što je bliže istini, tj. same istine, predstavlja cjelinu gdje su istinitosne vrijednosti i smisao prisutni, da bi se davala prednost jednom tumačenju u odnosu na drugo.

Kao najcjelishodnije tumačenje uzima se ono koje ima najviše smisla sa pozicija i filozofije i istorije zato što se istoričar mora osloniti na filozofska učenja iz prošlosti koja imaju više smisla. Grasija ovdje naglašava: „Zaista, ono

[30] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 101.
[31] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija* 102. „A, slično zahtevima za jednoznačnošću, neprotivurečnošću, kao i ostalim preduslovima kognitivnog mišljenja, postoje i drugi standardi i pravila koje bi većina filozofa morala da poštuje".
[32] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 103.

što istoričare filozofije čini dobrim istoričarima filozofije nije samo njihovo poznavanje perioda koji proučavaju, već i njihovo poznavanje i razumevanje same filozofije. Rekao bih, pod uslovom da su sve ostale stvari jednake, što bolji filozof, to bolji i istoričar".[33] Samo bavljene poviješću odgovara na dvije potrebe: zadovoljava čovjekovu težnju da se iz nje nešto nauči u cilju usmjeravanja budućeg ponašanja, kao i znatiželju da se sazna prošlost. Učeći od prošlosti u stanju smo da obuhvatimo sve ono što su pogreške i uspjesi, da bi izbjegli ove prve a ove druge upotrijebili kao modele. To nam ukazuje da je važno odrediti šta se radilo i u kojoj se mjeri može govoriti o nečemu, tamo gdje su filozofi iz prošlosti zalutali i tamo gdje su došli do istine. Ovdje Grasija naglašava korisnost uvida u to kako su neki filozofi došli do toga da zastupaju učenja koja nam danas izgledaju očigledno lažna. Na taj način možemo otkriti obrasce mišljenja i argumentacije koji su za nas novi i koji su od koristi za produbljivanje našeg filozofskog razumijevanja. U tom smislu: „Kada nađemo da su prvorazredni umovi iz prošlosti, posvećeni traganju za istinom, činili ono što nam izgleda kao greška, vraćeni smo dijalektici problema za koji smo mislili da imamo odgovor. Zbunjeni smo, a ova zbunjenost je, kako tvrdi Sokrat u Platonovim dijalozima, početak istinske mudrosti. Međutim, istorije filozofije ne može da ispuni ovu poučnu ulogu ako isključi vrednovanje.Veran, vrednosno neutralan opis bio bi u tom smislu potpuno beskoristan"[34] Greške nas vraćaju preispitivanju i ponovnom promišljanju naših shvatanja, da bi se tako odstranila opterećujuća i nepotrebna građa.

Grasijin naglasak u odnosu na prethodnu argumentaciju tiče se „sudova o vrijednosti" i „sudova o činjenicama", koji su preinačeni u vrednosne i deskriptivne iskaze. Vrednosni iskazi su oni u kojima do izražaja dolazi naše cijenjenje samih činjenica kroz afektivno-voljno značenje objekta za subjekt. Oni se ne tiču ni jednog određenja, ni osobine objekta koje ne bi imalo neko značenje za subjekt. Iako se vrijednosti tiču neposrednog uvida u samu suštinu stvari – kroz intuitivno prepoznavanje, ipak se o njima donosi i racionalni vrednosni sud. Mada se ukazuje na to da istoričari i istoriografi smatraju neke maskirane vrednosne iskaze deskriptivnim, sa priznanjem da mnogi od njih uključuju i deskripcije; ono što je bitnije je više u tome da istorijsko objašnjenje filozofske prošlosti nužno uključuje i podrazumijeva vrednosne iskaze, onda *zadatak*

[33] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 103. Autor ovdje daje poređenje: „Na mnogo načina istoričari filozofije podsećaju na istoričare muzike. Istoričari koji žele da objasne muzičku prošlost nemaju potrebu da ponovo pišu kompoziciju iz prošlosti, ali oni moraju razumeti notaciju u kojoj su ove kompozicije pisane i moraju biti sposobni da ih tumače. Oni moraju biti kritičari i u tom smislu moći da prosuđuju šta ti znaci na papiru treba da znače, a da bi to činili oni ne koriste samo ono što znaju o prošlosti, već i muzički osjećaj koji su razvili tokom svog života. Zbog toga oni rizikuju. Mogu da počine greške. Ali nemaju drugog izbora izuzev da prosuđuju šta ima muzičkog smisla a šta nema, i da na osnovu toga pretpostavljaju da izvesna tumačenja kompozicija iz prošlosti nisu prihvatljiva. Akt ponovnog stvaranja tako zahteva, i od istoričara muzike i od istoričara fiozofije, određenu vrstu vrednosnih sudova koje pristalice nepristrasne istorije odbacuju".

[34] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 104.

istorije podrazumijeva i obuhvata vrednovanje. Te, stoga, Grasija naglašava i vjeruje da je objektivno i tačno objašnjenje prošlosti moguće i u principu i u praksi.[35] Ovdje je bitno istaći da objektivno i ispravno objašnjenje prošlosti zahtijeva izvjesne vrednosne iskaze u cjelokupnoj istoriji, a sudove o istinitosnoj vrijednosti u istoriji filozofije. Kako i sam autor kaže, da je ovakvo shvatanje okrenuto protiv shvatanja onih objektivista koji, da bi sačuvali objektivnost i tačnost istorijskih objašnjenja, odbacuju vrednosne iskaze u svojim objašnjenjima. Ono je i protiv gledišta subjektivista, koji tvrde da istorijska objektivnost i tačnost nijesu mogući, iako priznaju vrednosne sudove u istorijskim objašnjenjima.

Ovdje treba uočiti da i kada je u suštini samorazumljiva vrijednost nekog predmeta, ona nam izmiče kada treba vrednovati, naime, ostaje samo doživljaj vrijednosti i predstava o materijalnom objektu na koji se oslanja. Iz toga proishodi da se vrijednost svede ili na prirodu predmetnosti filozofkog nasljeđa ili na njen doživljaj. U prvom slučaju, pošto se vrijednost poima kao svojstvo stvari, onda se može govoriti o objektiviziranju vrijednosti – njeno postojanje je pretpostavljeno izvan onoga ko vrednuje; u drugom slučaju vrijednost se prenosi na svijest, na ono „misleće ja“ koje subjektivizira. Tu se uočava da vrijednost kao takva stoji u dijalektičkoj vezi subjekt-objekt, pa je nesvodiva na samo jedno svojstvo relata. Ako apstrahujemo vrijednost kao kvalitet stvari koji djeluje na subjekt, da bi se izgradio pozitivan ili negativan odnos kada vrijednost zaživi kao važeća, onda se ona oživotvoruje i u subjektu i u objektu. Tako su vrijednosti saživljene sa stvarima i ljudima, pa se očitavaju kroz svjesni ljudski odnos prema objektu. Oni su zasebni fenomeni svrsishodnog djelanja čiji je status *objektivan.* Stoga je vrijednosno iskustvo saznajno-imperativno i stvar je htijenja da se osjeti dobrota, ljepota i plemenitost, čiji je karakter nadasve preporučljiv. Tako su vrijednosti saživljene sa stvarima i ljudima, pa se očitavaju kroz svjesni ljudski odnos prema objektu.

U odnosu na argumentaciju u korist vrijednosno neutralne istorije, o čemu je bilo ranije riječi, prisutna su tri nerazumijevanja. Prvo se odnosi na miješanje ideološkog i filozofskog interesa. Naime, ideološki interes je ona vrsta interesa do koje neko drži kada se poziva na istoriju filozofije da bi opravdao neku posebnu tačku gledišta. On nastoji da izobliči istorijsko objašnjenje, pa su u istom smislu njemu upućene kritike od strane istoriografa koji daju prednost vrednosno neutralnom pristupu istorije filozofije opravdane. Ova vrsta istoričara opravdava iz prošlosti samo ono što želi da vidi, dok neki idu tako daleko da mijenjajući smisao i iskrivljujući orginalno izloženo učenje mislioca iz istorije, istovremeno ne priznaju da njihovo „razumijevanje“ nije istorijski tačno.

Druga vrsta interesa, filozofskog interesa, podrazumijeva onu vrstu interesa koji posjeduju oni koji tragaju za istinom. Filozofski interes nije

[35] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 105. „U tom smislu je moje gledište usmereno protiv onih objektivista koji, da bi sačuvali objektivnost i tačnost istorijskih objašnjenja odbacuju vrednosne sudove u istorijskim objašnjenjima, ali tvrde da upravo zbog toga istorijska objektivnost i tačnost nisu mogući“.

naklonjen izvrtanju istine koja se tiče filozofske prošlosti. Zainteresovanost za istinu je i napor da se dođe do objektivnosti. Grasija u tom smislu kaže: „To što istorija filozofije sadrži vrednosne sudove i što je vođena interesovanjem za istinu ne povlači njeno izvrtanje. Jer, jedna je stvar prosuđivati, a druga modifikovati. Neko može razumeti da je izvesno gledište pogrešno, ali ipak sačuvati njegovu istorijsku celovitost. Interes postaje opasan jedino kada je istorijska celovitost poremećena ideološkim i drugim razlozima. Bez sumnje, postoje i opasnosti sa kojima se suočavaju oni koji istoriji filozofije pristupaju u traganju za istinom, ali nije nužno da oni postanu plen ovih opasnosti“[36] Kod autora koji poistovjećuju istoriju filozofije sa vrednosno neutralnom postoji problem koji proishodi iz stava da je svaki interes, uključujući i filozofski, ideološki interes.

Grasija sa dubokim uvjerenjem ističe da su vrednosni sudovi sastavni dio istorijskog istraživanja i da su neodvojivi dio istorije filozofije. Sve vrste iskaza: deskriptivni, interpretativni i vrednosni odražavaju zanimanje za prošlost i njene izvore. U tom smislu, istorija fiozofije svoje zanimanje vezuje za ideje iz prošlosti i događaje koji su povezani sa njima. Ideje kojima se istoričari filozofije bave mogu biti opšte, međutim, nerijetko se oni njima bave kao da pripadaju pojedinačnom ili skupu pojedinačnosti.[37] Za razliku od sudova utemeljenih u fakticitetu koji su vezani za činjenice i tiču se njih, vrednosni sudovi pridodaju predmetu neki kvalitet koji ne odudara od ljudskih potreba – uočavajući kvalitete objekta koji zadovoljavaju potrebe subjekta. Bitno je uočiti da su i subjekt i objekt u istorijskom smislu promjenljivi, odnosno, oni se u vrednosnoj relaciji mijenjaju i preinačuju. Jer u tom smislu, karakter valjanosti je prirođen samoj objektivnosti u okviru kojeg je bitnija ispravnost nego tačnost suda. Tako se vrednosnim suđenjem pledira određeni odnos prema realnosti.

Uvođenje vrednosnih sudova u istoriji filozofije povlači sa sobom i uvođenje filozofskih iskaza za koje se inače ne bi očekivalo da se nađu u istorijskim objašnjenjima. Grasija upućuje na iskaze kao što su oni koji uspostavljaju logičke veze među idejama. To je upravo zbog toga što vrednosni sudovi koji se odnose na istorijska stanovišta zahtijevaju pojmovnu analizu one vrste koju nalazimo u filozofiji.[38] Iako su ovi iskazi sami po sebi isti, i nemaju istorijski karakter, njihova međusobna veza upotrebljavana u istoriji jeste istorijska. U težnji da se dopre do zajedničke suštine vrijednosnih iskaza što je i predmet ozbiljnog aksiološkog istraživanja, ono svoje polazište svakako ima u

[36] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 105.

[37] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 106. „Dakle, iako istoričari mogu govoriti, na primer, o gledištu da su monade duhovni entiteti, koje se kao takve bave opštostima, njihov cilj je da opišu Lajbnicovo gledište. Opštosti tako postaju individualizovane u istorijskim objašnjenjima na osnovu njihove istorijske pojave“.

[38] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 107. „Tako, na primer, radi prosuđivanja da li je X- ovo gledište da P važi tačno, mogu imati potrebu da znam da li P implicira Q. Razlika između ovih iskaza kada se nalaze u istoriji filozofije čisto je kontekstualna. U prvom slučaju, oni su deo objašnjenja sveta koje nema nikakve veze sa istorijom. U drugom slučaju, oni su deo istorijskog objašnjenja, gde je globalni cilj razumeti neke pojedinačne događaje iz prošlosti“.

utvrđivanju jedne *osnovne vrijednosti*, što je vrhovni kriterijum za procjenjivanje datog povijesno-filozofskog nasljeđa. To nije neka zasebna vrijednost, već ono što im je fundament. To može biti počelo, princip, sloboda, sreća, stvaralaštvo, ili - sveobuhvatno – njihov totalitet.[39] Ne treba izgubiti iz vida da vrijednosni sudovi nemaju jasan skup pravila da bi se procijenilo nešto kao, na primjer, što su kriterijumi za formalnu istinu logički zakoni. Jer ono što je za nekog istoričara filozofije ili grupu njih dobro, korisno, lijepo, za druge nije. Iako je evidentna diferencijacija između dva kriterijuma: emotivno-intuitivnog doživljaja vrijednog, a s druge strane racionalnog kriterijuma, taj spor oko ocjene vrijednosti prepušta se savjesti istoričara-istraživača.[40] To nas i upućuje na razlikovanje vrednosnih iskaza koji imaju objektivni status i onih koji su nadasve individualnog karaktera. Vrednosne sudove, stoga možemo tretirati kao putokaz, a ne dokaz, kako se može pokazati kako je dati vrednosni iskaz utemeljen u doživljaju vrijednosti filozofije, pa su utemeljene filozofske vrijednosti polazište za izvedene sudove unutar istorije filozofije.

Zaključna razmatranja

Rasprava o različitim pitanjima koja proishode iz istorijsko-filozofskog konteksta moraju početi formulacijom izvjesnih gledišta, ispitivanjem njihove vrijednosti i pomjeranjem prema onima koja izgledaju prihvatljiva. Zato se Grasija i sam našao u situaciji da prihvati i brani određene normativne principe koji se odnose ne samo na razumijevanje istorije filozofije već i njene prakse. Ova Grasijina studija sadrži dvije bitne teze: prva govori o tome da se istorijom filozofije mora baviti na filozofski način, dok je u drugoj tezi afirmisano autorovo nastojanje da se posredstvom proučavanja istorije filozofije i njene istoriografije izazove ponovno zbližavanje angloameričkie i kontinentalnie tradicije. Stoga, određenje filozofije iz ovako shvaćene konstelacije ima opštu vrijednost – s jedne strane, ona je usavremenjena, ali i isto tako raznovremena – dijahrona.

Da istorija filozofije nije vrednosno neutralna, naglašava Horhe Grasija, koji učinak razumljivosti ideja iz prošlosti vezuje za objašnjenje i spoznaju njihovih istinitosnih vrijednosti, a isto tako utvrđivanje valjanosti i ispravnosti argumenata na kojima su zasnovane. Za ovo postoje tri razloga: prvi govori o potpunoj razradi problema i praćenju misaonih procesa kod datog autora; drugi razlog govori u prilog negacije stava da je filozofija samo opisna (prikazivačka)

[39] Da bi se vrednovanje shvatilo u kotekstu konkretnog totaliteta mora se uočiti razlika među sudovima o esencijalnoj vrijednosti objekta, a što se odnosi na ostvarenje, važnost djela ili čina, kao i sam uticaj nekog učenja; dok, s druge strane, imamo sudove koji su sredstvo vrednovanja nekog objekta. Iz toga se da zaključiti da se vrijednosni sudovi razlikuju od naučnih, opisnih, indikativnih i onih koji su utemeljeni u faktičitetu.

[40] Ovdje je potrebno naglasiti da razne vrste vrijednosnih sudova ne možemo svesti na moralne sudove, kao ni na jednu vrstu specijalnih sudova, jer se, u tom smislu, pojam 'dobro' ne odnosi na dobro ponašanje ili moralno dobro, već na sveukupno čovjekovo djelanje i aktivnost.

disciplina, pa shodno tome, razumijevanje filozofskih ideja ne zahtijeva samo njihovo razvijanje, već i njihovo tumačenje i vrednovanje. U stvari, najvažniji zadatak filozofa tumača je da sudi šta je istinito i najbolje i, na kraju, filozofske stavove i ideje treba učiniti razumljivim u vezi sa razmatranjem valjanosti i ispravnosti argumentacije koja je povezana sa tekstovima. Treći razlog koji valorizuje stavove o istoriji filozofije koja nije vrednosno neutralna *zasnovan je na njenom krajnjem značenju za nas*. Suština stava H. Grasije o objašnjenju prošlosti nalaže vrijednosne sudove u cjelokupnoj istoriji, a sudove o istinitosnoj vrijednosti u istoriji filozofije. To je jedan od krajnjih ciljeva za očuvanje cjelovitosti istorije filozofije. Jer, bavljenje filozofijom na istorijski način, prema shvatanju H. Grasije, pretpostavlja i pitanja opravdanja i vrijednosti istorije filozofije. Da bi se pristupilo datoj problematici, najprije moramo imati konkretan uvid u ono što jeste distinkcija između filozofije i nekih drugih duhovnih djelatnosti. Iako sama istorija filozofije zauzima unutar filozofije položaj sličan onome koji filozofija zauzima unutar spektra nauka i drugih humanističkih disciplina, ipak se izrečeni stav „nefilozofa" potpuno razlikuje od pristupa koji oni obično imaju prema nauci, umjetnosti i literaturi, upravo zbog toga jer se od filozofije očekuje da sama sebe opravda. Većina filozofa, smatra Grasija, koji se bave istorije filozofije, na vrijednost filozofije gledaju kao na nešto samorazumljivo, dok malo njih postavlja pitanja njenog opravdanja.[41]

Kontroverznost problema, koji je vezan za to da li istorija filozofije sadrži stavove o istinitosnoj vrijednosti ideja iz prošlosti, upućuje nas na jednu od glavnih teza koju zastupa Grasija, da istorija filozofije obuhvata deskriptivne, interpretativne i vrijednosne iskaze. U vezi s tim Grasija ističe da se istorija filozofije bavi vrlo osobenim skupom „činjenica": „Istina, njen prvenstveni cilj je da opisuje, tumači i vrednuje uverenja, doktrine i argumente filozofa iz prošlosti zajedno sa njihovim unutrašnjim odnosima, kao i sa spoljnim odnosima sa uverenjima, doktrinama i argumentima drugih filozofa i i uticajima na njihova uverenja, doktrine i argumente"[42] I najmanje prisutna skepsa upućuje na to da predikati vrijednosti ne pripadaju samo stvarima ili odnosima samima po sebi, već im na taj način prirastaju uz pomoć odnosa istoričara (njegove svijesti) koji vrednuje. Iz pozicije subjekta koji vrednuje, sa preferiranjem na opšte važenje, onda će to biti moguće iskazati u odnosu prema nekoj opštevažećoj vrijednosti. Sopstveni način vrednovanja koji jeste po sebi opštevrijedan i razumljiv (neki samo pretenduju na to), mora nadići to, katkad sopstveno naivno uvjerenje, iz prostog razloga da bi vrednovanje doprinijelo problematizovanju i

[41] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 144. „Zaista, kada se ova pitanja pokrenu, ona su više rezultat nefilozofskih pritisaka nego unutrašnjih potreba samih filozofa. Ali kada se dođe do istorije filozofije stvar postaje sasvim različita. Pre svega, ako je posao filozofije da unapređuje disciplinu, ma šta iz toga slijedilo, zašto moramo da proučavamo gledišta i ideje iz prošlosti koje su u najvećem broju slučajeva izašle iz mode ili su izrazito lažne? Ne bi li trebalo da se usredsredimo na ono što se sada dešava i što je sada važno, a ne na prošlost? Ne bi li trebalo da izostavimo stara pitanja i kontroverze?"

[42] H. Grasija, *Filozofija i njena istorija*, 86.

aktuelizovanju određene ideje i stanovišta u istoriji filozofije, jer pojam (filozofskog) vrednovanja, u tom smislu, biva u funkciji otvaranja novih pitanja i problemskih polja. Takođe je bitno uočiti da iz vrednovanja istinitosnog objekta nužno i samorazumljivo slijedi objektivnost koja u svim slučajevima i na svim nivoima uključuju u sebe pojmove koji imaju naglašeno emotivno i volitivno značenje u doživljaju vrijednosti. Vrednovanje filozofema iz ugla istorijsko-filozofske perspektive nije stvar subjektivnog sviđanja interpreta filozofskog nasljeđa, već je to u stvari obilježje intersubjektivnih intelektualnih i emotivnih shvatanja i doživljaja određenih kulturnih sredina na datom stepenu povijesnog razvoja.

Istorija filozofije po svojoj objektivnoj strani razumijevanja uvijek jeste, ili može biti, u posjedu vlastite predmetnosti, a drugim dijelom isti tok mišljenja je slobodan po svojoj subjektivnoj strani. Sam istorijski tok misli nastoji da preko pojedinačne upotrebe dorečenog mišljenja uspostavi jedinstvo suštine istorijskog toka misli, a ono što uspostavlja osobenost *sui generis*, ono se ispostavlja kroz ishodište pojedinačnog ispitivanja i istraživanja samog toka misli. Tako da istorijsko-filozofska datost, sa mogućnošću razgraničenja zamki metodološko-pojmovnog kvantuma −koji po svojoj samodatosti stvaralački samokonstruiše reciprocitet onog (ne)očekivanog, ulaže u različite svjetove tradicije. Istorijsko predanje postaje predmetom filozofskog poimanja, kao i priručnost povijesnih duhovnih nauka kroz izvornost onog zbivajućeg koje se opire redukcionizmu svake naučne i filozofske refleksije. Tako se i istorijsko predanje zaokružuje preko horizonta djelotvorno-povijesnog iskustva našeg, čovjekovog opstanka.

Summary

The discussion of various issues arising from the historical-philosophical context must begin with the formulation of certain points of view, examining their value and moving towards those that seem acceptable. That is why Gracia himself found himself in a situation to accept and defend certain normative principles that refer not only to the understanding of the history of philosophy but also its practice. This study by Gracia contains two important theses: the first says that the history of philosophy must be dealt with in a philosophical way, while the second thesis affirms the author's effort to provoke a reunification of Anglo-American and continental traditions by studying the history of philosophy and its historiography. Therefore, the definition of philosophy from the constellation understood in this way has a general value - on the one hand, it is modernized, but also diverse - diachronic.

Jorge Gracia emphasizes that the history of philosophy is not value-neutral, who links the effect of understanding the ideas of the past to explaining and knowing their true values, as well as determining the validity and correctness of the arguments on which they are based. There are three reasons for this: the first speaks of the complete elaboration of the problem and the monitoring of

thought processes in a given author; the second reason speaks in favor of the negation of the view that philosophy is only a descriptive (representational) discipline, and consequently, understanding philosophical ideas requires not only their development, but also their interpretation and evaluation. In fact, the most important task of the philosopher-interpreter is to judge what is true and the best and, finally, philosophical views and ideas should be made understandable in relation to considering the validity and correctness of the argumentation associated with the texts. The third reason that valorizes views on the history of philosophy that is not value-neutral is based on its ultimate meaning for us. The essence of H. Gracia's position on the explanation of the past dictates value judgments in the entire history, and judgments on the truth value in the history of philosophy. That is one of the ultimate goals for preserving the integrity of the history of philosophy. Because, dealing with philosophy in a historical way, according to H. Gracia, presupposes questions of justification and value of the history of philosophy. In order to approach this issue, we must first have a concrete insight into what is the distinction between philosophy and some other spiritual activities. Although the history of philosophy itself occupies within philosophy a position similar to that of philosophy within the spectrum of sciences and other humanistic disciplines, the stated attitude of „non-philosophers“ is completely different from the approach they usually have to science, art and literature. she expects to justify herself. Most philosophers, according to Gracia, who deal with the history of philosophy, see the value of philosophy as something self-evident, while few ask questions of its justification.

The controversy of the problem, which is related to whether the history of philosophy contains views on the true value of ideas from the past, leads us to one of the main theses advocated by Gracia, that the history of philosophy includes descriptive, interpretive and value statements. In this regard, Gracia points out that the history of philosophy deals with a very special set of „facts“: „True, its primary goal is to describe, interpret and evaluate the beliefs, doctrines and arguments of philosophers of the past with the beliefs, doctrines and arguments of other philosophers and influences on their beliefs, doctrines and arguments. consciousness) that values. From the position of the subject who values, with a preference for general validity, then it will be possible to express it in relation to some universal value. His own way of evaluation, which is in itself universally valuable and understandable (some only pretend to it), must overcome that, sometimes his own naive belief, for the simple reason that evaluation would contribute to problematizing and actualizing a certain idea and position in the history of philosophy. evaluation, in that sense, is in the function of opening new questions and problem fields. It is also important to note that the evaluation of a truthful object necessarily and self-evidently follows objectivity, which in all cases and at all levels includes concepts that have a strong emotional and volitional meaning in the experience of value. Evaluating philosophers from the point of view of historical-philosophical perspective is not a matter of subjective liking of interpreters of philosophical heritage, but it is in fact a feature

of intersubjective intellectual and emotional understandings and experiences of certain cultural environments at a given stage of historical development.

The history of philosophy in its objective side of understanding is always, or may be, in possession of its own objectivity, and in other parts the same flow of thought is free in its subjective side. The historical flow of thought itself seeks to establish the unity of the essence of the historical flow of thought through the individual use of definite thought, and what establishes the peculiarity of sui generis, it turns out through the starting point of individual examination and research of the flow of thought. So that historical-philosophical fact, with the possibility of demarcating the traps of the methodological-conceptual quantum– which, according to its self-giving, creatively self-constructs the reciprocity of the (un) expected, invests in different worlds of tradition. Historical tradition becomes the subject of philosophical understanding, as well as the convenience of historical spiritual sciences through the originality of what is happening, which resists the reductionism of every scientific and philosophical reflection. Thus, the historical tradition is rounded off over the horizon of the effective-historical experience of our, human survival.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Aranđelović, Jovan, *Povesno mišljenje*, BIGZ, Beograd 1989.
2. Beti, Emilio, *Hermeneutika kao opšta metoda duhovnih nauka*, Plato, Beograd 1988.
3. Bošnjak, Branko, *Povijest filozofije kao nauka*, Naprijed, Zagreb 1958.
4. Cekić, Miodrag*, Misao u vremenu*, Hegelovo društvo, Beograd 1985.
5. Đurić, Dragiša, *Filozofija istorije filozofije*, Beograd 1925.
6. Gadamer, Hans Georg, *Istina i metoda*, Veselin Masleša, Sarajevo 1978.
7. Grasija, Horhe H. E, *Filozofija i njena istorija*, Filip Višnjić, Beograd 2002.
8. Hauzer, Arnold, *Filozofija povijesti umjetnosti*, Matica Hrvatska, Zagreb 1963.
9. Heler, Agnes, *Teorija istorije*, Rad, Beograd 1978.
10. Vindelband, *Šta je filozofija i drugi spisi*, Beograd 2002.
11. Vindelband, Vilhelm, *Povijest filozofije*, Kultura, Zagreb 1957.

Članci/Articles:

1. Đukanović B, & Bešić M , Društvena svijest, kultura i vrijednosti, u: *Svjetovi vrijednosti*, CID, Podgorica 2000.
2. Hartman Nikolaj, O metodi istorije filozofije, *Gledišta*, br. 6, Beograd 1980.
3. Manase Ernst Mortiz, Filozofska vrijednost istorije filozofije, *Luča XXIII*-3/4, Nikšić 2009.
4. Muratović, Esko, O hermeneutici kao metodi istorije filozofije, *Matica Crnogorska*, br. 50. godina XIII, Cetinje/Podgorica, ljeto 2012.
5. Vindelband, Vilhelm, Šta je filozofija? O pojmu i povijesti filozofije, u: Vindelband, *Šta je filozofija i drugi spisi*, Beograd 2002.

II

PRIKAZI // REVIEWS

Dr. sc. Nada TOMOVIĆ
Filozofski fakultet Nikšić, Univerzitet Crne Gore
E-mail: nada.tomovic1@gmail.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:(497.16)"1876/1878" Rastoder Š. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.443

Ibrahim Halil Sedes, OSMANSKI VOJNI POHOD NA CRNU GORU 1876-1878, priredio: Šerbo Rastoder, IHDAS, Almanah, Novi Pazar, Podgorica 2022, 390 str.

Akademik Šerbo Rastoder priredio je prevedno izdanje knjige Ibrahima Halila Sedesa *Osmanski vojni pohod na Crnu Goru 1876-1878*, koja sadrži detaljan opis toka vojnih operacija u Osmansko-crnogorskom ratu iz turskog (osmanskog) ugla na crnogorskom jeziku. Uvodna razmatranja o značaju ovog djela, opstrukcijama i nerazumijevanju da se podrži i realizuje ideja o njegovom prevođenju, kao i o značaju podataka koje sadrži vezano za jedan od najznačajnijih perioda crnogorske istorije, profesor Rastoder, kao inicijator njegovog prevođenja dao je u uvodnom dijelu pod naslovom *Riječ urednika*.

Iscrpnu biografiju Ibrahima Halila Sedesa u ovoj knjizi napisao je turski istoričar Abidin Temizer. Sedes je završio Vojnu akademiju 1898. godine na kojoj će kasnije i predavati predmet „Osmanski pohodi". Učestvovao je u Balkanskom ratu kao načelnik štaba Vardarske vojske, u činu potpukovnika a kasnije pukovnika. Kada je otišao u penziju 1924. godine posvećuje se pisanju. Napisao je 17 tomova knjiga o Osmanskim vojnim pohodima od 1875. do 1878. godine. Obradio je: Osmansko-ruski rat 1877-1878, bosansko-hercegovačke i bugarske ustanke, Osmansko-srpski rat i Osmansko-crnogorski rat 1875-1878. godine. Govorio je engleski, francuski i njemački jezik. Preminuo je 1958. godine u Istambulu.

Za pisanje o osmanskom vojnom pohodu na Crnu Goru, Sedes je koristio francusku i njemačku literaturu, službene rukopise i telegrafe istaknutih osmanskih komandanata. Pored navedenog, pretpostavljamo da je posjedovao i neke ratne dnevnike iako to on ne navodi u korišćenim izvorima. Na ovu pretpostavku navode nas nevjerovatni detalji kao što su toponimi mjesta kuda se kretala osmanska i crnogorska vojska i opisi utvrđenja. Iako je u prilogu dao vojne karte, kada se one detaljno pogledaju na njima nema svih lokacija koje on navodi. Ono što je još interesantnije je da on detaljnije opisuje kretanje i jedne i druge vojske od bilo kog našeg istoričara ili pak knjaza Nikole ili Gvara Vukovića koji su ovaj rat opisali u svojim memoarima. Detaljnim pregledom naših današnjih vojnih karata uočava se da Sedes nije nigdje pogriješio u

navođenju toponima. Još jedna činjenica navodi nas na zaključak da je imao u posjedu neki dnevnik. Naime, on opisuje operacije iz dana u dan, čak navodi i vrijeme kada se i gdje nalazila koja vojska.

Knjiga se satoji iz sledećih cjelina: *Osmanski vojni pohod na Crnu Goru (1876-1878*), *Poduhvati obje strane od 23. jula do 1. septembra*, *Poduhvati na području u pravcu Skadra*, *Poduhvati na području u pravcu Novog Pazara*, *Osmanski vojni pohod na Crnu Goru (1877-1878)*.

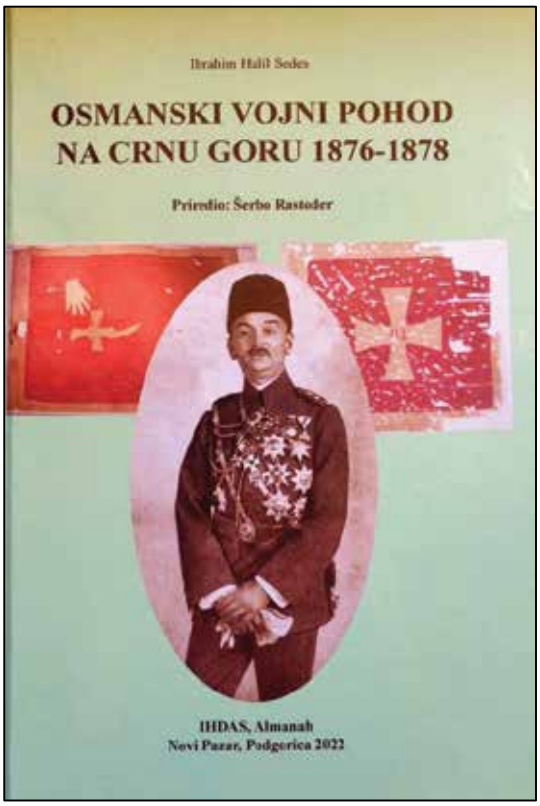

Kao dragocjenu dopunu Sedesovom pisanju o ovom vojnom pohodu akademik Rastoder je inkorporirao više od 180 prevedenih službenih dokumenata. Radi se o prepisci komande u Skadru sa Carskom kancelarijom i vojnim zapovjednicima, zatim prepiskama i dokumentima u vezi Hercegovine. Ova prevedena dokumenta imaju izuzetnu vrijednost jer iz njih otkrivamo mnoge za nas nepoznate podatke.

Osim opisivanja vojnih operacija, dragocjeni su opisi organizacije i jedne i druge vojske, njihovog brojnog stanja i durgih karakteristika, opisi utvrđenja.

Vjerujemo da je svega nekoliko rečenica priređivača koje ćemo citirati dovoljno da naučna i stručna javnost prepoznaju značaj ovog djela:

Da li sudovi, tvrdnje i činjenice iznijete u Sadesovom djelu u opreci ili sukobu sa onima prisutnim u crnogorskoj istoriografiji i kako izgleda navedena komparacija? Zanimljivo je konstatovati da ima veoma malo oprečnih iskaza, pa i različitog tumačenja činjenica. Naprotiv, kod Sedesa su vrijednosni sudovi i atributi podređeni stručnoj vojnoj analizi polažaja, rasporeda i djelovanja sukobljenih strana. Sedes ne opravdava poraze, već analizira uzroke koji su doveli do njih, ne omalažavajući protivnika već ukazuje na njegove osobine...

Sedesovi podaci o broju žrtava sa crnogorske i osmanske strane razlikuju se od onih koje imamo u našoj istoriografiji. Tako Sedes navodi na su Turci na Vučijem dolu izgubili 1.600 vojnika, dok Knjaz Nikola u svoji *Memoarima*

navodi da je poginulo 4.000 Turaka[1]. Takođe, se znatno razlikuju podaci o broju poginulih Crnogoraca, Sedes navodi da ih je poginulo 300, a u crnogorskim izvještajima pominje se da je na crnogorskoj strani bilo 72 poginulih i 118 ranjenih[2]. Podaci o poginulima u crnogorsko-turskom boju na relaciji Medun-Podgorica još više se razlikuju. Tako Sedes navodi: „Gubici divizije u ovoj borbi bili su 970 poginulih (šehida) iz redova regularne i pomoćne vojske, 406 ranjenih, 290 nestalih, što je 1.666 oficira i vojnika... Pretrpjeli gubitak Crnogoraca bio je više od 1000 ljudi." (str. 158), dok knjaz Nikola u svojim *Memoarima* kaže: „Turaka je poginulo preko 6000, mnoštvo oficira i 5 miralaja... I gubitak crnogorski bio je znatan. Palo je mrtvijeh i ranjenih 700 i poginulo je 7 oficira i 4 barjaktara..."[3]. Branko Pavićević, pozivajući se na *Glas Crnogorca* navodi : „Otomanski gubici bili su ogromni. Po *Glasu Crnogorca* regularne trupe imale su oko 7.000 izbačenih iz stroja, među kojima i pet pukovnika. Od 3.000 Zejbeka vratilo se samo 550, a od 5.000 Albanaca samo 2.000. Crnogororski bataljoni imali su, takođe, osjetne gubitke - 279 poginulih i 716 ranjenih."[4] Možda su ovi podaci opterecujući za jedan prikaz knjige, ali, upravo oni pokazuju koliki je značaj prevođenja i objavljivanja ove knjige, prije svega da bi se napravila uporedna analiza crnogorskih i turskih izvora za ključne događaje iz naše prošlosti. Ovakvih nepodudarsnosti o broju poginulih i sa jedne i sa druge strane ima napretek, ali odabrani su podaci za bitke koje su najviše ostavile traga u crnogorskoj tradiciji. Na čitaocima je da prosude i da se zapitaju: zašto nijesu istraženi i turski izvori za našu istoriju? Svakako da se i podaci koje Sedes daje moraju razmatrati sa dozom rezerve, ali nas navode na potrebu da se pojedini periodi iz naše prošlosti temeljnije istraže, prvenstveno period osmanske vladavine na ovim prostorima, „da se vidi i druga strana" kako uvaženi profesor Rastoder u svom uvodnom izlaganju u ovoj knjizi kaže. Ovim bi se stalo na kraj mitomaniji i proizvoljnom navođenju činjenica. Namjera nije umanjiti značaj velikih crnogorskih pobjeda, koje su nesporne, već provjeriti informacije o brojnosti vojske, broju poginulih i ranjenih. Nažalost, ne samo da su neistraženi izvori turske provinijencije, već u velikom mjeri i naši koji bi dali validne podatke. Važno je naglasiti da je ovo prva knjiga nekog turskog autora prevedena u Crnoj Gori. Takođe, napomenimo da je od svih 17 tomova koje je Sedes napisao o velikim ratovima koje je Osmansko carstvo vodilo od 1875. do 1878. ovo prva prevedana knjiga iz te edicije. Kako priređivač ističe: „Red je, da prva tako nešto otpočne, najmanja među njima, koja se u istoriji proslavila upravo ratujući protiv onih koji su to i opisali". Mi ćemo na ovo dodati da je profesor Rastoder prvi prepoznao značaj prevođenja ovako važne knjige i učinio veliki pomak u rasvjetljavanju jednog značajnog perioda naše prošlosti iz turskog (osmanskog) ugla.

[1] Vidi: Kralj Nikola, *Memoari*, Cetinje, Titograd 1989, 376.
[2] Milutin Mijušković, *Velike crnogorske bitke*, Podgorica, 1997, 239.
[3] Kralj Nikola, *Memoari*, Cetinje, Titograd 1989, 382.
[4] Vidi: Branko Pavićević, *Istorija Crne Gore*, knjiga 4, tom 2, Podgorica 2004, 226.

Uzimajući u obzir brojnost i specifičnost sadržanih izvora, neupitan je doprinos ovog djela novim istorijskim saznanjima. S obzirom da se mnogi podaci izneseni u Sedesovom djelu oprečni sa našim dosadašnjim saznanjima o Osmansko-crnogorskom ratu 1876-1878. razumno je očekivati da će ova knjiga podstaknuti nove rasprave u naučnoj i široj javnosti, služeći kao bitan prilog za dalja istraživanja o složenom periodu crnogorske istorije koji i dalje zahtijeva analizu iz više perspektiva u cilju podizanja naučnih saznanja na viši nivo.

Upućujemo iskrene čestitke priređivaču i izdavačima, „Alamanahu“ i Institutu za historiju, demografiju i antroplogiju Sandžaka, koji su prepoznali značaj prevođenja, priređivanja i štampanja ove knjige.

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: sabota_tuzla@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-6514-8618

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:314:355.4(497.6 Bosansko podrinje)"1991/2013"
Selimović S. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.447

Sead Selimović, UBIJENI I PROTJERANI: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod uticajem rata protiv Bosne i Hecegovine, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2022, 446 str.

Sadržaji vezani za demografske promjene u Bosni i Hercegovini u vremenu od disolucije Jugoslavije do danas su rijetkost. Zato svako pojavljivanje ovakvih knjiga je važno iz više razloga. Demografska slika nekog prostora daje nam prilično jasnu sliku ukupnog stanja i prilika o istom. Stoga smatram ovu knjigu važnom, posebno zbog činjenice što se ista odnosi na pregled demografskog stanja Bosanskog podrinja u jednom historijski važnom vremunu, kakvo je ono od 1991. do 2013. godine. Ratna dešavanja (1992-1995) u Bosni i Hercegovini su potpuno uticala na ogromne demografske promjene u Bosni i Hercegovini i Bosanskom podrinju. Naime, jedan od važnih ciljeva u velikodržavnom srpskom projektu bio je brisanje Drine kao granice između srpskog naroda. Kako bi ostvarili taj svoj cilj, neophodno je bilo „očistiti" Bosansko podrinje od Bošnjaka.

Taj projekat ima svoju historijsku pozadinu, zasnovanu na velikodršavnim projektima počev od Garašinovog „Načrtanija", Moljevićeve „Homogene Srbije", do Memomarnduma SANU iz 1986. godine, koji je predstavljao političko-vojnu osnovu za stvaranje velike Srbije 90-ih godina 20. stoljeća. U realizaciji svih tih projekta Bosansko podrinje je predstavljalo ključnu, važnu tačku, te su u brojnim kriznim događajima ovaj prostor i Bošnjaci bili na udaru velikodržavne srpske politike. To je uticalo da bošnjačko stanovništvo strada i bude desetkovano u raznim kriznim periodima, poput: Ustanka u Bosni (1875-1878), Prvog svjetskog rata (1914-1918) i Drugog svjetskog rata (1941-1945). Tako je bilo i u vremenu agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995), kada se Bosansko podrinje prvo našlo na udaru agresora.

U Bosanskom podrinju su načinjeni prvi zločini nad Bošnjacima, osnovani prvi logori za Bošnjake, počinjena prva etnička čišćenja progonom Bošnjaka, te počinjen genocid nad Bošnjacima Srebrenice i drugih podrinjskih mjesta. Sve to je imalo odraza na promjenu demografske slike ovog područja, a što je odredilo ukupna društvena i privredna kretanja na istom, od 90-ih godina 20. stoljeća do danas.

Na navedenu historijsku problematiku se odnosi sadržaj ove knjige, pri čemu je s razlogom uzeta vremenska granica, omeđena popisima stanovništva iz 1991. i 2013. godine. Riječ je o veoma obimnom sadržaju koji je obuhvatio brojna pitanja demografskog i historijskog karaktera, koja se odnose na navedeni vremenski period. U početnom dijelu knjige, nakon *Predgovora, Uvoda* i *Osvrta na izvore i literaturu,* u rezimiranoj formi obrađeno je historijsko pitanje: *Bosansko podrinje do 1991. godine*. U ovom poglavlju dat je rezimiran historijski pregled događaja vezanih za ovo područje, počev od antičkog doba, do perioda socijalističke Jugoslavije. Ovo poglavlje nam pomaže da bolje razumijemo brojne historijske procese i događaje koji su Bosanskom podrinju dali odrednicu važnog područja, koje se nalazilo, i još uvijek nalazi, na dodiru različitih civilizacija i važnih historijskih razdjelnica, koje su određivale historijski hod, ne samomo Bosanskom podrinju i Bosni i Hercegovini, već i širem regionu.

S poglavljem: *Bijeljina od 1991. do 1913. godine-promjene u etničkoj strukturistanovništva*, u knjizi se započinje sa obradom postavljenog tematskog naslovnog pitanja. U ovom poglavlju obrađeno je više sadržajnih segmenata, koje se odnose na praćenje demografskih, ali i historijskih kretanja na ovom području u navedenom periodu. To je pomoglo u stvartanju što potpunije uzročno-posljedične slike o ukupnim prilikama i krajnim ishodima demografskih kretanja na ovom području. Obradom u knjizi brojnih pitanja, poput *Bijeljina od 1991. do 1995, Rat protiv Republike Bosne i Hercegovine, Etnička struktura*

stanovništva Bijeljine 1991. godine, Pripreme za okupaciju Bosanskog podrinja, Abdulah Kovačević: prva žrtva velikosrpske politike u sjeveroistočnoj Bosni, Zauzimanje Bijeljine, ratni zločini i etničko čišćenje, rušenje bijeljinskih džamija, Žrtve rata u Bijeljini u brojkama, ukazuje se na ispreplетanost i složenost vremena na koje se ista odnose. To je vrijeme agresije, koje je Bijeljini donijelo brojne promjene, koje su posljedično djelovale po Bošnjake i drugo nesrpsko stanovništvo. U posebnom poglavlju, obrađene su prilike u Bijeljini od 1996. do 2013. godine. Tako su u sklopu ovog podpoglavlja obrađena slijedeća pitanja: *kraj rata i povratak prognanih, etnička struktura stanovništva Bijeljine 2013. godine i naselja općine Bijeljina 2013. godine.* Kroz obradu navedenih pitanja, korištenjem relevantne literature i značajnog broja historijskih izvora prvoga reda, postavkom i analizom velikog broja preglednih tabela i statističkih podataka, predočeni su važni pokazatelji, koji se odnose na ovaj period bijeljinske prošlosti sa akcentom na posljedice demografskih promjena uzrokovanih agresijom na Bosnu i Hercegovinu. Ovaj sadržaj najbolje ukazuje na posljedice etničkog čišćenja-progon Bošnjaka, te posljedice brojnih zločina i gonocida nad Bošnjacima Srebrenice. Sve to je imalo krucijalni uticaj na demografske promjene, sagledane u velikom debalansu bošnjačke etničke komponente, koja je svedena na ovom prostoru na jedva održivi minimum. S druge strane, uporedo stim procesima, značajno je ojačan srpski nacionalni element, smišljenim i organiziranim doseljavanjem srpskog stanovništva iz raznih djelova Bosne i Hercegovine i Hrvatske u toku i nakon rata. Sadržaji u knjizi ukazuju, da je riječ o jasno osmišljenjim i planiranim procesima, koji su bili sastavnim dijelom velikodržavne politike Srbije, koja se provodila na ovom prostoru u vremenu od 90-ih godina 20 stoljeća, pa sve do danas.

Slična, ili identična tematika vezana je za demografska kretanja na cijelom području Bosanskog podrinja, odnosno slijedećih opština: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Rogatica, Višegrad, Čajniče, Foča i Goražde, gdje je bošnjačko stanovništvo do 90-ih godina 20. stoljeća bilo u većini. O svim ovim opštinama doneseni su brojni pokazatelji koji govore o uticaju ratnih prilika na demografska kretanja, kada se bošnjačko stanovništvo našlo na udaru agresorskih snaga. Demografske promjene su rezultat brutalne agresije, brojnih zločina nad civilnim stanovništvom na ovom području, etničkog čišćenja i počinjenog genocida nad Bošnjacima Srebrenice i drugih podrinjskih opština.

Spravom je autor u knjizi, nešto više pažnje posvetio demografskim prilikama u Srebrenice, mjestu gdje je nad Bošnacima počinjen genocid, najveći zločin na području Evrope nakon Drugog svjetskog rata. Između ostalog, tretirana su brojna pitanja koja nam daju jasnu sliku o prilikama u Srebrenici, te posljedicama počinjenih zločina i genocida nad Bošnjacima. Kroz tretirana pitanja: *Srebrenica „sigurnosna zona UN“, cilj vojske RS: genocid nad Bošnjacima Srebrenice, Operacija Krivaja 95, velike sile: nečasna uloga u srebrenici, Svjedoci zločina u potočarima, Progoni i ubistva civilnog stanovništva, Put smrti: zarobljavanje, zatvaranje, ubijanje, ubistvo Bošnjaka u: Branjevu, Pilici, Kozluku,* jasno je ukazano na razmjere i posljedice genocida nad

Bošnjacima Srebrenice. U sadržajnom pogledu, kroz podpoglavlje S*rebrenica nakon genocida nad Bošnjacima*, tretirana su pitanja vezana za povratak prognanih, prvom ukopu žrtava genocida, presudama za genocid nad Bošnjacima Srebrenice, etničkoj strukturi stanovništva Srebrenice 2013., te je na kraju dat detaljan pregled stanja stanovništva Srebrenice po naseljima po popisu iz 2013. godine. O svim ovim pitanjima dato je jako puno podataka i važnih činjenica, koje nam pomažu da bolje razumijemo sve ono što se događalo na ovom području u navedenom periodu, a što je dovelo do značajnih demografskih promjena na štetu bošnjačke etničke komponente.

Knjiga, vrlo jasno kroz prezentovane sadržaje ukazuje, da su demografske promjene nastale u vremenu od 1991. do 2013. godine, rezultat planiranih i organiziranih ratnih i političkih ciljeva, sadržanih u izvršenoj agresije na državu Bosnu i Hercegovinu, te obstrukciji povratka prognanog stanovništva na svoja ognjišta. Ukazano je da je cilj bio uništenje suverene i nezavisne države Bosne i Hercegovine i Bošnjaka kao naroda, a kako bi se provela velikodržavna srpska politika i stvorila paradržavna tvorevina Srpska Republika Bosna i Hercegovina. Jedan od najvažnijih strateških ciljeva srpske nacionalističke ideologije, politike i prakse je bilo zaposijedanje Bosanskog podrinje, kao važnog geopolitičkog prostora, po kome rijeka Drina predstavlja kičmu spajanja teritorija istočne Bosne s Republikom Srbijom.

U knjizi je ukazano, koliko je Bosansko podrinje bilo za agresora strateški važno područje, što je rezultiralo brutalnom agresijom u kojoj su počinjeni najstrašniji zločini, organizirani logori za nesrpsko stanovništvo, ubijani civili, izvršena monstruozna sistematska silovanja, mosovno protjerani nesrbi civili, uništeni privredni subjekti te porušeni islamski vjerski objekti. Krajnji ishod ovako brutalne agresije su ogromne promjena etničke strukture stanovništva ovog područja. Demografske promjene su odredile dalju sudbinu i perspektivu Bosanskog podrinja i Bošnjaka. Vlasti u RS su učinile sve opstruirajući povratak Bošnjaka na ovom području. Mali broj Bošnjaka povratnika je diskriminisan na razne načine. Onemogućeno im je zapošljsavanje u javnom sektoru, zastrašivani su, onemogućeno im je obrazovanje u skladu sa ustavnim rješenjima, uz otvoreno negiranje Bosanskog jezika i nacionalnog identiteta Bošnjaka.

Sadržaji u knjizi potvrđuju, da se sve radilo sistematski i smišljeno i da iza svega stoje iste one politike koje su izvršile agresiju na Bosnu i Hercegovinu. To je dodano imalo odraza na stvaranje nepovoljne demografske slike, koja ukazuje da je bošnjačka populacija u navedenom vremenu desetkovana. Znajući da je demografija osnov i temelj za razvoj jednog društva, države i naroda, može se kazati da su ratni i poratni događaji posljedični uticali na demografsku sliku Bosanskog podrinja, koje je u velikoj mjeri ostalo bez bošnjačke populacije, koja je do 90-ih gopdina 20. stoljeća bila najbrojnija nacionalna komponenta na ovom području. Političke snage u manjem bosanskohercegovačkom entitetu RS, čine sve, da stanje u Bosanskom podrinju, koje je rezultat ratnih dešavanja, ostane nepromijenjeno.

Knjiga *UBIJENI I PROTJERANI: Promjene u etničkoj strukturi Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod uticajem rata protiv Bosne i Hercegovine*, je jedno sadržajno i dobro struktuirano historiografsko štivo, sa dobrim tematskim rasporedom unutar kojeg su tretirana brojna pitanja vezana za historijska i demografska kretanja na području Bosanskog podrinja u navedenom vremenu. Dobrim metodološkim pristupom, kroz komparaciju podataka, putem velikog broja tabelarnih pregleda vezanih za popise iz 1991. i 2013. godine, autor je činjenučno, analitično i pregledno ukazao na uzroke, tok i posljedice demografskih kretanja na području Bosnakog podrinja. Ova knjiga je od izuzetne važnosti za bolje poznavanje ne samom demografskih, već i ukupnih prilika na području Bosanskog podrinja. Sadržaji u knjizi jasno potvrđuju karakter rata-agresije na Bosnu i Hercegovinu, gdje je Bosnakso podrinje predstavljalo jedan od najvažnijih strateških ciljeva agresora. Zbog važnosti teme, brojnih iznesenih činjenica, načina interpetacije problematike, knjiga predstavlja nezaobilazan sadržaj u tretiranju ovog perioda bosasnkohercegovačke prošlosti, te posebno prošlosti Bosanskog podrinja. Ovom knjigom je dat značajan doprinos razvoju bosanskohercegovačke historiografije novijeg vremena.

III

IZVJEŠTAJI // CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla
E-mail: jasmin.jajcevic989@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0760-6091

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94(497.6 Tuzla)"1995" (047)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.455

Izvještaj sa okruglog stola TUZLANSKA KAPIJA – UBIJANJE MLADOSTI 1995. NEKAŽNJENI RATNI ZLOČIN, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Tuzla, 23. maj 2022. godine

U organizaciji Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, dana 23. maja 2022. godne, u Memorijalnom centru "Kapija" u Tuzli održan je okrugli sto na temu *Tuzlanska Kapija – ubijanje mladosti 1995. godine – nekažnjeni ratni zločin*.[1]

U vremnu agresije na Bosnu i Hercegovinu počinjeni su brojni zločini, među kojima i oni najstrašniji, poput genocida počinjenog nad Bošnjacima Srebrenice u julu 1995. godine. Jedan od najstrašnijih zločina, počinjen je nad tuzlanskom mladošću 25. maja 1995. godine. Snage VRS su tog dana u 20h i 55 minuta s planine Ozrena po naredbi generala Novaka Đukića ispalile granatu

[1] O okruglom stolu vidi: https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/otac-najmlade-zrtve-na-tuzlanskoj-kapiji-dvogodisnjeg-sandra-umorio-sam-se-od-svih-lazi-ali-ne-smijemo-odustati-761501?fbclid=IwAR29t2vvd8Wyihqc4vjazrpvK9OVAYvSjp7-bvUcHT5AhkoWdmE-zhheQJ0; https://www.faktor.ba/vijest/borba-protiv-lazi-koje-sponzorira-drzava-srbija-negiranje-zlocina-na-kapiji-dio-je-memoranduma-ii-sanu-a/164146?fbclid=IwAR2pPy5kShVlKojOmX4CXnewjJ7mlIw8nPxs8CgejhqNixyWt6nCOJLGbzg; https://fena.ba/article/1269584/okrugli-stol-tuzlanska-kapija-nekaznjeni-zlocin-neprocesuiranje-odgovornih-za-zlocin-vodi-nezadovoljenju-pravde?fbclid=IwAR09RC0rAQdY5izOplqQqJLdO0jgRnuskrtx0W6p1Vd7jUXMGQMv4x4nQg8; https://fena.ba/article/1269584/okrugli-stol-tuzlanska-kapija-nekaznjeni-zlocin-neprocesuiranje-odgovornih-za-zlocin-vodi-nezadovoljenju-pravde?fbclid=IwAR09RC0rAQdY5izOplqQqJLdO0jgRnuskrtx0W6p1Vd7jUXMGQMv4x4nQg8;https://vijesti.ba/clanak/568918/okrugli-sto-neprocesuiranje-odgovornih-za-zlocin-vodi-nezadovoljenju-pravde?fbclid=IwAR10dbImbjnJdipGagA24ExcYrIbJFkRPvil4NYvSDjRFdKG41iSJJVDmLo.

prema starom dijelu grada Tuzla, sastajalištu mladih poznatom kao „Kapija“. Ispaljena granata je ubila 71 građanina Tuzle, te teže ili lakše ranila više od 150 mladih ljudi. Svi ubijeni i ranjeni bili su civili. Prosjek starosti ubijenih u masakru na Tuzlanskoj kapiji bio je 24 godine. Za ovaj neviđeni zločin u kojem je ubijena tuzlanska mladost odgovarao je i pravomoćno bio osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju od 25 godina general VRS Novak Đukić. Međutim, zbog pogrešne procesure vođene od strane pravosudnih institucija u Bosni i Hercegovini, Ustavni sud Bosne i Hercegovine je usvojio apelaciju osuđenog zločinca generala VRS Novaka Đukića, pri čemu je utvrdio da je u sudskom procesu primijenjen Krivični zakon Bosne i Hercegovine umjesto zakona iz bivše Jugoslavije. Nakon toga, zločinac Đukić je pušten na slobodu, a postupak je obnovljen pred sudom Bosne i Hercegovine, te je kazna smanjena sa prvobitnih 25 na 20 godina zatvora. U međuvremenu uz obilatnu pomoć institucija iz Republike Srbije ratni zločinac Đukić je otišao „na liječenje“ u Srbiji, a zvanične institucije Republike Srbije izbjegavale su izručiti zločinca Đukića Bosni i Hercegovini. Kako bi pravna farsa bila potpuna, pravosudne institucije Republike Srbije, kršeći sva načela pravde i pravičnosti, navodno zbog zdravstvenog stanja zločinca Đukića, su u septembru 2021. odgodili suđenje. Isto tako, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine je donijelo odluku o nesprovođenju istrage protiv osam pripadnika VRS, koji su pored zločinca Đukića po komandnoj odgovornosti sudjelovali u predmetnom događaju-odnosno počinjenom zločinu na Tuzlanskoj kapiji. Na ovaj način zločin na Tuzlanskoj kapiji je ostao nekažnjen te je dodatnoi nanesena bol porodicama ubijenih. Očigledno je da su pravosudne institucije u Bosni i Hercegovini zakazale u ovom slučaju, dok su pravosuden institucije iz Republike Srbije svjesno opstruirale procesuiranje zločina i donošenja presude počiniocima zločina na Tuzlanskoj kapiji. Tako da je masakar počinjen na Tuzlanskoj kapiji i nakon 27 godina još uvijek nekažnjeni zločin.

O samom zločinu na Tuzlanskoj kapiji postoje na hiljade relevantnih dokaza, dokumenata i svjedočenja. No, i pored toga javnost RS i Republike Srbije pokušava na najgrublji mogući način negirati počinjeni zločin na Tuzlanskoj kapiji, plasirajući svjesno u javnost brojne neistine. U tom pogledu, napisane su publikacije i drugi sadržaji sa ciljem dezavuisanja javnosti i predstavljanja zločina na Tuzlanskoj kapiji u drugačijem neobjektivnom svjetlu. Tako predstavljanje ima za cilj negirenje krivnje počinioca. Iz tih razloga, te potrebe objektivnog sagledavanja okolnosti, uzroka i posljedica vezanih za zločin na Tuzlanskoj kapiji i ubijanje tuzlanske mladosti.

Uoči 27. godišnjice stravičnog masakra koji je 25. maja 1995. godine počinjen na Kapiji i u kojem je ubijena 71 mlada osoba, a oko 140 teže i lakše ranjeno, s naučnog aspekta govorilo se o neprocesuiranju odgovornih osoba za zločin i njegovom negiranju.

U uvodnom dijelu su se obratili prof. dr. Izet Šabotić i prof. dr. Rasim Muratović, kao organizatori okruglog stola. Okrugli sto finansijski je podržan od strane Grada Tuzle.

Na okruglom stolu istaknuto je da stradanje tuzlanske mladosti zaslužuje daleko veću naučnu pažnju koja je do sada izostala, kao i da svjedočimo negiranju zločina na Kapiji, ali i neprocesuiranju odgovornih. Negiranja dolaze od izvršioca, planera, od onih koji su kumovali tom događaju i koji čine sve da ga izbrišu iz našeg pamćenja. Rezultat toga su ne samo medijski istupi koji bole, nego i članci, pa i knjige koje su namjenski i sistemski rađene, a podržane su od najviših institucija u Srbiji. Neprocesuiranje odgovornih za zločin vodi nezadovoljenju pravde, a negiranje je ponovno diranje u rane stradalih. To je sastavni dio sistematskog rada određenih službi, nažalost i nekih naučnih institucija koje na sve moguće načine žele preinačiti prošlost, a mi se moramo boriti protiv laži i neistine.

Prilog 1. *Plakat okruglog Tuzlanska kapija – ubijanjemladosti 1995. Nekažnjeni ratni zločin.*

Razmjera zločina na Kapiji govori da je riječ o jednom od najmorbidnijih u periodu velikosrpske agresije na Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1995. godine.

Na okruglom stolu govorili su: dr. Muamer Džananović (*Zločin na Tuzlanskoj kapiji – jedan od simbola zločina u „sigurnim zonama" Ujedinjenih nacija*), dr. Merisa Karović – Babić (*Zločin na Tuzlanskoj kapiji – Historijske činjenice, reakcije i odgovornost)*, mr. Mehmed Žilić (*Svjedočanstvo o zločinu na Tuzlanskoj kapiji – 27 godina poslije*), Dino Kalesić (*Svjedok zločina na Tuzlanskoj kapiji – istina i pravda su naš dug*), dr. Sabina Subašić – Galijatović (*Regionalna saradnja u procesuiranju ratnih zločina*), prof. dr. Izet Šabotić (*Iskrivljena istine: Negiranje ratnog zločina na Tuzlanskoj kapiji, primjer knjige „Diverzija na tuzlanskom trgu Kapija, autora Ilije Brankovića*), prof. dr. Sead Selimović (Masakr nedužnih: Ratni zločin na Tuzlanskoj kapiji prema svjedočenju očevidaca i nalazima vještaka), mr. Omer Zulić i mr. Jasmin Jajčević (*Istraga i* rezultati zločina na Tuzlanskoj kapiji neposredno nakon granatiranja).

Prof. dr. Izet Šabotić smatra kako *stradanje tuzlanske mladosti zaslužuje daleko veću naučnu pažnju koja je do sada izostala. Ako napravimo kraću*

analizu svega što se radi, ako pogledamo knjige, istupe, vidjet ćemo da je to jedan sistem, da iza toga stoje institucije jedne države. Ministarstvo odbrane je izdavač knjiga koje negiraju zločin na Kapiji. Riječ je o kontinuitetu realizacije određenih programskih sadržaju, a u tom kontinuitetu je i to da je laž bitno sredstvo kojim se služe.

Mr. sc. Mehmed ŽELIĆ, pensioner
Svjedočanstvo o zločinu na Tuzlanskoj kapiji – 27 godina poslije

Dino KALESIĆ, tuzlanski novinar
Kantonalna privredna komora Tuzla
Svjedok zločina na Tuzlanskoj kapiji – istina i pravda su naš dug

Dr. sc. Sabina SUBAŠIĆ-GALIJATOVIĆ
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
Regionalna saradnja u procesuiranju ratnih zločina

Prof. dr. Jusf SABOTIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Iskrivljena istine: Negiranje ratnog zločina na Tuzlanskoj kapiji, primjer knjige „Diverzija na tuzlanskom trgu Kapija", autora Ilije Brankovića

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Masakr nedužnih: Ratni zločin na Tuzlanskoj kapiji prema svjedočenju očevidaca i nalazima vještaka

Ms. sc. Omer ŽULIĆ, mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla
Istraga i rezultati zločina na Tuzlanskoj kapiji neposredno nakon granatiranja

****

Diskusija i zaključci

****

Zajednički ručak (13:30 h)

Univerzitet u Sarajevu

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE
MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA
i
INSTITUT ZA ISTRAŽIVANJE ZLOČINA PROTIV ČOVJEČNOSTI
I MEĐUNARODNOG PRAVA UNIVERZITETA U SARAJEVU

OKRUGLI STO
"Tuzlanska kapija – ubijanje mladosti 1995. Nekažnjeni ratni zločin"

PROGRAM

Memorijalni centar „KAPIJA" Tuzla (Patriotske lige br. 5)
Tuzla, 23. maj 2022. godine u 10:00 sati

Prilog 2. *Program okruglog Tuzlanska kapija – ubijanjemladosti 1995. Nekažnjeni ratni zločin.*

Prof. dr. Rasim Muratović, direktor Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, istakao je da trenutno živimo u takozvanom memorandumskom vremenu. *Riječ je o Memorandumu 2, koji u devet tačaka govori, između ostalog, o sljedećem: negirat ćemo sve što smo učinili, a eklatantan primjer za to je Kapija, dakle negiranje svega što je učinjeno, naše ratne zločince ćemo štititi, a branioce Bosne i Hercegovine ćemo hapsiti na granici i suditi pred našim sudovima te učinit ćemo sve da ostvarimo ono što smo izgubili, a u to vrijeme destabilizirat ćemo političko i državno rukovodstvo Bosne i Hercegovine te ćemo podržavati secesiju bh.entiteta Republika Srpska. Dakle, to je jedno memorandumsko vrijeme, jedno vrijeme negiranja onog što je učinjeno i najava novih ratova. Oni ne moraju biti oružani, kako je to još 1989. godine Slobodan Milošević najavio na Gazimestanu, ali mogu biti ovakvi kako sam rekao.*

Prilog 3. *Učesnici i organizatori okruglog Tuzlanska kapija – ubijanje mladosti 1995. Nekažnjeni ratni zločin, 23. maj 2022. godine.*

Također, jedan od učesnika okruglog stola je i Dino Kalesić, koji je ranjen na Kapiji, izgubio je trogodišnjeg sina Sandra, koji je najmlađa žrtva granate koja je ispaljena sa položaja Vojske RS na Ozrenu, istakao je: *Moram priznati da sam umoran, ali s druge strane imam i jedna velika obavezu i želju da se Kapija drži u fokusu. Put do istine, do pomirenja, do boljih odnosa na ovim prostorima su udžbenici. Kapija i druge bosanskohercegovačke kapije moraju ući u udžbenike, ali struka mora odraditi posao bez emocija, bez pristrasnosti, bez tendencija i da se generacijama koje dolaze ostavi sve to u pisanoj formi. Ne smijem reći da sam ostao bez nade da će krivci biti procesuirani, ali bih postavio jedno drugo pitanje: 'Da li država želi doći do istine na sistemski način?*.[2]

[2] Vidjeti više: https://www.aa.com.tr/ba/balkan/bih-odr%C5%BEan-okrugli-stol-tuzlanska-kapija-ubijanje-mladosti-1995-godine-neka%C5%BEnjeni-zlo%C4%8Din-/2595216?fbclid=IwAR2SwmlrscLD84HtltoJaJaM86BjbBIU7p5GK7hsBw_rGpu3mRjCEcxGAOY; https://federalna.ba/odrzan-okrugli-stol-tuzlanska-kapija-ubijanje-mladosti-1995-godine-

Osnovni cilj okruglog stola je otvoriti, problematizirati i tretirati sa historijskog, pravnog i sociološkog aspekta uzročno–posljedični kontekst vezan za zločin počinjen na Tuzlanskoj kapiji. U realizaciji navedenog cilja neophodno je temeljito sagledati sve okolnosti vezane za počinjeni zločin na Tuzlanskoj kapiji, a u skladu sa metodološkim i naučnim načelima historijske nauke. Pod okolnostima podrazumijevamo vrijeme izvršenja zločina, okolnosti pod kojim se isti dogodio, mjesto izvršenja, te posljedice počinjnog zločina. Važno je ukazati i na činjenicu i cilj negiranja zločina od strane onih koji su ga počinili. Cilj je bio da ovakvim naučnim sadržajima dođemo do objektivnih saznanja o zločinu na Tuzlanskoj kapiji, te na taj način damo doprinos kulturi pamćenja, a sam događaj stavimu na historiografskoj mapi kojoj pripada. U ostvarivanju navedenog cilja provedena je opsežna istraživanja, pri čemu je korištenna relevantna historijska građa, kao i drugi dokazi koji ukazuju na obim i posljedice počinjenog zločina na Tuzlanskoj kapiji.

Okruglim stolom se nastojalo na jednom mjestu objediniti mišljenja i stavove istaknutih naučnika i univerzitetskih profesora po pitanju zločina koji se desio na Tuzlanskoj kapiji maja 1995. godine. Okrugli sto „Tuzlanska kapija. Ubijanje mladosti 1995 - nekažnjeni zločin“, treba je da ukaže na značaj obilježavanja datuma koji je za Bosnu i Hercegovinu, Tuzlanski kanton i Tuzlu, od historijskog i nacionalnog značaja.

nekaznjeni-zlocin-t7vyx?fbclid=IwAR2tEAXa7xgEOtf0Rje7WSNkNewkyYs29QLjNrYX5L8osg0YTIHJvl_Alm4; https://startbih.ba/clanak/okrugli-stol-tuzlanska-kapija-nekaznjeni-zlocin-neprocesuiranje-odgovornih-za-zlocin-vodi-nezadovoljenju-pravde/184184?fbclid=IwAR3tQaD41VKo37-XWUbq_UQ4Yf3NPJh6ty4qqKwCO-Wv1cYuO3j4h3r60D0.

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: ameldijana@hotmail.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:355.1-055.2(497.6)"1992/1995" (047)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.461

Izvještaj sa okruglog stola HEROINE ODBRANE BOSNE I HERCEGOVINE, Kalesija, 20. septembar 2022. godine

Fond Memorijal Kantona Sarajevo, udruženje građana *Može bolje* i udruženje u osnivanju *Pripadnice Armije RBiH*, pripremili su održavanje Okruglog stola sa temom *Heroine odbrane Bosne i Hercegovine*. Okrugli sto održan je 20. septembra 2022. u BKC "Alija Izetbegović" - Kalesija.

Ove godine obilježava se 30. godina od međunarodnog priznanja nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine i jednako toliko godina od izvršenja agresije, pokušaja podjele države i prisvajanja njenih područja od strane istočnih i zapadnih susjeda koji kontinuirano izražavaju svoje vjekovne aspiracije prisajedinjenja. Nakon provedenog Referenduma održanog 29. februara i 1. marta 1992. Godine Republiku Bosnu i Hercegovinu priznalo je više evropskih država, a 22. maja iste godine (Republika Bosna i Hercegovina) primljena je u Organizaciju Ujedinjenih nacija, kao nezavisna i suverena država. Nakon obnove nezavisnosti, na našu domovinu, suverenu državu, izvršena je vojna agresija praćena okupiranjem pojedinih područja što je za posljedicu imalo izvršenje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, različitih oblika i obima, a u konačnici više od 100.000 ubijenih osoba. Na području Bosne i Hercegovine bilo je i preko 35.000 prisilno nestalih osoba. Danas je još uvijek nepoznanica šta se dogodilo sa oko 7.000 osoba. Njihove porodice i dalje čekaju da pronađu posmrtne ostatke koji su još uvijek negdje skriveni, kako bi ih mogli pokopati. Kroz 675 logora i mjesta zatočenja prošlo je oko 230.000 logoraša od kojih je oko 30.000 ubijeno, a oko 25.000 silovanih je i seksualno zlostavljanih osoba (žena i muškaraca). Veliki je broj izvršenih zločina koji nisu sankcionirani. Za neke izvršene zločine procesuirana je komandna odgovornost, ali direktni izvršioci zločina nisu procesuirani. Nema odgovornosti ni sankcije za razorena materijalna dobra i infrastrukturu. U četvorogodišnjem odbrambeno-oslobodilačkom ratu u odbrani domovine živote su dale brojne braniteljke i branitelji.

Velikodržavne aspiracije i projekti prisutni su još uvijek na društvenoj, političkoj i kulturnoj sceni današnjice sa ciljem relativiziranja značaja odbrane državnosti i revizioniziranja bliske nam historije, istrajno predstavljajući kočnicu u razvoju i izgradnji Bosne i Hercegovine kao stabilne i prosperitetne države. S tim u vezi, neophodno je, multidisciplinarnim pristupom djelovati ka utvrđivanju i prezentiranju naučnih istina, te njegovanjem kulture sjećanja osnažiti kapacitete države Bosne i Hercegovine, kontinuirano štiteći njen integritet i suverenitet na cijeloj državnoj teritoriji. Jedan od načina jeste obrada i prezentiranje zasebnih tematskih pitanja kojima se prikazuje potpunija slika o događajima i procesima vezanim za ovaj period bosanskohercegovačke prošlosti, kao i valoriziranje uloge i značaja braniteljki i branitelja u borbi za njenu opstojnost.

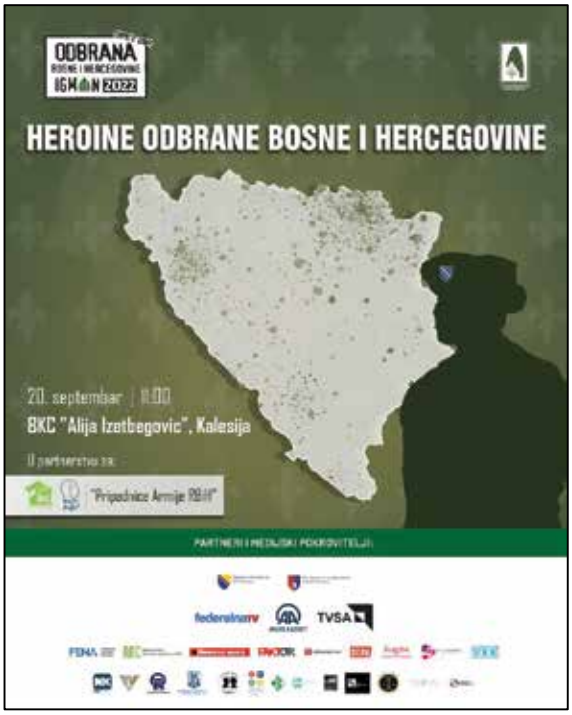

Prilog 1. *Plakat okruglog stola „Heroine odbrane Bosne i Hercegovine*.

Imajući u vidu naprijed navedeno, te činjenicu da su se u periodu od 30. godina u Bosni i Hercegovini odvijali složeni društveno-politički procesi, važni za njenu opstojnost, smatramo da pitanja odbrane države u najtežemo periodu izvršenja agresije zaslužuju da bude predmetom valorizacije na naučno utemeljenim istraživanjima prezentiranim na Okruglom stolu. Stoga je Fond Memorijal Kantona Sarajevo u sklopu organizacije manifestacije *Igman 2022*., sa suorganizatorima u povodu obilježavanja dana pogibije heroine Fadile Odžaković Žute, organizirao održavanje Okruglog stola na temu: *Heroine odbrane Bosne i Hercegovine*.

Bosanskohercegovačka heroina Fadila Odžaković Žuta rođena je 1958. godine u Goraždu, ali je ova patriotkinja voljela Sarajevo kojem je poklonila najvrjednije – svoj život! Teško je ranjena 18. septembra u borbama na brdu Žuč - presudnoj koti odbrane glavnog grada države. Odbranom brda Žuč spriječena je planirana podjela grada Sarajeva kako je to bilo zacrtano u Strateškim

ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, a koje je usvojila Narodna skupština Republike srpske 12. maja 1992. godine (objavljeno 26. novembra 1993 u *Službenom glasniku Republike Srpske* broj 22). Od posljedica ranjavanja Fadila Odžaković preminula je 20. septembra iste godine. Ova heroina posthumno je odlikovana najvišim ratnim priznanjem „Zlatni ljiljan“, a 1994. godine nagrađena je i „Ordenom zlatnog grba s mačevima“. Svojim djelima upisana je u historiju domovine, a našim i budućim generacijama amanet je da se ne zaboravi. Okrugli sto posvećen je braniteljkama domovine u svim sferama života.

Prezentacija naučnih istraživanja, ali i iskustvenih saznanja, podijeljena je u četiri tematske cjeline – panela, na kojima su svoja istraživanja i iskustva iznijele 20 učesnica:

I. Raspad SFRJ, agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, organizovanje i ustrojstvo sistema odbrane i sigurnosti u otporu agresiji
II. Uloga i pozicija žene u odbrani Republike Bosne i Hercegovine
III. Mjesto, uloga i pozicija žene u postdejtonskom periodu – Izazovi i odgovori.

Prilog 2. *Učesnice okruglog stola „Heroine odbrane Bosne i Hercegovine*.

I panel:

1. Dr. sc. Meldijana Arnaut Haseljić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995.*
2. Sanela Katica Osmanović, *Formiranje i ustrojstvo Armije Republike Bosne i Hercegovine*.

II panel:

1. Mr. sc. Sanela Prašović Gadžo, *Novinarke u ratu u Bosni i Hercegovini: Istinito izvještavanje, odgovornost i izazovi*.
2. Azra Đozo, *Mikrofon na prvoj liniji odbrane, kamera u rovu, pero u podrumu*.
3. Almasa Hodžić, *Moj najteži zadatak - razgovor sa silovanim djevojčicama*.
4. Edina Sarić, *Opstanak domovine, bez alternative*!
5. Hedina Kljuno, *Odoh i ja majko Bosnu braniti*!
6. Dževada Tataragić, *Diverzantkinje u odbrani*.
7. Zemka Seferagić, *One su branile Bosnu i Hercegovinu*.
8. Mevlida Bašanović Konjević, *Država se voli*.
9. Dr. sc. Sanela Bašić, *Nevidljive žene, neispričane priče: O rodnom iskustvu gubitka i žalovanja, te praksama rezijentnosti na primjeru žena u porodicama nestalih*.
10. Nezaheta Akšamija, *Udruženja i asocijacije žena*.
11. Mr. sc. Anela Karačić, *Uloga žene u bosanskohercegovačkom društvu s posebnim osvrtom na pitanje učešća žena u odbrani države*.
12. Fatima dr Klepmić-Dautbašić, *Uloga žene u zbrinjavanju ranjenika u teškim ratnim uslovima*.

III panel:

1. Jasmina Omerbegović, *Implementacija agende "Žene, mir i sigurnost" u Oružanim snagama Bosne i Hercegovine sa komparativnim osvrtom na učešće žena u Armiji RBiH*.
2. Namira Tanković, *Gdje su borkinje danas*.
3. Dr. Amila Ždravlović, Jasmina Zagorica, Lamija Muftić, *Uloga žene u porodici: Braneći dom i porodicu - brani se država*.
4. Mr. sc. Belma Adilović, *Prava iz oblasti boračko invalidske zaštite u kantonu Sarajevo sa osvrtom na položaj braniteljki kao kategorije dobrovoljaca odbrambeno oslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini*.
5. Mr. sc. Halima Husić, *Kultura sjećanja: Žene, borkinje na margini sjećanja*.
6. Mr. sc. Lamija Muftić, *Kultura sjećanja: rodni aspekti, politike i sjećanje na Armiju RBiH*.

Zaključci

U redovima Armije nalazilo se i 5.360 pripadnica koje su ispoljile dovoljno hrabrosti da u najtežim trenucima odsudne odbrane stave se na rapolaganje domovini u osobnom kapacitetu. Danas, nakon 30 godina, došao je trenutak da kazujemo o

njima. Uloga i pozicija pripadnica ARBiH u izvršenoj agresiji i odbrambenooslobodilačkoj borbi nedovoljno je istražena, elaborirana i verificirana, kako smo to i danas iz prezentiranih izlaganja mogli zaključiti. To više ne smije biti tako, posebno imajući u vidu značaj i ulogu koju žena ima u porodici, kao temeljnoj ćeliji društva, iz koje slijedi i pozicija žene u društvenoj zbilji. Položaj braniteljki, kao i članova njihovih porodica, u društvenoj zbilji sadašnjice degradirajući je, ponižavajući, nedostojan i nehuman. Dobar dio odgovornosti snose same braniteljke koje su, iako su u najtežim trenucima odsudne odbrane bile spremne ispoljiti svoju hrabrost i odlučnost, u momentima postkonfliktnog oporavka države i društva, zanemarile svoju poziciju i nisu pokazale dovoljno spremnosti da se za nju izbore. Stoga je neophodno, poboljšati socijalno-statusni položaj braniteljki propisivanjem posebnih socijalno-statusnih prava onima koje nisu morale – nisu bile vojne obveznice, ali *JESU* dale značajan doprinos u odbrani domovine.

Prilog 3. *Detalji sa okruglog stola „Heroine odbrane Bosne i Hercegovine*.

Braniteljke će insistirati da budu aktivno uključene u djelovanja i rad postojećih udruženja boračkih populacija, kao i u aktivnostima predlagača zakonskih rješenja, jer u dosadašnjem radu postojećih udruženja to nije slučaj, a sporadični pokušaji za aktivnim učešćem u njihovom djelovanju rezonantno su odbijeni i/ili ignorisani. Pored rješavanja socijalno-statusnih pitanja braniteljke su prepoznale potrebu za uspostavljanje jedinstvenog spomen obilježje ovoj kategoriji (svim braniteljkama), odnosno, učesnicama odbrambenooslobodilačke borbe, čije dosadašnje nepostojanje predstavlja, također, jedan vid diskriminacije. Braniteljske očekuju podršku od kolega suboraca da se nepravda prema njima otkloni. Ako su bile ravnopravne u odbrani, insistiraju na jednakom statusu u postratnom periodu. Braniteljke ne smiju pasti u zaborav.

Podsjetimo, mnoge od njih žrtvovale su svoje živote, dijelove tijela, porodicu i budućnost, kako bi današnje i buduće generacije živjele bolje, živjele

dostojanstveno. Obavezuje nas to da djelovanjem, podsjećanjem i odgajenjem kulture sjećanja, pamtimo, ne zaboravimo i cijenimo žene borce.

U skladu sa navedenim, a kako bi ojačale svoje kapacitete, braniteljke su odlučile organizovati se u državno udruženje ***Pripadnice Armije Republike Bosne i Hercegovine***. Naglašavajući teritorijalni i institucionalno jedinstvo države, suvereniteta i integriteta, prepoznata je potreba organiziranja braniteljki upravo na državnoj razini. Razlozi i motivi koji su inicirali formiranje državnog Udruženja:

- Ukupno je u redovima ARBiH po dosstupnim evidencijama bilo 5.360 pripadnica (nije poznato koliko od njih je još uvijek živih), što je relativno mali broj u odnosu na ukupnu brojnost pripadnika ARBiH, a što samo po sebi nameće potrebu da se organizuje jedinstvena organizacija pripadnica na teritoriji Bosne i Hercegovine koja za cilj ima ojačavanje kapaciteta u realizaciji planiranih ciljeva;

- U komunikaciji sa pripadnicama prepoznato je opće nezadovoljstvo pripadnica zbog:

    1. Zanemarenosti i zapostavljenosti,
    2. neriješenih socijalno-statusnih pitanja,
    3. nepostojanje ili neadekvatna vidljivost u zakonskim regulativima, kao i u podzakonskim aktima,
    4. diskriminacija historijske i kulturološke pozicije braniteljki,
    5. socijalna diskriminacija,
    6. spolna diskriminacija i sl.

- Isprovocirane ovakvim statusom uslijedili su kontakti i dogovori o mogućnostima zaživljavanja jedinstvenog udruženja braniteljki sa ciljem realiziranja nekih budućih ciljeva i projekata, konkretno:

    1. Uvezivanje i kreiranje jedinstvene mreže pripadnica ARBiH (baza podataka);
    2. Iniciranje izmjena i diopuna zakonskih, podzakonskih i drugih rješenja sa ciljem prepoznavanja pripadnica ARBiH, vidljivosti njihove uloge i uspostavljanja pozitivnih zakonskih propisa koji će doprinijeti unapređenju socijalnog položaja borkinja i rješavanju njihovih socijalnih pitanja i zahtjeva;
    3. Uključivanje u koordinaciju boračkih udruženja;
    4. Ostvarivanjem saradnje sa drugim institucijama, ministarstvima Bosne i Hercegovine i organizacijama;
    5. Organizovanje naučnih skupova i objavljivanje znanstvenih i drugih publikacija;

6. Prikupljanje arhivske i muzejske građe, koja je nastala, pripadala ili korištena u periodu postojanja ARBiH;
7. Njegovanje kulture sjećanja;
8. i dr.

Članice Udruženja mogu biti:

- državljanke Bosne i Hercegovine pripadnice Armije Republike Bosne i Hercegovine,
- državljanke drugih država koje su bile pripadnice Armije Republike Bosne i Hercegovine
- članovi porodica poginulih i umrlih pripadnica Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Pridružite se!

IV

AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA // ACTIVITIES OF CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA U 2021. GODINI
ACTIVITIES OF CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA IN 2021.

DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.471

U toku 2020. godine Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (CIMOSHIS Tuzla) je djelovalo u skladu sa utvrđenim planovima i programima, iako je pandemija uzrokovana virusom COVID-19, prouzrokovala da se neki događaji ne realizuju, onako kako su bili definisani planom i programom rada. U skladu sa navedenim realizovani su slijedeći naučni i kulturni sadržaji, od izložbi, izdavačke djelatnosti, promocija knjiga, organizacije i realizacije stručnih i naučnih skupova, obilježavanje značajnih datuma i dr.

Realizacija naučnih skupova

U toku 2021. godine CIMOSHIS Tuzla je skladu sa Programom rada za 2021. godinu, pripremilo i realizovalo slijedeće Programom rada planirane skupove:

- Organizacija Naučne manifestacije „Historijski pogledi 4“ u okviru koje je održana Međunarodna Naučna konferencija *Bosna i Hercegovina i Drugi svjetski rata – 80. godina poslije. Objektivizam ili revizionizam*, Tuzla, 19. i 20. 11. 2021. godine.

Naučna manifestacijq „Historijski pogledi 4“ u okviru koje je održana Međunarodna Naučna konferencija „Bosna i Hercegovina i Drugi svjetski rata – 80. godina poslije. Objektivizam ili revizionizam, Tuzla, 19. i 20. 11. 2021. godine[1]

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je 19. i 20. novembra 2021. godinu održao Naučnu manifestaciju „Historijski pogledi 4” u okviru koje je realizirana Međunarodna naučna konferencija pod nazivom *Bosna i Hercegovina i Drugi svjetski rat – 80. godina poslije. Objektivizam ili revizionizam.* Ista je održana 19. i 20. novembra 2021. godine u konferencijskoj sali Hotela „Vertigos“ u Tuzli. Međunarodna naučna konferencija je održana s

[1] Više vidi: Jasmin Jajčević, Izvještaj sa Naučne manifestacije „Historijski pogledi 4“, Tuzla, 19. i 20. novembar 2021. godine, *Historijski pogledi*, god. V, br. 7, Tuzla 2022, 503-509. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.503).

ciljem podsjećanja na uzroke i posljedice Drugog svjetskog rata po Bosnu i Hercegovinu, obnovu njene državnosti (zasijedanja ZAVNOBiH-a), te istraživanju Drugog svjetskog rata, sa pozicije objektivizma ili revizionizma.

Prilog 1. *Plakat Naučne manifestacije „Historijski pogledi 4".*

Drugi svjetski rat bio je vojni sukob između članica sila Osovine (Trojnoga pakta) – Njemačke, Italije i Japana te njima pridruženih saveznika: Mađarske, Rumunije, Bugarske, Finske, Srbije, NDH i dr, i Saveznika – SSSR-a, SAD-a, Velike Britanije i Francuske te zemalja koje su im se pridružile: Kanade, Australije, zemalja Latinske Amerike i drugih. Rat je trajao od 1. septembra 1939. do 2. septembra 1945. U njemu je sudjelovala 61 od ukupno 67 svjetskih država, a sam rat vodio se na teritoriji 40 država.

Od približno 110 miliona ljudi, sudionika rata, oko 50 miliona je poginulo, a 35 miliona ranjeno. Osim velikih ljudskih gubitaka na ratištima i okupiranim područjima na kojima se razvio organizirani oružani otpor (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Makedonija, Grčka, Albanija, Francuska, Poljska, Bjelorusija, Ukrajina, okupirani dijelovi Rusije i Kina), Drugi svjetski rat obilježila su masovna stradanja civilnoga stanovništva u gradovima (bombardiranje Varšave, Rotterdama, Beograda, Londona, Lenjingrada, Staljingrada, Moskve, Berlina, Frankfurta, Hamburga, Münchena, Nürnberga, Dresdena, Tokyja, Hiroshime, Nagasakija i mnogih drugih gradova), masovna pogubljenja velikoga broja ljudi na okupiranim područjima istočnoevropskih i azijskih država te sustavna istrjebljenja (genocid) cijelih naroda (Jevreji, Romi) u fašističkim i nacističkim koncentracionim logorima i logorima smrti. Prema procjeni, u nacističkim logorima smrti ubijeno je približno 10 miliona ljudi, od čega između 5,5 i 6 miliona Jevreja.

Bosna i Hercegovina bila je zahvaćena ratom od aprila 1941. do maja 1945. godine. Na njezinom tlu sukobljavale su se različite vojne formacije. Na strani Saveznika bio je Narodnooslobodilački pokret Jugoslavije. Rat je ostavio strahovite posljedice za državu i društvo. Bosna i Hercegovina, koja je bila centar

NOP-a, imala je ogromne materijalne i ljudske gubitke. U Jugoslaviji je, prema procjenama, tokom Drugoga svjetskog rata poginulo između 1.014.000 i 1.027.000 ljudi, a u Bosni i Hercegovini oko 316.000 ljudi.

Smatrano je da historijska, i druge humanističke i društvene nauke, treba da se profesionalno, uvažavajući historijske činjenice, bave Drugim svjetskim ratom. Jer, samo Nauka "oslobođena" političkih, ideoloških i drugih stega, može doći do historijske istine kao krajnjeg cilja profesionalnog historijskog/naučnog istraživanja. Imajući u vidu sve navedeno, te činjenicu da je Drugi svjetski rat odlučujuće uticao na politička, društvena i privredna kretanja u Evropi i Svijetu, te prostoru Balkana i Bosne i Hercegovine, smatrali smo da ovo pitanje zaslužuju da bude predmet valorizacije na Naučnoj konferenciji.

Realizaciju Naučne manifestacije „Historijski pogledi 4", finansijski je podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, kao i sponzor BH Telecom.

Riječ je o Međunarodnoj naučnoj konferenciji visokog nivoa sa međunarodnog učešćem, na kojem učešće, pored naučnika iz Bosne i Hercegovine, uzimaju vrsni naučnici iz nekoliko evropskih zemalja (Bugarska, Makedonija, Crna Gora). Prije početka naučne konferencije prisutnima se obratio prof. dr. Sead Selimović, izvršni direktor CIMOSHIS-a i predsjednik Naučno-organizacionog odbora. Moderator konferencije bio je mr. sc. Omer Zulić. Da je riječ o veoma ozbiljnom naučnom sadržaju edukativnog karaktera najbolje potvrđuju broj ušesnika za međunarodnu naučnu konferenciju (sedamnaest).

Prvog dana je održano predstavljanje izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2021. godini i to: i to:

- *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hvata i Slovenaca*, autor, prof. dr. Seada Selimovića (promotor: prof. dr. Omer Hamzić);
- *Veliki zaokret-Bosna i Hercegovina u vremenu tranzije*, autor, prof. dr. Senaid Hadžić (promotor: prof. dr. Adnan Velagić);
- *Tvrda kora i krave brazde-Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Heregovini od 1945. do 1948*, autor, prof. dr. Izet Šabotić, (promotor: dr. sc. Senija Milišić),
- te časopis: *Historijski pogledi, br. 5. i br. 6.* (promotor: prof. dr. Izet Šabotić).

Planirana problematika koja je prezentovana na Međunarodnoj naučnoj konferenciji bila je podijeljena u dvije sesije:

Prva sesija

1. Dr. sc. Senija MILIŠIĆ, Univerzitet u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) *Izučavanje tema iz Drugog svjetskog rata.*
2. Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Historijski izvori pravosudne provenijencije -*

"mogućnost revizije i stvaranja novog narativa o događajima iz Drugog svjetskog rata".

3. Prof. dr. Adnan VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić" Mostar (Bosna i Hercegovina), *Junski ustanak u Hercegovini 1941. Godine.*
4. Mr. sc. Osman SUŠIĆ, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *„Antifašizam" na srbijanski način – istina o spašavanju savezničkih pilota i posada aviona na jugoslovenskom ratištu 1943 – 1945.*
5. Doc. dr. Dženan DAUTOVIĆ, Zavičajni muzej Travnik, Filozofski fakultet Tuzla - Pedagoški fakultet Bihać (Bosna i Hercegovina), *O praishodištu: bosanska srednjovjekovna prošlost kao polje djelovanja revizionističkih procesa tokom Drugog svjetskog rata i njihova valorizacija u modernoj medievistici.*
6. Prof. dr. Omer HAMZIĆ, Izdavačka kuća „Monos" Gračanica (Bosna i Hercegovina) *Blajburg i Bošnjaci – kroz rezultate dosadašnjih istraživanja ratnih stradanja na području Gračanice i narodnu memoriju: objektivizam ili revizionizam?*
7. Doc. dr. Zećir Ramčilović, Institut za nacionalnu historiju Skoplje (Sjeverna Makedonija), *Revizionizam i (zlo)upotreba historije od strane Bugarske prema Sjevernoj Makedoniji i njenoj integraciji u Europskoj uniji*.
8. Mr. sc. Sait S. ŠABOTIĆ, Filozofski fakultet Nikšić (Crna Gora), *Doprinos novootkrivenih izvora novim pogledima na prošlost Sandžaka u toku i nakon Drugog svjetskog rata.*
9. Mr. sc. Omer ZULIĆ, Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla (Bosna i Hercegovina), *Značaj zbirke Radnički pokret i NOB za istraživanje Drugog svjetskog rata na području sjeveroistočne Bosne.*

Druga sesija

1. Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina) *Saradnja četnika i ustaša u Drugom svjetskom ratu: zbilja ili mit.*
2. Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ, doc. dr. Ermin KUKA, Univerzitet u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) *Jugoslavenski komunisti i borba za oslobođenje.*
3. Doc. dr. Mariyana STAMOVA, Institut za balkanistike sa Centrom za trakologiju Bugarska akademija nauka (Bugarska), *Albanci na Balkanu tokom Drugog svetskog rata.*
4. Dr. sc. Amir KLIKO, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) *Četnički i ustaški zločini u srebreničkom kraju 1941-1945. i bošnjački antifašizam.*

5. Doc. dr. Izet HADŽIĆ, Ahmed HADŽIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina) *Zločini i stradanja stanovništva na širem području Tuzle u Drugom svjetskom ratu (1941-1945).*
6. Mr. Alen ZEČEVIĆ, Fakultet humanističkih nauka Univerzitet „Džemal Bijedić" Mostar (Bosna i Hercegovina) *Osporavanje Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u službi politika derogiranja bosanskohercegovačke državnosti u postdejtonskom periodu.*
7. Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Genocid(i) u Drugom svjetskom ratu – ka konvenciji o genocidu (ishodišta, definiranje, procesuiranja)*
8. Mr. Jasmin JAJČEVIĆ, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (Bosna i Hercegovina), *INFORMBIRO: Kako je „uzdrman" komunizam poslije Drugog svjetskog rata.*

Prilog 2. *Učesnici Naučne manifestacije „Historijski pogledi 4".*

Utjecaj Drugog svjetskog rata po Bosnu i Hercegovinu, predstvalja na neki način dodatno educiranje i podizanje svijesti kod mladih historičara, pa i studenata o važnosti i značaju njihovih utjecaja, ciljeva i pretenzija na Bosnu i Hercegovinu. Naučna konferencija treba da bude podstrek svim budućim historičarima, da kontinuirano prate i održavaju naučne skupove iz historije Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti političkih, društvenih, privrednih, kulturnih i prosvjetnih prilika procesa i utjecaja Drugog svjetskog rata na iste, odnosno na uzroke i posljedice Drugog svjetskog rata po Bosnu i Hercegovini. Naučna konferencija treba da podstakne na razmjenu iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini, da tragaju i istražuju nove historijske činjenice o tih događajima koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine.

Potreba za educiranje i podizanje svijesti kod mladih historičara istraživača i studenata o važnosti Drugog svjetskog rata po Bosnu i Hercegovinu kroz historiju, zatim kontinuirano praćenje i održavanje značajnih naučnih skupova iz historije Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti utjecaja Drugog svjetskog rata na Bosnu i Hercegovinu, razmjena iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini, upoznavanje sa novim historijskim činjenicama na osnovu novih historijskih izvora, upoznavanje i razmjena iskustava na polju razvoja novih tehnologija po pitanju dostupnosti digitalnih historijskih izvora o prošlosti Bosne i Hercegovine u ustanovama/institucijama u zemlji i okruženju.

Promocija izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2021. godine, te promocija časopisa „Historijski pogledi" i upoznavanje prisutnih sa njegovom koncepcijom, sadržajem i značajem za moderne i savremenu historiju. Upoznavanje stručne, naučne i šire javnosti o uspjesima Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i značaju pokretanja časopisa „Historijski pogledi", koji prezentira naučne radove iz područja moderne i savremene historije.

Izdavačka djelatnost

U okvirima izdavačke djelatnosti u 2021. godini, CIMOSHIS Tuzla je publikovao slijedeće:

1. *Tvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1948. do 1948. godine*, (Izet Šabotić), Tuzla 2021, 369 str.[2]
2. *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)*, (Senaid Hadžić), Tuzla 2021, str. 493.[3]
3. *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, (Sead Selimović), Tuzla 2021, str. 442.[4]

[2] Vidi: Ibrahim Kabil, Prikaz: Izet Šabotić, Tvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2021, 369 str, *Historijski pogledi*, god. IV, br. 6, Tuzla 2021, 364-370. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.6.364); Omer Zulić, Prikaz: Prikaz: Izet Šabotić, Tvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2021, 369 str, *Arhivski pogledi*, god. II, br. 2, Tuzla 2021, 285-288.

[3] Izet Šabotić, Prikaz: Senaid Hadžić, Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih), Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla 2021, 493 str, *Historijski pogledi*, god. IV, br. 6, Tuzla 2021, 371-377. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.6.371).

[4] Semir Hadžimusić, Prikaz: Sead Selimović, Za jedinstvo domovine i slavu dinastije. Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Centar za istraživanje

4. Časopis *Historijski pogledi*, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, str. 347.[5]
5. Časopis *Historijski pogledi*, god. IV, br. 6, Tuzla 2021, str. 425.[6]

Prilog 3. *Izdanja CIMOSHIS-a Tuzla u 2021. godini.*.

Potrebno je istaći da je Izdavač Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, donio odluku da se publikuju dva broja časopisa „Historijski pogledi“ u toku godine.

moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2021, 442 str, *Historijski pogledi*, god. IV, br. 6, Tuzla 2021, 359-363. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.6.359); Adnan Tinjić, Prikaz: Sead Selimović, Za jedinstvo domovine i slavu dinastije. Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2021, 442 str, *Arhivski pogledi*, god. II, br. 2, Tuzla 2021, 280-284.

[5] Jasmin Jajčević, Prikaz: Historijski pogledi/Historical Views, God./Vol. IV, Br./No. 5, Cimoshis Tuzla, Tuzla 2021, *Journal of Balkan Studies*, Vol. 2, No. 1, Skoplje 2022, 121-126

[6] Adnan Tinjić, Prikaz: Historijski pogledi/Historical Views, god/vol. IV, br/no. 6, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2021, 425 str, *Arhivski pogledi*, god. II, br. 2, Tuzla 2021, 294-300.

Neophodno je naglasiti da je navedene projekte CIMOSHIS Tuzla sam realizovao. Kroz ova izdanja članovi CIMOSHIS aktivno su učestvovali u dijelu uređenja, lekture, korekture, prijeloma, prevoda, recenzije itd, odnosno da CIMOSHIS Tuzla nije bio samo izdavač, nego i učesnik u cjelokupnoj pripremi izdavačkih projekata.

Iz sudničke bilježnice
Veliki broj do sada nepoznatih i neobjavljenih historijskih izvora
OTKRIVANJE KONTINUITETA PRISILNE PROMJENE VLASNIČKO-POSJEDOVNIH ODNOSA U BOSNI I HERCEGOVINI

Prilog 4. *O knjizi Tvrda kora i krvave brazde, „Stav", 2021.*

Također, potrebno je istaći časopis „Historijski pogledi" indeksiran je u tridesetosam (38) međunarodnih baza: SCOPUS; C.E.E.O.L - Central and Eastern European Online Library; ERIH PLUS - European Reference Index for the Humanities and Social Science; DOAJ - Directory of Open Access Journals; Crossref – DOI; HeinOnline; MIAR – Information Matrix for the Analysis of Journals; ROAD - Directory of Open Access scholarly Resources; ICI - Index Copernicus International; EuroPub – Directory of Academic and Scientific Journals; ESJI - Eurasian Scientific Journal Index; SIS - Scientific Indexing Services; Slavic Humanities Index with full text; ISI- International Scientific Indexing; ASI- Advanced Sciences Index; ResearchBib – Academic Resource Index; CiteFactor – Academic Scientific Journals; DRJI - Directory of Research Journals Indexing; OAJI - Open Academic Journals Index; Google Scholar - Bibliographic database; Electronic Journals Library of University of Regensburg; OCLC - Online Computer Library Center – WorldCat; BASE - Bielefeld Academic Search Engine; Academia.edu; ResearchGate.net; OpenAIRE; GIF - General Impact Factor; Semantic Scholar; ScienceGate: Academic Search Engine; Microsoft Academic Search; JISC Sherpa Romeo; Dimensions Digital Science; Scilit - Scientific Literature; OUCI - Open Ukrainian Citation Index, Ulrichs Periodicals Directory - Bibliographic database; Researcher.Life – Global Journal database; Scite_ database; KindCongress – World With Science.[7]

[7] https://pogledi.cimoshis.org/medunarodne-baze-international-databases/.

Obilježavanje značajnih datuma

U 2021. godini obilježen je značajni datum i to:

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u saradnji sa BZK Preporod Brčko u povodu 25. novembra Dana državnosti Bosne i Hercegovine organizovao je Tribinu: *Značaj ZAVNOBiH-a za državnost Bosne i Hercegovine: 78. godina poslije*.

Izlagač je bio prof. dr. Sead Selimović. Brčko, srijeda, 24. novembra 2021. godine u 18:00 sati.[8]

Prilog 5. *Tribinq: Značaj ZAVNOBiH-a za državnost Bosne i Hercegovine: 78. godina poslije (izlaganje prof. dr. Sead Selimović).*

Promocije publikacija

Značajnu pažnju CIMOSHIS je poklonilo promociji publikacija. Promocije su organizovane pojedinačno, zatim na Petom History Festu u

[8] https://radiobrcko.ba/vijesti-brcko/zapocele-svecanosti-povodom-dana-drzavnosti-bih-i-u-brcko-distriktu/.

Sarajevu, u sklopu tribina, ali i u okviru Naučne manifestacije „Historijski pogledi 4". U toku 2021. godine promovisane su slijedeće publikacije:

- Predstavljanje časopisa „Historijski pogledi", god. III, br. 4, Tuzla, 8. april 2021.[9]

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla organizovao je predstavljanje časopisa „Historijski pogledi", God. III, br. 4, Tuzla 2020, u Hotelu „Minero-Rudar" Tuzla. Četvrtak, 8. april 2021. u 14 sati.

Promotori: prof. dr. Izet Šabotić i prof. dr. Sead Selimović – glavni i odgovorni urednik. Moderator: mr. sc. Omer Zulić.

Predstavljanje časopisa „Historijski pogledi", br. 4, održano je uz finansijsku pomoć BH Telecoma (sponzor).

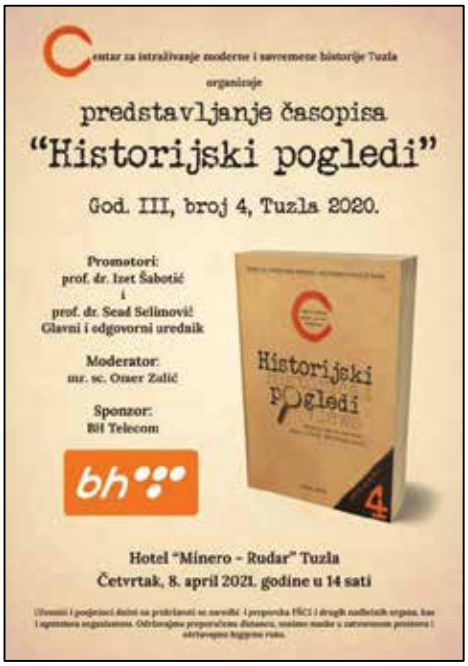

Prilog 6. *Promocija časopisa „Historijski pogledi", br. 4.*

- Promocija izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u okviru Petog History Festa, Sarajevo, subota, 12. juni 2021.

U okviru Petog HISTORY FEST-a koji je održan u Sarajevu, 8. juni - 12. juni 2021. godine u organizaciji Udruženja za modernu historiju/Udruga za modernu povijest Sarajevo održana je Promocija izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla:

- *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, (Sead Selimović, Izet Šabotić), Tuzla 2017, str. 574. (suizdavači).
- *Primjeri suživljenja: Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću*, (Senaid Hadžić), Tuzla 2017, str. 467.
- *Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine*, Knjiga I, (Damir Bošnjaković), Tuzla 2018, str. 189.

[9] https://www.cimoshis.org/2021/04/08/predstavljen-casopis-historijski-pogledi-god-iii-br-4-tuzla-2020/.

- *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 320.
- *Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 383.
- *Migracije i Brčko*, Zbornik radova, Tuzla 2020, str. 400.
- *Tvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1948. do 1948. godine*, (Izet Šabotić), Tuzla 2021, str. 369.[10]
- Časopis *Historijski pogledi*, god. I, br. 1, Tuzla 2018, str. 364.
- Časopis *Historijski pogledi*, god. II, br. 2, Tuzla 2019, str. 485.
- Časopis *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, str. 401.
- Časopis *Historijski pogledi*, god. III, br. 4, Tuzla 2020, str. 366.
- Časopis Historijski pogledi, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, str. 347.

Prilog 7. *Promocija izdanja CIMOSHIS-a Tuzla na Petom HISTORY FESTU, Sarajevo, 12. juni 2021.*

Promotori izdanja CIMOSHIS-a Tuzla bili su: prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić, mr. sc. Omer Zulić, mr. Jasmin Jajčević, mr. Adnan Tinjić, Sarajevo, subota, 12. juni 2021. godine, Hotel „Holiday“ Sarajevo, 12:00 - 13:00 h.[11]

[10] Vidi: https://intelektualno.com/izet-sabotic-za-intelektualno-com-u-proslosti-je-agrarno-pitanje-na-bosanskohercegovackom-prostoru-igralo-veoma-znacajnu-ulogu/?fbclid=IwAR1pNwSa1rBFKx6DCL-ifHbEFpFMCSZODmF_gXYiyvFDEtL7xySnkfOOhF4.

[11] Vidi: https://www.youtube.com/watch?v=KuJBqyqcUc8&t=1982s.

- Predstavljanje izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2021. godine, u okviru Naučne manifestacije „Historijski pogledi 4“, Tuzla, 19. i 20. 11. 2021. godine.

Prvog dana Naučne manifestacije „Historijski pogledi 4” je održano predstavljanje izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2021. godini i to:

- *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hvata i Slovenaca*, autor, prof. dr. Seada Selimovića (promotor: prof. dr. Omer Hamzić);
- *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzije*, autor, prof. dr. Senaid Hadžić (promotor: prof. dr. Adnan Velagić);
- *Tvrda kora i krave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Heregovini od 1945. do 1948. godine*, autor, prof. dr. Izet Šabotić, (promotor: dr. Senija Milišić),
- te časopis: *Historijski pogledi*, br. 5. i br. 6. (promotor: prof. dr. Izet Šabotić).

- Predstavljanje izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2021. godine, u povodu 25. novembra Dana državnosti Bosne i Hercegovine, Brčko, 24. 11. 2021. godine.

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Cimoshis Tuzla u saradnji sa BZK Preporod Brčko u povodu 25. novembra Dana državnosti Bosne i Hercegovine organizovao je predstavljanje izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Cimoshis Tuzla publikovanih u 2021. godini.

Promotori: prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić, mr. Jasmin Jajčević.

Prilog 8. *Promocija izdanja CIMOSHIS-a Tuzla u Brčkom, 24. novembra 2021.*

U 2021. godini ostvarena je dobra saradnja Odsjekom za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Arhivom Tuzlanskog kantona, Društvom arhivskih zaposlenika TK, te Institutom za društvena i religijska istraživanja, Institutom za istraživanje zločina Univerziteta u Sarajevu, Bošnjačkom zajednicom kulture „Preporod" Brčko, udruženje za modernu historiju Sarajevo i Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine". U tom smislu, isti su podržavali rad CIMOSHIS-a te se uključivali u određene stručne i druge sadržaje. Prisustvovali su Naučnoj manifestaciji „Historijski pogledi 4" u okviru koje je održana naučna konferencija „Bosna i Hercegovina i Drugi svjetski rat – 80. godina poslije. Objektivizam ili revizionizam". Ostvarena je i dobra saradnja sa autorima/historičarima/naučnicima koji su objavljivali svoje radove u okviru časopisa „Historijski pogledi" i njihovim instucijama.

U 2021. godini potpisani su Sporazumi o saradnji iz oblasti nauke i kulturu i to:

1. *SPORAZUM O SARADNJI IZ OBLASTI NAUKE I KULTURE* između Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i JU Arhiv Tuzlanskog kantona

Prilog 9. *Potpisivanje sporazma o saradnji iz oblasti nauke i kulture između Arhiva TK i CIMOSHIS Tuzla.*

Dana 04. 05. 2021. godine, u prostorijama Arhiva Tuzlanskog kantona potpisan je Sporazum o saradnji iz oblasti nauke i kulture između Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i JU Arhiv Tuzlanskog kantona.

Sporazum su potpisali Izvršni direktor CIMOSHIS Tuzla, prof. dr. Sead Selimović i direktor Arhiva TK, mr. sc. Omer Zulić.

2. *SPORAZUM O SARADNJI IZ OBLASTI NAUKE I KULTURE* između Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Instituta za društvena i religijska istraživanja Tuzla

Dana 14. 06. 2021. godine, u prostorijama Instituta za društvena i religijska istraživanja Tuzla potpisan je Sporazum o saradnji iz oblasti nauke i kulture između Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Instituta za društvena i religijska istraživanja Tuzla.

Prilog 10. *Potpisivanje sporazma o saradnji iz oblasti nauke i kulture između Instituta za društvena i religijska istraživanja i CIMOSHIS Tuzla.*

Sporazum su potpisali Izvršni direktor CIMOSHIS Tuzla, prof. dr. Sead Selimović i direktor Instituta za društvena i religijska istraživanja Tuzla, dr. sc. Šefko Sulejmanović.

3. *SPORAZUM O SARADNJI IZ OBLASTI NAUKE I KULTURE* između Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, 8. 12. 2021.

Sporazum su potpisali Izvršni direktor Cimoshis Tuzla, prof. dr. Izet Šabotić i Ševket Hafizović, predsjedavajući Upravnog odbora Memorijalniog centra Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine.

4. *SPORAZUM O SARADNJI IZ OBLASTI NAUKE I KULTURE* između Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Društva arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, 15. 12. 2021.

Sporazum su potpisali Izvršni direktor Cimoshis Tuzla, prof. dr. Izet Šabotić i predsjednica Društva arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Selma Isić.

5. *SPORAZUM O SARADNJI IZ OBLASTI NAUKE I KULTURE* između Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Saveza boraca Patriotske lige Tuzlanskog kantona Tuzla, 23. 12. 2021.

Sporazum su potpisali Izvršni direktor Cimoshis Tuzla, prof. dr. Izet Šabotić i Saveza boraca Patriotske lige Tuzlanskog kantona Tuzla, prof. dr. Salih Kulenović, emeritus.

Sporazumne strane su se usaglasile da zajednički rade na unapređenju, afirmaciji i prezentaciji naučnih i kulturnih vrijednosti kroz realizaciju slijedećih projekata:

- Učešće i saradnja u realizaciji zajedničkih naučno-istraživačkih i izdavačkih projekata,
- Saradnja u realizaciji kulturnih sadržaja (izložbe, promocije knjiga),
- Zajedničko apliciranje za sufinansiranje realizacije projekata sa domaćim i međunarodnim učešćem,
- Razmjena naučnih i stručnih publikacija,
- Saradnja na projektima organizacije stručnih i naučnih skupova, konferencija, okruglih stolova i tribina, te ostalim oblicima saradnje.Ostvarena je i dobra saradnja sa autorima/historičarima/naučnicima koji su objavljivali svoje radove u okviru časopisa „Historisjki pogledi“ i njihovim institucijama.

Pokrenuta je web stranica: www.cimoshis.org i web stranica časopisa *Historijski pogledi*: www.pogledi.cimoshis.org i facebook stranica: www.facebook.cimoshis.tuzla.

Na osnovu naprijed navedenog može se konstatovati da je Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2021. godini uspješno realizovao brojne stručne i naučne sadržaje. Navedeni projekti su rezultat aktivnosti članova Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla
E-mail: jasmin.jajcevic989@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0760-6091

JAVNO IZVINJENJE

Kolega Alen Borić uputio je akt na e-mail adrese glavnog i odgovornog urednika *Gračaničkog glasnika*, glavnog i odgovornog urednika časopisa *Historijski pogledi*, te na e-mail adresu urednika Zbornika radova *Na margini povijesti*, u kojem navodi da je njegov prikaz Zbornika radova „Na margini povijesti'", objavljen u *Gračaničkom glasniku* 2019. godine, djelimično plagirao Jasmin Jajčević, objavivši prikaz istoga Zbornika u časopisu *Historijski pogledi*, br. 2, Tuzla, 2019.

Navedeni prikaz Zbornika radova „Na margini povijesti", koji je objavio Alen Borić u „Gračaničkom glasniku", broj 47 (maj, 2019. godine) može se vidjeti na linku: https://www.academia.edu/39409345/Book_review_Zbornik_radova_Na_margini_povijesti_Udru%C5%BEenje_za_modernu_historiju_UMHIS_Sarajevo_2018_181_str_ur_Amir_Duranovi%C4%87_u_GRA%C4%8CANI%C4%8CKI_GLASNIK_%C4%8Casopis_za_kulturnu_historiju_broj_47_godina_XXIV_maj_2019_185_188?fbclid=IwAR2X2RwCC_Tt4AEBonjuiIizejYzViktBquobPdZ0frdTbsRS3oHfeTzzPg) i prikaz koji sam objavio ja, Jasmin Jajčević na linku: https://pogledi.cimoshis.org/wp-content/uploads/2020/01/4.-Jasmin-J.-prikaz.pdf.

Smatram da je Zbornik radova „Na margini povijesti", izuzetno kvalitetan te sam zbog toga pristupio izradi prikaza koji je objavljen u časopisu *Historijski pogledi*, br. 2 (Tuzla, 2019). Ali prilikom pisanja prikaza, koristio sam se neodgovorno i nekritički prikazom kolege Alena Borića. Ako već nisam ponudio potpuno samostalan prikaz, u radu sam bio dužan u fusnoti ili na drugi način označiti dijelove koje sam „preuzeo" iz rada kolege Alena Borića. Svjestan sam da je riječ o mom velikom propustu i potpuno neprihvatljivom činu koji se više nikada u mom daljnjem radu neće ponoviti.

Ja, Jasmin Jajčević, upućujem javno izvinjenje za učinjeni propust kolegi Alenu Boriću, stručnoj i naučnoj javnosti te Redakciji časopisa „Historijski pogledi" i Redakciji časopisa „Gračanički glasnik".

Ovo Javno izvinjenje je objavljeno na stranici Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla[12], koji je izdavač časopisa *Historijski pogledi*, kao i u narednom broju časopisa *Historijski pogledi*.

U Tuzli, 30. 06. 2022. godine

Jasmin Jajčević, MA

[12]https://www.cimoshis.org/2022/06/30/javno-izvinjenje/. (Pristup: 30.06.2022).

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA
Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina
Tel. 061-888-254; 061-869-754; 062-931-542
132-100-201-907-2856 kod NLB Tuzlanske banke dd Tuzla
ID: 4210305890005
E-mail: cimoshis@gmail.com
www.cimoshis.org; www.pogledi.cimoshis.org

U IZDANJU CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA ŠTAMPANE SU SLIJEDEĆE PUBLIKACIJE:

1. ***Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995****,* (Sead Selimović, Izet Šabotić), Tuzla 2017, str. 574. (suizdavači).

2. ***Primjeri suživljenja: Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću****,* (Senaid Hadžić), Tuzla 2017, str. 467.

3. ***Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, knjiga I****,* (Damir Bošnjaković), Tuzla 2018, str. 189.

4. ***Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)****,* (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 320.

5. ***Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća****,* (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 383.

6. ***Migracije i Brčko***, Zbornik radova, Tuzla 2020, str. 400.

7. ***Tvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1948. do 1948. godine****,* (Izet Šabotić), Tuzla 2021, str. 369.

8. ***Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)****,* (Senaid Hadžić), Tuzla 2021, str. 493.

9. ***Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca***, (Sead Selimović), Tuzla 2021, str. 442.

10. ***Ubijeni i protjerani: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine***, (Sead Selimović), Tuzla 2022, 446 str.

11. ***Brčko u periodu austrougarske uprave (1878–1918): Historijska građa i komentari***, (Esaf Lević), Tuzla 2022, 363 str.

12. Časopis ***Historijski pogledi***, god. I, br. 1, Tuzla 2018, str. 364.

13. Časopis ***Historijski pogledi***, god. II, br. 2, Tuzla 2019, str. 485.

14. Časopis ***Historijski pogledi,*** god. III, br. 3, Tuzla 2020, str. 401.

15. Časopis ***Historijski pogledi***, god. III, br. 4, Tuzla 2020, str. 366.

16. Časopis ***Historijski pogledi***, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, str. 347.

17. Časopis ***Historijski pogledi***, god. IV, br. 6, Tuzla 2021, str. 425.

18. Časopis ***Historijski pogledi***, god. V, br. 7, Tuzla 2022, str. 519.

19. Časopis ***Historijski pogledi***, god. V, br. 8, Tuzla 2022, str. 495.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Historijski pogledi* izlazi u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. U časopisu se objavljuju radovi sa šireg područja historijske nauke, kao i prikazi i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaji sa naučnih i stručnih skupova iz zemlje i inozemstva.

Radovi koji pristignu za časopis *Historijski pogledi* podliježu recenziji od strane eminentnih stručnjaka i naučnika iz oblasti historije, nakon iste će biti određena njihova naučna, stručna, ili pak druga vrijednost i klasifikacija. Kategorizaciju radova za časopis *Historijski pogledi* predlaže autor rada i to: *Izvorni naučni rad*, *Pregledni naučni rad, Prethodno priopćenje* i *Stručni rad*. Radovi treba da budu neobjavljeni i da predstavljaju lični doprinos autora određenoj temi iz oblasti šireg područja historijske nauke.

Obim radova (članaka) može iznositi najmanje 5 i najviše 16 stranica i 5 ilustracija, a za prikaze i ocjene (kao i druge priloge) 3 do 6 stranica teksta.

Struktura članka treba biti slijedeća:

- *ime i prezime sa e-mail adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,*
- *naslov rada,*
- *apstrakt na jeziku članka (oko 500 riječi) sa ključnim riječima (5-10 riječi) koji se donose poslije naslova članka,*
- *prevod naslova rada, apstrakta i ključnih riječi na engleski jezik,*
- *tekst samog članka (uvodne napomene, razrađena tema sa podnaslovima, zaključak/rezime),*
- *sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku obima do 2.000 znakova,*
- *bibliografiju korištenih izvora i literature.*

Prilozi koji se dostavljaju trebaju biti napisani u elektronskoj formi u nekoj od verzija MS WORD programa do 6.0 i novijima, te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad se dostavlja u Times New Roman vrsti slova, veličine od 12 tačaka, na formatu A4, (jednostruki prored) za tekst, odnosno od 10 tačaka za fusnote koje se donose ispod teksta.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic).

Ilustracije treba da budu jasne i oštre u crno-bijeloj ili kolor tehnici. Prilozi se dostavljaju elektronskom poštom ili na nekom od digitalnih nosača informacija.

Radovi (članci) se šalju tokom tekuće godine. Radovi koji dobiju pozitivnu ocjenu recenzenta, bit će objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*. Rukopisi ne podliježu vraćanju.

Primjerak rukopisa poslati poštom na adresu Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla ili na e-mail adresu **cimoshis@gmail.com**, sa naznakom **„za časopis Historijski pogledi".** Autori imaju pravo na besplatan primjerak časopisa u kojem im je objavljen rad.

Napomena: Uz rad idu fusnote (podnožne napomene).

Kako pisati podnožne napomene:

1. ime i prezime autora – normal
2. naslov knjige, zbornika, publikacije – kurziv
3. naslov članka – normal (bez navodnika)
4. naslov novina i časopisa – kurziv
5. naslov zakona – kurziv
6. naziv službenih glasila normal sa navodnicima
7. Isto – kurziv.

Citiranje arhivskih izvora:

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. *Poziv u Narodnu Vojsku.* Napomena: Navesti naziv dokumenta u kurzivu. Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

Citiranje knjige:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (kod broja strane ne pisati str).
Kad se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 81.
Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv koji će se definisati u početnoj fusnoti za navedeni izvor ili literaturu. (npr. S. Selimović, I. Šabotić*, Drugi korpus ARBiH,* 94).

Citiranje radova u časopisima:

Adnan Jahić, Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srbe, Hrvata i Slovenaca, *Historijska misao*, god. 2, br. 2, Tuzla 2016, 101.
Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 114.
Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: A. Jahić, *Kako je Tuzla dočekala stvaranje K SHS,* 98.

Kod citiranje časopisa „Historijski pogledi“, obavezno navođenje linka sa DOI brojem (Više vidi na web stranici: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 249. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247).

Citiranje radova u zbornicima:

Fedžad Forto, Uspostava i rad milicije u Sarajevu 1945, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 85.
Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 92-94.
Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: F. Forto, *Uspostava i rad milicije*, 140.

Citiranje članaka u novina:

“Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, god. XLVIII, br. 356, Sarajevo, petak, 12. septembar 1991, 6.
Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu).
Kad se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*.
Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: „Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, 6

Citiranje službenih glasila:

Odluku o priznavanju državnosti SR Bosne i Hercegovine, “Službeni list SR Bosne i Hercegovine”, god. XLVII, br. 37, Sarajevo, 23. decembra 1991, 1085.

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, *Ko je Husaga Čišić*,
http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm (Pristup: 26.7.2013).

Adresa Redakcije: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(za časopis „Historijski pogledi”)
75000 Tuzla – Bosna i Hercegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com

Redakcija časopisa *Historijski pogledi*

INSTRUCTION FOR AUTHORS

The journal *Historical Views* is published by the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla. The journal publishes papers from a wider area of the history of science, as well as reviews and evaluations of professional and scientific publications and journals, as well as reports from scientific and professional meetings from our country and abroad.

Papers submitted to the journal *Historical Views* are subject to review by eminent experts and scholars in the field of history, after which their scientific, professional, or other value and categorization will be determined. The author of the paper proposes the categorization of papers for the Historical Views: *Original scientific article*, *Review scientific article*, *Preliminary communication* and *Professional article*. Papers (articles) should be unpublished and represent the author's personal contribution to a particular topic in the broader field of historical science.

The volume of papers (articles) can be a minimum of 5 and a maximum of 16 pages and 5 illustrations, and for views and grades (as well as other annexes) 3 to 6 pages of text.

The structure of the article should be as follows:

- *name and surname with the author's e-mail address and the name of the institution where he is employed,*
- *title of the paper,*
- *an abstract in the language of the article (about 500 words) with keywords (5-10 words) that are brought after the article title,*
- *translation of title, abstract and keywords into English,*
- *the text of the article itself (introductory notes, elaborated topic with subtitles, conclusion / summary),*
- *summary (conclusion, summary) in English of up to 2,000 characters,*
- *bibliography of used sources and literature.*

Submissions to be submitted should be written in electronic form in one of the versions of MS WORD program up to 6.0 and later, and saved in formats of MS WORD document (.doc or docx).

The paper should be submitted in Times New Roman size 12, A4 page format, single line spacing for text, or 10 dots for footnotes below text.

The title of the contribution is in bold, subtitles are in bold, and summaries, original terms, and foreign language titles are italicized.

Illustrations should be clear and sharp in black and white or color. Attachments shall be submitted by email or one of the digital media.

Papers (articles) are sent during the current year. Papers that receive a positive reviewer rating will be published in the journal Historical Views. Manuscripts are non-refundable.

A copy of the manuscript should be mailed to the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla, or to the e-mail address **cimoshis@gmail.com**, with the note "for the journal Historical Views". Authors are entitled to a free copy of the journal in which they are published.

How to write footnotes:

1. name and surname of the author – normal
2. Title of the book, collection, publication – italics
3. Article title – Normal (without quotation marks)
4. Newspaper and journal title – italics
5. law title – italics
6. the name of the official newsletters normal with quotation marks
7. The same – italics.

Quoting archival sources:

Archives of Tuzla Canton (hereinafter: ATK), Fund: National Council of Tuzla (hereinafter: NVT), 55/1. *Call to the People's Army*. Note: Specify the name of the document in italics. In the case of raw material, please provide basic information about the document, in terms of the sender, address and date.

Citing a book:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Second Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (do not write page code on page number).
When quoting the same book in the footer below, insert: *Ibidem*, 81.
When the same book is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name that will be defined in the footnote for the source or literature cited. (eg S. Selimović, I. Šabotić, *Second Corps of the ARBiH*, 94).

Citing papers in journals:

Adnan Jahić, How Tuzla Welcomed the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, *Historical Thought*, Volume 2, No. 2, Tuzla 2016, 101.
When quoting the same work in the following footnote, insert: *Ibidem*, 114.
When the same work is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: A. Jahić, *How Tuzla Went into creation of the Kingdom of SHS*, 98.

When quoting the journal „Historical Views“, it is obligatory to provide a link with the DOI number (See more on the website: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 249. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247).

Citation of papers in proceedings:

Fedžad Forto, Establishment and Operation of the Militia in Sarajevo 1945, *Contributions to the History of Bosnia and Herzegovina in Socialist Yugoslavia*, Proceedings, Sarajevo 2017, 85.
When quoting the same work in the following footnote, put: *Ibidem*, 92-94.
When quoting the same work elsewhere in the paper, use the abbreviated name: F. Forto, *Establishment and Operation of the Militia*, 140.

Citing newspaper articles:

“A New Blow to the Cracked Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, vol. XLVIII, no. 356, Sarajevo, Friday, 12 September 1991, 6.
Note: If the caption has an author, indicate the author (as indicated in the signature).
When quoting the same article in the footer below, insert: *Ibidem*.
When the same article is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: “A new blow to a broken Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, 6

Citing of official state pubications:

Decision on the Recognition of the Statehood of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina, “Official Gazette of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina”, vol. XLVII, no. 37, Sarajevo, 23 December 1991, 1085.

***Citation from the Internet*:**

Avdo Metjahić, *Who is Husaga Čišić*,
http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm (Accessed: 7/26/2013).

Address of the Editorial Board: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(for the journal „Historijski pogledi”)
75000 Tuzla - Bosnia and Herzegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com

Editorial Board of *Historical Views*

ČASOPIS "HISTORIJSKI POGLEDI" JE INDEKSIRAN U// THE JOURNAL "HISTORICAL VIEWS" IS INDEXED IN

(http://pogledi.cimoshis.org/medunarodne-baze-international-databases/)

1. **SCOPUS**
2. **C.E.E.O.L** - Central and Eastern European Online Library
3. **ERIH PLUS -** European Reference Index for the Humanities and Social Science
4. **DOAJ -** Directory of Open Access Journals
5. **Crossref – DOI**
6. **HeinOnline**
7. **MIAR –** Information Matrix for the Analysis of Journals
8. **ROAD -** Directory of Open Access scholarly Resources
9. **ICI -** Index Copernicus International
10. **EuroPub –** Directory of Academic and Scientific Journals
11. **ESJI -** Eurasian Scientific Journal Index
12. **SIS -** Scientific Indexing Services
13. **Slavic Humanities Index with full text**
14. **ISI-** International Scientific Indexing
15. **ASI-** Advanced Sciences Index
16. **ResearchBib –** Academic Resource Index
17. **CiteFactor –** Academic Scientific Journals
18. **DRJI -** Directory of Research Journals Indexing
19. **OAJI -** Open Academic Journals Index
20. **Google Scholar -** Bibliographic database
21. **Electronic Journals Library of University of Regensburg**
22. **OCLC -** Online Computer Library Center **- WorldCat**
23. **BASE -** Bielefeld Academic Search Engine
24. **Academia.edu**
25. **ResearchGate.net**
26. **OpenAIRE**
27. **GIF -** General Impact Factor
28. **Semantic Scholar**
29. **ScienceGate:** Academic Search Engine
30. **Microsoft Academic Search**
31. **JISC Sherpa Romeo**
32. **Dimensions Digital Science**
33. **Scilit -** Scientific Literature
34. **OUCI -** Open Ukrainian Citation Index
35. **Ulrichs Periodicals Directory -** Bibliographic database
36. **Researcher.Life –** Global Journal database
37. **Scite_** database
38. **KindCongress** – World With Science

Časopis "Historijski pogledi" // "Historical Views" je štampan uz finansijsku podršku:

Federalnog ministartsva obrazovanja i nauke, Fondacije za izdavaštvo Sarajevo, Grada Tuzla i BH Telecom